



**МУҚАДДИМАИ
КАМОЛШИНОСӢ**

МАҚОМОТИ ИҶРОИЯИ ҲОКИМИЯТИ
ДАВЛАТИИ ВИЛОЯТИ СУҒД

МУАССИСАИ ДАВЛАТИИ
«МАРКАЗИ ИЛМИИ КАМОЛИ ХУЧАНДӢ»

МУҚАДДИМАИ КАМОЛШИНОСӢ

Нашриёти «Ношир»
Хучанд – 2015

ББК 83.3 (Тоҷ)
Н – 94

**МУҚАДДИМАИ КАМОЛШИНОСӢ. Таҳияи Баҳром Раҳматов
ва Иззатбек Шехимов.** – Хучанд: Ношир, 2015. – 504 сах.

Мухаррири масъул:
Фахриддин Насриддинов

«Муқаддимаи камолшиносӣ» фарогири муҳимтарин аснод, маълумот ва таҳқиқот дар мавриди рӯзгору ашъори Шайх Камоли Хучандист.

Китоб аз се бахш иборат аст: а) Сарчашмаҳои маърифати Камоли Хучандӣ. Ин бахш шомили матолиби бештар аз сӣ сарчашмаи муътабар аст, ки аз рӯзгори Шайх Камол то ибтидои асри XX ба қалам омадаанд; б) Таҳқиқоти камолшиносӣ. Дар ин бахш он таҳқиқот, ки уқдае аз камолшиносиро боз кардаанд, ё дар ин чода арзишманд мебошанд, таҳия карда шудаанд; в) Китобшиносии муқаддамотии Камоли Хучандӣ. Бахши мазкур тадвини муқаддамотӣ дар китобшиносии Камоли Хучандӣ буда, дастхатҳову нашрҳои девони шоир, китобу рисола ва мақолоти марбут ба камолшиносиро муаррифӣ менамояд.

Китоб барои ҳар нафаре, ки дар чодаи камолшиносӣ таҳқиқ анҷом медиҳад, манбае муҳим ва раҳнамое судманд мебошад.

ISBN 978-999-75-51-07-8

© МД «Маркази илмии Камоли Хучандӣ», 2015

*Ифтихои сухан он бех, ки кунанд аҳли камол,
Ба санои маликулмулк Ҳудои мутаол.*

(Камоли Хучандӣ)

ДИРЌЗ, ИМРЌЗ ВА ФАРДОИ КАМОЛШИНОСЌ

Хоча Камоли Хучандӣ аз дурахшонтарин чехраҳои илму адаби тоҷик аст. Ин фарзанди ифтихорофари Хучанд дар ҷомеаи илмии ҷаҳон мақоми миллати азизи тоҷикро боло бурд ва бар начобати он таъкиди бештар бахшид. Озодагӣ аз тааллуқот, сафои ботинӣ, нубуғ ва абқарияти хосаи ӯ мӯчиб гардид, то бузургтарин суханварону орифони ҳамрӯзгораш, чун Ҳофиз Шерозӣ, Муҳаммадширини Мағрибӣ, Начмуддини Торумӣ, Исмоили Сисӣ, Абдурраҳими Хилватӣ, Шайх Муҳаммади Кучачӣ, Мавлоно Точиддин Али Миншорӣ, Шайх Зайниддини Хофӣ, Шайх Ҳусайни Сарипулӣ, Низомиддин Маҳмуд Қории Яздӣ ва иддае дигар ҷалолати қадри ӯро биситоянд ва нисбаташ изҳори иродат намоянд.

Бузургтарин салотини он рӯзгор, ба мисли Султон Ҳусайни Ҷалоир, Тӯқтамишхон, Мирзо Мироншоҳ ва дигар амирону давлатмардон ба ӯ арҷ мегузоштанд ва суҳбаташро мояи ифтихор меҳисобиданд.

Абдурраҳмони Ҷомӣ, Давлатшоҳи Самарқандӣ, Озари Тӯсӣ, Ҳофиз Ҳусайни Карбалой, Ҳашри Табретӣ ва даҳҳо донишманди дигари муосир ва қарибуззамон ӯро бо таъбирҳои «афзал-ул-мутааххирин», «фарид-ул-аср», «билоназири мутақаддаму мутааххар», «бузурги рӯзгор», «марҷаи хавоссу авом», «сархайли акобири айём», «мақбули аброру саромади рӯзгор», «қутб-ул-ҳақиқат», «акобири машоихи рӯзгор» ва амсоли ин сутудаанд ва нодираи рӯзгор будани Ӯоча Камолро муаққад сохтаанд.

Садҳо дастхати девони шоир, маҷмӯа ва ҷунгу баёзҳо, ки аз аҳди Ӯоча Камол то асри ХХ навишта шудаанд, илова бар кишвари мо, дар марокизи нусахи хаттии Олмон, Австрия, Канада, Туркия, Инглистон, Русия, Ҳиндустон, Покистон, Ўзбекистон, Афғонистон ва чанд кишвари дигар ниғаҳдорӣ мешавад. Ин низ санади оламшумул будани шахсияти Ӯоча Камоли Хучандист.

Дар тӯли бештар аз шаш аср инҷониб ашъори Камоли Хучандӣ сарчашмаи илҳоми садҳо суханвар ва зинати маҷолиси аҳли дил будааст. Муҳимтарин тазкира, тафосир ва осори ирфонӣ, ки дар асрҳои XV-XX дар қаламрави паҳновари забони форсии тоҷикӣ аз Рум то Ҳинд ба қалам омадаанд ва ба камоли эҳтиром аз аҳволу ашъори Камоли Хучандӣ сухан ба миён овар-

даанд, бурҳони қотеи ин ҳақиқат аст.

Чунин мақоми арҷманд ва шахсияти камназири Хоҷа Камол зарурат пеш овард, то донишмандони шарқу ғарб ба омӯзиши андеша ва рӯзгори ӯ таваҷҷуҳ намоянд.

Дар Аврупо ағарчи муаррифии Камоли Хучандӣ аз асри XVII тавассути китоби ховаршиноси фаронсавӣ Бертелем Д'Эрбло – «Китобхонаи Шарқ» оғоз ёфт, аммо бештар аз ибтидои асри XIX чараён пайдо намуд. Аз ин таърих ба баъд, ховаршиносоне, чун Иосиф Ҳаммер, Карл Якоб, Людвиг Икена, Иоханн Фридрих Козегартен, Арминий Вамбери, Ҳерман Этте, Натаниэл Блэнд, Эдвард Браун ва иддае дигар дар шинохту муаррифии Камоли Хучандӣ дар Аврупо хидмат намудаанд. Аммо аз байни ин ҳама, Иосиф Ҳаммер – Пургштал эътибори бештар дорад. Ин ховаршиноси олмонӣ, бахусус, дар китобҳои «Барозандаи адабиёти форсӣ» (1818), «Мунтахаби муноҷоти адибони форсигӯ» (1836), «Таърихи ӯрдаи тиллоӣ» (1840)-и худ бо тарҷумаву тавзеҳи чанд намунаи ашъор ва абъоди мухталифи шахсияти Камоли Хучандӣ ӯро ба ҷомеаи адабдӯсти мағрибзамин бозшиносонид.

Адабиётшиносони рус А.Е. Крымский, Е.Э. Бертелс, Ян Рипка, К.Шидфар, И.С. Брагинский, А.Е. Адалис ва нафароне дигар дар асри XX дар шинохти Камоли Хучандӣ хидмат намудаанд.

Дар Ҳинду Покистон Муҳаммадсиддиқи Шиблӣ бо тарҷумаи мунтахаби ғазалиёти Камол ба урдуй (Тоҷикистонке сӯфӣ шоир Шайх Камоли Хучандӣ, 1996), Амир Ҳасан Обидӣ дар шинохти ашъори тозаи шоир ва иддае дигар кӯшишҳои сутуданӣ анҷом додаанд.

Гурӯҳе аз донишмандон ва муҳаққиқони эронӣ дар камолшиносӣ саъйи балеғ ба харҷ додаанд. Аз ин миён хидмати устодон Азизи Давлатободӣ, Эрачи Гулисурхӣ, Аҳмади Карамӣ, Мачиди Шафақ, Ҷаъфар Султони Қуррой на танҳо дар Эрон, балки дар камолшиносии ҷаҳонӣ хеле бузург аст.

Дар Тоҷикистон камолшиносӣ аз даҳаи сеюми асри XX оғоз гардид. Устод Садриддин Айнӣ бори нахуст дар «Намунаи адабиёти тоҷик» (1925)-и худ бар мақоми баланди Камоли Хучандӣ дар ҷаҳони адаб таъкид намуда, ба баъзе самтҳои камолшиносӣ раҳнамоӣ карданд. То солҳои панҷоҳум, илова бар устод Айнӣ, З.Ш. Раҷабов, А. Деҳотӣ, А. Мирзоев ва чанд нафари дигар таҳқиқоти фаръӣ анҷом доданд. Аз нимаи дуюми асри XX камолшиносии тоҷик қадаме фаротар гузошт. Дар ин давра хидмати Шарифҷон Ҳусейнзода, Холиқ Мирзозода, Аълоҳон Афсаҳзод, Назира Қаҳҳорова, Саъдулло Асадуллоев хеле назаррас мебошад. То солҳои 90-уми асри мазкур камолшиносӣ асосан дар ми-

соли фаъолияти донишмандони фавқуззикр ташаккул меёбад. Муҳимтарин дастовардҳои ин давра дар нашри гузидаи ашъор ва девони Камоли Хучандӣ чамъ меояд (Камоли Хучандӣ. Ғазалҳои мунтахаб/Таҳияи Шарифҷон Ҳусейнзода.-Сталинобод, 1955; Камоли Хучандӣ. Ашъори мунтахаб/Мураттиб Ш. Ҳусейнзода.-Сталинобод, 1959; Камоли Хучандӣ. Мунтахабот/Таҳияи Ш. Ҳусейнзода.-Сталинобод, 1960; Камоли Хучандӣ. Девон/Бачоп-тайёркунандагон Ш. Ҳусейнзода, Н. Қаҳҳорова, С. Асадуллоев.-Душанбе, 1983-1984; Камоли Хучандӣ. Девон /Матни интиқодӣ ва муқаддимаи Ш.Ҳусейнзода ва С. Асадуллоев.-Душанбе, 1986-1987; Камоли Хучандӣ. Аълоҳон Афсаҳзод.-Душанбе, 1976 ва ғ.).

Бо даמידани субҳи Истиқлолият худшиносии миллӣ чараёни тоза касб намуд. Аз ҷайзи ин наҳзати ҳудогоҳӣ иддае аз бузургони илму адаби тоҷик дар сатҳи ҷаҳонӣ муаррифӣ ёфтанд, ки Ҳоҷа Камоли Хучандӣ аз ҷумлаи онон мебошад. Соли 1996 дар сатҳи байналмилалӣ ҷашн гирифта шудани 675-солагии шоир, ба камолшиносӣ густариши хоса бахшид ва ин иқдоми хирадмандона мӯҷиби таълифу тадвини даҳҳо китобу рисола ва садҳо мақолоти илмӣ қарор гирифт. Дар Хучанд бо роҳбарии профессор Саъдулло Асадуллоев «Академияи Камоли Хучандӣ» таъсис дода шуд. Ин маркази пажӯҳишӣ дар муаррифии шахсият ва бозшиносии ҷаҳонбинии Камоли Хучандӣ дар ҷомеаи илмӣ ва умуми мардум нақши хоса гузошт. Ҳамчунин, афзун бар конфронс, маҳфилҳо ва фаъолиятҳои матбуотӣ бо нашри «Девон»-и Камоли Хучандӣ (Душанбе, 1996), «Камоли Хучандӣ» (Хучанд, 1996), «Дурдонаҳо аз ашъори Камоли Хучандӣ» (Хучанд, 1996) ва даҳҳо мақолаи илмӣ дар камолшиносӣ равнақи хос бахшид.

Дар арафаи ин ҷашни бузург гурӯҳе аз муҳаққиқони тоҷик дар камолшиносӣ хидматҳои хеле арзишманд анҷом доданд ва китобҳои гаронмоя ба қалам оварданд. «Камоли Хучандӣ – устоди ғазал»-и Аълоҳон Афсаҳзод (Душанбе, 1996), «Сеҳри мубин»-и Абдулманнони Насриддин (Хучанд, 1996), «Фарҳанги ашъори Камоли Хучандӣ»-и Абдуҷаббори Шоҳаҳмад (Душанбе, 1996), «Малики адаб»-и Атахон Сайфуллоев (Душанбе, 1996), «Ҳоҷа Камоли Хучандӣ. Саду як ғазал»-и Бадриддин Мақсудов (Душанбе, 1996) аз муҳимтарини онҳо ҳисоб меёбанд.

Бояд таъкид дошт, ки дар даҳаи аввали даврони Истиқлолият, ҷи пайванд бо ҷашни 675-солагии Ҳоҷа Камол ва ҷи дар алоҳидагӣ, чанд таҳқиқи дигар анҷом пазируфтанд, ки «Рӯзгор ва осори Камоли Хучандӣ»-и Бадриддин Мақсудов аз арзишмандтарини онҳо маҳсуб мегардад.

Дар понздаҳ соли оғозини асри ҳозир камолшиносии тоҷик

дар мақоме, ки қарор гирифта буд, чараён дошт. Дахҳо мақола, чанд китобу рисола ва таҳияи матни мунтахабу комили ашъори шоир сурат гирифт, ки «Девон»-и Камоли Хучандӣ (Таҳияи Абдучаббори Суруш ва Саидумрон Саидов.-Хучанд, 2011), «Мунтахаби ғазалиёт» (Интихоб ва тавзеҳи Бадриддин Мақсудов.-Душанбе, 2008), «Андалеби боғистони Хучанд» (Мақсудов Бадриддин ва Солеҳи Зарифзод.-Хучанд, 2013) аз ҷумлаи онҳоянд.

Аз поёни соли 2014 ҳаракати тозае дар камолшиносӣ ба вучуд омад. Мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии вилояти Суғд бо ҳамназарии аҳли илму адаб муқаррар дошт, ки ҳанӯз миллат яке аз сад дайни худро дар баробари шахсияти бузурги Ҳоҷа Камоли Хучандӣ адо нанамудааст. Дар ростии адои ин қарзи маънавӣ бо сарвари Раиси вилояти Суғд мӯхтарам Абдурахмон Қодирӣ тарҳ ва самтҳои муҳими фаъолият муқаррар гардид, ки овардани пореае хок аз турбати шоир, бунёди маҷмааи бошукӯҳе, ки шомили хона-музей, тадрисгоҳ, оромгоҳи рамзӣ, китобхона, гардишгоҳу базмгоҳи босафо ва мучассамаи Ҳоҷа Камоли Хучандӣ, наشري тозаи девон ва фарҳанги ашъори шоир аз ҷумлаи онҳоянд.

Дар канори ин иқдомот, ҳукумати вилоят муҳим донист, то барои омӯзиши амиқтари аҳволу ашъори Камоли Хучандӣ ва ҳаммаслақони ӯ бояд гурӯҳе аз аҳли илм ба таҳқиқи хоса машғул бигарданд. Дар иҷрои ин амри муҳим Муассисаи давлатии «Маркази илмии Камоли Хучандӣ» таъсис дода шуд.

Мутахассисони муассиса дар ибтидо зарур донистанд, ки нахуст қору таҳқиқоти то имрӯз анҷомёфтаре дақиқ биёмӯзанд, то бо ин амр вазъи кунунии камолшиносиро дақиқ созанд ва паҳлӯҳои ноомӯхтаву самтҳои таҳқиқоти минбаъдари мушаххас намоянд.

Омӯзиш нишон дод, ки агарчи донишмандон то имрӯз қорҳои арзишмандро дар ин ҷода анҷом додаанд, аммо ҳанӯз қорҳои ношуда ва муҳим бисёранд. Шахсияти ҷаҳонӣ ва манзалати волои Камоли Хучандӣ то ҳол ҷунонки бояд шинохта нашуда ва ба ҷаҳониён муаррифӣ нагардидааст. Барои дарки ин ҳақиқат тавачҷуҳ бар қорҳое, ки дар мавриди орифону шоирони ҳаммаслақу ҳаммашрабу ҳаммаснаде, чун Мавлоно Румӣ, Саъдӣ, Ҳофиз ва амсоли инҳо сомон пазируфтааст, кофист.

Ба тариқи мисол ба ҳофизпажӯҳӣ назар меандозем. Имрӯз тибқи гузориши манобеи китобшиносӣ дар мавриди Ҳофиз Шерозӣ бештар аз ҳазор китобу рисола ба забони форсӣ ва афзун аз панҷсаду ҳаштод асар ба забонҳои дигар навишта шудааст. Теъдоди тасҳеҳ ва табъҳои девони комили шоир аз дусад таҷовуз намудааст, то ҷӣ расад ба мунтахабу гузидаҳо. Бештар

аз дусад шарҳҳои мухталифи хаттиву чопӣ ба қалам омадаанд ва аз ин теъдод панҷоҳ номгӯ ба нашр расидаанд. Албатта, шарҳҳои туркӣ, урдуӣ ва ғайра, ки бар кулли ашъор ё қисмате аз он навишта шудаанд, аз ин шумор берунанд. Афзун аз даҳ фарҳангу вожаномаи пурарзишу кофӣ. Фаротар аз сад тарҷумаи ҷомеу ҷузъӣ ба бештар аз сӣ забон. Таълиқоту хошиянависихои судманд. Зиёда аз даҳ ҳазор мақолоти илмиву гузоришоти адабӣ. Ҷамчунин, садҳо хидмати фарҳангӣ ва иҷтимоӣ, ки дар ҷанбаи илму таҳқиқ мақоми фаръӣ ва ёрирасонро доранд, анҷом ёфтаанд (ниг. Ҷофизпажӯҳон ва ҷофизпажӯҳӣ. Тадвини Абулқосими Родфар, Техрон: Густурда, 1368; Китобшиносии Ҷофиз. Гирдоваранда Меҳрдоди Некном, Техрон: Интишороти илмӣ ва фарҳангӣ, 1368; Ҷофиз. Б. Хуррамшоҳӣ, Техрон: Ноҳид, 1389; Зехну забони Ҷофиз. Б. Хуррамшоҳӣ, Техрон: Ноҳид, 1384 ва ғ.).

Аммо бо ҳама кӯшиш, корҳои қобили таваҷҷуҳе, ки дар камолшиносӣ сурат гирифтаанд, наздик ба бист китобу рисолаи илмӣ, даҳ наشري девон, ки аз ин ҳам чанде на тасҳеҳ, балки таҳияву хатгардонанд, як фарҳанг, даҳ маҷмӯа, тақрибан дусаду панҷоҳ мақола ва дастае ашъору гузоришот мебошад.

Дигар бар шахси басир ва огоҳ равшан аст, ки камолшиносон бори масъулияти сангине дар пеш доранд ва бояд аз марҳилаи пурбаргӣ бар марҳилаи пурборӣ қадам ниҳанд ва дар анҷоми корҳои бунёдӣ ҳаракат намоянд.

Маркази илмии Камоли Хучандӣ барои хидмат дар ин ҷода тарҳи илмие таҳия намуд, ки тибқи он бояд чанд кори муҳим анҷом пазирад.

1. Фароҳам овардани заминаҳои таҳқиқоти бунёдӣ. Дар ин самт чунин кӯшишҳо муҳим арзёбӣ гардиданд:

а) Таҳияи китобшиносии Камоли Хучандӣ. Ин кӯшиш мӯҷиб мегардад, то пешинаи таҳқиқ возеҳ бигардад, муҳимтарин маълумотҳо дар мавриди шинохти шахсият ва андешаи Ҷоҳа Камол фароҳам оянд ва дурнамои кор дақиқ тарҳрезӣ гардад. Ин кор бояд фарогири тамоми нусхаҳои хаттӣ, чопҳои сангӣ, матнҳои интиқодӣ, таҳияҳо, китобу рисолаҳои таҳқиқӣ, мақолаҳо, тарҷумаҳо ва дигар муҳиммоти иттилоотӣ бошад.

б) Ҷамъоварии муҳимтарин дастхатҳои девони Камоли Хучандӣ. Дар феҳриствораҳо бештар аз саду панҷоҳ нусхаи хаттии девони шоир муаррифӣ ёфтааст, аммо ханӯз нусхаҳои дар дасти мардум қарор дорад ва аз назари феҳристнигорон дур мондаанд. Имрӯз, чи дар кишвар ва чи берун аз он, марказе, ки дар он муҳимтарин нусахи хаттии девони шоир ҷамъ бошад, наметавон пайдо намуд. Ин амр заминаи анҷом додани тасҳеҳи

намунавии девони шоирро фароҳам меоварад. Хушбахтона, дар ин чода, илова бар ганчинаи дастхатҳои кишвар, бо марокизи нусахи хаттии Туркия, Ҷумҳурии исломии Эрон, Ҳиндустон, Покистон, Ўзбекистон ва ғайра кор сурат гирифт ва нусаҳаи иддае аз дастхатҳои девони шоир ҳам оварда шуд.

в) Фароҳам овардани маълумоти муҳимтарин осори адабӣ, таърихӣ ва ирфонии марбут ба Камоли Хучандӣ. Имрӯз барои муҳаққиқони камолшинос дастрасӣ ба манобеи маърифати Хоҷа Камол хеле муҳим аст. Зеро дар шинохти ҷаҳонбинӣ ва шахсияти шоир бояд ба сарчашмаҳои мутқан ва асилу куҳан дастрасӣ дошт.

Ҷаҳонбинӣ ва шахсияти Хоҷа Камол тақозо менамояд, ки дар ин самти таҳқиқ набояд ба омӯзиши осори адабӣ-таърихӣ иктифо намуд, балки бояд тафсириҳо, шарҳномаҳо, табақоту муъҷамҳои урафо, фуқаҳо ва муҳаддисин, хошияҳои осори фалсафӣ низ мавриди баррасиву тафҳус қарор бигиранд. Зеро ба тасреҳи манобеъ устодии Камол дар илми ҳадису тафсир мусаллам аст ва дар пайванди ӯ бар калому фикҳ ишораҳо ба назар мерасанд, аммо то имрӯз дар камолшиносӣ аз ин манобеъ истифода ба амал наомадааст. Аз ин сабаб, ба муомилоти илмӣ кашидани матолиби ин гурӯҳи осор дар амри расидан бар таҳқиқоти бунёди мусоидат хоҳад намуд.

2. Шарҳнависӣ. Шеъри Хоҷа Камол ба таъбири худӣ ӯ «ояти баййина»-и камолоташ дар суҳанварист. Ба иқрори бузургон "ӯро машрабест олий ва суҳанест софӣ" (Ҳофизи Шерозӣ), «лафзану маънан ин ҳирфаро ба камоли худ расонида» (Шайх Озарӣ), «дар латофати суҳан ва диққати маонӣ ба мартабаест, ки беш аз он мутасаввир нест» (Абдурраҳмони Ҷомӣ), «дар латофат аз оби зулол гарав бурда» (Амин Аҳмади Розӣ), «ғазалсароиро чун таҳаллуси худ ба пояи камол расонида» (Ҳусайнкулиҳони Азимободӣ). Аммо бо вучуди ин ҳама манзалат то ҳол шарҳе бар девони шоир ба назар наомадааст. Ҳатто ҳанӯз шарҳи ғазале комил аз қудамо дастрас нест. Он чи ҳаст, тавзеҳи мафҳуми баъзе абёт аз забони худӣ Шайх Камол аст, ки дар «Нафаҳот-ул-унс»-и Ҷомӣ, «Маҷолис-ул-ушшоқ»-и Камолиддини Хоразмӣ, «Равзаи атҳор»-и Ҳашри Табрзӣ ва чанд сарчашмаи дигар зикр ёфтаанд. Ҳамчунин, дар «Ҷавоҳир-ул-асрор»-и Озари Тӯсӣ, маҷмӯае дастнавис, ки таҳти шумораи 4535 дар Китобхонаи Остони Қудси Разаӣ ниғаждорӣ мешавад ва иддае аз манобеъ тавзеҳи чанд байт аз ашъори Камол ба назар мерасад. Дар ин маврид тафсири «Рӯҳ-ул-баён»-и Исмоил Ҳаққии Брусавӣ низ матолиберо дар худ доирад (ниг. ба мақолаи роқими ин сатрҳо "Сарчашмае нодир дар маърифати ашъору афкори Камоли Хучандӣ"//Камоли Хучандӣ,

шумораи дувум, сах. 73-84). Ин ҳама агарчи андак аст, аммо хеле гаронмоя ва раҳқушост. Бояд дар ҳалли уқдаҳои шеърӣ Камоли Хучандӣ ва баёни маънии воқеии онҳо сармашқи шарҳнигорон қарор бигирад. Ин қор, ки алҳол ба сурати парешон ва мубтадиёна оғоз ёфтааст, метавонад дар такмили тасҳеҳи худ аз манобеи мазкур баҳра бигирад.

3. Тасҳеҳи тозаии илмӣ-интиқодӣ. Матншинос масъулияти сангинро бар ўҳда дорад. Ў бояд бикўшад, то матни асл ё наздик ба аслро ба хонанда манзур намояд. Донишмандони аврупоӣ дар арздошти матни интиқодии осори суҳанварони худ бо диққат қор анҷом додаанд ва тавонистаанд матни ормониву олии мероси Шекспир, Гёте ва дигаронро ба миён оваранд. То имрӯз дар тасҳеҳи девони Камоли Хучандӣ мусахҳеҳони арҷманд А. Давлатободӣ, К. Шидфар, Эраҷи Гулисурхӣ, Аҳмади Карамӣ, Ш. Хусейнзода, С. Асадуллоев хидмати мондагор анҷом додаанд. Чун ибтидоӣ чараёни тасҳеҳи ашъори шоир буд, қори ҳеч як азизон аз навоқис ҳолӣ нест (ниг. Қаҳрамон Сулаймонӣ. Ҷомае беандом бар қомати Камоли Хучандӣ/Мақолоти маҷмааи бузургдошти Камоли Хучандӣ.-Табрез, 1375. – С. 100-115; Мирзо Муллоаҳмадов ва Мақсудов Бадриддин. Назаре ба девони тозанашри Камоли Хучандӣ//Хучанд, шумораи чашнвора, 1996.– С.47-58; Азизи Давлатободӣ. Девони Камоли Хучандӣ (чопи Маскав, ба эҳтимоми Шидфар, 1957)//Оянда, шумораи 10, 1361. – С. 751-758 ва ғ.). Матнҳои таҳияшуда, дар асоси нусхаҳои тасҳеҳ ёфтаанд, ки он замон мавҷуд буданд. Аммо имрӯз нусхаҳои ба даст омадаанд, ки куҳантаранд ва дар ҳеч як нашр аз онҳо истифода сурат нагирифтааст. Ҳамчунин, дар анбўҳе аз баёзҳо ва маҷмўаҳои хаттӣ ашъори Камол мавҷуданд, ки ҳанўз дар ҳеч нашр мавриди баҳрабарӣ қарор нагирифтаанд. Бо тақия бар ин нусхаҳо ва манобеъ метавон ашъори тоза ва сурати саҳеҳтари абёти шоирро пайдо намуд.

4. Тадвини «Донишномаи Камоли Хучандӣ». Дар бораи суҳанварони бузурги дигар миллатҳо, ба мисли Данте, Шиллер, Шекспир, Гёте, Лермонтов, Пушкин ва ғайра донишномаҳои алоҳида мудавван гардидаанд. Бояд чун ин суҳанварон дар мавриди бузургтарин шуарову донишмандони тоҷик, ки Камоли Хучандӣ аз ҷумлаи онон аст, донишнома ва асари ҷомеъ ба қалам ояд. Зеро танҳо ҳамин навъ таълиф метавонад ба таври комил паҳлўҳои мухталифи шахсият, андеша, аср, муҳит, маълумотҳои муҳими китобшиносӣ ва риҷолшиносӣ, хидматҳои фарҳангӣ ва дигар қорҳои дар мавриди Хоҷа Камоли Хучандӣ суратгирифта-ро фаро бигирад.

Афзун бар ин, чихати фарогирӣ ва муаррифии Шайх Камоли Хучандӣ боз чанд тарҳҳои илмии ҷудогона ба мисли тадвини фарҳанги мусталеҳоти ирфонии ашъори Камоли Хучандӣ, китобшиносии Камоли Хучандӣ, китобхонаи Камоли Хучандӣ, Камолнома ва ғайра дар ҷараён мебошад.

Шоистаи ёдоварист, ки Муассиса бахше аз фаслномаи илмӣ-адабии "Камоли Хучандӣ"-и хешро барои инъикоси мустамирри фаъолияти камолшиносӣ ихтисос додааст ва дар ҳар шумораи он матну мақолаҳои арзишманд ба нашр мерасанд.

Бо пешниҳоди Сарвари давлат Ҷаноби Олӣ, мӯхтарам Эмомалӣ Раҳмон доир ба масъалаи дар соли 2020 гузаронидани 700-солагии Камоли Хучандӣ санадҳои зарурӣ ба Кумитаи оид ба илм, маориф ва фарҳанги Созмони Милали Муттаҳид, яъне ЮНЕСКО тадорук дида шуда истодаанд.

Итминон дорем, ки муҳаққиқон, бахусус пажӯҳишгарони Маркази илмии Камоли Хучандӣ то ин таърих корҳои муҳими илмиро ба анҷом мерасонанд.

Алҳол, китобе, ки дар даст доред, чун муқаддима дар амри таҳқиқоти камолшиносӣ таҳия гардидааст ва метавонад муҳимтарин аснод, маълумот ва пажӯҳишотро пешорӯи муҳаққиқон қарор бидиҳад.

Китоб аз ҷониби ҷавонони кӯшои Муассиса таҳия гардидааст ва аз се бахш иборат мебошад: Аввал: Сарчашмаҳои маърифати Камоли Хучандӣ. Ин бахш шомили матолиби бештар аз сӣ сарчашмаи муътабар аст, ки аз рӯзгори Шайх Камол то ибтидои асри ХХ ба қалам омадаанд; дуюм: Таҳқиқоти камолшиносӣ. Дар ин бахш, он таҳқиқот, ки уқдае аз камолшиносиро боз кардаанд, ё дар ин ҷода арзишманд мебошад, таҳия карда шудаанд; Сеюм: Китобшиносии муқаддамотии Камоли Хучандӣ. Бахши мазкур тадвини муқаддамотӣ дар китобшиносии Камоли Хучандӣ буда, дастхатҳову нашрҳои девони шоир, китобу рисола ва мақолоти марбут ба камолшиносиро муаррифӣ намудааст.

Умедворем, китоб барои ҳар нафаре, ки дар ҷодаи камолшиносӣ таҳқиқ анҷом медиҳад, чун кӯмакгар ва раҳнамо хидмат намояд.

*Фахриддин Насриддинов,
доктори илмҳои филологӣ,
директори МД "Маркази илмии
Камоли Хучандӣ"*

**САРЧАШМАҲОИ МАЪРИФАТИ
КАМОЛИ ХУЧАНДИ**



ДЕБОЧАИ ҚАДИМТАРИН НУСХАИ ХАТТИИ «ДЕВОН»-И КАМОЛИ ХУЧАНДӢ¹

*«Ва осоруҳу фӣ кулли шайъин шавоҳид.
Саводиқун фӣ оётиҳо ва саводиъ.
Саноеу биядайҳи-л-ъаёну ва иннамо,
Тадуллу фӣ сунъи-с-санеъи-с-сонӣ».*

... салавати номасдуд ва ҳадоёи таҳоёи ғайримаҳдуд нисор дар равзаи мутахҳари байт-ул-қасид(а)... нубуввату сарчаридаи фехристи дебочаи футувват ... хонақоҳи «Қул ин кунтум туҳиббуналлоҳа фа-т-табиъунӣ», имоми ... саллу камо раайтумунӣ, расулulloҳи зилқадри... Муҳаммадин-н-набийи ал-абтаҳӣ, ки тӯтии табъи шакархояш дар бӯстони фасоҳат алад-давом шаккари шукр мехояд, ва булбули хушалҳони нотикаи нағмасарояш ҳамвора нағмаи «Инна мина-ш-шеъри лаҳикматан ва инна мина-л-ҳикмати ласеҳран» месарояд.

Ш е ъ р:

*Ё айюҳа-р-рочуна минҳу шафоъатан,
Саллу ғалайҳи ва саллиму таслиман.*

Аммо баъд, бар ройи сойибаи нофизаи чавоҳири сухан ва афкори соқибай суханварони мутааййин, ки ҳичоби райб аз пеши замири ... эшон бархоста бошад ва ғубори шубҳат бар зайли мухаддароти замири мунирашон нанишаста, чун чехраи рӯзи равшан тобон ва талиаи хуршед раҳшону дурахшон бошад, ки латиф ... ғунчае, ки дар бӯстони замири афроди анвои инсонӣ чехра кушод.

¹ Девон дар китобхонаи Остони Қудси Разавии шаҳри Машҳад таҳти шумораи 529 (шумораи умумии 4739) нигоҳдорӣ мешавад. Аввалу охири дебоча афтодааст. Котиби нусха номаълум буда ба занни ғолиб аз мусоҳибони шоир будааст. Нусха дар замони зиндагии Хоча Камол китобат шудааст ва шояд аз назари мубораки шоир ҳам гузашта бошад. Азбаски чанд ҷои нусха ноҳонист ва калимаҳое аз самти чапи саҳифаҳо бар асари тармим бурида шудаанд ва қисме хеле фарсудаанд, ба ҷои онҳо аломати се нуқта (...) гузошта шуд.

Қобили зикр аст, ки дар матни «дебоча» ва дигар мутун, ки айнан оварда шудаанд, баъзе байтҳои аз нигоҳи вазн хароб ва ноқис (бо ҳазфи як мисраъ) дида шуд. Мо ба хоҳири риояти асолати матн бо ишораҳои аломати савол (?) ва бисёрнуқта айни онҳоро сабт намудем. Дар байтҳои мисолияи тазкираҳо ҳам ҷо-ҷо табдили калимот, иборот ва таркиботи шеъри Камол ба назар расид, ки баъзан, ҳалале ба маънову мантиқ ё балоғати сухан ворид мекунад, вале онҳо ҳам бидуни тағйирот зикр шудаанд.

Ва нафистар чавҳаре, ки зевари гӯшу гардани ароиси замо-
ири асҳоби маониро шояд, шукуфаи сирри мактуми сухан аст, ки
аз шохсори зарринқалам бар минассаи симини баёз шикаста ме-
шавад. Ва дурари каломи манзум аст, ки аз садафи замири мунир
дар силки таҳрир интизом меёбад.

Байт:

*Беҳин ворисе мардро ёдгор
Сухан бошад, ин як сухан ёд дор.
Касе, к-ӯ нагаиш аз сухан баҳраманд,
Мадонаш ба назди сухан арҷманд.*

Ҳоза-л-маънӣ фаиннаҳу ашора бимо афода. Навъу ҳоза-л-
маънӣ:

Назм:

*Сухани дилқушои тозаи тар,
Ҳаст хубу латифу ҷонпарвар.
Кадхудои ҳама ҷаҳон сухан аст,
Ҷони ҷону ҷаҳони ҷон сухан аст.
Сухан аз ҳар чӣ дар ҷаҳон пеш аст,
Одамӣ з-ин зи ҳамгинон пеш аст.
Чун ба мардум зи Ҳақ дуруд омад,
Ба сухан з-осмон фуруд омад.
Гар будӣ гавҳаре варои сухан,
Он фуруд омадӣ ба ҷои сухан.*

Ва дар ҳар асре аз аркони дину давлат ва аёни мулку мил-
лат соҳибдавлате ба маёмини раббонӣ ва таъйидоти субҳонӣ ба
камоли фазлу раҷҳони ақл ва ройи соибу фикри соқиб ва табъи
салими ваққоду зеҳни мустақими наққод аз акфои акрони хеш
мумтоз гашта ва шеваи суханварӣ ва ба шимаи иборатпарварӣ
аз чамеи роёти фазлу истеъдод даргузашта ва саҳоифи дафотиру
вучӯҳи сафоин ба натоиҷи табъи латиф ва воридоти хотири ша-
рифи ӯ тавашшуҳ ёфта. Ва шаҷараи таййибаи касират-ул-ағсон
ва ғазират-ул-ақёни суханро аз айн-ул-хаёти фасоҳату балоғат
тарашшуҳ лозим доништа ва самараи зикри чамилу санои чазил
муддаҳар гардонида. Чунонки дар ин рӯзгор Шайх-ул-исломи
аъзам, султонун салотини-л-машоихи фи-л-ъолам, сирруллоҳи фи-
л-аразин, ҳуҷҷатуллоҳи ғала-л-ъоламин, ғавс-ул-варо ва ғайс-ун-
надо, шамсу машориқи-л-маъонӣ, тоҷу мафориқи-л-аъолий.

Шеър:

*Лақад фоқа фи-л-арзи сору ғабидуҳу,
Йахирруна ли-л-азқони би-л-боби суҷҷадан.*

Аллазӣ зон-ул-маносиб ал-исломиййату ва мо заййинатху шарафуҳо ва мо шаррафатху ва манналлоху бивучудиҳи-ш-шарифи ʔалайҳо ва ҳийа аҳвачу илайҳи минху илайҳо ... оноа-л-лайли ва атрофа-н-наҳор Саъдивор мегуфтанд:

Байт:

*Боз о, ки дар фироқи ту чаими умедвор,
Чун гӯши рӯзадор бар Аллоҳу акбар аст.*

* * *

*Ва кам мин лайлатин қад қулта фиҳо,
Ало ёо давлата-л-аййоми ӯдӣ.*

То дар шуҳури санаи самона ва тисъина ва сабъумиата ба ҳукми «Инна лиллоҳи фӣ аййоми даҳрикум нафаҳотун ало фата-ъарразу лаҳо» субҳи давлат аз уфуқи саодат бидамид ва насими иноят аз маҳабби каромат бивазид.

Назм:

*Субҳи висол аз шаби фироқ баромад,
Гуссаи ҳичрони ҷонситон ба сар омад.
Бахт мусоид шуду замона мувофиқ,
Гулбуни шодиву хушидилӣ баромад.
Шукр Худоро, ки ҳам ба оқибатуламр,
Оҳи саҳаргоҳу нола коргар омад.*

Ва ливои иршоду рояти вилояти ҳазрати исломпаноҳӣ вазифат-ул-ъавди Аҳмад бархонд, ба фазои мамлакати Озарбойҷон нузул фармуданд.

Байт:

*Буиро фааграқа ʔайн-ул-башари ли-л-башари,
Тубо фааврақа туба-н-насри ва-з-зафарри.*

Ва бар қоидаи қадим сачҷодаи иршод бигустаронид ва фузалову мустаиддони Табрес дар муқобалаи ин неъматӣ узмо ва мувозоти ин мавҳибати кубро ҷабҳаи хузӯ бар хок ниҳода вазои-фи ҳамди валийӣ-ул-ҳамд ба тақдим расонида – «Ва қолу-л-ҳамду лиллоҳи-л-лазӣ азҳаба ʔанна-л-ҳазана инна раббано лағафурун шакур». Ва чун бар муҳаддароти натоиҷи табъи латиф ва вори-доти хотири шариф, ки дар он билод сонех шуда буд, иттилоъ ёфтанд, садои таҳсину офарин ба аъло иллийин расонида, гуфтанд: «Марҳабан би-л-алфози-л-фасеҳати ва-л-маъони-л-арихати алфозун тарассаъат мин афориқи-с-сеҳри мин насими-с-саҳари лафзан ва эъҷозан ва маъонин таҷарраъат абориқа-ш-шумули шукран ваҳтизозан. Қад отино хотиран ва лаззата наботиҳи уммаҳоти-л-маъонӣ ал-латифати ва ҳайсумо интаҷча ҷавоҳира

аърози арвохиҳо хафифатун ҳозо ҳава-с-саҳари ва лайса мин зеҳни-л-бариййати мислиҳи битавқеъин.

Байт:

*Бубин ниғору сано кун ба сад ҳазор забон,
Бад-он ниғоргаре, к-ӯ чунин ниғор орошт.*

Пас муридони мухлис ва мустаиддони мутахассиси он азиз ... ал-атвор ва-л-аквон бар ҳошияи балдаи Табрез мабсут буд ва умуми халоиқ ало ихтилофи табақотиҳим ва табоюни ҳолотиҳим ба зилоли авотифи он ҳазрат мултаҷӣ шуда, бо омолу амонии дучаҳонӣ фоиз мегаштанд. Ва аз манзумоти каломи ин афсаҳи аном иқтибоси румузи сирри илоҳӣ мекарданд ва уюни дафотир ва вучӯҳи сафоин бад-он мувашшаҳ мегардониданд. То авоили зилқаъдаи санаи сабъа ва самонина ва сабъумиата бар муқтазои ройи наими ломукаддарати-д-дахри бихори фитнаву ошӯб дар тамаввуч омад ва риёҳи муҳолифати зулму удвон вазидан гирифт. Ва ливои иршоди исломпаноҳӣ ба ҷониби Сарой наҳзат фармуд ва зилли залил бар мафориқи суккону куттони он диёр бигусти-ронид.

*Ва ҳайс-ул-ҳарими соъидун бикум салома,
Ва йаръоқум-ур-Раҳмону мин кулли ҷонибин.*

Ва мустаиддони Озарбойҷон ғариқи дарёи фироқ ва ҳариқи оташи иштиёқ гаштанд. Ва дар интизоми мақдами шариф...».

«ЧАВОҲИР-УЛ-АСРОР»-И ШАЙХ ОЗАРӢ²

«Вакте Шайх Камоли Хучандӣ, раҳимахуллоҳу, шеъре гуфта буд, матлаи он ин буд

«Коф»-и куфри мо зи «То Ҳо» бартар аст,

– Мавлоно Муҳаммади Мағрибӣ, ки аз муваҳҳидони он рӯзгор буд, дар муориза бар ӯ эрод гирифта буд ва қитъа дар маънии луғазии маҳмуд ё мазмум гуфта ва табиини ҳар як карда. Ин аст:

Аз саводулвачҳи фи-д-дорайн агар дорӣ хабар,

Чашм бигшода ҷамоли фақру куфри мо нигар.

Аз саводи инчунин куфри маҷозӣ мардвор,

Сӯи дорулмулки он куфри ҳақиқӣ кун гузар.

Куфри ботил ҳаққи мутлақро ба худ нӯшидааст.

Куфри ҳақ худро ба худ нӯшидан аст, эй беҳунар.

То ту дар банди худӣ, худро ба ҳақ нӯшидаӣ,

Чун шавӣ кофир, зи имон он замон ёбӣ хабар.

Он ки аз сарчашмаи куфри ҳақиқӣ об хӯрд,

Баҳри куфри ҳар ду олам буд пешаи чун самар.

Чун ба кулли ғашт дар шамси ҳақиқӣ насттар.

Бадр гардид аз зуҳури томи хуришед он қамар.

Куфри Аҳмад ҳаст дар шамси Аҳад махфӣ шудан,

Ҳаст «То Ҳо» мазҳари кулли зуҳури нури х(в)ар.

Пас нагӯяд: «Коф»-и куфри мо зи «То Ҳо» бартар аст»,

Ҳар ки бошад аз маонии ҳақоқиқ баҳравар.

Эроди Мавлавӣ аз рӯи истилоҳи қавм агарчи ворид аст, ғаммо аз сухани Шайх, ки «Коф»-и куфри мо зи «То Ҳо» бартар аст, ин маънӣ маълум намешавад, ки бар ӯ эрод расад. Мурод ба «То Ҳо» хитоб ба Аҳмад аст ва он ки Шайх гуфтааст, ки «Коф»-и куфри мо зи «То Ҳо» бартар аст, баёни лисони ҳадис аст ва шак нест, ки «коф»-и калимаи Аҳадӣ, ки куфри ғайрест, бартар аст аз «То Ҳо»-и Аҳмадӣ, ки он ишорат ба чаҳордах ҳуруфи муҳкамот, қасрати ғайрат аст. Ва-с-салому ғала-л-лазина йастамиъуна-л-қавла файаттабиъуна аҳсанаҳу. Валлоҳу аълам.

* * *

«Ҳамчунон ки он фанни шариф аз фунуни сухан пуршеваю фитнагару дилрабо ва ғамзазан аст, ишқварзону соҳибони ин хирфа ҳама азиз-ул-вучуду оламгир ва шаҳрошӯбу турфатабъ ва

² Чавоҳир-ул-асрор. Шайх Озарӣ. – Нусхаи дастнависи № 1916, Китобхонаи Миллии Тоҷикистон. - С.180-181.

танассучгӯю адимулмисл ва нодир-ут-тавр бошанд, мисли афзал-ул-мутааххирин Шайх Камоли Хучандӣ, қуддиса сирруҳу, ки билоназири мутақаддаму мутааххари худ аст ва лафзану маънан ин ҳирфаро ба камоли худ расонидааст. Ва чунончи ҳаққи ин тавр аст, доди нозукиву латофату хаёл додааст, бо вучуди шароифи авқот ва латоифи халавот, ки шайх-ул-вақт ва фарид-ул-аср буд. Ва чунин масмӯъ аст, ки яке аз автодро дарёфтааст. Вафоташ дар Табреш буда ва дар Валиёнкӯҳ мадфун аст».

* * *

«... акнун бо сирри амиқи суҳан бояд рафт ва аз мутағаззилон, ки хоричи тоифаи шоиронанд ва ин гурӯҳро «аҳли табъ» хонанд, Шайх Камоли Хучандиро, раҳимаҳуллоҳу, тақдим карда шуд, ки ин фан чунончи муқтазои ӯ бошад, милки ӯст.

Байт:

*Хубон, ки дона-дона кунанд ашки ошиқон,
Аз соҳирӣ зананд бар оби равон гираҳ.*

* * *

*Он ду абрӯи муқаввас ду камонанд баланд,
Ки ба сад қарн чунон турфа камон натвон сохт.*

Лафзан ва маънан ҳеч боқӣ нест. Шараъту фи-л-ишкол.

Ишкол:

*Дил зи ёрони куҳан бардоштӣ,
Чист чандин чанг пеш аз оштӣ.*

Ишколи ин байт дар он аст, ки аҳли табъ «Дил зи ёрони куҳан бардоштӣ»-ро иборат аз як чанг медоранд ва он на чунон аст, ки «аз дил бардоштан» то «чанг» чандин масофат аст. Чӣ лозим нест, ки ҳар ҷо ки «чанг» бошад, «дил бардоштан» бошад, ки то он замон, ки дӯстон дил аз ҳам бардоранд, чандин чанг воқеъ шавад ва лафзи «ёрони куҳан» бад-он мушаъбир аст, ки чандин чанг будааст, ӯ шикоят аз қатъи кулӣ мекунад, ки он «дил бардоштан» аст. Яъне пеш аз он ки «чанг»-ҳои пешро рафъ кунӣ ва оштӣ дар миён афтад, ту қатъи дӯстӣ мекунӣ ва мешояд, ки дил бардоштанро иборат аз чандин чанг доранд ва мешояд, ки он пеш аз оштӣ бошад. Яъне, чандин «чанг»-и он пеш аз оштӣ аст, чунонки истилоҳи Камол аст дар ин маънӣ, ки гӯяд:

*Гузашт аз хуни ман норонда шамшер,
Чӣ ҳикмат буд пеш аз оштӣ чанг?*

Чӣ аз хун гузаштан пеши ӯ аз маъшуқ чандин чанг аст. Ва ташвиши аҳли табъ аз он аст, ки чанг пеш аз оштӣ мебошад ва аз он ғофиланд, ки ӯ хабар аз замони мозӣ медиҳад, ки чанге дигар

будааст ва он аз хун гузаштан аст.

Ишкол:

*Номи он лаб ба хати сабз ба ҷое дидам,
Когазе ёфтаму қанд, дар ӯ печидам.*

Дар ӯ печидам маънии қанд дар коғаз ниҳодан нест, бал ба маънии қанд хӯрдан аст батаъчил».

* * *

Ишкол:

*Эй булбули хушнагма зи мо бод саломат,
Ҳар мурғ, ки бар шох чу ту нагма сарояд.*

Ин қитъаи Шайх Камоли Хучандӣ аст, раҳимахуллоҳу, ки аз барои Мавлоно Хурдак ба Самарқанд фиристодааст. Зиёдат ишкол надорад ва аҳли табъро дар рабти маънии ӯ имтиҳон мекунанд, ки лафзи ӯ гӯёи маънии ӯст. Эй булбули хушнагма, зи мо бод саломат – яъне ҳар мурғ, ки бар шохи худ нагма сарояд, нагма зи ӯ саломи ту бод, вассалом. Боқии қитъа ин аст:

*Номи ту аз он Хурд шуд аз модари гетӣ,
К-ин нагмасароӣ ҳама аз табъи ту зояд.
Ҳар шуъба, ки мо бераҳу андоза бибурем,
Аз тантана дар нойи шумо тантана ояд».*

* * *

Агар хоҳанд, ки чамеъи бухуру саноеъро дар қасидаи воҳида ихота кунанд, он қасида хорич аз девони Хоҷа Салмон аст. Фааммо ин такаллуфот дар рӯзгор матвист, ки абнои рӯзгор мисли инҳоро тақвими порин мешуморанд. Сухани мағздору рӯхонӣ бояд, инҳо ҳама нақш будааст, донистанист. Чун ишколоти суханварӣ маълум кардӣ, бидон, ки навъе дигар ишкол аст, ки онро мумавваҳот гӯянд. Яъне калимоте бошад воҳия, ки бестеъдод онро ба алфози суфистоия ва сафсатаи музахрафи он дар ғалат андозад. Чунончи мукаддам бад-ин таърих, дар замони Шайх Камоли Хучандӣ ??? ифҳомии Камол ду байт фароҳам оварда буданд. Филҳақиқат онро маъние мураттаб набуда ва он ин аст. Байт:

*Субҳ, ки бар хати уфуқ чилва диҳад бадеъро,
Маркази гул инон кашад нух фалаки сареъро.
Сайри сареи Фарқадон аз фалак ҳамоиле,
Шакли мусалласе диҳад шашҷиҳата рабеъро».*

«НАФАҲОТ-УЛ-УНС МИН ҲАЗАРОТИ-Л-ҚУДС»-И АБДУРРАҲМОНИ ҶОМӢ³

«Шайх Камоли Хучандӣ, раҳимахуллоҳу таъоло. Вай бисёр бузург будааст. Ва иштиғоли вай ба шеърӯ тақаллуф дар он сатру талбисро буда бошад, балки мешояд, ки барои он буда бошад, ки зоҳир мағлуби ботин нашавад ва аз риояти сурати убудият бознамонад. Чунонки худ мегӯяд:

*Ин тақаллуфҳои ман дар шеъри ман,
«Каллиминӣ ё ҳумаиро»-и ман аст.*

Аладдавом ба риёзоту мучоҳидот машғул мебуд. Хидмат Хоча Убайдуллоҳ, адомаллоҳу бақоаҳу, мефармуданд, ки: «Вай чанд гоҳ дар Шош мебудаст. Волиди ман мегуфт, ки вай дар он муддат, ки он ҷо буд, ҳайвонӣ намехӯрд. Як бор аз вай илтимос кардем, ки: «Чӣ шавад, ки таоме, ки дар он гӯшт бошад, хӯрда шавад?» Маро гове буд, бағоят хубу фарбех. Хидмат Шайх бар вачҳи тийбат фармуд, ки ҳар гоҳ, ки ту гови худро бикӯшӣ, мо гӯшт бихӯрем». Ман, бе он ки вайро вуқӯф бошад, говро бикӯштам ва аз он таоме муҳайё сохтам. Ба чихати хотири ман аз он гӯшт бихӯрд».

Дар зовияе, ки дар Табрез дошта, хилватӣ будааст, ки шаб дар он ҷо ба сар мебурдааст ва касе дигар он ҷо кам мерасида. Чун баъд аз вафоти вай онро дидаанд, ғайр аз бӯрӯе, ки бар он ҷо менишаста ё мехуфта ва санге, ки зери сар мениҳода, чизе дигар наёфтанд.

Хидмат Шайх Зайниддини Хофӣ, раҳимахуллоҳу, мегуфтааст, ки дар вақти таҳсили улум дар Табрез ба суҳбати вай расида мешуд. Маро ба ин тариқ далолат мекард ва мегуфт, ки ба нисбати иродати мо дарой. Ман гуфтам, ки маро нисбат ба шумо дағдағаҳо дар хотир мегардад. Гуфт: «Бигӯй, ки то аз он ҷавоб гӯям». Ман ҳеҷ нагуфтам, аммо дар авохир, ки ба ин тариқ даромадам ва маро дар он гушоде шуд, дониستم, ки вайро мартабаи иршод, ки пеши вай қор тавон кард, будааст.

Гӯянд дар он вақт, ки дар Сарой мебудаст, мавзее будааст, ки дар он вақт, ки об туғён мекарда, дар он мавзеъ харобии бисёр мекарда. Чун вақти туғёни об наздик расида, он қиссаро ба вай

³ Нафаҳот-ул-унс мин ҳазароти-л-қудс. Нуриддин Абдурахмони Ҷомӣ / Муқаддима, тасҳеҳ ва таълиқоти дуктур Маҳмуд Обидӣ. – Теҳрон: Интишороти Иттилоот. – 1370.

гуфтаанд. Фармудааст, ки: «Имсол хаймаи маро дар он мавзеъ бизанед». Хаймаи вайро он чо задаанд, дар он чо мебудааст, чандон ки вақти тугёни об гузаштааст ва дар он мавзеъ ҳеч харобӣ воқеъ нашуда.

Вафоти вай дар санаи салоса ва самонумиата (803) будааст. Ва қабри вай дар Табрез аст ва бар лавҳи қабри вай ин байт навиштаанд:

*Камол, аз Каъба рафтӣ бар дари ёр,
Ҳазорат офарин, мардона рафтӣ.*

* * *

Мавлоно Муҳаммадширин, машхур ба Мағрибӣ... бо Шайх Камоли Хучандӣ, раҳимахуллоҳу таъоло, муосир буда ва суҳбат медоштааст.

Гӯянд, дар он вақт, ки шайх ин матлаъ гуфта будааст, ки:

*Чашм агар ин асту абрӯ ину нозу ишва ин,
Алвидоъ, эй зухду тақво, алфироқ, эй ақлу дин.*

Чун ба Мавлоно расидааст, гуфта, ки: «Шайх бисёр бузург аст, чаро шеъре бояд гуфт, ки чуз маънии маҷозӣ маҳмиле дигар надошта бошад?». Шайх онро шунидааст, аз вай истидъои суҳбат карда ва худ ба табх қиём намуда ва Мавлоно низ дар он хидмат мувофиқат карда. Дар он асно Шайх он матлаъро хондааст ва фармудааст, ки:

«Чашм айн аст. Пас, мешояд, ки ба лисони ишорат аз айни қадим, ки зот аст, ба он таъбир кунанд. Ва абрӯ ҳоҷиб аст. Пас метавонад буд, ки онро ишорат ба сифот, ки ҳиҷоби зот аст, до-ранд». Хидмат Мавлоно тавозуъ намудааст ва инсоф дода».

«БАҲОРИСТОН»-И АБДУРРАҲМОНИ ҶОМӢ⁴

«Шайх Камоли Хучандӣ, раҳимаҳуллоҳу таъоло. Ва вай дар латофати суҳан ва диққати маонӣ ба мартабаест, ки беш аз он мутасаввир нест. Аммо муболиға дар он шеъри вайро аз ҳадди салосат берун бурдааст ва аз чошнии ишқу муҳаббат холӣ монда. Дар эроди амсол ва ихтиёри баҳрҳои сабук, бо қофияҳо ва радиғҳои ғариб, ки саҳли мумтанеънамост, татаббуи Ҳасани Деҳлавӣ мекунад, аммо он қадар маонии латиф, ки дар ашъори вай аст, дар ашъори Ҳасан нест. Ва он ки вайро «дузди Ҳасан» мегӯянд, бино бар ҳамон татаббуъ тавонад буд. Ва дар баъзе девони вай ин фард дида шудааст:

Байт:

*Кас бар сари ҳеч раҳна нағрифт маро,
Маълум ҳамешавад, ки дузди ҳасанам.*

Ва баъзе аз орифон, ки ба суҳбати Ҳофиз ва Шайх Камол расида буданд, чунин фармудаанд, ки «суҳбати Шайх беҳ аз шеъраш ва шеъри Ҳофиз беҳ аз суҳбати ӯ».

⁴ Баҳористон. Нусхаи хаттии китобхонаи Худобаҳши Ҳинд. – С. 93-94.

«ТАЗКИРАТ-УШ-ШУАРО»-И ДАВЛАТШОҲИ САМАРҚАНДИ⁵

«Зикри шайхулориф Хоча Камоли Хучандӣ, қаддасаллоху таъоло руҳаху. Бузурги рӯзгору мақбули аброр буда ва марчаи хавоссу авом ва сархайли ақобири айём аст. Ва чун таъби шарифи ӯ бар тариқи шоирӣ мубодарат намуд, аз он сабаб зикри шарифи ӯ дар ҳалқаи шуаро сабт мешавад ва илло Шайхро дараҷаи вилояту иршод аст. Ва шоирӣ дуни маротиби ӯст, бо он ки пояи шоирӣ низ баланд аст. Чунонки Шайхи бузургвор мефармояд.

Шеър:

Маро аз шоирӣ худ ор н-ояд,

Ки дар сад қарн чун Аттор н-ояд.

Мавлиду маншаи Шайх Хучанд буда ва аз бузургони он диёр аст. Ва Хучандро дар «Сувари ақолим» арӯси олам гуфтаанд ва вилояте назеху васеъ ва дилкушой аст ва фавоқеҳе, ки дар он вилоят ҳосил мешавад, ба тухфа ба ақолим мебаранд. Шайх ба азимати Байтуллоҳ аз Хучанд ба саёҳат берун омад ва баъд аз зиёрати Каъбаи муаззама ба диёри Озарбойҷон афтод ва обу ҳаво ва фазои хиттаи Табрес мулоими таъби Шайх афтод ва дар он шаҳри чаннатмисол мутаваққин гашт ва дар замони салотини Чалоир Шайхро дар шаҳри Табрес чамъияту шуҳрате азим даст дод ва ақсари бузургони он диёр муриди Шайх шуданд ва маҷлиси шарифи ӯ маҷмаи фузало буда. Дар аснои он ҳол Туктамишхон аз Дарбанд қасди Табрес кард ва баъд аз фатҳи он диёр Шайхро ба фармони манкуҳаи Хон ба диёри дашти Қипчоқ, ба шаҳри Сарой бурданд ва муддати чаҳор сол Шайх дар шаҳри Сарой буд. Ва дар омадани лашқари Туктамишхон ба Табрес ва азли Амирвалӣ ва Фарҳод-ого ин қитъа Шайх мефармояд.

Қитъа:

Гуфт Фарҳод-ого ба Мирвалӣ,

Ки: «Рашидия»-ро кунем обод.

Зари Табрезиён ба очуру санг,

Бидиҳем аз барои ин бунёд».

Буд мискин ба шугли кӯҳканӣ,

Ки зи мӯрони дашту кӯҳ зиёд

Лашқари подшоҳ Туктамиш,

Омаду ҳотиф ин нидо дардод:

«Лаъли Ширин ба коми Хусрав шуд,

⁵ Тазкират-уш-шуаро. Давлатшоҳи Самарқандӣ / Ба таҳқиқ ва тасҳеҳи Муҳаммади Аббосӣ. – Техрон, 1958.

Кӯҳ беҳуда меканад Фарҳод».

Ва Шайхро дар шаҳри Сарой хуш баромада ва акобир муриди
ӯ шуданд, аммо дар саррову зарро орзуманди ҳавову аҳолии Табрез
мебуд ва дар иштиёки Табрез мефармояд:

*Табрез маро ба ҷои ҷон хоҳад буд,
Пайваста маро вирди забон хоҳад буд.
То дарнакашам оби Чарандобу Гаҷил,
Сурхоб зи чашми ман равон хоҳад буд.*

Ва Шайхрост ин ғазал, ки дар шаҳри Сарой гуфтааст.
Ғазал:

*Эй рухат ояи ҳусну даҳанат лутфи Худой,
Ба ҳадисе бикӯшо он лабу лутфе бинамой.
Шуд зи наззорагиён хонаи ҳамсоя хароб,
Маҳи ман, бо ту кӣ фармуд, ки бар бом барой.
Хонаи туст дилу дида, зи борони сиришк
Агар ин хона чакад об, бад-он хона дарой.
Ту на аз дидаи соҳибназаронӣ гоиб,
Моҳиву моҳ намудор бувад аз ҳама ҷой.
Бӯстонест Сарой аз гули он рӯй, Камол,
Ба саро омадӣ, эй булбули хушгӯ, бисарой.*

Ва ин матлаъро низ мансуб ба Шайх медоранд дар сифати
латофати шаҳри Сарой:

*Агар Сарой чунин асту дилбарони Сарой,
Биёр бода, ки ман форигам зи ҳар ду сарой.*

Ва Шайх баъд аз чаҳор сол аз шаҳри Сарой берун шуд ва
азимати Табрез намуд. Ва султон Ҳусайн ибни султон Увайси
Чалоир дар хиттаи Табрез чиҳати Шайх манзиле сохт бағоят
назеҳ ва бар лангари Шайх вақфҳо кард. Ва Шайх дар охири ҳол
муътациди Хоҷа Ҳофиз Шероз буда ва Хоҷа Ҳофизро Шайх Ка-
мол нодида хулуси эътиқоде муаккад буд ва ҳамвора суханони
Шайхро талаб намудӣ ва аз ғазалҳои руҳафзои ҳазрати Шайх ўро
завқеву ҳоле ҳосил шудӣ. Ва Шайх Камол ин ғазалро пеши Хоҷа
Ҳофиз ба Шероз фиристод.

Ғазал:

*Гуфт ёр: «Аз гайри мо нӯшон назар». Гуфтам: «Ба чашим»
В-он гаҳе дуздида дар мо менигар. Гуфтам: «Ба чашим».
Гуфт: «Агар гардӣ шабе аз рӯи чун моҳам ҷудо,
То саҳаргоҳон ситора мешумар». Гуфтам: «Ба чашим».
Гуфт: «Агар гардад лабат хушк аз дами сӯзони оҳ,
Боз месозаи чу шамъ аз гиря тар». Гуфтам: «Ба чашим».
Гуфт: «Агар бар остонам об хоҳӣ зад зи ашк,
Ҳам ба миҷгонат бирӯб он хоки дар». Гуфтам: «Ба чашим».*

*Гуфт: «Агар сар дар биёбони гамам хоҳӣ ниҳод,
Ташнагонро муждае аз мо бубар». Гуфтам: «Ба чашим».*
*Гуфт: «Агар дорӣ ҳавои дурраи васл, эй Камол,
Қаъри ин дарё бипаймо сар ба сар». Гуфтам: «Ба чашим».*

Гӯянд, ки чун Хоча Ҳофиз ин мисраъ бархонд, ки:
«Ташнагонро муждае аз мо бубар». Гуфтам: «Ба чашим»,
риққатево ҳолате кард ва гуфт: «Машраби ин бузургвор олист ва
сухани ӯ софӣ». Ва инсоф он аст, ки поктару ширинтар аз ғазалҳои
Хоча Камол аз мутақаддимон ва мутааххирон нагуфтаанд. Аммо
баъзе аз ақобиру фузало бар онанд, ки нозуқиҳои Шайх сухани
ӯро аз сӯзу ниёз бартараф сохта. Ва ин муқобара аст, чи бо вучуди
нозуқӣ ва диққат сухани Шайх орифонаву пурҳол аст ва аз ин
байти муваҳхиддона қиёси машраби Шайх тавон намуд.

Байт:

*Меҳурӯшад баҳру мегӯяд ба овози баланд:
Ҳар кӣ дар мо гарқа гардад, оқибат ҳам мо шавад.*

Ва ин ғазал аз ғазалиёти мумтози ҳазрати Шайх аст, қуддиса
сирруху.

Ғазал:

*Гар шабе он маҳ зи манзил бе ниқоб ояд бурун,
З-аввали шаб то дами субҳ офтоб ояд бурун.
Кай бурун ояд лабаш аз уҳдаи бӯсе, ки гуфт:
Чун маҳол аст оби ҳайвон, к-аз сароб ояд бурун.
Ҳирқаҳои сӯфиён дар даври чашими масти ӯ,
Солҳо бояд, ки аз раҳни шароб ояд бурун.
Ҳар кучо бошад нишони пой ӯ, он ҷо ба чашим
Ҳок бардорем чандоне, ки об ояд бурун.
Бо ҳама тақову зуҳд ар бишнавад бӯят, Камол,
Аз даруни савмаа масту хароб ояд бурун.*

Ва Шайхро илтифоте ба мадҳи мулук ва қасоиду маснави на-
буда ва муқаттаоти ҳасби ҳолро некӯ мегуфт. Ва ин қитъа ӯрофт.

Қитъа:

*Тосбозе бидидам аз Бағдод,
Чун Чунайд аз сулукаш огоҳӣ.
Сар дарун бурд зери чуббаву гуфт:
Лайса фӣ чуббатӣ сиваллоҳӣ.*

Ҳикоят кунанд, ки ба рӯзгори давлати Амироншоҳ ибни Амир
Темури Гӯракон Шайхро ба чиҳати тақдорӣ ва харчи таколифи
азёф қарзе чанд домангир шуд. Рӯзе Мирзо Мироншоҳ ба дидани
Шайх омад. Чун нишастанд, чухрағони подшоҳ бар боғчаи Шайх
давиданд ва ба ғорати дарахти олуҷа ва зардолу машғул шуданд.
Шайх табассуме кард ва чухрагонро гуфт: «Эй муғулон, ғоратгарӣ

дар боғ макунед, ки Камоли бечора қарздор аст ва баҳои меваи ин боғчаро танхохи қарзхоҳон намудааст. Мабодо, ки шумо бӯстонро ғорат кунед ва Камоли бечора ба дасти ғаримони мушней гирифташавад». Султон Амироншоҳ гуфт: «Магар Шайх қарздор аст?» Шайх фармуд: «Оре, даҳ ҳазор динорӣ». Мироншоҳ ҳам дарзамон фармуд, то даҳ ҳазор динор зари нақд биёварданд ва таслими Шайх намуданд. Шайх қарзхоро адо кард.

Ва Шайхро назди салотин ва ҳуққом қадре тамом буда ва латоифу зароифи ӯ машхур аст ва аз шарҳ мустағни. Ва вафоти Шайх дар хиттаи Табреш буда, дар шуҳури санаи исно ва тисъина сабъу миата ва дар хиттаи фараҳбахши Табреш мадфун аст ва алявм мазори ӯ мақсиди ақобир аст. Ва ин қитъа бад-он бузургвор мансуб аст.

Қитъа:

*Чу девони Камол ояд ба дастат,
Навис аз шеъри ӯ, чандон ки хоҳӣ.
Зи ҳар ҳарфаи равон мағзар чу хома,
Ба ҳар ҳарфаи фуру рав чун сиёҳӣ».*

* * *

«Мавлоно Бисотии Самарқандӣ, раҳматуллоҳи алайҳи, аз ҷумлаи шоирони хушгӯ аст ва ғазалро нозук мегӯяд ва баъди султон Халил баҳодур ибни Амироншоҳи Гӯракон дар хиттаи Самарқанд зухур ёфта ва гӯянд, ки ҳасирбоф буда ва дар аввал «Ҳасирӣ» таҳаллус дошта. Ва Хоҷа Исмағуллоҳи Бухорӣ чун қобилияти зеҳни ӯ бидид, гуфт: «Ҳасирӣ қобили бисоти бузургон аст, туро «Бисотӣ» таҳаллус кардан авло аст». Ва ӯ муътақиди Хоҷа Исмағ аст ва мункири Шайх Камоли Хучандӣ аст ва ғазали Шайх Камолро, ки матлааш ин аст, ҷавоб мегӯяд.

Матлаъ:

*Нишони шабравон дорад сари зулфи парешонаш,
Далели равшан аст, инак, чароги зери домонаш.*

Ва ин таҳаллус аз ҷумлаи ғазали Бисотӣ аст, ки дар ҷавоби Шайх Камоли Хучандӣ гуфтааст.

Байт:

*Дури назми Бисотино, Камол, аз худ мадон камтар,
Ки парвардаст чун мардум ба оби дида Салмонаш.*

Гӯянд, ки Шайх Камол аз Бисотӣ ранчида ва ин байт дар дуои бад нисбат бад-ӯ мефармояд.

Байт:

*Бо он ки чун чароги саҳар шуд ҷавонамарг,
Ҳам дер зист муддаи зудмири мо».*

«МАҶОЛИС-УН-НАФОИС»-И АМИР АЛИШЕРИ НАВОЙ⁶

«Шайх Камоли Хучандӣ – латофату диққати сухани ӯ ба мартабаест, ки бештар аз он мутасаввир нест, аммо муболиға дар шеър ӯро аз ҳадди салосат берун бурда ва аз чошнии ишқу муҳаббат ҳолӣ карда. Дар эроди амсолу ихтиёри баҳрҳои сабук бо қофияҳои танг татаббуи Ҳасани Деҳлавӣ мекунад, аммо он қадар маонии латиф, ки дар ашъори ӯст, дар ашъори касе дигар нест ва аммо он, ки ӯро «дузди Ҳасан» мегӯянд, бино бар ҳамин татаббуи ӯст ва дар ин маънӣ гуфта:

Кас бар сари ҳеч раҳна нағрифт маро,

Маълум ҳамешавад, ки дузди ҳасанам.

Ва баъзе урафо, ки ба суҳбати Шайх Камол ва Ҳоҷа Ҳофиз расидаанд, гуфтаанд, ки: «Суҳбати Шайх беҳтар аз шеъри ӯст ва шеъри Ҳофиз беҳтар аз суҳбати ӯ». Ва аз ҷумлаи ашъори ӯ ин аст:

Ғазал:

Инчунин сурати матбуъ зи ҷон натвон сохт,

В-ар тавон сохт, чу қадди ту равон натвон сохт.

Бут тавон сохтану сохтан аз санг дилаш,

Сахттар аз дили бераҳми бутон натвон сохт.

Он ду абруи муқаввас ду камонанд баланд,

Ки ба сад қарн аз ин турфа камон натвон сохт.

Нест пайдо даҳани ӯ, сухане сохтаанд,

Сухани сохта ширинтар аз он натвон сохт.

Дар сухан лутфи илоҳӣ ба ту ёр аст, Камол,

В-арна сад сол ба фикр ин суханон натвон сохт».

⁶ Маҷолис-ун-нафоис. Амир Алишери Навоӣ / Бо саъю эҳтимоми Алиасғари Ҳикмат. – Тоҳрон: Интишороти Манучеҳрӣ, 1363.

«МАҶОЛИС-УЛ-УШШОҚ»-И КАМОЛИДДИНИ ХОРАЗМӢ⁷

«Шамъи маҳфилорою чоми чаҳоннамой, ошиқпешаи дерин Мавлоно Муҳаммадширин, ки ба Мавлоно Муҳаммади Мағрибӣ машҳур аст, аз муридони Шайх Исмоили Сисӣ аст, ки ӯ аз асхоби Шайх Абдуррахмони Исфароинист. Бо Шайх Камол муосир будааст ва бо ӯ суҳбат медошта ва дар ин вақт, ки Шайх Камол ин матлаъ мегуфта.

Матлаъ:

*Чашм агар ин асту абрӯ ину нозу шива ин,
Алвидоъ, эй зуҳду тақво, алфироқ, эй куфру дин.*

– чун ба Мавлоно расида, гуфт: «Шайх бисёр бузург аст. Чаро ӯро сухане бояд гуфт, ки маҳмиле ғайри маҷоз надошта бошад?». Шайх ӯро шунида, истидъои суҳбат намуда, худ ба табх машғул буда. Мавлоно низ мутобиат намуд. Дар он асно ин матлаъ гуфту хонд ва баён намуд, ки:

«Чашм» айн аст, пас зоти қадим аз он метавон хост. Ва «абрӯ» хоҷиб аст, асмой сифот аз он ирода метавон кард».

Мавлоно инсоф дода, ки чунин аст.

Дар Табрез ба чавоне намакфурӯш Султон Боязид ном, ки дар асл курд будааст, ошиқ будаанд ва ҳусне бакамол дошта ва зулфе пурҳол ва ғазалиёти пуршӯр дар забони ишқи ӯ гуфта ва ин матлаъ аз он ҷумла аст:

*Хати ту Хизри ҳаёту лаби ту ҷони Масеҳ,
Навшита хатти ту бар лавҳи ҳусн: «Анта малеҳ».*

Ин матлаъ низ аз барои ӯ воқеъ шуда ва забони табрезиро бар он дахле ҳаст.

Матлаъ:

*Он турки паричеҳра надонам, ки чӣ кардаст,
К-аз ҷумлаи хубони чаҳон гӯй бибурдаст».*

⁷ Маҷолис-ул-ушшоқ. Камолиддини Хоразмӣ. – Дастнависи № 9082. Китобхонаи Маҷлиси Шӯрои Миллӣ.

«ҲАБИБ-УС-СИЯР»-И ХОНДАМИР⁸

«Шайх Камоли Хучандӣ. Дар силки акобири машоихи рӯзгор ва аозими зуҳҳоди бузургвор мунтазам буд. Аладдавом ба риёзат ва ибодат авқот гузаронида, гоҳе ашъори обдор бар лавҳи эътибор нақш менамуд. Дар «Нафаҳот» мастур аст, ки зоҳиран иштиғоли Шайх Камол ба шеър чиҳати он буда, ки зоҳираш мағлуби ботин нашавад,

Чунонки худ мегӯяд:

Ин такаллуфҳои ман дар шеъри ман,

«Каллиминӣ ё ҳумайро»-и ман аст.

Аз ҳазрати вилоятпаноҳ Хоҷа Убайдуллоҳ марвист, ки фармуд: «Шайх Камол чанд гоҳ дар Шош сокин мебуд ва дар ин муддат аслан ба ҳайвонӣ рағбат наменамад. Рӯзе волиди ман ба вай гуфт, ки: «Чӣ шавад агар таоме, ки дар он гӯшт бошад, майл фармояд?» Дар вачҳи мутоиба фармуд, ки: «Ҳар гоҳ, ки ту гови худро бикӯшӣ, мо гӯшт бихӯрем». Ва ҳол он, ки падари маро гове буд дар ғояти фарбеҳӣ. Чун ин суҳан бишнид, филҳол говро бикӯшт ва таоме тартиб карда, назди Шайх бурд. Шайх чиҳати хотири эшон миқдоре гӯшт тановул намуд».

Булбули килки нағмасароӣ, ҳақоикпаноҳӣ, ҳазрати афзалуланомӣ, Мавлоно Нуриддин Абдурраҳмони Ҷомӣ, наввараллоҳу марқадаҳу, дар «Баҳористон» ин наво ба гӯши фузалои суҳаноро расонида, ки: «Шайх Камол дар латофати суҳан ва диққати маонӣ ба мартабаест, ки беш аз он тасаввур натавон кард. Аммо муболиға дар он тариқ шеъри вайро аз сарҳадди салосат берун бурдааст. Он чаноб дар шеър татаббуи Хоҷа Ҳасани Дехлавӣ намуда, он қадар маонии латиф, ки дар назми вай аст, дар шеъри Ҳасан натавон ёфт ва он, ки Шайх Камолро «дузди Ҳасан» мегӯянд, бино бар ҳамон татаббуъ тавонад буд ва дар баъзе аз девонҳои он чаноб ин байт мастур аст:

Кас бар сари ҳеч раҳна нагирифт маро,

Маълум ҳамешавад, ки дузди ҳасанам.

Аз ҳазрати Абавии марҳумӣ истимоъ афтода, ки Мирзо Мироншоҳ нисбат ба Шайх Камол иродате тамом ва ақидате локалом дошт. Ва рӯзе ба мулозимати он чаноб рафта, камаре мурассаъ ба расми назр ба назди Шайх ниҳод. Ва ба хилофи маъхӯд

⁸ Ҳабиб-ус-сияр. Гиёсиддин Муҳаммади Хондамир / Гирдоварӣ, муқаддима ва изофоти Абдулхусайни Навоӣ. – Техрон, 1379.

Шайх он камарро бардошта, ба хона бурд ва баъд аз лаҳзае, ки ба суҳбати асҳоб муовадат кард, ҳамаро мақбуз ёфта, пурсид, ки: «Ёрон чаро беҳузуранд?».

Яке аз ҳозирон гуфт, ки: «Дарди камар доранд». Шайх та-
бассум карда, фармуд, то камарро биёваранду қисмат кунанд.

Вафоти Шайх Камол дар санаи салоса ва самону миата (803)
иттифоқ афтод ва қабраш дар Табрез асту ин байтро бар санги
лавҳи мазори он чаноб сабт кардаанд:

*Камол, аз Каъба рафтӣ бар дари ёр,
Ҳазорат офарин, мардона рафтӣ».*

«РАВЗОТ-УЛ-ЦИНОН ВА ЧАННОТ-УЛ-ЧАНОН»-И ХУСАЙНИ КАРБАЛОЙ⁹

«Шайх Камоли Хучандӣ. Марқаду мазори он vorас-та аз қайди чуниву чандӣ, ҳазрати Шайх Камоли Хучандӣ, қаддасаллоҳу таъоло сирраҳу, дар Валиёнқӯй маъруфу машҳур аст. Сити камоли вай аз Қоф то Қоф олабро гирифта. Агарчи баъзе вайро аз зумраи шуаро донанд, фааммо камолу бузургию ягонагии вай зиёда аз тариқи шеърӯ шоирист. Чунончи, Мавлоно Ҷомӣ дар «Нафаҳот» оварда, ки «Иштиғоли вай ба шеър ва та-каллуф дар он ситри ҳолу талбисро буда бошад, балки мешояд, ки барои он буда бошад, ки зоҳир мағлуби ботин нашавад ва аз риояти сурати убудият бознамонад. Чунончи худ мегӯяд:

Ин такаллуфҳои ман дар шеъри ман,

«Каллиминӣ ё ҳумайро»-и ман аст.

Аладдавом ба риёзоту муҷоҳидот машғул мебудам».

Ҳазрати Махдумӣ, адомаллоҳу баракотаҳу, фармуданд, ки ҳазрати Махдуми муқаддас, қуддиса сирруҳу, мефармуданд, ки ҳазрати Шайх Камол, раҳимаҳуллоҳу, дар авоиلى ҳол, ки дар Хучанд ташриф доштанд, ба риёзоту муҷоҳидаи тамом ба сар ме-бурдаанд ва эшонро ҳолоти ғариб рӯй намуда буда. Ва падари эшонро ҳамин як писар буда ва мехостаанд, ки вайро қадҳудо со-занд. Мушорун илайҳиро чандон рағбате бо он набуда, то ин ки ба воситаи ибромӯ илҳоҳи падар розӣ гаштаанд ва духтаре ба никоҳи эшон даровардаанд, то дар шаби зифоф (ба расми) маъҳуд пеши завҷаи худ рафтаанд. Духтар аз рӯи ноз гуфта: «Он тараф рав!» Ҳазрати Шайх ҳамон лаҳза кафш пӯшида ва аз он хона берун ома-да ва аз Хучанд қатъи назар намуда, рӯ ба дашти Қипчоқ ниҳода. Ходиме дошта «Шайх Муҳаммад» номи вай, бо вай ҳамроҳӣ на-муда, ба тариқи таваккал рӯй дар он бодия ниҳодаанд. Ҳарчанд мардум манъ кардаанд, ки ин бодияест хунҳор ва аз ободонӣ барканор, фармудаанд, ки меравем, таваккалту ғалаллоҳ, ҳар чӣ пеш ояд, пеш ояд. Чун қадам дар бодия ниҳодаанд, ҳар рӯз дар вақти шом шутуре пайдо мешудаду пеши эшон меомада ва зону мезада, суфраи таомеву машки обе бар ӯ баста, эшон таом меҳӯрдаанду об меошомида ва вузӯ месохтаанд ва он чи низ аз та-ому об муҳтоҷун илайҳи буда, бармедоштанд, он уштур нопадӣ

⁹ Равзот-ул-чинон ва чаннот-ул-чанон. Хусайни Карбалой / Тасхеҳи Ҷаъфар Султони Қурроӣ. – Табрез, 1383.

мешуда. То чанд рӯз, ки дар он дашт буданд, хол бар ин минвол буда, то он ки ба шаҳри Сарой мерасанд. Чанд вақт дар он шаҳр мебошанд. Ақобиру аҳолии он чоро эътиқоди тамом ба ҳазрати Шайх пайдо мешавад. Дар мақоми бандагӣ, ниёзмандӣ ва хидмат мебошанд. То рӯзи иде чаҳорсад хилъат лоиқи ҳар кас ба вазъу шарифи он чо мемиҳанд ва таому асбоби зиёфат низ дархури он. Ба подшоҳи он чо мегӯянд. Вайро доияи хидмати (ҳазрати) Шайх мешавад. Чун ба хидмати Шайх мерасад, баъд аз тариқи зиёфат ба ходим мегӯянд, ки «Бирав, дар сандук пӯстии самури абра- зарбафти қирмизӣ ҳаст, чиҳати тухфаи ҳазрати хон биёвар». Ходим доништа буда, ки (ҳар чӣ) ҳазрати Шайх ирода менамояд, аз олами ғайб ошкоро мегардад. Чун сандуқро мекушояд, пӯстии мазкурро ба тариқи чомаҳои мазбур муидду муҳайё аз чомаҳои ғайб зоҳиргашта (мебинад), меоварад ва пеши подшоҳ мегузорад. Ва алвони аъйимаву ашриба низ чиҳати подшоҳу лашкариён мекашанд, ки ҳеч кас намедонад, ки аз кучост. Охир аз он шаҳр берун меоянд ба расми зиёрати Байтулҳаром. Убури эшон ба шаҳри Табрз воқеъ мешавад. Дар сари хиёбони Табрз мавзеъест машҳуру маъруф ба «Абдуллоҳи Ҷаббачӣ». Муддати мадид он чо мебошанд, то он ки Тӯқтамишхон мутаваҷҷеҳи Табрз мешавад ва Табрзро гирифта, наҳбу ғорат мекунад, дар шуҳури санаи сабъа ва самонина ва сабъумиата (787), чунонки дар мутунни таворих мазкур аст. Ва ҳазрати Шайхро ҳамроҳ мебаранд, то муддати санаи самонина ва тисъина ва сабъумиата (798) он чо мебошанд, чунончи ёздаҳ сол он чо буда бошанд. Дар ин муддат ёди Табрз мекарда ва орзуи он балдаи таййиба менамудаанд. То охир Амир Темур бар сари Тӯқтамишхон мераваду ба Саройро ғорат мекунад ва ҳазрати Шайхро ба Табрз меоваранд. Ин навба, ки ташриф меоваранд, дар Валиёнқӯй қарор мегиранд. Табрзиён аз вазъу шариф ва аҳоливу адонӣ ва бузургу кӯчак дар камоли итоат ва инқиёду эътиқод нисбат ба мушорун илайҳи будаанд. Чунонки султону аозими-л-машоихи ва-с-судур Хоҷа Шайх Муҳаммади сонии Кучачӣ, ал-машҳур ба «Хоҷа Шайх», раҳимахуллоҳу, чиҳати ҳазрати Шайх хонақоҳе ва мадрасае дар ҳаволии иморати Хоҷа Алишоҳ сохтаанд, чунонки гунбаду баъзе аз он иморат ҳанӯз боқӣ аст. Ва таклифи бисёр намудаанд ба истиқрори эшон дар он чо. Қабул нанамудаанд ва фармудаанд, ки «сари Камол ба гунбади фалак фуруд намеояд, мехоҳед, ки фиреб хӯрда ба ин гунбад сар фуруд оварад?»

* * *

«Ҳазрати Махдумӣ, адодаллоҳу баракотаҳу, аз ҳазрати Махдуми муқаддас нақл мефармудаанд, ки ҳазрати Шайх Зайниддин Абӯбакри Хофӣ, қуддиса сирруҳу, ба Табреш, ки ташриф оварда, ба иродаи иродату муридии ҳазрати Шайх омадаанд, аз рӯи эътиқоду ихлос. Чун ба хидмати Шайх расидаанд, тазаҳҳуду тақашшуфи мумӣ илайҳи бо камоли ирфону назари поки эшон бар ҷавонон рост наёмада, дил ба муридии ҳазрати Шайх натавонистааст ниҳодан. Аз хидмати ҳазрати Шайх ба мулозимати ҳазрати Шайх Исмоили Сисӣ, қаддасаллоҳу сирраҳу, расида, бениҳоят муътақид гашта ва майли иродати эшон намуда. Ҳазрати Шайх Исмоилро қибари син дарёфта буда, қабули ин маънӣ нанамудаанд. Тарғиби эшон ба хидмати ҳазрати Шайх Нуруддин Абдурраҳмони Мисрӣ, қаддасаллоҳу сирраҳу, карда ва гуфта, ки «шуморо ба Миср мебояд рафтан, рӯҷӯи такмили шумо аз олами ғайб ба он ҷаноб шуда. Фааммо ба он ҷо, ки мерасӣ, Шайх Нуруддин Абдурраҳмонро мункир нагардӣ, чӣ ўро асбоби зоҳирӣ ҳаст ва ғуломони тарқишбанд дорад, ки қибоби ўянд, ҳамчунон ки назар ба ҷавонону майли суҳбати эшон Шайх Камолро. Фааммо Шайх Камолро хилватест бо ҳазрати Ҳақ, ҷалла ва ғало, ки ўро инҳо нуқсон намерасонад». Ба ҳар ҳол ба Миср рафта, ба хидмати мушорун илайҳи мерасад ва инобат мекунад. Ва ба ишораи олии вай ба хилват менишинад. Вайро фатҳе намешуда, аз ин маънӣ бисёр мунзаҷир буда. То шабе дар воқеа Шайх Камолро мебинад, ки аз ҷониби қибла аз миёни девори хилват берун омаданд ва дилдорӣ намуданду гуфтанд, ки: “Дар намози субҳ дар рӯзи ҷумъа, баъд аз «Фотиҳа» сураи «Қоф» бихон, ки фатҳи кулӣ рӯй хоҳад намуд”. Ба фармуда амал намуда. Баъд аз он вайро футухоти маънавӣ даст дода, қораш ба итмом мерасад. Баъд аз он мутаваҷҷеҳи Табреш мегардад. Вақте ба Табреш меояд, ки ҳазрати Шайх Камол аз дунё рехлат фармуда буда, таассуфи бисёр бар фавти он бузургвор меҳӯрад. Муддате бар сари мазори ҳазрати Шайх сокин мегарданд ва фуҷозоти бешумор аз ботини он қудваи аброр ба он зубдаи ахёр мерасад».

* * *

«Навбае дар Валиёнқӯй, дар боге дар қанори ҳавзе ҷамъе аз аиззаи замон дар ҳузури эшон будаанд. Гӯянд, ин матлаи Мавлоно Ҷамолуддин Муҳаммади Атиқиро, раҳимаҳуллоҳу, хондаанд:
Ш е ь р:

*Он чи дил металабад дар ду чаҳон нопадост,
Чони мо гарчи ҳама Ёст, вале чон ба кучост?!*

Ҳазрати Шайхро вачди азиме даст дода, худро ба об афканда, ёрону азизон ба табаияти эшон худро дар об афкандаанд. Шӯри ачибе рӯй намуда ва гармии ғарибе воқеъ гашта ба воситаи ҳоли он соҳибкамол».

* * *

«Ҳазрати Шайхро таваҷҷуҳи томе ба соҳибҳуснон буда, чунончи вақте дар Табрез ҷавоне буда, ки ҳазрати Шайхро майли бисёр ба он ҷавон буда, гоҳе ба маҳаллаи вай убур мекарда ва назораи ҷамоли илоҳӣ аз миръоти чаҳоннамои он ҷавон менамуда, магар баъзе аз ниғаҳбонону рақибон он дилситонро буда, дар банди озори Шайх шудаанд. Гуфтаанд: «Ҷавонро бармедорему ба ҳаволии зовияи Шайх меравем. Чун мушорун илайҳи таваҷҷуҳ ба ҷавон мекунад, вайро изое балеғ менамоем». То расидаанд ба дари зовияи ҳазрати Шайх. Мумӣ илайҳи бар болои пуле, ки бар дари он зовия воқеъ аст, нишаста буданд. Аз дур, ки эшонро мушоҳида намудаанд, мутаваҷҷеҳ гаштаанд ва ин байтро хондаанд, ки:

Кардаӣ чаими сияҳ сурх ба хуни дили мо.

Барҳазар бош, ки мо воқифи асрори туем.

Хондани ин байт каанна тасарруфе буда, ҳама аз рӯи ниёзу эътиқод сар ба пой ҳазрати Шайх ниҳодаанд ва забон ба эътизор гушуда, узрхоҳӣ кардаанд.

Ба ҳар ҳол ҳазрати Шайх Камол, раҳимаҳуллоҳу, муддате дар Валиёнқӯи Табрез мутаваҷҷин будаанд. Ва эшонро дар он букъа хилвате буда, ки шаб дар он ба сар мебурдаанд ва ҳеч касро дар он хилват роҳ набуда. Ва яке аз муридони эшон ҳар шаб сабӯи обе меоварда ва пеши дари он хилват мегузоштаву мерафта. То шаби реҳлати вай, ки об оварда, овози ҳазрати Шайх аз даруни хилват ба гӯши вай расида, ки ба шеъре мутаранниманд. Чун гӯш дошта, мутаранним ба ин ду байти худ будаанд:

Бо субҳ бигӯед, ки бевақт мазан дам,

Имшаб шаби васл аст, ниғаҳ дор нафасро.

Чун дид Камол он сари кӯ, тарки ватан кард,

Булбул чу чаман дид, раҳо кард қафасро.

Чун сабоҳ гашта, ҳазрати Шайх ба тариқи маъхӯд берун наёмада. Асҳобу муридонро дағдаға шуда, ба хилват дарун рафтаанд, дидаанд, ки бӯрӯе афтода ва мушорун илайҳи бар болои он, хиште зери сар ниҳода, рӯй ба қибла оварда, аз марҷаи хок ба

олами пок интикол намудаанд. Аҳли Табрезро чун хабар шуда, аз сар пой карда, мутаваҷҷеҳи зовияи мутабаррикаи эшон шудаанд. Ба хотири баъзе аз аизза чунин хутур карда, ки наъши мубораки эшонро нақли ҳазираи муқаддаси ҳазрати Бобо – мазид намоянд. Чун хостаанд, ки он ҷо баранд, гулавои ом ба мартабае шуда, ки тобут шикаста. Мукаррар ин сурат воқеъ шуда. Охир аиззаву акобир фармудаанд, ки ин низ кароматест аз эшон, ҳамчунонки дар замони ҳаёт таваҷҷуҳи том ба будани ин мақом доштан, дар вақти мамот низ намехоҳанд, ки аз ин ҷо эшонро ҷои дигар баранд.

Қарор ба он шуда, ки ҳам дар боғи зовияи эшон эшонро дафн намоянд. Ҳамон ҷо дафн кардаанд. Сурати ин воқеа дар шуҳури санаи салоса ва самонумиата (803) воқеъ гашта, дар айёми салтанати Мирзо Мироншоҳ, ки аз қибали падар волии Озарбойҷон буда.

Ҳазрати Хоҷа Абдурраҳими Хилватӣ, раҳимаҳуллоҳу, таърихи фавти эшонро дар сурати қитъа ба назм дароварда:

*Орифи ҳақиқинос, Шайх Камол,
Ки ҷаҳонро ба шеъри тар бигруфт.
То суханро сухан бурун афтод,
Кас сухан ҳамчу он бузург нагуфт.
Ҳаштсаду се гузашт, к-он хуршед,
Ҳамчу маҳ дар саҳоби гайб нуҳуфт.*

Ҳазрати Махдумӣ, адомаллоҳу баракотаҳу, фармуданд, ки дар санаи ихда ва арбаъина ва тисъумиата (941), ки румия ба Табрез омада буданд, мардумро андешаи тамом буд, ки лашкари бегонаанд, мабодо, ки қатли ом кунанд ё наҳбу ғорат ва сабӣ намоянд. Дар он вило марази тоъун низ дар миёни мардум буд. Аз он низ андешаи тамом буд, ки охир чун шавад. То рӯзе байназ-зухрайн азизе, аҳли диле, “Мавлоно Абдуллоҳ” ном ташриф оварданд ба манзили мо ва фармуданд, ки имрӯз чун намози зухр гузоридам, бар сари сачҷода маро ғайбе шуд. Дидам, ки манзили васеа аст, бар болои он манзил (ҷое, ки садри хона аст) пири ба-сафое нишаста мегӯянд, ки ин Шайх Камоли Хучандист. Дар ин асно шахси дигар ба ин маҷлис дармеояд, ҳазрати Шайх ба таъзи-ми вай нимҳез мешаванд. Касе мегӯянд, ки ин султон-ул-орифин Абӯязиди Бастомӣ аст. Баъд аз он ҳазрати Шайх Камол мефар-моянд, ки мо понсад касем, ки муҳофизати ин шаҳр мекунем, ки балое нозил нашавад ба ин ҷо. Ва ба султон-ул-орифин мегӯянд, ки шумо низ аз он ҷумлаед. Чун ин фармуданд, маро ифокат рӯй

намуд, филфавр ба мулозимати шумо омадам, ки ин воқеаро маъруз дорам. Иншоаллоху таъоло, ташвише нахоҳад буд. Ончунон шуд, ки он азиз гуфта буд. Ҳеч гуна балия рӯй нанамуд. Ҳазрати Махдумӣ фармуданд, ки тааммул намудам, ки миёнаи султон-ул-орифин ва Шайх Камол ваҷҳи рабт чӣ бошад? Ба хотир расид, ки чун ҳар ду увайсианд, робита ҳамин хоҳад буд.

Эй азиз, шайхи тариқат Шайх Фаридуддини Аттор, қаддасаллоху сирраҳу, фармудаанд, ки қавме аз авлиёulloҳ бошанд, ки машоихи тариқату кубарои ҳақиқат эшонро «Увайсиён» номанд ва эшонро дар зоҳир ба пире эҳтиёҷ набувад, зеро ки эшонро ҳазрати Рисолат, саллаллоху алайҳи ва олиҳи ва саллам, дар ҳичри инояти худ парвариш медиҳанд, бе воситаи ғайре, чунонки Увайсро дод, разияллоху анху. Ва ин азим мақоме бувад ва бас олий ҳоле, то киро ин ҷо расонанд ва ин давлат ба кӣ рӯй намояд. *“Золика фазлуллоҳи йуътиҳи ман йашоъу”*.

Дар ҳаволи ва ҳавошии эшон баъзе аз арбоби сухану асҳоби хунар мадфунанд, мисли Мавлоно Тӯсии шоир ва Мавлоно Алии Машрабии Шервонӣ ва устод Бехзоди Наққош ва устод Султон Маҳмуди Мучаллид, ки ин ҳарду дар фанни қору бори худ қарина надоштанд. Вассалому ғало ман иттабаъа-л-худо.

* * *

«Навбае дар туфулият ҳазрати Хоҷа (яъне, Хилватӣ) бо бародари худ Хоҷа Абдулҳай ба хидмати ҳазрати Шайх Камоли Хучандӣ расидаанд, моҳи мубораки рамазон буда. Ҳазрати Шайх фармуданд, ки имрӯз бо шумо суҳбат медорем, ки Шамсуддин (яъне, падари Хилватӣ) донист, ки мо бар сари сафарем, шуморо пеши мо фиристод. Ва баъд аз он фармуданд, ки таом чихати эшон оваред. Эшон фармудаанд, ки мо барӯзаем. Ҳазрати Шайх фармуданд, ки шумо ҳанӯз мукаллаф ба таклифи рӯза нашудаед, бихӯред. Эшон аз камоли итоат ва инқиёд ҳасбуламри ҳазрати Шайх ифтор кардаанд. Баъд аз ифтор ҳазрати Шайх фармуд, ки шуморо зиёдати дигар низ мекунам. Ду ҳадис мехонем, шумо ёд гиред ва як байт аз ҷумлаи ашъори ман, ки дар девонам нест. Ва ҳадисҳо кудсӣ аст. Ва ин аст аввал: *«ас-Савму ли ва ана аҷзӣ биҳи»*, дувум: *«Таҷавваъ таронӣ таҷаррад тасил»*. Ва байт ин аст:

Гирифтам остини дӯст, он ҷо дасти худ дидам,

Чунонаш даст бӯсидам, ки дасти хеш бӯсидам.

Ҳазрати Хоҷа гирифтани аҳодисро аз Шайх ба назм оварда дар қитъае ва он ин аст:

*Шунидам ман аз шайхи комил Камол,
Ду қудсӣ ҳадису гирифтам ба дил.
Нахустин-и «ас-Савму лӣ»-ву дигар
«Таҷавваъ таронӣ таҷаррад тасил».*

Ва он байтро низ ба тариқи назм дароварда. Ва он ин аст:

*Шунидам ҳам аз ӯ байте, ки дар девони худ гуфт:
Ман ин як байт нанвиштам, ман ин асрор нӯшидам:
«Гирифтам остини дӯст, он ҷо дасти худ дидам,
Чунонаш даст бӯсидам, ки дасти хеш бӯсидам».*

Миёнаи вай (яъне, Точуддин Алии Миншорӣ) ва ҳазрати Шайх Камоли Хучандӣ андак ниқоре буда ба воситаи он, ки Мавлонои мушорун илайҳи дар камоли тақашшуфу заҳодат буда ва ҳазрати Шайх дар ғояти ирфону машраби тасаввуф. Ва масали машхур аст. Мисраъ:

Ки буъда-л-машриқайн омад Шайху Мавлоно».

* * *

«Мавлоно Начмуддини Торумӣ донишманд буда ва дар улум табаҳхури тамом дошта. Ва тазкираи Ҳазрати Хоҷа Муҳаммади Кучачиро, қуддиса сирруху, ки Мавлоно Ҳасани Палосӣ, раҳимахуллоху, ба арабӣ навишта, Мавлоно Начмуддин ба иборати форсӣ тарҷума намуда. Филвоқеъ, тарҷумаи хубе карда ва ҳазрати Шайх Камоли Хучандӣ ин қитъаро барои вай гуфта:

*Муниши чархрову туро, эй фариди аср,
Бо он ки ҳар ду наҷм гирифтанд торумӣ.
Бошад тафовуте зи замин то ба осмон,
З-он наҷм то ба рутбати ин Начми Торумӣ».*

* * *

«Бидон, ки Валиёнқӯй ҷои муравваҳи босафо аст ва масири хуштабъону зарифон. Аз рӯи рағбату ризо ҳазрати Шайх Камоли Хучандӣ, қуддиса сирруху, чихати он мавзеъ фармуда.

Шеър:

*Аз биҳишти Худои азда ва ҷал(л),
То ба Табрез ним фарсанг аст.*

Ва, филвоқеъ, равзаест аз биҳишт. Ва аз исми сомии вай маълум мешавад, ки маскану мақоми авлиё буда. Ва дар он ҷо мақбараест, ки мардуми бисёр он ҷо мадфунанд».

«ЛАТОИФ-УТ-ТАВОИФ»-И ФАХРИДДИН АЛИИ САФӢ¹⁰

«Шайх Камоли Хучандӣ дар ашъори худ «сағ» бисёр мегӯяд. Ҳасани Дехлавӣ «дилбанд» бисёр мегӯяд. Шоире ҳар ду девонро дар як муҷаллад дар дасти касе дид. Гуфт: «Инҳоро аз ҳам ҷудо соз ва аз якдигар дур андоз, мабодо «сагон»-и Камол «дилбанд»-ҳои Ҳасанро бихӯранд».

* * *

«Мирзо Мироншоҳ фарзанди Амир Теури Кӯрагон чун ба ҳукумати Табрерафт, ба мулозимати Мавлоно Муҳаммадширини Мағрибӣ расид, ки аз урафои шуарост ва он ҷо мурид шуд ва ҳар ҳафта як бор ба хонаи ӯ мерафт. Ва баъд аз чанд вақт, ки ба суҳбати Ҳоҷа Камол расид ва латофати суҳбати ӯ бидид, аз муридии Мавлоно Муҳаммад худро бозчид ва ба мулозимати Ҳоҷа Камол печид ва ҳар ҳафта ду бор ба хидмати Ҳоҷа мерафт ва Мавлоно Муҳаммад аз он сурат бағоят биранҷид. Ва даъби Ҳоҷа он буд, ки ҳар сабоҳ суфра мениҳод ва тамоми ақобиру аъённи Табрера ба сари суфраи ӯ ҳозир мешуданд ва ҳар рӯз Ҳоҷаро аз он ҷиҳат харҷи кулӣ меафтод. Рӯзе Мирзо Мироншоҳ камари заррини мурассаъ ба ҷавоҳири қимате ба тариқи назр назди Ҳоҷа фиристод, ки инро харҷи суфра кунед. Ҳоҷа бифармуд, то онро бифурӯхтанд ва баҳои онро, ки зари бисёр буд, биттамом харҷи як суфра карданд ва тамоми хавосу авоми Табрера бар сари он суфра ҳозир гардониданд ва ҳеҷ кас намонд, ки наёмд, илло Мавлоно Муҳаммадширин ва атбоӣи ӯ, ки аз он суфра тахаллуф намуданд. Дар он маҷлис Мирзо Мироншоҳ аз бузурге пурсид, ки ҷиҳат чист, ки Мавлоно Муҳаммад наёмданд? Гуфт: «Ғолибан дардмандӣ доранд». Мирзо аз Ҳоҷа пурсид, ки Мавлоно чӣ дарде доранд? Ҳоҷа гуфт: «Дарди камар».

¹⁰ Латоиф-ут-тавоиф. Фаҳриддин Алии Сафӣ. – Душанбе: Адиб, 2011.

«ҲАФТ ИҚЛИМ»-И АМИН АҲМАДИ РОЗӢ¹¹

«Шайх Камол. Дар силки акобири машоихи мунтазам буда ва аладдавом ба риёзату ибодат рӯзгор мегузаронида ва гоҳе ашъори обдор бар лавҳи рӯзгор сабт менамуда. Мавлавӣ Қомӣ дар «Нафаҳот» оварда, ки: «Вай бисёр бузург буда ва иштиғоли вай ба шеърӯ тақаллуф дар он сатру талбисро буда бошад, балки мешояд, ки барои он буда, ки зоҳир мағлуби ботин нашавад ва аз ғояти сурати убудият боз намонад. Чунончи, ки худ мегӯяд.

Байт:

*Ин тақаллуфҳои ман дар шеъри ман,
«Қаллиминӣ ё ҳумайро»-и ман аст».*

Ва ҳам дар «Баҳористон» оварда, ки: «Шеъри Шайх дар талоқати суҳан ва диққати маонӣ ба мартабаест, ки зиёда бар он (мутасаввир) набошад, аммо аз ғояти муҳолиға аз салосилат афтада. Аммо дар эроди амсолу ихтиёри баҳрҳои сабук бо қофияҳову радиқҳои ғариб, ки сахли мумтанеънамо, татаббуи Хоҷа Ҳасани Деҳлавӣ намуда. Аммо он қадар маонии латиф, ки дар ашъори вай аст, дар ашъори Ҳасан нест ва ин ки вайро «дузди Ҳасан» мегӯянд, бар ҳамин татаббуъ аст, чунончи дар баъзе девони ӯ ин фард сабт аст.

Байт:

*Қас бар сари ҳеч раҳна нағрифт маро,
Маълум ҳамешавад, ки дузди ҳасанам».*

Нақл аст, ки Шайх Камол дар ашъори худ илтизоми «сағ» бисёр намуда ва Ҳасани Деҳлавӣ «дилбанд». Вақте шахсе ҳарду девонро дар як чилд дошта, боре бад-ӯ расида гуфта, ки онҳоро аз якдигар чудо соз, мабодо «сагон»-и Камол «дилбанд»-ҳои Ҳасанро бихӯранд.

Давлатшоҳ дар тазкираи худ оварда, ки Шайх аз ватани маълӯф ба азми зиёрати Маккаи мутабаррика берун омада ва хиттаи дилкаши Табреро маҳалли иқомати худ гардонид ва умрӯ дар он макон ба сар бурд ва дар ҳине, ки Тӯқтамишхон аз роҳи Дарбанд қасди Табреро кард, Шайхро дар ҳини муовадат ба дашти Қипчоқ бурда, ба шаҳри Сарой ҷой дод ва Шайх баъд аз ҷаҳор сол руҳсат ҳосил карда, ба Табреро омад. Султон Ҳусайн ибни Султон Увайс мақдамашро муғтанам дониста, ҷиҳати вай

¹¹ Ҳафт иқлим. Амин Аҳмади Розӣ / Тасҳеҳ, таълиқот ва ҳавошии Муҳаммадризо Тоҳирӣ. – Теҳрон: Суруш. – 1378.

иморате тарҳ андохт ва чиҳати муридон вазифаҳо таъйин фармуд ва амлок вақф намуд. Гӯянд Хоча Ҳофиз ғоибона ба Шайх ақидате мавфур дошта ва ҳама вақт аз Шероз мактубот мефиристода ва истидъои ашъор менамуда ва Шайхро низ тасфияи ботин боис шуда, ашъоре, ки ворид мешуда бад-он савб равон месохта. Орифоне, ки ба суҳбати Шайх Камол ва Хоча Ҳофиз расидаанд, гуфтаанд, ки: «Суҳбати Шайх Камол беҳ аз шеъраш буда ва шеърри Ҳофиз беҳ аз суҳбаташ». Вафоти Шайх Камол дар салоса ва самонумиата (803) дар Табрз даст дода ва бар лавҳи қабри вай навишта шуда:

Байт:

*Камол, аз Каъба рафтӣ бар дари ёр,
Ҳазорат офарин, мардона рафтӣ.*

Ва девони Камол, ки дар латофат аз оби зулол гарав бурда, имрӯз мутадовил аст. Он чи навишта мешавад, қатре аз ғамом ва чуръае аз он ҷом аст.

Байт:

*Гуфтӣ зи бунёд афканам, онро, ки бар ман дил ниҳад,
Гар ҷурм ин бошад, нахуст аз ман неҳ ин бунёдро.*

Минху:

*Манъи Камол аз ошиқӣ, ҷони бародар, кай тавон,
Панди падар нофеъ нашуд расвои модарзодро.*

Минху:

*Камол, пеши касоне, ки шиқ меварзанд,
Шабӣ фироқ кам аз рӯзи подшоҳӣ нест.*

Минху:

*Агар вазифаи дардат замон-замон бирасад,
Ҳаловате ба дилу лаззате ба ҷон бирасад.*

Минху:

*Ранҷур карду дард фиристоду ҷон ситонд,
Бемори шиқро беҳ аз ин кас даво накард.*

Минху:

*Кадам куштаи шиқ аст аз ту рафта ба хок,
Ки ҷони гарқа ба хунаш гариқи раҳмат нест?*

Минху:

*Дар вучуди ман зи ҳастӣ ҳар сари мӯе, ки ҳаст,
Дӯст медорад маро, то дӯст медорам туро.*

Минху:

*Бе ғамат шод мабод ин дили ғампарвари мо,
Ғам хур, эй дил, ки ба ҷуз ғам набувад дарх(в)ари мо.*

Минҳу:

*Дардмандем, хабар медиҳад аз сӯзи дарун,
Даҳани хушқу лаби ташнаву чашми тари мо.*

Минҳу:

*Тавбаву ишқи ту обгинаву санг аст,
Номи накӯ дар раҳи ту мӯҷиби нанг аст.*

Минҳу:

*Сурхии ашқам бидиду зардии рухсор,
Гуфт, ки дар ишқи мо ҳанӯз дуранг аст.*

Минҳу:

*Ману меҳнати ту, зиҳӣ роҳати ман,
Чӣ меҳнат, ки бахти ману давлати ман.*

Минҳу:

*Ба дашноми ман ранча гаитӣ, шунидам,
Зиҳӣ хориш ту, зиҳӣ иззати ман!»*

«МУНИС-УЛ-УШШОҚ»-И КАМОЛИДДИН ҲУСАЙНИ КОЗАРУНӢ¹²

«Дебочаи маҷмӯаи дардмандӣ – Шайх Камоли Хучандӣ бузург буд. Дар ҳолати ӯ аҳли олабро ду мазҳаб аст. Баъзе мегӯянд, аз авлиёст ва баъзе мегӯянд, аз шуарост. Зоҳиран, барзах аст миёни ин ду тоифа. Ва қониби вилоятш ғолиб. Ва ин маънӣ аз баъзе назмҳои зоҳир аст ва ин байт аз тавҳид, ки дар девонаш сабт аст, далолат мекунад:

*Шуда аз соқии лутфи ту чаҳоне сероб,
Ҳамчунон баҳри карам мавҷзанон молотол.*

Ва ин ғазал низ аз он қабил аст:

*Дӯш аз дари майхона бидидем ҳарамро,
Май нӯшу бубин фусҳати майдони карамро.
Фармони хирад бар дили ҳушёр нависанд,
Ҳукме набувад бар сари девона қаламро.
Эй маст, гар афтӣ ба сари турбати шоҳон,
Муштоқи лаби чом биёбӣ лаби Чамро.
Пойи ситам аз соҳати қон гард баровард,
Бинишину ба май бознишон гарди ситамро.
Чангат хабар аз роҳи тараб дод, зи пирон
Бишнав сухани рост, мабин қомати хамро.
Дар шиша гар аз май камие ҳаст, гама нест,
Лекин гама бисёр бувад давлати камро.
Субҳ аст, Камолу маю овози ҳуши най,
Бархезу ганимат шумар ин як-ду-се дамро.*

Ва тақаллуфоте, ки дар шеър кард, мардумро дар ғалат меандозад ва шояд, ки аз он рӯ воқеъ шуда бошад, ки аз риояти сурати убудият бознамонад, чунонки худ мегӯяд:

*Ин тақаллуфҳои ман дар шеъри ман,
«Каллиминӣ ё ҳумаиро»-и ман аст.*

Ва ӯ аксар авқот ба риёзату мучоҳидат машғул мешуд. Ва баъд аз фавти ӯ дар ҳучрааш ғайр аз бурёеву санге, ки ба зери сар мениҳод, чизе наёфтанд».

¹² Мӯнис-ул-ушшоқ. Камолиддин Ҳусайни Козарунӣ. – Конпур, 1897.

«ХУЛОСАТ-УЛ-АШЪОР ВА ЗУБДАТ-УЛ-АФКОР»-И ТАКЕУДДИНИ КОШӢ¹³

«Аз калимоти муғлаку ишорати мутлақи Шайх, ки ақро маҷоли фаҳму ҳисро бад-он роҳ нест, аз барои табаррук чанд лафз оварда шуд: Шайх (Камол) фармуд, ки муддате дӯст оинаи мо буд, акнун мо оинаи ӯ шудем, яъне дар анвори рубубияти Ӳақ осори убудияти худ меидам, акнун дар шаби нестии худ хуршеди ҳастии ӯ мушоҳидат мекунам.

Рубой:

*Ёре, ки вучуду адамат Ӳст ҳама,
Сармоџи шодиву гамат Ӳст ҳама.
Ту дида надорӣ, ки бубинӣ Ӳро,
В-арна зи сарат то қадамат Ӳст ҳама.*

Ӳам Шайх фармудааст: «Мард он аст, ки нишаста бошаду ашӯ рӯ бад-ӯ оранд ва ба фармони ӯ мутеъ бошанду тасарруфи ӯ дар ҳама нофиз бувад. Ва маро он ҷо расонид дар ягонагии худ, ки ҳамаи халқро дар қабзаи худ дидам, тасарруфи худро дар ҳамаи коинот нофиз ёфтам ва ин ишорат ба мақоми иттиҳод аст дар маърифат, на он иттиҳод, ки илҳод аст».

Шайх гуфт: «Наздиктару муҳайётар сифоте орифро он аст, ки шоиста шавад хидмати сифоти Ӳақро. Ва аҳли маърифат фарқ чунин гӯянд, ки он сифат ба Ӳақ қоим бувад ва ӯ ба он сифат қоим, яъне нури сифоти Ӳақ дар ӯ тачаллӣ кунад ва тасарруфоти рубубият дар ниҳоди ӯ раҳт ниҳад. Ин иттиҳоди сифот на табаддули сифоти ҳудус ба сифоти қидам, яъне чун аз авсофи башарият тамоm холӣ шавад, ба сифоти самадияту аҳадият муттасиф шавад».

¹³ Хулосат-ул-ашъор ва зубдат-ул-афкор. Такеуддини Кошӣ. Нусхаи хаттӣ.

«АРАФОТ-УЛ-ОШИҚИН ВА АРАСОТ-УЛ-ОРИФИН»-И ТАҚЕУДДИНИ БАЛЁНИ¹⁴

«Шайх Камоли Хучандӣ. Комили арсаи арчмандӣ, соҳибкамоли маснади донишмандӣ, орифе дар ниҳояти дарवेशиву дардмандӣ, бузургзодае дар они хунармандӣ, шайхи орифи воқиф Шайх Камоли Хучандӣ, натиҷаи киром ва зубдаи аном аст. Аз бузургзодаҳои Хучанд буда, дониста қадами ҳиммат бар сари нафси дуни данӣ гузошта, аз қайди тақаллуф раста, ҳаваси музахрафоту талаби муҳликот аз сафҳаи хотир пок шуста, ба тариқи аҳли ирфон рафта, ба ҷодаву доираи ийқон пайваста. Гӯянд иттиҳоди ғоибонае (миёни) Хоҷа Ҳофизи Шерозӣ ва ӯ буда. Ва вай дар Табреш раҳти иқомат афканд, аксари мардуми Ҷалоир ? ҳусни ақидати шомилаву иродати комила ба ӯ доштаанд ва аз ӯ иршод меёфтаанд. Чун Тўқтамишхон ба Табреш омад, вай бо аҳли ҳарамии хон биззарура ба дашти Қипчоқ рафт ва ҷаҳор сол дар шаҳри Сарой буда, боз ба Табреш муовадат намуд. Муддатҳо он ҷо муътакиф буд, то аз он ҷо ба сарои боқӣ шитофт.

Вафоташ санаи исно ва тисъина ва сабъумиата (792/1390). Ашъори вай бағоят нозуку дилписанд ва ҳаёлотии ғариба дорад, маззаву тасаввуфи тамомро ҷамъ карда ва рутбаи ҳолаш дар назари ақобири замон бағоят дар ҷилваии камол буда, ки Мавлоноии Ҷомӣ ӯро бо Камолиддин Исмоил нисбат дода, гуфта:

*Ду Камоланд дар ҷаҳон машҳур,
Яке аз Исфаҳон, яке зи Хучанд.
Ин яке дар газал адимулмисл
В-он дигар дар қасида бемонанд.
Дар миёни камоли ин ду Камол,
Нест фарқе магар ба мӯе чанд.*

Ва Шайхро чун маҳосини анбӯҳ буд ва Камоли Исмоил кӯсач, ба сабаби ҳамин Мавлоно Ҷомӣ қитъаи мазкурро гуфта буданд. Ва девони Шайх Камоли Хучанд маъруфу машҳур аст ва аз он ҷо интиҳоб намуда.

Ва лаҳу:

*Табреш маро ба ҷои ҷон хоҳад буд,
Пайваста маро вирди забон хоҳад буд.*

¹⁴ Арафот-ул-ошиқин ва арасот-ул-орифин. Тақеуддин Муҳаммад Авҳади Хусайнии Дакқоқии Балёнии Исфаҳонӣ / Тасхехи Забеуллоҳи Соҳибқорӣ ва Омина Фаҳри Аҳмад – Ҷ.6. – Техрон: Мероси мактуб, 1389.

То дарнакашам оби Чарандобу Гачил,
Сурхоб зи чашими ман равон хоҳад буд.

* * *

Агар Сарой чунин асту дилбарони Сарой,
Биёр бода, ки ман фориғам зи ҳар ду сарой.

* * *

Эй рухат ояи ҳусну даҳанат лутфи Худой,
Ба ҳадисе бигушо он лабу лутфе бинамой.
Хонаи туст дилу дида, зи борони сиришк
Агар ин хона чакад об, бад-он хона дарой.
Ту на аз дидаи соҳибназаронӣ гоиб,
Моҳиву моҳ намудор бувад дар ҳама ҷой.
Бӯстонест Сарой аз гули он рӯй, Камол,
Ба Саро(й) омадӣ, эй булбули хушгӯ, бисарой.

* * *

Гуфт ёр: «Аз гайри мо пӯшон назар». Гуфтам: «Ба чашим»
В-он гаҳе дуздида дар мо менигар. Гуфтам: «Ба чашим».
Гуфт: «Агар гардад лабат хушк аз дами сӯзони оҳ,
Боз месозаи чу шамъ аз гиря тар». Гуфтам: «Ба чашим».
Гуфт: «Агар гардӣ шабе аз рӯи чун моҳам ҷудо,
То саҳаргоҳон ситора мешумар». Гуфтам: «Ба чашим».
Гуфт: «Агар сар дар биёбони гамам хоҳӣ ниҳод,
Ташнагонро муждае аз мо бубар». Гуфтам: «Ба чашим».
Гуфт: «Агар дорӣ ҳавои дурри васли мо, Камол,
Қаъри ин дарё бипаймо сар ба сар». Гуфтам: «Ба чашим».

* * *

Серӣ набувад аз лаби ширини ту касро,
Кас сер надид аз шакари ноб мағасро.
Зулфи ту, ки шабрав шуд аз ӯ зоҳиду обид,
Аз хирқаи пашмина ганӣ сохт асасро.

* * *

Дар ҳавои ӯ тавонад дод ошиқ сар ба бод,
Лек натвонад ниҳод аз сар ҳавои дӯстро.

* * *

Эй саропардаи султони хаёлат дили мо,
Карда дарду гами ту хона дар обу гили мо.
Мушкили мо даҳани туст, ки ҳаст он ё нест,
Ҷуз ба мантиқ лаби ту ҳал накунад мушкили мо.
Сар ба Фирдавс наёрем чу зулфи ту фурӯ,
То ба хоки сари кӯи ту бувад манзили мо.

*Бикун, эй шайх, дуо, ки бимирем ҳама,
То дигар нанги чунин хун накашад қотили мо.*

* * *

*Бо оҳу рӯи зард зи хокат ҷудо шудем,
Бод омаду зи дона ҷудо қард коҳро.*

* * *

*Мардум зи маҳ ҳисоб гирифтанду солҳост,
Нагрифта дар ҳисоб ҷамоли ту моҳро.*

* * *

*Дӣ чоштгаҳ зи чехра фикандӣ ниқобро,
Шарманда сохтӣ ҳама рӯз офтобро.
Теги туро чӣ ҳоҷати рухсат ба хуни мост,
Бар ҳалқи ташина ҳукм равон аст обро.
Дил сӯхт дар самоу намеистад зи чарх,
Рақсест гарм бар сари отаи кабобро.*

* * *

*Гар ту дар миҷмараи гам дили мо сӯзонӣ,
Ҳамчунон бӯи ту ёбанд зи хокистари мо.*

* * *

*Гар сурати Чин бо рухи хуби ту ба даъвист,
Он ҷо ҳамагӣ сурату ин ҷо ҳама маънист.
Гуфтӣ: «Чӣ диҳӣ дил ба сари зулфи сиёҳе?»
Маҷнун чӣ кунад, ин каиши аз ҷониби Лайлист.*

* * *

*Шамъ чандоне, ки будаиш зиндагӣ, бедор зист,
Шарбати дардат маризи ишқро бошад ҳалол¹⁵.*

* * *

*Саре, ки пеши ту бар остони гайрат нест,
Сарест он, ки сазовори тоҷи иззат нест.
Кадам куштаи ишқ аст аз ту рафта ба хок,
Ки ҷони гарқа ба хунаш гариқи раҳмат нест.*

* * *

*Гирди лабу рухсори ту ҷон бар сари отаи,
Аз завқи намак рақскунон ҳамчу кабоб аст.*

* * *

¹⁵ Асли байт чунин аст:

Бо ҳаёли ёр ошиқ шаб ба умри худ нахуфт,
Шамъ чандоне, ки будаиш зиндагӣ, бедор зист.
Шарбати дардат маризи ишқро бошад ҳалол,
Гар касе дармон бичусту солҳо бемор зист.

Бо хаёли ёр, ошиқ шаб ба умри худ нахуфт,
Шамъ чандоне, ки будаи зиндагӣ, бедор зист.
Шарбати дардат маризи ишқро бошад ҳалол,
Гар касе дармон наҷусту солҳо бемор зист.

* * *

Бе хандаи ту кони намак кони заҳмат аст,
Дил аз наими ҳар ду ҷаҳон лаззате наёфт.

* * *

Илму тақво сар ба сар даъвист, маъно дигар аст,
Марди маънӣ дигару майдони даъво дигар аст.
Ҳусни маҳруён чӣ бинмояд ба рӯи ёри мо,
Партави маҳ дигару нури таҷалло дигар аст.
Чаши бар фардо манеҳ чун зоҳид он дидорро,
Баргушо имрӯз чашме, кори аъмо дигар аст.

* * *

Сабр дар дил марову раҳм ӯро,
Ҳар ду аз якдигар маҳолтар аст.
Хуни мо он писар чунон пиндошт,
Ки зи моли падар ҳалолтар аст.

* * *

Аз сидқ дам мазан, ту нагашти шаҳиди ишқ,
Даъво дар ин мақоми дуруст аз шаҳодат аст.

* * *

Сарв пеши қаду болои ту дидам, наст аст,
Иқди зулфи ту ба ангушт гирифтам, шаст аст.
Гуфтамаи бӯси ту бояд на даҳони ту маро,
Гуфт: «Бечора туро ҳеч намебойистаст».

* * *

Дар сина маро гайри ту ҳамхона касе нест,
В-ар ҳаст, бурун аз дили девона касе нест.
Дар дида туй мардумак, он рух зи кӣ пӯшӣ?
Дар хона чу аз мардуми бегона касе нест.
Зулфат ба дари дил чӣ нишастаст, чу дил рафт,
Ин ҳалқа задан чист, чу дар хона касе нест?

* * *

Гарчи аз борони дида хоки кӯяи пургил аст.
Пои ошиқ дар гил аз дасти дил, аз дасти дил аст.
Дурри ашкам дид бар хоки дару гуфт: «Ин ятим
Рӯзгоре рафту ҳам з-ин сон бар ин дар соил аст».

* * *

Чаими шӯхи ту ҳар киро куштаст,
Аввал аз рашки он маро куштаст.
Ғами ту лашқари Сулаймон аст,
Ки чу мӯрам ба зери по куштаст.
Ваъдаи куштанӣ бидеҳ ба Камол,
Чони ман, ваъдае киро куштаст?!

* * *

Бе маҳи рӯи ту оҳам зи Сурайё бигузашт,
Дида дарё шуду ҳар қатра зи дарё бигузашт.
Сарв мехост ба побӯси ту ояд чун об,
Лек аз чӯ натавонист ба як по бигузашт.

* * *

Бе дарди диле лаззати дармон натавон ёфт,
То чон надихӣ, суҳбати чонон натавон ёфт.

* * *

Ҳар киро аз мақоми якрангӣ
Ҳаст бӯе, зи ранги ӯ пайдост.

* * *

Гар ёри маро бо мани мискин назаре нест,
Моро гила аз бахти худ аст, аз дигаре нест.
Андеша зи сар нест, ки шуд дар сари кораи,
Андеша аз он аст, ки бо мо-и саре нест.

* * *

Сунбул аз таишии дил овард сар дар пой сарв,
Гӯиё, зулфест сар бинҳода бар зонуи дӯст.

* * *

Зулфи камандафканаи иқлими чон гирифт,
Бо ин каманд рӯи замин метавон гирифт.
Аз логарӣ гирифт ба як так шабам рақиб,
Хандид ёру гуфт, ки: «Саг устухон гирифт!»

* * *

Дил зинда шуд аз бӯи ту, бӯи ту маро сохт,
Хосияти хоки сари кӯи ту маро сохт.

* * *

Дар дида хаёли қади ӯ рӯзи чудоӣ
Чун сояи Тубост ба гармои қиёмат.

* * *

Зи шиқат бедилу гамгинам, эй дӯст,
Агар бедил наям, бединам, эй дӯст.
Ту душмандӯстӣ, ман дӯстдушман,

Ту онӣ дар вафо, ман инам, эй дӯст.

* * *

*Лутфи сабо шунидам, бод аст бо насимат,
Оби ҳаёт дидам, ҳеч аст бо даҳонат.*

* * *

*Остинкӯтаҳ аст шайх, чӣ суд,
Чун зи дунё-и даст кӯтаҳ нест.*

* * *

*Лабаи тарсам гузорад аз дами ман,
Ки оҳи синасӯзам ҷонгудоз аст.*

* * *

*Ҳаст гуфтанд он миёнро, ҳар чӣ мегӯянд, нест,
Нест гуфтанд он даҳонро, ҳар чӣ мегӯянд, ҳаст.
Дил шикаст аз гусса, к-он абру зи чашим андохтаи,
Буд пурхун ишиа, аз тоқе дарафтоду шикаст.*

* * *

*Онро, ки пой буд, надид ин талаб зи дӯст
В-он кас, ки чашим дошт дар ин раҳ ба по нарафт.*

* * *

*Ҷуз гами рӯи ту бар дилам зи заифӣ,
Гар ҳама барги гул аст, бори гарон аст.*

* * *

*Зулфи ту баҳри сайд аз ҷану рост,
Чашимҳо баргушуда чун дом аст.*

* * *

*Наёсояд шаҳиди шиқ дар хок,
Гараш гарде зи кӯят дар кафан нест.*

* * *

*Кай ёбам аз даҳони ту з-он лаб нишон, ки ҳеч
Бар сирри гайб холи маро иттилоъ нест.*

* * *

*Аз лабаи ҳар гаҳ, ки хоҳам ком, дашиномам диҳад,
Гар на тифл асту хурад бозӣ, чаро комам диҳад.*

* * *

*Ғами холи ту осон нест бар ҷони мани ошиқ,
Ки тори анкабутонро магас бори гарон бошад.*

* * *

*Ҳаёли рӯи ту ҳар порсо, ки қибла насохт,
Ҳама ибодати ўро гуноҳ мехонанд.*

* * *

*Бӯи хун медамад аз хоки шаҳидони гамат,
Ин на хунест, ки дар хок тавон пӯшонид.*

* * *

*Сифати орази чун оби ту дар дафтари хеи,
Беи аз ин з-он нанависам, ки варақ тар мешуд.*

* * *

*Қаъди гесӯ барфишондӣ, рехт чонҳо бар замин,
Ҳар чӣ аз мӯ рехт дар по, зулф дар доман ниҳод.
Бахти ман меёфтӣ сарриштаи гумкардари,
Гар тавонистӣ сари зулфаи ба дасти ман ниҳод.*

* * *

*Рафтиву монд хаёли даҳанат бо дили танг,
Чу надорад асаре, ҳар ду ба ҳам мемонанд.
Ашкро хоки дарат соили беҳосил хонд,
Ҳар кӣ шуд рондаи даргоҳ, чунинаи хонанд.*

* * *

*Киро сӯхт ишқат, ки чонам насӯхт,
Маро сӯхтӣ, ҳар киро сӯхтӣ.*

* * *

*Гар шабе он маҳ зи манзил бениқоб ояд бурун,
Аз дили шаб то дами субҳ офтоб ояд бурун.
Кай бурун ояд лабаи аз уҳдаи бўсе, ки гуфт,
Чун маҳол аст оби ҳайвон аз сароб ояд бурун.
Ҳар кучо бошад нишони пой ӯ, з-он ҷо ба чаши
Хоки бардорем чандоне, ки об ояд бурун.*

* * *

*Сарвро ҳар кӣ рост мегӯяд,
Қомати ёри мост, мегӯяд.
Хабаре з-он миён чу мепурсам,
Олимуссирр Худост мегӯяд.
Абруяи гуфт фитна кори ман аст,
Қаҷ нишастасту рост мегӯяд.
Он рух овард хат ба хуни Камол,
Хол бар хат гувост мегӯяд.*

* * *

*Нашикебад дили пурхуни ман аз суҳбати ёр,
Гунча аз ҳамдамии боди сабо бас накунад.*

* * *

*Чӣ фиристам бари ту ҷони хароб,
Пеши ту з-ин матоъ кам набувад.*

* * *

Дар суҳбати дӯст чон нагунҷад,
Шодию гами ҷаҳон нагунҷад.
Дар хилвати хосу ҳиҷлаи унс
Ин роҳ наёбад, он нагунҷад.
Мо хонахаробкардагонро
Дар дил гами хонумон нагунҷад.
Ё дӯст гузин, Камол, ё чон,
Як хона ду меҳмон нагунҷад.

* * *

Навбаҳорон зи гулам бӯи ту хуш меояд,
Ҳамаро богу маро рӯи ту хуш меояд.
Ҳамчу нарғис наниҳам чашим ба сарви лаби ҷӯй,
Ки маро қомати дилҷӯи ту хуш меояд.

* * *

Маҳ талъати туро ба тамомӣ гулом шуд,
Дар матлаи сухан сухани мо тамом шуд.
Дар орзуи рӯи ту бигзаит рӯзи умр,
Аз чеҳра барфурӯз чароге, ки шом шуд.

* * *

Менишинад зи ҳасад бар дили ман пайконе,
Ҳар хаданге, ки аз ӯ бар ҷигаре меояд.

* * *

Даҳони танги ту хоҳад дилам, музоиқа чист?
Ба хастае, ки зи гам рӯй дар адам дорад.
Зи ҳасрати руҳи ту чун қалам бурад ангушит,
Фариштае, ки ба ангуштҳо қалам дорад.

* * *

Дили садпора ба марҳам нашавад чорапазир.
Ҷоми нозук чу шикастанд, нагардад пайванд.
Гуфтаӣ: «Кори дилат бастаи он зулфи дутост»,
Кори туст ин ҳама, бар зулфи диловез мабанд.

* * *

Ба маҷлисе, ки зи рӯи ту парда баргиранд,
Чарогу шамъ барафрӯхтан зи сар гиранд.
Ба дӯстӣ, ки агар пой бар ду дида ниҳӣ,
Ҳанӯзат аҳли дил аз дида дӯсттар гиранд.

* * *

Доди лабҳо меситонам аз кафи пояш ба бӯс,
Ҳамчу домонаш агар дар пой ӯ натвон фитод.

* * *

Чуз ба саъйи гамза тират хуш наёяд бар дилам,

.....
* * *

*Оташкадаст чони ман аз сӯзи сина, оҳ,
Дуде, ки баргузаит зи равзан, назар кунед.*

* * *

Гирам зи бузургӣ саги хешам шумарад ёр,

.....
* * *

*Ҳар гул, ки зи хок ман бирӯяд,
Ошиқ шавад он, ки он бибӯяд.
Дар домани дӯст хоҳад овехт
Хоре, ки зи турбатам бирӯяд.
Хубон ҳама рӯ ба об шӯянд.
Рухсори ту обро бишӯяд.*

* * *

*Зоҳид агар қадам зи каромат ниҳад бар об,
Наздики мо зи мартаба камтар зи хас бувад.*

* * *

*Хушо, гаме, ки ба рӯям зи рӯи ӯ ояд,
Ки ҳар чӣ ояд аз он рӯ, маро накӯ ояд.
Ба шӯхӣ омадану ношикастани дили мо
Гаронтар аст зи санге, ки бар сабӯ ояд.
Савори ашк, ки ронад ба ҳар тараф гулгун,
Чу хоки пои ту бинад, равон фурӯ ояд.
Бад-он хаёл, ки бинад рухи ту, гул дар об
Равонтар аз дигарон бар канори ҷӯ ояд.
Чӣ ҷои чашмаи ҳайвон, ки ҷӯйҳои биҳишт
Агар даҳони ту бинад, ба ҷустуҷӯ ояд.*

* * *

*Зулфи туам чу домани дарпокашони хеш
Гоҳе ба хок дарфиканад, гоҳ баркашад.*

* * *

*Гирам, ки аз ту бар мани мискин ҷафо равад,
Султон тӯӣ, касе ба тазаллум кӯҷо равад.
Чандон дуои чони ту гӯям, ки аз малол,
Бехост бар забони ту дашноми мо равад.*

* * *

*Чашилат ба саъйи фитна дари гамза боз кард,
Зулфат ба зулм дасти татовул дароз кард.*

** * **

*Рафтам бари табиб, ки нурсам илоҷи дард,
Чун нолаам шунид равон дар фароз кард.*

** * **

*Тосбозе бидидам аз Бағдод
Чун Чунайд аз сулукаш огоҳӣ.
Сар дарун бурд зери хирқаву гуфт:
«Лайса фӣ чуббатӣ сиваллоҳӣ».*

«РАВЗАИ АТҲОР»-И ҲАШРИИ ТАБРЕЗӢ¹⁶

«Ҳазрати Шайх Камоли Хучандӣ – аз акобири дин аст ва соҳиби улуми зоҳириву ботинӣ аст ва рутбаи вай бағоят олист. Иштиғоли вай ба шеърӯ такаллуф дар он мешояд, ки барои он бошад, ки якбора хотираш мағлуби ботин нашавад ва аз риояти убудият бознамонад. Чунончи худ фармудааст:

*Ин такаллуфҳои ман дар шеъри ман
«Каллиминӣ ё ҳумайро»-и ман аст.*

Аксари авқоти фархундасоот сарфи риёзоту муҷоҳидот менамуда ва муддатҳои мадид ҳайвонӣ нахӯрда. Ба қасди зиёрати Байтуллоҳ ба Табрез меояд. Обу ҳавои Табрез мизочи шарифи эшонро бағоят хуш меояд, баъд аз муовадат аз зиёрат дар Валиёнкӯҳи Табрез сокин мешавад. Вачҳи тасмияи Валиёнкӯҳ ду сабаб аст: Яке ба сабаби он, ки қариб бад-он мавзеъ кӯҳе аст, дар он кӯҳ валии бисёр мадфун аст ва ба қуллаи «Аҳӣ Саъдуддин» ҳам шуҳрат дорад. Машхур аст, ки чаҳорсаду ҳаштод валиро дар он мавзеъ дафн кардаанд ва бад-он вачҳ «Валиёнкӯҳ»-аш мегӯянд. Ва вачҳи сонӣ он ки «валён» ба луғати араб гилсарро мегӯянд. Чун кӯҳи гилсар дар он маҳал воқеъ шудааст, бад-он сабаб «Валёнкӯҳ» мегӯянд.

Ва он бузург мукарраран ба мадҳи Валиёнкӯҳу Табрез ашъори обдори бисёр фармудаанд. Аз он ҷумла:

*Зоҳидо, ту бихишт чӯ, ки Камол
Валиёнкӯҳ хоҳаду Табрез.*

Ва эшонро обу ҳавои Табрез бағоят матбӯи табъи шариф мегардад, чунонки тарки ватани маълӯф ва саёҳат намуда, дар Валиёнкӯҳ мутамаккин мешавад ва дар замоне, ки Тӯқтамишхон аз роҳи Дарбанд ба Табрез меояд, Шайхро бо худ ба шаҳри Сарой мебарад. Ва он шаҳрест дар дашти Қипчоқ, ки пойтахти подшоҳони Туркистон аст. Дар он вақт дар ғояти маъмурӣ ва ниҳояти зинат буда, чунончи дар он ҷузъи замон кам шаҳре дар рубъи маскун мисли он будааст ва Шайх дар мадҳи он шаҳр фармудааст. Байт:

*Агар Сарой ҳамин асту дилбарони Сарой,
Биёр бода, ки ман форигам зи ҳар ду сарой.*

Бо вучуди чунин шаҳре ва шафқати бениҳояти чунон

¹⁶ Равзаи атҳор. Ҳашрии Табрезӣ / Тасхеху эҳтимоми Азизи Давлатободӣ. – Табрез, 1371.

подшоҳе ҳамеша хотири шарифи он ҳазрат нигарони Табрес буда ва муҷаддадан ашъори обдор бар иштиёқи Табрес аз таъби ягонаи он ваҳиди замона сар мезада. Аз он ҷумла ин ду байт аст:

*Табрез маро ба ҷои ҷон хоҳад буд,
Пайваста бад-ӯ дил нигарон хоҳад буд.
То дарнакашам оби Чарандобу Гаҷил
Сурхоб зи чашими ман равон хоҳад буд.*

Ва амсоли ин ашъори обдор дар мадҳи Табрес бисёр фарму-даанд. Чун подшоҳ мудом Шайхро мутааллим мебинад, ҳарчанд саъй менамояд, рафъи кудурати Шайх намешавад. Рӯзе дар ҳини суҳбат ба Шайх мефармояд, ки аз шумо илтимос дорам, ки ҳар чӣ таъби шариф бад-он майл менамояд, аз ман талаб намоед, ки бидуни музоиқа бароварда шавад. Шайх мегӯяд: Метарсам, ки муддаои ман ҳосил нашавад. Подшоҳ қасам ёд мекунад, ки ҳар чӣ муддао бошад, бароварда мекунам. Шайх мегӯяд: «Ҳеч чиз намехоҳам, илло рухсати рафтани ба Табрес». Подшоҳ ба ноҷор иҷозат медиҳад ва Шайх билотаваққуф ба Табрес меояд. Ва таваққуфи Шайх дар Сарой муддати чаҳор сол буда.

Рӯзе Мавлоно Муҳаммади Мағрибӣ ва Мавлоно Муҳаммади Машрикӣ ва Мавлоно Муҳаммади Ассор ва Мавлоно Муҳаммади Халилӣ ба суҳбати касирулбаҳчати Шайх рафтаанд ва Шайх худ бинафсиҳи мутаваҷҷеҳи таъх шудаанд. Яке аз муридони гуфта, ки: «Шумо бо ёрон ба суҳбат машғул бошед ва ин хидмат ба банди рӯҷӯ фармояд. Шайх фармудаанд, ки: «Фалаки даввор ҳаргиз сонӣ аз ин чаҳор Мавлоно Муҳаммад ба арсаи рӯзгор наёварда, ки имрӯз меҳмони мананд. Худ мехоҳам, ки аз шарафи ин хидмат баҳравар шавам». Баъд аз тақдими маросими таъх, машғули суҳбат мешавад. Вақте Шайх ин ду матлаъ фармуда будаанд:

*Чашм агар ин асту абрӯ ину нозу гамза ин,
Алвидоъ, эй зухду тақво, алвидоъ, эй ақлу дин.*

Чун ба самъи Мавлоно Муҳаммади Мағрибӣ мерасад, мефармояд, ки: «Шайх бисёр бузург аст. Вайро чаро бояд шеъре гуфт, ки ҷуз маънии маҷозӣ, маҳмиле надошта бошад ва дар аснои суҳбат он матлаъ хондааст. Ва фармуда, ки: «Чашм айн аст, пас мешояд, ки ба лисони ишора аз айни қадим, ки зот аст, бад-он таъбир кунанд. Ва абрӯ ҳоҷиб аст, пас метавонад буд, ки онро ишорат ба сифот, ки ҳиҷоби зот аст, доранд». Ва Мавлоно Муҳаммади Мағрибӣ тавозуъ намуда ва инсоф додааст.

Ва низ вақте ҳазрати Шайх Камол дар шеъре фармуда: «Коф»-и куфри мо зи «То Ҳо» бартар аст», чун ба Мавлоно

Муҳаммади Мағрибӣ хондаанд, бар Шайх эрод гирифта ва дар маънии куфри маҳмуду мазмум ин абёт гуфта:

*Аз саводулваҷҳи фи-д-дорайн агар дорӣ хабар,
Чаши бигшову саводи фақру куфри мо нигар.
Аз саводи инчунин фақри маҷозӣ мардвор,
Сӯи дорулмулки он фақри ҳақиқӣ кун гузар.
Куфри ботил ҳаққи мутлақро ба худ пӯшидан аст.
Куфри ҳақ худро ба ҳақ пӯшидан аст, эй пурҳунар.
То ту дар банди худӣ, ҳақро ба худ пӯшидаӣ,
Бо чунин куфре зи куфри мо кучо ёбӣ хабар?!
Он ки аз сарчашимаи куфри ҳақиқӣ об хӯрд,
Баҳри куфри ҳар ду олам ҳаст пешаи чун шамар.
Пас нагӯяд «Коф»-и куфри мо зи «То Ҳо» бартар аст,
Ҳар кӣ бошад аз маониву ҳақоқиқ баҳравар.*

Дар он вило Шайх Озарӣ ба Табрз меояд ва мобайни ин ду бузург муҳокима менамояд ва мегӯяд, ки эроди Мавлоно Муҳаммади Мағрибӣ ба истилоҳи ин тоифа ворид аст. Фааммо «Коф»-и куфри мо зи «То Ҳо» бартар аст», ки Шайх фармуда, мурод ба «То Ҳо» бехтарини коинот аст ва чунонки дар Қуръон воқеъ аст. Ва он ки Шайх фармуда, баёни лисони ҳазрати Кибриёст ва шак нест, ки «Коф»-и куфр»-и калимаи «кибриё» бартар аст аз «То Ҳо»-и Аҳмадӣ. Пас, аз ин маънӣ эрод бар Шайх лозим намеояд.

Ва низ нақл аст, ки дар туфулият Ҳоча Абдулхай ва Ҳоча Абдурраҳими Хилватӣ, ки ҳар ду фарзанди арчманди Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Машриқии Қутобианд, ба хидмати ҳазрати Шайх Камоли Хучандӣ рафтанд. Моҳи мубораки рамзон буд. Ҳазрати Шайх фармуд, ки: «Падари шумо чун медонист, ки мо мусофирем, шуморо пеши мо фиристод». Ва фармуд, ки чиҳати эшон таом оварданд. Эшон гуфтанд, ки: «Ба рӯзаем». Шайх фармуд, ки: «Шумо ҳанӯз мукаллаф ба тақлифи рӯза нашудаед». Эшон аз камоли адаб итоат намуданд. Баъд аз ифтор ҳазрати Шайх фармуданд, ки: «Шуморо зиёфати дигар кунам, ду ҳадиси қудсӣ мехонам, ёд гиред ва як байт аз ашъори худ, ки дар девони худ нанавиштаам». Ҳадисҳо ин аст: «ас-Савму лӣ ва ана аҷзӣ биҳи», сонӣ «Таҷавваъ таронӣ, таҷаррад тасил». Ва байт ин аст:

*Гирифтам остини дӯст, он чо дасти худ дидам,
Чунонаш даст бӯсидам, ки дасти хеш бӯсидам.*

Ҳазрати Ҳоча Абдурраҳими Хилватӣ ин ду ҳадис ва ин

байтро дар ду қитъа назм фармудааст:

*Шунидам ман аз шайхи комил Камол
Ду қудсӣ ҳадису гирифтам ба дил.
Нахустин-и «ас-Савму лӣ»-ву дигар
«Таҷавваъ таронӣ, таҷаррад тасил».*

Қитъа:

*Шунидам ҳам аз ӯ байте, ки дар девони худ гуфто,
Ман ин як байт нанвиштам, ман ин асрор пӯшидам:
«Гирифтам остини дӯст, он ҷо дасти худ дидам,
Чунонаш даст бӯсидам, ки дасти хеш бӯсидам».*

Фавти Хоҷа Абдурраҳим дар санаи тисъа ва хамсина ва самонумиата (859) воқеъ шуда, дар паҳлӯи падари олимпикдораш Бобо мазид мадфун аст, валлоҳу аълам.

Тарку таҷриди Шайх ба ҳадде буда, ки ба муқтазои явми ҷадид ризқи ҷадид, ҳатто обе, ки дар таҳи кӯза мемонда, шаб онро холӣ менамудааст, ки захираи фардо нашавад. Ва он соҳиббасират мушоҳидаи ҷамоли ҳақиқӣ дар оинаи рухсори маъшуқи маҷозӣ мулоҳиза менамуда.

Гӯянд, ки мардуми Табрез ҳафтае як бор фарзандони худро ба назари Шайх мушарраф мекардаанд. Агар аҳаде дар ин боб таъхире менамуда, фарзандаш дарди чашм ба ҳам мерасонида. Ва машҳур аст, ки Шайхро дар Дарби Аъло бо атторписаре назар буда ва дӯкони ӯ мобайни дӯкони қассобу кӯзафурӯш воқеъ шуда буд ва он ҳар ду ро бо Шайх дағдағи рақобат мешуда. Ва ҳар гоҳ, ки Шайх бад-он гузар мерасида, суханони кинояомез чунон-ки даъби рақибон аст, мегуфтаанд. Ва Шайх ин байт мехонда ва ишорат бар он ду шахс менамудааст:

*Ошиқӣ чист? Таҳаммул кардан,
Аз сагу гурба таназзул кардан.*

Саг, ки мефармуда, ба қассоб ишора мекарда ва гурба, ки мегуфта, ба кӯзафурӯш. Гӯянд: «Шахсе ба Шайх мегӯяд, ки он қассобу кӯзафурӯш мегуфтанд, ки мо Шайхро мекушем. Шайх аз ин ҳарф мутағаййир мешавад ва мегӯяд, ки: «Безорам аз ҷоне, ки ин қадар халқ аз он биранҷанд, ки ба қатлаш ризо диҳанд». Дарсоат ёронро видоъ менамояд ва ду ракаат намоз мегузорад ва дар сачдаи охир хилъати фохирӣ «Ирчиъӣ ило раббикӣ розийатан марзиййатан» пӯшида, мутаваҷҷеҳи ҷаннат мешавад.

Ривояте он аст, ки баъд аз намоз аврод мехонда, чун лафзи «Ҳасбуналлоҳу» бар забонаш ҷорӣ мешавад, ба олами бақо меравад.

Ва Шайхро дар Валиёнкӯх боғе аст, ки альён мушаччар аст.
Онро «Биҳишт» ном карда будааст ва чиҳати он боғ фармудаанд:

*Аз биҳишти Худои азза ва чал(л)
То ба Табрез ним фарсанг аст.*

Марқади шарифаш дар ҳамон боғ аст. Султон Хусайн ибни Султон Увайси Ҷалоир чиҳати Шайх хонақоҳ сохта ва баъзе маҳол(л)ро ба вай вақф кардааст. Ва эшонро суханони муҳаққиқона бисёр аст. Аз он чумла:

*Мехурӯшад баҳру мегӯяд ба овози баланд:
Ҷар кӣ дар мо гарқа гардад, оқибат аз мо шавад.*

Фавташ дар шуҳури санаи салоса ва самонумиата (803) воқеъ шуда. Ва Хоча Абдурраҳими Хилватӣ дар таърихи вафоти Шайх фармудаанд:

Таърих:

*Орифи ҳақиқинос, Шайх Камол,
Ки ҷаҳонро ба шеъри тар бигруфт
То сухан аз даҳан бурун афтод,
Кас сухан мисли он бузург нагуфт.
Ҷаштсаду се гузашт, к-он хуришад
Ҷамчу маҳ дар саҳоби гайб нуҳуфт.*

Таърихе, ки дар ҳини таҷриди мазор бар лавҳи марқадаш марқум аст, ин аст:

*Рафт аз ҷаҳон Камоли Хучанду ба ақл гуфт:
Таърихи он: «Ба ҷониби фирдавс шуд Камол».*

Ва низ бар лавҳи мазораш ин байт марқум аст:

*Камол, аз Каъба рафтӣ бар дари ёр,
Ҷазорат офарин, мардона рафтӣ.*

Ва зикри чамили он бузургвор мазид бар он аст, ки дар ин мухтасар гунҷад. Бад-ин қадар ихтисор шудааст. Валлоху аълам».

«САФИНАТ-УЛ-АВЛИЁ»-И ДОРОШУКӢХ¹⁷

«Ҳазрати Шайх Камоли Хучандӣ, қуддиса сирруху. Бисёр бузург ва соҳибҳол буданд ва худро дар либоси шеърӯ шоирӣ пӯшида медоштанд ва тарку тачриди эшон ба камол буда. Чунончи гӯянд, дар Табрез зовия доштанд, ки дар он ҷо ба сар мебуданд, чун баъд аз ғавти эшон он ҷоро диданд, ба ғайр аз бӯрӯе, ки бар он менишастанд ва санге, ки зери сар мениҳоданд, чизи дигар набуд. Вафоти эшон дар ҳаштсаду сеи ҳичрӣ буда ва қабр дар Табрез аст ва бар қабри эшон ин байт нақш кардаанд:

Байт:

*Камол, аз Каъба рафтӣ бар дари ёр,
Ҳазорат офарин, мардона рафтӣ».*

¹⁷ Сафинат-ул-авлиё. Таълифи Дорошукӯх. – Нувалкишур (чопи сангӣ), 1353.

«МИРЪОТ-УЛ-ХАЁЛ»-И ШЕРАЛИХОНИ ЛУДӢ¹⁸

«Шайх Камоли Хучандӣ. Солики сабили ҳақписандӣ, Шайх Камоли Хучандӣ мақбули аброру саромади рӯзгор ва марчаи хосу ом ва сархайли акобири айём буда. Чун табъи шарифаш ба шеър майл фармуд, аз он сабаб дар табақаи шуаро дохил гардид ва илло Шайхро дараҷаи вилояту иршод буд ва шоирӣ дуни мартабаи ӯст, чунончи аз ин байташ маълум метавон кард.

Назм:

*Мехурӯшад абру мегӯяд ба овози баланд,
Ҳар кӣ дар мо гарқ гардад, оқибат ҳам мо шавад.*

Аслаш аз Хучанд аст. Дар аввали ҳол саёҳат кардӣ, то он ки ба Табрез расид ва аксаре аз бузургони он диёр муриди Шайх гаштанд. Гӯянд, ки Мироншоҳ ибни Амир Темури Гӯракон эътиқоди тамом дар хидмати Шайх дошт, рӯзе барои диданаш рафт ва ба тақрибе ба самъи муборакаш расониданд, ки ҳазрати Шайх даҳ ҳазор динор қарз дорад. Фармуд, то даҳ ҳазор динор ҳозир карданд ва ҳамдар маҷлис таслими Шайх намуд.

Овардаанд, ки Шайх дар охири ҳол (муътақиди) Хоҷа Ҳофиз буда ва суҳбати ҳамдигар иттифоқ наҷфтода буд, ин ғазал назди Ҳофиз фиристод ва ба истеъдоди хеш мутталеъ гардонид:

Ёр гуфт: «Аз гайри мо пӯшон назар». Гуфтам: «Ба чашим».

В-он гаҳе дуздида дар мо менигар. Гуфтам: «Ба чашим».

Гуфт: «Агар гардӣ шабе аз рӯи чун моҳам ҷудо,

То саҳаргоҳон ситора мешумар». Гуфтам: «Ба чашим».

Гуфт: «Агар гардад лабат хушк аз дами сӯзони оҳ,

Боз месозаш чу шамъ аз гиря тар». Гуфтам: «Ба чашим».

Гуфт: «Агар бар остонам об хоҳӣ зад зи ашк,

Ҳам ба миҷгонат бирӯб он хоки дар». Гуфтам: «Ба чашим».

Гуфт: «Агар сар дар биёбони гамам хоҳӣ ниҳод,

Ташинагонро муждае аз мо бубар». Гуфтам: «Ба чашим».

Гуфт: «Агар дорӣ хаёли дарду васли мо, Камол,

Қаъри ин дарё бипаймо сар ба сар». Гуфтам: «Ба чашим».

Гӯянд чун ин ғазал ба Хоҷа Ҳофиз расиду ба мутолеа даровард, бар ин мисраъ – «Ташнагонро муждае аз мо бубар». Гуфтам: «Ба чашим» – вачд карду гуфт: «Машраби ин бузургвор олист».

Ва лаҳу айзан:

¹⁸ Миръот-ул-хаёл. Шералихон ибни Алии Амчадхони Лудӣ / Ба эҳтимоми Ҳамид Ҳасанӣ ва Бехрӯз Сафарзода. – Техрон: Интишороти Равзана, 1377.

*Гар шабе он маҳ зи манзил бениқоб ояд бурун,
З-аввали шаб то дами субҳ офтоб ояд бурун.
Хирқаҳои сӯфиён дар даври чаими масти ӯ,
Солҳо бояд, ки аз раҳни шароб ояд бурун.
Ҳар қучо бошад нишони пой ӯ з-он ҷо ба чаим
Хок бардорем чандоне, ки об ояд бурун.
Бо ҳама тақову зуҳд ар бишнавад номат, Камол,
Аз даруни савмаа масту хароб ояд бурун».*

«БАҲОРИСТОНИ СУХАН»-И МИР АБДУРРАЗЗОҚИ ШОҲНАВОЗХОН¹⁹

«Шайх Камоли Хучандӣ, раҳматуллоҳи алайҳи. Аз машоихи соҳиби риёзату ҳолат аст. Дараҷаи иршоду вилоят дошта. Шоирӣ дунӣ мартабаи ӯ буд. Улуви машраби ӯ аз ин байташ маълум тавон кард:

*Мехурӯшад баҳру мегӯяд ба овози баланд,
Ҳар кӣ дар мо гарқ шуд, ӯ оқибат аз мо шавад.*

Дар «Нафаҳот» гӯяд, ки: «Вай бисёр бузург буда ва иштиголи вай ба шеърӯ такаллуф дар он чихати ситру талбисро буда бошад, балки шояд ба воситаи он бошад, ки зоҳир мағлуби ботин нашавад ва аз риояти сурати убудийат бознамонад. Чунонки худ гӯяд:

*Ин такаллуфҳои ман дар шеъри ман:
«Каллиминӣ ё ҳумайро»-и ман аст».*

Шайх аз мавлиду маншаи худ – Хучанд, ки онро «арӯси олам» гуфтаанд ва аз тавобеи Фарғона аст, ки ноҳиятест аз билоди Мовароуннаҳр, ба азми Байтуллоҳ баромада, баъд аз зиёрати он ҷо ба диёри Озарбойҷон расида, дар Табреш раҳли иқомат андохт ва дар аҳди салотини Ҷалоир шухрате пайдо кард. Аксари бузургон ба ҳалқои муриди Шайх даромаданд. Султон Ҳусайн ибни Увайс барои вай дар хиттаи Табреш манзиле оли сохта, бар лангараш вақфҳо намуд ва чун дар санаи ҳафтсаду ҳаштоду ҳафт (787) дар аҳди Султон Аҳмад ибни Шайх Увайс, ки лашкари Тўқтамишхон аз дарбанди Табреш расида, қатли ом кард, Шайхро ба мӯчиби ҳукми манқуҳаи хон ба дашти Қипчоқ бурданд ва дар шаҳри Сарой иқомат доданд, чунончи ин матлаи ӯ дар сифати он шаҳр аст:

*Агар Сарой чунин асту дилбарони Сарой,
Биёр бода, ки ман форигам зи ҳар ду сарой.*

Ва ин ғазал низ дар он ҷо гуфта:

*Эй рухат ояти ҳусну даҳанат лутфи Худой,
Ба ҳадисе бигушо он лабу лутфе бинамой.
Шуд зи наззорагиён хонаи ҳамсоя хароб,
Маҳи ман, бо ту кӣ фармуд, ки бар бом барой.
Бӯстонест гули рӯи ту дар чашми Камол,
Ба Саро омадӣ, эй булбули хушгӯ, бисарой!*

¹⁹ Баҳористони сухан. Мир Абдурраззоқ Самсомуддавла, маъруф ба Шохнавозхон / Тасҳеҳ ва таълиқи Абдулмуҳаммади Оятӣ. – Теҳрон, 1388.

Ва аксари акобирони шаҳр муриди Шайх шуданд ва баъд аз чаҳор сол Шайх ба Табрз мурочиат фармуд. Чун Мирзо Мироншоҳ – савумин фарзанди амири кабир Амир Теури Соҳибқирон ба ҳукми падари волоқадр ҳокими Табрз гардид, дар хидмати Шайх эътиқоди тамом ба ҳам расонид.

Гӯянд, Шайх ба Хоҷа Ҳофиз муътақид буда ва Хоҷа низ нодида бо вай ихлос дошта. Вақте ин ғазалро Шайх аз Табрз назди Хоҷа ба Шероз фиристод:

*Гуфт ёр: «Аз гайри мо нӯшон назар». Гуфтам: «Ба чашим»
«В-он гаҳе дуздида бар мо менигар». Гуфтам: «Ба чашим».*

Хоҷа чун бад-ин байт расид:

*Гуфт: «Агар сар дар биёбони гамаш хоҳӣ ниҳод,
Ташнагонро муждае аз ман бубар». Гуфтам: «Ба чашим»*

– рикқатҳо карду гуфт: «Машраби ин бузургвор олист ва сухани ӯ софӣ».

Баъзе бар онанд, ки ҳеч кас аз қудамову мутааххирин ширинтар аз Хоҷа Камол ғазал нагуфтаанд ва бархе бар онанд, ки нозуқиҳои Шайх ва қасидаҳои баланди ӯ сухани вайро аз сӯзу ниёз андохта. Дар «Баҳористон» гуфта, ки: «Латофати сухану диққати маонӣ ба мартабаест, ки беш аз он мақдур нест. Аммо муболиға дар он шеъри вайро аз салосат берун бурда ва аз чошнии муҳаббату ишқ холӣ монда». Ва Давлатшоҳ гӯяд: «Ин макони бира аст, чӣ бо васфи нозуқиҳову диққат сухани Шайх орифона асту пурҳол, пас чаро сӯз надошта бошад? Билчумла, Шайх дар эроди амсолу ихтиёри баҳрҳои сабук бо қофияҳо ва радиқҳои ғариб, ки сахли мумтанеънамост, татаббуи Ҳасани Деҳлавӣ мекунад, аммо он қадар маонии латиф, ки дар ашъори вай аст, дар ашъори Ҳасан нест ва он ки вайро «дузди Ҳасан» мегӯянд, бино бар ҳамон татаббуъ тавонад буд, чунончи дар баъзе девонҳои вай ин байт сабт аст:

*Кас бар сари ҳеч раҳна нағрифт маро,
Маълум ҳамешавад, ки дузди ҳасанам».*

Дар «Баҳористон» мазкур аст, ки яке аз орифон ба суҳбати Шайх Камол ва Хоҷа Ҳофиз – ҳарду расида буд, чунин мефармуд, ки суҳбати Шайх беҳ аз шеъри вай ва шеъри Ҳофиз беҳ аз суҳбати ӯ.

Вафоти Шайх дар санаи ҳаштсаду се (803 / 1400-1401)²⁰ буда, қабраш дар Табрз ва бар лавҳи мазор ин байт навиштааст:

Камол, аз Каъба рафтӣ бар дари ёр,

²⁰ Дар асл шашсаду се ба нашр расида буд.

Ҳазорат офарин, мардона рафтӣ.

Девони латофатунвони Шайх машхур аст, ин чанд байт аз он ҷост:

*Гар шабе он маҳ зи манзил бениқоб ояд бурун,
З-аввали шаб то дами субҳ офтоб ояд бурун.
Хирқаҳои сӯфиён дар даври чашми масти ӯ,
Солҳо бояд, ки аз раҳни шароб ояд бурун.
Ҳар кучо бошад нишони пой ӯ, он ҷо ба чаши
Ҳок бардорем чандоне, ки об ояд бурун.*

* * *

*Теги туро чӣ ҳоҷати рухсат ба хуни мост,
Бар ҳалқи ташина ҳукм равон аст обро.*

* * *

*Манъи Камол аз ошиқӣ, ҷони бародар, кай тавон,
Панди падар монегъ нашуд расвои модарзодро».*

«ОТАШКАДА»-И ОЗАРИ БЕКДИЛӢ²¹

«**Камолиддин Масъуд.** Аз урафои олимикдор ва аз акобири он диёр (Хучанд) аст. Шайх аз он чо ба азми зиёрати Байтуллоҳ берун омад, баъд аз мурочиат аз обу ҳавои Табрез хушаш омада, дар он чо нузул кард. Баъд аз вуруди Тӯхтамишхон дар Табрез ба фармудаи манкуҳаи хон Шайхро ба Саройи Туркистон бурданд. Ин ғазалро Шайх дар он чо фармуданд:

*Эй рухат оинаи сунъу лабат лутфи Худой,
Ба ҳадисе бигушо он лабу лутфе бинамой.
Шуд зи наззорагиён хонаи ҳамсоя хароб,
Маҳи ман бо ту, кӣ фармуд, ки бар бом барой.
Бӯстонест маро аз гули абрӯй, Камол,
Ба Сарой омадӣ, эй булбули хушгӯ, бисарой.*

Шайх баъд аз чаҳор сол²² аз Сарой боз майли Табрез карда ва Султон Хусайн ибни Султон Увайси Ҷалоир дар Табрез ба чиҳати Шайх манзиле бағоят некӯ сохта ва Шайх дар он чо ин ғазалро, ки навишта мешавад, гуфта:

*Гуфт ёр: «Аз гайри мо нӯшон назар». Гуфтам: «Ба чашим».
В-он гаҳе дуздида дар мо менигар. Гуфтам: «Ба чашим».
Гуфт: «Агар гардӣ шабе аз рӯи чун моҳам ҷудо,
То саҳаргоҳон ситора мешумар». Гуфтам: «Ба чашим».
Гуфт: «Агар гардад лабат хушк аз дами сӯзони оҳ,
Боз месозаи чу шамъ аз гиря тар». Гуфтам: «Ба чашим».
Гуфт: «Агар бар остонам об хоҳӣ зад зи ашк,
Ҳам ба мижгонат бирӯб он хоки дар». Гуфтам: «Ба чашим».
Гуфт: «Агар сар дар биёбони гамам хоҳӣ ниҳод,
Ташинагонро муждае аз мо бубар». Гуфтам: «Ба чашим».*

Чун бо Хоҷа Ҳофиз муосир буда, гӯянд ин ғазали мазкурро баъд аз итмом ба чаноби Хоҷа фиристода. Хоҷа баъд аз истимои мисраи охир рикқат карда, фармуд, ки: «Машраби ин бузургвор олист». Ғазали Шайх Камоли Хучандӣ мақбули хосу ом буда ва манзилаш марҷаи салотину акобир. Мироншоҳ ибни Темур рӯзе ба дидани Шайх рафтаву сайри боғ карда ва мевае аз он боғ хӯрда ва ҳазор динор қарзи Шайхро адо карда. Вафоти Шайх дар до-рулибодаи Язд, санаи 792 иттифоқ афтода. Аз ӯст:

²¹ Оташкада. Лутфалибек Озари Бекдилӣ / Тасхеҳи Мирҳошими Муҳаддис. – Техрон, 1388.

²² Дар асл «чиҳил сол» сабт гардида буд.

*Эй рӯшанӣ аз рӯи ту чаими нигаронро,
Ин равшани чаим мабодо дигаронро.*

* * *

*Манъи Камол аз ошиқӣ, ҷони бародар, то ба кай,
Панди падар монё нашуд расвои модарзодро.*

* * *

*Ваъдаи куштанӣ бидеҳ ба Камол,
Ҷони ман ваъдае киро куштаст?!*

* * *

*Ба фарииштагони раҳмат барам ин шикоят аз ту,
Ки маро ҳабиб кушту ба мазори ман наёмад.*

* * *

*Бизан ба тегаму пеш аз ҳалоки ман гунаҳи худ
Ба гардани дигаре неҳ, ки ман гувоҳи ту гардам.*

* * *

*Ман на ба ихтиёри худ меравам аз қафои ӯ,
Он ду каманди анбарин мекашадам кашон-кашон.*

* * *

*Хостам аз ходими матбах ҳисоб,
Баррае, к-ӯ кушту бар сепоя бурд.
Гуфт: «Бар расми фидо, к-он суди туст,
Ҳашви он ҳамсои бемоя бурд.
Пиху дунба ҳоҷии саққо гирифт,
Ширдонро канда пири доя бурд».
Гуфтамаш: «Дилро кучо бурдӣ, ки нест?»
Гуфт: «Дилро духтари ҳамсоя бурд».*

* * *

*Эй боиси нолаву фигонам, ки туй
В-эй роҳати дил, мӯниси чонам, ки туй.
Акнун, ки даме ба пурсишам омадаӣ,
Чандин бинишин, ки ман бидонам, ки туй.*

Аммо дар «Равзат-ус-сафо» омада, ки Шайх муддате дар яке аз ҷибол, ки машҳур ба «Қалъаи санг» буда, маҳбус буда, охир ин рубоиро гуфта, аз он ҷо халосӣ ёфта. Рубоӣ ин аст:

*Кай бошад аз ин танг бурун омаданам,
Номест аз ин нанг бурун омаданам.
Гӯй магар аз санг бурун меояд,
Парвонаи аз санг бурун омаданам».*

«ХИЗОНАИ ОМИРА»-И ОЗОДИ БАЛГИРОМӢ²³

«Шайх Камол, қуддиса сирруху. Аз авлиёи шуаро буд, ин газали ӯ машхури офоқ аст ва мутрибон мехонанд:

*Дар хилвати дӯст ҷон нагунҷад,
Шодию гами ҷаҳон нагунҷад.
Чашият кушаду лабат диҳад ҷон,
Марг ояду дар миён нагунҷад.
Эй хоҷа, ту марди худфурӯшӣ,
Рахти ту дар ин дукон нагунҷад.
Ёро, чӣ маҷол дар ҳаримат?
Сар низ ба остон нагунҷад.
Васфи рухи ӯ кунам ба хуршед,*

.....
*Мо хонахаробкардагонро,
Дар дил гами хонумон нагунҷад.
Ё дӯст гузин, Камол, ё ҷон,
Як хона ду меҳмон нагунҷад.*

Фақир ҳам дасту пое зада ин заминро тай кардаам, агар дигаре фикр медонад, ки ба чӣ мартаба сахли мумтанеъ аст:

*Дар қолаби хок ҷон нагунҷад,
Ин мург дар оиён нагунҷад.
Он май, ки бувад ба соғари мо,
Дар шишаи осмон нагунҷад.
Дар парда намонд ҳусни шӯхат,
Чун моҳ, ки дар катон нагунҷад.
Ин шамма зи орзуи васлат,
Дар ҳавсалаи баён нагунҷад.
Савдои матои шиқ дорад
Суде, ки дар ӯ зиён нагунҷад.
Васфи ту бурун зи тоқати мост,
Ин ҳарф ба сад забон нагунҷад.
Бо сарв мушобиҳем, Озод,
Дар гулшани мо хазон нагунҷад.*

* * *

Дар зикри Бисотии Самарқандӣ. Бисотӣ муътақиди Исмати Бухорой буд ва мункири Шайх Камоли Хучандӣ ва дар мақтае гуяд:

²³ Хизонаи омира. Таълифи Мир Ғуломалии Озоди Балгиромӣ. – Конпур, 1871.

*Ғазалҳои Бисотиро, Камол, аз худ мадон камтар,
Ки парвардааст чун Хоҷа ба оби дида Салмонаш.*

Гӯянд, Шайх Камол аз Бисотӣ ранчид ва ин байт дар дуои бад нисбат ба ӯ гуфт:

*Не он, ки чун чароғи саҳар шуд ҷавонмарг,
Ҳам дер зист муддаши зудмири мо.*

Дуои Шайх муассир афтод ва Бисотӣ дарфурсат бисоти ҳаёт дарнавардид».

«МУНТАХАБ-УЛ-ЛАТОИФ»-И РАҲМАЛИХОНИ ИМОН²⁴

«**Камоли Хучандӣ.** Мавлоно Камолиддини Хучандӣ марчаи хосу ом ва аз урафои киром аст. Дар санаи 803 вафот ёфта. Ҳозо мин девониҳи:

*Чаши шӯхи ту ҳар киро қуштаст,
Аввал аз раиқи он маро қуштаст.*

* * *

*Нест ӯро даҳан, аммо сухане сохтаанд,
Сухани сохта ширинтар аз он натвон сохт.*

* * *

*Носеҳо, маслиҳати ман ҳаваси рӯи нақӯст,
Ҳар касе маслиҳати хеш нақӯ медонад.*

* * *

*Сарв девона шудааст аз ҳаваси болояш,
Меравад об, ки занҷир ниҳад дар пояш».*

²⁴ Мунтахаб-ул-латоиф. Раҳмалихони Имон. –Техрон, 1386.

«РИЁЗ-УЛ-ОРИФИН»-И РИЗОҚУЛИХОНИ ҲИДОЯТ²⁵

«**Камоли Хучандӣ, наввараллоҳу марқадаҳу.** Номи шарифаш Шайх Камолиддин Масъуд, аз аозими Хучанд буда ва аз файзи суҳбати аҳли ҳолу арбоби камол алоиқу авоиқи дунявиро тарк намуда, ба хидмати урафо машғул ва аз ёди ғайр маъзул. Ба зиёрати Маккаи муаззама рафта ва пас аз мурочиат дар Табрэз таваттун гирифта. Муддатҳо маҷмааш марҷаи урафову фузало буд ва ҷамъи касирро тарбият намуд. Оқибат Тўқтамишхони турк ба Табрэз омад. Шайхро ба ҳамроҳи худ ба Сароии Туркистон бурд. Ў баъд аз чаҳор сол дигарбора ба Табрэз мурочиат намуд. Султон Хусайн ибни Увайси Чалоир дар Табрэз ба чихати ӯ манзиле некӯ тартиб дод ва Шайх ба ибодат машғул шуд. Мироншоҳ ибни Темур ба дидани вай рафт ва дар аснои сайри боғчаи ӯ мевае аз он боғ хӯрда, ҳазор динор қарзи Шайхро дод.

Вафоташ дар Табрэз дар санаи 792 ва баъзе дар санаи 803 гуфтаанд. Ин ашъор аз ӯст:

Мин ғазалиётиҳи:

*Фармони хирад бар дили ҳушёр нависанд,
Ҳукме набувад бар сари девона қаламро.*

* * *

*Манъи Камол аз ошиқӣ, ҷони бародар, то ба кай?
Панди падар монёи нашуд расои модарзодро.*

* * *

*Гуфтӣ, Камол чун раст аз тирарӯзгорӣ?
Сар барзад офтобе аз матлаи иноят.*

* * *

*Ин такаллуфҳои ман дар шеъри ман,
«Каллиминӣ ё ҳумайро»-и ман аст.*

* * *

*Нест ӯро даҳан, аммо сухане сохтаанд,
Сухане сохта ширинтар аз ин натвон сохт.*

* * *

*Андеша зи сар нест, ки шуд дар сари кораи,
Андеша аз он аст, ки бо мо-ш саре нест.*

* * *

²⁵ Риёз-ул-орифин. Ризоқулихони ибни Муҳаммад Ҳодии Ҳидоят / Муқаддима, тасҳеҳу таълиқоти Абулқосими Родфар, Гито Ашедрӣ. – Техрон: Пажӯҳишгоҳи улуми инсонӣ, 1385.

*Ба фарштағони раҳмат барам ин шикоят аз ту,
Ки маро ҳабиб кушту ба мазори ман наёяд.*

* * *

*Ҳар гул, ки зи хоки ман бирӯяд,
Ошиқ шавад, ар касе бибӯяд.*

* * *

*Дӯстдорон ба чуз аз дӯст нахоҳанд зи дӯст,
Ки набошад беҳ аз ӯ, он чӣ аз ӯ металабанд.*

* * *

*Мо хонахаробкардагонро,
Дар дил гами хонумон нагунҷад.
Ё дӯст гузин, Камол, ё чон,
Як хона ду меҳмон нагунҷад.*

* * *

*Шуда аз соқиш лутфи ту чаҳоне сероб,
Ҳамчунон баҳри карам мавҷанон молот.*

* * *

*Ман на ба ихтиёри худ меравам аз қафои ӯ,
К-он ду каманди анбарин мекашадам кашон-кашон.*

* * *

Ва лаҳу:

*Хирқаҳои сӯфиён дар даври чашми масти ту,
Солҳо бояд, ки аз раҳни шароб ояд бурун.
Бо ҳама тақзову зуҳд ар бишнавад номат Камол,
Аз даруни хонақаҳ масту хароб ояд бурун.*

* * *

Ва лаҳу:

*То хилвати чон холӣ аз агёр наёбӣ,
Бому дари ин хона пур аз ёр наёбӣ.
Он чо, ки шуд ӯ ёфта, худро натавон ёфт,
Ғам нест чу сар ёбиву дастор наёбӣ».*

«МАЧМАЪ-УЛ-ФУСАХО»-И РИЗОҚУЛИХОНИ ҲИДОЯТ²⁶

«**Камоли Хучандӣ.** Ва хува Шайх Камолуддин Масъуд. Аслаш аз Хучанд буда ва аз сафари Макка мурочиат карда, ба Табрез сокин шуд. Султон Хусайн ибни Увайси Чалоир ба чиҳати ӯ хона ва бӯстоне дар шаҳри Табрез муайян ва мухайё намуд. Вақте Мироншоҳ ибни Амир Темур ба дидани ӯ рафта, аз боғчаи ӯ мевае тановул фармуда, даҳ ҳазор динар қарзи Шайхро адо намуда. ал-Ҳосил, бо Хоҷа Ҳофиз муосир буда. Бузурге гуфта, ки: «Сухбати Шайх аз Ҳофиз ва ғазали Ҳофиз аз шеъри Шайх Камол хуштар буда». Дар санаи 793 реҳлат ёфта, девони мучаззои қадиме аз вай дида шуд ва ин ашъораш гузида аз ӯст:

Ғазалиёт:

*Ҳалол бод майи хулду ҳур зоҳидро,
Ки воғузошт ба риндон шаробу шоҳидро.
Зи зикру фикру риёзат димоғро халал аст,
Бигир ҷому бимон фикрҳои фосидро.
Аҷаб, ки шаҳна нагашт аз имоми мо воқиф,
Ки харҷ кард ба май вақфҳои масҷидро.*

Ва лаҳу:

*Манъи Камол аз ошиқӣ, ҷони бародар, то ба кай?
Панди падар монё нашуд расвои модарзодро.*

* * *

*Ғар ёри маро бо мани мискин назаре нест,
Моро гила аз бахти худ аст, аз дигаре нест.
Гуфтӣ: «Паси ҳар тирағие равшание ҳаст»,
Чун аст, ки ҳаргиз шаби моро саҳаре нест!?*

Ва лаҳу:

*Ҳар кӣ васлат талабад, тарки сараиш бояд кард
В-арна андешаи кори дигараш бояд кард.
Ё Раб, ин дарди дили реиш чӣ мушиқил дардест,
Ки мудовой ба хуни ҷигараш бояд кард.
Ҳаргиз ӯро хабар аз ҳолати мастон набувад,
Ба яке ҷуръаи май беҳабараш бояд кард.
Зулфи ошуфтаи ту мӯҷиби ҷамъияти мост,
Чун чунин аст, пас ошуфтатараш бояд кард.*

Ва лаҳу:

²⁶ Маҷмаъ-ул-фусаҳо. Ризоқулихони Ҳидоят / Ба кӯшиши Мазохир Мусаффо. – Ҷ.2. – Техрон: Амири кабир, 1382. – С.94.

*Дар хонаи дарвеш чӣ асбоби нишот аст,
К-аз давлати гамҳои ту омода набошад.*

* * *

*Ҷониби дилҳо нигоҳ дор, ки султон
Мулк нагирад, агар сипоҳ надорад.
Ошиқи худ гар кушӣ ба ҷурми муҳаббат,
Бештар аз ман касе гуноҳ надорад.
Заҳмати сар чун барад Камол бад-ин дар,
З-он ки ҷуз ин остон паноҳ надорад.*

* * *

*Мо хонахаробгаштагонро
Дар дил гами хонумон нагунҷад.
Ё дӯст гузин, Камол, ё чон,
Як хона ду меҳмон нагунҷад».*

«НАТОИЧ-УЛ-АФКОР»-И ҚУДРАТУЛЛОҲИ ГУПОМУӢ²⁷

«Шайх Камолиддини Хучандӣ. Базморои иззату арчмандӣ, Шайх Камолиддини Хучандӣ, ки аз сӯфияи киром асту ақобири машоихи изом, аз ватани маълуф ба зиёрати ҳарамайн шитофт ва пас аз шарафандӯзии амкинаи мутабаррика ба Озарбойҷон бархӯрда, дар Табрез ранги иқомат рехт ва дар рӯзгори салотини Ҷалоир алами шуҳрат афрохт. Бештаре аз аёни он диёр ба ҳалқаи иродаташ даромаданд ва дар ҳангоме, ки Мироншоҳ халафи Амир Темури Соҳибқирон аз тарафи падари волоиктидор ба ҳукумати Табрез маъмур гашт, ба хидмати Шайх эътиқоди тамом дошт. Рӯзе, бино бар мулоқот рафту ба тақрибе ба самъи шарифаш даромад, ки Шайх макрузи даҳ ҳазор динор аст. Фавран талабида, дар маҷлис ҳозир сохт.

Ва Шайхро бо Хоҷа Ҳофиз эътиқоде буда ва Хоҷа ҳам ғоибона рабте ба вай ба ҳам расонида. Вақте Шайх ин ғазалро пеши Хоҷа фиристод:

Гуфт ёр: «Аз гайри мо пӯшон назар». Гуфтам: «Ба чашим».

В-он гаҳе дӯздида дар мо менигар. Гуфтам: «Ба чашим».

Гуфт: «Гар ёбӣ нишони пой мо бар хоки роҳ,

Барфишон он ҷо ба доманҳо гуҳар». Гуфтам: «Ба чашим».

Гуфт: «Гар гардад лабат хушк аз тафи сӯзони оҳ,

Боз месозаш чу шамъ аз гиря тар». Гуфтам: «Ба чашим».

Гуфт: «Гар бар остонам об хоҳӣ зад зи ашк,

Ҳам ба мижгонат бирӯб он хоки дар». Гуфтам: «Ба чашим».

Гуфт: «Гар гардӣ шабе аз рӯи чун моҳам ҷудо,

То саҳаргоҳон ситора мешумар». Гуфтам: «Ба чашим».

– Хоҷа ба тавочид даромад ва таҳсинҳо намуд. Каломи Шайх бо назокат ҳамранг асту бо латофату фасоҳат ҳамсанг. Дар баҳри хафиф бештар мутатаббеи Амир Ҳасани Дехлавӣ аст. Гӯянд, вақте ин матлаи Шайх:

Чашим агар ин асту абрӯ ину нозу шива ин,

Алвидоъ, эй зуҳду тақво, алфироқ, эй ақлу дин.

– ба гӯши Мавлоно Муҳаммадширини Мағрибӣ бархӯрд, гуфт: «Шайх бо чунин улувви мартабат чаро ҳамчу шеъре гӯяд, ки ҷуз маънии маҷоз бӯе аз гулшани ҳақиқат ба машоми мафҳум нарасад?» Шайх Мавлоноро ба даъват талабида, матлаи мазкур бар

²⁷ Натоич-ул-афкор. Муҳаммад Қудратуллоҳи Гупомӯӣ. – Бомбай, 1336, чопи сангӣ.

забон ронда, фармуд, ки: «Чашм «айн» аст. Пас, шояд, ки мурод аз он «айн» «зоти қадим» бошад. Ва «абрӯ» ба маънии «ҳочиб» аст. Киноят аз он ба сифот, ки ҳичоби зот аст, имкон дорад». Мавлоно писандида, ба инсоф даромад.

Дар «Баҳористон» оварда, ки яке аз орифон ба суҳбати Шайх Камол ва Ҳоча Ҳофиз расида, чунин мефармуд, ки: «Суҳбати Шайх беҳ аз шеъри ӯ ва шеъри Ҳофиз беҳ аз суҳбат».

Вай охируламр дар санаи салоса ва самонумиата (803) дар Табрез ба ҷаннат-ул-маъво хиромид. Бар лавҳи марқадаш ин байт нигоштаанд:

*Камол, аз Каъба рафтӣ бар дари ёр,
Ҳазорат офарин, мардона рафтӣ.*

Ин чанд байт аз каломи дилпазири ӯст:

*Гар ёри маро бар мани мискин назаре нест,
Моро гила аз бахти худ аст, аз дигаре нест.
Андеша зи сар нест, ки шуд дар сари кораи,
Андеша аз он аст, ки бо мо-и саре нест.*

* * *

*Рӯи ту ба ҷуз оина дидан кӣ тавонад?!
Зулфи ту ба ҷуз шона кашидан кӣ тавонад?!*

* * *

*Ё дӯст гузин, Камол, ё ҷон,
Як хона ду меҳмон нагунҷад.*

* * *

*Ҳар кучо бошад нишони пой ӯ, он ҷо ба чашм
Ҳок бардорем чандоне, ки об ояд бурун.*

* * *

*Гар маро сад сар бувад, ҳар як нур аз савдои ӯ,
Чун сари зулфаш бияфшоам ба хоки пой ӯ.*

Рубоӣ:

*Эй боиси нолаву фиғонам, ки тӯӣ
В-эй роҳати дил, мӯнисӣ ҷонам, ки тӯӣ.
Акнун, ки даме ба нурсишам омадаӣ,
Чандон бинишин, ки ман бидонам, ки тӯӣ».*

«ХАЗИНАТ-УЛ-АСФИЁ»-И ҒУЛОМСАРВАРИ ЛОҲУРӢ²⁸

«Шайх Камоли Хучандӣ, қуддиса сирруху, бисёр бузург ва соҳиби ҳол буд ва худро дар либоси шуаро пӯшида медошт. Нақл аст, ки вақте оби дарё рӯ ба туғён овард ва хавфи он буд, ки дехе, ки дар он Шайх сукунат дошт, хароб гардад, сокинони деҳа ҳол ба вай гуфтанд. Гуфт, ки хаймаи маро бар лаби об занед, ки оби дарё аз он ҷо нахоҳад гузашт. Пас, ҳамчунон карданд. Об аз ҷои худ тачовуз накард.

Вафоти вай ба қавли соҳиби «Сафинат-ул-авлиё» дар соли ҳаштсаду се ва ба қавли соҳиби «Тазкират-ул-ошиқин» дар соли ҳаштсаду дуи ҳичрист. Ва мазори пуранвораш дар Табрез аст.

Аз муаллиф:

*Шайхи комил, Камоли дини набӣ,
Буд аҳли ҷамолу ҷоҳу ҷалол.
Гуфт дил баҳри соли тарҳилаш,
Гӯ: «Зиҳӣ офтоби бадри камол»
Ҳам ба қавли дигар рақам кардам,
«Манбаи ҳусни моҳтоби ҷамол».*

²⁸ Хазинат-ул-асфиё. Ғуломсарвари Лоҳурӣ. Чопи Ҳинд, бидуни соли нашр.

ТАЪРИХИ РОҚИМ²⁹

«**Зикри вафоти Хоҷа Камолиддини Хучандӣ.** Маншаъ ва мавлиди ҳазрати Шайх Хучанд буд. Аз бузургзодагони он қост. Дар китоби «Сувар-ул-ақолим» вилояти Хучандро «арӯси олам» навиштаанд. Мушорун илайҳи (бо) вучуди он ки аз аҳли ҳол буд, илми қолро бар вачҳи истикмол дошт. Дар вилояти Исфаҳон Камолиддин Исмоил ибни Абдурраззоқ аст, ки дар гуфтани қасоид гӯйи фасоҳат дар майдони балоғат аз чобуксаворони арсаи сухан рабуда. Чунонки гуфтаанд:

Қитъа:

*Ду Камоланд дар чаҳон машҳур,
Он яке з-Исфаҳон, дигар зи Хучанд.
Он яке дар газал бувад бемисл
В-он дигар дар қасида бемонанд.*

Аммо Хоҷа Камоли Хучандӣ дар ҳоле, ки Тўқтамишхон қасди вилояти Табреш кард ва ҳазрати Шайх дар он ҷо буда. Баъд аз фатҳи вилоят Шайхро ба фармони қазочараёни Тўқтамишхон ба шаҳри Сарой бурданд. Обу ҳавои он арса табъи Шайхро гуворо афтода, дар он ҷо ин матлаи чун хуршед аз уфуқи табъаш тулӯъ кард:

Матлаъ:

*Агар Сарой ҳамин асту дилбарони Сарой,
Биёр бода, ки фориг шавам зи ҳар ду сарой.*

Баъд аз чаҳордах сол озими вилояти Табреш шуд. Султон Ҳусайн ибни Султон Увайс ибни Шайх Ҳасани Нӯён дар Табреш хонақоҳе назри Шайх сохта, ки Каъбаи уббод ва қиблаи зуҳҳод аст. Иморате, ки обрави пештоқаш меҳроби аҳли ниёзу абвобаш чун дари файз бар рӯи аҳли ирфон боз:

Лимуаллифиҳи:

*Чӣ маъбад, Каъбаи хосони даргоҳ,
Бувад қандилаш аз дилҳои огоҳ.
Зи девору дараи равшан шавад роз,
Бувад ҳар хишти ӯ оинапардоз.
Агар бошад бад-эшон файзгустар,
Бувад бо масҷиди Ақсо баробар.*

²⁹ Таърихи Роқим. Таълифи Мир Сайидшариф Роқими Самарқандӣ / Ба кӯшиши Манучехри Сутуда. – Техрон: Бунёди мавқуфоти Маҳмуд Афшор, 1380.

Султони олиҷоҳ аксари амлокро вақфи хонақоҳ кард ва ҳазрати Шайх то рӯзгори давлати султони амирзода Мироншоҳ дар қайди ҳаёт буд. Дар шухури санаи 792 котиби қазо матлаи девони ҳаёташро ба теги мамот хатм гардонид. Баъзе аз фузало дар таърихи фавти Шайх чунин фармояд:

Таърих:

Бар мӯчиби фармони қазо, ҳукми Илоҳ,

Бар вифқи қазои осмонӣ ногоҳ.

Шуд, Шайх Камол аз ин ҷаҳон сӯи ҷинон,

Таърих ҳаминки «Тайябаллоҳу сароҳ».

Дар Сурхоби Табрез дар мавзее, ки ўро Авлиёкӯҳ гӯянд, мадфун аст. Ва бар лавҳи мазори Ҷоиз-ул-анвор ин матлаъ марқум гардида:

Матлаъ:

Камол, аз Каъба рафтӣ бар дари ёр,

Ҳазорат офарин, мардона рафтӣ».

«НАШТАРИ ИШҚ»-И ХУСАЙНҚУЛИХОНИ АЗИМОБОДӢ³⁰

«Камол, ал-маъруф ба Шайх ё Камолиддини Хучандӣ, аллоҳуммағфирху. Асли Шайх аз Хучанд буд. Дар унфувони шабоб пас аз хусули камолоти сувариву маънавӣ ба саёҳат баромад ва баъди гулгашти баъзе билод ба Табрес расид. Чун аксари руасову акобири он миср муътақиду муриди Шайх гаштанд, лиҳозо будубоши Табрес ихтиёр кард. Хусусан, Мироншоҳ ибни ҳазрати Амир Темури Чағатойиро ба чаноби эшон азбас ниёзу эътиқод буд, рӯзе барои хусули зиёрати Шайх ташриф меорад ва ба самъи шарифи вай мерасад, ки Шайхи диндор ҳазор динорро дайндор аст. Он амири кабир ҳам дар он маҷлис вачҳи маркум талабида, адои қарзи Шайх мефармояд. Он чанобро дар фазои яздонпарастӣ рутбае оӣ буд ва дар зумраи авлиё зикри шарифаш дохил аст. Мулло Абдурраҳмони Ҷомӣ мефармуд, ки: «Шоирӣ дунӣ мартабаи ўст, ба сабаби дардмандиву мазоқи ҳол тавачҷуҳи хотир бар иншои назм мегумошт ва татаббуи равиши Ҳасани Дехлавӣ мекард. Чунончи худ ҳам ишора бар ин маънӣ менамояд ва ҷое дар каломи худ мефармояд.

Байт:

*Кас бар сари ҳеч раҳна нағрифт маро,
Маълум ҳамешавад, ки дӯзди ҳасанам.*

Шайх ғазалсароиро чун таҳаллуси худ ба пояи камол расонида, ки ҷумла мустаиддони салаф ба хушқаломии вай (муътариф) будаанд. Ҳаққо, ки каломаш бағоят равону ширин ва ҷонбахшу намакин аст. Аз ин ҷост, ки гуфтаанд:

Қитъа:

*Ду Камол аст дар ҷаҳон машҳур,
Яке аз Исфаҳон, дигар зи Хучанд.
Ин яке дар ғазал адимулмисл
В-он дигар дар қасида бемонанд.*

Чун зуҳури Камол ба охири аҳди Ҳоҷа Ҳофизии Шерозӣ буд, лиҳозо миёни ҳарду бузургвор аксар иттифоқи муросилот афтада ва Шайх ин ғазали худро –

Байт:

³⁰ Наштари ишқ. Хусайнкулихони Азимободӣ / Тасҳеҳу муқаддимаи Асғари Ҷонфидо, зери назари Аълоҳон Афсаҳзод ва Ҷобулқо Додалишоев. – Ҷ.4. – Душанбе, 1986.

Ёр гуфт: «Аз гайри мо пӯшон назар». Гуфтам: «Ба чашим».

В-он гаҳе дуздида дар мо менигар. Гуфтам: «Ба чашим»

– ба Хоҷа фиристод ва Хоҷа бисёр писанд карду маҳзуз гардид. Гуфтаанд, ки суҳбати Шайх беҳтар аз каломи ӯ буд ва каломи Ҳофиз беҳтар аз суҳбати Шайх. Соҳиби «Латоиф-уз-зароиф» менависад, ки Камол дар каломи худ аксар лафзи «сағ» меоварад ва Ҳасани Дехлавӣ лафзи «дилбанд». Рӯзе шоире зарифтабъе ба сайри бозор мерафт. Саҳхофери дид чилде дар бағал, пурсид, ки ин кадом нусха аст? Гуфт: «Девони Камоли Хучанд ва девони Ҳасани Дехлавӣ аст». Вай гуфт: «Инҳоро аз ҳам дур кун, мабодо «сагон»-и Камол «дилбандон»-и Ҳасанро бигазанд».

Поёни умр аз Табреш ба Қипчоқ рафт ва чаҳор сол дар он ҷо буда ва боз муовадат ба Табреш намуда. Дар санаи 803 рӯхи муқаддаси ӯ дохили зумраи қудсийён гашт. Ромӣ ба солаш менигорад.

Қитъа:

*Кучо монд дар шеъру иншо камоле,
Камоли суҳанвар намонда ба дунё.
Чу қустам зи Ромӣ сини реҳлаташиро,
«Камоли Хучандӣ бикӯчид» гуфто.*

Аз каломи он соҳибкамол аст.

Байт:

*Дӣ чоитгаҳ зи чеҳра фикандӣ ниқобро,
Шарманда сохтӣ ҳама рӯз офтобро.
Теги туро чӣ ҳоҷати руҳсат ба хуни мо,
Бар ҳалқи ташина ҳукм равон аст обро.*

Ва лаҳу:

*Бо субҳ бигӯед, ки бевақт мазан дам,
Имшаб шаби васл аст, ниғаҳ дор нафасро.*

Ва лаҳу:

*Рақибаш бадам гуфт, донист рост,
Дарего, надонист некӯ маро.
Маяфган дигар куштани ман ба ҳаҷр,
Ки бисёр шуд миннати ӯ маро.
Ҳамин бандаи мост гуфтӣ, Камол,
Кам аст ин қадар, беш аз ин гӯ маро.*

Ва лаҳу:

*Мардум зи маҳ ҳисоб гирифтанд, солҳост
Нагрифт дар ҳисоб ҷамоли ту моҳро.*

Ва лаҳу:

*Карданд сайд он зулфу рух дилҳои беоромро,
Баҳри шикори булбулон бар гул ниҳодӣ домро.*

Ва лаҳу:

*Ҳамму гамро ҷудо-ҷудо бикашам,
Ҷуз гаму гуссаи ҷудоиро.
Гуфтамаи: «Хоки роҳи туст, Камол»,
Гуфт: «Бигзор худситоиро».*

Ва лаҳу:

*Бош, эй дарбон, ки ман дар сояи девори ӯ,
Менишинам мунтазир чандон, ки ояд офтоб.*

Ва лаҳу:

*Он сарв, ки омад бари мо, аз чамани кист
В-он гунча, ки дилҳо шуд аз ӯ хун, даҳани кист?!
Дар ҷомаи гул чок фитодаст зи ҳар сӯ,
Эй боди сабо, бӯи ту аз пираҳани кист?!*

Ва лаҳу:

*Ҳар ҷома, ки бошад ба бар аз об шавад тар,
Он об, к-аз ӯ ҷома шавад тар, бадани кист?*

Ва лаҳу:

*Даме зи дидаи пурхун намешавад берун,
Бад-ин ҷиҳат, ки ту тифливу хона рангин аст.*

Ва лаҳу:

*Сабр дар дил марову раҳм ӯро,
Ҳар ду аз якдигар маҳолтар аст.*

Ва лаҳу:

*Чашии шӯҳи ту ҳар киро куштаст,
Аввал аз рашк, он маро куштаст.*

Ва лаҳу:

*Гар ёри маро бо мани мискин назаре нест,
Моро гила аз бахти худ аст, аз дигаре нест.*

Ва лаҳу:

*Чӣ эътибор ба аҳди ту ҳусни Лайлиро,
Ки зери ҳар хамаи мӯят ҳазор Маҷнун аст.*

* * *

*Дарди ту замон-замон фузун аст,
Ин сӯзи дарун зи ҳад бурун аст.
Ақл аз ҳаваси ту беқарор аст,
Дил дар талаби ту бесукун аст.
Бо ишқи ту ҳушмандии мо,
Осору аломати ҷунун аст.*

Ва лаху:

*Гул шукуфту боз нӯшад ишқи мо бо рӯи дӯст,
Шохи гул, ё Раб, чӣ мемонад ба рангу бӯи дӯст.
Сунбули бодоваранда сар ниҳад бар пои сарв,
Гӯиё зулфест сар бинҳода бар зонуи дӯст.*

Ва лаху:

*З-он бахт, ки дар домани васле бирасад даст,
Бе тираҳани сабр даридан натавон ёфт.
Дорӣ сари Юсуф, бибур аз ҳар чӣ азиз аст,
К-он васл ба як даст буридан натавон ёфт.
Гӯ, халқ шунав, он чи Камол аз даҳанаиш гуфт,
К-ин ҷинс муаммо ба шунидан натавон ёфт.*

Ва лаху:

*Кас дар диёр нест, ки бе дарди ёр нест,
Бе дарди ёр ҳеч диле дар диёр нест.
Ҷуз дарди ёри мо набувад дар диёри мо,
К-аиш дарди ёри мо набувад, дард ёр нест.
Гӯянд кӯшу дор ба даст ихтиёрро,
Чун зулфи ёр нест ба даст, ихтиёр нест.*

Ва лаху:

*Ҳар кӣ дар олам кам аз як лаҳза дур аз ёр зист,
Кард нақди зиндагонӣ зоеъу бисёр зист.
Ошиқи нолон даме нагрифт бе рӯяи қарор,
Андалеби зор натвонист бе гулзор зист.*

Ва лаху:

*Бе ту аз дард орамидан нест
В-аз туам тоқати рамидан нест.
Гар ту шамшер мекашӣ, моро
Заҳраи оҳ баркашидан нест.
Оҳи мо бо ту кай расад, к-он ҷо,
Бодро мумкини расидан нест.
Гуфтамаиш: «Аз даҳонат, эй бути Чин,
Кори ман гайри лаб газидан нест».
Чин дар абрӯ фиганду гуфт: «Камол,
Нақши Чин ҷуз барои дидан нест».*

Ва лаху:

*Ваъдаи куштанӣ бидеҳ ба Камол,
Чони ман, ваъдае киро куштаст?!*

Ва лаху:

*Дӣ аз асари ӯ рамақе доштам аз ҷон,
Имрӯз чунонам, ки аз он ҳам асаре нест.
Андешаи сар нест, ки шуд дар сари кораи,
Андеша аз он аст, ки бо мо-и саре нест.*

Ва лаҳу:

*Дар хилвати дӯст ҷон нагунҷад,
Шодиву гами ҷаҳон нагунҷад.
Моро чӣ маҷол, дар ҳаримат,
Сар низ дар остон нагунҷад.
Ё дӯст гузин, Камол, ё ҷон,
Як хона ду меҳмон нагунҷад.*

Ва лаҳу:

*Дӯстонам саги ту мехонанд,
Дӯстон қадри дӯстон донанд.*

Ва лаҳу:

*Пурсидани ёрони куҳан расми қадим аст,
Чун аст, ки ин расм ба аҳди ту барафтод.*

* * *

*Гӯяд ба рақибон, ки фаромӯш кунедаш,
Бингар ба чӣ фан мекунад аз ошиқи худ ёд.*

Ва лаҳу:

*Шӯхӣ аз чашми ту аҷаб набувад,
Мардуми мастро адаб набувад.
Пеши рӯяи ду зулф турфа фитод,
З-он ки як рӯзро ду шаб набувад.
Шаби ҳичрон масӯз ҷони Камол,
Баъди мурдан азоби таб набувад.*

Ва лаҳу:

*Акси рӯят чун фитад дар об, об аз худ равад,
Гар фишонӣ зулфи мушкин, мушкин об аз худ равад.
Бо ҳаёли он ду лаб аз худ равам ҳар дам, Камол,
Ҳар киро дар сар равад чандин шароб, аз худ равад.*

Ва лаҳу:

*Бемори туро кас натавонист даво кард,
Ҳам дарди ту хуштар, ки илоҷи дили мо кард.
Эй дод(а) сари зулфи ту сарҳо ҳама бар бод,
Бозаш ба сари хеш надонам кӣ раҳо кард?!
Хушнудам аз он гамзаи дузде, ки ба шӯхӣ,
Ҳар ваъда, ки кардӣ ба ҷафо, ҷумла вафо кард.*

Ва лаҳу:

*Булбул чӣ фириштад суи гул тухфа, ки дар даст,
Бечора ба чуз нолаву фарёд надорад.*

Ва лаҳу:

*Ду чашият аз дилу дин ҳар чӣ доштам, бурданд,
Тавонгаре, ки ба мастон нишаст, муфлис шуд.*

Ва лаҳу:

*Гуфтаӣ: «Пурсам аз ту иди дигар»,
Оҳ, к-ин ваъда ҳам баъид афтод.*

Ва лаҳу:

*Ҳар гул, ки зи хоки ман бирӯяд,
Ошиқ шавад, ар касе бибӯяд.
Хубон ҳама рух ба об шӯянд,
Рухсори ту обро бишӯяд.*

Ва лаҳу:

*Сарвро ҳар кӣ рост мегӯяд,
Қомати ёри мост, мегӯяд.
Абруяш гуфт: «Фитна кори ман аст»,
Қаҷ нишастасту рост мегӯяд.*

Ва лаҳу:

*Чашии ӯ афтода бар дилҳои мост,
Ҳамчу масте бар дуқони шишагар.*

Ва лаҳу:

*Бо рӯи ту чист чаннату ҳур,
Барҳез, магар намояд аз дур.
Лабҳои ту қард бар дилам сард,
Андешаи салсабилу кофур.
Чашии ту ба хуни мост ташина,
Бошад ҳама вақт ташина махмур.*

Ва лаҳу:

*Сари ман хоки поят боду қон низ,
Ки дар пои ту хуштар ину он низ.
Ба қӯят чуз саборо гарчи раҳ нест,
Валекин ҳайратам ояд аз он низ.
Чӣ гуна дар ҳарими ӯ ниҳам по,
Ки назорад сарам бар остон низ.*

Ва лаҳу:

*Гули рухсори туро вақти тамошоист ҳанӯз,
Наргиси масти ту манзури назарҳост ҳанӯз.*

Ва лаҳу:

*Сарв девона шудааст аз ҳаваси болояш,
Меравад об, ки занҷир ниҳад дар пояш.*

Ва лаҳу:

*Ин сӯзи дарун зи сӯхтан нест,
Бо сӯхтани ту сӯхт чонам.
Ҳаргиз набурам зи теги ту меҳр,
Гар корд расад ба устухонам.
Гӯянд, Камол бар дари дӯст
Аз хок кам аст, беи аз онам.*

Ва лаҳу:

*Буд ҳамеша, чони ман, расми ту беғунаҳкушӣ,
Ин ки маро намекушӣ, ман чӣ гуноҳ кардаам?!*

Ва лаҳу:

*Сад чон зи лаби ту вом гирам,
То пеши ту дам ба дам бимирам.*

Ва лаҳу:

*Чашм агар ин асту абрӯ ину нозу ишва ин,
Алвидоъ, эй зуҳду тақво, алфироқ, эй ақлу дин.*

Ва лаҳу:

*Гар шабе он маҳ зи манзил бениқоб ояд бурун,
З-аввали шаб то дами субҳ офтоб ояд бурун.
Хирқаҳои сӯфиён дар даври чашми масти ӯ,
Солҳо бояд, ки аз раҳни шароб ояд бурун.
Ҳар кучо бошад нишони пои ӯ, он ҷо ба чашим,
Хок бардорем чандоне, ки об ояд бурун.
То ҳама тақвову зуҳд ар бишнавад номат Камол,
Аз даруни савмаа масту хароб ояд бурун.*

Ва лаҳу:

*Шабе хоҳам чу шамъаи лаб газидан,
Бад-ин қавлам забон бояд буридан.
Гар он лаб дар хаёл орад ду чашмам,
Чу об аз нозукӣ гирад чакидан.*

Ва лаҳу:

*Омад даруни дил гамат, дигар гаме ояд бурун,
Савдои он зулфи сияҳ аз сар намеояд бурун.*

Ва лаҳу:

*Хати сабзат зи рух дил бурдан омӯхт,
Ки тӯтӣ гирад аз оина талқин.*

Ва лаҳу:

*Шавқи бихишту ҳури ʻин, савдои ону фикри ин,
Аз дил бурун ояд ҳаме, дилбар намеояд бурун.*

Ва лаҳу:

*Чун аз ҳама дилбарон гузинӣ,
Бар ту дигаре гузид натвон.
Аз рӯи чу зар чӣ суд моро?
Васлат чу ба зар харид натвон.
Гӯянд, Камол, паст кун оҳ,
Паст аст сухан, шунид натвон.*

Ва лаҳу:

*Дило, тухфаи чон ба чонон расон,
Ниёзи гадо пеши султон расон!
Шунидам, ки чашмаи мусалмон кушад,
Маро пеши он номусалмон расон.
Ҳадиси сари мову пои ҳабиб,
Чу аз сар гирифтӣ, ба поён расон.*

Қитъа:

*Сурати чон даруни ораз бин,
Бо чунон рух равост худбинӣ.
Гар манат пеши хеш бинионам,
Ту на он оташӣ, ки бинишинӣ».*

«ШАМЪИ АНЧУМАН»-И МУҲАММАДСИДДИКИ ҲАСАНХОН³¹

«Камол – аслаш аз Хучанд аст, дар Табреш ба сар мебурд. Аз сӯфияи аҳди Мироншоҳ ибни Темури Ланг буда. Мавлавӣ Қомӣ фармуда: «Иштиғоли ӯ ба такаллуфоти шеърӣ чихати ситри ҳол буд ва дар эроди амсолу вазнҳои бухури танг татаббуи Ҳасани Дехлавӣ мекард». Аз ин чихат ӯро «дузди Ҳасан» мегуфтанд. Миёни вай ва Ҳоча Ҳофизӣ Шерозӣ муросилот буд. Гӯянд: «Сухбати Камол беҳ аз шеъри ӯст ва шеъри Ҳофиз беҳ аз сухбати ӯ». Вафоташ дар соли 803 буд. Ин ду-се байт аз девонаш фаро гирифта шуда:

*Даме зи дидаи пурхун намераӣ берун,
Аз он сабаб, ки ту тифливу хона рангин аст.*

* * *

*Сарв девона шудааст аз ҳаваси болояш,
Меравад об, ки занҷир ниҳад дар пояш.*

* * *

*Хизри хатат надида мисоли лабат дар об,
Чандон, ки гирди чашмаи ҳайвон баромада.*

* * *

*Ду чашмат аз дилу дин ҳар чӣ доштам, бурданд,
Тавонгаре, ки ба мастон нишаст, муфлис шуд».*

³¹ Шамъи анчуман. Муҳаммадсиддики Ҳасанхон. – Техрон, 1293.

«МАНЗАР-УЛ-АВЛИЁ»-И МУҲАММАДКОЗИМИ ТАБРЕЗӢ³²

«Дар баёни аҳволи қутб-ул-ҳақиқат ҳазрати Шайх Камолиддини Хучандӣ, алайҳирраҳма. Он чаноби хирадманди баландпоя ва донишманди гаронмоя дар маорифи ирфону маолими ийқон ягона менамуд. Аксар билоди мағрибу машриқро гардида ва ба суҳбати фирақи мухталифа расида буд. Он бузургвор муосири Шамси Мағрибӣ ва Озарӣ буда.

Дар «Риёз-ул-аброр» навишта: «Шамсиддин Муҳаммадро, ки ба «Шамси Табрезӣ» машҳур аст, ин ҳазрат такмил намуда, фармуд, ки туро бояд ба Рум рафт ва дар он ҷо нимсӯхтае ҳаст, бояд, ки муштаил гардонӣ. Ё пазируфта рафт ва Муллои Румиро иршод кард, чунончи ҳикояти эшон машҳур аст».

Мучмалан, он ҳазрат аз ақобири дин ва соҳиби улуми зоҳириву ботинист ва рутбаи валий бағоят олий аст. Аксар авқоти фархундасоот сарфи риёзоту мучоҳидот менамуда ва муддатҳои мадид ҳайвонӣ нахӯрда, ба қасди зиёрати Байтуллоҳ ба Табрез меояд. Обу ҳавои Табрез мизочашонро хуш меояд, чунончи фармуда:

Аз биҳишти Худои азда ва ҷал(л),

То ба Табрез ним фарсанг аст!

Баъд аз бозгашт аз Байтуллоҳилҳаром дар Валиёнқӯҳи Табрез сокин шуда, билмарра тарки ватани маълӯф ва саёҳат фармуда. Гуянд, ки чун Тӯқтамишхон ба Табрез омад, дар замони ручӯъ он бузургворро бо худ ба шаҳри Сарой бурд. Муддате чанд дар он биҳиштдашти Қипчоқ ба ишқбозиву дилнавозӣ машғул гардид ва соате ғафлат аз меҳри муҳаббати ғизолони айнулхумори он гулзор надошт, чунончи худаш гуфта:

Агар Сарой ҳамин асту дилбарони Сарой,

Биёр бода, ки ман форигам зи ҳар ду сарой.

То рӯзе шавқи ватани ҳақиқӣ, яъне Валиёнқӯҳи Табрез ба сараш афтода, дилафсурда нишаста буд. Подшоҳ ўро дар ин ҳолат мебинад. Ҳарчанд саъй менамояд, рафъи кудурати Шайх намешавад. Рӯзе хони волошаън ба Шайх мегӯяд, ки аз шумо илтимоси дуо дорам, ки ҳар чӣ табъи шариф бад-он майл намояд, аз ман талаб намоед. Шайх ин рӯбоиро мехонад:

Табрез маро ба ҷои ҷон хоҳад буд,

³² Манзар-ул-авлиё. Муҳаммадқозим ибни Муҳаммади Табрезӣ / Ба кӯшиши Мирҳошими Муҳаддис. – Техрон, 1388.

*Пайваста бад-ӯ дил нигарон хоҳад буд.
То дарнакашам оби Чарандобу Гачил,
Сурхоб зи чашими ман равон хоҳад буд.*

Ҳеч намехоҳам, илло рухсати рафтани Табрез! Подшоҳ ба ночор ичозат дод. Шайх билотавакқуф, баъд аз чаҳор соли вуқуф ба Табрез меояд.

Агарчи шеърӯ шоирӣ мартабаи дун ва нисбат ба фитрати олияш забун буд, лекин гоҳ-гоҳ аз иштиғоли табъозмоӣ матлаби он ҳазрат ин буд, ки дар вақти фароғат аз муноҷоту розу ниёз дилро дар таътил нагузорад ва билмарра хотираш мағлуби ботин нашавад. Худаш ишора намуда:

*Ин такаллуфҳои ман дар шеъри ман,
«Каллиминӣ ё ҳумайро»-и ман аст.*

Билчумла, тарки таҷарруди он бузургвор ба мартабае буд, ки ба муқтазои явми ҷадид ризки ҷадид амал намуда, бозмондаи оби шабро аз кӯза холи мекард, ки захираи фардо нашавад. Боқӣ аҳволоти он ҳазрат дар қутуби маориф ва ғайра дар «Равзат-ул-атҳор» ва «Риёз-ул-аброр» мастур аст.

Ҳар кӣ толиби баъзе аз маротиби олия ва калимоти баҳронаи ӯ бошад, ручӯаш ба он ду китоб аст. Чун ҳақир дар қувваи худ ҳалли ишқолоти баъзе аз ашъори ӯро надидам ва тарсидам, баъзе аз навиштаҷот, ки лозимаи тавҷеҳ буд, муттаҳам бошам, лиҳозо таркаш намудам.

Ҳар кӣ толиби ашъори ӯ шавад, дар «Оташкада»-и Озар ва «Маҷмаъ-ул-фусаҳо»-и Ҳидоят сабт аст ва мо дар ин ҷо ба ду байт иктифо кардем:

*Гирифтаи остини дӯст, дастӣ худ дар он дидам,
Чунонаш даст бӯсидам, ки дастӣ хеш бӯсидам.*

Айзан мефармояд:

*Меҳурӯшад баҳру мегӯяд ба овози баланд,
Ҳар кӣ дар мо гарқа гардад, оқибат ҳам мо шавад.*

Вафоти он бузургворро дар соли ҳаштсаду се донидаанд. Чунончи Ҳоҷа Абдурраҳими Хилватӣ дар моддаи таърихи ӯ мефармояд:

*Орифи ҳақиқинос Шайх Камол,
Ки ҷаҳонро ба шеъри тар бигруфт.
То сухан аз даҳан бурун афтод,
Кас сухан мисли он бузург нагуфт.
Ҳаштсаду се гузаит, к-он хуршед,
Ҳамчу маҳ дар саҳоби гайб нуҳуфт.*

Агар дар ҳақиқат дар таърихи вафоти он бузургвор сахв набошад, яқин тавон гуфт, ки ин Камолиддин ғайр аз Камолиддини устои Шамси Табрезӣ аст. Аз ҷиҳати он, ки вафоти Шамсиддин дар соли шашсаду чилу панҷ шуда, миёнаи вафоти Камолиддин бо Шамсиддини Табрезӣ саду панҷоҳу ҳашт сол мешавад. Пас, калимаи сахв дар таърихдонии соҳиби «Риёз-ул-аброр» аст, ки он ҷанобро устои Шамсиддин доништа ва чанд ваҷҳ:

Ваҷҳи муътабараш ин аст, ки Тўқтамишхон дар соли ҳафтсаду ҳаштоду ҳафт ба Табрез омада, лашкар ба дашти Қипчоқ бурда ва Амир Темур бо ҳамин Тўқтамишхон муҳориба карда, ўро шикаст дода, ҷунонки дар ҳама таворих мастур аст. Ваҷҳи дигар ин ки ҳама муосирини он бузургворро, ки ном бурдем, дар ҳудуди соли ҳаштсад зуҳур кардаанд. Пас, дар ҳолати яқин метавон гуфт, ки ин Камолиддин устои Шамсиддин набуд ва асли шубҳа дар будани ҳамлақабии он ду бузургвор ба шабех будани муқитурраъси эшон аст, ки яке «Хучандӣ» ва дигаре «Ҷандӣ» аст. Ҷунончи устодуно ва муршидуно, кутбулавлиё ҳазрати Мустаълошоҳ, қуддиса сирруху, дар «Бустон-ус-сиёҳа»-и худ тасреҳи ин матлаб фармуда, дар баёни луғати «хо» ва дар тилви баёни Хучанд оварда, ки:

«Хучанд шаҳрест, дилписанд аз шаҳрҳои Хоразм ва Шайх Камолиддини Хучандӣ муосири Ҳофизи Шерозӣ аз он ҷо будааст». Ва дар баёни луғати Қуния дар аҳволоти Ҷалолидин Муҳаммад аш-шаҳир ба Муллои Румӣ мегӯяд, ки: «Чун Бобо Камоли Ҷандӣ Шамсиддини Табрезиро ба камол расонид, он ҷанобро ба иршоди Муллои Румӣ ба Рум фиристод». Ва ҳеч шакку шубҳае нест, ки Ҳоча Ҳофиз, алайҳирраҳма, муосири муборизиёни форс ва Амир Темури Гўраконӣ буда. Ба ҳар ҳол он бузургвор ғайр аз Бобо Камоли Ҷандӣ аст.

Роқимулхуруф гӯяд, агарчи ин қадар дар даври аворизот гаштан ва хуруфи зоида задан расми ин китоби муборак набуд, лекин аз ҷиҳати ҳалли ишкол дар ҳузури аҳли ҳол шарманда ва сарафканда нахоҳам шуд».

«Маноқиб»-и Шайх Маслиҳатдини Хучандӣ³³

«Хоҷа Камол. Байт:

*Арафоти шиқбозон сари қӯи ёр бошад,
Ба тавофи Каъба з-ин дар наравам, ки ор бошад.
Қадаме зи худ бурун неҳ, ба риёзи шиқбозон
На судои нафҳаи гул, на ҷафои хор бошад.
Ба маоричи «Аналҳақ» нарасӣ зи пои дораи,
Ки шиносод он сареро, ки сазои дор бошад.*

Тўқтамишхон қасди Табрес кард, натавонист гирифтан. Чаро ки Ҳазрати Хоҷа Камол он чо буданд. Ва Сайид-ато дар лашкари Тўқтамишхон ҳамроҳ буданд. Ва он хангом Зангӣ-ато дар хоб намуданд, ки худро дар ҷониби кўҳ гирад. Ба кўҳ дароманданд ва Сайид-ато марҳамат намуданд, ки Шайх Камол таваччуҳ кардааст. Аз ин сабаб, натавонист гирифтан. Тўқтамишхон ҳазрати Хоҷа Камолро ҳукми қатл намуд. Он хангом сел Табресро гирифта рафт, мунҳадим шуд. Табрес баъдуҳу фатҳ шуд. Хоҷа Камол ба хонаи пиразане пинҳон шуданд. Тўқтамишхон тафаҳхус кард, наёфт. Баъдуҳу гуфт: «Хона ба хона масъала пурсед. Ҳар кас ҷавоб гӯяд, гиред». Онро дар он шаҳр ҳеч кас ҷавоб дода натавонист. Баъдуҳу пиразан ҷавоб гуфт. Хоҷа дар хонаи пиразан буд. Ба қатли ӯ ҳукм намуд. Сайид-ато восита шуданд ва Тўқтамишхон аз хуни ӯ даргузашт. Ба фармони Тўқтамишхон ба дашти Қипчоқ бурданд. Обу ҳавои он арса хуш буд ва таъби Хоҷаро некӯ афтод ва дар он чо чун хуршед тулӯъ намуд.

Байт:

*Агар Сарой ҳамин асту дилбарони Сарой,
Биёр бода, ки ман форигам зи ҳар ду сарой.*

Хоҷа Камол баъд аз муддати чаҳор сол ба Табрес азм карданд. Султон Ҳусайн ибни Султон Увайс дар вилояти Табрес ба хонақоҳ назар карданд. Ин байтро хонданд:

Байт:

*Чӣ маъбад, Каъбаи хосони даргоҳ,
Бувад қандилаи аз дилҳои огоҳ.*

³³ Матн бар асоси нусхаи хаттии «Маноқиб»-и Шайх Маслиҳатдини Хучандӣ, ки дар китобхонаи «Ганҷбахш»-и (таҳти шумораи 5703) маҳфуз аст ва нусхаи қаламии Фавзии Хучандӣ, маъруф ба «Маҳдуми Булбул» тасҳеҳ ва талхис гардида аст.

*Зи девору дараи равшан шавад роз,
Бувад ҳар хишти ӯ ойинапардоз.
Агар бошад ба дунё файз яқсар,
Бувад бо Масҷиди Ақсо баробар.*

Ва ҳазрати султон-ул-орифин аксари моли худро вақф карда буданд ба хонақоҳ.

Байт:

*Намеёбам касеро ҳоли дарди хештан гӯям,
Равам дар Каъбаи мақсуд, аз ҳирмон суҳан гӯям.*

Ва ҳазрати Шайх Камол то рӯзгори Мироншоҳ дар қайди ҳаёт буданд ва мадфанашон дар Табрёз дар миёни кӯҳ аст. Ва бар сари қабри Хоҷа Камол ин байт навиштаанд:

*Камол, аз Каъба чун озода рафтӣ,
Ҳазорон офарин, мардона рафтӣ.*

Мавлоно Ширин, ки машҳур ба «Мағрибӣ» аст, муриди Шайх Исмоили Тӯсист, муосири Шайх Камоли Хучандист. Дар он вақт ин матлаъ гуфта:

*Чашм агар ин асту абрӯ ину нозу шива ин,
Алвидоъ, эй зуҳду тақво, алфироқ, эй ақлу дин.*

Чун хабар ба Мавлоно омад, ҳазрати Хоҷа Камол онро шуниданд. Аз вай истимдоди суҳбат карданд. Худ ба табх қиём намуданд...».

«ТАЗКИРАТ-УШ-ШУАРО»-И АБДУЛҒАНИХОНИ ҒАНИ³⁴

«Камолиддин Масъуд. Камолиддин Масъуд аз акобири Хучанд аст. Ашъораш дар камоли рутбаи узубат аст. Муосири Хоҷа Ҳофиз аст. Вафоташ дар Язд ба зухур расид».

³⁴ Тазкират-уш-шуаро. Мавлоно Муҳаммад Абдулғанихони Ғанӣ / Ба эҳтимоми Муҳаммад Муқтадихони Шарвонӣ. – Алигарх, 1916, чопи сангӣ.

**«ШАМС-УТ-ТАВОРИХ»-И ШАЙХ АСАДУЛЛОХ
ДАРВЕШИ НОСИРАЛӢ³⁵**

«Шайх Камоли Хучандӣ. Номаш Масъуд, мавлидаш Хучанд аст. Дар шеър бисёр такаллуф намуда ва худ гуфта:

*Ин такаллуфҳои ман дар шеъри ман,
«Каллиминӣ ё ҳумайро»-и ман аст.*

Ғазалиёти орифона дошта ва тарфи таваҷҷуҳу тақдири Хоҷа Хофиз буда. Вафоташро дар соли 803 ва дар 792 низ навиштаанд. Аз ӯст:

*Ё Раб, ин дарди дили реш чӣ мушиқил дардест,
Ки мудовой ба хуни ҷигараи бояд кард.
Ҳар кӣ ӯро хабар аз ҳолати мастон набувад,
Ба яке ҷуръаи май беҳабараи бояд кард.
Зулфи ошуфтаи ӯ мӯҷиби чамъияти мост,
Чун чунин аст, нас ошуфтатараи бояд кард».*

³⁵ Шамс-ут-таворих (Шарҳи аҳволи фуқаҳову ҳукамову урафову шуарову удабо). Шайх Асадуллоҳ Эзадгушасб Гулпойғонии Дарवेशи Носиралӣ. – Техрон, 1386.

**ТАҲҚИҚОТИ
КАМОЛШИНОСИ**



БАХШИ АВВАЛ: АСР, МУҲИТ ВА РЪЗГОРИ КАМОЛИ ХУЧАНДӢ

Абдуллоҷон Мирбобоев

ҚАДАМҶОИ ХОҶА КАМОЛИ ХУЧАНДӢ

Чунонки маълум аст, Шайх Камол соли 793 (1390-1391) дар шаҳри Табрез фавтида, марқадаш дар маҳаллаи Валиёнкӯхи ин шаҳр буда, дар боғи худаш гӯронида шудааст. Дар лавҳи мазори шоир ин байт сабт шудааст:

*Камол аз Каъба рафтӣ бар дари дӯст,
Ҳазорон офарин, мардона рафтӣ.*

То солҳои 50-уми асри XX дар маҳаллаи собиқ Хоҷа Камол шаҳрамон мазор – қадамҷоии гунбадпӯши Шайх Камол вучуд дошт. Обидаи мазкур дар навиштаҳои шоирон ва сайёҳони кӯхан борҳо ёд шудааст. Чунончи, муаллифи рисолаи таърихӣ ҷуғрофӣ Маҳмуд ибни Валии Балхӣ, ки дар асри XVII зиндагӣ дошт, дар аснои бозгашт аз сафари шаҳри Қошғар чанд муддат дар Хучанд монда, мулки аҷдодии шоирро зиёрат намуд ва обидаи номбурдари «Қадамҷои Хоҷа Камол» қаламдод кард.

Шоири нимаи дуоми асри XVII ва муаллифи «Баёзи қалам» Маъюси Хучандӣ таърихи сохта шудани қадамҷоии номбурдари ба тариқи зайл ҳикоят кардааст: «Ривоят мекунам, ки дар соли 793 ҳичрӣ (1390-1391) чун номаи пешвоёни Табрез оид ба фавти Камолиддин Масъуди Хучандӣ ба султони Хучанд расид, дар Хучанд овоза шуда, доду оху фиғони халқ ба фалак печид. Ба ин муносибат равуои аҳли фазли шаҳр ба қасри ҳазрати султон ба таҳрик омад. Эъломияи ҳазрати султон оид ба чиллаи сӯғвории Шайх интишор ёфт. Мардум худой мекард ва ба рӯҳи пурфутӯҳи Шайх дуруд мефиристонд. Ҳазрати султон аз ақраби Шайх Камол ва ақвоми дигари шаҳр ҳайъате ба Табрез ирсол дошт».

Профессор Шарифҷон Ҳусейнзода ва ховаршинос Саидумар Султон соли 1988 дар яке аз шумораҳои ҳамонвақтаи «Тоҷикистони Советӣ» шарҳи мухтасари давоми ривоятро чу-

нин баён сохтаанд: «Хуллас, баъди поён ёфтани азодорӣ ва хайру худой, фиристодагони Хучанд баҳри ёдоварӣ ва поси хотир як нусхаи хаттии «Девон»-и Камол, қаламдону давог ва асои Хочаро гирифта, бо андӯх ба ватан бармегарданд. Пас, бо иҷозати султон ва бо ташаббуси ақрабони Шайх бо азми уламою фузало ва ҳаводорони шеърӯ шоирӣ дар мулки меросии Камолиддин Масъуд мақбараи рамзӣ – қадамҷойи шоирро бино карданд.

Дар мобайни фарши оромгоҳ қабри рамзии шоирро канда, дар он мушти хокеро аз марқади шоир оварда, ҳамон қаламдону давогтро «дафн» намуданд. Он нусхаи девонро ба тоқ ва он асоро ба таъбири «асои пир ба чоӣ пир» баҳри мутолиаву зиёрати муҳлисон ба меҳроби мақбара гузоштанд».

Бо гузашти вақт маҳалли марқади исми «Ҳоҷа Камол»-ро гирифта, худӣ марқади ба сифати мазор маҳалли зиёрат шуд.

Лозим ба ёдоварист, ки дар «Маноқиб»-и Шайх Маслиҳатдин, ки онро шарқшиноси маъруф А.А.Семёнов ба чоп ҳозир намудааст, маҳалли қойғиршавии қадамҷойи Ҳоҷа Камол дар соҳили дарёи Сир, аз шафати маҳаллаи заврақсозон ишора шудааст.

Қадамҷойи Шайх Камол дар ибтидои асри XV андаруни девори Шаҳристони Хучанд қой дошт. Ин деворҳо бармаҳал аз байн рафтанд. Меъмории қадамҷой аз рӯи хотироти Шарифҷон Ҳусейнзода ба мазорҳои маъмулии асримиенағӣ шабоҳат дошта, аз бинои чортоқи гунбади сарпӯшдор иборат буд.

Перомуни дақиқ муайян намудани маҳалли «Қадамҷойи Шайх Камол» ба профессор Соҳиб Табаров низ муроҷиат намудам. Мавсуф ёдовар шуд, ки соли 1947 ӯ якҷоя бо Мирзо Турсунзода озими шаҳри Хучанд шудаанд. Дар он солҳо дар шаҳр танҳо як меҳмонхонаи «Хучанд» фаъолият мекард. Як пагоҳӣ Мирзо Турсунзода баҳри сигор чокидан ба долони меҳмонхона баромада, аз тирезаи долон, ки ба сӯи ҳавлии меҳмонхона мебаромад, нигариста, ба ман хитоб намуд: «Мебинӣ, Мулло Соҳиб, ҳу, ана он марқади гумбазиро? Он зиёратгоҳи Ҳоҷа Камол аст», - гуфта ба ман ишора намуд. Он рӯзҳо, – нақлашро идома дода гуфт, устод Соҳиб Табаров, - мо бо кори курс-конференсияи адибони ҷавони вилоят банд будем ва фурсат нашуд, ки қадамгоҳи шоир Камолро зиёрат намоем.

Дар айёми навиштани ин очерки таърихӣ, ки соли 1988 сурат гирифта буд, тасодуфан, бо адабиётшинос Саидумар Султонӣ Истаравшанӣ суҳбате иттифоқ афтод. Акаӣ Саидумар гуфт, ки

дар шумораи рӯзнамаи «Тоҷикистони Советӣ» аз 3 апрели соли 1988 мақолаи «Қадамҷойи Камоли Хучандӣ дар кучост?»-ро, ки онро Н.Неъматов, С.Табаров ва камина барои чоп ҳозир карда будем, хонда, хеле шод шудааст ва дар навбати худ қавл дод, ки устод Шарифҷон Хусейнзодаро, ки дар бистари беморӣ буд, бо мазмуну мундариҷаи мақолаи номбурда ошно хоҳад намуд. Чунин ҳам шуд. Устод Шарифҷон Хусейнзода, ки умри бобаракати хешро, асосан, сарфи таҳқиқу таъбу нашри ашъори Хоҷа Камол кардааст, аз мақола фараҳманд гашта, мақолаи ҷавобиро моҳи дигари ҳамон сол дар рӯзнамаи «Тоҷикистони Советӣ» ба чоп расонид. Шарифҷон Хусейнзода иброз дошт, ки қадамҷойи Шайх Камолро солҳои 30-40-уми асри ХХ борҳо зиёрат намудааст ва акси он дар бойгониаиш ниғаҳдорӣ мешавад. Вале беморӣ ва марги беаҳали Шарифҷон Хусейнзода даст надод, ки он акси марқад пайдо шавад. Аммо умед мекунем, ки ин акс замоне ҳатман пайдо хоҳад шуд.

Чунонки ишора рафт, вақти дар ҳаёт буданаш устод Шарифҷон Хусейнзода бо кӯшиш ва ҳамқаламии Саидумар Султон дар рӯзнамаи «Тоҷикистони Советӣ» хотиротро доир ба қадамҷойи Шайх Камол таҳти унвони «Бори дигар дар бораи зиёратгоҳи Камоли Хучандӣ» ба чоп расонид, ки он як ҳуҷҷати нодир аст. Чунончи, дар мақола омадааст: «Мардуми Хучанд ҳам расму ойини поси хотирдориро ба ҷо оварда, дар маҳаллаи сарҳади ҷанубии шаҳр, дар як гӯшаи ҳавлии падарии Хоҷа Камол, дар атрофи дарахти азими тут қабри рамзӣ ва мақбарае бино карданд. Тарҳи ин мақбараи чоркунҷаи ба оромгоҳи Исмоили Сомонӣ монанд, аз хишти пухтаи сурх бунёд ёфта, гунбади сабзе дошт ва мо солҳои сиёму чилум онро борҳо зиёрат кардаву боре сураташро ҳам гирифта будем».

Маҳаллаи замоне машҳури Хоҷа Камол ва қадамҷойи Шайх Камол аз байн рафтааст. Қадамҷой, ҳамоно, дар паси бинои меҳмонхонаи «Тавҳид» ҷой дошт. Наҳри машҳури Қӯрхона, ки аз байни шаҳр ҷорӣ мешуд ва дар осори ҷуғрофидонони асри Х борҳо ёд шудааст, на танҳо шаҳр, балки маҳаллаи Хоҷа Камолро низ ба ду ҳисса: шарқу ғарб ҷудо месохт. Дар шафати ҷанубу шарқии маҳаллаи хокҷойи фароҳе ҷой дошт, ки он ҳам «Қабристони Хоҷа Камол» ном дошт. Охириҳои солҳои 20-уми асри ХХ хокҷойро тахту ҳамвор намуда, дар ҷойи он меҳмонхонаи «Хучанд»-ро бино намуданд. Замини қабристон низ мулки меросии авлоди Хоҷа Камол маҳсуб мешуд. Вале пас аз тарки ватан

кардани шоир замини номбурда бо сабаби бесоҳиб мондани он ба хокчойи шаҳрӣ бадал шуд.

Ибтидои солҳои 2000-ум ба муносибати кандани таҳкурсии бинои бисёрошонаи «Кооператор» дар ин маҳал боз адади зиёди қабр ошкор шуд. Тақдири минбаъдаи «Қадамҳои Хоҷа Камол» низ басо ҳузрангез аст, ки аз овардани он ин ҷо хуздорӣ шуд.

Дар номгуи мазорҳои Хучанд, ки он соли 1915 мурағаб ёфтааст, ин қадамҳо ба сифати «мазор» номнавис шудааст. Аз рӯи ҳамон хуччат мазор дорои 6 нафар шайх буда, аз авлоди Хоҷа Камол ба ҳисоб мерафтанд. Шачараи авлодии шайхони мазор, аз рӯи навиштаи устод Раҳим Ҷалил дар «Маъвои дил», то вақтҳои охир дар дасти падари Ислои Бобоев – яке аз шайхони охирини мазор ниғадорӣ мешудааст. Устод Раҳим Ҷалил, ҳамчунин, ба гуфтаи Тошхӯҷа Асирӣ таъя намуда, дар ҳамон повести хеш навиштаанд, ки дар мазор шайхони авлоди Хоҷа Камол хок гаштаанд.

Соли 1996 ба шарофати Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, бо ташаббуси шуъбаи фарҳанг ва Шӯрои намоёндагони шаҳр ва бо иштироки бевоситаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон 675-солагии зодрӯзи Камоли Хучандӣ таҷлил гардид. Ба ин муносибат пайкараи шоир дар маҳалли мавлудаш, дар замини меросии шоир қомат афрохт ва ҳақиқати таърихӣ, чузъан, барқарор гашт.

Профессор Саъдулло Асадуллоев, ки дар камолшиносӣ собиқаи дерин дошт, дар яке аз мақолаи хеш иброз дошт, ки дар шаҳри Табрэзи Эрон аз ҳафтсола то ҳафтдосола исми шарифи шоирро ба хубӣ медонанд ва ўро бо номи Шайх Камол ба забон меоранд. Ҷазалҳои ў ҳамеша вирди забони мардум аст ва аз рӯзгори шоир ривоёти зиёдеро мардум медонанд. Дар Табрэз, Шероз, Исфаҳону Техрон барин шаҳрҳои бузурги Эрон ба номи Камол гулгашту хиёбонҳо, мадрасаю донишгоҳҳо гузоштаанд. Айнан ҳамин гуфтаҳо аз забони адабиётшинос Камол Айнӣ, ки бо муҳити адабӣ ва фарҳангии Эрон аз наздик ошноӣ дошт, шундаам.

Ба 700-солагии зодрӯзи Шайх Камол вақти кам мондааст. Ба шуъбаи фарҳанги шаҳр пешниҳод мешавад, ки як ҳайъати босалоҳиятеро таъсис дода, барои сохтани осорхона ва китобхонаи Хоҷа Камол дар паси бинои навбунёди меҳмонхонаи «Хучанд» ва «Тавҳид», ки кулли заминҳои ин ҷо мулки меросии шоир аст, ҷоеро муқаррар созанд. Ҷамин ҳайъат барои гузоштани пайкараи барқади шоир низ пешниҳоди мушаххас намояд.

СУРАТУ СИРАТИ ШАЙХ КАМОЛ

Шахсиятҳои маъруфи ҷаҳонӣ ҳамеша бо сиршти инсонии худ таваҷҷуҳи бани башарро ба худ ҷалб кардаанд, албатта, доир ба сурати зоҳирии онҳо низ ҳарф зада, чехраи эшонро ба намудҳои гуногун офаридаанд. Азбаски мувофиқи завқи табиӣи башарӣ қабл аз бозшинохти сирати инсонӣ чехраи ӯ дар оинаи назар пайдо мешавад, аввалин кӯшишҳо низ барои офаридаани чехраи шахсиятҳои асотирӣ, анбиёю авлиё, ҳақимону суҳанварони аҳди қадим ва қуруни вусто ба ҳамин хислати инсонҳо вобастагӣ дорад.

Каюмарсро маъхуз аз лафзи «гайомарта», яъне говмард дониста, пайкари ӯро нимаодамӣ, нимасавр пиндоштан, Искандарро соҳиби ду қарн маҳсуб кардан, рӯинтан гуфтани Исфандиёр ҳама аз ҳамин ангезаи равонӣ сарчашма мегирад. Ҳамин гуна баҳсу талошҳо дар вақти офаридани чехраи Куруш, Доро, Борбад, Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Абӯалии Сино, Абӯрайҳони Берунӣ ва шахсиятҳои дигар низ ба вучуд омада буд.

Ба андешаи мо, агарчи муҳим аст, баҳсу талош дар бораи чигунагии чехраи бузургмардони таърихӣ асосҳои ҷиддии илмию ҳунари надорад. Зеро дар ин бобат ахбори сарчашмаҳо бағоят ноқис ва пурихтилоф аст. Агар ҷиҳатҳои суннатию равонии масъаларо ба эътибор гирем ва анъанаи таърихии ба сурати инсонӣ ашё камтар таваҷҷуҳ доштани гузаштагонамон мавриди таваҷҷуҳ бошад, беаслии ин баҳс бештар падидор хоҳад шуд. Ҳамин нуқтаи назар дар мисоли шахсияти Шайх Камол ва чехраи аслии ӯ низ ба исбот мерасад.

Дар ифодаи сурати Шайх Камол ихтилоф зиёд аст. Яке ӯро бузургчусса, дигаре наҳифпайкар, яке дорои маҳосини анбӯҳ, дигаре бемӯй тасаввур кардаанд. Дар бораи тарҳи рӯяш умуман қайду ишорае вучуд надорад. Баъзе ахбори мавҷударо баррасӣ мекунем. Муаллифи китоби судманди «Шарҳи Судӣ бар Ҳофиз» - Судии Буснавӣ, ки асарашро соли 1595 дар Югославия ба анҷом расонидааст, дар зимни тафсири байти

*Чун газалҳои тару дилкаши Ҳофиз шунавад,
Гар Камоле-ш бувад, шеър нагӯяд ба Хучанд.*

чунин овардааст: «Хоча ба тариқи таҷрида мефармояд: «Вақте касе ашъори латифу дилкаши Ҳофизро бишунавад, валлаҳ Камоли Хучандӣ бошад, дигар шеър намегӯяд». Яъне, Камоли Хучандӣ, ки ин ҳама тахайюлотӣ олай ва тасаллутӣ комил дар газал дорад, агар ашъори латифи Ҳофизро бишунавад, дигар ҳаргиз шеър намегӯяд».

Мақсуди Хоҷа баёни ин аст, ки шеъраш ба шеъри Камоли Хучандӣ тарҷеҳ дорад. Маълум мешавад, Камоли Хучандиву Салмону Ҳофизӣ Шерозӣ ва Ибни Имоду Хоҷуи Қирмониву Исмати Бухороиву Қотибии Нишопурӣ муосир будаанд, ҳатто Қотибӣ ҳам нисбат ба ин идда дорад.

Аз қарори маълум вақте шоире нуқтаи заифе аз назари ҷисмонӣ дошта бошад, он шоир хуदाширо ба он нуқтаи заъф ҳаҷв мекунад, ки барои дигарон маҷоли ҳаҷв намонад. Гӯё ҳазрати Камоли Хучандӣ каме сарашон кал буда ва Салмон ҳам аз лиҳози ҷашм маъюб буда, яъне дар ҷашмаш мӯйҳои зиёде дармеомад, ки бениҳоят ҷашми ӯро заифу зишт карда буд.

Қамол барои изҳори калии худ қитъае назм мекунад:

*Ду Қамоланд дар ҷаҳон машҳур,
Яке аз Исфаҳон, яке зи Хучанд.
Ин яке дар газал адимулмисл
В-он дигар дар қасида бемонанд.
Филмасал дар миёни ин ду Қамол,
Нест фарқе магар ба мӯе чанд.*

Иборати «ба мӯе чанд» мушъири иллатӣ калит.

Қотибӣ ҳам калии Камоли Хучандиву кӯрии Салмонро дар як қитъае дарҷ карда мефармояд:

*Ҷашм бикшо, Қотибиву ҳар фарозеро бубин,
Аз ҷафои гардиши гардуни гардон поймол.
Ҳеч кӯре шеъри Салмонро намеорад ба ҷашм,
Ҳеч калро сарварӣ н-ояд ба девони Қамол (6, 1066-1067).*

Баъди 20 соли таълифи «Шарҳи Судӣ бар Ҳофиз» тазкираи «Арафот-ул-ошиқин ва арасот-ул-орифин» ба қалам омадааст, ки он ба Тақиуддини Авҳадӣ тааллуқ дорад. Ин муаллиф дар нисбати қитъаи «Ду Қамоланд дар ҷаҳон машҳур» чунин овардааст: «Мавлоно Ҷомӣ ӯро бо Қамолиддин Исмоил нисбат дода гуфта»:

*Ду Қамоланд дар ҷаҳон машҳур,
Яке аз Исфаҳон, яке зи Хучанд.
Ин яке дар газал адимулмисл
В-он дигар дар қасида бемонанд.*

*Дар миёни камоли ин ду Камол
Нест фарқе магар ба мӯе чанд.*

Ва Шайхро чун маҳосини анбӯҳ буд ва Камоли Исмоил кӯчак, ба сабаби ҳамин Мавлоно Ҷомӣ қитъаи мазкурро гуфта бувад (1, 620-621).

Чунонки падидор аст, аини як қитъа дар фосолаи хамагӣ 20 сол ду тафсири ихтилофнокро пайдо кардааст, ки ҳар ду ҳам ба сурати чеҳраи Шайх Камол тааллуқ дорад. Ин ҷо ихтилофоти дигари текстологию мансубияти қитъаро сарфи назар карда, бояд ҳамин амрро ба эътибор бигирем, ки чунин ахбор эътимодро нашоёд. Умуман, дар бобати симои зоҳирӣ ба истиснои маълумоти пайвандону муосирон ахбори сарчашмаҳои ихтилофнок арзиши казоӣ надоранд. Бар мабной чунин сарчашмаҳои ихтилофнок нигоштани чеҳраи ашхоси таърихӣ лағву хатост.

Ё худ дар асоси ривоят, ки гӯё Бисотӣ Шайх Камолро «лаванд» гуфта бошад, ўро бузургчусса тасаввур кардаанд, ҳол он ки лаванд ба маънои коҳилу ҳечкораву ишратпараст меояд, на кавипайкар. Аз ашъори шоир маълум мешавад, ки ў пайкаре наҳиф ва ҷисме заиф доштааст:

*Наниааст бар вучуди заифат мағас, Камол,
Аз тори анкабут магар эҳтироз кард?*

* * *

*Камол аз заъфи тан чун шамъ дорад зарфишон чеҳра,
Муяссар кай шавад васли бутон бо ин зару зӯраш.*

Симоҳои таърихӣ беҳтар он ки дар оинаи завқу хаёли мо, дар мирёоти тасаввуроти мушоҳидаи рамзии мо боқӣ монанд. Ҳамон беҳтар, ки аз муҳимтарин унсурҳои сирати ашъори таърихӣ, ки таълифоташон ифодагари он аст, сураташонро дар оинаи тахайюлоту худ тасаввур намоем. Шоиста аст, ҳамон сурати хаёли хамешагӣ дар паси пардаи хафо боқӣ монад.

Дар бораи сиришти начиби инсонӣ, қадру манзалат, мақому мартабаи Шайх Камол сарчашмаҳои хаттӣ ахбори муҳиме фаро гирифтаанд. Асноде, ки аз девони ашъори ў ба даст меояд, боз ҳам муҳимтар аст. Он маълумот дақиқан чамъ омада, дар парвезани фиросат беҳта шаванд, беҳтарину муҳимтарин чиҳатҳои шахсият ва сиришти маънавии Шайх Камол падидор хоҳад шуд, ки барои мо аҳамият дорад. Алъон дар асоси ҳамин меъёр ахбори сарчашмаҳоро баррасӣ менамоем.

Аввалин масъалае, ки ин ҷо пеш меояд, унвони ифтихории шоир аст. Агар тавсифҳои «қутб-ул-ақтоб», «қутб-ул-

муҳаққиқин», «муршид-ул-халоиқ», «камол-ул-миллат», «камол-ул-ҳақ», «камол-ут-тариқат», «камол-уд-дин», «шайх-ул-исломи аъзам», «султони салотини машоих», «шамси машориқи маонӣ», «тоҷи мафориқи аолӣ», «афсаҳ-уш-шуаро», «аблағ-ул-булағо», «шайх-уш-шуюх», «бурҳон-ул-ҳақ», «лисон-ус-сидқ», «асрор-ул-гуҷуб», «шайх-ул-ориф», «марҷаи хосу ом», «сархайли акобири айём», «шайхи комил», «акобири машоих», «соҳиби улуми зоҳирию ботинӣ», «солики масолики ҳақписандӣ», «муқтадои аброр», «аҳли ҳол», «соҳиби риёзату ҳол», «соҳиби иршоду вилоят», «орифи олимпдор», «сӯфии киром», «акобири машоихи изом», «сархайли аҳли ҳақиқату маърифат»...-ро сарфи назар намоем, ду унвони ифтихорӣ боқӣ мемонад, ки яке «Шайх» ва дигар «Ҳоча» аст. Лекин инсоф он аст, ки он теъдоди унвону тавсифҳое, ки дар сифати шахсияти ин шоиру орифи бузург овардаанд, ба зоти худ нодир аст.

Унвони ифтихории «Ҳоча»-ро ба номи Камоли Хучандӣ дар замони мо пайваस्ताанд. Ҳеч яке аз сарчашмаҳои хаттии асрҳои XIV-XIX ин унвонро дар нисбати Камоли Хучандӣ наовардааст. Ба назари мо, омилҳои зерин сабабгори ба исми шоир ҳамроҳ шудани унвони «Ҳоча» шудааст;

1. Аз бузургзодагони Хучанд будани шоир.
2. Дар ҳамоҳангию мувофиқат пайдо кардан ба унвони Ҳоча Ҳофиз.
3. Аз ҷиҳати муносибат ба хоҷагони нақшбандия.
4. Аз ҷиҳати «Ҳоча»-ро ба «Шайх» тарҷеҳ додан.
5. Аз ҷиҳати маъноӣ «Ҳоча»-ро ифода кардани вожаи «Шайх» ва билъақс.

«Шайх» дар луғатҳои муътабар ба чунин маъно тафсир шудааст:

1. Соҳиби раъйи соиб (Фарҳанги “Нозим-ул-атиббо”).
2. Мардуми бисёримро гӯянд ба воситаи таҷрибаву озмоиши бисёр, ки дар тӯли умр андӯхта ва ба воситаи дониستانيҳои фаровоне, ки дар он муддат фаро гирифта (Кашшофу истилоҳотил-фунун).
3. Олими фақеҳ, наҳвӣ ва ғайра («Луғатнома»-и Деҳхудо).
4. Касеро гӯянд, ки ҷомеи шароити (шартҳои) устодӣ бошад (Луғатнома).
5. Муаллим, устод, омӯзгор (Луғатнома).
6. Ровии ҳадис, муаллими касе дар ҳадис (Луғатнома).
7. Инсонии комиле, ки дар улуми шариату тариқат ва ҳақиқат

тамом ва ба ҳадди такмил расида бошад ва ба офоти нуфус ва бемориҳо ва доруҳову чораи дардҳои он огоҳу бино бувад ва ба шифои онҳо ошно бошад (Кашшофу истилоҳоти-л-фунун).

8. Муршид, пири тариқат, дастгир ва ғунд касест, ки кудсию-л-зот ва фонию-с-сифот бошад (Луғатнома).

9. Шайх он аст, ки ба қуввати назари ботин зангори дунёву ҷуз он аз дили мурид бизудояд, то ҳеч кудурате аз ғилу ғош ва фаҳшу олоиши дунё дар синаи ӯ намонад (Кашшофу истилоҳоти-л-фунун).

10. Шайх касе бошад, ки ба пояи вилоят (валӣ, соҳибқаромат) расида бошад.

Аввалин сарчашмае, ки Камоли Хучандиро ба унвони «шайх-ул-исломи аъзам», «султони салотин-ул-машоихи фи-л-олам», «Шайх Камол-ул-миллати ва-л-ҳаққи ва-д-дин» ёд кардааст, муқаддимаи девони ашъори ӯст, ки соли 1397 китобат шудааст. Дар ҳамаи нусхаҳои қадимаи мансуб ба китобхонаи Остони Қудси Разавӣ, ки китобхонаи донишкадаи Шаҳид Мутаҳҳарӣ, нусхаи шахсии Раҳим Ҷалил ва ғайра номи ин суханвари бузургро бо унвонҳои «шайху-ш-шуоҳ», «султон-ул-машоих» зикр кардаанд.

Шайхи Озарӣ аввалин шахсест, ки дар китоби пурарзиши «Ҷавоҳир-ул-асрор» (соли таълифаш 1437) ба моҳияти ашъори Шайх Камол баҳои баланд додааст. Ӯ дар бораи ғазал ҳамчун «ғавҳари шариф» ва «риштаи латиф» сухан ронда, чунин овардааст: «Ҷамчунон ки он фанни шариф аз фунуни сухан пуршеваю фитнагару дилрабо ва ғамзазан аст, ишқварзону соҳибони ин хирфа ҳама азиз-ул-вучуду оламгир ва шахрошӯбу турфатабъ ва танассуҷгӯю адимулмисл ва нодират-ут-тавр бошанд, мисли афзал-ул-мутааххирин Шайх Камоли Хучандӣ, қуддиса сирруху, ки билоназири мутақаддаму мутааххари худ аст ва лафзану маънан ин хирфаро ба камоли худ расонидааст» (5,360).

Агар маълумоти Мулло Муҳаммадалии Ҳашри Табрзӣ – муаллифи «Равзаи атҳор»-ро ба эътибор гирем, Шайхи Озарӣ замони зиндагии Шайх Камол ба Табрз омада, дар баҳси байни Камоли Хучандӣ ва Муҳаммадширини Мағрибӣ оид ба маънои байти

«Коф»-и куфри мо зи «То Ҳо» бартар аст,

«Қоф»-и ишқ аз «Коф»-у «Ё»-ҳо бартар аст.

ширкат доштааст. Яъне, аз замони зиндагиаш Камоли Хучандиро ба унвони эҳтиромии «Шайх» мехондаанд. Чунон-

ки Абӯалии Синоро «шайхурраис» мехонданд ё Саъдиро бо эҳтирому иродат «Шайх Саъдӣ» ном кардаанд. Аз ҳамин ҷиҳат, Шайхи Озарӣ Камоли Хучандиро бо ин унвон ёд кардааст.

Номи шоир дар «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон»-и Абдуррахмони Ҷомӣ «Шайх Камоли Хучандӣ», «Тазкират-уш-шуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ «Шайх-ул- ориф Камоли Хучандӣ», «Ҳабиб-ус-сияр» «Ақобири машоихи рӯзгор», «Равзат-ул-чинон ва чаннат-ул-чанон»-и Ҳофиз Ҳусайни Карбалои Табрзӣ «Шайх Камоли Хучандӣ», «Равзаи атҳор»-и Мулло Муҳаммадалии Ҳашри Табрзӣ «Ҳазрати Шайх Камоли Хучандӣ», «Хулосат-ул-ашъор ва зубдат-ул-афкор»-и Тақиуддини Кошӣ «Шайх Камоли Хучандӣ», «Табақоти шоҳичаҳонӣ»-и Муҳаммад Содикӣ Ҳамадонӣ Дехлавӣ «Шайх Камоли Хучандӣ», «Миръот-ул-хаёл»-и Шералихони Лудаҳӣ «Шайх Камоли Хучандӣ», «Риёз-уш-шуаро»-и Волаи Доғистонӣ «Шайх Камоли Хучандӣ», «Тазкираи Ҳусайнӣ»-и Мир Ҳусайни Дӯст «Солики масолики ҳақписандӣ Шайх Камолиддини Хучандӣ», «Маҷмаъ-ун-нафоис»-и Сирочиддин Алихони Орзу «Шайх Камоли Хучандӣ», «Хизонаи омира»-и Ғуломалихони Озоди Балғиромӣ «Шайх Камоли Хучандӣ», «Баҳористони сухан»-и Мир Абдураззоқи Хофӣ «Шайх Камоли Хучандӣ», «Оташкада»-и Лутғалибеки Озар «Шайх Камоли Хучандӣ», «Риёз-ул-орифин»-и Ризоқулихони Ҳидоят ва «Маҷмаъ-ул-фусаҳо»-и ҳамин муаллиф «Шайх Камоли Хучандӣ», «Ҳазинат-ул-асфиё»-и Ғуломсарвари Лоҳурӣ «Шайх Камоли Хучандӣ» зикр карда шудааст. Яъне, унвони «Шайх» ҷузъи ифтихории номи шоири бузурги мо маҳсуб мешуд. Дар ҳамаи ин сарчашмаҳо мақому манзалати устодию иршодгарии Шайх Камол ва нуфузу эътибори мактаби ирфонии ӯ батакрору таъкид зикр шудааст.

Аксари сарчашмаҳо дармавқеи аввал мақоми ирфонии Шайх Камолро ёдовар шуда, ҳунари шоирии ӯро дар мақоми сонӣ медонанд. Ин бахши гуфторҳо аз «Нафаҳот-ул-унс»-и Ҷомӣ шурӯъ шудааст, ки мегӯяд: «Шайх Камоли Хучандӣ, раҳамаҳуллоҳу тало, бисёр бузург будааст ва иштиғоли вай ба шеър ситру таблисро (яъне барои пӯшидану пӯшонидан – А.Н.) буда бошад, балки мешояд барои он буда бошад, ки зоҳир мағлуби ботин нашавад ва аз риояти сурати убудият бознамонад...» (4, 609).

Лекин ҳақиқат он аст, ки мақому мартабаи ирфонӣ ва завқу ҳунари шоирии Шайх Камол ҳар ду дар як мақоманд ва яке дигариро такмил медиҳад. Иршоду раҳнамоии ӯро бидуни шеър ва

шеъри ўро бидуни руху равони ирфонӣ тасаввур наметавон кард. Дар ин бобат маълумоти «Мунис-ул-ушшоқ» чолиби диққат аст. Муаллиф маҷлиси чиҳилу чаҳоруми китобашро ба Шайх Камол ихтисос дода, чунин овардааст: «Дебочаи маҷмуаи дардмандӣ – Шайх Камоли Хучандӣ бузург буд. Дар ҳолати ӯ аҳли оламро ду мазҳаб аст, баъзе мегӯянд, аз авлиёст ва баъзе мегӯянд, аз шуарост. Зоҳиран, барзах аст миёни ин ду тоифа ва ҷониби вилоятташ ғолиб ва ин маънӣ аз баъзе назмҳояш зоҳир аст ва ин байт аз тавҳид, ки дар девонаш сабт аст, далолат мекунад:

*Шуда аз соқиш лутфи ту чаҳоне сероб,
Ҳамчунон баҳри карам мавҷзанон молмомол.*

Ва ин ғазал низ аз он қабил аст:

*Дӯш аз дари майхона бидидем ҳарамро,
Май нӯшу бубин фусҳати майдони карамро.
Фармони хирад бар дили ҳушёр нависанд,
Ҳукме набувад бар сари девона қаламро.
Эй маст, гар афти ба сари турбати шоҳон,
Муштоқи лаби ҷом биёбӣ лаби Ҷамро.
Пойи ситам аз соҳати ҷон гард баровард,
Бинишину ба май бознишон гарди ситамро.
Чангат хабар аз роҳи тараб дод, зи пирон
Бишнавад сухани рост, мабин қомати хамро.
Дар шиша гар аз май камие ҳаст, гаме нест,
Лекин гами бисёр бувад давлати камро.
Субҳ аст, Камолу маю овози хуши най,
Бархезу ганимат шумар ин як-ду-се дамро.*

Ва такаллуфоте, ки дар шеър кард, мардумро дар ғалат меандозад ва шояд ки аз он рӯ воқеъ шуда бошад, ки аз риояти сураати убудият бознамонад, чунонки худ мегӯяд:

*Ин такаллуфҳои ман дар шеъри ман
«Каллиминӣ, ё ҳумайро»-и ман аст.*

Ва ӯ аксар авқот ба риёзату муҷоҳадат машғул мешуд ва баъд аз ғавти ӯ дар ҳучрааш ғайр аз бӯрёеву санге, ки ба зери сармениҳод, чизе наёфтанд» (3, 151).

Дар ҳамаи асарҳои дигар низ барои ифодаи табаҳхуру мақоми Шайх Камол ба ашъораш истинод мекунанд, пас қазияи ҳамбастагии иршоду шеър дар шахсияти хунарии шоир тақвият пайдо мекунад.

Нақлу ривоёте, ки муаллифони сарчашмаҳо фаро гирифтаанд, чиҳатҳои муҳими сиришти маънавии Шайх Камолро ифо-

да карда, дар шинохти ҳолоти маънавии ӯ арзиши зиёд доранд. Махсусан, ахбори фарогирифтаи Абдурраҳмони Ҷомӣ дар бораи парҳезгории Шайх Камол, суҳбату мавъизаи латифу дилчаспи шоир, ки бо ин фазилат ӯро бар Хоча Ҳофиз тарҷеҳ додааст, асноди ҷамъовардаи Давлатшоҳи Самарқандӣ оид ба муносибати Шайх Камолу Хоча Ҳофиз, илтифоте ба мадҳу ситоиши аҳли давлат надоштани шоир, машғулияти ӯ ба боғдорӣ, маълумоти Ҳофиз Ҳусайни Карбалоии Табрзӣ аз боби кашфу каромат дар бодия ва пайдо шудани уштуре бо суфраи таому машки об, муносибат бо иродатмандону аҳли шеъру ирфон, вачду ҳоли ӯ аз мазмунҳои баланду шеъри оӣ, ташъеи ҷанозаи Шайх Камол, навиштаҳои Тақиуддини Кошӣ нисбати хонақоҳнишинӣ, муносибати Шайх Камол бо Шайх Зайнуддини Хофӣ, боздоштани тугъни об ва чандин фазилатҳои инсонӣ ва кашфу каромати ин шоиру орифи бузург симои Шайх Камолро назди мо мучассам месозанд.

Ахбори сарчашмаҳоро дар парвезани завқу фиросат буби-зем, назди мо Шайх Камол ҳамчун марде порсо, зариф, парҳезгор, латифтабъ, маҳфилоро, шикастанафс, ҳимматбаланд ва рашиду соиб мучассам мешавад, ки аз ҳузураш нури маърифату муҳаббат меборид. Шайх Камол марде буд мустағнӣ аз тааллуқоти дунявӣ, худро ба таҷарруду таваккул ва шукру ихлос пайваста. Мувофиқи ахбори Абдурраҳмони Ҷомӣ ва Тақиуддини Кошӣ мушкilotи мучоҳадаву риёзатро бар худ осон карда, аз масири риёзат анвори маърифат меандӯхта, аз таомҳои лазиз карона мегирифта ва муддатҳои зиёд ҳайвонӣ (гӯшт) намеҳӯрда. Бар мабнои маълумоти Мулло Муҳаммадалии Ҳашри Табрзӣ дар китоби «Равзаи атҳор» тарку таҷарруд ва таваккулу умеди ӯ ба ҳадде будааст, ки ҳатто барои рӯзи дигар об захира намегузошта ва обе, ки дар таҳи кӯза мемонда шаб онро ҳолӣ мекардааст. Вале дари хонақоҳи ӯ ҳамешагӣ барои мусофирон, ёрону муҳиббон боз буд, ҳадоёи умарову иродатмандон базли суҳбату маишати дӯстон мекарда ва худ бӯрӯе дар паҳлу ва хиште зери сар мегузошта. Зиҳӣ қаноату ҷавонмардӣ, зиҳӣ ишқу иродат!

Ҳар он чӣ дар сарчашмаҳо аз аҳволу атвори Шайх Камол овардаанд, хуб аст, мояи сипосгузории мост аз ҳамаи он муаллифон, ки дар сафаҳоти китоби худ симои ин марди аҷибро тарҳрезӣ кардаанд. Вале аз ҷиҳати қадру эътибор ҳеч яке аз онҳо ба гуфтаҳои худ шоир баробарӣ карда наметавонанд. Девони ашъори Шайх Камол бехтарин муаррифгари ҳоли ӯст, муътамад-

тарин сарчашмаест, ки аз сиришти инсониву сурати зохирии ӯ дарак медиҳад. Хонандаи ҳушманд аз паси ҳарири шеърӯ парниёни ҳафтранги сухан чехраи ӯро мебинад, аз файзи сухбату талаълаи сиришти нуронӣ моявар гардида, инсоне покбозу хушгӯ, ворастаю сар аз олам печида, соҳибназару бериё, ринду ошиқ, дарвешу хонақоҳӣ, алғараз фариди аҳли назарро дармеёбад, ки фосилаи дарवेशию подшоҳӣ ба меёру санҷаҳои ӯ дарнамеояд, подшоҳ аст, аз он ки дар ҳарими дӯст роҳ ёфтааст, соилу гадост, аз он ки умеди инояти дӯст дорад, то аз кимиёи назари ӯ миси вучудаи зар ва мартабаи иқболу подшоҳӣ насибаш гардад.

Чехраи Шайх Камол аз девони ашъораш бо чунин сифоту фазилат тулӯъ мекунад:

1. Шайх Камол - подшоҳи тоҷдор:

*Номи Камол, хоҷа, ки дарвеш хондаӣ,
Дарвеш хондаӣ ба галат подшоҳро.*

* * *

*Хоки роҳи туам, эй хоки дарат тоҷи сарам,
Тоҷдор аст Камол, арчи тижидасту гадост.*

* * *

*Хаёли хоки пои ӯ гадоро
Агар дар сар бувад, соҳибкулоҳ аст.*

* * *

*Камол аз подшо дорад фарогат,
Ба вақти хеш ӯ ҳам подшоҳ аст.*

Аз санадҳои зикршуда пайдост, ки Шайх Камол подшоҳи ҳақиқати кишвари ишқ, султони хирқапӯши кишвари бениёзӣ, соҳибкулоҳест, ки аз шавқи талаълаи чехраи ёри маънавӣ аз тахту хотами руҳонӣ лоф мезанад, сафи ҳирсу ҳаво дарҳам шикаста, қачқулоҳӣ мекунад ва ҳамин озодвории хешро беҳ зи подшоҳӣ медонад. Ҳамин назарбаландию виқори озодагиву бетааллуқӣ бадракаи умри Шайхи бузургвор буда, ки ҳаргиз санои касе нагуфтааст, байте ба умеди силаву подоши соҳибдавлатон ба назм наовардааст, девони ӯ аз мадҳ мубаррост, ин давлати озодманишӣ камтарини бузургони моро насиб кардааст.

2. Шайх Камол - ринд:

*Камол аз гояти риндӣ агар ёбад харидоре,
Ба ҷои бода бифрӯшад салоҳу зуҳду тақворо.*

* * *

*Ҳосили тақвову зуҳд дар сари риндӣ, Камол,
Кардиву сар барнакард ҳамчу ҳубоб аз сароб.*

* * *

*Гар шеваи Камол бипурсад касе, бигӯй,
К-ӯ сӯфиест ринду вале оинонамошт.*

* * *

*Камол, ар ба риндон мусоҳиб набошӣ,
Туро ҳеч соҳибкулоҳӣ набошад.*

Ринд, ки муҳимтарин чехраи ғазалиёти Шайх Камол аст, ба шахсияти худи ӯ низ таъсир расонидааст. Байтҳои иқтибосшуда гувоҳи ҳоланд. Ринди оламсӯз, ринди назарбоз, ринди шаробхор, ринди духулдарида, ринди лоуболи, ринди балокаш, ринди бозорӣ, ринди ташналаб аз муҳимтарин тимсолҳои ғазалсароии асри XIV аст, ки чавҳари сифатҳои инсонии комилро дар симои худ мучассам кардааст. Агарчи ринд зоҳир ба маломат аст, вале ботинаш ба саломат буд, ворастиагӣ озодадешӣ зевари ҳастии ӯянду салоҳу зуҳду тақворо раҳни ишқ месозад. Шайх Камол дар тимсоли ринд муҳимтарин сифатҳои маънавии хешро баён кардааст.

Аз нигоҳи луғавӣ ин вожаро Муҳаммад Хусайни Халафи Табрезӣ чунин тафсир кардааст: «Мардуми муҳилу зираку бебок ва мункиру лоуболиву беқайд бошад ва эшонро аз он чиҳат «ринд» хонанд, ки мункири қайду салоҳанд ва шахсе, ки зоҳири худро дар маломат дораду ботинаш саломат бошад» (2).

«Ринд» дар истилоҳи аҳли тасаввуф «ба маъноии касест, ки ҷамеи касароту таъиноти вучубии зоҳириву имконӣ ва сифоту аъёнро аз худ дур карда ва сарафроси оламу одам аст, ки мартабаи ҳеч махлуке ба мартабаи рафеи ӯ намерасад»

3. Шайх Камол - ошиқ:

*Гуфтӣ: «Камол, ар ошиқӣ, пеши руҳи ман сӯз ҷон,
Ҷуз пеши отаи сӯхтан бӯе набошад удру».*

* * *

*Бурд дастовез ҷону сар ҷу рафт он ҷо Камол,
Ошиқи дарвеш ҳар ҷо рафт, дарवेशона рафт.*

* * *

*Камол, аз саги кӯяи омӯз афгон,
Ки дар ошиқӣ истиодат ҳамин аст.*

* * *

*Дар дини ишқ рост нашуд қиблаи Камол,
То рӯи дил ба қомати чун сарви ӯ накард.*

* * *

Бе ишқи гулруҳе насарояд ғазал Камол,

Булбул, ки маст нест, тараннум намекунад.

Ба моҳияти мақулаи ишқу ошиқӣ фасли «Гавҳари ишқ» их-тисос дорад, ки санадҳо дар тақвияти ишқу ошиқии Шайх Камол хидмат хоҳад кард.

4. Шайх Камол - дарвеш:

*Камол, ин ҷо чӣ дарвешӣ фурӯшӣ,
Ки шоҳонро бад-ин дар қимате нест.*

* * *

*Шабҳо кашид оҳу фиғон бар дарат Камол,
Дарвеш ҳар чӣ дошт, бар ин остон кашид.*

* * *

*То кай ба Камол ин ҳама бим аз дили сангин?
Шоҳон сухани сахт нагӯянд ба дарвеш.*

* * *

*Гуфта будӣ дӣ, палосат з-атласи мо бех, Камол,
Бо ҳама олам палосу бо мани дарвеш ҳам.*

* * *

*Хоки пой ӯ ба тоҷи салтанат надҳад Камол,
Гарчи дарвеш аст, бингар ҳиммати волои ӯ.*

5. Шайх Камол - озодвор, сар аз тааллуқоти олам печида:

*Камол, аз ҳар ду олам рӯй дарпеч,
Ба сар дастор печидан чӣ кор аст?!*

* * *

*Ба ду олам назар макун чу Камол,
То намоянд олами дигарат.*

* * *

*Гар ҳаст Камол аз ду ҷаҳон фард, аҷаб нест,
Ин низ камолест, ки озодаву фард аст.*

6. Шайх Камол - фарди покбозу покизадоман:

*Покбозӣ, бишӯй даст, Камол,
Бо майи равшан аз дағоиҳо.*

* * *

*Номи Камол рафт ба покизадоманӣ,
То дар гамат ба хуни дил олудадоман аст.*

* * *

*Сидқи Камоли содадаруну камоли сидқ
Аз ҳар чӣ дар гумони ту ояд, зиёдат аст.*

* * *

*Безорам аз вучуди худу мочарои ту,
Ин бо Камоли содадарун бозхондаем.*

7. Шайх Камол – тўтии ширинзабон, аз сеҳри сухан машхури

олам:

*Номи Камол тўтии ширинзабон ниҳод
В-ин турфа, к-он ду лаб шакар аз ман дарег дошт.*

* * *

*Камол аз шавқи лаъли шаккаринат
Багоят тўтии ширинзабон аст.*

* * *

*Камол бурд ба нутқ аз шакар сабақ, гўй,
Лабат ба тўтии табъаи суханварӣ омўхт.*

* * *

*Камол рӯи ту диду зи шавқ дар сухан омад,
Шавад ҳароина тўтӣ зи акси оина нотӣқ.*

* * *

*Гуфтӣ: «Сухан мағўй, Камол, он даҳан бибўс»,
Ман тўтиям, сухан кунам, он гаҳ шакар хурам.*

8. Шайх – фариди илми назар, соҳиби назару каромат, ходӣ,

раҳнамо:

*Ба фалак раҳбари шумост Камол,
Гар ҷаҳон зери пой афкандед.*

* * *

*Камол, фориди илми назар тӯй, к-имрӯз
Бад-он даҳону миён гоибона бохтаӣ.*

* * *

*Чандон ки мекушанд туро, зиндаӣ, Камол,
Соҳибназар наӣ ту, ки соҳибкароматӣ.*

9. Шайх Камол – аҳли хароботу хонақоҳ, шайху савмаанишин:

*Эй, ки ҳар лаҳза намой раҳи масҷид ба Камол,
Ту рав он ҷову мар ўро ба харобот биҳил.*

* * *

*Дар самое, ки нест шеъри Камол,
Сўфиён, ҳар як аз сўе бичаҳед.*

* * *

*Муриду пир ба сар рақс мекунанд, Камол,
Чу гуфтаҳои ту дар хонақоҳ мехонанд.*

* * *

*Дид Камол дар рухат нури Худо муоина,
Шайх, ки ошиқӣ кунад, бошад аз ин кароматаи.*

* * *

*Бо ҳама тақвою зуҳд ар бишнавад номат Камол,
Аз даруни савмаа масту хароб ояд бурун.*

Аз девони ашъор ҳамчунин дигар ҷиҳатҳои шахсияти инсонии Шайх Камолро мушоҳида кардан имкон дорад, аз қабилҳои хушгӯӣ, ғариббиво девонагӣ, бериёӣ, майхорагию шоҳидбозӣ ва мисли инҳо, ки, албатта, қисме аз ин мафҳумҳо ангезаҳои рамзӣ доранд. Байтҳои зерин мубайини ҳамин маънианд:

*Чандон ки бозҷуст дар аъмоли худ Камол,
Мақбултар зи тарки риё тоате наёфт.*

* * *

*Гарчи нуқсони Камол аз маю шоҳидбозист,
Дар мақоме, ки ҳама ӯст, ҷӣ нуқсону камол.*

* * *

*Бар сар оӣ аз ҳамовозон ба хушгӯӣ, Камол,
Гар сару ҷон бар сари сарве кунӣ чун андалеб.*

* * *

*Дар ғарибӣ ҷон ба сахтӣ медиҳад мискин Камол,
Во ғарибӣ, во ғарибӣ, во ғарибӣ, во ғариб.*

* * *

*Мо ринду қаландарсифату ошиқу мастем,
Маъзур тавон дошт, агар тавба шикастем.*

*Бо ҳеч касе кор надорем дар ин мулк,
Моро бигузored дар ин ҳол, ки ҳастем.*

Он оқили дунёталаб ар ҷоҳ парастад,

Шак нест, ки мо ошиқу девонаву мастем.

Табаҳхури комили Шайх Камол бар илму дониш зевари ҳастии ӯ буд, ки сифатҳои фавқониро дар меҳвари худ чамъ мекард ва шояд ба фазилати ҳамин баҳрамандии комил он авсофи ҳамида дар сиришти ӯ парвариш ёфтанд. Тақиуддин Кошӣ дар «Хулосат-ул-ашъор ва зубдат-ул-афкор», Ҳофиз Ҳусайни Қарбалоии Табрзӣ дар «Равзат-ул-чинон ва ҷаннат-ул-ҷанон» Шайх Камолро ҳамчун муҳандису донишманди бузург муаррифи кардаанд ва ин маълумот аз тариқи девони ашъори шоир ба тасвиб мерасад. Мафҳуми мусталеҳоти зиёди илмӣ, ки дар зимни осори Шайх Камол ба кор рафтаанд, тасаллути комили ӯро бар улуми замонааш дарак медиҳанд. Ҳамчунин аз балоғату фасоҳати каломии арабӣ огоҳии комил доштани Шайх Камол аз таълифоташ ба ҳубӣ тазоҳур кардааст. Фарогирии оёту аҳодис, тазмини ашъори арабӣ, танзими ғазалиёти муламмаи форсию арабӣ мубайини ин фазилати шахсии ӯянд:

*Дар Аҷам фатҳи сухан кардӣ, Камол,
Фафтаҳ абвоба-л-маонӣ фи-л-Араб.*

Алғараз, ҳамин инсони рашиду вораста, порсою соиб, чаводу латифтабъ, ки «Шайх Камол»-аш мехонанд, бо нури ҳидояти хеш зулмоти дилҳоро равшан, бо сеҳри сухан табъҳои саркашро афзун мекард, дар маҷлиси мавъиза ба чашмҳои нуру ба дилҳои сурур мебахшид, дар кишвари ҳаёлии хеш шоҳу гадоро мартабаи баробар илқо месохт, он қадар қудрату тавоноии маънавию соҳиб буд, ки агарчи хишт зеро сар дошт, бар тораки ҳафт ахтар пой мегузашт:

*Хишт зеро сару бар тораки ҳафт ахтар пой,
Дастии қудрат нигару мансаби соҳибҷоҳӣ.*

Пайнавишт:

1. Арафот-ул-ошиқин. Нусхаи қаламии шумораи 230, аз ганҷинаи китобҳои хаттии китобхонаи Худобаҳши Ҷинд.
2. Бурҳони қотей.- Лакҳнав, 1888.
3. Мунис-ул-ушшоқ.-Конпур, 1897.
4. Нафаҳот-ул-унс мин ҳазароти-л-қудс /Ба тасхеҳу таълиқоти доктор Маҳмуди Обидӣ.-Техрон, 1991.
5. Шайх Озарӣ. Чавоҳир-ул-асрор, нусхаи дастхати № 1916 аз шубҳаи дастхатҳои шарқии китобхонаи давлатии Тоҷикистон ба номи Фирдавсӣ.
6. Шарҳи Судӣ бар Ҳофиз /Тарҷумаи доктор Исмаи Сатторзода.-Техрон, 1994.

ШАРҲИ МУХТАСАРИ ЗИНДАГОНИИ ШОИР

Камоли Хучандӣ шоири мадеҳасарое набудааст ва шояд яке аз бузургтарин илале, ки мутаассифона, тазкиранависони салафро нисбат ба вай камъятино сохта, ҳамин сиришти малакутии вай бошад.

Нигоранда, ки аз чиҳил сол пеш бо девони шоир сару кор доштӣ ва фурсати бештареро сарфи мутолиаи тазкираҳо марбут карда, инак иттилоотеро, ки дар заминаи саргузашти ӯ фароҳам овардааст, ба ихтисори нақлу такмил ин мабҳасро ба донишмандони бузургвор ҳаволат менамояд.

Ному насаб ва зодгоҳи ӯ. Ному насаби ӯ Камолиддин Масъуд маъруф ба Шайх Камол ва мутахаллис ба Камол аз акобири мутасаввифа ва урафои қарни ҳаштуми ҳичрӣ аст, ки дар Хучанд таваллуд ёфта ва он аз шаҳрҳои маъруфи Тоҷикистон аст, ки дар қанори шатти Сайхун қарор гирифта. Вилояте дилгушо ва ба хубиву фаровонии мева маъруф аст.

Аъроб ин маконро дар чуғрофиёи худ (Хучанда) забт карданд ва Ёқут дар «Муъҷам-ул-булдон» рочеъ ба вазъи чуғрофиёи ва зебоии он шаҳр чунин менигорад: «Хучанда, ба замми аввала ва фатҳи сония ва нун сумма доли муҳмала, фи-л-иклим ар-робиъ тулуҳо иснатони ва тисъуна дараҷа ва нисф ва арзуҳо сабъа ва салосуна дараҷа ва судус ва ҳийа балдатун машҳуратун би Мовароуннаҳр ғало шотиъи Сайхун. Байнаҳо ва байна Самарқанд ашара аййом машриқан ва ҳийа мадинатун нузҳатун лайса бизолика-с-суқъи анзаҳу минҳо ва ло аҳсана фавокиҳ ва фӣ васатиҳо наҳрун чорин ва-л-чабалу муттасилун биҳо ва аншада Ибн ал-Фақиҳ лирачулин мин аҳлиҳо:

Ва лам ара балдатан биизои шарқа

Ва ло гарба бианзаҳа мин Хучанда

Ҳийаалгарро тааччаба ман раоҳо

Ва ҳийа би-л-форсийа дилмазанда».

Таърихи таваллуди ӯ. Дар ҳеч як аз манобее, ки дастрасӣ бад-онҳо доштам, нисбат ба таърихи таваллуди вай ишорае нашудааст. Зоҳиран, шоир умри дароз ёфта ва ба пирӣ расидааст. Чунонки гӯяд:

Ман ба ҳавои қоматат умри дароз ёфтам

З-он ки ҳамеша кардаам касби ҳавои муътадил.

Боз гӯяд:

Гуфтӣ, ки ба пирӣ тарафи ишиқ раҳо кун.

Чун ишиқ дарояд, чӣ ҷавониву чӣ пирӣ.

Ва дар ҷое худро садсола мешуморад ва мефармояд:

Чу дидам қиблаи рӯи ту, садсола намози худ

Ба меҳроби ду абрӯят қазо кардам, қазо кардам.

Аз ин ишорат метавон вайро ба соли 803 (таърихи даргузашт) пирамарде, ки умри дароз ёфта, дар назар мучассам сохт, ки агар сад сол низ надошта бошад, беш аз 80 сол умр кардааст. Бад-ин тартиб эҳтимоли қавӣ меравад, ки Камол дар рубъи аввали қарни ҳаштуми ҳиҷрӣ дар Хучанд таваллуд ёфта бошад.

Мусофиратҳо ва равобити ӯ бо салотину бузургон. Вай дар унфувони ҷавонӣ, яъне авосити қарни ҳаштуми ҳиҷрӣ Хучандро ба қасди зиёрати Маккаи муаззама тарк гуфтааст. Дар байти зер ба ин сафари муборак ишора мекунад:

Рафт овоза, ки имсол ба ҳаҷ рафт Камол

Бас муборак сафаре чун ту ба ӯ ҳамсафарӣ.

Вақти муроҷаат гузараш ба Табрез афтада ва ба чиҳати созгории обу ҳаво дар он ҷо иқомат гузидааст ва тарфи таваҷҷуҳи султон Ҳусайн ибни Султон Увайси Ҷалоирӣ (776-784) қарор гирифта ва ҳамин шаҳриёр барои вай дар Валиёнқӯҳ боғе эҳдо карда ва хонақоҳу савмаа сохтааст.

Камол аз фарти алоқа ин боғи мушаччарро, ки дар он замон дар ним фарсахи Табрез қарор дошта, биҳишт ном карда буд ва мефармуд:

Аз биҳишти Худои азда ва ҷал(л)

То ба Табрез ним фарсанг аст.

Дигар:

Зоҳидо, ту биҳишт ҷӯ, ки Камол

Валиёнқӯҳ хоҳаду Табрез.

Ба иллати зухду покдомании зиёде, ки дошт, дар Табрез эҳтирому шуҳрати бештаре касб кард ва ҷамъе муриди ӯ гашт ва муддатҳо марҷаи истифодаи афозили вақт гардид, то ба соли 787 Туктамишхон подшоҳи дашти Қипчоқ ба Табрез лашкар кашид.

Шоир дар қитъаи:

Гуфт Фарҳод-оқо ба Мирвалӣ,

Ки «Рашидия-ро кунем обод...

– ин ҷумлаи таърихи баён карда, гӯяд:

Лашқари подшоҳ Туктамиш

Омаду ҳотиф ин нидо дардод:

*Лаъли Ширин ба коми Хусрав шуд,
Кӯҳ беҳуда меканад Фарҳод.*

Туктамишхон ба тақлиди подшоҳони он аҳд иддае аз до-нишмандонро, ки Камол низ ҷузви онон буд, ба пойтахти худ Са-рой бурд. Шайх ин шаҳри зеборо меписандид ва мегуфт:

*Агар Сарой ҳабиб асту дилбарони Сарой,
Биёр бода, ки ман форигам зи ҳар ду сарой.*

Вале дар айни вусъату рафоҳи ҳол боз нигарони Табрес буд ва дар васфи он шаҳр ашъори нағзу дилкаше месуруд ва мегуфт:

*Табрез маро ба ҷои ҷон хоҳад буд,
Пайваста бад-ӯ дил нигарон хоҳад буд.
То дарнакашам оби Чарандобу Гаҷил,
Сурхоб зи чашими ман равон хоҳад буд.*

Камол ёздаҳ сол дар Сарой иқомат гузид ва саранҷом дар асари ошуфтагии ин шаҳр ба соли 798 ба Табрес муроҷаат намуд, худ гӯяд:

*Шаҳри Сарой чун дилат ошуфта шуд, Камол,
Вақт аст агар азимати Табрес мекуни.*

Зоҳиран, дар ин сафар вай дучори тангдастӣ гаштааст, ҷу-нонки фармояд:

*Матбахи бебарги маро дар сафар
Нест ба ҳаққи намак авмоҷи хушк.
Ҳамчу сутуне, ки бувад хаймаро
Мегузаронем ба кумоҷи хушк.*

Шайх Камол, пас аз ин ки барои дувумин бор ба Табрес баргашт, мавриди истикболи аҳоли ва тарфи тавачҷуҳи Мирзо Мироншоҳ – писари амир Темур воқеъ шуд.

Дар «Равзот-ул-ҷинон» мастур аст, ки: «Ҳоҷа Шайх Муҳаммади Сонии Кучачӣ чихати Шайх хонақоҳе ва мадрасе дар ҳаволии иморати Ҳоҷа Алишоҳ сохтаанд, ҷунонки гунба-ду баъзе иморот ҳанӯз боқӣ аст ва таклифи бисёр намудаанд ба истикрори эшон дар он ҷо, қабул нанамудаанд ва фармудаанд Камол сар ба гунбади фалак фуру намеоварад. Меҳоҳед, ки фи-реб хӯрда ва ба ин гунбад сар фуруд орад?»

Муаллифи «Тароик-ул-ҳақоик» менависад, ки: «Рӯзе Мир-зо Мироншоҳ – писари амир Темур, ки аз ҷониби падар иёлати Озарбойҷон дошт, ба дидани Шайх омад. Чухрағони подшоҳ бар боғчаи Шайх давиданд ва ба ғорати дарахти олуҷаву зар-долу машғул шуданд. Шайх табассуме кард ва чухрағонро гуфт: «Муғулон! Ғоратгариро дар боғе дигар кунед, ки Камоли бечора қарздор шуда ва баҳои ин боғча ваҷҳи қарзхоҳон кардааст». Сул-

тон гуфт: «Магар шайхро карз аст?» Шайх фармуд: «Даҳ ҳазор динар». Подшоҳ ҳукм дод, даҳ ҳазор динар биёварданд ва дар ҳамаи маҷлис таслими Шайх намуданд ва ба вомхоҳ дод».

Ҳамчунин, дар «Ҳабиб-ус-сияр» омадааст, ки «Мирзо Мироншоҳ нисбат ба Шайх Камол иродате тамом ва ақидате лоқалом дошт ва рӯзе ба мулозимати он ҷаноб рафта, камари мурассаъ ба расми назр ба назди Шайх ниҳод ва ба хилофи маъхӯд Шайх он камарро бардошта ба хона бурд ва баъд аз лаҳзае, ки ба суҳбати асҳоб муовадат кард, ҳамаро мақбуз ёфта пурсид, ки ёрон чаро беҳузуранд. Яке аз ҳозирон гуфт, ки дарди камар доранд. Шайх табассум карда, гуфт камарбандро биёваранд ва қисмат кунанд» (4,549).

Маозӣ шоири ҳамрӯзгори Шайх дар қитъаи зер ба иноятҳои мазкур чунин ишора кардааст:

*Шайхи муришид Камоли миллату дин
Дӯш мегуфт рамзе аз сари ҳол,
Ки шаҳанишоҳ мири Миронишоҳ
Подшоҳест бас фариштахисол.
Дар ҷавобаш Ҷамоли дин сӯфӣ
Гуфт: «Ў хусравест фаррухфол».
Баъд аз он дар миён Маозӣ гуфт:
«Подшоҳест бо ҷамолу камол».*

«**Машраби ин бузургвор олист**». Дар «Тазкират-уш-шуаро» омадааст, ки Ҳофизӣ нодида ба ӯ эътиқоде расонида буд. Камол ғазале ба матлаи:

*Ёр гуфт: «Аз гайри мо пӯшо назар». Гуфтам: «Ба чашим».
«В-он гаҳе дуздида дар мо менигар». Гуфтам: «Ба чашим».*

ба Ҳофизӣ фиристод. Лисонулғайб онро писандид ва гуфт, ки «машраби ин бузургвор олист». Дар натиҷаи ин равобитӣ дӯстона байти дуҷумлаи ғазали зер:

*Он чи ту дорӣ ба ҳусн, моҳ надорад,
Ҷоҳу ҷалоли ту подшоҳ надорад.
Ҷониби дилҳо нигоҳ дор, ки султон
Мулк нагирад, агар сипоҳ надорад.*

Дар ағлаби нусахи девони Ҳофизӣ ворид шуда буд ва аввал касе, ки ба ин амр бархурда, марҳум Фурсати Шерозӣ аст, ки дар «Осори Аҷам» ва «Дарёи кабир» бад-он ишора карда ва нависад: «Ин фақир низ дар девони Камоли Хучандӣ, ки бисёр қуҳнаву мундариҷа буд ва таърихи китобати он санаи 771 буд, ин шеърро дидам:

*Ҷониби дилҳо нигоҳ дор, ки султон
Мулк нагирад, агар сипоҳ надорад».*

Марҳум Закоулмулк муассиси «Номаи тарбият» пас аз зикри ин мавзӯ нависад: «Банда девони Камоли Хуҷандиро мутолиа карда, ба хотир надорам, ин байтро дар он дида бошам ва гумон мекунам шеър аз Хоча Ҳофиз аст ва дохили девони Камол шуда».

Бо назар дар девони Камол, ки Фурсат зикр мекунад ва он бист сол пеш аз вафоти Ҳофиз тадвин шуда буд ва ҳол он ки девони Ҳофиз пас аз 791 мудавван гардид, қавли Фурсатро бояд арчаҳ шумурд ва фузалои муосир низ бар ин ақида мебошанд» (2).

Ба таври кулӣ метавон гуфт, ки вай дар ғазалсароӣ аз сабки асри худ дур нарафта ва аз шеваи мутақаддимину муосирини худ пайравӣ намудааст. Вале дар мақоми тақлид ҳаргиз таваққуф накарда ва ба нерӯи мақомоти маънавӣ, ки муҳаррики аслии вай буда, афкори баландеро дар қолаби ғазалу қасида ва маснавиву рубоӣ ва қитъа баён кардааст. Шоир бо хурофоту таассуботи зоҳирӣ мубориза мекунад ва аз риёву тазвири зоҳидони дурӯғӣ дар ранҷу изтироб аст.

Ихтилофи адёну мазоҳиб дар назари баланди шоир аҳамияти худро аз даст медиҳанд. Маъшук дар ҳар мақоме ҳозир аст, хоҳ дайр бошаду хоҳ Каъба:

*Гуфтам: «Ба дайр бо ту расам ё ба Каъба?» Гуфт:
«Моро ба ҳар мақом, ки чӯянд, ҳозирем».*

Ҳамчунин, ба мисдоқи «Ва наҳну ақрабу илайҳи мин ҳаблил-варид» фармояд:

*Он ёр ба ман сад раҳ наздиктар аст аз ман,
Гар дур ба сад манзил аз ёру диёр афтам.*

Шоир дар хароботи муғон низ маъшуқи худро мечӯяд ва мегӯяд:

*Ман ба бӯяш ошиқу девонаам
Гаҳ ба масҷид, гоҳ дар майхонаам...*

Мақоми маънавӣ ўро ба марҳилаи бениёзии мутлақ суқ додааст, бар хилофи соири шуаро соҳибсарватеро мадҳ намегӯяд ва, ҳатто, кулбаи фақрро бар шоҳнишини хусравон тарҷеҳ медиҳаду мефармояд:

*Қасри амал чӣ мекунӣ, равзани дил гушо, бубин,
Кулбаи фақр хуштар аз шоҳнишини хусравон.
Рӯза гирифта порсо вирд чӣ хонаду дуо
Гурсунаи серӯзаро бар сари хон, бигӯ, бихон.*

Ва ба масъалаи ҷабр чунин ишора мекунад:
Ман на ба ихтиёри худ меравам аз қафои ӯ
Он ду каманди анбарин мебарадам кашон-кашон.

Дар оини Камол Маҳмуд мучрим нест ва ин ҳама фитнахоро сари зулфи Аёз бармеангезад:

Маҳмудро чӣ ҷурм, ки шуд пойбанди ишқ
Ин фитнаҳо ҳама сари зулфи Аёз кард...

Ҳамчунин, тақсире мутаваҷҷеҳи Маҷнун нест, ин кашиши зебоии Лайлӣ аст, ки ӯро саргаштаи саҳрои ишқ гардонндааст:

Гуфтӣ: «Чӣ диҳӣ дил ба сари зулфи сиёҳе»,
Маҷнун чӣ кунад, к-ин кашиши аз ҷониби Лайлист.

Ниҳоят аксари ашъори Камол мутазаммини ваҳдати вучуд, ҷабр ва соири матолиби ирфонӣ аст. Ва кашиши зебову ишқи ҳақиқӣ ва осмонӣ тавбаам бо тахайюлотӣ бадеӣ ин ҳама ғазалиёти нағзу дилкашро ба вучуд овардааст.

Мулоқоти шуарои муосир аз ӯ. Рӯзе Мавлоно Муҳаммади Мағрибӣ ва Муҳаммади Машриқӣ ва Муҳаммади Ассор ва Муҳаммади Халилӣ ба суҳбати касирулбахчати Шайх мераванд. Вай шахсан машғули табх шуда ва матлаи зеро месароид:

Чашм агар ин асту абрӯ ину нозу гамза ин
Алвидоъ, эй зухду тақво, алфироқ, эй ақлу дин.

Чун ба самъи Мавлоно Муҳаммади Мағрибӣ мерасад, мефармояд: «Шайх бисёр бузург аст, чаро бояд шеъре гӯяд, ки ҷуз маънии маҷозӣ муҳмале надошта бошад». Камол ҷавоб медиҳад, ки чашм айн аст, пас мешояд, ки ба лисони ишорат аз айни қадим, ки зот аст, бад-он таъбир кунанд ва абрӯ ҳоҷиб аст, пас метавонад буд, ки онро ишорат ба сифот, ки ҳичоби зот аст, доранд. Ва хидмат Мавлоно тавозуъ намуздааст ва инсоф дода (5,551; 3,62-67).

Пирони тариқати ӯ. Дар «Нафаҳот-ул-унс», «Равзот-ул-чинон», «Тароиқ-ул-ҳақоиқ» ба номҳои Хоҷа Убайдуллоҳ, Шайх Зайниддини Хофӣ, Шайх Исмоили Сисӣ бармехӯрем, ки шоир дар тайи мақомот тахти таъсири онҳо қарор гирифтааст. Вале байти зер маълум медорад, ки Камол низ мисли Ҳофиз барои худ пире барнагузидааст:

Халқ гӯянд, ки бе тир мабар ранҷ, Камол,
Солхӯрда майи имрӯз беҳ аз сад пирам.

Камол дар зиндон. Бино ба навиштаи муаллифи «Равзат-ус-сафо» Шайх муддате дар яке аз ҷиболи машхур ба Қалъаи Санг

махбус буда ва ин рубоиро гуфта, аз он чо халосӣ ёфтааст:

Кай бошад аз ин танг бурун омаданам

Ном аст аз ин нанг бурун омаданам.

Гӯй магар аз санг бурун меояд,

Парвонаи аз санг бурун омаданам.

Аммо рубоии мазкурро Шарафуддин Абдуллоҳ ибни Фазлуллоҳ мулаққаб ба Вассоф-ул-ҳазра аз шуаро ва муарриҳини садаи ҳаштум ба Ҷамолиддини Хучандӣ (садаи бх.) нисбат додааст на Камол. Зоҳиран, гуфтаи Вассоф макрун ба ҳақиқат менамояд, то навиштаи муаллифи «Равзат-ус-сафо» (Таҳрири Вассоф, с.107).

Таърихи марги ӯ. Таърихи марги ӯ дар тазкираҳо ба ихтилоф қайд шудааст бад-ин қарор:

Санаи вафот

Номи тазкираҳо

792

«Тазкират-уш-шуаро»-и Давлатшоҳ,
«Оташкада»-и Озар, Риёз-ул-орифин, Риёз-ул-чаннат, Қомус-ул-аълум, Islam Ansiklopedisi.

793

Мачмаъ-ул-фусаҳо

803

«Нафаҳот-ул-унс»-и Ҷомӣ, Ҳабиб-ус-сияр,
Риёз-ул-орифин, Авлод-ул-атҳор, Тароиқ-ул-хақоиқ, Равзот-ул-чинон, «Сомӣ ал-асомӣ»-и Мулло Ҳашрӣ, Islam Ansiklopedisi.

808

Мачолис-ул-ушшоқ

Рӯ дар феҳрасти худ чилди дувум, сах.633 ишорате ба иллати ихтилоф кардааст. Эҳтимоли қавӣ меравад, ки ҳақ ба ҷониби он даста аз тазкиранависоне бошад, ки қавли Ҷомиро қайд кардаанд. Чун илова бар он чи зикр шуд, муаллифи «Райҳонат-ул-адаб» ду ҷумлаи (Зиҳӣ офтоб бадри Камол=803) ва (Манбаи хусни моҳтоби ҷамол=803)-ро моддаи таърих қайд мекунад ва муаллифони «Сомӣ ал-асомӣ» ва «Авлод-ул-атҳор» қитъаи зеро, ки Хоча Абдурраҳими Хилватӣ (мутаваффо ба соли 859) дар таърихи марги ӯ сурудааст, шоҳид меоваранд:

Орифи ҳақшинос Шайх Камол,

Ки ҷаҳонро ба шеъри тар бигруфта.

То сухан аз даҳан бурун афтад,

Кас сухан мисли он бузург нагуфт.

Ҳаитсаду се гузаит, к-он хуршед

Ҳамчу маҳ дар саҳоби гайб нуҳуфт.

Мулло Ҳашрӣ меафзояд: Таърихе, ки дар ҳини таҷрида ма-

зор бар лавҳи марқадаш марқум аст, ин аст:

Рафт аз ҷаҳон Камоли Хучанду ба ақл гуфт

Таърихи он: «Ба ҷониби фирдавс шуд Камол».

Дар натиҷа ӯ дар таърихи 803 ҳичрӣ-қамарӣ даргузаштааст.

Гӯри ӯ. Ҳамаи тазкираҳо қабри вайро дар Табрез қайд кардаанд, магар соҳиби «Оташкада», ки менависад дар Язд вафот кардааст. Дар «Соми ал-асомӣ» мазкур аст, ки «пас аз намоз вирд мехонд ва то лафзи «ҳасбуналлоҳ ғинда-л-лиқо» бар забонаш рафт, ба олами бақо шитофт ва ӯро дар боғи мушаччаре, ки (биҳишт) номаш карда буд, дафн карданд. Ин боғ дар Валиёнкӯҳ воқеъ аст, ки дар нимфарсангии Табрез қарор гирифта ва худ гӯяд:

Аз биҳишти Худои азза ва ҷалл

То ба Табрез ним фарсанг аст...

Дар лавҳи мазораи ин байт марқум аст:

Камол, аз Каъба рафтӣ бар дари ёр

Ҳазорат офарин, мардона рафтӣ.

Соҳиби «Равзот-ул-ҷинон» менависад: Шайх дар Валиёнкӯҳ хилват карда буд ва муриде ҳар шаб ба вай об мебурда ва як шаб об бурда, дид, ки Шайх бад-ин шеър мутаранним аст:

Бо субҳ бигӯед, ки бевақт мазан дам,

Имшаб шаби васл аст, ниғаҳ дор нафасро.

Чун дид Камол он сари кӯ, тарки ватан кард

Булбул чу чаман дид, раҳо кард қафасро.

Чун сабоҳ гашта, ҳазрати Шайх ба тариқи маъхӯд берун наёмада, суроғаш рафтанд ва диданд хиште зери сар ниҳода ва рӯй ба қибла оварда, аз марҷаи хок ба олами пок интиқол намудаанд. Аҳли Табрезро чун хабар шуд, ҳама аз сар по карда мутаваҷҷеҳи зовияи мутабаррикаи эшон шуда. Ба хотири баъзе аз аизза ин хутур карда, ки наъши мубораки эшонро нақли ҳазираи муқаддаси ҳазрати Бобо Мазид намоянд. Чун хостанд, ки он ҷо баранд, тобут шикаста, мукаррар ин сурат воқеъ шуд. Билохира аз каромоти вай ҳамчунон ки дар ҳоли ҳаёт таваҷҷуҳи том ба ин мақом дошта, дар ҳоли мамот низ намехоҳад, ки ҷои дигар равад ва дар ҳамон ҷо мадфунаш карданд. Ба соли 803 воқеъ гашт дар айёми Мирзо Мироншоҳ, ки волӣ буд.

Ҳаволии эшон баъзе аз арбоби сухан ва асҳоби ҳунар мадфунанд, мисли Мавлоно Тӯсии шоир, Мавлоно Алӣ Машраби Шарвонӣ, устод Бехзоди наққош ва устод Султон Маҳмуди Мучаллид, ки ин ҳар ду дар фанни корбори худ қарина надо-

штанд.

Кашфи буқъа ё хонақохи ин орифу шоири бузургвор ва ба мувзоти он кашфи мақбарат-уш-шуарои Сурхоб ба эҳтимоми ин чониб аз ифтихороти зиндагонӣ ва аз хотираҳои фаромӯшнашудани нигоранда ҳаст. Барои иттилои бештар ба «Равзот-ул-чинон» ва «Равзаи атҳор» рӯчӯъ фармоед.

Мақоми Камол дар пеши дигарон. Шуарои бузурги мутасаввифе, ки пас аз ӯ омадаанд, аз вай ба бузургӣ ном мебаранд. Аз ҷумла, Ҷомӣ зимни муаррифии бузургоне аз асотидро, ки дар фанне аз фунун роҳнамои ӯ будаанд, Камоли Хучандиро дар газалсароии худ муаррифӣ мекунад ва мефармояд:

*Чаши ту сод асту сари зулф дол
Бо ту аз он ҳар ду маро сад ҳаёл...
Ҷомӣ аз он лаб сухан оғоз кард
Шуд лақабаи тӯтии шаккармақол.
Ёфт камоле суханаи то гирифт
Ҷошнӣ аз суханони Камол.*

Ҳамчунин, устод Ҷомӣ дар маснавии «Сабҳат-ул-аброр» иқди сиву нуҳум пас аз маломати нафси хеш аз асотиди сухан ба некиву эҳтиром ёд карда ва Камолро меваи расидаву покбӯстони зиндагӣ муаррифӣ мекунад.

Инак, қисмате аз маснавии мазкур, ки мутазаммини номи пешвоёни адаб аст, таяммунаи нақл мешавад:

*Бин, ки чун саҳми аҷалро қавсе
Кард гардун зи паи фирдавсе.
Бо дили шақшуда чун ҷомаи хеш
Монд сарзер зи Шаҳномаи хеш.
Нозими Ганҷа Низомӣ, ки ба ранҷ
Адади ганҷ расонид ба панҷ.
Рӯзи охир, ки аз ин маҷлис рафт,
Ганҷҳо дода зи каф, муфлис рафт.
Гарчи мерафт ба сеҳрафшонӣ
Бар фалак дабдабаи Хоқонӣ.
Гаит помоли ҳаводис дабааш
Бесадо шуд чу даба дабдабааш.
Анварӣ қуву дили анвари ӯ
Ҳикмату шеърӣ хирадпарвари ӯ.
Ку Заҳир он ки чу Хизр оби ҳаёт
Килки ӯ дошт равон дар зулумот.
Ҳар Камоле, ки Сифоҳоне дошт,*

*Ки ба каф теги суханронӣ дошт.
 Шуд аз ин доираи дайри масир
 Охируламр ҳама нуқспазир.
 Кард ҳарфе, ки рақам зад Саъдӣ
 Бар рухи шоҳиди маънӣ чаъдӣ.
 Сарсари қаҳр чу шуд ҳодисазой
 Омад он чаъди муанбар дар пой.
 Ҳофиз аз назми баландовоза,
 Сохт оини суханро тоза.
 Лек рӯзу шабаи аз банди каманд
 3-он баландӣ суи настӣ афканд.
 Пухт аз даври маҳу гардиши сол
 Меваи боги Хучандиву Камол.
 Лек боди аҷал он меваи пок
 Рехт дар хиттаи Табреш ба хок...*

Хоча Абдурраҳими Хилватӣ низ ба Шайх иродат дошта ва суханони вайро овезагӯши хуш мекард:

*Шунидам ман аз шайхи комил Камол
 Ду қудси ҳадису гирифтам ба дил.
 Нахустинаи «ас-савму лӣ»-ву дигар
 «Таҷавваъ таронӣ таҷаррад тасил».*

Хаёлии Бухорой (даргузашта 850) бештар аз Камоли Хучандӣ таъсир ёфта ва девони ӯро татаббуъ карда, чунонки худ гӯяд:

*То дар тариқи шеър Хаёлӣ камол ёфт
 Номаш замона «Булбули боги Хучанд» кард.*

Мазоҳири ин таъсирот дар бархе аз ғазалиёташ мушоҳида мешавад. Нигоранда 16 маврид онро дар муқаддима бар девони Хаёлӣ (чопи Донишгоҳи Табреш, 1352) нақл кардаам.

Амиршоҳи Сабзаворӣ ҳам аз чумлаи мухлисону пайравони ин орифи бузургвор будаасту бас.

Пайнавишт:

1. Девони Камоли Хучандӣ / Тасҳеҳи Азизи Давлатободӣ. - Техрон, 1385.
2. Муин. Ҳофизи ширинсухан.
3. Хашри Табрешӣ. Равзаи атҳор / Тасҳеҳи Азизи Давлатободӣ. – Табреш, 1371.
4. Хондамир. Ҳабиб-ус-сияр. - Чилди саввум.-Техрон.
5. Қомӣ, Абдурраҳмон. Нафаҳот-ул-унс / Ба кӯшиши Маҳдии Тавҳидипур. - Техрон, 1326 шамсӣ.

ВАЗЪИ ИЧТИМОЙ, ФАРҲАНГӢ ВА АДАБИИ ТАБРЕЗ ДАР АҲДИ КАМОЛИ ХУЧАНДӢ

Авзои ичтимой ва инкишофи касбу хунар. Табрез дар қисмати чануби Озарбойчони Эрон мавқеият дошта, ба қавли муаррих ва ҷуғрофидони машҳури асри XIV Ҳамдуллоҳи Муставфӣ, мансуб ба иқлими чаҳорум аст ва бинои он ба фармони Зубайда - духтари Чаъфари Аббосӣ, завҷаи Ҳорунааррашид ба соли 175/802, ниҳода шудааст (49, 45). Табрез дар давоми мавҷудияташ то асри XIV чандин бор бар асари зилзилаву обҳезӣ ва дигар ҳодисоти табиат хароб шудааст ва онро аз нав обод кардаанд (24, 66; 19, 226; 35, 16). Табрез дар аҳди мавриди назари мо дорои боғистонҳои бисёр буда, обҳои гуворои Меҳронрӯд, Сардрӯд, Сурхоб, Чарандоб ва нухсаду чанд корез онҳоро шодоб менамуданд (49, 77). Анвои гуногуни галла ва мевачот, хусусан, себу зардолу, ангуру олуи зард, муруду шохтут ва ғайра беҳтар аз ҳар ҷои дигар дар боғоти ин шаҳр мерасидааст (30, 16). Муҳаммад ибни Ҳиндушоҳи Нахҷувонӣ (тав.1288) - муншии шинохтаи Озарбойҷон шаҳри Нахҷувонро таъриф намуда, дар зебӣ ва сафо онро баъд аз Табрез гузошта менависад: “Шаҳре, ки дар маҷмӯи мамолик баъд аз Бағдоду Табрез мутаназзаҳе мисли он ҳеҷ надида буд ва ҳеҷ гӯш нашунида” (31, 468). Ҳамин муаллиф дар ҷои дигар менависад: “Мадинаи дорулмулки Табрез аз муъзамоти билоди мамолики ислом аст» (31, 481).

Шоирӣ асри XIII ва ибтидои асри XIV Низорӣ Қаҳистонӣ, ки дар моҳи муҳаррами соли 679 (майи 1281) Табрезро дидааст, аз зебӣ ва фазои ҷонфизои он ба шавқ омада, дар сафарномаи манзуми худ чунин овардааст:

*Баъди ид, ар сокин, ар тез омадем,
Ғурраи махро ба Табрез омадем.
Ёфтам шаҳре макони айшу ҳур,
Мулки фирдавсе нур аз гилмону ҳур.
Чаннате, к-аш ҳур пироман бувад,
Ҷои ман, вақте ки дил бо ман бувад (10, 92).*

Ҳарчанд дар тасвири Низорӣ муболиға аст, вале он аз ҳақиқат дур ҳам нест, зеро Низорӣ на ҳамаи шаҳрҳои дидаашро чунин васф кардааст. Масалан, шаҳри Боку дар назари ӯ шаҳри хурдакаки тира ва беҳаловат намудааст (10, 97). Камоли Хучандӣ

низ, ки Табрэро ба чон мепарварид, дар ашъораш борҳо аз он бо муҳаббат ёд намудааст. Масалан, дар мақтаи як ғазалаш Табрэро ба бихишт монанд карда мегӯяд:

*Зоҳидо, ту бихишт чӯ, ки Камол,
Волиёнкӯҳ хоҳаду Табрэз (2, 74).*

Дигар:

*Табрэз маро ба ҷои чон хоҳад буд,
Пайваста маро вирди забон хоҳад буд (15, 364).*

Васфи Табрэз чун шаҳри бузурги зебову обод дар «Муъҷамул-булдон»-и Ёқути Ҳамавӣ (асри XIII), «Аҷоиб-уд-дунё» (муаллифаш маълум нест, асри XIII), «Таърихи оламорои Аббосӣ»-и Искандар Муншӣ, «Ҳафт иқлим»-и Амин Аҳмади Розӣ ва ғайра омадааст.

Мардуми Табрэз сафедчеҳра, хушсурат ва мутақаббиру соҳибнахват будаанд (49, 77). Ҳамдуллоҳи Муставфӣ Табрэро ситоиш намуда, мардумонашро бағоят латиф ва ширинсухан зикр кардааст (49, 77).

Нуфуси аҳолиаш низ хеле бисёр будааст. Сафири испанӣ Руи Гонсалес де Клавихо тазаққур медиҳад, ки «дар Табрэз 200 ҳазор хонавода, балки зиёдтар аз он вучуд дорад» (40, 54). Агар ҳар оила ба ҳисоби миёна иборат аз панҷ нафар дониста шавад, пас аҳолии он қариб ба як миллион рост меояд. Ин маълумоти Клавихо ба ахбори сайёҳи франсавӣ Журден де Северак, ки баъд аз Марко Поло дар ибтидои асри XIV аз Табрэз дидан намудааст, пурра мутобиқат дорад. Ӯ навишта буд: «Аҷоиботи бузургро ман дар Эрон дидам ва он ин аст, ки дар он ҷо калонтарин шаҳрест бо номи Тавриз, ки дусад ҳазор хонавода дорад» (39, 135). Агар маълумоти Рашидуддини Фазлуллоҳ дар бораи андозаи «Рабъи Рашидӣ» ва масоҳати «Шанби Ҷозония» дуруст ҳисобида шавад, дар он сурат имкон дорад воқеан чунин бошад. Зеро як худи «Шанби Ҷозон»-ро Рашидуддин аз масоҳати Табрэзи кухна бузургтар мегӯяд (42, 235). Дар ин масъала маълумоти Ҳофизи Абрӯ дар «Зайли «Ҷомеъ-ут-таворих»-и Рашидӣ низ хеле қолиб аст. Ӯ менависад: «Дар фасли харифи ин сол (771/1370) буд, вабои азим воқеъ шуд, чунонки қариб сесад ҳазор одамӣ фуру рафт ва чун вабо охир шуд, маълум набуд, ки касе аз Табрэз талаф шуда бошад» (50, 196). Чунин маълумот дар «Равзат-ус-сафо»-и Мирхонд ҳам оварда шудааст (29, 187).

Аз ин санад ва шаҳодатҳои таърихӣ маълум мешавад, ки Табрэз дар асри XIV шаҳри бузург ва сараҳолӣ будааст.

Машгулияти асосии аҳолии Табрез қаблан зироаткорӣ, боғдорӣ ва чорводорӣ будааст. Вале дар асри XIV омада авҷ гирифтани санъатҳои хунармандӣ дар шаҳрҳои ғарби Эрон, махсусан, дар маркази Озарбойҷон - шаҳри Табрез қобили таваҷҷуҳ аст. Ин шаҳр ханӯз дар асри XIII маркази муҳими саноатӣ - хунармандӣ, хусусан, шоҳибобӣ буд (37, 196). Аз пайванди қарнҳои XIII-XVI сар карда, дар замони элхониҳои муғули Эрон Табрез ба як маркази бузурги тичоратӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ ва маданияти тамоми Осиёи наздик мубаддал мешавад. Шурӯъ аз ҳамин давра Табрез тадриҷан ба он ҳадди азамату шукӯҳи ободонӣ расид, ки то муддатҳо яке аз муътабартарин шаҳрҳо ба ҳисоб меомад. Он дар давраи чӯпониҳо, ҷалоириҳо ва теуриён низ до-руссалтанат, яъне пойтахти Озарбойҷон ба шумор мерафт (31, 7). Мувофиқи маълумоти Клавиho де Гонсалес, ки дар соли 1404 аз Табрез дидан намудааст, ин шаҳр дорои кӯчаву паскӯчаҳоиозода ва дӯконҳои ораста будааст, ки дар онҳо молҳои гуногун, сандал, тафту дурру ҷавоҳир ва ғайра мефурӯхтанд (37, 196). Клавиho дар сафарномааш менависад, ки «Табрез аз ҳама бузургтарин ва муҳимтарин шаҳрҳои Эрон аст. Ин шаҳри тичоратӣ аст. Масоҳати шаҳр хеле азим ва аз ҷиҳати пулу мол бағоят пурсарват буда, ҳамарӯза хариду фурӯхт ба амал меояд» (40, 54). Маҳз дар ҳамин давраи мавриди назари мо нақши иқтисодии Табрез дар Озарбойҷон хеле меафзояд. И.П.Петрушевский Табрезро бузургтарин маркази тичоратии тамоми Шарқи Миёна меҳисобад. Табрез ҷои бордихӣ ва боргирӣ ва макони таҳвилхонаҳои бузурги тичоратӣ будааст (37, 195).

Роҳи асосии корвонгузар, ки дар он вақт Шарқро бо ғарб мепайваст, аз Табрез мегузашт ва корвонҳои тичоратии савдогарони Чин, Ҳиндустон, Хуросон, Хоразм, Гурҷистон, Ирок, Луристон ва ғайра аз шоҳроҳи тичоратии Табрез гузашта, ба соҳилҳои баҳри Сиёҳ ва баҳри Миёназамин мебаровард (36, 184). Муҳаққиқи рус Я.М.Свет қайд мекунад, ки роҳи тичоратии Табрез аз ноҳияҳои мегузашт, ки аз роҳзанҳои хонигарии Олтинӯрда ва Миср эмин буд. Аз тарафи дигар, элхониҳо назар ба ҳукумати Миср аз савдогарон хирочи кам мегирифтанд ва имкон меоданд, ки ҳама навъи молҳо ва ба ҳар тарафе, ки туччор хоҳанд, гузаронида шаванд (39, 51). Бинобар ин, роҳи тичоратии Табрез дар асри XIV ҳамеша пурҳаракат буд ва, аз ин рӯ, савдогарони ҷи ғарбиву ҷи шарқӣ аз гузаштан бо роҳи Табрез, ки ҳам арзон меафтиду ҳам амнияташ хуб буд, манфиатдор буданд. Ҳамин тавр, нуфузи Таб-

рез ҳамчун шаҳри тичоратӣ торафт меафзуд. Сайёҳи винетсиягӣ Марко Поло, ки ҳанӯз дар солҳои 70-уми асри XIII аз Табрез гузаштааст, навиштааст, ки «Табрезро дидам, шаҳрест бузург ва боазамат, мавқеияташ хеле олист. Тамоми дунё ба ин шаҳр мол мефиристад. Барои хариди молҳои хориҷӣ туччори лотинӣ он ҷо ворид мешуданд» (38, 60). Чунин тасвири шаҳри Табрезро дар осори тамоми муаллифони Шарку Фарби асри XIV, ки онро дидаанд, метавон ба мушоҳида гирифт. Иоган Шилтбергер – сардори салибдорони бовариягӣ, ки дар ҷанги Темур ба Султон Боязид асир афтад, бисёр шаҳрҳои Осиёро дидааст, дар сафарномаи худ зикр мекунад, ки «Табрез шаҳри асосии тамоми Эрон аст ва оидоти Мироншоҳ аз ин шаҳр нисбат ба оидоти подшоҳи бузурги исавӣ зиёдтар аст, чаро ки ин шаҳр бузургтарин маркази муомилоти тичоратӣ аст» (60, 40). Роҳиби франсавӣ Одорике Порденонениз дар бораи Табрез навиштааст: «Ин шаҳр аз ҷиҳати тичорат машхуртарин ва беҳтарин шаҳри дунёст.... Хон аз он зиёдтар андоз мегирад, нисбат ба он, ки подшоҳи франсавӣ аз тамоми қаламрави худ меситонад» (12, 384).

Чунин арзёбиҳои муаллифони аврупоии ин аҳд ҳолӣ аз ҳақиқат нест. Зеро соҳиби «Равзат-ус-сафо» - Мирхонд даромади солони Табрезро дар ибтидои асри XIV болиғ бар 800 тумон (яъне 80 ҳазор динари тилло) донистааст (29, 203).

Ҳамин ҷиҳатҳо буд, ки Табрез дар асри XIV марказҳои тичоратие, мисли Бағдод ва Басраро фишор оварда, ба зинаи фаръӣ фароварда буд (16, 384). Муҳаққиқон А.С.Беретанитский ва Б.В.Веймарн барҳақ гуфтаанд, ки «Табрез дар асри XIV пуле буд миёни Шарку Фарб» (13, 5). Аҳамияти тичоратии Табрез баъд аз вайрон карда шудани Сарой 1393 ва Бағдод 1400 аз тарафи Темур боз ҳам зиёдтар гашт. Акнун воридшавии абрешим ва соири молҳо ба бозори Табрез афзунӣ ёфт, ба бозорҳои аврупоӣ низ бо роҳи Табрез бароварда мешуд. Ба ҳамин тарик, Табрез дар асри XIV ягона шаҳре буд, ки чи аз ҷиҳати нуфуси аҳолии ва чи аз ҷиҳати иқтисодӣ назар ба вазъи то давраи муғулии худ хеле пеш рафта ва тараққӣ кард.

Бо назардошти он, ки касбу ҳунар симои шаҳрро ҳамчун ҷои доимии аҳолинишин муайян мекунад ва онро чун маркази иқтисодиву маданӣ нишон медиҳад, дар ин хусус низ мухтасар таваққуф мекунем. Назар ба маълумоти сарчашмаҳои ҳаттӣ шурӯъ аз асри XIII касбҳои гуногун дар Табрез интишор меёбад ва ба асри XIV омада ниҳоят тараққӣ мекунад. Дар асри XIV

дар Табрес касбҳои шохибофӣ, наддофии пашм, қолинбофӣ, чакмандӯзӣ, рангрезӣ, чармгарӣ, аслиҳасозӣ, кулолгарӣ, тиллокори, зарбофӣ, заргарӣ, ҷавохирсозӣ, шишасозӣ ва ғайра хеле инкишоф меёбад. Азбаски дар ибтидои асри XIV аз тарафи Ғозонхон ва вазири донишманди ӯ - Рашидуддин як силсила корҳои сохтмонӣ ва созмондиҳӣ ба роҳ монда шуда буд, аз ин рӯ, гуфта метавонем, ки як зумра касбҳои вобаста ба сохтмони бино ба мисли гилкорӣ, сангтарошӣ, гаҷкорӣ, дуредгарӣ, хиштрзӣ ва ғайра низ пеш рафта буд. Муҳаммад ибни Ҳиндушоҳи Нахҷувонӣ дар “Дастур-ул-котиб фӣ таъйини-л-маротиб” аз бисёр касбу пешаҳо мисли оҳангар, банноъ, наччор, фаххор, ҳаҷчор, искоф (мӯзадӯз), саббоғ (рангрз) ва ғайра, ки дар ин аср маъмул буд, ном мебарад (31, 6), ки баёнгари ривочу равнақи пешаҳои мутазаққира дар ин аҳд мебошад. Дар китоби “Аҷоиб-уд-дунё” оварда шудааст “ҳирфае нест, ки дар Табрес мустаъмал набошад. Дар он ҷо атлас, дебои чинӣ, кимхоб ва ҳоказо тайёр карда мешавад” (5, 50). Ҳамдуллоҳ Муставфии Қазвинӣ дар “Нузҳат-ул-қулуб” овардааст, ки “Мардуми Табрес фақиру ғанӣ аз касб ҳолӣ нестанд” (49, 77). Яке аз касбҳои, ки дар Табрес хеле интишор ёфтааст ва собиқаи қадимӣ дошт, ин қолинбофӣ мебошад. Ҳанӯз дар асри X қолинҳои табрезӣ дар бозори ҷаҳонӣ машҳур буданд. Аммо инкишофи комили қолинбофӣ аз асри XIV шурӯъ шудааст. Гузашта аз ин, пешрафти оҳангариву фулузкорӣ дар Табрес ба мушоҳида мерасад. Масалан, Абдулазизи Табрзӣ – писари усто Шарофиддини Табрзӣ деги дутонагии хеле машҳури масҷиди Ҳоҷа Аҳмади Ясавии воқеъ дар шаҳри Туркистонро рехтааст, ки беҳтарин намунаи инкишофи санъати рехтагари Табрз дар асри XIV мебошад (9, 82). Аз мактуби № 51 “Мукотибот”-и Рашидуддин маълум мешавад, ки дар ибтидои асри XIV бисёр пешаварон ва хунармандон аз ҳар гӯшаву канори дунё худашон ба Табрз омада зиндагӣ ихтиёр менамудаанд (41, 343). Рашидуддин тавассути мактуб аз писараш Ҳоҷа Саъдуддини Ҳаким хоҳиш менамояд, ки “панҷоҳ нафар суфбоф аз Антокиё ва Сусу Тарасус (шаҳрҳои аҳд дар Сурия- Б.М.) бифиристанд, аммо на бо заҷру зӯр, балки ба лутфу мувозотва ҷунон кунанд, ки аз сари фароғи бол ва рафоҳияти ҳол мутаваҷҷеҳ гарданд. Ҳамҷунон, бист нафар суфбоф аз Қибрис (Кипр-Б.М) равонаи доруссалтанати Табрз кунанд” (20, 345). Ҳамин тартиб аз бисёр нуқоти ҷаҳон аҳли касбу пеша ва хунар на ба тариқи ихборӣ, балки ихтиёран ба Табрз ҷалб карда мешуданд. Аз гуфтаҳои Ибни Батута маълум мешавад,

вад, ки “ҳар як аснофи пешаварон маҳалли махсусе доштанд, ки ба таҳия ва фурӯши маҳсулоти худ машғул мешуданд” (24, 225). Искандари Муншӣ низ навиштааст, ки “саканаи ин балдаи фохира (Табрез-Б.М.) аксар тоҷир ва аҳли ҳирфат ва саноатанд” (20, 308).

Сабаб ҳамин будааст, ки ҳатто Темур вақте ба Табрез дохил мешавад, назар ба ахбори Алии Яздӣ аз аснофи ҳунармандон ва пешакорон, ҳар кӣ дар қисме аз ақсом машҳур ва маъруф буд, ҳамаро хонакӯч ба Самарқанд мебарад (20, 290).

Муҳаққиқ М. Х. Гейдаров дар бораи шаҳрҳои Озарбойҷони асри XIV сухан ронда, онҳоро аз рӯи шугли аҳоли ва сатҳи инкишофи умумӣ ба се гурӯҳ тақсим намудааст. Инҳо шаҳрҳое, ки касбу ҳунар ва тиҷорат дар хоҷагӣ нақши асосиро бозида, ҳунармандон, косибон, пешаварон ва тоҷирон аксарияти аҳолиро ташкил медиҳанд; шаҳрҳое, ки унсурҳои иҷтимоии онҳоро косибон ва деҳқонон ба таври мусовӣ ташкил медиҳанд; шаҳрҳое, ки дар онҳо аҳли ҳирфа назар ба деҳқонон камтаранд. Гейдаров дар ин тақсимбандӣ ба типӣ аввали шаҳрҳо, пеш аз ҳама, Табрезро шомил намудааст, ки ин ба ақидаи муаллифони сарчашмаҳо мувофиқати том дорад.

Қадам омилҳо барои пешрафту тараккии касбу ҳунар мусоидат намудаанд? Дар ҷавоби ин суол бо назардошти мулоҳизоти муаллифони сарчашмаҳои хаттӣ метавон ба чунин хулоса омад, ки омили пешрафти касбу ҳунар дар Табрез, аввалан, амният ва осоиши хуби он дар ин аҳд аст. Сониян, сиёсати мутамарказонӣ ва ислохотии ҳукумати Ғозонхон, ки баъдтар ҳам давом кард, сеюм, инкишофи тиҷорат дар Табрез, ҷаҳорум, мавқеи хуби ҷуғрофии шаҳри Табрез – ҳамин чор омили асосии ба ҳамдигар алоқаманд боиси рушди босуръати касбу ҳунар дар Табрез гардид. Дар натиҷа, миқдори табақаи некӯаҳволии шаҳр бар замми рӯҳониён ва тоҷирони калон афзуда, доираи истифодаи маснуоти ҳунариӣ васеъ шуд.

Ривочи улуми адабӣ. Азбаски вазъи улуми адабӣ воситаи асосии муайян кардани ҳиссу завқи адабии замони гузашта аст, нигоҳи кӯтоҳе ба равиши илмҳои адабии қарни мавриди омӯзиш меафканем. Ин ҷо бояд арз шавад, ки мо ба улуми адабии ин аҳд аз рӯи фаҳмиши ҳамон рӯзгор наздик мешавем.

Дар асри XIV дар Табрез ва дигар ноҳияҳои форсизабонҳо, ки таълифоти гуногунеро роҷеъ ба улуми адабӣ ба вучуд омаданд, мисли дигар асарҳои соҳаҳои гуногуни илм асосан характери

таълимӣ доранд, яъне дар асри XIV дар илми баён, бадеъ, арӯз, қофия, балоғат, луғат, сарфу наҳв ва дигар соҳаҳои улуми адабӣ, асарҳои нав, ки дорои назарияи тоза бошанд, кам ба назар мерасанд. Рисолаҳои, ки дар ин давр таълиф шудаанд, асосан шарҳу тафсирҳо, ҳавошиву таълиқот бар асарҳои пешинӣ ва талхисҳо, яъне мухтасари рисолаҳои қаблӣ мебошанд, ки барои омӯзиш ва таълими улуми адабӣ навишта шудаанд. Бо вучуди ин, баъзе китобҳо дар фанни шеър иншо ҳам таълиф гардид, ки сармои донишҳои адабии форсиро афзун гардонид. Маншай бузурги Ҷаъолияти олимони ин аҳд дар илми балоғат “Мифтоҳ-ул-улум”-и алломаи охири асри XII ва ибтидои асри XIII Сирочиддин Абуляъқуб Юсуф ибни Абӯбакр Муҳаммади Саккокии Хоразмӣ (ваф. 1228) будааст (23, 292). “Мифтоҳ-ул-улум”-и Саккоқӣ қариб тамоми соҳаҳои улуми адабро фаро гирифта буд ва дар асри XIV низ яке аз муътабартарин китобҳои дарсӣ ба шумор мерафт. Аз ин рӯ, дар асри XIV ба ин китоб навиштани шарҳҳо, ҳошияҳо ва тартиб додани тахлисҳо аз рӯи он маъмул гардид. Аз ҷумла, аллома Қутбиддини Шерозӣ ба қисмати сеюми ин китоб, ки дар илми балоғат аст, шарҳе бо номи “Мифтоҳ-ул-мифтоҳ”-ро навишт (44, 292). Хатиби Қазвинӣ (ваф. 739/1339) бо номи “Талхис-ул-мифтоҳ” мухтасари қисмати сеюми “Мифтоҳ-ул-улум”-ро, ки оид ба илми маонӣ ва баёну бадеъ аст, тартиб дод. Дар шарҳи “Талхис-ул-мифтоҳ” Хатиби Қазвинӣ асаре навишт, бо номи “Ал-эзоҳ” (44, 293). Бар ин ду асари Хатиб олимони дигар мисли Ҷозили Халхот (ваф. 745/1344), ки Шамсиддини Зӯзанӣ (ваф. 795/1393), Ҷамолиддин ибни Муҳаммади Оқсароӣ (ваф. 800/1398) шарҳҳо навиштаанд. Забехуллоҳ Сафо навиштааст, ки “Талхис-ул-мифтоҳ” аз китобҳои муҳими дарсӣ шуд ва мударрисону толибони улуми адабӣ бад-он таваччуҳи хос карданд” (16, 294).

Машхуртарин шарҳи «Талхис-ул-мифтоҳ» китоби машҳури “Мутаввал” аст аз Саъидиддини Тафтозонӣ (722-792/1322-1390), ки аз муҳимтарин китоби дарсӣ дар илми балоғат махсуб мешуд. Тафтозонӣ дар улуми адабӣ осори зиёде таълиф кардааст. Аз ҷумла, “Мақосид-ут-толибин” дар калом, “Иршод-ул-ходӣ” дар наҳв, “Шарҳи «Тасриф»-и ал-Иззӣ”, “Ҳошия бар “Кашшоф” ва чандин таълифоти дигар.

Ин ҷо аз аллома Мирсаид Шарифи Ҷурҷонӣ (740-816/1340-1413), ки муосири Тафтозонӣ буда, яқоя бо ҳам дар дарбори Темур зиндагӣ ва Ҷаъолият менамуданд, бояд ёдовар шуд. Донишманди мазкур ҳавошӣ ва таълиқоти бисёр дорад, ки ба 50

адад мерасад (16, 295). Шарҳи қисми сеюми “Мифтоҳ-ул-улум”-и Саккоқӣ ва шарҳҳои дигар ба осори Тафтозонӣ навиштааст. ӯ ба “Қофия”-и Ибни Ҳочиб низ ба форсӣ шарҳ навиштааст, ки дар гузашта хеле маъруф буд.

Дар қарни XIV мухтасари дигари қисми сеюми “Мифтоҳ-ул-улум”-ро устои Тафтозонӣ – Қозӣ Иззиддини Эҷӣ (ваф. 756/1355) бо номи “ал-Фавоид-ул-ғиёсия” навишта ва ба Ҳоча Ғиёсиддин Муҳаммад бахшид. Бар “Фавоид-ул-ғиёсия” аз шогирдони Қозӣ Иззиддин Шамсиддини Кирмонӣ (717-786/1317-1384) бо номи “Таҳқиқ-ул-фавоид” шарҳ навишт. Аз осори ӯ “Шарҳи мавоқиф”, “Шарҳи мухтасари Ибни Ҳочиб”, “Ҳошия бар тафсири Байзовӣ” ва ғайра маълуманд. Дар асри XIV бештарин китобҳо, ки доир ба улуми адабии форсӣ навишта шудаанд, албатта, таҳти таъсир ва тақлиди улуми адабии арабӣ таълиф шудаанд. Аз ҷумла, Маҳмуд ибни Умари Начотӣ аз удабои маъруфи нимаи аввали асри XIV рисолаи “ал-Қофия” навиштааст дар илми арӯз ва қофияи шеърӣ форсӣ, ки ба “Арӯзи Начотӣ” машхур будааст. ӯ ин асари худро ба Ҳоча Ғиёсиддин Муҳаммади Рашидӣ бахшидааст (16, 297). Аз китобҳои муҳим, ки дар илми балоғати форсӣ навишта шуд, “Ҳадоиқ-ул-ҳақоиқ”-и Шарафуддин Ҳасан ибни Муҳаммади Ромӣ Табрзӣ мебошад. Шарафуддини Ромӣ аз шоирон ва олимони машҳури қарни XIV буда, муосири Султон Увайси Ҷалоирӣ ва маликушшуарои Шоҳ Мансури Музаффарӣ (ваф. 790/1388) аст. Дар бораи ҷараёни зиндагӣ ва фаъолияти Ромӣ дар сарчашмаҳо маълумоти муфассале ба назар нарасид. Давлатшоҳи Самарқандӣ дар тазкираи худ зикр кардааст, ки “Шарафуддини Ромӣ марди донишманд буда ва соҳиби фазл, хусусан, дар илми шеър саромадӣ рӯзгори худ будааст” (15, 344). Фақат ба эътирофи худи Ромӣ дар китобаш “Анис-ул-ушшоқ” метавон чунин натиҷа гирифт, ки ӯ аз шогирдони назариядони адабиёт Ҳусайн ибни Маҳмуди Кошӣ (ваф. 710/1310) будааст. Муҳаммад Алӣ Тарбият санаи фавти ӯро 795/1393 зикр кардааст (34, 191). Аббос Иқбол бошад, ба далели он, ки агар ӯ шогирди Маҳмуди Кошӣ бошад ва ҳам ду асари зикршударо дар авоили салтанати Султон Увайс (737-776/1337-1374) навишта бошад, то ба соли 795/1393 зинда будани ӯ изҳори шак намудааст (44, 3).

Шарафуддини Ромӣ “Ҳақоиқ-ул-ҳадоиқ”-ро дар шарҳи “Ҳадоиқ-ус-сехр”-и Рашиди Ватвот навиштааст (56). Аз навиштаҳои Ромӣ дар муқаддимаи ин китоб бармеояд, ки ноқидон ва донишмандони дарбори Султон Увайс чунин назар доранд, ки

“Ҳадоиқ-ус-сеҳр”-и Ватвот муҷмал аст ва ба тафсил эҳтиёҷ дорад. Сипас ба амри Султон Увайс Ромӣ рисолаи “Ҳақоиқ-ул-ҳадоиқ” дар шарҳу тафсили “Ҳадоиқ”-и Ватвот мурағтаб сохтааст (56, 2). Асари мазкур аз ду қисм иборат аст: Қисми аввал дар суҳанони Рашиди Ватвот ва тавзеҳи онҳо дар 50 боб ва қисми дуюм дар истилоҳоти мутааххирон дар ин фан бо истифода аз намудҳои шеърӣ муосиронаш дар 10 боб. Шарафуддини Ромӣ дар қисми аввал ҳар як аз мавзӯоти калони Ватвотро бо тасрифоте нақл карда ва сипас тавзеҳоте бар он афзудааст.

Аз мутолиаи ин асар чунин натиҷа гирифтаем, ки қисмати аввали он сирф шарҳу тафсири “Ҳадоиқ-ус-сеҳр” нест. Шарафуддини Ромӣ зимни шарҳи гуфтаҳои Рашиди Ватвот иловаҳое низ аз худ овардааст ва бо мисолҳо ақидаҳояшро ба субут расонидааст. Аз ҷумла, дар хусуси ихом чунин навиштааст: Рашид оварда, ки ихом калимаеро гӯянд, ки ба ду маънӣ шомил бошад ва ба наздики ман мебояд, ки ба чанд маънӣ муштамил бошад.

Байт:

*Дил акси руҳи хуби ту дар оби равон дид,
Вола шуду фарёд баровард, ки моҳӣ?*

Иҳоми ин байт яке “моҳ” аст ва яке “моҳӣ” ва яке “моҳият” (56, 58). Байти мазкур аз Имоди Фақеҳи Кирмонӣ аст. Яъне, шоир гуфтааст, ки дил акси руҳи ту дар об диду фарёд баровард, ки “ин моҳӣ аст?” ё “акси моҳ аст?” ё “моҳияти ин чист?”. Ба ҳамин монанд иловаҳоро ҳарчанд ҷузъӣ аст, метавон дар бобҳои истиора, ҳусни таҳаллус, ҳашв ва ғайра дарёфт кард. Дар қисми дуюми “Ҳақоиқ-ул-ҳадоиқ”, ки аз 10 боб иборат буда, аз шарҳи “Ҳадоиқ-ус-сеҳр” берун аст, санъатҳои бадеие, ки таърифу тафсир шудаанд, голибан, ҳама санъатҳои лафзии шеърӣ, мисли мавқуф, каломии зоиду муқаррар, истифҳому муғолата, тазоду акс, мусаббаъу мусамман, мазил, мусалсал ва ғайра бо ақсому анвоаш мебошад. Тавре ки пештар ҳам зикр шуд, бештари мисолҳои дар ин қисмат овардашуда, аз таровишҳои таъби шоирони ҳамзамони муаллиф аст. Пас маълум мешавад, дар санъати шоирони ин аҳд, низ суҳанварон мисли дигар эҷодкунандагони саноеи нафиса дар баробари диққат додан ба маънӣ, ба таъйини суҳан низ тавачҷух зоҳир менамуданд ва ин падида дар назарияи шеърӣ ин вақт низ инъикос ёфтааст.

Ба қавли муаллифи “Суҳанварони Озарбойҷон” Ромӣ рисолаи дигаре ҳам дар илми бадеъ бо номи “Бадоеъ-ус-саноеъ” дар Табрез навиштааст, аммо ҳеҷ кадом аз таъкиранивисон аз

он ёд накардаанд. Бино ба шаҳодати ӯ як нусхаи хаттии ин асар, ки соли 1225/1810 китобат шудааст, дар китобхонаи донишгоҳи Техрон таҳти рақами 4213 мавҷуд аст. Давлатободӣ муқаддимаи он нусхаро дар “Суханварони Озарбойҷон” нақл кардааст (3, 463-464). Аз он маълум мешавад, ки Ромӣ дар ин рисола таърифи 16 санъат – тарсеъ, таҷнис, сачъ, иштиқоқ, зуқофиятайн, истифҳом, ихом, мутазод, мутародиф, рад-ул-ачузи илосадр, истиора, лузуми моялзам ва ғайраро оварда бо мисолҳо музайян сохтааст. Давлатободӣ дар хусуси чузъи дуҷуми “Ҳақоик-ул-ҳадоик” ва ё рисолаи мустақил будани он дар мулоҳиза ронда, дар асоси баъзе далелҳо онро асари мустақил ҳисобидааст, ки қобили қабул аст.

“Анис-ул-ушшоқ”-и Ромӣ низ дар илми бадеъ буда, аз муқаддимаи хурд, 19 боб ва хотима иборат аст. Ин асар намунаҳои байту пораҳои шеърери, ки шоирони асрҳои X-XIV дар васфи аҷзои зебоҳои зоҳири маъшуқа, мисли мӯй, чабин, абрӯ, чашм, миҷгон, рӯй, хат, хол, лаб, дандон, даҳон, гардан, қад, миён ва ғайра гуфтаанд ва дар ин замина ташбеҳоти рангини ҷолиб сохтаанд, дар бар мегирад. Шарафуддини Ромӣ дар ин асараш образҳои шеърӣ дар асоси мафҳумҳои мазкур ба миёномадаро таҳлил ва тасниф карда, ғолибан муродифҳои арабӣ ва гоҳо паҳлавияи юнонии онҳоро меорад. Аз ин рӯ, ин асар, ки худ ҷанбаи таҳқиқӣ дорад, барои тадқиқи таҳаввули минбаъдаи образҳо дар шеърӣ ғиноии классикии форсу тоҷик ва, махсусан, анвои ташбеҳот аҳамияти фавқуллода дорад. Масалан, Шарафуддини Ромӣ дар сифати миҷгон сухан ронда чунин зикр намудааст: “Чамъе аз шуароӣ қадим миҷгонро “ҳиндувони оинадор” ё “алмоспора” гуфтаанд, ки ин ташбеҳот хилофи ташбеҳоти мутадовил аст” (55, 17). Барои ин даъво ӯ аз Асҷадӣ ва Муиззӣ мисол овардааст ва тазаккур додааст, ки чунин ташбеҳсозӣ дар шуароӣ баъдӣ ба назар намерасад. Ё навиштааст: “Баъзе шоирон соки маъшуқаро ба “уннобу бақам” сифат кардаанд ва ин ташбеҳот дар ин аҳд мустаъмал нест” (55, 53). Ба ҳамин монанд фикрҳои дигарро низ дар “Анис-ул-ушшоқ” метавон пайдо кард. Ногуфта намонад, ки хотимаи асар молики аҳамияти хос аст. Ромӣ дар он андешаҳои назарияи худро пиромуни санъатҳои бадеӣ, аҳамияти таносуби лафзу маънӣ дар шеър, шеърӣ асилу шоирӣ асил, моҳияти умдаи ҳунари шоирӣ ва ғайра изҳор доштааст.

Шамсиддин Муҳаммад Фаҳрии Исфажонӣ (1275-1349) шоир ва донандаи машҳури арӯз ва дигар ақсоми улуми адабӣ буда, муосири Хоча Ғиёсиддин Муҳаммади Рашидӣ ва Абӯисҳоқи Инҷу

аст. Ин адиб, асосан, ба сохтани шеъри маснӯъ масруф будааст. Ӯ қасидаи маснӯи бузурге бо номи “Махзан-ул-бухур ва мачмаъ-ус-саноеъ” дар саноеи бадеӣ ва авзони арӯзӣ дар мадҳи Хоҷа Гиёсиддин Муҳаммад сохтааст, ки муштамил бар 55 баҳр ва ҳар баҳр мутазаммини санъате аз саноеи “Ҳадоиқ-ус-сеҳр”-и Ватвот аст (23, 128). Шамс Фаҳрии Исфаҳонӣ дар соли 745/1344 китобе низ бо номи “Меъёри Ҷамолӣ ва мифтоҳи Абӯисҳоқӣ” навишта, ба Абӯисҳоқи Инчу бахшидааст. Ин китоб аз 4 қисмат-арӯз, қофия, балоғат ва луғат иборат аст. Нусхаи қаламии “Меъёри Ҷамолӣ” дар китобхонаи филиали институти шарқшиносии АФ СССР воқеъ дар Ленинград таҳти рақами В-560 нигоҳ дошта мешавад (11, 10). Тавре ки худи Шамси Фаҳрӣ дар муқаддимаи асараш навиштааст “дар мачмӯи ин ҷаҳор китоб ҳеҷ шеъри бегона аз ашъори мутақаддимон ва мутааххирон нест, илло чанд байти маъдуд, ки зарурати иштиҳодро оварда буд, балки ҷумла мухтареи таъбу мубтадеи хотири бандаи заиф аст” (54, 3). Қисмати чоруми “Меъёри Ҷамолӣ” ҳамчун луғати тафсирии Шамси Фаҳрӣ машҳур аст ва ба муддати тӯлонӣ баъд аз “Луғати фурс” дуҷумин луғати машҳур ба ҳисоб мерафт. Ин луғат соли 1885 аз тарафи К.Зелеман чопи интиқодӣ шудааст. Аз мушаххасоти умдаи луғати мазкур иборат аз он аст, ки моддаи луғавӣ аз ҳарфи охиринаш бо тартиби алифбои арабӣ тавзеҳ карда мешавад. Шамс Фаҳри Исфаҳонӣ дар ин луғати худ калимаҳои сирф форсӣ, ки бештари онҳо барои форсизабонони имрӯзӣ мафҳум аст, вале аз истеъмол баромадааст (масалан, рӯзбон - денивальный), чамъу тавзеҳ кардааст. Ҳамчунин, дар ин луғат шарҳи калимаҳои суғдӣ, паҳлавӣ ва туркӣ низ дучор мешавад, ки барои мутахассисони соҳаи забон чихати омӯзиши вазъи забони форсии асри XIV маводи хуб медиҳад. Дар ин давра таълифоти алоҳидае дар илми луғат навишта шудааст, ки “Сиҳоҳ-ул-ачам”-и Шамсиддин Муҳаммад ибни Ҳиндушоҳи Наҳҷувонӣ (маъруф ба Шамси Муншӣ), ки ба номи Хоҷа Гиёсиддин Муҳаммад бахшидааст (Ҳоҷӣ Халифа дар “Кашф-уз-зунун” иштибоҳан ин асарро ба Ҳиндушоҳи Наҳҷувонӣ-падари Шамси Муншӣ нисбат додааст) (51,74), “Кашф-ул-эъроб”-и Ҷамолиддин Муҳаммад бини Муҳаммади Табретӣ ва ғайраро метавон ном бурд. Яке аз китобҳои бузурги энциклопедие, ки дар аҳди мавриди мутолиаи мо дар Табрет (соли 1335) навишта шудаасту хеле қолиб аст, “Нафоис-ул-фунун фӣ ароиси-л-уюн”-и Шамсиддин Муҳаммад ибни Маҳмуди Омӯлӣ (ваф. 753/1352) мебошад. Муҳаммади Омӯлӣ мударрис буда, аз

алломаҳои он рӯзгор ба шумор мерафт (16, 241). Ин асари ӯ қариб ҳамаи илмҳои ақливу нақлии мутадовил дар асри XIV-ро дар бар мегирад. Омӯли дар муқаддимаи китоб навиштааст: “Савоб чунин намуд, ки ин китоб ба ду қисм мурааттаб шавад, қисме дар улуми авохир” (33, 7). Шарҳи илмҳои адаби дар қисмати улуми авохир, яъне улуми аҳди ислом дар мақолаи аввал овардааст. Муҳаммади Омӯли улуми адабии замони худро ба 16 навъ ҷудо намудааст, ки иборатанд аз хат, ҷудо намудааст, ки иборатанд аз хат, луғат, иштиқок, тасриф, наҳв, маонӣ, баён, бадеъ, арӯз, қавоъид, фарз, нақд-уш-шеър, давовин, амсол, иншо, истифо мебошад (33, 7). Ҳоҷӣ Халифа дар “Кашф-уз-зунун” навиштааст, ки “Муҳаммад ибни Маҳмуди Омӯли, ки дар ҳар фанне таълифоте дорад, хостааст ҳамаи онҳоро дар китобе воҳид бо номи “Нафоис-ул-фунун фӣ ароиси-л-уюн” чамъ оварад ва адади илмҳои чамъовардаи ӯ дар ин асар ба 120 расонидааст” (51, 607). Аммо бояд гуфт, ки ба қавли худи Омӯли (33, 7) ва таъйиди Забехуллоҳ Сафо ҳамаи илмҳои баёншуда дар “Нафоис-ул-фунун” 160 адад аст.

Қисмати улуми авохирӣ “Нафоис-ул-фунун” дар омӯзиши масъалаҳои умумии назарӣ ва амалии фунуни адаби, хосса, дар шинохти истилоҳоти гуногуни адабиётшиносии он аҳд аҳамият дорад.

Аз донишмандони дигари охири асри XIV ва ибтидои асри XV-и Табреш Ваҳиди Табрешӣ аст, ки дар Табреш ба дунё омада, таҳсил ва касби камол кардааст. Ӯ ду асари муҳим таълиф намудааст. Яке “Мифтоҳ-ул-бадоеъ” ва дигар “Ҷамъи мухтасар” барои таълими додарзодаи муаллиф дар худуди солҳои 1417-1420 навишта шудааст (18, 19). Чунин ба назар мерасад, ки ҳадафи аслии Ваҳиди Табрешӣ дар “Ҷамъи мухтасар” асосан тавзеҳи қоидаҳои умумии арӯзу қофияи шеъри форсӣ будааст. Ӯ, илова бар ин, зимни муайян намудани вазни абёте, ки ба таври мисол фаровон овардааст, санъатҳои бадеии онҳоро низ муайян ва ташреҳ кардааст. Хуллас, ин асар ҳам мисли дигар асарҳои роҷеъ ба фанни шоирӣ навишташудаи он аҳд дастури хуби таълимӣ барои фаро гирифтани фанни суҳангустарӣ мебошад.

Китоби дигаре, ки зикри он ин ҷо воҷиб аст, “Ҷавоҳир-ул-асрор”-и Шайхи Озарӣ мебошад. Ин адиби донишманд, ки ба шаҳодати сарчашмаҳои хаттӣ дар соли 866/1462 дар синни 82-солагӣ аз олам гузаштааст, дар соли фавти Камоли Хучандӣ 17 сол доштааст. Пас гуфтан мумкин аст, ки ӯ ҳаёти адабии асри Камолро дарк кардааст. “Ҷавоҳир-ул-асрор”-ро Озарӣ дар соли

840-и ҳичрӣ, мутобиқ ба 1437 мелодӣ навишта ба анҷом расонидааст. Ин китоб ба қавли Давлатшоҳи Самарқандӣ, маҷмӯаест аз “наводиру амсол ва шарҳу абёти мушкила ва ғайру золика” (20, 455). “Қавоҳир-ул-асрор” аз чор боб иборат буда, ҳар боби он муштамил бар чандин фасл аст, ки он фаслҳо дар навбати худ ба чандин сир тақсим мешаванд. Боби чоруми китоб “Дар баёни каломи шуаро” дар даҳ фасл мураттаб шудааст. Шайхи Озарӣ дар ин боб абёту порчаҳои мушкилоро аз жанрҳои гуногуни шеърӣ шоирони бузурги гузашта ва муосири худ шарҳу эзоҳ додааст. Аз ҷумла, дар фасли сеюм чанд байт аз ғазалиёти Камоли Хуҷандӣ ва дар фасли панҷум, ки “дар баёни ишколи муқаттаот” аст, як китъаи Камолро шарҳу тафсир кардааст. Дар охир муаллиф роҷеъ ба баҳрҳои вазни арӯзи форсӣ мухтасар таваққуф намуда, дар баробари он баъзе навъҳои нодири ташбеҳ ва санъатҳои лафзии шеърӣ, мисли ихом, тарсеъ, таъкид ва ғайраро таъриф намуда, бо мисолҳо эзоҳ додааст.

Азбаски дар асри XIV насри фанниву бадеӣ низ ривоч дошт, дар назария ва амалияи анвои гуногуни он, хосса насри муншиёна, баъзе китобҳо навишта шудаанд. Масалан, Шамсиддин Муҳаммад ибни Ҳиндушоҳи Нахҷувонӣ дар фанни иншо ва муросилот асаре бо номи «Дастур-ул-котиб фӣ таъйини-л-маротиб»-ро дар соли 1365-66 таълиф карда, ба Султон Увайси Ҷалоир бахшидааст. “Дастур-ул-котиб”-ро олими озарӣ А.А.Ализода дар ду ҷилд дар Маскав (ҷ.1, 1962, ҷ.2, 1973) ба таъб расонидааст. Ин асар дастури нависандагии он аҳд буда, оиди тарзи иншои мактуботи расмиву ғайрирасмӣ ва қоидаву тартиботи он мебошад. Нахҷувонӣ дар ин китоб роҷеъ ба одоби нависандагӣ ва шароити он низ баҳсҳо кардааст. Муҳаммад ибни Алии Хоразмӣ ҳам китоби судманде бо номи “Ҷалолия” дар илми мукотиба таълиф намудааст (16, 298).

Гуфтан лозим аст, ки ҳама китобҳои зикршуда на танҳо дар асри XIV, балки дар асрҳои XV-XVI ва минбаъд ҳам барои фарогирифтани улуми адабӣ барои шоирону нависандагон ва адабиётшиносон ба ҳайси манбаъҳои муҳим хидмат кардаанд.

Ривочи шеъру шоирӣ. Санъати шеър дар асри XIV идомаи муттасили шеъри асри XIII буда, аз давраҳои муҳими таҳаввули он мебошад. Тавре ки дар қисми улуми адабӣ дидем, шарҳу таълиқот ва асарҳои гуногун дар улуми адабия, махсусан дар илми сегона – арӯз, бадеъ ва қофия таълиф шудаанд, ки ҳамин худ бозгӯкунандаи ривочи шеър дар ин аҳд мебошад. Мо ин ҷо

кӯшиш мекунем, ки фақат ба вазъи шеърӯ шуарои Табреси асри XIV бо назаргирии он, ки Камоли Хучандӣ дар он муҳити адабӣ фаъолият дошт, чашмандозиҳо намуда, мушаххасоти умдаи шеърӯ шоирии он давраро то ҳаdde муайян намоем. Бояд гуфт, ки дар ин хусус ҳам шеършиносон ва ҳам худи шоирони он аҳд то андозае дахл кардаанд.

Яке аз донишмандони соҳибназар ва дақиқсанҷи каломи мавзуни ин давр Шарафуддин Ромии Табресӣ аст. Давлатшоҳ, ки Шарафуддини Ромиро “хусусан дар илми шеър саромади рӯзгори худ будааст” мегӯяд (20, 341), ҳақиқати ин чиз аз осори ӯ низ хувайдо аст. Пас чунин ҳукм равост, ки андешаҳои назарии ӯ дар мавриди шеърӯ шоирӣ инъикоскунандаи тарзи фаҳмиши дақиқи масъалаи мазкур дар аҳди мавриди омӯзиши мо мебошад. Бинобар ин, ҳангоми муайян намудани афкори назарии асри XIV дар бораи шеърӯ шоирӣ ба андешаи ин марди фозил амиқтар бояд назар афканд.

Ромӣ дар хотимаи “Анис-ул-ушшоқ”-и худ дар хусуси шеърӯ шоирӣ бисёр андешаҳои ҷолиби диққат ва қобили мулоҳиза баён намудааст. ӯ шеърро як санъати махсусу фавқуллода ва шоири дар кори худ муваффақ ва соҳибистеъдодро шахси саодатманд ҳисоб мекунад. ӯ ҳарчанд аз як тараф, “каромат шакке бувад аз муъҷизот ва шеър навъе аз сеҳр” (55, 59) мегӯяд ва лутфи табъро “натиҷаи назари Ҳақ” медонад, аз тарафи дигар, ба масъала хеле дуруст наздик шуда зикр мекунад, ки “аммо касбро мадхале тамом аст ва саъйро эътиборе азим, ки ба тадриҷу қарору интизор тарбият гардад” (55, 60). Яъне, чидду ҷаҳд, кӯшишу корро аз эътибор соқит нанамуда, шоириро на як кори бадоҳатӣ, балки як протсессии тадриҷӣ ва эволюсионии фаъолияти зеҳнӣ ҳисоб мекунад, албатта, бо назардошти саъю заҳмат. ӯ меафзояд, ки “бар мустаиддон пӯшида нест, ки умре дар илме сарф мебояд кард, то бар ҳақиқати он бирасанд ва коме бароваранд” (55, 60). Ин андешаҳои Ромӣ аз он ҷиҳат низ ҷолиб ва қобили қабул аст, ки худи ӯ бар замми шеършинос будан шоири пуртавоне ҳам буд. Яъне, Ромӣ назарияи худро дар бораи шеър дар амалияи эҷоди бадеияш таҷассум намудааст. Аз назари Ромӣ байти шеър устувор бар ҷаҳор рукн аст, ки онҳо иборатанд аз лафз, маънӣ, санъат ва ҳаёл. Дар сурате байт солим ва маъмур хоҳад шуд, ки ба ҳамин “аркони арбаа” мустаҳкам бошад. Ромӣ ба ҳар чор рукн диққати махсус дода, онҳоро шарҳ додааст. ӯ мегӯяд: “Лафз қишр асту маънӣ лубби ӯ”. Яъне, ба таври дигар ифода карда шавад, лафз

ин суроби калима ва иборат аст ва маънии он гавҳари мазмуни вай аст. Санъат бошад, (санъати шеърӣ) “бар ҳуруф мутараттиб аст ва ба ҳасби талаффуз дар иборат ояд” (55, 61). Ромӣ хаёлро шарҳ дода, онро “гулгунаи рухсори арӯси маънӣ” (55, 61) мегӯяд. Ин ҷо “хаёл” бо истилоҳоти имрӯзии “фантазия”, “воображение”, “вымысел” мувофиқ аст ва дақиқтари онро А.Н.Болдырев “поэтическая выдумка” (14, 149) номидааст. Аз мулоҳизоти Ромӣ роҷеъ ба хаёл чунин маълум мешавад, ки ӯ ба ҳайси шеършинос аз андешаҳои олимони пешгузаштааш Арасту, Ибни Сино, Шамс Қайси Розӣ ва, хосса, Насриддини Тӯсӣ огоҳии том дошта, афкори эшонро оид ба моҳияти шеър ва шахси шоир вобаста ба протесси адабии замонаш такомул додааст. Ромӣ, ки “хаёл”-ро “гулгунаи рухсори арӯси маънӣ” мегӯяд, пай бурдани он душвор нест, ки ӯ ҳам мисли Насриддини Тӯсӣ хаёлро мансуб ба маънии шеър медонад. Дар воқеъ ҳам лафз ва хаёли рангин дар якҷоягӣ маъниеро дар либосе пероста ироа мекунад ва дар натиҷаи охир ин ё он фикр ё ғояи муайян талқин мешавад. Манбаи офариниши хаёл “қувваи мутахаййила”, яъне нерӯи димоғии шоир аст, ки онро Ромӣ “машшотаи рухсори арӯси маънӣ” медонад. Шеъри барҷастаи дилнишин ҳамон аст, кихаёлангез бошад. Аз ин рӯ, шеърро тасвири хаёли шоирона бояд донист. Ромӣ тақозо мекунад, ки вусъати хаёл дар қалам ба дараҷаи ифрот нарасад ва аз фаҳм дур воқеъ нагардад. Аммо эҷоди чунин шеъри комил кори сахл нест. Бинобар ин, ӯ таъкид мекунад, ки “ба хаёли камол тавон расид ва ба камоли хаёл натавон расид” (55, 61). Шарҳи ин ҳукм чунин аст, ки ҳар шоир то дараҷаи камоли худ хаёлпардозӣ мекунад ва пештар аз он рафта наметавонад. Доманаи хаёл бошад хеле фарроҳ ва беохир аст ва ба камоли хаёли шоирона расидан маҳол аст. Ин монанди он аст, ки имконияти донишпазирӣ ва маърифаткунии инсон ҳудуд надорад. Пас тасвири мухайяли чанбаҳои мухталифи падидаҳои табиат ва зиндагӣ ба фаросат ва назокати завқи эстетикӣ гӯянда вобаста аст, ки он ҳам сарҳад надорад. Ба ҳар ҳол аз он ҷиҳат, ки шоир кашфҳои шоиронаи худро дар сухан меорад, яъне талаффуз мекунад. Ромӣ овардааст, ки “сухангӯйро нақшбанди бод гуфтаанд, чаро ки дар сухан ҳар нақш бар бод нақш мебандад” (55, 62). Аз навиштаҳои Шарафуддин Ромӣ ва бархе шоирони ин аҳд маълум мешавад, ки баъд аз Ҳоча Насриддини Тӯсӣ суханшиносони асри XIV дар фаҳмиши шеър ва моҳияти аслии он бозпас ба консепсияи мутақаддимон бозгашт намуда, дар ҷавҳари шеър, пеш аз ҳама

хаёлро унсури асосӣ мешинохтагӣ шуданд. Чунин ранг гирифтани масъала, аз як тараф, нуфузи андешаҳои адабию эстетикӣ Насриддини Тӯсӣ ва пешгузаштагон дар шинохти шеър бошад, аз сӯи дигар, ин натиҷаро дар пешрафту такомули табиӣ каломи рехта бояд чувт, ки торафт ва беш аз пеш ҷанбаи ҳунарии он боло мегирифт. Рехтагӯёни ин давр бештар ба нуқтасанҷӣ, маъниофаринӣ ва таачҷубангезии калом таваҷҷуҳ зоил менамуданд. Инҳо ҳамафақат дар заминаи вусъати хаёл ва барҷастагии қувваи мутахаййилаи шоирон метавонист ба миён ояд. Ҳамин тасвири хаёлоти шоирона аст, ки нозуктарин торҳои эҳсоси шунаванда ё хонандаро таҳрик менамояд, бармеангезад ва ўро ба дунёи хис ва андеша мекашонад, дар дилаш завқеву нишоте эҷод мекунад. Бад-ин васила табиати инсонро ба табиати моддӣ пайванд медиҳад. Яке аз шоирони боистеъдоди Табрез, ҳамзамони Камол - Ассори Табрезӣ дар маснавии “Меҳру Муштарӣ” дар боби “Сабаби назми китоб” ба ҳамин нуқта ишора намуда фармудааст:

*Сухан чун май нишотангез бояд,
Ки то хотир бад-ӯ рағбат намояд.
Зи гул бошад чаманро об дар ҷӯй,
Зи мул бошад бутонро ранг дар рӯй.*

Камоли Хучандӣ низ асоси суханварии худро бар ҳамин тарз ниҳодааст. Аз ин рӯ, дилкашии шеъри худро дар “пурхаёли” ва “мухайяли”, яъне пуробурангии он мебинад:

*Нақши Чин гарчи дилкаш аст, Камол,
Нақши килки ту пурхаёлтар аст (30, 90).*

Ё дар ҷои дигар мегӯяд:

*Баъд аз ту аз қаринон дар қарнҳо аз ин сон,
Шеъри тари мухайял сар то ба по кӣ гӯяд? (10, 344).*

Дар ҳақиқат, ҳар шеъри дилангез ҷанбаи қавии хаёли дорад, ҳар гуна маъниро фақат дар партави хаёл метавон шоирона баён кард. Лафзи “хаёл” дар шеъри шуарои асри XIV-и Табрез, хосса, дар ашъори Камол ба маъниҳои гуногуне, мисли тасвир, тасаввур, фикр, нақш, акс, ёд, гумон, пиндор ва ғайра низ хеле фаровон омадааст, ки дар заминаи ҳамин маъниҳо образҳои бадеӣ офарида мешавад. Аз ин вачҳ, хаёл компоненти муҳими ҳама гуна тасвирот аст. Хаёл аст, ки ба шоир имкон медиҳад дар лаҳзае ҳосили андешаи худро бо тамоми ҷузъиёти маънавиаш, ки онро метавон фақат тасаввур намуда, баъдан ба идроки он гузашт, дар қолаби калимот рехта тақдими хонанда намояд. Пас, ба қавли Шафеии

Кадканӣ “хаёл маҷмӯи имконоти баёни ҳунари аст, ки дар шеър матраҳ аст ва заминаи аслии онро анвои ташбеҳ, истиора, ихом, асноди маҷозиву рамз ва гунаҳои мухталифи ироаи тасовири зеҳнӣ ташкил медиҳад” (3, 15). Аз ин нуқтаи назар “хаёле”, ки Ромӣ дар назар дорад, ҳамон тасвирест зеҳнӣ барангезандаи хиссу хаёли хонанда.

Гузашта аз ин, Ромӣ ба таносуби калом дар шеър диққати маҳсус дода, риоя шудани онро як амри фарз медонад ва онро “ҷони сухан” ва меъёри муҳими шеъри асил меҳисобад. Зеро таносуби комили калима ва таркибҳои байт мутобиқати услубиву мундариҷавии шеърро таъмин намуда, боиси устувории устухонбандии он мегардад.

Баъдан, Ромӣ принципҳое, ки бояд дар шеър риоя шавад, ташреҳ намудааст. Назар ба гуфтаҳои ӯ чунин натиҷа ҳосил мешавад, ки сухан бояд сафои оинаро дошта бошад, яъне равшан ва фасеҳ бошад. Ҳамчунин, латофати обро дошта бошад, яъне равон бошад ва сухан поку бикр бошад (55,62). Яке аз шартҳои дигари шоирро Ромӣ дар ростгуфторӣ ва росткориҳои шоир доништа мегӯяд: “Мизони таъби аҳли назм иқтисоӣ ростӣ қунад ва сухангӯи соҳибкамол бояд, ки ростгуфтор ва дурустқирдор бувад, то сухани ӯ баландӣ ёбад” (55, 63).

Дар гузашта яке аз талаботе, ки назди аҳли санъат гузошта мешуд, пок намудани қалб аз ҳама гуна олоишот ва қудурот буд. Яъне, санъаткор бояд дили пок ва ахлоқи нақӯ дошта бошад. Ромӣ низ аз шоир ҳамин чизро тақозо намуда навиштааст: “Сафоӣ зулоли сухан аз манбаи дил аст. Ҳар гоҳ, ки маҷроӣ об баста шавад, об ҷорӣ нагардад ва замири оина сурати маънӣ аст, то оина равшан набувад, маънӣ чӣ гуна сурат бандад? Мудом, ки мутакаллим ба авсофи чамил мавсуф нагардад, аз таҷаллии наварӯси олами ғайб (илҳом-Б.М.) рӯи гушоиш наёбад ва пайваста бояд, ки шоирро талаби ҳусн ғолиб бувад ва ҳусни талаб (яъне шоир бояд ба ҳусни тарзи адо бикӯшад, на ба тарзи силаситонӣ- (Б.М.), то сухани ӯ силсилаҷунбони ҳалқаи ушшоқ гардад...” (55, 64). Тавре ки дида мешавад, Ромӣ ин ҷо назарашро дар бобати меъёри одоб ва этикаи шоирӣ ифода намуда, аз шоир тақозо дорад, ки шараф ва эътибори сухангӯиро ниғаҳ дорад.

Шайх Озарӣ низ дар “Ҷавоҳир-ул-асрор” шоирони асил ва боистеъдодро васф намуда, мақоми онҳоро дар ҷомеа хеле арҷ мегузорад. Маълум мешавад, Озарӣ хуб мефаҳмид, ки шоир аз пешбарандагони маданияти маънавии халқ аст. Аз ин рӯ, ӯ стату-

си ичтимоии фаъолияти шоириро хуб дар назаргирифта, шоиронро дар зинаи ичтимоӣ мисли Низомӣ баъд аз анбиёҳо меҳисобад ва эшонро “хусравони иқлими аҳду аср” медонад (53, 149б).

Шоир шеър мегӯяд ва шеър ба фикри Озарӣ низ зодаи тахайюли шоир аст. Агар он хунармандона гуфта шуда бошад, нуфузаш ба эҳсосоти одамон хеле муассир воқеъ мешавад. Ў менависад: “Оташи гуфтори эшон (шоирон-Б.М.) машъалаи ғозибони куфркушой бо анвои бикрашон мӯниси гирифтори шаби фироқ ва доруи фикрашон марҳами дили маҷрӯҳи ушшоқ навозандагони ранчурони захми шамшери муваддат ва барозандагони арӯсони маҳди меҳру муҳаббат, забони эшон мифтоҳи абвоби ганҷи малакутӣ ва дили эшон ганҷинаи ҷавоҳири асрори лохутӣ” (53, 149б). Тавре ҳам, ки дида мешавад, Озарӣ дар шеър бештар ҷанбаи эҳсосиро мебинад, ки ин чиз, албатта, ба вазъи ичтимоии замон иртиботи сахт дорад ва дар амалияи эҷодии шоирони ин давр низ хуб ба мушоҳида мерасад. Аз ҷониби дигар, ӯ ба “оташи гуфтор”, “навои бикр”, “доруи фикр” ва “забони чун мифтоҳ”-и шоир аҳамият медиҳад, ки ҳамаи ин ишора ба хунари шоирона аст.

Дар воқеъ, дар асри XIV хунари шоирӣ пеш рафта, услуби баён дар шеър хеле ба камол расида буд. Шоирон бо истифода аз паҳлӯҳои гуногуни шакливу маънавии лафз ба дарёфти маънӣ ва баёни хунармандонаи он мекӯшиданд. Азбаски дар ин давр протсессии такмили шеъри ирфонӣ идома дошт, ба ҳам пайвастанӣ хунармандонаи шаклу маънӣ дар сухан боло гирифта буд. Тавре ки дар фаслҳои гузашта дидем, дар ин аҳд дар Табрз санъатҳои гуногуни нафиса, умуман маданияти моддӣ ва маънавий рӯ ба тараққӣ ва таҳаввул ниҳода буд ва аҳли хунару санъат дар баробари амикрафти мазмуну мундариҷа ба тазйин ва ҳашамнокии маҳсули дасту завқи худ мепардохтанд. Шеър низ, ки як ҷузъи санъати зебо аст, дар ин амр дар канора намонд. Дар ин масъала ҳанӯз Шиблии Нуъмонӣ дуруст изҳори назар намуда буд: “Шоирӣ ва иншоъпардозӣ ҳар ду бо тамаддун якнавохт мароҳили такомул мепаймоёнд. Яъне, тамаддун дар ҳар пояе бошад, шоирӣ низ ҳамдӯш ва бад-он гуна хоҳад буд” (58, 66). Адабиётшиноси намоёни рус Д.С.Лихачев низ қайд кардааст, ки “Услуби замона барои ҳамаи санъатҳо ва барои тамоми даври худ ягона аст ва фақат дар марҳалаҳои муайяни инкишофи идроки эстетикӣ арзи вучуд мекунад” (25, 202). Ба эътибори он гуфтаҳо шоирон низ мисли соири санъаткорон тобеи гармонияи услуби ягонаи бадеии

вакт буданд. Шоирони зиёде ба майдон омада буданд, ки ба ифодаи маъниҳои тозаву дақиқ дар шеър ва корбурди саноеи бадеӣ дар он эътибори хос меоданд. Бад-ин тартиб “дар шеъри ин аҳд сабке маснӯъ ва парвардаи тахайюлотӣ дуру дароз ба вучуд омад ва асоси пояи хаёлбофӣ ва мазмунсозӣ ва санъатгарӣ дар шеър сарехан ба мушохида мерасад” (26, 448). Шоирон дар чустану пайдо кардани мазмунҳои ғарибу бикр ва ёфтани нуктаҳои амиқ талоши фаровон ба харҷ дода, аз ҳамдигар пешӣ мечустанд. Хуллас, диққати зиёд додан ба шаклу маънии лафз ва таваччуҳ намудан ба лутфу таъъ яке аз нишонаҳои услуби умумии шеъри ин давра шуд. Завқи эстетикӣ давр ҳаминро тақозо мекард.

Агар ба равиши шеъри асри XIV ва навиштаҳои шоирони ин аҳд назар афканем, мебинем, ки шуаро дар аксари жанрҳои шеърӣ, мисли маснавӣ, ғазал, қасида, қитъа, рубоӣ, тарҷебанд, фардбайт, муаммо ва ғайра эҷод намудаанд. Жанрҳои номбаршуда, ҳарчанд ба тариқи анъанавӣ пешиниён идома карда омад, вале маснавӣ ва ғазал дар ин аҳд баъзе таҳаввулотро аз сар гузаронд. Дар воқеъ ҳам маводи адабии мавҷуда ба мо имкон медиҳад гӯем, ки таваччуҳи шоирон ба ин ду жанри шеърӣ нисбатан бештар будааст. Аз ин рӯ, мутахассисон асри XIV-ро асри густариши маснавӣ ва ғазал низ номидаанд (43, 137). Аз адабиётшиносони мусосир Н.Сайфиев, ки дostonҳои асри XIV-и форсу тоҷикро нисбатан муқамалтар омӯхтааст, онҳоро аз ҷиҳати шаклу мундариҷа ва сохташон ба чанд гурӯҳ тақсимбандӣ намудааст. Назар ба таснифоти ӯ дostonҳои дар ин аср таълифшуда, дostonҳои таърихӣ, фалсафӣ-дидактикӣ, ишқӣ-лирикӣ ва дostonҳои эпикӣ романи мебошанд ва ҳама дар шакли маснавӣ навишта шудаанд (45, 11).

Ин ҷо мо метавонем аз “Зафарнома”-и Ҳамдуллоҳи Муставфӣ, “Шоҳаншоҳнома”-и Аҳмад бинни Муҳаммади Табрезӣ, “Гулшани роз”-и Маҳмуди Шабустарӣ Табрезӣ, “Ҷоми Ҷам” ва “Даҳ нома”-и Авҳадии Мароғай, “Меҳру Муштарӣ”-и Хоҷа Муҳаммад Ассори Табрезӣ ва ғайра ном барем, ки намоёнгари ривоҷи дostonнависӣ дар ҳаёти адабии Табрез низ мебошад. Аз ҷиҳати ҳаҷм калонтарин маснавӣ ишқӣ-лирикӣ дostonсароёни Табрезӣ ин аҳд “Меҳру Муштарӣ”-и Ассори Табрезӣ мебошад, ки баъдтар аз тарафи Ҷомӣ баҳои сазовор гирифтааст.

Н.Сайфиев дар асоси таҳлили ҳаматарафа ва далелҳои эътимодноқ ба чунин хулосаи одилона меояд, ки “сujetҳои “Меҳру Муштарӣ”, “Фирокнома”, “Ҷамшеду Хуршед”, “Гулу Наврӯз” ба қулӣ нав мебошанд. Чунин sujetхоро дар адабиёти хатти

форсу тоҷик то асри XIV мо вонамехӯрем” (45, 11). Достонҳои “Ҷоми Ҷам”, “Даҳ нома”, “Меҳру Муштарӣ” ва ғайра аз ҷиҳати композитсия, хусусиятҳои услубӣ ва ҳалли мавзӯё асарҳои типӣ нав мебошанд (45, 11).

Дар баробари рушди маснавӣ миёни жанрҳои мутадовили давр ғазал мақоми бешоиб дорад. Дар ин аҳд шоир ба суроғ намеояд, ки дар ин жанри нафис табъ наозмуда бошад. Хубтараш ба гуфтаҳои шоир ва шеършиноси ин давра Шайх Озарӣ гӯш фаро диҳем, ки мегӯяд: “Пӯшида нест, ки аз ҷинси ҷавоҳири фунуни шеърӣ ҳеч ришта латифтар ва гавҳаре шарифтар аз риштаи ҷавҳари ғазал нест, ки ҳама самараи аъмолу мақомот ва аҳволу натиҷаи ишқу муҳаббат бо маъшук ва муварриси асрори фироқу висол аст, ҳосил, ки ҷамани фунуни ашъор аст ва тоифае мутағаззилон булбулони гулзор ва тӯтиёни шаккаристонӣ аҳли гуфторанд:

Аз фунуни шеър фанни беҳтарин омад ғазал,

Чун нақӯрӯён, ки дар сурат беҳанд аз ҷинси инс.

Ҷамҷунон ки ин фанни шариф аз фунуни сухан пуршеваву фитнагар ва дилрабою ғамзазан аст, ишқварзон ва соҳибони ин ҳирфа ҳама азиз-ул-вучуду оламгир ва шаҳрошубу турфатабъ ва танассуҷгӯю адимулмисл ва нодиратуттавр бошанд” (53, 180а).

Азбаски Озарӣ ғазалро мофавқи фунуни шеърӣ медонад, ғазалсароро низ “хориҷи тоифаи шоирон” медонад ва меафзояд, ки ин гурӯҳро аҳли лутфу табъ хонанд” (53, 180 а). Дар ин гуфтаҳои худ Озарӣ ҳам ғазалро аз нуқтаи назари шеършиносии аҳди худ таъриф додааст, ҳам моҳияти бадеии онро то андозае кушодааст ва ҳам мавқеи ғазалсароро миёни шоирони дигар муайян намулдааст. Яъне, Озарӣ мақому эътибори шоири ғазалгӯро миёни соири суханварон болотар арзёбӣ мекунад. Аз ҷониби дигар, вақте ба навиштаҳои Озарӣ нек менигарем, маълум мешавад, ки дар ин маврид ӯ на танҳо назари шахсии худро баён кардааст, балки назари эстетикӣ шеършиносони он замонро ифода кардааст. Яъне, дар аҳди мавриди назар мақоми ғазалгӯёро аз мартабаи шоирони дигар ба маротиба болотар медонистанд. Дар воқеъ ҳам шоирони ғазалсаро тараннумкунандагони ҳақиқӣ ишқу зебоӣ ва барангезандагони шавқу завқ ва дилбастагӣ ба ҳаёту муборизаву талош баҳри комёбӣ дар зиндагӣ, ҳуллас муттақои қалби афроди ҷомеа буданд. Гузашта аз ин, жанри ғазал барои шоирони ғазалсаро мадори озмоиши табъ ва имкони васеъ ҷиҳати иброи хунард дар ифодаи тӯғи эҳсосоти андешаҳои ботинӣ мебошад.

Шоирони ғазалсарои асри XIV анъанай ғазалсароии гузаштагон, хосса Саъдӣ, Амир Хусрав ва Ҳасани Деҳлавиро идома дода, дар пешбурди ин жанр боз ҳам ба дастовардҳои нав ноил гардиданд.

Натиҷаи чакидаҳои таъби латифи як қатор шоирони ғазалгӯ мисли Ҳочу, Имоди Фақеҳи Кирмонӣ, Ҳофиз, Салмони Соваҷӣ, Камоли Хучандӣ ва дигарон буд, ки инкишофу таҳаввули жанри ғазал ба ҳадди аъзамӣ расид. Протсессии ташаккули он ҳамчун жанри олиии шеърӣ гиноӣ ба таври расмӣ асосан анҷом пазируфт. Шоирони ин аҳд якҷанд хусусиятҳои шаклӣ-компаратсионие, ки дар ғазали асри XIII ҳанӯз роҳи тақомул мепаймуд (28, 40), дар ҷавҳари ғазали худ мустақкам намуданд. Инҳо иборатанд аз тақсимкунии фазои дохилии ғазал ба пораҳои компаратсионӣ мавзӯӣ, дар дохили ғазал риояи принсипи мухторияти байтҳо, маҳдудкунии ҳаҷми ғазал аз 7 то 12 байт ва ҳатмӣ будани зикри таҳаллус дар мақтаи ғазал. Вобаста ба ин хусусиятҳои зикршуда се типии компаратсионии ғазал-пароканда; мусалсал (43, 148) (ё якпора) ва воқеабанд сареҳан ба назар мерасад, ки миёни ин шаклҳои типии аввал мавқеи намоён дошт. Доираи мавзӯӣ ва мундариҷаи ғазал низ дар ин давра васеъ шуд. Ба қавли дурусти Забехуллоҳ Сафо дар ғазалсароии асри XIV ғазали орифонаву ошиқона ба ҳам даромехт ва аз ин омезиш шеваи нав дар ғазал ба зуҳур пайваст. Дар ин шева аз тарафе, афкори олиии ирфонӣ ва нуқоти амиқе аз ҳикмат ва тафаккуроти шоирона ва аз тарафи дигар, забони латифи шоирони ғазалгӯӣ ва диққате, ки онон дар ҳифзи зоҳирии алфози худ ба қор мебарданд, ба якдигар ҳамроҳ шуд (22, 323). Ин ҷо ҳаминро метавон илова кард, ки барои шоирони ғазалсарои ин аҳд маъвои тасаввуф мақтаи дигари ҳунари шеърӣ буд. Азбаски “хамирмоҷи тасаввуф ишқу муҳаббат аст” (47, 69), онҳо меқӯшиданд, нозуктарин эҳсосоти ишқиро бо латифтарин калимоту иборот арз намоянд. Дар баробари ҳамаи ин гуфтаҳо ҳаминро ҳам бояд қайд кард, ки завқии зебоишиносии хонандагонии он аҳд низ тақмил ёфта буд. Чунин ғазале мавриди писандии онон қарор мегирифт, ки маънӣ ва мазмуни тоза дошта бошад, дорой ҳаёлоти дақиқии шоирона буда, тарзии адоии он тааҷҷубангез ва барангезандаи ҳаёлии хонанда бошад. Камоли Хучандӣ низ ба чунин нуқта ишора намуда гуфтааст:

Камол ашъори ақронат чу эъҷоз,

Гирифтам, сар ба сар ваҳй асту илҳом.

Чу холӣ аз ҳаёли хос бошад,

Ҳаёл аст он, ки гирад шуҳрати ом (31, 512).

Ҳама нозукбаёнӣ ва борикандешихои Камол барои ифодаи хаёли хоси бикр, ба таъбири устод С.Айнӣ “мазмунӣ хоси тозаи обнарасида” (4, 228) мебошад ва дар ин кор ӯ, дар воқеъ, маҳорати фавқулӯда дошт, ки боиси пайравии дигарон мегашт. Аз ин рӯ, Зайнулобидини Муътаман зикр кардааст, ки “Баъд аз Амир Хусрав ва Хоча (Ҳофизи Шерозӣ-Б.М) шуарое чун Камоли Хучандӣ ва пайравони ӯ дар мазмунтарошӣ ва ба истилоҳи худашон “хаёли хос” қадамҳои тоза бардоштанд ” (24, 353).

Аз пайравони Камоли Хучандӣ Амиршоҳӣ низ гуфтааст:

Шоҳӣ, хаёли хос бигӯ аз даҳони дӯст,

Чун нест лаззате суханони шунидаро (6, 5).

Шайхи Озарӣ низ ба тарзи адои ғазал диққати махсус дода латофат, зарофат ва тақаллуф дар каломро аз муҳимтарин мушаххасоти ғазал медонад (53, 180а). Ҳамчунин, нозукӣ ва вусъати хаёлро бар он илова намуда, каммияту камоли ғазалро дар ҳамин сифатҳо мебинад. Шеършиноси машҳури асри гузашта Шиблии Нуъмонӣ ҳам пиромуни ғазал андеша ронда, мулоҳизаҳое наздик ба ҳамин маъниро ифода намуда навиштааст: “Забони ғазал забоне аст хос, ки дорой назокат, латофат ва билохира шӯху зариф мебошад ва барои чунин забоне, албатта, хотирот ва хаёлоти хос ҳам лозим аст” (59, 42). Хаёли хос, яъне ибтиқору ихтироӣ хоси шоиронааст, ки онро адабиётшинос А.Сатторов “оригинальная поэтическая выдумка” (46, 21) номидааст. Шоир дар асоси таҷрибаи шеърӣ нозуктарин эҳсосоти отифии худро ба риштаи тасвир мекашад ва робитаи инсонро бо табиат намоиш медиҳад. Лафзи хос муқобили ом аст. Ом, яъне умумӣ, кӯҳна, маъмулӣ гуфташ аст. Хос бошад, муқобил ё акси ом аст. Ба маънии ҷадид, тоза, нав, яъне ғайри ом, ғайримаъмулӣ, ғайри мутадовил аст. Яъне, он кашфиёти тозаӣ бадеиро, ки шоир дар натиҷаи мушоҳидаҳояш аз падидаҳои табиат ва зиндагӣ ба вучуд меорад, ба тарзи нав баён мекунад. Тасвири чунин хаёли хоси шоирона, ки ба масъалаи тарзи баён низ иртибот дорад ва шоирро гоҳо ба тақаллуф мерасонад ва тавре ки зикр шуд, Озарӣ тақаллуфро чун сифати ғазал ном гирифтааст. Пас тақаллуф чист? Маънии луғавии тақаллуф маҳоричи изофӣ, зинату ороиш аст. Шоир аз тамоми имконоти забонӣ, воситаҳои тасвир суд гирифта, ба василаи лафз наққошӣ мекунад, ба тарзи хос наққошӣ мекунад. Азбаски адабиёт ҳунари забонӣ аст, ҳунари худро дар коркарди забон нишон медиҳад. Аз ин рӯ, тақаллуф бештар иртибот дорад ба завқ ва ҷаҳони маънавӣ маърифатии шахси эҷодкор. Дар як вазъу рӯҳияи муайяни

завқӣ шеъри баланде сохтан аст. Ин дар сурате хунар аст, ки ба дараҷаи ифрот нарасад. Дар амри ба чунин савияи хунари ғазал гуфтан аз миёни шоирони асри XIV Камол гӯӣ сабақат рабуда буд. Таҳқиқоти дар ин замона бурдаамон моро ба чунин хулоса овард, ки дар асри XIV ғайр аз мактаби ғазалсароии Шероз, ки ба сарвари Ҳофизи Шерозӣ фаъол буд, мактаби ғазалсароии Табрез низ вучуд дошт ва он маркази хаёлпардозӣ ва маъниофаринӣ буда, симои барҷастаи он, ё метавон гуфт сарсилсилаи он барҳақ Камоли Хучандӣ буд.

Азбаски Камол, ба қавли С.Айнӣ “устоди бузурги забон аст” (4, 229), такаллуфоташ зишт воқеъ намешуд. Ё тарзе ғазал мегӯяд, ки такаллуфаш маълум намешавад, агар бошад ҳам, хушоянд аст, зеро решаи маънавии қавӣ дорад.

Такаллуфҳои Камол на танҳо мавриди қабули аҳли завқи он рӯзгор воқеъ мешуд, балки ҳудаш ҳам онҳоро меписандид. Ҳамин аст, ки ӯ гуфтааст:

*Ин такаллуфҳои ман дар шеъри ман,
“Каллиминӣ ё ҳумайро”-и ман аст (ҷ.2, 539).*

Аз ин бармеояд, ки Камол лафзбозиҳо ва такаллуфоти хешро меписандидааст. Яъне, Камол низ мисле, ки Муҳаммад (с) тарзи такаллуми Оишаро дӯст медошт, такаллуфоти худро хуш доштааст. Камол, дар воқеъ, шефтаи лафзи зебо буд, онро дар шеъраш ба гуна-гуна мақомҳо паҳлӯгардонӣ мекард ва арзиши онро ҳам хуб мефаҳмид. Ба таври дигар, шоир набзи калимотро ба даст дошт ва хуб медонист, ки кучо ва чӣ тавр ба кор барад, то сиҳати калом бар ҷой монад. Чунин ба назар мерасад, ки шоирони ҳасуде ҳам пайдо мешуданд, ки дар ин равиш аз Камол пешӣ меҷустанд, вале бар он муваффақ намешуданд. Инро мо аз он факте, ки Шайхи Озарӣ дар “Ҷавоҳир-ул-асрор” овардааст, метавонем бифаҳмем. Озарӣ навиштааст: “Дар замони Шайх Камоли Хучандӣ аз хабисони Табрез ба чиҳати ифҳои Камол ду байте фароҳам оварда буданд ва филҳақиқа онро маънӣ мураттаб набуд ва он ин аст:

*Субҳ чу бар хати уфуқ чилва диҳад бадеъро,
Маркази кулл инон кашад нух фалаки сареъро.
Сайри сареҳи Фарқадон аз фалаки ҳамоилӣ,
Шакли мусалласӣ диҳад шаш чиҳати рабеъро (53, 194 а).*

Воқеан ҳам, ин ҷо зиёдаравӣ дар такаллуф аст, ки шеърро зишт намуда, аз салосат берун бурдааст. Маълум мешавад, дар Табрези асри XIV дар гуфтани шеъри нағзу сара ҳеҷ кас бо Ка-

моли Хучандӣ баробарӣ намекардааст. Инро мо аз навиштаҳои Шайхи Озарӣ низ хуб фаҳмида метавонем. Ӯ дар бораи ғазал сухан ронда менависад: “Афзал-ул-мутааххирин Шайх Камоли Хучандӣ, қуддиса сирруху, ки билоназири мотақаддам ва мотааххири худ аст ва лафзану маънан ин хирфаро (ғазалсароиро - Б.М.) ба камоли худ расонидааст ва чунонки ҳақ ин тавр аст, доди нозукӣ ва латофату хаёл дода” (53, 170 а). Аз ин ҷо хусни назар ва тавачҷуҳи Шайхи Озарӣ ба тарзи сухани Камол баралоина мушоҳида мешавад. Аз муҳаққиқони муосир Ян Рипка оид ба хусусиятҳои бадеиву услубии эҷодии Камол мухтасар суҳбат намуда, ишора ба “мактаби эҷодӣ”-и Камол намудааст, ки бисёр шоирон шомили мактаби ӯ буданд (28, 253). Дар воқеъ ҳам Камоли Хучандӣ ғазалсарои турфатабӣи Табрэзи асри XIV аст, ки аксари шоирон таҳти таъсири ӯ даромада, аз эҷодии диловези ӯ чошниҳо бардоштаанд. Аз ҷумлаи чунин шоирон Ҳочӣ Муҳаммад Ассори Табрэзӣ мебошад. Соли тавлиди Ассор ба мо маълум нест, вафоташ дар соли 1390 воқеъ гардидааст. Ӯ тамоми умри худро дар зодгоҳаш Табрэз сипарӣ намудааст. Ассори Табрэзӣ на танҳо ҳамасри Камоли Хучандӣ, балки аз зумраи дӯстони ҳамнишини ӯ ҳам будааст (52, 275). Назар ба навиштаи Саид Нафисӣ, Ассор ба ғайр аз маснавии “Меҳру Муштарӣ” (соли 1377 навиштааст) девони ғазалиёт низ дорад. Муҳаммад Али Табрэзӣ аз девони Ассор истифода кардааст ва навиштааст, ки “Маҷмӯи девони Мавлоно (Ассори Табрэзӣ – Б.М.) муштамил бар фунуни ашъор ва қасоид ва ғазалиёт ва муқаттаоту рубоӣёт ва ғайру золик” (34, 276). Манучехр, мулаққаб ба Бадеи Табрэзӣ (соли тавлид ва даргузашташ маълум нест) низ аз шогирдони Камоли Хучандӣ буда, шоири маъруфи он замон буд (44, 193). Ӯ ғайр аз маснавии “Муҳаббатнома”, ки бо номи “Анис-ул-орифин” низ маъруф аст, ғазал ҳам сурудааст. Суханвари дигаре, ки Камоли Хучандӣ бо ӯ муносибати наздики дӯстона дошту ҳамроҳаш нишастухез ва мулоқотҳо дошт, шоири соҳибдевор, вале камшинохташуда Ардашер ибни Ҳасан Маозии Табрэзӣ (соли тавлид ва даргузашташ маълум нест) мебошад. Ҳамчунин, дар асри XIV дар Табрэз як идда шоирон мисли Муҳаммад Ширини Мағрибӣ, Шайх Кучачи Табрэзӣ, Ҳочӣ Аминуддини Табрэзӣ, ки дар ғазал Нурӣ тахаллус мекард (ваф. 758/1357), Амир Муҳаммад Бадриддини Табрэзӣ, Мавлоно Дарवेशи Самурғонӣ, ки бо тахаллуси Каримӣ эҷод мекард, Шарафуддини Ромии Табрэзӣ, Масехии Табрэзӣ, Қосим-ул-анвор, шоирони зӯфунун Сайрафии Табрэзӣ, Хоҷа Абдулхайи

Табрезӣ ва дигарон дар сабки шеъри Камол суханпардозӣ мекарданд. Дар бораи шоирони зикршуда шоҳзода Нодир Мирзо дар “Таърих ва ҷуғрофии дор-ус-салтанати Табрез (ба замимаи шарҳи ҳоли бузургон)”, Муҳаммад Алии Тарбият дар “Донишмандони Озарбойҷон”, Саид Нафисӣ дар “Таърихи назму наср дар Эрон ва дар забони форсӣ”, Азизи Давлатободӣ дар “Суханварони Озарбойҷон” ва дигар муаллифон сухан рондаанд.

Пайнавишт:

1. Азизи Давлатободӣ. Суханварони Озарбойҷон. – Табрез, 1355. – 579 сах.
2. Азизи Давлатободӣ. Девони Камоли Хучандӣ // Оянда. Шумораи 10, соли 8-ум, 1361.
3. Айни С. Камоли Хучандӣ // Куллиёт. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1963.-ҷ.11, китоби 1. – сах. 222-231.
4. Ализода А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв.-Баку: Изд-во АН Аз.ССР, 1956. – 419 с.
5. Амир Шоҳии Сабзаворӣ. Девон /Тасхех, ҳавошӣ ва муқаддимаи Саиди Ҳамадиён.-Техрон, 1341. – 459 с.
6. Амин Аҳмади Розӣ. Ҳафт иқлим /Бо тасхех ва таълиқи Ҷаводи Фозил. - Ҷ.3, 1340. – 520 с.
7. Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ. Бадоеъ-ус-саноеъ /Бо сарсухан, тавзеҳот ва таҳрири Р.Мусулмонкулов. - Душанбе: Ирфон, 1974. – 221 с.
8. Афсаҳзод А. Лирика Абд ар-Раҳмана Джами: Проблемы текста и поэтики.-М.: Наука, 1988. – 326 с.
9. Баевский С.И. Описание персидских и таджикских рукописей Института народов Азии. Вып. 4.-М.: Изд-во вост.лит., 1962. – 77 с.
10. Байбурди Ч.Г. Жизнь и творчество Низари-персидского поэта XIII-XIV вв.-Москва.: Наука, 1966. – 269 с.
11. Болдырев А.Н. К вопросу о литературно-критических взглядах Джами и его современников //Народы Африки и Азии, 1969.-№2. – с.149-151.
12. Бретаницкий Л.С. Зодчество Азербайджана XII-XV веков.-М.: Изд-во АН СССР, 1956. – 556с.
13. Бретаницкий Л.С., Веймарн В.В. Искусство Азербайджана. -М.: Искусство, 1976. – 269 с.
14. Ваҳиди Табреси. Джем-и мухтасар. Трактат о поэтике /Крит.текст пер.и примеч. А.Е.Бертельса.-М.: Изд-во вост.лит., 1959. – 120с.
15. Давлатшоҳи Самарқандӣ. Тазкират-уш-шуаро. Бо таҳқиқ ва тасхеҳи Муҳаммад Аббосӣ. – Техрон, 1337. – 649 сах.
16. Забеҳулло Сафо. Таърихи адабиёт дар Эрон. - Ҷ.3. баҳши 2.-Техрон, 1346.
17. Забеҳулло Сафо. Таърихи адабиёт дар Эрон. Ҷ.3. баҳши 1, чопи дувум.-Техрон, 1353.-704 сах.
18. Зайнулобиддини Муътаман. Таҳаввули шеъри форсӣ.-Техрон, 1339. – 416 сах.
19. Ибни Батута. Сафарнома. Тарҷумаи Алӣ Муҳад. – Техрон, 1337. – 798 сах.
20. Искандар Муншӣ. Таърихи оламорои аббосӣ. -Ҷ.1.-Техрон, 1334. – 607 сах.

21. История персидской и таджикской литературы: Пер.с чешского /О Клима, Ян Рипка, Иржи Бечка: под ред. Я.Рипки: Ред, пер.. предис. и коммент.И.С.Брагинского. -Москва: Прогресс, 1970. – 440 с.
22. Камоли Хучандӣ. Девон. Матни интиқодӣ бо муқаддимаи Ш.Хусейнзода ва С.Асадуллоев. Ҷ.1.-Душанбе: Ирфон, 1986. – 510 саҳ.
23. Камоли Хучандӣ. Девон. Матни интиқодӣ бо муқаддимаи Ш.Хусейнзода ва С.Асадуллоев. Ҷ.2.-Душанбе: Ирфон, 1987. – 551 саҳ.
24. Климович Л.И. Хрестоматия по литературе народов СССР. – М.: Учпедгиз, 1947. – 832 с.
25. Лихачев Д.С. Развитие русской литературы X-XVIII вв. Эпохи и стили// Избранные труды: в 3 т. – Л., 1987.-Т.1. – с.24-260.
26. Лутфалибеки Озар. Оташкада. Бахши 2 /Бо тасҳех, таҳшия ва таълиқи Ҳасан Содоти Носирӣ. – Техрон, 1337. – 941 саҳ.
27. Мачиди Ваҳром. Ҷуғрофиёи таъриҳӣ ва осори бостонии Табрз/Баррасиҳои таъриҳӣ, 1399, Шумораи 4. – саҳ. 186-230.
28. Мирзоев А. Рӯдакӣ ва инкишофи ғазал дар асрҳои X-XV.-Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1958. – 76 саҳ.
29. Мирхонд. Равзат-ус-сафо. - Ҷ.5.-Лакҳнав: Невал Кишур, 1891. – 207 саҳ.
30. Минорский В. Таърихи Табрз. Тарҷумаи Абдулалӣ Коранг. –Техрон, 1377. – 138 с.
31. Муҳаммад ибн Ҳиндушоҳ Нахҷувонӣ. Дастур-ул-қотиб фӣ тайъини-л-маротиб. Крит. текст, предисл. и указ. А.А.Ализаде. – М.: Наука, 1977. – т.1, ч.2. – 566 с.
32. Муҳаммад ибни Ҳиндушоҳи Нахҷувонӣ. Дастур-ул-қотиб фӣ таъйин-ал-маротиб. Матни илмӣ ва интиқодӣ бо муқаддима ва саъю эҳтимоми Абдулқарим Алӣ ўғли Ализода.-Д.: Дониш, 1963. - Ҷ.1., ҷузъи 1.
33. Муҳаммад ибни Маҳмуди Омулӣ. Нафоис-ул-фунун фӣ ароиси-л-уюн. - Техрон, ҷопи сангӣ, бидуни таърихи таъб. – 222 с.
34. Муҳаммадали Табрбият. Донишномаи Озарбойҷон. - Техрон: Мачлис, 1314. – 414 с.
35. Нодир Мирзо. Таърих ва ҷуғрофиёи доруссалтанати Табрз (замимаи шарҳи ҳоли бузургон). - Техрон, 1363. – 397 с.
36. Певзнер С.Б. Китайские мотивы на памятниках художественного ремесла средневекового Египта // Труды Эрмитажа, 1958. - Т.2. – с.170-188.
37. Петрушевский И.П. Государства Азербайджана в XV в. // Сборник статей по истории Азербайджана. - Баку, 1949, Вып.1. – с. 151-213.
38. Поло Марко. Книга Марко Поло /Пер. со старофранц. И.П.Минаева; Ред. и вступ. статья И.П.Магидовича.-М.: Географгиз, 1976. – 375с.
39. После Марко Поло: Путешествия зап.чужеземцев в страны трех Индий / Пер. с латин. и староитал. яз., введ. и примеч. Я.М.Света.-М.: Наука, 1968. – 235 с.
40. Путешественники об Азербайджане. – Баку: Изд-во АН Азерб.ССР, 1961.- Т.1. – 497 с.
41. Рашид-ад-дин. Переписка /Пер., введ. и коммент. А.И.Фалиной.- М.: Наука, 1971. – 498с.
42. Рашидуддин Фазлуллох. Ҷомеъ-ут-таворих. Ҷ.3. Матни илмӣ ва интиқодии

- форсӣ. Ба саъй ва эҳтимоми Абдулкарим Алӣ угли Ализода. Нашароти Фарҳангистони улуми Ҷумҳурии Озарбойҷон. - Боку, 1957. – 727 с.
43. Рейснер М.Л. Основные этапы развития газельной лирики на фарси в X-XIV вв. Дис.канд.филол.наук.-М., 1980. – 162 с.
 44. Саид Нафисӣ. Таърихи назму наср дар Эрон ва дар забони форсӣ. Дар ду ҷилд. - Техрон, 1344. – 1166 с.
 45. Сайфиев Н. Основные направления развития романтического эпоса и сюжет легенды «Гул и Навруз» в персидско-таджикской поэзии XIV века.- Автореф.дис...- д-ра филол.наук.-Душанбе, 1981. – 45 с.
 46. Сатторов А. Из истории персидско-таджикской литературно-эстетической мысли X-XV вв.: Дис... канд. аилол.наук. - Душанбе, 1972.
 47. Хондамир. Ҳабиб-ус-сияр. - Ҷ.3. ҷузъи 1. – Ҳиндустон, 1293. – 141 с.
 48. Хондамир. Ҳабиб-ус-сияр. - Ҷ.3. ҷузъи 3. - Ҳиндустон. 1293. – 374 с.
 49. Ҳамдулло Муствафӣ Қазвинӣ. Нузхат-ул-қулуб /Бо кӯшиши Ҷ.Л. Стронч. - Ҳоландия: Лейден, 1915. – 287 с.
 50. Ҳофизӣ Аbru. Зайли «Ҷомеъ-ут-таворих»-и Рашидӣ /Бо муқаддима, ҳавошӣ ва таълиқоти Хонбобо Баёнӣ. Бахши 1. – Техрон, 1317. – 289 с.
 51. Ҳочӣ Халифа. Кашф-уз-зунун. - Ҷ.2. – Истамбул, 1310. – 622 с.
 52. Ҷавод Салмосизода. Зиндагиномаи тана чанд аз орифон ва сӯфиёни Озарбойҷон / Озарбодагон, 1353. – саҳ. 193-214.
 53. Шайхи Озарӣ. Ҷавоҳир-ул-асрор. Нусхаи китобхонаи миллии Тоҷикистон ба номи Фирдавсӣ.-Душанбе, рақами 1916. – 191 в.
 54. Шамсиддин Фаҳрии Исфаҳонӣ. Меъёри Ҷамолӣ. Перостаи Содиқи Киё. Бахши 4. - Техрон, 1337. – 557 с.
 55. Шарафуддин Ромии Табрзӣ. Анис-ул-ушшоқ /Ба тасҳеҳ ва эҳтимоми Аббос Иқбол. - Техрон, 1325. – 64 с.
 56. Шарафуддин Ромии Табрзӣ. Ҳадоиқ-ул-ҳақоиқ. Ба тасҳеҳ, ҳавошӣ ва ёддоштҳои Саид Муҳаммади Козимӣ. - Техрон, 1341. – 168 с.
 57. Шарафуддин Алиӣ Яздӣ. Зафарнома /Бо тасҳеҳ ва эҳтимоми Муҳаммади Аббосӣ. - Ҷ.1. - Техрон, 1336. – 587 с.
 58. Шиблии Нуъмонӣ. Шеър-ул-ачам /Тарҷумаи Саид Муҳаммадтақӣ Доии Гелонӣ. - Ҷ.4. ҷопи 2. - Техрон, 1336. – 254 с.
 59. Шиблии Нуъмонӣ. Шеър-ул-ачам /Тарҷумаи Саид Муҳаммадтақӣ Доии Гелонӣ. - Ҷ.5. ҷопи 2. - Техрон, 1337. – 195 с.
 60. Шилтбергер Иоганн. Путешествие по Европе, Азии и Африки с 1394 года по 1427 год /Пер.со старонем.Ф.К.Бруна: Изд. Ред.и примеч. Э.М.Бунятова. - Баку: Элм, 1994. – 86 с.

ВОҶЕИЯТИ РӯЗГОРИ КАМОЛИ ХУЧАНДӢ ДАР МУҚАТТАОТИ ӯ

Камоли Хучандӣ дар мақоми шоире ғазалсаро дар анвои дигари шеъри гиноӣ, чун қитъаву рубоӣ ва фардбайт низ табъ озмудааст. Аз ҷиҳати миқдор миёни анвои зикршуда, қитъаи осори Камол дар мақоми аввал аст. Дар «Девон»-и наشري Табреси шоир 86 қитъа, дар чопи Маскав 101 қитъа ва дар чопи Душанбе 106 қитъа ба назар мерасанд. Ҳарчанд матни интиқодии девони тозанаشري Камол ба таҳияи оқои Эрачи Гулисурхӣ акнун комилтарин нусхаи чопӣ ба ҳисоб меояд, вале шумораи қитъаҳои шоир дар он 101 то аст.

Бояд гуфт, ки қитъаҳои Камоли Хучандӣ то имрӯз аз тарафи аҳли таҳқиқ ба таври бояду шояд омӯхта нашудаанд. Ба таври ҷиддӣ таҳқиқу баррасии қитаоти Камол барои бештару бештар шинохтани аҳволи Камол, шахсияти вай, осораш, ошноӣни вай, доираи муомилоти ӯ бо ҳамзамононаш, назари худи шоир ба шеърараш ва, умуман, дар дарки муҳити зиндагонияш кӯмаки ҷиддӣ мерасонад.

Ба тавре ки маълум аст, дар жанри қитъа парвози хаёл ё, умуман, тасвир камтар аст. Дар қитъа бештар баён аст ва он ҳам, ғолибан, баёни воқеӣ, яъне дар қитъа ҷанбаи воқеияти падидаҳо ва ҳодисот баён шуда ва хеле пурқувват аст. Аз ин дидгоҳ, метавон гуфт, ки қитъа то ҳаде шеъри бедурӯғ аст. Бинои зарурат дар навбати аввал омӯзиши қитаоти Камоли Хучандӣ аст ва феълӣяи он дар навбати дувум аст. Тамоми қитъаҳои Камоли Хучандӣ ҷанбаи қавии иттилоотӣ доранд.

Бадеҳист, ки Камол қитъаҳояшро дар вақту ҳолатҳои гуногуни завқи руҳӣ навиштааст ва аз лиҳози мазмуну ғоят низ гуногунанд. Аз нигоҳи мавзӯӣ ва муҳтаво метавон қитъаҳои Камолро ба қарори зер дастабандӣ кард:

1. Инъикоси вақоеи таърихӣ аҳди шоир.
2. Зикри шуароӣ бо Камол ошно.
3. Васфи ҳаҷви сабки пешаварон.
4. Фаҳрия ва ҳасби ҳол.

Дар робита бо гурӯҳи аввали таснифи зикршуда, Камол чандин қитъа дорад, ки дар онҳо асли воқеияти таърихӣ вақти

худро хеле дақиқ бозгӯ мекунад. Намунаи бехтарини ин гуна китъаҳо китъаест дар бораи хучуми Тӯхтамиш ба Табрёз:

*Гуфт Фарҳод-оқо ба Мирвалӣ,
Ки «Рашидия»-ро кунем обод.
Зар ба табрезиён ба оҷиру санг
Бидиҳем аз барои ин бунёд.
Буд мискин ба шугли кӯҳканӣ,
Ки зи мӯрони кӯҳу дашт зиёд
Лашқари подшоҳ Тӯхтамиш
Омаду хотиф ин нидо дардод:
Лаъли Ширин ба коми Хусрав шуд,
Кӯҳ беҳуда меканад Фарҳод (3, 1, 511).*

Дар ҳақиқат ба шаҳодати китобҳои таърих соли 787 / 1385 Тӯхтамиш дар роҳи Дарбанд ба Табрёз хучум овардаву онро тороч карда буд. Дар натиҷа, кӯшишҳои Амирвалӣ ҳокими Табрёз дар амри обод кардани шаҳраки Рашидия ё Рабъи Рашидӣ (он бо ибтиқори вазири бузург Рашидуддин Фазлуллоҳ, ки 718 ҳичрӣ қатл шудааст, дар охири қарни сездахум ва ибтидои қарни чаҳордахум дар қанори Табрёз бино шуда буд) барабас рафта буданд.

Аз мутолиаи китъаҳои Камол бармеояд, ки қисме аз онҳо ба ин ё он муносибат ба удабо ва шуарои ошноӣ бахшида шудаанд. Аз ахбори манбаъҳои адабӣ ва таърихӣ пайдост, ки Камол ҳамаҷо мавриди истиқболи халқ қарор мегирифт ва пайравони бисёр ва муридони вафодор аз хосу ом ҳосил мекард. Аз рӯи асноди мавҷуд метавон гуфт, ки бисёре аз шоирону санъаткорон бо Камол мусоҳиб шудан ва мавриди қабули назари ӯ шуданро ба худ мояи ифтихор медонистанд. Камоли Хучандӣ ба манзалаи шоир ва орифе чӯёи Ҳақ мекӯшид, то бо фузало, донишмандон, шоирон, мутрибон ва дигар ақшори соҳибназари ҷомеа дар иртибот бошад. Аз қитаоти Камол ошқор аст, ки равобити ӯ бо шоирони муосираш ба шакли мустақим ва ғайримустақим сурат мегирифт. Роҳи ғайримустақими Камол бо шоирони баноми асри худ, аз қабили Ҳофизӣ Шерозӣ, Фақеҳи Кирмонӣ, Салмони Совачӣ ва дигарон ба ин сурат буд, ки ӯ ба онҳо шеър ирсол мекард ва аз ашъори эшон истиқбол менамуд. Ба тариқи мустақим ҳам Камол бо шоирони ҳамзамонаш, ки дар Табрёз фаъолият доштанд, ҳамчун, Муҳаммадширини Мағрибӣ, Ассори Табрёзӣ, Шайх Кучачи Табрёзӣ ва, ҳамчунин, шоирони зӯфунун, ки аз шогирдону пайравони худӣ буданд, мисли Бадеи Табрёзӣ, Абдуллоҳи Сарфии Табрёзӣ, Хоча Абдулраҳими Хилватӣ, Абдулҳайи Табрёзӣ ва мо-

нанди онҳо қаробат ва нишасту бархост дошт.

Яке аз чунин суҳанвароне, ки Камоли Хучандӣ бо ӯ муносибати дӯстона дошт ва мулоқоташ мекард, шоири соҳибдевон, вале камшинохта Ардашер ибни Ҳасан Маозии Табрзӣ аст. Камол дар як қитъааш мегӯяд:

*Дуои ман ин аст дар ҳар намозе
Ба хилватгаҳ ё малҷаъӣ ё муозӣ.
Нигаҳ дор асҳоби завқу тарабро,
Зи чанги Малоливу шеъри Маозӣ (4, 2, 503).*

Аз як қитъаи дигари Камол, ки дар девонаш ҳаст, чунин маълум мешавад, ки Маозӣ шахси ботавозуъ ва хоксору шикастанафс будааст. Қитъа ин аст:

*Эй толиби маонӣ, дар шоирӣ зи ҳар дар,
Дар ҳучраи Маозӣ чун оиву нишинӣ.
Аз бас тавозуъ ӯро кӯҷакдиле шиносӣ,
Лекин бародари ӯ марди бузург бинӣ (4, 2, 461).*

Аз Маозии Табрзӣ низ қитъае нақл мекунем, ки дар он муоширату муҷолисат доштани Камол бо Маозӣ ошкор мешавад. Қитъа ин аст:

*Шайхи муршид, Камоли миллату дин,
Дӯш мегуфт рамзе аз сари ҳол,
Ки шоҳаншоҳ мири Мироншоҳ,
Подшоҳест бас фариштахисол.
Дар ҷавобаш Ҷамолуддин сӯфӣ
Гуфт: «Ҷ хусравест фаррухфол».
Баъд аз он дар миён Маозӣ гуфт:
«Подшоҳест бо ҷамолу камол».*

Камол дар ин шеър сарехан «Шайхи муршид» ва «Камоли миллату дин» муаррифӣ мешавад ва нуфузи ақоиди ӯ ба ҳамсуҳбатонаш низ, ки ба тасдиқи ҳукми ӯ забон мекушоянд, маълум мешавад.

Албатта, Камол қитаоти худро барои ҳамзамононаш гуфтааст ва яқин дошт, ки гуфтаҳои ӯ ва ишораҳои ӯ барои хонанда равшан ва фаҳмиданӣ аст ва ҳамин тавр ҳам буд. Аммо, барои хонандаи имрӯзӣ, ки миёни Камол ва ӯ беш аз шашсад сол фосила аст, ҳамаи қитъаҳо комилан қобили идрок нестанд. Дар масъалаи тафҳими дурусти маъноии онҳо баъзе маъхазҳо ёрӣ мерасонанд. Яке аз чунин манбаъҳо «Ҷавоҳир-ул-асрор»-и Шайх Озарӣ аст. Шайх Озарӣ дар фасли панҷуми боби чаҳоруми китоб, ки «Дар баёни ишколи муқаттаот» ном дорад, ба шарҳи як қитъаи Камол

чунин меоварад:

*«Эй булбули хушнагма, зи мо бод саломат,
Ҳар мург, ки бар шох чунин нагма сарояд.*

Ин қитъаи Шайх Камоли Хучандӣ, раҳматуллоҳи алайҳи, аст, ки Озарӣ онро давом медиҳад ва барои Мавлоно Хурдаки Самарқандӣ фиристода шудааст, чандон ишкол надорад. Аҳли табъро дар рабти маъноӣ ӯ имтиҳон мекунад, ки лафзи ӯ гӯӣ маъноӣ ӯ нест? «Эй булбули хушнагма, зи мо бод саломат», яъне нагмаи ӯ саломии ту бод, вассалом» (8,234-235). Аз ин шарҳ ду чиз ҳосил мешавад. Аввалан, аз тарафи Озарӣ ба таври дақиқ гуфта шудааст, ки қитъаи мазкур барои Мавлоно Хурдаки Самарқандӣ навишта шудааст. Сониян, аз шарҳи фавқӣ Озарӣ, дӯсти Камоли Хучандӣ будани Мавлоно Хурдаки Самарқандӣ маълум мешавад:

*Номи ту аз он Хурд шуд аз модари гетӣ,
К-ин нагмасароӣ ҳама аз табъи ту зояд.*

Аз рӯи шарҳи Озарӣ метавонем матни бо хати кириллӣ чопшудаи ҳамин қитъаро ислоҳ кунем. Дар нашри дучилдии «Девон»-и Камол ба кӯшиши Ҳусейнзода, Қаҳҳорова ва Асадуллоев «Номи ту бад-он хурда шуд аз модари фитрат» (6,31-32) омадааст, ки ҳам аз ҷиҳати имло ва ҳам аз рӯи мантиқи муҳокима галат аст. Пас, «хурда» не ва «Хурд» навиштани он салоҳ аст ва чун исми хос аст, бояд бо ҳарфи калон навишт.

Матни аз рӯи «Ҷавоҳир-ул-асрор» тасҳеҳшудаи қитъаи мазкур чунин садо медиҳад.

*Эй булбули хушнагма, зи мо бод саломат,
Ҳар мург, ки бар шох чунин нагма сарояд.
Номи ту аз он Хурд шуд аз модари гетӣ,
К-ин нагмасароӣ ҳама аз табъи ту зояд.
Ҳар нақш, ки дар парда нуҳуфтӣ зи наю чанг,
Чун моҳи наваш Зухра ба ангушт намояд.
Номи сухани банда баровар ба гарибӣ,
К-ин қор гариб асту зи дастии ту барояд.
Ҳар шеър, ки мо бе зиҳу андоза бибуррем,
Аз тантана дар нойи шумо дар тана ояд.*

Аз мазмуни қитъа метавон пай бурд, ки Мавлоно Хурдаки Самарқандӣ овозхони мумтозу мутриби маъруфе будааст.

Дар «Девон»-и Камоли Хучандӣ қитъае ҳаст, ки ба Муъҷазӣ ё Муъҷарӣ ном шоири дигари Самарқанд бахшида шудааст:

*Ба самъи Муъҷазӣ, эй пайки ошиқон, бирасон
Ҳадиси шавқи мулоқоту орзумандӣ.*

*Зи баъд он, ки задӣ ҳалқа бар дару худро
 Дар он ҷаноби ҳумоюн чу ҳалқа афкандӣ.
 Бигӯяи ин қадар аз ман, ки эй ба рутбату фазл
 Гузашта қадри ту аз пояи ҳунармандӣ!
 Чӣ гул шукуфт аз инат, ки бар сабили хилоф,
 Дарахти меҳру муҳаббат зи бех баркандӣ
 Гар аз танидаи ёрӣ гусаста шуд торе,
 Чӣ бошад, ар ба сарангушти афв пайвандӣ.
 Маро худ аз ту чӣ нафъу туро зи ман чӣ зарар,
 Ки ман туро биписандам, маро ту напсандӣ?
 Ба назму наср, гирифтам, ки Саъдии вақтам,
 Ки ман зи хоки Хучандам, ту аз Самарқандӣ (4, ҷ.2, 494).*

Дар ин шеър Камоли Хучандӣ дар муносибат бо Муъчазӣ аз дари сулҳ дармеояд. Гумони наздик ба яқин он аст, ки миёни онҳо ба сабабе ихтилоф сар задааст ва ранчиши хотир ба вучуд омадааст. Ғайр аз ин Камол дар охири қитъаи мазкур низ аз осори насри худ хабар медиҳад. Аммо, бояд бигӯем, ки дар ягон сарчашмаи хаттии маълум аз осори насрии ӯ маълумоте ҳосил нашуд ва ҳамаи суханшиносон ҳама ҷо аз осори ӯ ёд кардаанд. Вале фақат аз девони ашъораш сухан гуфтаанд.

Ба ҳар сурат, бо иттак ба муҳтавои ҳар ду қитъаи ин ҷо овардашуда як гираҳи хурди тарҷумаи ҳоли Камолро кушодан мумкин аст. Устод Айнӣ дар мақолаи худ изҳор мекунад, ки Камоли Хучандӣ муддате дар Самарқанд иқомат кардааст, аммо ҳарифони самарқандӣ ӯро наметоронидаанд ва барои ин устод Айнӣ байти шоирро шоҳид меоварад:

*Гӯям ҳар дам, ки берун рав зи шаҳри мо, Камол,
 Ин самарқандигарӣ бо як хучандӣ то ба кай? (7,289).*

Ҳоло баъзеҳо бар онанд, ки лафзи самарқандигарӣ мисли иборати таклифи самарқандӣ ба маънои маҷозияш машҳур шудааст ва ин байт далеле бар дар Самарқанд будани Камол наметавонад бошад, аммо аз мазмуни ду қитъаи ахир ба хубӣ метавон пай бурд, ки Камол дар воқеъ, дар Самарқанд будааст ва дӯстону ҳарифоне, чун Мавлоно Хурди Самарқандӣ, Муъчазии Самарқандӣ ва дигарон доштааст.

Аз мутолиаи қитаоти Камол маълум мешавад, ки қисмате аз онҳоро аз рӯи зарурат гуфтааст ва қисми дигарро сирфан ба иқтисоӣ таъби шоирӣ.

Бояд бигӯем, ки аксар қитъаҳои Камол дорои матолиби хусусӣ ва нуқоти шахсӣ (9) ва баёнгари воқеияти рӯзмарраи

рӯзгори ӯ будаанд. Камол дар қитаоташ аз мардони пешавар ва хунарманди оддии замонаш, чун Ҳочии Найзан, Алоуддини Гилкор, Хусрави Фаххор, Маҳмуди Хушгӯ, Хуссоми Качал, Ҳочӣ Саққо, Бӯбакри Рубобӣ, Ҳочӣ Аҳмади Кал ва дигарон сухан меронд ва бо зарофати хеле нозуки суханварӣ дар маҳдудаи одоби сухан гоҳо онҳоро васф ва голибан ҳачв мекунад.

Ҳарчанд, ба сабаби набудани иттилооти комил дар бораи афроди мутазаққиршуда қазоват дар бораи шахсияти онҳо душвор аст, вале ба ҳар ҳол аз матни қитъаҳо хувайдост, ки эшон аз муосирони Камол будаанд. Ин масъала мушаххас мекунад, ки Камол шоире зарофатгӯ, шӯхтабиат, ҳозирчавоб ва зиндадилу некбин ва дар миёни тӯдаҳо буд ва бо онҳо муносибати наздик дошт.

Бархе аз қитъаҳои Камол аз лиҳози мазмун фахрианд. Дар онҳо шоир ба тарзи суханаш, лутфи гуфтораш, ҳаёли хосу таъби баланди шоириаш ва аз озодагиву сарбаландиаш сухан гуфта ва бар ақоиди куллии хеш дар бораи лафз ва маънои ашъораш таъкид кардааст. Ин гуна қитъаҳои Камол чаҳордаҳтоянд ва ҳамагӣ аҳамияти адабӣ-маърифатӣ доранд.

Қамоли Хучандӣ аз ҷумлаи шоиронест, ки дар ҳадди имкон кӯшиш мекунад, то ҳамаи ғазалиёташ дар тӯл яксон бошанд, яъне аз ҳафт байт дарнагузаранд. Дар таърихи шеъри форсӣ-тоҷикӣ ӯ аввалин шоире аст, ки дар қитъаҳояш роҷеъ ба меъёри ҳаҷми ғазал, яъне ғазали ҳафтбайтӣ сухан ба миён овардааст ва худ онро риоят кардааст:

*Маро ҳаст аксар ғазал ҳафт байт,
Чу гуфтори Салмон нарафта зиёд (4, ҷ.2, 514).*

Ва ё:

*Ҳафт байт омад ғазалҳои Камол,
«Панҷ ганҷ» аз он уири ашир (4, ҷ.2, 518).*

Қамол дар як қитъааш ба хонанда дастур медихад:

*Чу девони Камол афтад ба дастат,
Навис аз шеъри ӯ чандон, ки хоҳӣ.
Ҳаёлотии латифу лафзу ҳарфааш,
Агар хоҳӣ, ки дарёбӣ қамоҳӣ.
Зи ҳар ҳарфааш равон мағзар чу хома,
Ба ҳар ҳарфе фурӯ рав чун сиёҳӣ (4, ҷ.2, 468).*

Дар қитъаи дигар чунин таъкид мекунад:

*Мақун хоҷа ислоҳи шеъри Камол,
Қабул аз ту в-аз банда фармудан аст,*

*Ки пеши ман ислоҳи шеъре чунин,
Ба гил байти маъмур андудан аст (4, 2, 514).*

Вале аз замони зиндагии Камол то имрӯз будаанд касоне, ки гоҳ-гоҳе ба ӯ эрод мегирифтанд ва ба қавли худи шоир ангушт ба ҳарфаш мениҳодаанд. Аммо, то ҳол афроде, ки ба сухани Камол хурдагирӣ кардаанд, ҳама ноком мондаанд, зеро паёму баёни шоирро аз дохили осори ӯ ва аз раҳгузари сабки хоси шоирии ӯ санчида ва баррасӣ накардаанд.

Пайнавишт:

1. Браун, Эдвард. *Аз Саъдӣ то Ҷомӣ / Гарҷума ва ҳавошии Алиасғари Ҳикмат.* – Техрон, 1327.
2. Айнӣ, Садриддин. *Куллиёт (Камоли Хучандӣ).* – Ҷ.11, китоби якум. – Душанбе, 1963.
3. Девони Шайх Камоли Хучандӣ /Ба эҳтимоми Эрачи Гулисурхӣ.- Ду мучаллад. – Техрон: Суруш, 1374.
4. Девони Камоли Хучандӣ /Матни интиқодӣ бо муқаддимаи Ш.Хусейнзода ва С.Асадуллоев.-Ҷилдҳои 1 ва 2. – Душанбе: Ирфон, 1986-1987.
5. Девони Камоли Хучандӣ /Бо кӯшиши Ш.Хусейнзода, Н.Қаххорова, С.Асадуллоев. – Ду мучаллад. – Душанбе: Ирфон, 1983-1985.
6. Манорски. *Таърихи Табрез /Гарҷума ва таҳияи Абдулалӣ Коранг.* – Техрон, 1337.
7. Нахчувонӣ, Ҳоҷӣ Хусайн. *Чиҳил мақола /Бо кӯшиши Юсуф Ходим Ҳошимӣ.* – Табрез: Хуршед, 1343.
8. Ҳофиз, Абрӯ. *Зайли «Ҷомеъ-ут-таворих» аз Рашидӣ /Бо муқаддима, ҳавошӣ ва таълиқоти Хонбобо Баётӣ.* – Бахши нахустин. – Техрон, 1317х.
9. Шайх Озарӣ. *Ҷавохир-ул-асрор.* Китобхонаи Миллии Тоҷикистон ба номи Фирдавсӣ. – Душанбе. Рақами 1916, 188-189 б, а89 а.

КАМОЛИ ХУЧАНДӢ ВА ДАРДИ ҒУРБАТ

Дар бораи зиндагӣ, шахсияти рӯхонӣ ва мақоми шоирии Хоҷа Камоли Хучандӣ камтар осори таҳқиқӣ дар забони форсии дарӣ навишта шудааст. Бо он ки дар «Тазкират-уш-шуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ, «Ҳабиб-ус-сияр»-и Хондамир, «Нафаҳот-ул-унс»-и Мавлоно Ҷомӣ ишораҳое рафтааст, аммо ончунон ки мутааххирин дар бораи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ва осори Носири Хусрав, Саъдӣ, Мавлонову Ҳофиз таҳқиқоти ҷомеъ анҷом додаанд, дар мавриди Шайх Камол ба амал наёмадааст. Дар «Нафаҳот-ул-унс»-и Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ мехонем: «Вай бисёр бузург будааст ва иштиғоли вай ба шеърӯ тақаллуф дар он сирру талбисро буда бошад, балки мешояд, ки бар он буда бошад, ки зоҳир мағлуб ба ботин нашавад ва аз риояи сурати убудият боз намонад. Чунончи худ гӯяд:

*Ин тақаллуфҳои ман дар шеъри ман,
«Каллиминӣ ё Ҳумайро»-и ман аст.*

Ва зовияе, ки дар Табрез дошта, хилвате будааст, ки шаб дар он ҷо ба сар мебурда ва касе дигар дар он ҷо кам мерасидааст. Чун баъд аз вафоти вай дидаанд, ғайр аз бӯрӯе, ки бар он ҷо менишаста ё меҳуфта ва санге зери сар мениҳода, чизи дигаре наёфтаанд... «Шайх Камоли Хучандӣ аз бузургтарин шоирону орифони Мовароуннаҳр ва зодгоҳаш Хучанди бостон буд, ки аксар авҷоти умри худро дар ғурбат ва ҷиловатанӣ сипарӣ кард ва то поёни умр ранчи беватаниву ғурбат раҳояш накард ва дар Табрез ҳамчунон дар ғурбат бимонд ва ғазалҳои ҷонгудоз ва пурсӯзи орифона, ғарибона ва ошиқона суруд ва «во ғарибӣ, во ғарибӣ! во ғариб» гуфт ва дур аз зодгоҳаш-Хучанд ҷон супурд!»

Агар сайругаште бар кочистонҳои шеъри Камол бинамоем ва аз бирқаҳои обии сурудаҳои ҷовидонааш гавҳарони маъниро ба каф биёварем, мебинем, ки Камоли Хучандӣ шоири вобаставу мутааллиқ ба тоҷикони Мовароуннаҳр ва Хучанд нест, балки ӯ шоири тамоми мардумест, ки ба забони форсӣ, дарӣ ва тоҷикӣ сухан мегӯяд. Шоири ҳама халқҳое, ки Наврӯзро муштарақ қашн мегиранд. Камол шоири ҳама замонаҳо ва ҳама наслҳост. Имрӯз касе забони шеъри Одамушшуаро Рӯдакии Самарқандӣ ва Носири Хусрави Балхӣ, Саноиву Саъдӣ ва Ҳофиз аз ҳам фарқ карда на-

метавонанд. Инҳо шоирони як миллати бузург, як маданияти бузург, як фарҳанги ғаниву дурахшони форсизабону тоҷикзабонанд, ки тӯли замонаҳову асрҳо фарҳанг, таърих, дину оини муштарак доштаанд. Ин устодони бузурги адаб сутунҳои тиллоии фарҳангу забони мо на, балки имрӯз ба адабиёти ҷаҳонӣ ва башарият тааллуқ доранд. Агар дар забонҳои гуфторӣ ва лаҳҷаҳои мо тафовутҳои вучуддоранд, забони адабӣ забони отифаву забони эҳсосу ишқу ормонҳо дар ҳама яксон аст. Дар ғазалҳои орифонаву ошиқонаи Камол ҳамеша рангу бӯи ишқи заминиву осмонӣ, шӯридагиву шайдоии инсонӣ ба мушоҳида мерасад.

*Аз ошиқӣ ҳамеша ҷавон аст пири мо,
Ҳолӣ мабод ишқи бутон аз замири мо.*

Шайх Камол, ки ошиқпешаву шоҳидбоз ва ринду майхора аст, ҳеч ҳунари худро аз мардум пинҳон намедорад:

*Ғар садам айб ба майхориву риндӣ пайдост,
Дар ниҳон як ҳунарам ҳаст, ки шоҳидбозам!*

* * *

*Халқ гӯянд, ки ринд асту назарбоз, Камол
Ҳар чӣ гӯянд, ба рӯи ту, ки сад чандонам!*

* * *

*Камол ошиқу ринд аст ҳолиё зи азал
Зиҳӣ саодат агар то абад чунин бошам.*

Ҳоҷа Камол, ки ошиқ аст, ишқро сарчашмаи ҷӯшони маърифати инсонӣ медонад ва василаи расидан ба Ҳаққу ҳақиқат ва бад-ин сон аз сирри ғайб медонаду аз асрори Худо огоҳ аст:

*Ёфт аз сирри Худо оғаҳии ғайб, Камол,
То миёну даҳани танги туро ҷӯё шуд.*

Шайх Камол монанди бисёре аз бузургони адаби форсӣ ва орифон, ки мегуфтанд сухани ишқ ба забон намегунҷад, ишқ гуфтани нест ва рози ишқро аз худи ишқ бояд шунид:

*Мушикили ишқ на дар ҳавсалаи дониши мост,
Ҳалли ин нукта бад-ин фикри хато натвон кард.*

(Ҳофиз)

*Бишӯй авроқ агар ҳамдарси мӯй,
Ки илми ишқ дар дафтар набошад.* (Ҳофиз)

-муътақид аст, ки алфози башар аз ифодаи маънии ишқ кӯтоҳ аст:

*Чандон, ки метавон, сухани дил ба мо бигӯ,
Ошиқ ба савту ҳарф тақаллум намекунад.*

Камол орифи бамуродрасида аст, қофилагумкардаи роҳ нест, ки пояш дар гили зулмат фурӯ рафта бошад. Камол ба шам-

си ҳақиқат расидааст:

*Ашкам зи акси рӯи ту шабҳо дари ту ёфт,
Дар офтоб қофила раҳ гум намекунад.
Бе шиқи гулрухе насарояд газал, Камол,
Булбул, ки маст нест, тараннум намекунад.*

* * *

*Дар шиқи ту тарки сар чӣ бошад,
Аз дӯст азизтар чӣ бошад?!
Чон низ агар фиристам он ҷо,
Ин тухфаи мухтасар чӣ бошад!*

Шайх Камол шоире буда покизадоман ва инсондӯст. Бо солусу риё ва зухди зоҳирӣ ва мардумфиребиву ситамборагӣ оштинопазир:

*Номи Камол рафт ба покизадоманӣ,
То дар гамат ба хуни дил олудадоман аст.*

Ғами Камол ғами мардум аст, ғами инсонҳое, ки дар зери тозиёнаҳои зоҳидони зоҳирпарасту мутаҳаччир шона ҳам кардаанд, таҳқир ва таъзиб мешаванд. Ғазалҳои Камол чошнибахши халқаи сӯфиёну навозишгари рӯҳи саргардони маҷолисӣ рақсу самои онон аст:

*Дар самое, ки ғазалҳои ту хонанд, Камол,
Сӯфиёнро ҳама аз сар ҳаваси ҳалво пухт.*

Самоъ аз назари Хоҷа Камол на он аст, ки сӯфиёни риёкор меандешанд, дар самои Камол ғубори риёву тазвирро роҳе нест. Аз ин сабаб барои риёпешагон қобили дарк нест.

*Олами озодагӣ хуш оламест,
Эй дил, он ҷо рав, ки он ҷо хуштар аст.
Андар ин настӣ дилат нағрифт ҳеч
Азми боло қун, ки боло хуштар аст.
Ошиқонро дил ба ваҳдат мекашад,
Мурғи обиро ба дарё хуштар аст.*

Шайл Камол ба пайравӣ аз бузургон, чун Фирдавсӣ, Саъдӣ, Ҳофиз, Ҳоконӣ, Заҳир, Мавлавӣ ва дигарон ғазалҳои худро меситояд ва ба ширинсухании хеш меболад:

*Камол аз шавқи лаъли шаккаринат,
Бағоят тӯтӣи ширинзабон аст!*

* * *

*Мечакад оби ҳаёт аз суханони ту, Камол,
Сухан ин аст, ки гӯӣ ту, дигарҳо сухан аст.*

* * *

*Дар сухан лутфи илоҳӣ ба ту ёр аст, Камол,
В-арна сад сол ба фикр ин суханон натвон сохт.*

Хоҷа Камол баландии сухани худро то бад-он ҷо мерасонад,
ки мегӯяд:

*Хатм шуд бар Камол лутфи сухан,
Ҳар чӣ баъд аз камол, нуқсон аст.*

* * *

*Гар бичӯянд ба сад қарн наёбанд, Камол,
Булбуле чун ту хушалҳон ба чаманҳои Хучанд!*

Хуб аст, ки хоҷа гуфт: «Ба чаманҳои Хучанд» ва нагуфт ба
боғистонҳои ҳамаи сарзаминҳои шеъри форсӣ, в-арна ба навоҳои
Фирдавсу Саъдӣ, Ҳофизу Мавлавӣ ва Бедил касе гӯш намедод.
Садҳо сол пас аз Камол Соибӣ Табрэзӣ гуфт:

*Соиб, касе ба рутбаи шеърам намерасад,
Дастӣ сухан гирифтаму бар осмон шудам!*

Ва Бедил ҳам гуфт:

*Зи баъди мо на газал, на қасида менад,
Зи хомаҳо ду-се ашки чакида менад.*

Хоҷа Камол дар асре мезист, ки газалҳои Ҳофиз ҳамчун ка-
ломи осмонӣ бар ҷонҳову равонҳо ва отифаву эҳсоси мардуми ас-
раш дар Ироқу Ҳинд ва Форсу Хуросону Мовароуннаҳр ҳукумат
меронд ва панди «порсӣ»-и ӯ то Бангола расида буд:

*Шаккаришкан шаванд ҳама тӯтиёни Ҳинд,
З-ин панди порсӣ, ки ба Бангола меравад.*

* * *

*Ироқу Форс гирифтӣ ба шеъри хуш, Ҳофиз,
Биё, ки навбати Бағдоду вақти Табрэз аст!*

* * *

Хоҷа Камол дар оғози девонаш қасидае ба ин матлаъ дорад:

*Эй зоти туро сифоти олам,
Чун хилқати Мустафову Одам.*

Дар ин қасида зимни сутудани худ ва ташбеҳи он ба нуқраи
хом ва баландиву устувории кӯҳҳои Хучанду дурахшандагии
ситораҳои осмон худро аз Анвариву Заҳири Форёбӣ ҳам бартар
медонад:

*Бурданд Камол гӯи даъвӣ
Назми туву насл ҳар ду бо ҳам.
Девони ту гар касе бихонад,
Дар пеши суханварони олам,
З-ин гуфта равад Заҳир аз пой,*

*Чӣ ҷои Заҳир, Анварӣ ҳам.
Чун кӯҳи Хучанд омад ин шеър,
Бо оби баланду номи муҳкам.*

Бо ин ҳол, девони Хоҷа Камол ҳамчун ганҷинае аз андешаҳои орифонаву инсондӯстона, дарди ғурбат сӯзу гудози орифонаву ошиқона ва шӯридагиву шайдоӣ аст, ки роҳ ёфта ба завоёву нуктаҳои борики он корест душвор.

*Гуфтӣ, ки Камол аҳли муҳаббат чӣ касонанд?
Чон сӯхтаву бо ғами ту сохтае чанд!*

ШАЙХ КАМОЛИ ХУЧАНДӢ ВА «КАМОЛ»-ҲОИ ДИГАР

Дар таърихи адабиёт ва фарҳанги форсу тоҷик бо таҳаллу-си «Камол» ё «Камолиддин» адибону донишмандони зиёде арзи вучуд кардаанд, ки маъруфтарину машҳуртарини онҳо, Камолиддин Муҳаммад Абӯаҳмади Хучандӣ аст. Дар ин маврид шоир Дарвеш Муҳаммади Каримӣ фармудааст:

Бисёр Камоланд, Каримӣ, ба ҷаҳон, лек

Онро, ки камоли суҳан аст, он зи Хучанд аст (3, 129).

Дар воқеъ, бо ному таҳаллуси Камол ва Камолиддин то қарни нухуми ҳичрӣ-қамарӣ даҳҳо адибу донишманд, назирӣ Камолиддин Абулфатҳ Пиндори Розӣ (қарни ҷаҳоруми ҳичрӣ), Камолиддин Маҳдуми Бухорӣ (қарни шашуми ҳичрӣ), Камоли Бадовинӣ (қарни шашуми ҳичрӣ), Камоли Байҳақӣ (қарни шашуми ҳичрӣ), Бобокамоли Хучандӣ (қарни шашуми ҳичрӣ), Камолиддин Зиёди Исфажонӣ (қарни шашуми ҳичрӣ), Қозӣ Камолиддини Занҷонӣ (қарни ҳафтуми ҳичрӣ), Камоли Шерозӣ (қарни ҳафтуми ҳичрӣ), Камолиддин Алӣ Ансории Саммоқӣ (қарни ҳафтуми ҳичрӣ), Камолиддин Алӣ Сулаймони Баҳронӣ (қарни ҳафтуми ҳичрӣ), Камолиддин Ҳусайн (қарни ҳаштуми ҳичрӣ), Камолиддин Абулҳасани Форсӣ (қарни ҳаштуми ҳичрӣ), Камолиддин Абдурраззоқи Самарқандӣ (қарни ҳаштуми ҳичрӣ), Камолиддин Ҳусайни Хоразмӣ (қарни ҳафтуми ҳичрӣ), Камолиддин Маҳмуд Ҳочуи Кирмонӣ (қарни ҳаштуми ҳичрӣ), Мавлоно Камолиддин Абдурраззоқи Кошонӣ (қарни ҳаштуми ҳичрӣ), Камолиддин Ҳусайни Кубравӣ (қарни ҳаштум-нуҳуми ҳичрӣ) зуҳур кардаанд.

Камоли Хучандӣ дар зимни шеърҳои борҳо ба ҳамномҳои маъруфаш ишора намуда, аз онҳо ба некӣ ёд кардааст, ки, мутаассифона, муҳаққиқони осори шоир ба ин масъала тавачҷуҳ накардаанд.

Таҳқиқи ин масъала натавонанд ба роҳи шинохти он «Камол»-ҳо, балки ба равшан намудани лаҳзаҳои торики рӯзгору осор ва сабки нигориши Камоли Хучандӣ низ кӯмак мекунад. Аз ин рӯ, мо саъй мекунем муносиботу фаъолияти халлоқонаи Камоли Хучандиро бо шоирону донишмандони ҳамномаш, ки ба онҳо

зимни ашъораш ишора кардааст, хатталимкон таъйин намуда, ваҷҳи ҳаммонандии онҳоро нишон диҳем.

Камоли Хучандӣ зимни ашъораш ба Камолиддин Исмоили Исфаҳонӣ ишора намудааст. Дар қитъаи фахрияе шоир барои таъкиди мақоми суханварии худ аз ҳамноми шуҳратмандаш Камолиддин Исмоили Исфаҳонӣ ёд мекунад ва мехоҳад бигӯяд, ки аз вай, ки дар замони худ машҳур шуда, маъруфтар аст:

*Буд вақте Камоли Исмоил,
Шарафи рӯзгори аҳли сухан.
Ба камоли ту дар сухан имрӯз,
Он Камол ин шараф надошт, ки ман (1, 1214).*

Ҳарчанд қитъаи мазкур фахрия аст ва дар ин навъи шеър роҳ додан ба муболиға ва игроқҳо ҷоиз аст, вале дар ин шеър муболиғае ба назар намерасад ва гуфтаи шоир воқеият аст. Зеро Камоли Исфаҳонӣ, дар воқеъ, аз қасидасароёни машҳури аҳди худ буд. Вале дар қарни ҳаштуми ҳиҷрӣ ғазал ривочи бисёр пайдо карда ва Камоли Хучандӣ аз маъруфтгарин устодони ин навъи шеър гардид ва, ҳатто, мавриди қабулу эътирофи бузургтарин ғазалсарои ҳамаи замонҳо Хоча Ҳофизи Шерозӣ қарор гирифт.

Дар қитъаи дигар Камоли Хучандӣ ба муқоисаи худ бо Камоли Исфаҳонӣ пардохта, сарехан устодии ӯро дар офаридани қасида ва беназирии худро дар ғазалсароӣ таъйид намудааст ва шабоҳаташонро бори дигар ёдоварӣ кардааст:

*Ду Камоланд дар ҷаҳон машҳур,
Яке аз Исфаҳон, дигар зи Хучанд.
Ин яке дар ғазал адимулмисл
В-он дигар дар қасида бемонанд.
Филмасал дар миёни ин ду Камол,
Нест фарқе, магар ба мӯе чанд (1, 993).*

Акнун ба суоле бояд посух гуфт, ки Камолиддин Исмоил кист ва ваҷҳи ташобеҳи ин ду Камол дар чист? Зеро илова бар он ки дар мавриди ин масъала таҳқиқ нашудааст, аҳволу осори Камоли Исфаҳонӣ низ мавриди баррасӣ қарор нагирифтааст ва мақоми ӯ дар забону адабиёти форсӣ таъйин нашудааст.

Камолиддин Исмоили Исфаҳонӣ аз маъруфтгарин қасидасароёни ҳавзаи адабии Исфаҳон дар қуруни шашум-ҳафтуми ҳиҷрӣ маҳсуб мешавад. Ӯ дар хонаводаи шоири барҷаста Камолиддин Абдурраззоқи Исфаҳонӣ ба дунё омад ва ба роҳи падар рафта ва қасидасароиро пеш гирифтааст. Маҳорати суханварии Камолиддин Исмоил низ асосан дар қасидасароӣ зоҳир гаш-

тааст. Ү суннатҳои қасидасароии қарнҳои пешинро идома дода, қасидаи мадҳиро, ки рӯ ба таназзул ниҳода буд, бо тасвирҳои рангин ва маонии хосу бикр, тахайюлотии тозаии шоирона, ташбеҳу истиороти ноб аз нав ҷон бахшидааст. Қасоиди мадҳии Камолиддин Исмоил, қабл аз ҳама, на бо мадҳҳои муболиғаомез, балки бо маъниҳои бикру бадеъ, ки ҳам дар тағаззулот ва ҳам дар қисматҳои дигари қасоиди ӯ хеле фаровонанд, қобили тавачҷуҳ мебошад ва ба шоир лақаби «халлоқ-ул-маъонӣ»-ро ба ҳамин сабаб додаанд. Масалан, дар тавсифи лола ва шукуфа, суману бунафша, боду абр ва соири падидаҳои табиат шоир тасвирҳои тоза ва маъниҳои сабукро меоварад:

*Бунафша ҳамчу шаб асту чароги ӯ лола,
Суман сапед сапедаву масту гул офтоблиқо
Шудааст равгани қандили лола оби саҳоб,
Чунончи оташи шамъи шукуфа бодӣ сабо.
Ту дилсиёҳии лола бубин ба вақте чунин,
Ки як нафас накунад соғари шароб раҳо.
Ба сӯзи сина ҳамегиряд абру ҷояи ҳаст,
Ки абрро ба баҳорон бас андак аст бақо (2,9).*

Ё худ дар тасвири пирӣ чунин маънии тозаву бикре офаридааст:

*Дандони луқмаҳоме чу бар коми ман намонд,
Баҳри гизои ман фалак аз сар гирифт шир (2,63).*

Маъниҳои тозаву бикрро дар зимни мадҳи мамдуҳ низ метавон мушоҳида кард:

*Гуфт хуриед, к-аз ин тег шудам ман ҳам тан
То чу соя накунад, ҳиммати ту пайи сайрам.
Зухра дар базми фалак дӣ ба тараннум мегуфт:
«Кошки қитъае аз мадҳи ту будӣ зи барам»
Моҳ гуфто, ки сӯи қадри ту дорам оҳанг
З-ин сабаб зарду гудозон зи гино ҳунарам (2,86-87).*

Маонии хосу бикр, баҳусус, дар қасоиди мардуфи шоир бисёр ҷолибу фаровон мебошад. Аз ҷумла, дар қасидае, ки дар радифи «пой» навишта шуда, 78 байтро фаро мегирад, вожаи «пой» дар ҳар байт тобишҳои тозаии маъноӣ касб менамояд:

*Эй дил, чу нест сабр туро дар қарори пой
Ҳамон бар бисоти шиқ манех зинҳор пой...
Гар бар сари ту тег бувад, филмасал чу кӯҳ,
Медор саҳт дар гами он гамгусор пой...
Хоҳӣ, ки рост гардад пушти дутои ман,*

Як дасти хилъатам деҳу як сар чаҳорпой...

Тарсам, ки чун дароз шуд ин шеър, ҳеч кас

Дар гӯиши худ раҳаиш надихад чун ҳазорпой (2,113-114).

Бад-ин тартиб, Камолиддин Исмоил тариқи офариниши маонии хосро ба дараҷаи воло расонидааст, ки аз он шуарои дигар пайравӣ кардаанд.

Камоли Хучандиро низ, қабл аз ҳама, ба хотири ҳамин хусусияти қасоиди Камол Исмоил ба худ ҷалб намудааст ва дар офаридани маонии хосу бикр аз ӯ пайравӣ кардааст. Баъзе ҳаммонандиҳо ва қаробати ду Камол, қабл аз ҳама, дар офаридаани маонии хос дар шеър аст. Бехуда нест, ки Абдурраҳмони Ҷомӣ дар «Баҳористон» ба ашъори ҳар ду Камол баҳои яқранг медиҳад ва эроди яксон мегирад. Роҷеъ ба Камолиддини Исфаҳонӣ менависад: «Аммо муболиғаи вай дар тадқиқи маонии иборати вайро аз ҳадди саломату равонӣ берун бурда» (7,142).

Дар бораи Камоли Хучандӣ мефармояд: «Вай дар латофати сухан ва диққати маонӣ бар мартабаест, ки беш аз ин мутасаввир нест. Аммо муболиға дар он шеър, вайро аз ҳадди саломат берун бурдааст» (7,145).

Ҳаммонандии дигари ду Камол дар гаравиши онҳо ба тасаввуф аст. Бо тавачҷуҳ ба гуфтаи Давлатшоҳи Самарқандӣ «Камол дар хиркаи сӯфия ва фуқаро даромада буд ва дар беруни шаҳр зовия ихтиёр карда» (5,115).

Гаравиши Камоли Хучандӣ ба тасаввуф аён аст ва ҷои ҳеч шубҳа нест.

Яке аз хусусияти муштараки ашъори ин ду Камол дар ҳазлу мутояба ва зарофат аст. Шиблии Нӯъмонӣ роҷеъ ба Камоли Исфаҳонӣ ба ҳақ навиштааст: «Аз ҳадамоти умдаи Камол ба шеърӯ шоирӣ ин аст, ки ҳаҷву зарофатро, ки ба воситаи Анварӣ ва Сӯзанӣ ва ... забони авбош шуда буд, ниҳоят зарифу хушмаза кард» (4,15).

Барои намуна, қитъаи зерӣ ӯро бигирем, ки ба қавли Эдвард Браун «беҳтарин ҳаҷвияи адабиёти форсӣ» мебошад:

Гар хоҷа зи баҳри мо баде гуфт

Мо чеҳра зи ғам намехарошем.

Мо гайри нақӯиаш нагӯем,

То ҳар ду дурӯғ гуфта бошем (2,150).

Чунин зарофату ҳазли малеху нозукро дар ашъори Камоли Хучандӣ низ метавон мушоҳида кард. Тасвирҳои парадоксӣ ва лутфи шоирона, ки хоси ғазалҳои ӯст, идомаи ин тарзи баён аст.

Шайх Камоли Хучандӣ дар мақтаи яке аз ғазалҳояш боз ба ду Камол ишора намудааст:

*Бишкаст Камол аз суханат қадри Камолайн
Чун аз гуҳару лаъли Сипоҳониву Кошӣ (1,982).*

Эрачи Гулисурхӣ дар тавзеҳи «камолайн» дар повараки девони шоир навиштааст: «Манзур: 1. Камолиддини Исфаҳонӣ – қасидасарои маъруф; 2. Камолиддини Хучандӣ» (1,982).

Дар ҳақиқат, манзури шоир дар байти боло қабл аз ҳама, Камолиддин Исмоили Исфаҳонӣ аст, ки ба ӯ борҳо ишора рафтааст. Вале ба назари Эрачи Гулисурхӣ роҷеъ ба Камоли дувум наметавон розӣ шуд. Зеро аввалан, Камоли Хучандӣ, ки ба лутфу қадри суханаш ифтихор дошт, онро боиси кам шудани эътибораш намедонист ва ин хилофи мантиқи фахрия аст. Сониян, дар мисраи дувуми байти мазкур шоир барои осон шудани дарки матлаб ба нисбаи ҳар ду Камол ишора кардааст. Яъне, яке Исфаҳонӣ буда, дигаре Кошӣ ё худ Кошонӣ аст. Аз «Камол»-ҳои маъруфе, ки дар фавқ зикр шуданд, ду тан дар Кошон таваллуд ёфта ва зиндагӣ кардаанд. Яке Камолиддин Ҳусайни Кубравӣ аст, ки аз шуарои мутасаввиф ва пайрави силсилаи кубравия буда, ки девони ашъори ӯро ба Мансури Ҳаллоҷ нисбат медиҳанд. Дувумӣ Камолиддин Абдурраззоқи Кошонӣ аст, ки шоири мутасаввиф буда ва аз маслаки «сухравардия» пайравӣ мекардааст. Ӯ ҳамчунин чандин рисолаи ирфонӣ таълиф намудааст. Акнун суоле ба миён меояд, ки Камоли Хучандӣ кадом як аз онҳоро дар назар дорад.

Аз рӯи далоили зайл метавон ишораи Камоли Хучандиро ба Камолиддини дувум, яъне Абдурраззоқи Кошонӣ таъйид кард. Зеро Камолиддини Кубравӣ, аввалан, дар даврони пирии Камоли Хучандӣ хеле чавон буда ва муқоиса кардан бо ӯ имконпазир нест. Сониян, Камолиддини Кубравӣ бо нисбаи Кошонӣ ё Кошӣ маъруф нест. Вале Камолиддин Абдурраззоқ қабл аз таваллуди Камоли Хучандӣ аз олам даргузашта, ҳамчун Кошонӣ машҳур аст. Аз байти зерини Мавлоно Камолиддин Кошонӣ қаробати Камоли Хучандиро бо ӯ дар баёни матолиби ирфонӣ ва лутфи шоирона метавон эҳсос кард:

*Бе дарди диле роҳ ба бӯстон натвон ёфт,
То ҷон надихӣ, суҳбати ҷонон натвон ёфт (6,769).*

Аз баррасии боло бармеояд, ки дар ашъори Камоли Хучандӣ зикри шуарову донишмандон тасодуфӣ набуда, балки аҳдофу матолиби ҷиддӣ дар бар дорад. Аз ҷумла, ин ишораҳо бештар иртиботи маънавӣ ва услубии осори Камоли Хучандиро бо шоиро-

ни ҳамномаш Камоли Исфаҳонӣ ва Камолиддин Абдурраззоқи Кошонӣ нишон медиҳад.

Пайнавишт:

1. Девони Шайх Камоли Хучандӣ / Ба эҳтимоми Эрачи Гулисурхӣ.-Техрон: Суруш, 1374. (Иборат аз ду ҷилд)
2. Исфаҳонӣ, Камолиддин Исмоил. Куллиёт.-Техрон. Чопи сангӣ, бидуни соли нашр.
3. Мақсудов, Бадриддин. Рӯзгор ва осори Камоли Хучандӣ.-Душанбе, 1994.
4. Нӯъмонӣ, Шиблӣ. Шеър-ул-аҷам. – Ҷ.2.-Техрон. Чопи савум, 1368.
5. Самарқандӣ, Давлатшоҳ. Тазкират-уш-шуаро /Ба ҳиммати Муҳаммади Рамазонӣ.-Техрон, 1366.
6. Хайёмпур. Фарҳанги суҳанварон. – Ҷ.2.-Техрон, 1372.
7. Ҷомӣ, Абдурраҳмон. Баҳористон /Бо тасҳеҳи Аълоҳон Афсаҳзод.-Маскав, 1978.

НИГОҲЕ БА ЗАМОН ВА ШЕЪРИ КАМОЛИ ХУЧАНДИ

Камолиддин Масъуди Хучандӣ шоири орифи садаи хаштум, яке аз барҷастатарин ғазалсароёни адаби густурдаи форсист. Бо тавачҷух ба ин ки ҳунар офаридаи замону вазъияти иҷтимоӣ ва мутаассир аз авзои сиёсист, дар баррасии шеъри шоирон бояд вазъияти сиёсӣ ва иҷтимоии ононро ба диққат мавриди мутолиа қарор дод ва бар асоси пажӯҳишҳои илмӣ дарёфт, ки шоир чӣ нақш дар офаридани шеъри худ доштааст.

Агар нима аз офариниши “Шоҳнома”-ро ба ҳисоби Ҳаким Фирдавсӣ бигзорем, ними дигари ин ифтихор насиби авзои сиёсӣ ва иҷтимоии садаи чаҳорум ва авоили садаи панҷуми ҳиҷрӣ хоҳад буд, чӣ замони офариниши “Шоҳнома” обастани ин асари сутург будааст ва агар Фирдавсноме низ дар ин замон зухур намекард, ин асари гаронқадр ба мақоми зухур мерасид холо заифтар ё қавитар аз он чи ки дар даст дорем. Бинобар ин, метавон ба ин натиҷаи қатъӣ эътироф кард, ки осори барҷастаи ҳунари дар замони ҳосе ва ба муносибати вижае маҷоли таҷалли меёбад. Ҳамчунин, дар баррасии осори ҳунари бояд аз ду зовия ба онҳо нигоҳ кард. Зовияи нахуст ин, ки ҳунарманд бо офаридани ҳунари худ чӣ ҳадафе дорад ва чӣ матлаберо меҷӯяд ба муҳотаби худ бирасонад. Бегумон, ин матолиб ва ин “чӣ гуфтан” иртиботи мустақиме бо вазъияти замон дорад. Агар андешаву зеҳни ҳунарманд дар пирумунӣ қонун ва ойини иҷтимоӣ давр бизанад, бегумон, дар замони ҳунарманд беқонунӣ ё дасти кам қонуншиканӣ вучуд доштааст. Агар ҳунарманд тазвиру риёро меҳвари аслии асари худ қарор диҳад, бегумон, ҷомеаи ӯ гирифтори дарди бедармони тазвиру солус будааст. Гузашта аз ин, забони ҳунар забони мустақиму оддӣ нест, балки киноиву ғайримустақим аст ва гоҳе, он чи ки ҳунарманд бо ҳунари худ баён мекунад, акси он ҳадафи ниҳонӣ аст. Вақте Ҳофиз дар байти зер вожаи “оқил”-ро ба қор мебарад, бегумон, манзураш ҷоҳил будааст:

Воизам гуфт: “Ба ҷуз ғам чӣ ҳунар дорад ишқ?!”

Гуфтам: “Эй хоҷаи оқил, ҳунаре беҳтар аз ин”.

Ва ё дар байти зер аз Камоли Хучандӣ манзури асливу ниҳонӣ шоир аз вожаи “омӣ”, маънои акси он, яъне “ориф” аст:

*Чӣ зиён, агарчи гаштам чу Камол ринду омӣ,
Ки зи зуҳду некномӣ ҳама умр буд орам.*

Бад-ин тартиб, дарёфти паёми хунарманд содаву дархури ҳар гӯше нест ва ин вижагӣ забони хунарро печида ва дерёб мекунад, ки бояд барои дарёфти он шахсияти хунарманд, вазъияти сиёсиву иҷтимоии ӯ ва фактурҳои дигарро баррасӣ кард.

Мавзӯи дигаре, ки дар тарҳи андешаи як хунарманд бояд дар назар гирифта шавад, таахҳуди ӯст. Хунармандон, дарвоқеъ, қишри тезхушу солими як ҷомеа ҳастанд ва хунарманде, ки аз ахлоқи солиму ҳуши саршор баҳра надошта бошад, хунарманди воқеӣ нест, балки тазохур ба хунармандӣ мекунад. Хунарманди воқеӣ нисбат ба некандешӣ ва ислоҳи ҷомеа ҳассос аст ва каживу норостиро барнаметобад. Чунин хунармандеро метавон хунарманди мутаахҳид номид. Хунарманди мутаахҳид ҷомеаи худро ба сӯи ростӣ ҳидоят мекунад ва ростии мутлақ дар зоти муқаддаси Кибриёст. Бинобар ин, агар дар хунар эътирозе, интиқоде ва андешаи муборизаталабона дида мешавад, аз ин чашмаи зулол сарчашма мегирад, ҳарчанд ба зарари қудратмандону соҳибмансабон бошад. Кӯтоҳии сухан ин, ки хунарманди асилу мутаахҳид чанг задан ба “рesmони хусни мутлақ”-ро таҷвиз мекунад, на чанг задан ба ресмони фалону баҳмонро.

Бо таваҷҷуҳ ба он чи ки ба таври кӯтоҳ ба нигориш даромад, нахуст бояд дид, ки Камоли Хучандӣ дар чӣ замоне ва дар чӣ ҷомеае зиндагӣ мекард ва оё мутаахҳидона ҷомеаи худро ба чанг задан ба ресмони некии мутлақ даъват карда ва хунари худро ба хидмат ба мардуми худ ба қор баста ё на?! Ба иборати фанӣ отифаи сухани ӯ аз чӣ навъ отифаест? Пас аз баррасии ин бахш нақди марҳилаи дувум, яъне “чӣ гуна гуфтан” ё “чӣ гуна баён кардан” метавонад мавриди баррасӣ қарор гирад. Бинобар ин, нахуст бояд донист, ки Камол чӣ ҳадафе аз шоирӣ дошта, сипас метавон ба ин мавзӯъ пардохт, ки ин ҳадафро чӣ гуна ба мухотабони худ илқо кардааст.

Авзoi сиёсӣ ва иҷтимоии Озарбойҷон дар садаи ҳаштуми хичрӣ. Дар садаҳои ҳафтуму ҳаштуми хичрӣ Эрон, бавижа, Озарбойҷон гирифтори ваҳшигарихои хонадони Чингиз буд. Таърихи муғул дар Эронро метавон дар се бахши умда баррасӣ кард:

- а) давраи куштору номардӣ;
- б) давраи оромиши нисбӣ;
- в) давраи ҳарачу марачу футурат.

Бо тавачҷух ба ин, ки Камоли Хучандӣ дар давраи савум зиндагии пурбаракати худро сипарӣ мекард, барои ҷилавгирӣ аз тӯлонӣ шудани матлаб, танҳо ин давраро мавриди баррасӣ қарор медиҳем. Давраи футурат ва ҳарачу мараҷ байни муғулу Темуриён дар таърихи Эрон аз марги охирини элхони муғул Султон Абӯсаид Баҳодурхон дар соли 734 оғоз мешавад. Ва низ таваллуди Камол дар авоили садаи ҳаштум рӯй додааст. Бинобар ин, дар давраи мавриди назар Камол камтар аз сию панҷ сол ва синне муносиб ба рушди фикрӣ ва камоли андеша доштааст.

Дар солҳои ҳарачу мараҷ мусибатҳои бар сари мардуми ситамкашидаи Эрон, бавижа, мардуми Озарбойҷон омадааст ва шоири жарфандеш ва мутааҳҳиди ин давра дар ин ҷомеаи ошуфта, бегумон, суvari ҳаёли шеърӣ худро аз ин вазъият гирифтааст. Аз он ҷой, ки хунари ноб ва шеърӣ мутааҳҳид оинаи тамомнамой вазъияти сиёсиву иҷтимоии як давра ба ҳисоб меояд, ниёзе ба баррасии таърихи ин давра эҳсос намешавад, зеро бо чашми мусаллаҳ метавон аз равшанӣ шеърӣ Камол ва “Камол”-ҳо авзои нобасомони онро мушоҳида кард:

*Ҳалол бод майи хулду ҳур зоҳидро,
Ки вогузошт ба риндон шаробу шоҳидро.
Мабар зи гардани сӯфӣ қилодаи тасбеҳ,
Гузор, то бибурад гардани муқаллидро...
Аҷаб, ки шаҳна нагашт аз имоми мо воқиф,
Ки харҷ кард ба май вақфҳои масҷидро.
Камол, лофи ибодат мазан, ки чашми бутон,
Ба як назар барад аз раҳ ҳазор обидро.*

Бо тавачҷух ба вижагии аслии забони шеърӣ ирфонӣ ва рамзҳои сӯфиёна ва таънаҳои риндона ва баёни асрори Ҳақ аз ҷониби ин гурӯҳ бо забоне, ба зоҳир осебпазир, метавон авзои ошуфтаи иҷтимоӣ ва кажравихои кордонони амри ҷомеаи шоирро ба равшанӣ дарёфт. Ду шоири номдори муосири Камол Ҳофиз ва Убайд низ аз дариҷаи хунари асил бо ҳадафи “чанг задан ба ресмони Худо”, яъне некии мутлақ, ҳамон андешаҳоро баён карданд, ки Камол тайи ғазали пешин ба хонандагони худ гуфтааст. Ҳофиз, ки девонаш саросар пур аз чунин мазмунҳои таънаомез ва риндона аст, бегумон, монанди бисёре аз андешамандони замони худ тасвире аз ҷомеаи ноҳинҷори худро тарсим кардааст:

*Донӣ, ки чангу уд чӣ тақрир мекунанд?
Пинҳон хуред бода, ки тағйир мекунанд.
Номуси ишқу равнақи ушшоқ мебаранд,*

*Айби ҷавону сарзаниши тир мекунад...
Май хур, ки шайху ҳофизу муфтиву муҳтасиб,
Чун нек бингарӣ, ҳама тазвир мекунад.*

Ва муътаризи барҷаставу номдори дигари ин давра бо хашме фаровону зехне ифшогар, аммо лафзе беинон тасвири ҷомеаи давраи футуратро чунин мекунад:

“...Чингизхон, ки имрӯз ба кӯрии аъдо дар дарки асфали муқтадо ва пешвои муғулони аввалину охирин аст, то ҳазорон ҳазор бегунохро ба теги бедареғ аз пой дарнаёвард, подшоҳии рӯи замин бар ӯ муқаррар нагашт.

Ҳалоку чун ситам варзид, лочарам қурби навад сол подшоҳии хонадони ӯ қарор гирифт ва ҳар рӯз давлати эшон дар тазоид буд. Абӯсаиди бечораро чун дағдағаи адолат дар хотир афтод ва худро ба шиори адл мавсум гардонид, дар андак муддате давлаташ сипарӣ шуд ва хонадони Ҳалоку ва мусоии ӯ дар сари нияти Абӯсаид рафт”.

Бо таваҷҷуҳ ба он чӣ аз Камолу Ҳофизу Убайд дар бораи авзои сиёсиву иҷтимоии садаи ҳаштуми ҳиҷрӣ ба таври кӯтоҳ оварда шуд, ниёзе ба баррасии таърихии ин давра эҳсос намешавад, зеро чунон ки гузашт, танҳо адабиёту ҳунар воқеиятҳои талхи таърихро ба равшанӣ нишон медиҳад. Бо ин ҳол нигоҳи гузаро ба вазъияти сиёсиву иҷтимоии давраи Камол дар шинохти шахсияти ӯ гираҳкушо ба назар мерасад.

Пас аз марги охирин элхони муқтадири муғул, императории густурдаи Элхонон дучори таҷзияву ошуфтагӣ шуд. Дар шимолӣ сарзамини онон мулуки Карт дар маркази Ҳирот салтанат мекарданд. Дар Сабзавору сарзаминҳои мучовири он Сарбадорон дорой қудрате буданд. Чануби ин сарзамин миёни шоҳзодагонии Оли Музаффар тақсим шуда буд, ки ағлаб бо якдигар дар ситез буданд ва маркази ҳукуматҳои мустақили онон дар Шероз ва Исфаҳону Кирмон мустақарр буд. Бахши ғарбии Эронро дар як сарзамини байзошакл, ки қонуни шимолии онро Озарбойҷон ва қонуни чанубии онро Бағдод ташкил меод, Оли Ҷалоир ё Элхониён ба худ ихтисос дода буданд. Ин хонадон дар таърихи сиёсиву фарҳангии Эрон нақши умдае доштанду аҳамияти онон бештар дар он аст, ки ҳамвора шоирони бузурге дар дастгоҳи ҳукумати худ доштанд ва онро мавриди ташвиқ қарор меоданд. Аз барҷастатарин шоирони ин давра, ки бо дарбори Элхониён иртиботи наздике доштаанд: Салмони Совачӣ, Убайди Зоконӣ, Ассори Табретӣ, Шарафуддини Ромӣ, Ҳофизӣ Шерозӣ ва саранҷом

Камоли Хучандиро метавон ном бурд. Гузашта аз ин, Оли Инчу, Амирони чўпонӣ, Туготемуриён, Салғуриён, мулуки шабонкора, Атобакони Язд, Атобакони Луристон, Қарохитоиён, Мулуки Табаристон ва монанди инҳо ҳар як дар гўшае ё ба тарафдорӣ аз хонадони Элхониён ва ё ба ҳавои салтанат ин сарзамини куҳанро дучори ошуфтагӣ ва парешонӣ карда буданд ва ҳамеша бо ҳамдигар чангу ситез мекарданд, бо ин ҳол давраи иқтидор ва қудрати онон чандон тўлонӣ набуд ва қисмати бузурге аз ҳукумату амирии онон дар заъф ё задухӯрд мегузашт. Аммо бо камоли таассуф бояд эътироф кард, ки ба қудрат расидани онон бо якдигар ва соири руҳдодҳои ин давра дар чиҳати аз миён рафтани маданияти Эрон муассир буд ва давраи бисёр ошуфтае дар таърихи сиёсӣ ва дар натиҷа иҷтимоии Эрон ба вуҷуд овард.

Ҳар як аз ин силсилаҳои фаръӣ, ки ба қудрат мерасиданд, хоста ё нохоста талош мекарданд, ки дарбори худро ба қудуми муборакки шоирон низ музайян созанд, то шояд битавонанд, фатҳномаи аъмоли хушунатомези худро ба сурати осори адабӣ ва шеър ба сарзаминҳои дуртар ва шояд ҳам ба ояндагон бирасонанд. Табиист, ки шоирони огоҳу мутааҳҳиди ин давра дар чунин вазъияти ошуфтаи сиёсиву иҷтимоӣ барои баёни ноҳинчориҳои ахлоқӣ ва ҳукумати онон фурсатро ғанимат мешумурданд ва бо истифода аз имкони ифшоӣ фасодҳои дастгоҳи ситами шоҳӣ, гоҳе сареху гоҳе ба кинояву танзу тамасхур оинавор номардумиву патёрагии (зишти) ҳукуматдорон ва муздурону солусонро мунъакис мекарданд:

*Бути номехрубони ман вафодорӣ намедонад,
Ба аҳли дил ба чуз зулму ситамкорӣ намедонад.
Чу додам дил ба дасти ӯ, ба пой меҳнат афкандаи,
Чӣ доништам мани бедил, ки дилдорӣ намедонад...
Чӣ суд аз нолаву зорӣ ба ин дар додхоҳонро,
Ки султон ҳоли мискинони бозорӣ намедонад.
Муроди хотири мо нек медонад ҳабиби мо,
Тагофул мекунад з-он сон, ки пиндорӣ намедонад...
Камол аз халқ натвонист пӯшидан назарбозӣ,
Ки ӯ ринд асту чун зуҳҳод таррорӣ намедонад.*

Боре бо ҳамлаи барқосои “азоби Худо”-и Темур ағлаби ин хонадонҳо аз миён рафтанд ва ҷаҳонкушои “ланг” пас аз тасхири сарзамини густурдаи Эрон, бахши ғарбии онро ба писараш Мирзо Мироншоҳ супурд. Авохири умри тўлонии Камоли Хучандӣ бо ҳукумати ин Мирзои тотор ҳамзамон буд. Бад-ин тартиб, ин шоири ориф давраи тўлонии ошуфтаеро пушти сар гузошта ва

сувари хаёли шеърӣ худро аз ин ошуфтагӣ интихоб кардааст:

*Ишқ оини порсоён нест,
Бехудӣ расми худнамоён нест.
Май ба сӯфӣ мадеҳ, ки ин софӣ,
Дархури ҳоли бесафоён нест.
Магар он дил, ки бар қарори худ аст,
Воқиф аз ҳоли дилрабоён нест.
Ёр бегона шуд чунон имрӯз,
К-аи дигар ёди ошноён нест.
Он ки машғули неъмату ноз аст,
Ҳечаш андӯҳи бенавоён нест.
Давлати васл хостам, гуфтанд:
“Салтанат дархури гадоён нест”.
Раҳбаре чӯ, Камол, к-ин раҳро
Солҳо рафтаанд, поён нест.*

Султон Ҳусайни Ҷалоирӣ-писари Увайс барои иқомати Камол, ки муддате аз зодгоҳи худ-Хучанд ба азми сафари ҳаҷ дур шуда буд ва дар Табреш иқомат дошт, боғу хонақоҳ ихтисос дод ва шайх Камол ба ин шаҳру ин хонақоҳ, ки дар маҳалле бо номи “Валиёнқӯй”, ки дар лафзи кунунии Озарбойҷон “Байлонкӣ” гуфта мешавад, алоқаи шадиде пайдо кард. Чунонки дар мақтаи газали зер бо забони вижаи ирфонӣ ва риндии тамом алоқаи худро ба ин макон иброз доштааст:

*Мижса тез асту гамза тезу ту тез,
Хуни уишиоқ рехтӣ ба ситез.
Гар кушӣ, бебаҳона натвон кушт,
Сад баҳона ба шевае ангез...
Кард хуни ҳама ба гардани зулф,
Гуфт: “Қаҷ дор туррарову марез”.
Порсо дастӣ хушк рафт он ҷо.
Чу зи тасбеҳ дошт дастовез.
Зоҳидо, ту биҳишт чӯ, ки Камол
Валиёнқӯй чӯяду Табреш.*

Вазъи Озарбойҷон пас аз марги султон Увайси Ҷалоирӣ дар замони султон Ҳусайну султон Аҳмад - писарони ӯ, дар асарӣ кашокашу задухӯрд миёни амиру сардорони Ҷалоирӣ, аз як сӯ ва дастдарозии Оли Музаффару амирони Қипчоқу туркмонон, аз сӯи дигар, саҳт ошуфтаву парешон буд. Ошуфтагии авзои сиёсиву иҷтимоии Табреш ва густариши ҳарачу мараҷ боиси ҳамлаи Гиёсиддин Тӯхтамишхон - фармонравои дашти Қипчоқ ба ин

сарзамин шуд, ки дар он шаҳр ба ғорат рафт ва иддаи зиёде ба асорати амири Қипчоқ ба пайравӣ аз ағлаби фармонравоёни он давра, иддаи бузургону донишмандони Табрэро ба сӯи пойтахти хеш шаҳри Сарой равона кард. Аз барҷастатарин муҳочирони ин иқдом Камоли Хучандӣ буд. Камол дар ин шаҳр ба унвони як муҳочирӣ номдор ва арҷманд бо шукӯҳу ҷалол зиндагӣ мекард ва ба шеър мепардохт:

*Эй рухат ояти ҳусну даҳанат лутфи Худой,
Ба ҳадисе бикушой он лабу лутфе бинамой...
Бӯстонест Сарой аз гули он рӯй, Камол,
Ба Сарой омадӣ, эй булбули хушгӯ, бисарой!*

Ва дар ғазале ошиқона аз Сарою дилбарони он диёр бисёр ёд кардааст:

*Турки ман, маҳ бувад ба туркӣ ой,
Хуш бувад, як шабе ба назди ман ой.
Кард вайрон сарою кох Камол,
Тоқи абрӯи дилбарони Сарой.*

Ва низ дар байти зер ба ин мазмун ишора дорад:

*Агар Сарой ҳабиб асту дилбарони Сарой,
Биёр бода, ки ман форигам зи ҳар ду сарой.*

Аммо пас аз муддате пойтахти қипчоқиён ошуфтаву парешон мешавад ва шоири ғазалсарову хушгӯӣ суvari ҳаёли худро аз ошуфтагиву парешонии маҳалли иқомати худ гирифта, бо каломии зебо, ки дархури ғазал аст, ба ёди Табрэро маҳалли иқомати қаблии худ меафтад ва ба сӯи ин шаҳр бозмегардад:

*Ҳар лаҳза гамзаҳо ба ҷафо тез мекунӣ,
Боз ин чӣ фитнаҳост, ки ангез мекунӣ?!
Дилҳои мо нахуст ба тороҷ мебарӣ
В-он гаҳ асири зулфи диловез мекунӣ.
Гар хун ҷаконӣ аз дили ошиқ, кирост ҷанг?
Шоҳӣ ба қалби рафтаву хунрез мекунӣ.
Дар баҳри дида об кучо истад зи ҷӯш,
З-ин сон, ки оташи дили мо тез мекунӣ.
Хоби шабон мабанд ба чашмам дигар ҳаёл,
Чун ҳамдамам ба оҳи саҳархез мекунӣ.
Аз хуни мо чӣ тавба диҳӣ чашими мастро,
Аз бодаи ҳалол чӣ парҳез мекунӣ?
Шаҳри Сарой чун дилат ошуфта шуд, Камол,
Вақт аст, агар азимати Табрэро мекунӣ.*

Дар ин ғазал вожаҳову ибораҳои: “ҷафо”, “тез кардан”, “ан-

гехтан”, “тороҷ”, “асир”, “хун”, “чанг”, “шоҳ“, “хунрезӣ” ҳама ҳикоят аз авзои номуносибу чангу ситези шаҳру диёр ва маҳалли иқомати шоир доранду ба далели nobасомонӣ ба зеҳни Камол раҳна кардаанд ва низ вожаҳову ибораҳои назари: “баҳри дида”, “оби чашм” (ба маънии ашк), “хоб ба чашм наёмадан”, “оҳ“, “ошуфтаву азимати фазои ғаму андӯх“ ҷомеаи шоирро ба тасвир мекашад. Ҳамчунин, чун шоир ғазалсаро мебошад, ин ошуфтагиву парешониро дар қолаби ғазал суруда ва вожаҳои вижаи ғазалро дар он гунҷонидааст. Монанди: “ғамза”, “дил”, “зулф”, “диловез”, “ошиқ”, “қалб”, “ҷӯш”, “хаёл”, “тавба”, “чашм”, “маст”, “бода” ва ғайра. Камол дар ин ғазал бо ба коргирии аносири сегонаи боло, шеъре раван ва ғазале обдор сурудааст, ки зимнан нишонгари вазъияти иҷтимоии рӯзгори худ низ мебошад.

Боре, пас аз расидан ба Табрез мавриди инояти Мирзо Мироншоҳ-шоҳзодаи темурӣ қарор мегирад. Ҷолиб ин аст, ки ҳеч шоҳзодаи темуриро намебинем, ки шоир, шеършинос ва ё дастикам шоирнавоз набошад. Шоҳрух-писари дигари Темур чунон бисоте дар шеърдӯстӣ ва фарҳангпарварӣ роҳ андохт, ки дар таърихи шеъри форсӣ аз барҷастатарин ҳомиёни шеъру адаб лақаб гирифт. Подшоҳони темурии Ҳинд дар бораи хунармандон ва шоирон инояти вижае доштанд, Акбарподшоҳи Ҳиндро метавон бузургтарин ҳомии шеъри форсӣ дар таърихи он номид. Ва худи Темури хунрез, ки худро “азоби илоҳӣ” муаррифӣ мекард, ду шахсияти мутафовит дошт: Шахсияти нахустин ғоратгариву ситампешагист ва дувумаш хунарпарвариву аҳли завқ будан бархӯрд. Агарчи самбулики Темур бо Ҳофиз нишонгари ин вазъи ӯст. Маъруф аст, ки вақте Темур ғазали маъруфи Ҳофиз ба матлаи:

Агар он турки шерозӣ ба даст орад дили моро,

Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро.

-ро хонд, шоирро ба ҳузур талабид ва гуфт: “Ман барои ободии Самарқанд дунёро ба оташ кашидаам. Чӣ гуна ба холи маъшуқ мебахшӣ...” матлаб, агар ҳам сохтагӣ бошад, нишонгари хунардӯстӣ ва завқи зебоиписанди Темури чаҳонкушоро мерасонад.

Ба ҳар ҳол, Мироншоҳ нисбат ба шайх Камол иродат варзид ва гоҳе ҳаммонанди ҳама қудратдорон, барои тазоҳур ҳам, ки шуда ҳадаҳое тақдими ӯ ва хонақоҳаш мекард.

“Мирзо Мироншоҳ нисбат ба Шайх Камол иродате тамом ва ақидате локалом дошт ва рӯзе ба мулозимати он ҷаноб рафта, камари мурассаъ ба расми назр ба назди шайх ниҳод ва ба хи-

лофи маъхуд шайх он камарро бардошт ва ба хона бурд ва баъд аз лаҳзае, ки ба суҳбати асҳоб муовадат (баргашт) кард, ҳамаро мақбуз ёфта, пурсид, ки ёрон чаро беҳузуранд? Яке аз ҳозирон гуфт, ки дарди камар доранд. Шайх табассум карду гуфт: «Камарро биёваранду қисмат кунанд».

Он чи навишта шуд, аз чилди савуми “Ҳабиб-ус-сияр”-и Хондамир буд. Ва низ дар “Тароиқ-ул-ҳақоиқ”-и Ноиб Садри Шерозӣ дар бораи иродату навозиши Мирзо Мироншоҳ ба Камол чунин омадааст:

“Рӯзе Мирзо Мироншоҳ-писари Амир Темур, ки аз ҷониби падар Иёлати Озарбойҷон дошт, ба дидани Шайх омад. Чухрағони подшоҳ бар боғчаи Шайх давиданд ва ба ғорати дарахти олуҷаву зардолу машғул шуданд. Шайх табассуме карду чухрағонро гуфт: “Муғулон, ғоратгариро дар боғи дигар кунед, ки Камоли бечора қарздор шуда ва баҳои ин боғча ваҷҳи қарзхоҳон кардааст”. Султон гуфт: “Магар Шайхро қарз аст?” Шайх фармуд: “Даҳ ҳазор динар”. Подшоҳ ҳукм дод, даҳ ҳазор динар биёварданд ва дар ҳамон маҷлис таслими Шайх намуданд ва ба вомҳоҳ дод”.

Бинобар ин, Шайх Камол дар тӯли умри тӯлонии худ ошуфтагиҳои давраи муғулӣ, темурӣ ва ҷалоириро, ки конуни аслии ҳар се Озарбойҷон буд, дида ва бо таваҷҷуҳ ба зехну андешаи ҳар шоиру ориф наметавониста аз ин нобасомонӣ мутаассир нашавад. Дар қолаби ғазал забони нешдори худро ба сӯи ситампешағони ҳукумати, аз як сӯ ва мутазоҳирони тангназар, аз сӯи дигар, нишона рафтааст:

*Дорем, соқиё, ҳаваси ширату нишиот,
Чӯёи роҳи майкадаем, ихдина-с-сирот.
Майхонае бисозу бикун вақфи ошиқон,
Чизе, ки бериёст беҳ аз сад пулу работ.
Зоҳид ба рӯзи ҳашир пулу чӯй карда гум,
Майхора ҷаста аз пулу бигзашта аз сирот.
Мо ошиқему ринду ба маъшуқ мухталит,
Эй шайхи неқном, ба мо кам кун ихтилот.
Дар шаҳр кас намонд аз он шуд касе рақиб,
Фарзин шавад пиёда, чу гардад тухӣ бисот.
З-он лаб равам ба ханда, чу дашином бишинавам,
Нуқлу май аст мӯчиби шодиву инбисот.
Суръат макун ба васфи лабу ораши, Камол,
Корест ҳар ду нозуку шарт аст эҳтиёт.*

Дар ҷамъбандии ин баҳш, ки мазмуну муҳтавои сухани Ка-

моли Хучандиро дар бар мегирифт, ба ин натиҷа расидем, ки ҳаммонанди бисёре аз шоирони орифи садаҳои ҳафтуму ҳаштуми ҳиҷрӣ аз вазъияти сиёсиву иҷтимоии ноҳинчори ин давра ранҷ мебарда ва ҳар чӣ даст меода, неши тези каломи оташини худро ба сӯи музаввирону риёкорон нишона мерафтааст. Сухани поёнӣ дар ин бахш ин, ки Камол низ монанди гурӯҳе аз шоирони мутааҳҳид ва ҳофизвор аст, ки шеърҳои номи ӯ дар хидмати ифшоии нобасомониҳои иҷтимоӣ ва ҳидояти он ба сӯи неки мутлақ ва хубихоёе пазируфта шуда, аз ҷониби афкори бозу равшан суруда шудааст ва шоир аз сароиши шеър ҳадафе ҷуз баёни масъулияти иҷтимоӣ ва ислоҳи ҷомеаву иршоди мардум надоштааст.

Акнун вақти он расидааст, ки бахши дувуми баррасии худро оғоз кунем ва ин пурсиширо матраҳ созем, ки Камол зехну андешаи худро чӣ гуна ба тасвир кашидааст?

Он чӣ имрӯз ба номи ғазали классикии форсӣ номида мешавад, аз садаи шашум-шоири номдори он давра - Санои Фазлавӣ оғоз шудааст, ки ин навъ шеър бояд чанд вижагии асли дошта бошад:

1. Равобити ду тарафро баён кунад (ошику маъшук).
2. Ҳар як аз байтҳо истиқлоли маъноӣ дошта бошад.
3. Вожаҳои мулоиму дилнишин дар сурудани он ба қор гирифта шавад.
4. Байтҳои он маъмулан байни 7 то 13 бошад.

Дар анвои ғазал низ бахшҳои тӯлонӣ вучуд дорад, ки ошиқона, орифона ва иҷтимоӣ аз анвои маъруфи он аст. Пас аз садаи шашум ғазали классикии форсӣ густариш меёбад ва дар садаҳои ҳафтум ҳашт ба тақомул мерасад, ки нуқтаи поёнӣ ва авҷи он дар садаи ҳаштум ба дасти Ҳофиз маҷоли таҷаллӣ меёбад. Дар пайдоиши густариши ғазали классикии форсӣ се чехраи номдори ин навъи шеър дурахшонтар ва барҷастатар аз ҳама чехраҳои мутааддид аст: Мавлавӣ, Саъдӣ ва Ҳофиз ва барои нақд баррасии сухани шоирони ғазалсарои дигар кофист меъёри санҷиширо баёни ин шоирон қарор диҳем ва бо онон муқоиса кунем. “Барҷастатарин сифати ғазали Мавлавӣ дар “Девони Шамс” истифодаи ӯ аз вазнҳои зарбӣ аст, ки ҳадафи аслии гӯянда таҳаррук бахшидан ва ба вачду шӯр овардани хонанда будааст ва бегумон худ низ ин ғазалҳоро дар ҳоли вачд сурудааст”. Дар девони Камол ба ғазалҳои метавон бархӯрд, ки шӯру ҳоли ғазали Мавлавиро дорад:

Гар дам занам бе рӯи ӯ, шарм оядам аз рӯи худ,

*Ошиқ наҷӯяд зиндагӣ бе суҳбати дилҷӯи худ.
 Ман ҷон ҳамекандам зи гам, он лаб зи ман мехост ҷон,
 Фарҳод мезад тешаҳо бар сангу Ширин сӯи худ.
 Бо моҳ гуфтам: “Ин ҳама ҳусн аз кучо овардаӣ?”
 Гуфто: “Зи хоки кӯи ӯ молидаам бар рӯи худ”.
 Гуфтӣ: “Сари як мӯи ман ҳар ду ҷаҳон дорад баҳо”.
 Дидӣ, ки ҳам нашнохтӣ миқдори тори мӯи худ.
 Носеҳ бигуфт аз аввалам, к-аз шиқи хубон тавба кун,
 Рӯи ту диду тавба кард охир зи гуфтугӯи худ.
 Дар даври чашият шуд сияҳ аз дуди дил меҳробҳо,
 Гар боварат н-ояд зи мо, бингар хами абрӯи худ.*

Табиист, муқоисаи на танҳо Камол, балки ҳар як аз суханса-роёни номдори форсӣ бо Саъдии ширинсухан танҳо барҷастагии Саъдиро нишон хоҳад дод, чӣ худӣ шайхи бузургвор ба ҳақиқат огоҳ будаву ишора кардааст, ки:

*Бар ҳадиси ману ҳусни ту наҷфзояд кас,
 Ҳад ҳамин аст суҳандониву зебоиро.*

Аммо ин ки Камол дар истиқбол аз Саъдӣ мақоме ба даст оварда ва сухани худро ҳамвор ва равон кардааст, бегумонем. Порае аз ғазалҳои Камол дар гӯши “ғайримусаллаҳ” танини ғазалҳои Саъдиро метавонад дошта бошад:

*Ин меваи ширин магар аз боғи биҳишт аст?
 В-ин ҳури биҳишт аз шакари ноб сириштаст.
 Дар боғи биҳишт ин қаду рухсор надиданд,
 Ин сарв кӣ биншондаву ин лола кӣ киштаст?
 Мо равза нахоҳем, ки ҳар ҷо ҷу ту ҳурест,
 Савганд ба хоки сари кӯят, ки биҳишт аст.*

Аз вижагиҳои фаннии ғазали Камоли Хучандӣ илтизоми ҳафт байт аст, ки дар қитъаи зер ба ин мавзӯи ишора кардааст:

*Ҳафт байт омад ғазалҳои Камол,
 Панҷ ганҷ аз лутф он уири ашир.
 Ҳафтбайтиҳои ёрон низ ҳаст,
 Ҳар яке поқу равону дилтазир,
 Лек аз ҳар ҳафташон ҳақ карданист,
 Чор байт аз аввалу се аз ахир.*

Аммо ғазали Мавлавӣ дар “Девони Кабир” вақте тамом мешавад, ки мазмуни шоир фурӯкаш кунад. Ба ин далел аст, ки гоҳе ғазалҳои Мавлавӣ аз ҳафтоду ҳаштод низ таҷовуз мекунад. Шӯру ҳолу ҳаяҷони дарунии Мавлавиро, на танҳо дар ғазалҳои Камоли Хучандӣ, балки дар ҳеҷ шоири дигаре ғайр аз девони худӣ ӯ наме-

тавон дид. Камол танҳо бахше аз вижагиҳои мутааддиди ғазали Мавлавиро ба ирс бурда ва дар поре аз ғазалҳои худ онҳоро ба кор бурдааст.

Мушобиҳати ғазали Камол бо ғазали Саъдӣ беш аз соири шоирони ғазалсарои пеш аз садаи ҳаштум аст. Бо таваҷҷуҳ ба ин ки Саъдии ширинсухан бо номардумиҳои рӯзгори худ бо мулоимати махсус бархӯрд мекунад ва монанди шоирони пархошгари садаи ҳаштум, аз ҷумла, Авҳадӣ, Камол, Ҳофиз ба суханони кӯбанда ва газанда ба муборизаи сареҳ барнамехезад, балки танҳо дар мақоми насихатгӯ ва муаллими ахлоқ бо нармиву мулоимат, ки бегумон пархошу эътирози шадид дар жарфои сухани ӯст, кажандешони рӯзгорро ба роҳи рост ҳидоят мекунад:

*Ҳама айби халқ дидан ба мурувват асту мардӣ,
Назаре ба хештан кун, ки ту ҳам гуноҳ дорӣ.*

Бинобар ин, Саъдӣ, бавижа, дар ғазал ҷониби нармиву мулоиматро риоят мекунад ва бо вожаҳову таркибҳову ибораҳои махсуси худ ва бо истифода аз вазнҳои ҷӯйборӣ ва нарму латиф андешаи баланду андарзи иршодкунандаи худро ба гӯши хонандааш мерасонад. Камол аз ибораҳову вожаҳову вазнҳои Саъдӣ истифода кардааст ва ғазалҳои сурудааст, ки аз назари фанӣ шабоҳати зиёде ба ғазалҳои Саъдӣ доранд. Ғазали зер хонандаро ба ёди ғазали Саъдӣ бо матлаи:

*Эй аз биҳишт ҷуззеву аз раҳмат ояте,
Ҳақро ба рӯзгори ту бо мо инояте.*

-меандозад, ки мисрае аз онро низ дар таҳаллус тазмин кардааст:

*Дорам зи абрувони ту чашми инояте,
К-аз нозам ар кушӣ, нақунандам ҳимояте...
Гӯ бар дарат рақиби гадо бош, ё Камол,
“Ғавго бувад ду подшаҳ андар вилояте”.*

* * *

*Ин ҷо сухани сарв нагӯем, ки паст аст
В-он ҷо сифати моҳ нахонем, ки зишт аст.
Хатте, ки лабат дар қалам овард ҷу ёқут,
Инсоф тавон дод, ки Ёқут навишта-ст.
Хишти дари худ бар сари ошиқ мазан, эй дӯст,
Моро зи сари хеш чӣ гам, ҳайф зи хишт аст.
Аз хирқа танат дид, Камол, он маҳу мегуфт:
Ин риштаи борик дар ин хирқа кӣ ришта-ст?!*

Аммо бузургтарин ва пурифтихортарин ғазалсарои форсӣ-Ҳофиз дар девони Камол низ ҳаммонанди ҳама девонҳои пас аз

худ ҳузури чашмгире дорад. Зехни Камолу аглаб шоирони гурӯҳи талфик, аз Имоду Салмону Авҳадиву Хочу то ҳудуде наздик ба зехни Ҳофиз аст ва барҷастатарин нуктаи иштироки онон пархошу мубориза алайҳи риёкорон мебошад, аммо баёни Ҳофиз бо ин ҳама шоирон мутафовит аст ва ҳеч шоире аз назари баёну забон натавониста ба ҳарими Ҳофиз наздик шавад. Барои равшан шудани бархе аз вижагиҳои забони Ҳофизро мешуморем, сипас вазъияти забони Камолро бо он муқоиса мекунем.

Забони Ҳофиз авҷи пухтагии забони шеърӣ форсӣ дар поёни садаи ҳаштум ва ба баъд аст. Ғазали форсӣ, ки авҷи зарофати маънавиро дар садаи ҳафтум дар ҳунари Саъдӣ тай карда буд, ба дасти Ҳофиз дар садаи ҳаштум ба авҷи дигаре, ки зарофати лафзӣ бошад, даст ёфт. Ҳофиз дар шинохти мусиқии алфоз ва вазнҳои шеър беназир аст ва барои ҳамин аст, ки хуштарин ва тарабноктарин ва равонтарин вазнҳоро дар девони Ҳофиз метавон дид. Дигар ин, ки забони шеърӣ Ҳофиз дастурманд аст ва ҳадди аксар қаробату наздикиро ба забони наср дорад. Таваччуҳи Ҳофиз ба орояҳои лафзӣ ва маънавии калом низ қобили мулоҳиза аст, аз ин назар муҳимтарин равиши Ҳофиз дар ороиши сухан, худдорӣ аз ифрот дар оростану санъаттарошӣ аст. Ҳар байте аз Ҳофиз чандин санъати бадеӣ дорад, бидуни ин ки сухан дерёб шуда бошад. Сухани поёнӣ ин, ки барҷастатарин сифати сухани Ҳофиз аз назари лафз истифодаи дақиқу баҳангом аз ихом аст ва бори маонии гуногуни вожаҳову ибораҳо ва низ иртиботи чандҷонибаи онҳо. Дар байти зер то иртиботи вожаҳо бо ҳам ва бори маонии ибораҳоро хонанда ба даст наёварад, лаззати дарки маъниву зебоии лафзи Ҳофизро дарнахоҳад ёфт:

Расид мавсими он, к-аз тараб чу нарғиси маст

Ниҳад ба пой қадаҳ, ҳар кӣ шаш дирам дорад.

Ҳеч вожае дар ин байт қобили тағйир нест ва ҳама вожаҳои аслӣ бо тори номаръие (нодидание) ба ҳам пайваستاаст. Дар девони Камол байтҳои фаровоне метавон ёфт, ки аз назари зехн мушобеҳ ба Ҳофиз аст, аммо байтҳои ҳофизона аз назари лафз зиёд нест:

Васли бутони хонабарандозам орзуст,

Соқӣ, биё, ки бодаи дамсозам орзуст.

Чанги хамидақомати бисёрғӯ кучост?

К-он пири хушкмағзи таровозам орзуст.

Май хуш ҳарифи чангнавоз асту маст низ,

Инҳо ба як-ду маҳрами ҳамрозам орзуст...

*Дӯшам ба як-ду нагма чи хушвақт сохт чанг,
Эй мутриб, он ду нагмаи хушсозам орзуст...
Бар мурғи ҷонфизой ҷаҳон аст чун қафас,
То дар ҳавои кӯйи ту парвозам орзуст.
Аз баҳри поси хотири табрезиён, Камол,
Бо сорбон мағӯй, ки Шерозам орзуст.*

Дар ғазали зикршуда аз назари зехн мазмунҳои ҳофизонаи фаровоне метавон ба даст овард. Монанди: “маъшуқапарастӣ”, “майталабӣ”, “ғамзудои мусиқӣ”, “ғамзудои май”, “тафаккури ирфонӣ”, “хастагӣ аз тӯдаи мардум ва дархости ёрӣ аз маҳрамони роз”, “қафас ангоштани зиндагии дунявӣ”, “орзуи парвоз ба сӯи неки мутлақ” ва... аз назари лафзу ороя низ ғазали ҳофизвор мебошад ва овардани орояҳои лафзиву маънавии гуногун, аз ҷумла ихом, ихоми таносуб, муруоти назир, тазод, таносуб, нағмаи ҳуруф, самбули вижа, самбулҳои ирфонӣ, талмех, талвех... ғазали Камолро ба ҳадди камол расонида ва агар Мавлавӣ, Саъдӣ ва Ҳофиз дар каламрави ғазали форсӣ зухур намекарданд, Камол ба хотири чандин ғазали ноб, аз ҷумла ҳамин ғазал аз барҷастатарин ғазалсароёни адаби форсӣ ба ҳисоб меомад.

Дар ғазали зер андешаҳои ирфониро бо баёне ораста ва таънаҳои риндона сурудааст:

*Дӯст дар ҷону нест з-ӯ хабарат,
Ташина мурдиву об дар назарат.
Номи дарёдилӣ баровардӣ,
Турфа, к-ин об нест дар ҷигарат.
Баски пеши ту рафт зикри Фурот,
Сифати об кард ташинатарат.
Ба Худову бихишт муждадеҳон,
Ба Худо, медиҳанд дарди сарат.
Одам аз худ бихишт нек бихишт,
Мард бояд ба ҳиммати падарат.
Ба ду олам назар макун чу Камол,
То намоянд олами дигарат.*

Дар ғазали зер, ки фазои ошиқона дар он мавҷ мезанад, саъдивор амал карда ва ҳаммонанди ғазали пешин бо алфози латифу рақиқ ва эҳсосе дилнишину каломе комилан ороставу музайян ғазалро суруда ва ба ифтихори хушгӯй ноил омадааст. Саноеи лафзӣ ва маънавӣ бо мафоҳими жарфу амиқ дарҳам омехта ва асаре ҷовидон офаридааст:

*Зи моҳтоби чамолат зи моҳ тоб равад,
 Чӣ ҷои моҳ, сухан ҳам дар офтоб равад.
 Ту он дурӣ, ки зи пеши назар агар биравӣ,
 Маро зи дидаи гирён дури хушоб равад.
 Мақун ба хуни дилам чашим сурх аз он, ки касе
 Тамаъ накард ба хуне, ки аз кабоб равад.
 Ба ҳасратат нигарам сӯи гул, вале зи сароб
 Зи ҷони ташина кучо орзуи об равад?
 Кашидам аз ту ҷафои ҷаҳон, кӣ медонист,
 Ки бар ман аз малаки раҳмат ин азоб равад?
 Чу рафт дар сари ӯ сар, ту ҳам бирав, эй ҷон,
 Ки бо ту низ набояд, к-аз он итоб равад.
 Камол, чашими ту гар мебарад шаби ҳичрон
 Хаёли хоб, ҷунонаи бизан, ки хоб равад.*

Бо таваҷҷуҳ ба орояхои лафзӣ ва маънавӣ ва чигунагии ба-
 ёни Камоли Хуҷандӣ дар чанд ғазале, ки ба унвони намуна овар-
 да шуд, ўро метавон аз шоирони хуби садаи ҳаштум донист, ки
 шеъри ораста суруда, аммо ороиш боиси дерёбии шеър нашу-
 дааст. Ин хосияти ёдшуда бисёр муҳим аст, зеро аз муҳимтарин
 вижагиҳои шеъри Саъдиву Ҳофиз аст. Дар ғазали риндонаи зер,
 радди пой Саъдӣ, аз як сӯ ва шоирони қаландармашраб, бавижа,
 Ҳофиз, аз сӯи дигар ба чашм меҳурад, ки ба унвони хусни хитоми
 баҳс оварда мешавад:

*Соқӣ, биёр бода, ки иди сиём шуд,
 Он маҳ, ки буд монеи риндӣ, тамом шуд.
 Дардеҳ қадаҳ зи аввали рӯзам, ки баъд аз ин
 Ҳоҷат бад-он намонд, ки гӯянд, шом шуд.
 Имрӯз ҳар кӣ хидмати маъшуқу май кунад,
 Бахташ камина чокару давлат гулом шуд.
 Бас хирқае, ки буд ба дукони майфурӯш,
 Тасбеҳу ҷома дар гарави нуқлу ҷом шуд.
 Бо зоҳидон мағӯй зи мастиву завқи шиқ,
 Бар ошиқон ҳалолу бар эшон ҳаром шуд.
 Дар рӯи хуб, гарчи тааммул мубоҳ нест,
 Имкони рухсат аст, ба ният чу ом шуд.
 Аз аҳли шиқ нанг надорад касе, Камол,
 Ҷуз нокасе, ки дар паи номусу ном шуд.*

Пайнавишт:

1. Браун Э. Таърихи адабии Эрон.-Техрон: Амири Кабир, 1357.
2. Девони Камол /Ба эҳтимоми Азизи Давлатободӣ.-Табрез, 1337.
3. Зарринкӯб, Абулҳусайн. Сайре дар шеъри форсӣ.-Техрон: Навин, 1367.
4. Мӯсавӣ, Муртазо. Масоили асри Элхонон.-Донишгоҳи Табрез, 1358.
5. Сарватиён. Баён дар шеъри форсӣ.-Техрон: Интишороти Барг, 1369.
6. Сафо, Забехуллоҳ. Таърихи адабиёт дар Эрон.-Техрон: Фирдавсӣ, 1362.
7. Хуррамшоҳӣ, Баҳоуддин. Зехну забони Ҳофиз.-Техрон, 1368.
8. Шамисо, Сирус. Сайри ғазал дар шеъри форсӣ.-Техрон: Фирдавсӣ, 1362.
9. Шамисо, Сирус. Сабкшиносӣ.-Донишгоҳи Паёми Нур, 1371.

НОМ, КУНИЯ ВА АЛҚОБИ КАМОЛИ ХУЧАНДӢ

Аввалин тадқиқотчие, ки дар бораи Камоли Хучандӣ дар адабиётшиносии тоҷик роҷеъ ба ному лақаб ва тахаллуси Хоҷа Камоли Хучандӣ сухан рондааст, устод Садриддин Айнӣ мебошанд. С. Айнӣ аввал дар китоби «Намунаи адабиёти тоҷик» (Москва, 1926), баъд дар мақолаи «Камоли Хучандӣ», ки дар рӯзномаи «Стахановчӣ» 5 ва 8 июли соли 1939 чоп шуда, сипас дар маҷаллаҳои «Бо роҳи Ленинӣ» (№ 7 соли 1940) ва «Садои Шарқ» (№ 5 соли 1957) нашр мегардад, чунин навиштаанд: «Номи ин шоири бузурги тоҷик Камолиддин, лақабаш Масъуд ва тахаллуси адабиаш «Камол» будааст» (1, с. 221).

Устод Садриддин Айнӣ ҳангоми навиштани ин мақола дар ихтиёри худ тазкира ва китобҳои зеринро доштанд: «Тазкират-уш-шуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ (соли таълифаш 1487), «Равзат-ус-сафо»-и Муҳаммад бинни Ҳовандшоҳ, машҳур ба Мирхонд (чилди ҳафтуми ин китобро Ғиёсиддин ибни Ҳумомиддини Хондамир соли 929 ҳиҷрӣ (1522-23 м.) навиштааст), «Хизонаи омира»-и Мир Ғуломалии Озоди Балғиромӣ (соли таълифаш 1762), «Оташкада»-и Лутғалибеки Озар (соли таълифаш 1780), «Қомус-ул-аълум»-и Шамсиддини Сомӣ ва «Радоиф-ул-ашъор»-и Ҳоҷӣ Неъматуллоҳи Мухтарами Бухороӣ (асри XIX). Дар ин тазкираву китобҳо номи шоир Камолиддин қайд нашудааст. Ҳамчунин, дар манбаъҳои ба устод С. Айнӣ дастрас набуда ҳам номи Камоли Хучандӣ ба шакли «Камолиддин» наомадааст.

Мақолаи С. Айнӣ асоси мақолаи А. Деҳотӣ дар «Намунаҳои адабиёти тоҷик» (Сталинобод, 1940) ва дигар мақолаву асарҳои чанде аз олимони тоҷик гардидааст.

Гурӯҳи дигари олимони чун Азизи Давлатободӣ ва ҳамаи олимони Эрон номи ӯро Масъуд навиштаанд. Ва, ҳатто, ду наشري девони шоир зери унвони «Девони Камолиддин Масъуди Хучандӣ» (Табрез, 1337 шамсӣ ва Москва, 1975) ба таъби расидааст. Хуччат ва маводи боэътимоде, ки дар ихтиёри мост, «Камолиддин» ва «Масъуд» ном доштани Камоли Хучандиро рад менамояд.

Қадимтарин ва муътабартарин манбае, ки дар бораи Камоли Хучандӣ маълумоти мухтасар, вале хеле муҳим медиҳад, дебочаи насрии нусхаи хаттии девони шоир мебошад, ки акнун

дар китобхонаи Остони Қудси Разавии шаҳри Машҳади Эрон, зери рақами 4739 нигоҳдорӣ мешавад. Нусхаи мавриди баҳс дар замони зиндагии Камоли Хучандӣ аз тарафи яке аз мусоҳибони Хоҷа Камол навишта шудааст. Ҳарчанд, ки соли китобат ва номи котиб қайд нашудааст (чунки дебоча аввал ва охир надорад), гуфтаи зерин ба субут мерасонад, ки он дар замони дар қайди ҳаёт будани Камоли Хучандӣ китобат шудааст: «Дар ҳар асре аз аркони дину давлат ва аъёни мулку миллат соҳибдавлате ба маъмини раббонӣ ва таъйидоти субҳонӣ ба камоли фазлу раҷҳон (бартарӣ), ақлу рои соиб ва фикри соқиб (дурахшон) ва таъби салими ваққод (фурӯзон) ва зеҳни мустақими наққод (сафодиханда) аз акфои (монанди) акрони хеш мумтоз гашта ва шеваи суханварию шимаи (хулқи) ибодатпарварӣ аз чамеи роёт ва фазлу истеъдод даргузашта. Ва саҳоифи дафотиру вучӯҳи сафоин ба натоиҷи таъби латиф ва воридоти хотири шарифи ӯ тавашшуҳ ёфта. Ва шаҷараи таййибаи касират-ул-ағсон (шоҳи дарахти)... Суханро аз айн-ул-ҳаёти фасоҳат ва балоғат тарашшуҳи лозима дониста ва самараи зикри чамилу санои чазил муддаҳар гардонид. Чуноне дар ин рӯзгор, Шайх-ул-исломи аъзам, султони салотинил-машоихи фи-л-олами сирру-л-лоҳи фи-л-аразин, хуччаллоҳи ли-л-оламина, ғавсу-д-дууро ва ғавс-ун-надо, шамсу машориқи-л-маонӣ, тоҷу-л-маорифи-л-аолӣ, қутбу-л-ақтоби ва-л-муҳаққиқин, хулосат-ул-мои ва-т-тин ал-мухтасс биавотифи Рабб-ил-оламин Шайх Камолу-л-миллати ва-л-ҳаққи ва-д-дин ал-Хучандӣ...» (2, 2, 497).

Аз ибораи «Камол-ул-миллати ва-л-ҳаққи ва-д-дин» маълум мегардад, ки «Камолиддин» ном набуда, балки лақаби динӣ ва ифтихории шоир будааст. Дар сарчашмаҳои то асри XVII, аз қабилӣ «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ (соли таълифаш 1478), «Баҳористон»-и Ҷомӣ (соли таълифаш 1487), «Ҳабиб-уссияр»-и Ғиёсиддини Хондамир (таълифаш байни солҳои 1521-24), «Латоиф-ут-тавоиф»-и Фаҳриддин Али Сафӣ (таълифаш соли 1533), «Равзот-ул-ҷинон ва ҷаннат-ул-ҷанон»-и Ҳофиз Ҳусайни Карбалоии Табрзӣ (соли таълифаш 1568), «Ҳафт иқлим»-и Амин Аҳмади Розӣ (соли таълифаш 1590), Миръот-ул-хаёл»-и Шералихони Лудӣ (соли таълифаш 1590), «Тазкираи Нозим»-и Муҳаммад Содик Нозими Табрзӣ (соли таълифаш 1627), «Хулосат-ул-ашъор ва зубдат-ул-афкор»-и Тақеуддин Муҳаммад Зикрии Кошонӣ (соли итмоми тазкира 1608) ва ғайра фақат лақаби ифтихории шоир Камолиддин, лақабҳои дигари ӯ «Хоҷа» ва «Шайх»,

тахаллусаш «Камол» ва нисбааш «Хучандӣ» қайд шудаасту халос. Номи шоир дар ягон аз ин сарчашмаҳо зикр наёфтааст.

Фақат дар тазкираи пур аз хатои Лутфалибеки Озар – «Оташкада», ки соли 1779 ба итмом расидааст, номи шоирро ба шакли Масъуд дучор мекунем. ӯ менависад: «Хучанд. Камолиддин Масъуд аз урафои олиқадр ва аз акобири он диёр аст».

Чӣ навъе, ки олими машҳури Эрон Аҳмад Гулчини Маонӣ дар китоби «Таърихи тазкираҳои форсӣ» менависад: «Бо он, ки Озари Бекдилӣ муддаист, ки шахсан, ба интихоби давовини шуаро пардохтааст, вале амалан мебинем, ки вай дар мавриди шуарои мозӣ (гузашта) то авоили қарни ёздаҳуми ҳичрӣ хулосаи бисёр ночизе аз тазкираи азими «Хулосат-ул-ашъор ва зубдат-ул-афкор»-ро бо номи «Оташкада» ба мо таҳвил додааст» (6, 1, 4).

Яъне, ба гуфтаҳои муаллифи «Оташкада» чандон бовар кардан дуруст нест. Илова бар гуфтаи Аҳмад Гулчини Маонӣ қайд кардан зарур аст, ки ин тазкира аз замони зиндагии Камоли Хучандӣ хеле баъдтар, пас аз 380 соли вафоти шоир таълиф шудааст. Яқин меравад, ки Лутфалибеки Озар номи шоири дигари Хучандӣ – Зиёуддин Масъуди Хучандиро ба Камоли Хучандӣ нисбат додааст. Зиёуддин Масъуди Хучандӣ, мутахаллис ба «Форсӣ» соли 1220 дар Ҷирот вафот кардааст, нусаҳои куллиёташ дар китобхонаҳои ҷаҳон (Англия, Эрон, Афғонистон) мавҷуд аст.

Дар асрҳои миёна (то асри XIX) ба фарзандон исмҳои Нурриддин, Низомиддин, Бадриддин ва амсоли онро намегузоштанд. Аз гуфтаи зерини соҳиби китоби «Рашаҳоту айни-л-ҳаёт»-и Фаҳриддин Али Сафӣ (дар бораи Абдуррахмони Ҷомӣ) маълум мегардад, ки Шамсиддину Зиёуддинҳо лақаб будааст, на ном: «Лақаби аслии эшон «Имодуддин» аст, лақаби машҳури ӯ «Нурриддин» (3, с. 138).

Дар баъзе тазкираҳои зикршуда пеш аз таҳаллуси шоир калимаи «Ҳоча» меояд. «Ҳоча» низ лақаб аст ва он бештар ба кадом табақаи чамбият мансуб будани шахсро мерасонад. Дар ибтидо лақаби «Ҳоча»-ро ашхоси бузурги аҳли тасаввуф ва соҳибмансабони давлатӣ доштанд, чунончи, Ҳоча Увайси Қаранӣ (ваф. байни солҳои 656-659), Ҳоча Ҳасани Басрӣ (ваф. 729-30), Ҳоча Аҳмади Ясавӣ (ваф. 1146), Ҳоча Баҳоуддини Накшбандӣ (ваф. 1390), Ҳоча Муҳаммади Порсо (ваф. 1420), Ҳоча Аҳрори Валӣ (ваф. 1490) ва ғайра.

Ин лақаб, ҳамчунин, ба вазирон, ба мисли Ҳоча Низомулмулк

(1018-1092) – вазири аъзами сулолаи Салчукиён, Хоҷа Насируддини Тӯсӣ (1201-1274) – вазири аъзами Ҳалокухон Хоҷа Рашидуддини Фазлulloҳ (1248-1318) – вазири Ғозонхон ва ғайра мутааллиқ буд.

Лақаби «Хоҷа» минбаъд ба табақаи савдогарон низ мулҳак гашт, чунончи Хоҷа Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизи Шерозӣ, Хоҷа Ҳусайн Санои Машҳадӣ ва дигарон. Худи Хоҷа Ҳофиз ба савдогарӣ машғул нашудаанд, аммо падарашон Хоҷа Баҳоуддин, чӣ навъе ки соҳиби тазкираи «Майхона» менависад: «Исми волиди амчади Хоҷа Ҳофиз Баҳоуддин аст. Мадори маишати ӯ ба тичорат мегузаштааст» (3, 85) (шуғли савдогарӣ доштаанд).

Падари Хоҷа Камол низ ба яке аз ин ду табақаи чамъиятӣ мансуб будаанд, яқинан, ба табақаи аҳли тасаввуф. Номи падари шоир дар ягон сарчашмаи муътабар сабт нагардидааст. Ягона адабиёте, ки номи падари Хоҷа Камол қайд шудааст, «Фехраст ал-махтутот-ул-форсия» мебошад. Дар ин фехрасти нусхаҳои хаттии кутуби форсии китобхонаи «Доират-ул-кутуб»-и шаҳри Қоҳира номи шоир, лақаб ва номи падари шоир чунин сабт шудааст: «аш-Шайх Камолиддин Масъуд ибни Абдуллоҳ ал-Хучандӣ» (2, с. 186).

Куния хоси арабхост. Точикон онро аз арабҳо қабул кардаанд. Одатан, арабҳо куниро чун лақаби эҳтиромӣ ба қор мебуданд ва он бо «Абу» зикр меёфт, чунончи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, Абӯалӣ ибни Сино ва ғайра.

Кунияи Камоли Хучандӣ дар ягон тазкираи машҳур сабт нашудааст. Дар яке аз нусхаҳои хаттии девони Камоли Хучандӣ, ки пас аз 62 соли вафоти шоир китобат шудааст ва яке аз мукамалтарину беҳтарин нусхаҳои дастхати девони шоир шуморида мешавад, кунияи Хоҷа Камол ба шакли «Абӯаҳмад» сабт шудааст. Мувофиқи навиштаи котиби ин нусха, ки номи худро Шайх Ҳасан ибни Абдуллоҳ зикр кардааст, номи Камоли Хучандӣ «Муҳаммад», лақаби ифтихориашон «Камолиддин», нисбаашон «Хучандӣ» мебошад. Ӯ дар ин бобат навиштааст: «Таммати-д-девону афсаҳ-уш-шуаро ва аблаг-ул-булағо, мавлоно, шайх-уш-шуюх, ал-имом мураббии хавос-ул-аном, бурҳон-ул-ҳақ ва лисон-ус-сидқ, малози асҳоб-ул-қулуб, мулҳими асрор-ул-ғуюб, мураббии арбоб-ул-қулуб Камол-ул-ҳаққи ва-т-тақво ва-д-дин Абӯаҳмад Муҳаммад ал-Хучандӣ» (4, 4).

Номи шоир дар сарчашмаҳо бо чунин алқоби ифтихорӣ сабт шудааст: тарҷумон-ул-ҳол, солики масолики ҳақписандӣ,

зубдат-ул-аном, умдат-ул-киром, зубдат-ул-атқиё, қудват-ул-авлиё, чундии (сипоҳи) соҳибкамол, орифи воқиф ва ғайра.

Шайх низ лақаб аст. Лақаби «Шайх» ба он далолат мекунад, ки Хоҷа Камол дар тасаввуф мақоми арҷманде доштаанд.

Тахаллуси шоирии Хоҷа Камол «Камол» аст. Аммо баъзан бо нисба низ тахаллус мекардаанд, яъне «Хучандӣ». Баъзе муаллифон ақида доранд, ки гӯё шоирон бо нисбаи худ тахаллус накарда бошанд. Ин ақида иштибоҳ аст, магар Рӯдакӣ тахаллус нест ва он аз номи макон гирифта нашудааст? Ҷомӣ, Тӯсӣ (асри XIV) магар нисба нест, ки шоирон чун тахаллус истифода кардаанд? Хоҷа Камол бо тахаллуси «Хучандӣ» низ шеър гуфтаанд.

Хулоса номи пурраи шоир – Камолиддин Абӯаҳмад Муҳаммади Хучандӣ буда, бо лақабҳои «Хоҷа», «Шайх» машхуранд.

Пайнавишт:

1. Айнӣ, Садриддин. Камоли Хучандӣ. Куллиёт. -Ҷ. II, китоби якум. -Душанбе, 1963. (Ин мақола бори нахуст дар «Стахановчӣ» (1940, 5-8 июл), баъд дар журналҳои «Бо роҳи Ленинӣ» (1940, №7) ва «Шарқи Сурх» (1957, №5) нашр шудааст).
2. Балгиромӣ, Мир Фуломалихони Озод. Яди байзо. -Техрон, 1148 х.к.
3. Қазвинӣ, Абдунабӣ Фахризамон. Майхона /Ба эҳтимоми Аҳмад Гулчини Маонӣ. -Техрон, 1340 ш.
4. Саидалӣ Ҳасанхон. Субҳи гулшан. -Техрон, 1295 х.к.
5. Сипоҳонӣ, Иброҳим бинни Муҳаммад Шарбатдор. Тазкират-уш-шуаро. -Техрон, 1135 х.
6. Табрзӣ, Абӯтолибхон. Хулосат-ул-афкор. Таълиф байни солҳои 1205-1207 х.

ҚАБРИ КАМОЛИ ХУЧАНДӢ

Дар бистуми меҳромоҳи 1343 ҳичрӯи-шамсӯи наздики зуҳр, ки ҳаво каме мусоид буд, аз роҳи пули қуллаи Ахӣ Саъдуддин вори-ди маҳалле, ки ба қабристонии Шайх Камол маъруф аст, шудам, сурати қаблии ин мақбара, ки чандин сол пеш аз ин дида будам, ханӯз дар харитаи хотирам боқист, ҷои бисёр ноҳамвору арсаи он ҳамаи қуллаву теппа ва нишебу фурӯҳезанда ва пур аз хасу хору алафҳои ҳарза буд ва монанди гӯшае аз дашт дар миёни боғҳои сабзу хуррам афтода, дар тамоми он арса ғайр аз чанд қабри мун-дарису махруба қабри дигаре аз қадиму қадид дар зоҳир машҳуд набуд, мурдае дар он ҷо дафн намешуд ва мадфани амвоти аҳолии он навоҳӣ, умуман, ҷои дигар буд. Акнун вазъи собиқи ин маҳал тағйир ёфта, ба сурати қабристонии умумӣ даромада ва сар то сари он арса қубури амвоти тоза аст.

Ба пой санги сиёҳи бузурге, ки аз аҳди қадим дар он миён афтода наздик шудам, фаҳсу баҳсе дар он мавзеъ ба амал оварда буданд ва аз паҳлӯи он санги маҳаллиро ҳафр карда буданд, вори-ди ҳафира шудам ба фосилаи ҳафт-ҳафт пила фурӯтар, мақбараи фарсудаест дар қаъри замин, ба расми тоза дари оҳанине ба девори шимолии мақбара, ки алаззоҳир мадхали аслист, насб кардан-д ва дар дохили он синаи қабреро шикофта ва ба ҳамон вазъи махруба аст, таркаш гуфтаанд. Устухонҳои пӯсидаи маййит дар ҷавф аз берун намоён буд, баргаштаму берун омадам, бо ҷавоне, ки дар он ҳаволӣ хона дошт, мусодиф шудам. Аз саргузашти он мақбара пурсидам. Гуфт: «Чанд моҳ пеш аз ин ҷамоате аз уммоли давлат ба ин маҳал омаданд ва он ҷоро канданд, ман ҳам ҳозир нозир будам, даруни мақбара то нисф ё бештар пур аз хок буд, ҳамаро берун кашиданд ва то таҳи он аз хок пок карданд, хостанд дохил шаванд, ман низ ҳамроҳи онҳо шудам, дар он ҷо панҷ қабр аст, яке дар васат, дигаре дар самти чануб, боқӣ дар гӯшаҳои шарқиву ғарбии он, лавҳе низ аз санги мармар дар он ҷо буд, бо об шуста покаш карданд ва шояд бо худ бурданд».

Шаҳсе низ аз аҳли илм, ки дар маҳаллаи Боғмеша сукуне дорад, гуфт: «Ман бо аҳли он маҳал дар он ҷо будам. Ҳамин ки ба дохили маҳалла роҳ ёфтанд, ду нафар аз эшон вори-ди мақбара шуданд ва баъд бо китоби раҳлӣ, ки чилди сиёҳе дошт ва давраш

пӯсидаву рехта буд, берун омаданд, чун он ҷамоат аз он маҳал дур шуданд, ману чанд тани дигар аз ҳуззор баитғифок вориди мақбара шудем ва дар он ҷо се қабр буд, чунину чунон».

Аз ин ҳадис ва ихтилофи ривоят дар як чунин амре, ки тоза воқеъ шудааст, таачҷуб кардаму бар таҳқиқи матлаб роғибтар шудам. Бо оқои Давлатободӣ – раиси мадрасаи Розӣ муроҷиа намудам, гуфт: «Ҳақиқати амр ин аст, ки мутасаддии ин кор ман худам будам, ба манзури кашфи қабри Камоли Хучандӣ, аз оқои Дехқон – волии вақт дастур гирифтам ва бо ҳамроҳии чанд тан аз амалаи баладияи шаҳр ба он маҳал, ки ба қабристони Шайх Камоли Хучандӣ шуҳрат дорад ва дар ҷануби он боғе низ ҳанӯз бо номи «Камоли Хучандӣ» маъруф аст, рафтам ва бо иршоди ришсафедони маҳал роҳи мақбараро пайдо карда, ҳафр намудем. Он ҷо то ҳудуди сақф пур аз хок буд, ҳамаро берун рехта ва сатҳашро пок кардем, даруни мақбара равшан шуд, зери гунбади он ҳафт қабру хутути алвоҳ ва сангҳои кубур, ҳарчи ҳаст, ба мурури айём рехта ва маҳву лоякраъ аст. Аз миёни онҳо якеро, ки аз ҳама муътабартар менамуд, ба саҳтӣ шифофтем дар туи қабр ҷуз хоку шин чизе набуд ва санге ё лавҳи қабре, ки ба номи Шайх Камол сарех бошад, он ҷо вучуд надошт, ҳикояти китобу ривояти лавҳи мрамар афсона ва ҷуз ин ҳар чӣ гӯянд, ботилу безътибор аст» (нақл ба ихтисор).

Ин боғ, ки акнун дар Валиёнқӯй ба номи «Шайх Камол» маъруф аст, ҳамон боғи зовияи Камоли Хучандӣ ё баъзе аз қитаоти он боғ аст ва қабристоне, ки дар он ҷо ба номи вай хонда мешавад, низ қисмате аз арозии ҳамин боғи зовия аст ва қабри Камоли Хучандӣ, бино ба далолати қароину имороти маконӣ ва мафоди каломии муаллифи ин китоб, яқинан, дар ҳамин қисмати боғ аст. Боғ аз ҳар тариқ ба қайди тасарруфи дигарон омада, аммо он қисмат аз боғ, ки қабри Камол он ҷост ва дар канори турбаташ низ баъзе аз ричоли номдор, монанди Бехзоди Наққош, Султон Маҳмуди Муҷаллид, Султон Маҳмуди Наққош, Машрабии Шарвонӣ ва Тӯсии шоир мадфунанд, чун мазору мавриди таваҷҷуҳи мардум будааст, бо васфи мусдаҳдиси қабристоне боқиву таҷовузе ба ҳарими он нашудааст.

Ба ҳар ҳол, тариқи савоб ин аст, ки рӯи он қабрро, ки набш кардаанд, бипӯшанд ва ба ҳолати аввалӣ дароваранд ва бо ҳифзи осори он мақбара роҳи таҳқиқро ба дигарон бозғузоранд, ки он қабри манбуш агар мадфани Шайх Камоли Хучандӣ нест, шояд қабри бузурге дигар аст.

БАХШИ ДУВУМ: ЧАҲОНБИНӢ ВА САБКИ АШӢОРИ КАМОЛИ ХУЧАНДӢ

Абдулманнони Насриддин

БИСОТИ ҚУРБ

*Он, к-аз камоли сидқу сафои даруни ӯ,
Ҳар суфнӯш сӯфиш софисифот шуд.
Илми тасаввуф он, ки аз ӯ иктисоб кард,
Восил ба Ҳақ чу Хизр ба оби ҳаёт шуд.*

Қадимтарин нусхаи хаттии девони Шайх Камоли Хучандӣ бо ҳамин қитъаи мубашшир ифтитоҳ ёфта, аз камоли сидқу сафои ботин ва шеърӯ иршоди ҷонбахш мужда мерасонад, ки аз лозимаи аҳли ирфон аст.

Чӣ сабаб бошад, чун симои Шайх Камолро дар оинаи ваҳй тасаввур мекунам, паҳлуяш Темури Соҳибқирон, гоҳе Мавлавӣ ёдам меояд, дар соярӯшанҳои ҳаёл пойгоҳи хонақоҳи ӯ Чингизро мебинам, ки дар саффи ниол истода, кишвари бекаронаи Мавлавию Шайх Камол ва шояд Аттору Саной, Шайх Саъдиву Ҳофизро бо шавқ наззора мекунанд, сӯзу гудози ҷонҳоро дар тарабкадаи маърифат мебинанд, ангушти хиҷолат газида, дармеёбанд, ки кишваркушоии ҳақиқӣ чист, сарҳадҳои айнии ҷаҳон назди марзҳои дил чӣ арзише доранд, инҳо дар ҳамин ҳалқаву маҷмааи маҳдуди хеш дармеёбанд: ин ҷо шоҳу дарвеш баробаранд, ки шодию давлати ҳақиқӣ мучовири кӯи онҳост:

*Ин чӣ маҷлис, чӣ биҳишт, ин чӣ мақом аст ин ҷо?
Умри боқӣ, руҳи соқӣ, лаби ҷом аст ин ҷо.
Давлате, к-аз ҳама бигзаист, аз ин дар нагузаист,
Шодие, к-аз ҳама бигрехт, гулом аст ин ҷо.
Чун дарой ба тарабхонаи мо бо гами дил,
Ҳама гӯянд, махур гам, ки ҳаром аст ин ҷо.
Нест дар маҷлиси мо пешгаҳу саффи ниол,
Шоҳу дарвеш надонанд кадом аст ин ҷо.
Сифати уд ҳама сӯхтаву гармравем,
Ба ҷуз аз зоҳиди афсурда, ки хом аст ин ҷо.*

*Чанд нурсӣ, чӣ мақом аст, Камол, ин ки турост,
Ин мақоме, ки на манзил, на мақом аст ин ҷо.*

Орифон дар хонақоҳи худ дунёи ҳақиқӣ эҷод мекарданд, ки мамлуъ аз ишқу дӯстдорӣ, нузҳату сафо, рақсу самоъ, меҳру вафо буд, ки ин ҳама дар дурчи дил парвариш меёфт, муршид бо анвори иршод зангу кудурати дилҳоро мезудоид ва оинаи дилро барои таҷаллии зот омода мекард. Чун шоҳону амирон, солорони лашкару сипоҳ аз фатҳу кишваркушоӣ, ҳамҳамаю шавкат хаста мешуданд, оташи ҷонсӯзи ҳирсу оз, кинаю адовату худкомагӣ ҷисму руҳашонро заиф мекард, дармеёфтанд, ки инсон аз якнавохтӣ малӯл мешудааст, он чӣ мечустаанд, асли мақсуд набуда, дарёфтаҳояшон аслан ба онҳо тааллуқ надоштааст.

Вале касоне буданд, ки бо дасти тихиву сафои ботин ҳинои қаноат ба пойи хеш баста, дунёи дилҳоро тасарруф карданд, инсонҳоро дӯст доштанд, дар ҳузури эшон шоҳу гадо, габру мусулмон, исавию мӯсавӣ баробаранд, ҳамгинони хешро ламъаи нур, зарраи зоти лоязоли медонанд:

*Офтобӣ ту, мо чу зарра ҳама,
Ту бузургию мо ҳақир, эй дӯст.*

Шайх Камоли Хучандӣ аз ҷумлаи ҳамин мардони олишаъну бузургвор буда, ки ҳазорон солики соҳибдил вучуди хешро раҳни мақдами ӯ кардаву султон Ҳусайни Ҷалоир, Тӯхтамишхон, Мироншоҳ ва умарову салотини дигар, олиму омӣ ифтихори иродатмандии ӯро доштаанд.

Тасаввуфу ирфон чӣ наҳзати фикрӣ, чӣ ҷаҳоншиносию маслак буда, чӣ сеҳру иштиёқе дошта, ки аз оқилу фарзона то авому-н-нос, шоҳу гадо ба он гироиш кардаанд, сӯфию ориф кист, кашфу вачду самоъ чӣ румузери ҳоиз аст, истилоҳоти эшон чӣ сирре дорад? Ҷавоби саҳеҳ ба ин суолҳо ва масоили дигари марбут ба шиабу тариқати сӯфия имкон медиҳад, моҳияти андешаҳои Шайх Камол ва мавқеи ӯро дар адабиёти ирфонии форсӣ дарёбем.

Зикри ин нукта аз манфиат ҳолӣ нест, ки то замони Шайх Камол фирқаҳои зиёди тасаввуф, аз қабилӣ қассория, тайфуррия, чунайдия, нурия, увайсия, сахлия, аҳмадия, ҳаллоҷия, чиштия, шаттория, суҳравардия, мавлавия, нурбахшия, кубравия, қодирия, бектошия, нақшбандия, ҳуруфия, маломатия ва ғайра маъруфият доштанд, ки аксари онҳо аз номи сарвари фирқа маъхуз мешаванд. Дар бораи фирқаи ирфонии Шайх Камол ва муносири бузурги ӯ Хоҷа Ҳофиз нуктаи назарҳои гуногун баён шудаанд, аз ҷумла Шайх Камолро маломатӣ, нақшбандӣ, увайсӣ

хондаанд. Ҳофизро ҳам асосан маломатӣ медонанд. Ба назари мо, дар таълимоти ирфонии Ҳофизу Камол ҳамаи ин фирқаҳо ва ҳолату суҳанони пешвоёни онҳо камтар ё бештар нақш доранд. Ба ибораи дигар, тасаввуфу ирфони садаи чаҳордахуми мелодӣ мағзи ирфони исломиро дар худ таҷассум кардааст, аз ҳамин ҷиҳат унсурҳои хоси ин ё он маслакро дарёфта, бар мабнои як-дусе санад ину он фирқатро ихтиёр кардаву ба он нисбат додан дуруст нест. Аз ҷумла, таъсири нақшбандия дар аввали ҳоли шоир эҳтимол дорад, махсусан, маслаки нақшбандиён, аз қабилӣ даст ба қору дил бар ёр, дар зоҳир бо халқу дар ботин бо Ҳақ, хилват дар анҷуман ашхоси зиёдеро ба сӯи худ ҷазб мекард. Азбаски асосгузори ин фирқа Ҳоча Баҳоуддини Нақшбанд (вафоташ соли 1389) ҳамзамони Шайх Камол аст, ҷой дорад, ки баъзе нуктаҳои маслаки ӯ низ пазируфта бошад. Вале аслу абъоди гироиш ба тасаввуфу ирфон дигар аст, ки онро аз мағзи суҳанони урафо бояд ҷуст.

Чунайди Бағдодӣ гӯяд: «Тасаввуф бар ҳашт хислат бино ниҳода шуда: саҳо, ризо, сабр, ишора, ғурбат, пӯшиши пашмӣ, саёҳат, фақр ва иқтидо ба ҳашт паёмбар аст: саҳои Иброҳим, ризои Исҳоқ, сабри Айюб, ишораи Закариё, ғурбати Яҳё, либоси пашмии Мӯсо, саёҳати Исо, фақри Муҳаммад (с)» (4, 45).

Ба таъбири Саной аҳли тасаввуф пурниёзони бениёзонанд, ростбозони покбозонанд, ки дар олами муоинаанду ҳамчу симоб рӯи оинаанд. Авсофи онҳоро Мавлавӣ чунин овардааст:

*Дафтари сӯфӣ саводу ҳарф нест,
Ҷуз дили испед ҳамчун барф нест.
Зоди донишманд - осори қалам,
Зоди сӯфӣ чист? Анвори қидам.
Он диле, ки матлаи маҳтобҳост,
Баҳри ориф фатҳати абвобҳост.
Бо ту девор аст, бо эшон дар аст,
Бо ту сангу бо азизон гавҳар аст.*

Сифати мумтози ориф аз тариқи кашфу мушоҳада, вачду самоъ ба сарманзили мақсуд расидан аст, ки дар ин боб аксари сарчашмаҳо нақли аҷибӣ зеринро сабт кардаанд: «Як рӯз Шайх Абӯсаид, қаддасаллоху руҳаху-л-азиз, дар Нишопур маҷлис мегуфт. Бӯалии Сино аз дари хонақоҳи Шайх даромад ва эшон ҳар ду пеш аз ин якдигарро надида буданд, агарчи миёни эшон муқотиба рафта буд. Чун Бӯалӣ аз дар даромад, Шайх рӯй бар вай карду гуфт: «Ҳикматдоне омад», Бӯалӣ даромаду бинишаст. Шайх бо

сирри сухан рафт ва маҷлис тамоm карду дар хона рафт. Бӯалии Сино дар хона шуд ва дари хона фароз карданд ва бо якдигар се шабонарӯз ба хилват сухан гуфтанд, ки кас надонист. Баъди се шабонарӯз Бӯалии Сино бирафт. Шогирдони ӯ суол карданд, ки: «Шайхро чӣ гуна ёфтӣ?» Гуфт: «Ҳар чӣ ман медонам, ӯ мебинанд». Ва муридони аз Шайх суол карданд, ки: «Эй Шайх, Бӯалии Синоро чӣ гуна ёфтӣ?» Гуфт: «Ҳар чӣ мо мебинем, ӯ медонад» (5, 209-211).

Максуд, он ки ҳар чӣ донишмандону ҳақимон ба воситаи мутолиаи таҷриба ва айнияти пажӯҳиш дармеёфтанд, орифони комил ба нури заковат дар миръоти зеҳни хеш асли онро медиданд. Табиист, ки ҳар солиқ ба ин саодат восил намешуд, вале пайваста қалбу руҳашро муназзаҳ сохта, риёзат кашидаву рушд карда, ба камол мекушид. Дар ибтидои ҳол шахси гироишкардари аз гудози санҷиш мегузарониданд. Мувофиқи маълумоти «Тароиқ-ул-ҳақоиқ» -и Маҳмуд Масъуми Шерозӣ, ҳар шахсе, ки мехост ба тариқат дохил шавад, қаблан ҳазору як рӯз хидматҳои муқаррариро адо карда, аз санҷиш мегузашт, сипас одобу расмиятҳои зарураро аз қабилӣ тавбаву талқин ба иҷро расонид, ӯро ба ҳалқайи худ қабул мекарданд. Баъд аз он байнашон пайванди руҳиву равонӣ, ба таъбири имрӯз, дӯстиву бародарии ҷонӣ ба вучуд меомад.

Талқини эшон чӣ буд? Ҳарфи ишқ буд, ишқи инсон ба маъбудӣ ҳақиқӣ. Инсондӯстии урафо низ аз ҳамин ишқ сарчашма мегирад. Зеро инсон, ки ашрафи махлуқоту азизи мавҷудот аст, зотест, ки гили ӯро маҳбуби ҳақиқӣ ба зоти аҳадияти хеш имтиёз додааст, ӯро дӯст доштааст. Зоти илоҳиро дӯст доштани инсонҳо дар ҷавоби он ишқу отифат аст, ки ҳастияшро ба тугён оварда, одамро ба сӯи худ кашидааст, ё хоҳад кашид. Ҳамин аст, ки инсон маҳчур умре ба иштиёқи ҷамоли ӯ сууд мекунад, ҳарчанд ки гуфтааст: «Лан таронӣ» (Ҳаргиз набинӣ маро-Қуръони карим, сураи Аъроф, ояти 143).

Дар ин боб муноҷоти Робиа муассир афтодааст: «Худовандо, агар туро аз хавфи дӯзах мепарастам, дар дӯзах бисӯз ва агар ба умеди бихишт мепарастам, бар ман ҳаром гардон ва агар аз барои ту туро мепарастам, ҷамоли боқӣ аз ман дарег мадор».

Ҳамин ишқу иштиёқ ба шараёни сухан ҷорӣ шуд, ба ҳарфхову савтҳо, руҳ, бо анфоси масеҳонаи хеш ба пайкараи тимсолҳо ҷон бахшид, ҳастии орифро ба шӯр овард, худрову Офаридгорро ҷузви як ҳастии мутлақ тасаввур ва лафзи «аналҳақ»-ро такрору

талқин кард.

Мансури Ҳаллоҷ мегуфт: «Ҷуз Худо ҳеч чиз нест ва ману мову ту нестем ва ҳама Ўст». Мувофиқони ӯ мегуфтанд: «Вақте дарахти сӯзону муштаале ба Мӯсо гуфт: «Иннӣ аналлоҳ», чӣ гуна Ҳаллоҷи фонишуда ва ба ҳақпайваста наметавонад «Аналҳақ» бигӯяд?

Раво бошад «аналҳақ» аз дарахте,
Чаро набвад раво аз некбахте?» (6, 70).

Ривоят кунанд, ки чун Мансури Ҳаллоҷро бар пойи дор меоварданд, дарвеше аз ӯ бипурсид, ки ишқ чист? Гуфт: «Имрӯз бинӣ ва фардо бинӣ ва пасфардо бинӣ. Он рӯзаш бикуштанд ва дигар рӯзаш бисӯхтанд ва савум рӯзаш ба бод бардоданд» (1, 72-73).

Шайх Камол аз Ҳусайн ибни Мансури Ҳаллоҷ бисёр ёд кардааст:

*Ба маоричи «аналҳақ» нарасӣ зи пой минбар,
Ки сарест ҷои ин сар, ки сазои дор бошад.*

* * *

*Ҳар кӣ ба дори фано ҷуббаи ҳастӣ бисӯхт,
Рамзи «сиваллаҳ» бихонд, сирри «аналҳақ» шунуд.*

* * *

*Хабари дору расан рояти Мансур бувад,
Хабари рояти Мансур бувад қалбишкан.*

* * *

*Агар ба шеваи Мансур дам занӣ зи «аналҳақ»,
Яқин шавад дами охир, ки чанд мурда Ҳаллоҷӣ?*

* * *

*Асрори аналҳақ сухани нек баланд аст,
Маънии чунин ҷуз ба сари дор наёбӣ.*

* * *

*Зинҳор, Камол, аз сари мастӣ марав он ҷо,
Тарсам, ки равӣ бе адабу бор наёбӣ.*

Ин санадҳо шефтагии орифи номвари хучандиро ба шахсияту асрори хувайдокардаи Мансури Ҳаллоҷ зоҳир мекунанд. Барои он ки пайвастагони ашъори Шайх Камол аз сирри Мансур ва тахтулматни андешаҳои шоир огоҳӣ пайдо кунанд, фишурдаи асрори аналҳақро аз «Тазкират-ул-авлиё»-и Шайх Аттори Нишопурӣ нақл мекунем: «Пас дигар бор Ҳусайнро бибурданд, то бар дор кунанд. Сад ҳазор одамӣ гирд омаданд ва ӯ чашм гирд мекард ва мегуфт: «Ҳақ, Ҳақ, Ҳақ, аналҳақ!...».

Пас ҳар касе санге меандоخت. Шиблӣ (мурод Абӯбакри

Шиблӣ – орифи бузурги асри IX) чиҳати мувофиқат гиле андохт. Ҳусайни Мансур оҳе кард. Гуфтанд: «Аз ин ҳама санг оҳе накардӣ, аз гиле оҳ кардан чӣ маънист?» Гуфт: «Аз он аст, ки дасти сифот аз тораки арш дармекашад».

Пас дасташ чудо карданд, хандае зад.

Гуфтанд: «Ханда чист?»

Гуфт: «Аз одамии баста даст боз кардан осон аст, мард он аст, ки дасти сифот аз тораки арш дармекашад, қатъ кунад».

Пас поҳояш бибуриданд, табассуме карду гуфт: «Бо ин по сафари хокӣ мекардам, қадаме дигар дорам, ки ҳам акнун сафари ҳар ду олам бикунад, агар тавонед, он қадамро бибурред». Пас ду дасти буридаи хунолуд бар рӯй дармолид, то ҳар ду соиду рӯй хунолуд кард. Гуфтанд: «Ин чаро кардӣ?» Гуфт: «Хуни бисёр аз ман бирафту донам, ки рӯям зард шуда бошад, шумо пиндоред, ки зардии рӯйи ман аз тарс аст. Хун дар рӯй молидам, то дар чашми шумо сурхрӯй бошам, ки гулгунаи мардон хуни эшон аст». Гуфтанд: «Агар рӯйро ба хун сурх кардӣ, соид чаро олудӣ?» Гуфт: «Вузӯ месозам». Гуфтанд: «Чӣ вузӯ?» Гуфт: «Дар ишқ ду рақъат аст, ки вузӯи он чуз ба хун дуруст наояд».

Пас чашмҳояш барканданд, қиёмате аз халқ баромад, баъзе мегиристанд, баъзе санг меандохтанд. Чун хостанд, ки забонаш бибурранд, рӯй сӯи осмон карду гуфт: «Илоҳӣ, бад-ин ранҷ, ки аз барои Ту бар ман мебурданд, маҳрумашон магардон ва аз ин давлаташон бенасиб макун...».

Пас забонаш бибуриданд ва намози шом буд, сараш бибуриданд ва дар миёни сар буридан табассуме карду ҷон дод ва мардумон хурӯш карданд... Охирсухани Ҳусайн ин буд: «Ҳуббул-воҳиди афраъ-ул-воҳид» (Дӯст доштани Худои воҳид чудо кардани воҳид аст ба чамъ ба сӯйи воҳид»).

Аз як-яки андоми Ҳусайни Ҳаллоҷ овоз меомад, ки «Аналҳақ». Рӯзи дигар гуфтанд: «Ин фитна беш аз он хоҳад буд, ки дар ҳолати ҳаёт буд...». Пас аъзои ӯ бисӯхтанд, аз хокистар овози «Аналҳақ» меомад. Дармонданд, ба Дачла андохтанд, бар сари об ҳамон «Аналҳақ» мегуфт. Хирқай шайх бар лаби Дачла бурданд, то бар қарори худ рафту хокистар хомӯш шуд, пас хокистари ӯро чамъ карданду дафн намуданд...» (1, 71-75).

Мансури Ҳаллоҷ ба мунтаҳои ишқи ҳақиқӣ расида, аз талиаи ҷамол беҳуд гардид ва ҳарферо, ки урафои дигар мармуз баён мекарданд, аз пардаи рамз баровард, ба гуфтаи Ҳофиз, ҷурмаш он буд, ки асрор ҳувайдо мекард:

*Гуфт: «Он ёр, к-аз ӯ гаит сари дор баланд,
Чурмаш ин буд, ки асрор ҳувайдо мекард».*

Аз ҳамин ҷост, ки рамзу киноя аз аҷзои муҳими адаби ирфонии форсӣ қарор гирифт. Дар тайи садсолаҳо теъдоди истилоҳоти шеъри ирфонӣ афзуд. Фарҳангҳои махсуси истилоҳоти урафо ба низом омаданд. Ба маълумоти ин сарчашмаҳо ишқи ҳақиқӣ дувоздаҳ марҳила доштааст. Рӯзбеҳон Бақлии Шерозӣ дар «Абҳар-ул-ошиқин» чунин овардааст: «Аз бидоят то ниҳоят, яъне дар ишқи илоҳӣ дувоздаҳ мақомот аст: Аввал, мақоми убудият; сонӣ, мақоми вилоят; солис, мақоми муроқабат; робеъ, мақоми хавф; хомис, мақоми раҷо; содис, мақоми вачд; собеъ, мақоми яқин; сомин, мақоми қурб; тосеъ, мақоми мукошафа; ошир, мақоми мушоҳада; ҳодӣ ашар, мақоми муҳаббат, сонӣ ашар, мақоми шавқ ва мартабаи аъло ишқи куллист, ки мақсади руҳ аст» (9, 100).

Пеш аз Шайх Камол беҳтарин ҳадиси ишқро бо ҷумлаи таҷаллиёти арзию қудсияш Мавлоно Ҷалолуддини Румӣ ба силки назм кашидааст, ки тобиши дурахшони онро дар сурудаҳои орифи номвари хучандӣ мушоҳида мекунем. Муҳимтарин абёти ишқияи Мавлавиро Мавлоно Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар «Луб-би лубоби «Маснавӣ» ҷамъоварӣ кардааст. Намунае чанд барои татбиқи қиёси мақулаи ишқ дар осори Мавлавию Шайх Камол аз ин китоб фаро мегирем:

*Марҳабо, эй ишқи хушсавдои мо,
Эй табиби ҷумла иллатҳои мо.
Эй давои нахвату номуси мо,
Эй ту Афлотуну Ҷолинуси мо.
Ҷисми хок аз ишқ бар афлок шуд,
Кӯҳ дар рақс омаду чолок шуд.
Дарнагунҷад ишқ дар гуфтушунид,
Ишқ дарёест, қаъраи нопадид.
Ишқ бишикофад фалакро сад шикоф,
Ишқ ларзонад заминро аз газоф...
Даври гардунҳо зи мавҷи ишқ дон,
Гар набудӣ ишқ, фарсудӣ ҷаҳон.
Ҳар чӣ гӯям ишқро шарҳу баён,
Чун ба ишқ оям, хиҷил бошам аз он,
Худ қалам андар навиштан мешикофт,
Чун ба ишқ омад, зи ҳайбат баршикофт.
Гарчи тафсири забон равшангар аст,*

*Лек ишқи безабон равшантар аст.
 Ақл дар шарҳаш чу хар дар гил бихуфт,
 Шарҳи ишқу ошиқӣ ҳам ишқ гуфт.
 Офтоб омад далели офтоб,
 Гар далелат бояд, аз вай рух матоб.
 Иллати ошиқ зи иллатҳо ҷудост,
 Ишқ устурлоби асрори Худост.
 Ошиқӣ гар з-ин сару гар з-он сар аст,
 Оқибат моро бад-он шаҳ раҳбар аст...
 Ишқҳое, к-аз пайи ранге бувад,
 Ишқ набвад, оқибат нанге бувад.
 Ҳин, раҳо кун ишқҳои суратӣ,
 Ту чаро вобастаи ҳар суратӣ?*

Мо дар фавқ мухтасаре аз достони ишқи Мансури Ҳаллоҷ фаро гирифтем, ки Шайх Камол шефтаи он буд. Ишқи Мавлавӣ низ чони ранҷидаи муршиди хучандиро месӯзонад, аз талаълаи он ишқ зовияи дили хешро огандаи шавқу шааф мекард, чунон-ки худ мефармояд, гӯё Мавлавӣ аз замини Рум нақб зада, сар аз Хучанд баровардааст. Албатта, соҳиби ин сар касе дигар ҷуз Шайх Камоли Хучандӣ нест. Шайх Камол борҳо дар осораш аз Мавлоно Ҷалолуддини Румӣ ёд карда, мазмуни ҳикоёти дил-часпи «Маснавии маънавӣ»-ро бо ишораҳои малех дар пирояи ғазал гунҷоиш додааст:

*Магӯ, к-арбоби дил рафтанду шаҳри ишқ шуд холӣ,
 Ҷаҳон пур Шамси Табрес аст, марде ку чу Мавлоно?!*

* * *

*Ёр чун бишинид гуфтори Камол,
 Гуфт: «Мавлоноиву Аттори мо».*

Шайх Камол ғазале дорад, ки метавон онро ёдвораи ори-фони номӣ номид. Дар паси ҳар байти ғазал чехраи дурахшони орифи номваре таҷаллӣ мекунад, инсони огоҳ ҳолоту мақомоти эшонро ба ёд оварда, ишораҳои таҳтони муаллифи ғазалро дармеёбад, муҳимтар аз ҳама, дар симои Шайх Камол маҷмӯи сифатҳои он солиқони роҳи ҳақ, он ошиқони дилсӯхтаро эҳсос менамояд:

*Нахли маданӣ самар баровард,
 Паҳлӯи рутаб шакар баровард.
 Омад Ҳасани дигар ба Басра,
 Нахлаш рутаби дигар баровард.
 Дар Даҷла бирафт пири Бағдод,*

*Дарё ивазаи гуҳар баровард.
Соқӣ бишикаст чому Чомӣ,
3-он чоми латифтар баровард.
Аз равзана офтоби Табрез,
Дар хона бирафту дар баровард.
Румӣ зи замини Рум зад нақб,
Аз хоки Хучанд сар баровард.
3-он хок Камол доман афшонд,
Гард аз малаку башар баровард.*

Ростӣ, дар адабиёти форсӣ ғазале дигар ба ин фаҳомат, ғазале фарогиранда ва ифодагари кайфияту ҳол дарак накардаам. Шайх Камол дар ин ғазал хешро меваи дарахти борвари Мадинаи мунаввара, яъне муварриси номбардори анбиёву урафои ин шаҳри муқаддас, Ҳасани Басрии навпайдо, гавҳари дарёи ирфон Ҷунайди Бағдодиву Мачдуддини Бағдодӣ, ҷойнишини Аҳмади Чомӣ, идомадиҳандаи маслаки Мавлоно Чалолуддини Румӣ маҳсуб кардааст. Ӯ дар мактаи ғазале дигар фармудааст:

*Ба Туркистон биё, он хок дарёб,
Агар дар Рум Мавлоно наёбӣ.*

Аз ин санадҳо андешаи дар фавқ баёншуда, яъне дар шахсияти маънавии Шайх Камол нуфуз кардани мағзи ирфони исломӣ, лубби лубоби мақомоти ирфон ба тасвиб мерасад. Ёдкардҳои шоир аз Иброҳими Адҳам, Увайси Қаранӣ, Боязиди Бастомӣ, Шайх Аттори Нишопурӣ низ тақвиятбахши ин нуктаанд:

*Ҳар касе дар ҳарамии ишқи ту маҳрам нашавад,
Ҳар Бироҳим ба даргоҳи ту Адҳам нашавад.*

* * *

*Хабаре ёфтам аз давлати васли набавӣ,
Ту кучо меравӣ аз баҳри Увайсе ба Қаран?!*

* * *

*Бо дусад лофи каромат гар лабаи бинӣ, Камол,
Боз бифрӯшӣ ба чоме хирқаи сад Боязид.*

* * *

*Сӯфиён маст шуданд аз суханони ту, Камол,
Ки дар анфоси ту бӯи сухани Аттор аст.*

* * *

*Он ошиқи дилсӯхта имрӯз Камол аст,
К-аз гуфтаи ӯ гармии Аттор биёбӣ.*

Аслан мақому манзалати Шайх Камолро дар тасаввуфи исломӣ хеле пештар муосирону муҳаққиқони ашъораш ба қайд ги-

рифтаанд. Қадимтарини ин бахши маълумот низ ба муқаддимаи девони шоир тааллуқ дорад. Чунончи, дар дебочаи нусхаи Китобхонаи Остони Қудси Разаӣ мастур аст: «Саччодаи иршоди ин ягонаи даврон, хулосатулатвор валақвон бар хошияи балдаи Табрес мабсут буд ва умуми халоиқ ғало ихтилофи табақотиҳим ва ҳолотиҳим ба зулоли авотифи он ҳазрат мутачалло шуда, бо омолу амонии ду ҷаҳон фоиз мегаштанд ва аз манзумоти каломии ин афсаҳи аном иқтибоси румузи сирри илоҳӣ мекарданд ва уюни дафотиру вучуҳи сафоин бад-он мувашшаҳ мекарданд».

Ҳамин матлаб дар нусхаи Алии Домғонӣ (ба ганҷинаи китобҳои Донишқадаи Шаҳид Мутаҳҳарӣ) бо ибороти дигар чунин баён шудааст:

«Бар қоидаи қадим саччодаи иршод бигустаронид ва фузалову мустаиддони Табрес дар муқобалаи ин неъматии узмо ва мувозоти ин мавҳибати кубро ҷабҳаи хузуъ бар хок ниҳода, вазоифи ҳамди валиюлҳамд ба тақдим расониданд».

Азбаски ин гуфторҳо дар замони зиндагии Шайх Камол ба таҳрир омадаанд, эътимод бар онҳо зиёд аст. Баъд аз ин маълумоти муосирону мусоҳибони Шайх Камолро ба эътибор гирифтани лозим меояд. Чунончи, сарчашмаҳо аз суҳбату мулоқоти Шайхи Озарӣ, Муҳаммадширини Мағрибӣ, Шайх Зайниддини Хофӣ бо Шайх Камоли Хуҷандӣ дарак додаанд. Ду нафари аввал баробари мақоми арҷманди ирфонӣ, шоирони номвари аҳди худ буданд. Зайниддин Абӯбакри Хофӣ аз муътақидони Шайх Камол ва мучовири ҳалқаи суҳбати ӯ буд. Аз файзи ин суҳбату мучовират дар рисолаҳои хеш ҳикоят кардааст, ки қисме аз онҳоро Тақиуддини Кошӣ дар тазкираи «Хулосат-ул-ашъор ва зубдат-ул-афкор» аз забони Шайх Зайниддин Абӯбакри Хофӣ нақл кардааст. Мувофиқи ахбори ин тазкира, Шайх Зайниддин Абӯбакри Хофӣ аз Шайх Камол хоҳиш кардааст, ки бар ӯ роҳи восил шудан ба Ҳақ бозгӯяд. Шайх Камол ҷавоб дода, ки: «Ба висоли Ҳақ аз тариқи дили дӯстони Ҳақ бирасӣ, ки ҳар рӯз Ҳақ субҳонаҳу ва таоло ҳафтод қатра матари назар ба замини дили дӯстонаш меборад, пас бирав, дили дӯстони ӯ дарёб».

Донишманди эронӣ Эраҷи Гулисурхӣ, ки девони комили Шайх Камолро бо муқаддимаи судманде ба таъб расонид, шояд аз ҷиҳати дастрасӣ надоштан ба сарчашмаҳои мавҷуда бошад, ки навиштааст: «Калиди такомули фалсафии шеърӣ Камол аз андешаҳои ҳазрати Туркистон оғоз шуда, ба Ҳоҷа Убайдуллоҳ ва нақшбандия ва Шайх Зайниддин Абӯбакри Хофӣ мерасад, яъне

андешаҳое, ки шариат дар он бар тариқат бартарӣ дорад ва ин андеша дар осори Камол идома дорад, то он ҷо, ки дар роҳи вилоят гом бармедорад. Бино бар ин шинохти ин чанд тан бузург ва андешаҳои эшон барои дарёфти маонии шеърӣ устои Хучанд ва нақши хаттии сайри андешаи ӯ ниҳояти лузум дорад» (9, 23).

Аввалан, Шайх Зайниддин Абӯбакри Хофӣ ва Хоҷа Убайдуллоҳи Аҳрор аз Шайх Камол хеле ҷавонтаранд. Абӯбакри Хофӣ соли 1462 ва Хоҷа Убайдуллоҳи Аҳрор соли 1490 даргузаштаанд. Баръакс, онҳо аз таълимоти ирфонии Камоли Хучандӣ файз бардоштаанду сайри андешаҳои эшонро аз таълимоти Шайх Камол ҷустан лозим. Сониян, аз шогирдони Камоли Хучандӣ будани Шайх Зайниддини Хофиро ғайр аз Тақиуддини Кошӣ-муаллифи «Равзаи атҳор» Мулло Муҳаммадалии Ҳашри Табрезӣ ба қайд гирифта, ба Миср рафта, дар ҳалқаи шогирдони Шайх Нуриддин Абдурраҳмони Мисрӣ қарор гирифтанаширо чунин овардааст: «Ба ҳар ҳол, ба Миср рафта, ба хидмати мушорун илайҳ мерасад ва инобат мекунад ва ба ишораи олии вай ба хидмат мешинад. Вайро фатҳе намешуда, аз ин маънӣ бисёр музаҷир буда. То шабе, дарвоқеъ, Шайх Камолро мебинад, ки аз ҷониби қибла аз миёни девори хилват берун омаданду дилдорӣ намуданд ва гуфтанд, ки: «Дар намози субҳ дар рӯзи ҷумъа баъд аз «Фотиҳа» сураи «Қоф» бихон, ки фатҳи кулӣ рӯй хоҳад намуд». Ба фармуда амал намуд, баъд аз ин вайро футуҳоти маънавӣ даст дода, кораш ба итмом мерасад (7, 507-508).

Тақиуддини Кошӣ баробари иродатмандии Шайх Зайниддин Абӯбакри Хофиро ба Камоли Хучандӣ зикр кардан, чанд нуктаи арзишмандро аз аҳволи Абӯбакри Хофӣ дар авсофи Шайх Камол истинод овардааст, ки бисёр муҳим аст: «Аз калимоти муғлақу (ба маънои маҳкам – А.Н.) ишорати мутлақи Шайх, ки ақро маҷоли фаҳму ҳисро бад-он роҳ нест, аз барои табаррук чанд лафз оварда шуд: Шайх (Камол) фармуд, ки муддате дӯст оинаи мо буд, акнун мо оинаи ӯ шудем, яъне дар анвори рубубияти Ҳақ осори убудияти худ меидам, акнун дар шаби нестии худ хуршеди ҳастии ӯ мушоҳидат мекунам. Рубой:

Ёре, ки вучуди адамат ӯст ҳама,

Сармои шодиву гамат ӯст ҳама.

Ту дида надорӣ, ки бубинӣ ӯро,

В-арна зи сарат то қадамат ӯст ҳама.

Ҳам Шайх фармудааст: Мард он аст, ки нишаста бошаду ашӯ рӯ бад-ӯ оранд ва ба фармони ӯ мутеъ бошанду тасарруфи

ӯ дар ҳама нофиз бувад. Ва маро он чо расонид дар ягонагии худ, ки ҳамаи халқро дар қабзаи худ дидам, тасарруфи худро дар ҳамаи коинот нофиз ёфтам ва ин ишорат ба мақоми иттиҳод аст дар маърифат, на он иттиҳод, ки илҳод аст».

Шайх гуфт: «Наздиктару муҳайётар сифоте орифро он аст, ки шоиста шавад хидмати сифоти Ҳақро. Ва аҳли маърифат фарқ чунин гӯянд, ки он сифат ба Ҳақ қоим бувад ва ӯ ба он сифат қоим, яъне нури сифоти Ҳақ дар ӯ таҷаллий кунад ва тасарруфоти рубубият дар ниҳоди ӯ рахт ниҳад. Ин иттиҳоди сифот на табаддули сифоти худус ба сифоти қидам, яъне чун аз авсофи башарият тамом холӣ шавад, ба сифоти самадияту аҳадият муттасиф шавад (Хулосат-ул-ашъор ва зубдат-ул-афкор).

Баробари ин авсофе, ки муаллифони манобеи адабӣ аз боби мақоми ирфонии Шайх Камол меоранд, азбаски аз рисолаҳои илмии орифи хучандӣ чизе дар ихтиёр надорем, аҳволи фарогирифтаи Тақиуддини Кошӣ бисёр муҳим аст, хосса, аз номи иродатманди ӯ - Шайх Зайниддин Абӯбакри Хофӣ ба сифати иқтибос омаданаш арзиши муҳиме касб мекунад.

Тавзеҳоти мусоҳибу муосири Шайх Камол – Шайхи Озарӣ дар китоби «Ҷавоҳир-ул-асрор» паҳлӯи дигари фаъолияти ин шоиру орифи номвар, яъне суҳансанчию нуктапардозии ӯро равшан мекунад. Мувофиқи маълумоти «Равзаи атҳор» Шайхи Озарӣ ба Табрез омада, дар суҳбату баҳсҳои Шайх Камолу Муҳаммадширини Мағрибӣ ширкат доштааст. Аз ин ҷиҳат, ба ҷуз маълумоте, ки дар китоби «Ҷавоҳир-ул-асрор» оид ба ҷиҳатҳои мумтози ашъори Камоли Хучандӣ ва шахсияти шоири ӯ овардааст, шояд асноди дигаре ба аҳволу осори Шайх фарогирифта бошад. Ин пажӯҳиш бояд дар ояндаи наздик анҷом дода шавад, умед аст, ки маълумоти тоза ба даст хоҳад расид.

Муҳаққиқони муосири мо дар нисбати муносибатҳои шахсии ду шоири бузурги ориф – Шайх Камол ва Муҳаммадширини Мағрибӣ муболиға карда, баҳсу талошҳои ҷолиби илмию ирфонии эшонро ҳамчун ихтилофи ақоид талаққӣ намудаанд (10).

Вале сарчашмаҳо аз меҳру ихлоси тарафайн ва баҳсҳои самимии эшон дарак додаанд. Муҳаммадалӣ Ҳашри Табрезӣ дар ин бобат чунин овардааст: «Рӯзе Мавлоно Муҳаммади Мағрибӣ ва Мавлоно Муҳаммади Машрикӣ ва Мавлоно Муҳаммад Ассори Табрезӣ ва Мавлоно Муҳаммади Хамил ба суҳбати касирулбаҳчати Шайх рафтанд. Ва Шайх худ ба нафс мутаваҷҷеҳи табх шуданд. Яке аз муридони гуфта, ки: «Шумо бо ёрон ба суҳбат

машгул бошед ва ин хидмат ба банда рӯчӯ фармояд».

Шайх фармуданд, ки: «Фалаки даввор ҳаргиз сонӣ аз ин чаҳор Мавлоно Муҳаммад ба арсаи рӯзгор наёварда, ки имрӯз меҳмони моанд, худ меҳом, ки аз шарафи ин хидмат баҳравар шавам». Баъд аз тақдими маросими табх машгули суҳбат мешаванд. Вақте Шайх ин матлаъ фармуда буданд:

Чашм агар ин асту абру ину нозу шева ин,

Алвидоъ, эй зуҳду тақво, алфироқ, эй ақлу дин!

- чун ба самъи Мавлоно Муҳаммади Мағрибӣ мерасад, мефармояд, ки: «Шайх бисёр бузург аст, вайро чаро шеъре бояд гуфт, чун маънии маҷозии муҳмалӣ надошта бошад». (Шайх) дар аснои суҳбат он матлаъ хондааст ва фармуда, ки чашм «айн» аст, пас мешояд, ки ба лисони ишорат аз «Айни қидам», ки зот аст, таъбир кунанд ва абрӯ ҳичоб аст, пас метавонад буд, онро ишорат ба сифот, ки ҳичоби зот аст, донанд. Ва Мавлоно Муҳаммади Мағрибӣ тавозуъ намуда ва инсоф додааст.

Ва низ вақте ҳазрати Шайх Камол дар шеър фармуда (Куфри «коф»-и мо зи «То Ҳо» бартар аст), чун ба Мавлоно Муҳаммади Мағрибӣ хонданд, бар Шайх эрод гирифта ва дар маънии куфри маҳмуд ин абёт гуфта:

Аз «савод-ул-ваҷҳи фи-д-дорайн» агар дорӣ хабар,

Чашм бикшову саводи фақру куфри мо нигар.

Аз саводи инчунин фақри маҷозӣ мардвор,

Сӯи дор-ул-мулки он фақри ҳақиқӣ кун гузар.

Куфри ботил ҳаққи мутлақро ба худ пӯшиданат,

Куфри ҳақ худро ба ҳақ пӯшидан аст, эй пурҳунар.

То ту дар банди худӣ, ҳақро ба худ пӯшидаӣ,

Бо чунин куфре зи куфри мо кучо ёбӣ хабар?!

В-он ки аз сарчаишаи куфри ҳақиқӣ об хӯрд,

Баҳри куфри ҳар ду олам пешаи ояд чун шамар.

Пас нагӯяд, куфри «коф»-и мо зи «То Ҳо» бартар аст.

Ҳар кӣ бошад аз маониву ҳақоиқ баҳравар.

Дар он вило Шайхи Озарӣ ба Табрез меояд ва мобайни ин ду бузург муҳокима менамояд ва мегӯяд, ки эроди Мавлоно Муҳаммади Мағрибӣ ба истилоҳи ин тоифа ворид аст. «Коф»-и куфри мо зи «То Ҳо» бартар аст, ки Шайх фармуда, мурод ба «То Ҳо» беҳтарини коинот аст, чунонки дар Қуръон воқеъ аст ва он ки Шайх фармуда, баёни лисони ҳазрати кибриёт ва шак нест, ки кофи куфри «кибриёт» бартар аст аз «То Ҳо» -и аҳмадӣ, пас аз ин маънӣ эрод ба Шайх лозим намеояд» (Равзаи атҳор, с.63-64).

Ин аст воқеияти муносибати Шайх Камол бо шоирону орифони номвари аҳди хеш.

Пас аз аҳволу ахбори муҳиббону шогирдон, мураттибони девони Шайх Камол муҳимтарин матолибро аз мақоми қурбу вилояти ӯ Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ фаро гирифтааст. Ҷомӣ дар тазкираи «Нафаҳот-ул-унс мин ҳазароти-л-қудс» бо камоли эъҷоз васфи Шайх Камолро оварда, ки баъдан тазкиранависони оянда асосан ҳамин гуфтаҳои ӯро бо андаке тағйироту иловаҳо нақл кардаанд: «Шайх Камоли Хучандӣ, раҳимаҳуллоҳу таоло. Вай бисёр бузург будааст ва иштиғоли вай ба шеър ва такаллуф дар он ситру талбисро буда бошад, ки зоҳир мағлуби ботин нашавад ва аз риюяти сурати убудият бозмонад, чунонки худ мегӯяд:

*Ин такаллуфҳои ман дар шеъри ман,
«Каллиминӣ, ё ҳумайро»-и ман аст.*

Аладдавом ба риёзату мучоҳадат машғул мебудам...» (8, 609).

Аксари тазкиранигорон мақоми ирфонии Шайх Камолро аз мартабаи шоириаш баландтар ҳисобидаанд. Ҳарчанд дар ин гуфтаҳо ҷои баҳс ҳаст, ин нукта мусаллам, ки ӯ дар силки муршидонии соҳибвилояти замони хеш буд ва ирфону шеърро бо камоли устодӣ бо ҳам мепайваст. Шайх соҳиби хонақоҳ буд, ки нуқли маҷлиси онро шеъри диловез ташкил меод, дар самои аҳли маҷлис ғазалҳои ӯ бо ҷазоботу ваҷд хонда мешуданд. Шайх Камол худро кутби (пешво, муршид) ин маҷмаа донистааст:

*Ин хайма суродиқи Камол аст,
Нуқсон зи таноби ӯ гусаста.
Гирди дари ӯ зи субҳ то шом
Асҳоби камол ҳалқа баста.
Зеро ки дар ӯ муқим қутбест,
Автод ба гирди ӯ нишаста.*

Барои Шайх Камол дар ҷои хушманзари Табрез бино кардани хонақоҳ худ далели мубини иродати хосу ом, таваҷҷуҳи аҳли дил ба иршоду раҳнамоии ӯст. Аслан, дар гузашта ҳокимону давлатмандон бо нияти хайрия ё аз рӯи ихлосу иродат барои беҳтарини беҳтаринҳо хонақоҳ бунёд мекарданд, баъдан худашон ҳам ба ин маъмани ободкардашон рӯй оварда, иморати сиришти хешро маъмур месохтанд. «Навиштаанд, ки нахустин хонақоҳро дар Рамлаи Шом як амири насорӣ барои сӯфиён сохт. Чун ду танро дид, ки ба ҳам расиданд ва даст дар оғӯши якдигар карда ва он ҷӣ аз хӯрданӣ доштанд, дар миён ниҳодаву хӯрданд ва бирафтанд, амири тарсо аз яке аз эшон пурсид: «Он кӣ буд?» Гуфт:

«Ман намедонам». Гуфт: «Туро чӣ буд?» Гуфт: «Надонам». Гуфт: «Ин улфат чӣ буд?» Гуфт: «Ин тариқати мост». Амири тарсо пурсид: «Шумо чое доред, ки он чо фароҳам оед?» Гуфт: «Не». Гуфт: «Ман барои шумо чое созам». Пас он хонақоҳ ба Рамла сохт» (8).

Хонақоҳ манзилгоҳи муқаддас, маскани нузҳату худшиносӣ, чойгоҳи маҷлиси унс, маъмани ишқу ихлос маҳсуб мешуд. Дари он ҳамешагӣ боз буд, инсонҳо гумкардаҳои маънавии хешро аз ин чойгоҳ меёфтанд, хонақоҳдорию хонақоҳнишинӣ қоидаю қонунҳои хешро дошт, навбати аввал ниёзмандии бекарона, сидку сафо, меҳру иродат меҳост.

Иззуддин Маҳмуди Кошонӣ дар «Мисбоҳ-ул-ҳидоя» барои таъсиси хонақоҳ фавоиде зикр мекунад: Яке маҳалли нузулу сукуни тоифаи фуқаро, ки маскане надорад; дувум, иҷтимоӣ сӯфия ва муҳаббату дӯстию улфат миёни онҳо; савум, иттилоъ бар аҳволи якдигар ва риояти таҳзиби ахлоқу аъмолу ақвол ва ёдоварии уюбу лағзишҳои якдигар ва кӯшиш дар рафъи уюбу ислоҳи дӯстону бародарони хонақоҳӣ» (6, 259).

Баъди дарёфти ин матолиб омилҳои ба хонақоҳ рӯй овардани тӯдаҳои мардум, хонақоҳ бунёд кардани амирону ҳокимон возеҳ мешавад, хосса, дар замони нобасомониҳои иҷтимоӣ мардуми бечора, қашшоқу мусофир рӯй ба хонақоҳ меоварданд.

Баъзан тааҷҷуб мекунанд, ки Шайх Камол чӣ гуна ҳазор динор қарздор шудааст, ки писари амир Темур – Мироншоҳ аз рӯи ихлосу шафқат он қарзро пардохт? Ҷавобашро аз гуфтори болоии Маҳмуди Кошонӣ бояд чувст. Аҳли хонақоҳи Шайх Камоли Хучандӣ мардуми табақаи қишрҳои гуногуни аҳоли, сайёҳону мусофирон буданд, ки кифофи ҳаррӯзаи онҳоро бояд соҳиби хонақоҳ адо мекард, агарчи худ бештар аз бурёе дар паҳлӯву хиште зер сар надошт.

Хонақоҳ оламе озода озодае андар ин дайри куҳан, андар ин дунёи тазвиру кина ва фитнаву ошӯби дерина буд. Марди ориф дар зовияи пинҳони хеш лаҳзае аз гирудори дунёи берун осоиш пайдо мекард, хештанро мешинохт, аз пастихо фирор намуда, озими боло мешуд, руҳашро чун мурғи ҳумо озода вораста медид:

Орифи пинҳон зи пайдо хуштар аст,

Ганҷро ганҷина маъво хуштар аст.

Олами озодагӣ хуш оламест,

Эй дил, он чо рав, ки он чо хуштар аст.

Андар ин пастӣ дилат нағрифт ҳеч,

Азми боло кун, ки боло хуштар аст.

*Ошиқонро дил ба ваҳдат мекашад,
Мурғи обиро ба дарё хуштар аст.
Хоҷа инкори қиёмат мекунад,
З-он ки имрӯзаи зи фардо хуштар аст.
Як назар қонеъ шав аз олам, Камол,
Нахли мумиро тамошо хуштар аст.*

Шайх Камол дар байти мактаъ дунёро тимсоли нахли мумӣ, яъне шамъ тасаввур кардааст, ки тамошоояш хуш аст, вале бақояш дер нест. Мазаммати дунё дар адаби форсӣ маънои рӯй овардан ба арзишҳои аслии маънавӣ, сууд ба фарози ормонҳои олий, тарки риёву риёкорӣ ва ичтиҳод бар васли дилбари руҳониро дошт:

*Паиминапӯш хирқаи солус то насӯхт,
Аз чомахонаи карамат хилъате наёфт.
Чандон ки бозчуст дар аъмоли худ, Камол,
Мақбултар зи тарки риё тоате наёфт.*

Аз ҳамин сабаб ҳам, агарчи дар ин дайр ранчу тааб, ғаму хирмон мебинад, ҳамаро мояи нишоту шодмонӣ, давлату комгорӣ медонад, зеро бояд сурат ба маънӣ бипайвандад ва чодае ба ҳарими кӯи ёр кушода шавад, то дасти солиқ ба домани мақсуд бирасад:

*Мо дар ин дайр фитодем ҳам аз рӯзи аласт,
Ринду девонаву қаллошу хароботию маст.
Меҳнати мо ҳама давлат, гами мо ҷумла нишот,
Ҳастии мо ҳама не, нестии мо ҳама ҳаст.
Як нафас дар ҳама олам нанишинем зи пой,
То наёрем сари зулфи дилором ба даст.
Обрӯе нашуд аз зуҳди риёӣ моро,
Соқии ишқ чу паймонаи номус шикаст.
Нест моро сари Тӯбову таманнои биҳишт,
Шеваи мардуми ноаҳл бувад ҷиммати паст.
Зоҳидон ҷои нишаст арчи ба ҷаннат доранд,
Ошиқонро набувад дар ду чаҳон ҷои нишаст.
Ишқро дар ҳарामी Каъбаву бутхона якест,
Ринди майхонанишин, зоҳиди сачҷодапараст.
Ҳар чӣ дар чашим ба ҷуз сурати маъшуқ хатост,
Ҳар чӣ дар даст ба ҷуз домани мақсуд бад аст.
Гарчи зад сурати хубон раҳи ақли ту, Камол,
Нек буд он ҳама сурат, чу ба маънӣ пайваст.*

Ҳарими кӯи ин маҳбуби ирфонӣ каъбаи ошиқ аст ва ҳар чо ӯст, маъбудии ошиқ он ҷост. Ҳамин аст, ки роҳи Каъба аз ҳарими

Ёр оғоз меёбад ва хуш он сафар, ки ёди Ё бадракаи муҳиббон аст:

*Каъбаву дайр туй, каъба кучо, дайр кучост?
Нест гайр аз ту касе, гайр киро мешумарӣ.
Каъба гар шуд зи ту пур, буткада ҳам холӣ нест,
Камие нест туро, к-аз ҳама бисёртарӣ.
Рафт овоза, ки имсол ба ҳаҷ рафт Камол,
Бас муборак сафаре, чун ту ба ӯ ҳамсафарӣ.*

* * *

*Дари ӯ монда гар рафтӣ ба Каъба,
Зи Каъба бар дари бутхона рафтӣ.
Камол, аз Каъба рафтӣ бар дари ёр,
Ҳазорат офарин, мардона рафтӣ.*

Лахну оҳангҳои дилчасп ва самоъву рақс аз муҳимтарин унсурҳои ашъори Шайх Камол ва хонақоҳи ӯ будааст. Орифон овози хушро башорати ғайбӣ медонистанд. Барои эшон фарқ надошт, ки он садои ной аст, хониши паррандагон ё инсонҳо, ҳар садои хуш чони онҳоро тасхир мекард. Нақл мекунанд, ки аз ин овозҳои хуш садоҳои дилчаспи азалию осмониро дармеёфтанд. Чунончи, аз ҳолоти Мавлавӣ маълум аст, ки шабе аз садои путки Салоҳиддини Зарқӯб ба ваҷд омадаву аз худ vorаста, чарх мезад ва аз забони ӯ газали дилчаспи «Аҷаб ганҷе падида омад дар ин дӯкони зарқӯбӣ, Зиҳӣ сурат, зиҳӣ маънӣ, зиҳӣ хубӣ, зиҳӣ хубӣ» чорӣ мешуд.

Дар ин бобат Имом Муҳаммади Ғаззолиро андешаҳои чолибест дар «Кимийеи саодат». Ё дар рукни дувум, асли ҳаштуми ин китоб овардааст: «Бидон, ки Эзид таолоро сиррест дар дили одамӣ, ки он дар вай ҳамчунон пӯшида аст, ки оташ дар оҳан. Чунонки ба захми санг бар оҳан он сирри оташ ошкоро гардаду ба саҳро афтад, ҳамчунон самъи овози хушу мавзун он гавҳари одамиро бичунбонад ва дар вай чизе падида орад, бе он ки одамиро дар он ихтиёре бошад» (3, 194).

Оид ба рақсу самои хонақоҳӣ ишораҳои возеҳи Шайх Камол маълум аст:

*Дил сӯхт дар самоу намеистад зи чарх,
Рақсест гарм бар сари оташ кабобро.*

* * *

*Муриду пир ба сар рақс мекунанд, Камол,
Чу гуфтаҳои ту дар хонақоҳ мехонанд.*

* * *

*Дар самое, ки газалҳои ту хонанд, Камол,
Сӯфиёро ҳама аз сар ҳаваси ҳалво рафт.*

* * *

*Дар самое, ки нест шеъри Камол,
Сӯфиён, ҳар як аз сӯе бичаҳед.*

Ихтиёр кардани баҳрҳои сабук, оҳангҳои дилчасп, махсусан, мураддаф овардани ғазалиёт аз ҳамин ангезаи самоъвӣ сар мезанад. Гуломалихони Балгиромӣ дар тазкираи «Хизонаи омира» фазилати хушоҳангии ашъори Шайх Камолро таъкид карда, овардааст: «Шайх Камол, қуддиса сирруху, аз авлиёи шуаро буд. Ин ғазали ӯ машҳури офоқ аст ва мутрибон мехонанд:

*Дар хилвати дӯст ҷон нагунҷад,
Шодию гами ҷаҳон нагунҷад.
Чашият кушаду лабат диҳад ҷон,
Марг ояду дар миён нагунҷад.
Эй хоча, ту марди худфурӯшӣ,
Раҳти ту дар ин дукон нагунҷад.
Ёро, ҷӣ маҷол дар ҳаримат,
Сар низ бар остон нагунҷад.
Васфи руҳи ӯ кунам ба хуршед,
Хуршед дар осмон нагунҷад.
Мо хонахаробкардагонро
Дар дил гами хонумон нагунҷад.
Ё дӯст гузин, Камол, ё ҷон,
Як хона ду меҳмон нагунҷад».*

Ғазали интихобкардаи Гуломалихони Озод аз ҷумлаи ашъори самоъвии Шайх Камол аст, ки маҳбуби сӯфиён буд. Теъдоди ин гуна ғазалҳои дар бухури ҳазачи мусаддас, рамали мусаддас ва мутақорибӣ мусаммани маҳзуф гуфташуда дар девони ашъори Камоли Хучандӣ зиёд аст, ки ба зарбу ҷазоботи орифона мувофиқати комил дорад.

Мавзӯи дигаре, ки аз ин ғазал бармеояд, рамзу истилоҳоти аҳли тасаввуф аст, ки бидуни донишони мафҳуми моҳияти онҳо дарк кардани мазмунҳои ирфонӣ имконият надорад. Дар гузашта чандин луғатномаҳои мухтасар таҳти унвони «Фарҳанги истилоҳоти тасаввуф», «Луғати мусталехоти ирфонӣ», «Луғоти ашъори урафо» тасниф шудаанд, ки дар ҳудуди 200-300 истилоҳоти мутадовилу роиҷи осори тасаввуфиро ба тафсир овардаанд. Қисме аз истилоҳоти ирфониро ҳуди суҳанварон шарҳ додаанд. Чунончи, дар фавқ барои Муҳаммадширини Мағрибӣ мафҳумоти истилоҳии «чашм»-у «абрӯ»-ро шарҳ додани Шайх Камолро ба қайд гирифта будем. Монанди ҳамин Мавлоно Ҷомӣ дар рисо-

лаи «Шарҳи рубоиёт» истилоҳоти ирфонии ашъорашро тафсир кардааст. Муаллифони дигар истилоҳу матолиби чудоғонаро, ки зарур донидаанд, маънидод менамуданд. Чунончи, Низомии Ганҷавӣ истилоҳоти ирфонии «май», «бода», «сабуҳ»-ро чунин ба ифода овардааст:

*Матиндор, эй Хизри пирӯзапай,
Ки аз май маро ҳаст мақсуд май.
Маро бода он ваъдаи эзадист,
Сабуҳ он харобӣ, май он бехудист (Искандарнома).*

Баҳс дар перомуни истилоҳоти сӯфия доманаи фароҳ дорад, ки мавриди муносиби дигарро меҳаҳад. Ин ҷо бояд ҳамин матлабро ёдовар шавем, ки барои дарёфти уқдаю мафҳумҳои мармузи ашъори Шайх Камол маснавии «Гулшани роз»-и Маҳмуди Шабистарӣ ва шарҳҳои ҷомеи он, шурӯҳоти девони Ҳофиз, шурӯҳи «Маснавии маънавӣ»-и Мавлоно Ҷалолуддин Румӣ кӯмак хоҳанд кард.

Дигар нуктаи қобили тавачҷуҳ он аст, ки қисми зиёди ғазалиёти орифонаи Шайх Камол бидуни рамзу истилоҳоти хоси ирфонӣ гуфта шудаанд, ки бар мабнои онҳо ҳамон ишқи ҳақиқӣ қарор гирифтааст. Ба ғазали зерин эътибор диҳед:

*Эй ибтидои дардат ҳар дардро ниҳоят,
Ишқи туро на охир, шавқи туро на гоят.
Завқи азоб то кай бегонаро ҷашонӣ?
Аз раҳмати ту моро ҳаст ин қадар ишқоят.
Дар мочарои ишқат илму амал нагунҷад,
Он ҷо, ки қиссаи туст, чӣ ҷои ин ҳикоят?
Дар пеши дониши ту чун тифли роҳнодон
Пирони боқаромат, мардони бовилоят.
Кунҳи ту не набиро маълуму не валиро,
Маълум ин қадар шуд аз Ҷабраилу оят.
Гар дафтари ҳадисам пур хуни дил набудӣ,
Ин гуфтаҳо накардӣ дар ҳар диле сироят.
Донӣ, Камол чун раст аз тирарӯзгорӣ,
Сар барзад офтобе аз машириқи иноят.*

Тегдоди ин гуна ғазалҳои дилчаспи ирфонӣ, ки маърифати бадеии он бидуни кашфи ифодаҳои мармуз, шарҳи истилоҳ даст медиҳад, зиёд аст, ки аз фазилати ашъори Шайх Камол маҳсуб мешавад.

Аммо ғазалиёти муштамил бар рамзу истиороти ирфонӣ аз ҳақиқати ирфон ва аҳволи ориф бештар моявар ҳастанд. Чу-

нончи, дар ғазали зерин мазмунҳои ирфонии ишқ, сирри ҳақоик, қатраву дарё, шамъ, уду мичмар, оинаву тўтӣ, чубба, рамзи сиваллах, сирри аналҳақ, фано, бақо, адам, нуқсони ҳол, гӯи саодат ва ғайраро тафсир кардан, моҳияти ишора ба сураи «Фатҳ»-и Қуръони карим ва ояти «Фатҳун қариб»-и онро ба тафсир овардан лозим мешавад, то маърифатгари ноогоҳ моҳияти ин бахши ғазалҳои зебои Шайх Камолро бифаҳмад:

*Ишқ дар отаи ниҳод дафтари буду набуд,
Ояти «Фатҳун қариб» сирри ҳақоик кушуд.
Қатра ба дарё расид, абр бирафт аз миён,
Нур фурӯ шуд ба шамъ, шамъ баромад зи дуд.
Аз нафаҳоти бӯҳур кавну макон даргирифт,
Чун ба ҳам омехтанд оташу мичмар ба уд.
Дар паси оина чист? Қобили ин ҳарф кист?
К-оина бо худ надошт, он чӣ ба тўтӣ намуд.
Ваҷҳи дурӯӣ намонд сурати дебоҳро,
Боз бирафт аз миён воситаи тору нуд.
Ҳар кӣ ба дори фано чуббаи ҳастӣ бисӯхт,
Рамзи сиваллах бихонд, сирри аналҳақ шунуд.
Чом бидеҳ, чон ситон, рӯй мапеч аз зиён,
Ошиқи бемояро айни зиён аст суд.
Сирри фано гӯш кун, чоми бақо нӯш кун,
Ҳоҷати таҳрир нест, к-аз адам омад вучуд.
Халқ зи нуқсони ҳол беҳабаранд аз Камол,
К-аз ҳама бе қилуқол гӯйи саодат рабуд.*

Гӯи саодати Шайх Камол ишқу алоқа бо дилбари маънавист, ки акси ҷамолашро дар оинаи дили хеш тасаввур мекунад:

*Даруни каъбаи дил дилбарест руҳонӣ,
Ки қудсиён-и ба таъзим кардаанд сучуд.*

Ва маъмани ин дилбар ҳам дили ориф аст:

*Кардаст ба масҷид ва савомеъ талаби дӯст,
Ў бо ману бингар ба кучоҳо талабидаст.*

Ин ҷо аз бими он, ки бо ин бизоати ночиз ва омодагии муҳаққарона дар паноҳи андешаҳои амиқи Шайх Камол раҳгум назанем, домани гуфторро боз чида, ояндагонро ба ин сафар ҳидоят менамоем, сафаре, ки дар тайи он аз халқ ба Ҳақ ва ба Ҳақ дар халқ бояд бирасанд, то мунтаҳои ин сафар ба ҳарими Дӯст ва бисоти қурби Ў роҳ ёбанд:

*Дорам уммеде, ки ёбам бар бисоти қурб роҳ,
Ин гадо бингар, ки васли подшо дорад умед.*

Пайнавишт:

1. Аттор. Тазкират-ул-авлиё.-Душанбе, 1992.
2. Девони Шайх Камоли Хучандӣ.-Техрон, 1995, Муқаддима.
3. Ғаззоӣ, Абӯҳомид. Кимиёи саодат. - Бомбай, 1892.
4. Кошонӣ, Иззуддин Маҳмуд. Мисбоҳ-ул-ҳидоя / Бо муқаддимаю тасҳеҳи Чалолуддини Ҳумой.-Техрон.
5. Муҳаммад ибни Мунаввар. Асрор-ут-тавҳид. Таҳияи Забеҳуллоҳи Сафо.-Техрон, 1332 ҳ.ш.
6. Саччодӣ, Зиёуддин. Муқаддимае бар мабонии ирфон ва тасаввуф.-Техрон, 1984.
7. Табрзӣ, Муҳаммадамин Ҳашрӣ. Равзаи атҳор.-Техрон, 1965.
8. Ҷомӣ, Абдурраҳмон. Нафаҳот-ул-унс / Ба муқаддима ва тасҳеҳу таълиқоти доктор Маҳмуди Обидӣ.-Техрон, 1992, сах.609.
9. Шерозӣ, Рӯзбехони Бақлӣ. Абҳар-ул-ошиқин. -Техрон, 1337.
10. Ян Рипка. История персидской и таджикской литературы.-Москва, Изд-во Восточной литературы, 1970.

ТАХТГОҲИ МАЪРИФАТ

*Камол, гуфтаи ту дилпазир аз он маънист,
Ки маънии суханонат гаробате дорад.*

Овардаанд, ки дар аҳди Зуннуни Мисрӣ ҷавоне ноаҳл ба маърифату ҳолоти орифон шак дошт. Зуннун ангуштарии хеш ба ӯ дод, то бифурӯшад. Бозориён, ки қимати он намедонистанд, аз як дирам бештар баҳо накардаанд. Пас бифармуд, назди гавҳариён бубарад. Гавҳаршиносон ҳазор динор хостанд. Ҷавон ба тааҷҷуб омад. Зуннун гуфт: «Маърифати ту ба ҳоли орифон ҳамчунон аст, ки илми бозориён бар ин ангуштарӣ».

Ҷамин аст, ки аҳли ҳунар ҳамеша орзуманди муштариёни ҳақиқӣ, маърифатгарони огоҳ, инсонҳои нуктасанҷ, гавҳаршинос, соҳибназар ва олиҳиммат будаанд. Саъдии бузургвор фармудааст, ки:

*Фаҳми сухан гар накунад мустамеъ,
Қудрати табъ аз мутакаллим маҷӯй.*

Шоире дигар фаҳмидани шеърро фозилтар аз шеър гуфтан доништааст:

*Шеър гуфтан гарчи дур (р) суфтан бувад,
Лек фаҳмидан беҳ аз гуфтан бувад.*

Албатта, ин шоир аз ранҷу риёзати сухангустарӣ огоҳ аст, медонад, ки ин тифли якшаба, ки раҳи яқсола меравад, муддатҳо дар раҳми ҷон парвариш ёфтааст, муаллифаш барои ҳар сухан қатрае аз хуни чигар кам кардааст, ин ҷо муштарии боинсоф, огоҳу донодил даркор аст, ки қадри гавҳар бидонад ва ба ҳунари ӯ арҷ гузорад.

Шояд матлабро шоире дигар беҳтар аз Шайх Камол ифода накарда бошад:

*Пеши ноаҳлон чӣ ҳосил зикри пурдонӣ, Камол,
Донаи гавҳар чӣ резӣ мурғи арзанхораро?!*

«Ноаҳл» дар луғат ба маънои нолоиқ, номуносиб, ноогоҳ, ноқобил, касе, ки қобили фаҳми матлабе нест, меояд, чунонки назди мурғи арзанхор гавҳар арзише надорад, тоифаи ноаҳлро марвориди сухан беқадр аст. Аз ин рӯст, ки суханварони мумтози мо ҳамеша орзуманди хонандаи ҳушманду маърифатгари огоҳ аз бемаърифатӣ дар сутуҳ будаанд:

*Маърифат нест дар ин қавм, Худоро, мададе,
То барам гавҳари худро ба харидори дигар.*

Лек чилави замон дар ихтиёри инсон нест, аз гардиши ин чархи даввор ҳамаи чиз тағйир меёбад, завқу ҷаҳоншиносӣ, диду фаросати абнои башар низ аз доираи ин гардиш берун нест. Замон нақши худро ба завқу салиқаю маърифати инсон низ ворид хоҳад кард. Илова бар ин, як силсила мафҳумҳо, воқеаву рӯйдод, расму оин қисман фаромӯш мешаванд ё тобишу ҷилои тоза касб мекунад. Ҳамин нахзат ба тафаккури инсон ва маъноии калимаю ибораю таркибҳо низ дахл дорад. Дар натиҷа, инсонии асри мо дар фазою муҳити маънавии комилан нав, меъёру санҷаҳо ва арзишҳои нав қарор мегирад. Ин ҳолат як зухуроти азалии ва ҷовидонист.

Барои он, ки мо мазмуну моҳияти осори адабии гузаштагонии хешро бидонем, истеъдоду омодагии комил лозим меояд. Зеро донишу ҷаҳоншиносӣ, завқу фаросат, қобилияти тафаккури мо ба замону рӯзгори худамон мувофиқ аст, ки агарчи заминаҳои таърихӣ дорад, аҳди мо дорои фазои иҷтимоию маънавии комилан дигарест. Аз ин нуқтаи назар, маърифати бадеии мазмуну матолиби адабӣ низ бидуни хоҳиши мо ба ҳамин завқу тафаккури мо қоим мешавад, ки аз лиҳози ҳунарию равонӣ бо воқеияти асри миёнагӣ камтар мувофиқат дорад. Пас, танҳо бар мабноии завқу дониш, фазои ақлонию равонӣ, ормони иҷтимоӣ, мавқеи сиёсӣю мазҳабии имрӯза устувор кардани маърифат назди асари гузашта имкон намедихад, гавҳари мақсуд ба даст орам.

Аз ин ҷо, омили аввали омӯзишу тавзеҳи осори адабии гузаштагонии мо ба зухур меояд, ки иборат аз донишмандии матни замон, контексти адабӣю иҷтимоӣ, назариёти ахлоқию мазҳабии равонист, ки адиб дар домани он парвариш ёфтааст. Ба таври дигар гӯем, муҳаққиқ ё маърифатгари оддӣ бояд худро дар паҳлуи муаллифи осори бадеӣ, ки ҳазор сол ё аз ин бештар камтар муқаддам аз рӯзгори мо зистааст, тасаввур карда тавонад. Бояд дар доираи ин тасаввурот ҳамаи муҳимтарин ҷиҳатҳо, ки шахсияти адиб ё ҳунарварро ташаккул додааст, гунҷоиб ёбад. Оре, ин амри бағоят душвор аст, вале масире дигар вучуд надорад, ки моро ба манзили мурод бирасонад. Душвории ин ҷодаро ба воситаи дақиқ омӯхтани осори суҳанвар, китобҳои фалсафӣ, таърихӣ, мазҳабӣ, тазкираҳо, ёддоштҳо, осори адабии дӯстону ҳамзамонон, ки дар замони зиндагии ӯ таълиф шуда ё китобҳои таълимӣ будаанд, бар худ осон кардан имкон дорад. Мо бояд

амиқ тасаввур карда тавонем, ки шахсияти суханвари мо чӣ гуна, дар кадом муҳит, дар асоси кадом ҷаҳоншиносӣ, дар ҳалқаи чӣ гуна ашхос камолот ёфтааст, дар ҷараёни умраш чӣ тағйироту таҳаввулотро аз сар гузаронид, таълифоташ симои ўро чӣ гуна ифода мекунад, нақши замон ба кадом ҷиҳатҳои шахсияту осораш бештар таъсир гузоштааст.

Ҷар кас ин меъёрро ба эътибор нагирад, ба мақсад нарасад, шахсияти ҳунарварро нашиносад, осорашро ноахлона муаррифӣ намояд.

Хушбахтона, барои шинохти ҷеҳраи маънавӣ ва ҳунари шоири Шайх Камоли Хучандӣ ва маърифати бадеии осораш шароити зикршуда фароҳам омадааст. Навиштаҷоту гуфтори муосирон, асарҳои ахлоқию ирфонӣ, таърихӣю мазҳабӣ он замон, таълифоти адабии дӯстону мусоҳибон ва куллиёти осори ҳуди ў дар ихтиёри мост.

Шайх Камол дар замоне зиндагӣ ба сар бурд, ки таълимоти фалсафӣю ирфонӣ Муҳйиддин ибни Арабӣ, Абӯҳафси Сухравардӣ, Маҷдуддини Бағдодӣ, Садриддини Қуниевӣ, Маҳмуди Шабистарӣ, Сафиуддини Ардабилӣ, Алоуддини Симнонӣ, Ҳоҷа Баҳоуддини Нақшбанд ва чандин бузургворони дигар ҷомеаро таҳти таъсири ҳеш қарор дода буданд. Дар партави андешаҳои ин тоифаи донишмандони ориф осори адабии Мавлоно Ҷалолуддини Румӣ, Фаҳруддини Ироқӣ, Авҳадии Мароғай, Ҳоҷуи Қирмонӣ, Носири Бухорӣ, Ҳоҷа Имоди Фақеҳ ва садҳо суханвари дигар ба қалам омадаанд.

Ду шоири бузурги мо – Ҳофиз ва Камол низ дар ҳамин ғавҳора тарбия ёфтаанд, руҳу равони эшон дар ҳамин фазо нашъат гирифт, завқу тафаккурашон аз ҳамин сарчашма об хӯрд.

«Фусус-ул-ҳиком»-и Ибни Арабӣ, «Мифтоҳ-ул-ғайб»-и Садриддини Қунавӣ, «Авориқ-ул-маориф»-и Абӯҳафси Сухравардӣ, «Ламаот»-и Фаҳруддини Ироқӣ, «Гулшани роз»-и Маҳмуди Шабистарӣ, «Мантиқ-ут-тайр», «Асрорнома», «Илоҳинома»-и Аттори Нишопурӣ, «Маснавии маънавӣ» ва «Девони қабир»-и Мавлоно Ҷалолуддини Румӣ, ашъори Саъдӣ, Хусрав, Ҳасан, Авҳадӣ, Ҳоҷу ва шуарои дигар, тафсириҳои ҷомеи «Қуръони маҷид», аҳодиси набавӣ, сияри пайғамбарон, кутуби таърихӣю воқеаномаҳо – инанд муҳтасари осоре, ки ҷаҳоншиносию маънавиёти Шайх Камолро ташаккул додаанд. Бино бар ин решаҳои аслии мазмунсозӣ ва афкори андешаҳои шоирро дар ҳамин осор ҷустуҷӯву қиёс кардан ва он ғаҳ ҳулоса баровардан лозим меояд.

Он гоҳ хоҳем донист, ки шоири мо лаҳву лаиб мегӯяд ё ҳарфи ирфону маърифат, фаҳмишҳои мо нақши сароб аст ё сарчашмаи ҳақиқии об.

Баъзе муосирони мо Фирдавсиро аз замонаш берун кашада, дар шафати хеш тасаввур мекунад, сипас осорашу худашро мешиносанд, муҳити иҷтимоию ахлоқӣ ва мазҳабии равонии Ҳиндро надониста, фалсафаи Бедилро дарк накарда, ба эҷодиёташ доварӣ мекунад, зерматни осори Мавлавию Саъдӣ, Ҳофизу Ҷомӣ ва ҳақимону шоирони дигарро сарфи назар намуда, ба таълиму пажӯҳиш машғул мешаванд. Дар натиҷа, ангезаҳои асили ҳунари, нуктаҳои ҳикамӣ, ҷанбаҳои ҳақиқии ахлоқию маънавии осори эшон паси пардаи нисён ва тавсифоти тумтароқ мемонад. Як сабаби асосии сусту воҳӣ шудани тафаккуру маърифати бадеӣ ва маънавиёти муосирони мо дар ҳамин иллат аст.

Дар замони мо илми герменевтика босуръат рушд карда, таваҷҷуҳи олимони кишварҳои пешрафтаи ҷаҳонро беш аз пеш ба худ ҷалб намуда истодааст. Герменевтика илми маърифату тафсир аст, ки ба маърифати фалсафӣ, адабӣ, ҳунари, мазҳабӣ, суннатӣ, таърихӣ баробар дахл дорад. Ба тақозои принципҳои ин илм қабл аз омӯзишу тафсири осори тамаддуни башарӣ муҳимтарин сифатҳои маънавии муаллифони он асарҳоро тадқиқ кардан ва шиноختан лозим аст. Аз ин нуқтаи назар, қабл аз баҳодиҳӣ ба осори ҳунари ва тафсиру тавзеҳи он, сифатҳои маънавии муаллифро доништан маҷрои омӯзишро ба самти мувофиқ равона мекунад.

Камоли Хучандиро муаллифони ҳамзамони ӯ ва ҳамаи сарчашмаҳои хаттии асримиёнагӣ бо унвони ифтихории «Шайх», «Қутб», «Султон-ул-машоих» ва ғайра номбар кардаанд. Ҳамаи ин тавсифҳо камолоти маънавии ин шоиру орифи номварро далолат мекунад, вале унвонҳои ифтихорӣ ҳамчун тавсифоти мучаррад ба назар мерасад, то он ки моҳияти онро надонем. Барои доништани моҳияти он ба осори ҳамзамонон ва ҳамкешу ҳаммаслакони шоир мурочиат кардан лозим меояд. Онҳо ин тоифа инсонҳоро инсонии камил дониста, дар сифаташон чунин овардаанд: «Бидон, ки инсонии камил он аст, ки дар шариату тариқату ҳақиқат тамом бошад». Ва агар ин иборатро фаҳм намекуни, ба иборати дигар бигӯям: «Бидон, ки инсонии камил он аст, ки ӯро ҷаҳор чиз ба камол бошад: ақволи неку афъоли нек ва ахлоқи неку маориф. Эй дарвеш, ҷумла солиқон, ки дар сулуканд, дар ин миёнанд ва кори солиқон ин аст, ки ин ҷаҳор чизро ба камол расонанд. Ҳар кӣ ин

чаҳор чизро ба камол расонид, ба камоли худ расид. Эй басо кас, ки дар ин роҳ омадаанду дар ин роҳ фуру рафтаанд ва ба мақсад нарасидаанду мақсуд ҳосил накардаанд.

Чун инсони комилро донистӣ, акнун бидон, ки ин инсони комилро асомии бисёрест, ба изофату эътиборот ба асомии мух-талифа зикр кардаанд ва ҷумла рост аст. Эй дарвеш, инсони комилро шайху пешвову ҳодӣ ва маҳдӣ гӯянд ва донову болиғу комили мукамал гӯянд ва имому халифаву қутбу соҳибзамон гӯянд ва ҷоми ҷаҳоннамою оинаи гетинамой ва тарёқи бузургу иксири аъзам гӯянд.

Ва дар мулки малакут ва ҷабарут ҳеч чиз бар вай пӯшида намондааст. Ашёро камо ҳия ва ҳикмати ашёро камо ҳия медонад ва мебинад.

Одамиён зубдаву хулосаи коинотанд ва меваи дарахти мавҷудотанд ва инсони комил зубдаву хулосаи мавҷудоти одамиён аст, мавҷудот ба як бор дар таҳти назари инсони комиланд, ҳам ба сурату ҳам ба маънӣ, аз ҷиҳати он, ки меъроҷ аз ин тараф аст ҳам ба сурату ҳам ба маънӣ.

Эй дарвеш, инсони комил баъд аз шинохт ва лиқои Худой ҳеч коре баробари он надид ва ҳеч тоате беҳтар аз ин надонист, ки роҳат ба халқ расонад ва ҳеч роҳате беҳтар аз он надид, ки чизе гӯяд ва чизе кунад, ки мардум чун он бишнаванд ва ба он қор кунанд, дунёро ба осонӣ бигзаронанд ва аз балоҳову фитнаҳои ин олам эмин бошанд ва дар охират растагор шаванд ва ҳар кӣ чунин кунад, вориси анбиёст.

Эй дарвеш, инсони комил ҳеч тоате беҳтар аз он надид, ки ростӣ дар миёни халқ пайдо кунад ва одату русуми бад аз миёни халқ бардорад ва қоидаву қонуни нек дар миёни мардум биниҳад ва мардумро ба Худой хонаду мадҳи охират бисёр гӯяд ва ма-заммати дунё бисёр кунаду манфиати дарवेशию хумул бо мардум бигӯяд, то дарवेशӣ бар дили мардум ширин шавад ва мардумро аз тавонгариву шахват нафрат пайдо ояд ва некноро бихишт ваъда диҳаду бадноро аз дӯзах ваид кунад ва мардумро муҳиббу мушфиқи якдигар гардонад, то озор ба якдигар нарасонанд ва муовини якдигар шаванд ва бифармояд, то мардум амони якдигар бидиҳанд, ҳам ба забону ҳам ба даст» (5, 124-125).

Ин суҳанон тақрибан 25-30 сол пеш аз ба дунё омадани Шайх Камол аз ҷониби Азиз ибни Муҳаммади Насафӣ дар рисолаи «Зубдат-ул-ҳақоик» гуфта шудаанд. «Зубдат-ул-ҳақоик» аз ҷумлаи муҳимтарин асарҳои инсо-

нии муосирони Шайх Камол таъсир гузоштааст.

Аксари кулли тавсифоти ин муаллиф ба шахсияти Камол Хучандӣ мувофиқ ва ҳамоҳанг аст. Вақте ба омӯзишу таълим, нақду тафсири осори Шайх Камол машғул мешавем, бояд аз лобалои андешаю суҳанони мо чеҳраи чунин инсонии комил мутачалли бошад.

Дигар аз омилҳои муҳими маърифати бадеии осори Шайх Камол огоҳӣ аз назокати лафзӣ, таркибсозӣ ва ибораорӣ ва истилоҳоти фаннии аҳли ирфон аст. Чунки аҳли ирфонро истилоҳоти хосест, ки барои бо киноёту рамзи ифода кардани маънӣ имконият медиҳад. Сабаби рӯй овардан ба рамзу киноётро яке аз шеършиносони асри XVII Баҳлул ибни Мирзохони Баракӣ чунин ифода кардааст: «Эй азиз, дар баъзе каломи қавм, ки сирру румуз ёфт мешавад, аз он чиҳат аст, ки дар ҳама улум илм ба ноаҳл додан ҳаром аст ва аз аҳл боздоштан ҳам ҳаром аст, пас ин қисм дар каломи худ румузу ишорат ниҳодаанд, то на бар аҳл зулм бошад ва на бар ноаҳл илм» (9, 11).

Маълум мешавад, ки бо мақсади ҳифзу эҳтиёти асрори ирфон истилоҳоти махсуси фаннӣ ба кор мерафтаанд. Он мусталехотро аҳли дониш, толибони маонӣ аз тариқи омӯзишу тафаҳхус дарк мекарданд ва ононе, ки аҳл набуданд, роҳ бар ин олам надоштан. Мавлоно Ҷалолуддини Румӣ низ дар «Маснавӣ» овардааст:

Беадабро илму фан омӯхтан,

Додани тег аст дасти роҳзан.

Ғайр аз ин, қонуниятҳои азалии санъати нафиса дар афкори ирфонӣ амал кардааст. Забони осори нафис аслан забони рамзист. Эҳсосу ангежае, ки аз умқи дили хилватгоҳи завқ бармехезад, забони ифода надорад. Ва ҳар чӣ ба ифода меояд, рамз аст. Падидаҳои ҷолиби рамзро дар осори меъморӣ, мусиқӣ, наққошӣ, хаттотӣ ва саноеи дигари нафиса мебинем, ки ҳар ҳунарманд мувофиқи зарфияти хеш аз он маънӣ мебардорад.

Ирфону ишқи ирфонӣ низ аз ҷумлаи мафҳумҳои ҷовидонист, ки аслияту назокати он ҷунонки бояд, ифодапазир нест. Ба гуфтаи худӣ Шайх Камол:

Забони қол фуру банд назди аҳл, Камол,

Румузи ишқ набошад ҳадиси гуфтушунид.

Бино бар ин, аҳли ирфон рӯ ба рамзу ишорат овардаанд. Азбаски луғоту тамсилоти шеъри ишқии форсӣ ба ин маслак мувофиқ омад, аз садаи ёздаҳуми мелодӣ дар пайкараи шеъри ишқии мо руҳи ирфонӣ дамида шуд. Шеър аз ин руҳи исёнӣ-

ву ишқи ҷовидонӣ нашъат гирифт. Чун маҷрои ишқи дунявию ирфонӣ ба ҳам пайваст, ишқу ирфон ба меъроҷи маънавии худ расид ва шеъри ғиноӣ болид.

Аз ин рӯ, тасавуру маърифати мо аз шеър мубтании донишу огоҳии мо бар истилоҳоти орифон аст. Аслан имкон дорад, як сатҳи муҳими ирфонии шеърро сарфи назар карда, бар мабнои мафҳуми воқеии калимаю ибораҳо маънӣ бардорем, ки имрӯз роиҷ аст. Вале дар ин маврид ба моҳияти матлаб нахоҳем расид, ин роҳе, ки мо меравем, дигар аст, он ҳаргиз ба каъбаи мақсуд набарад, мунтаҳо маърифати бадеии осори адиб имконпазир нагардад. Агар нақшу мазмунҳои ирфонии осори Аттору Мавлавӣ, Ҳофизу Камол, Ҷомию Бедил сарфи назар гардад, дигар фарорӯи мо колбаде боқӣ мемонад беравон.

Ба чанд истилоҳоти шеъри ишқии ирфонӣ таваҷҷуҳ фармо-ед:

1.Рух – иборат аст аз таҷаллии ҷамоли илоҳӣ ба сифати лутф, монанди латифу рауфу таввобу муҳйиву ҳодиву ваҳҳоб;

2.Зулф – таҷаллии ҷалоли илоҳист ба сифати қаҳр, монанди монъеву қобизу қаҳхору мумиту музиллу зор(р).

Рух муносиб бо нур ва зулф муносиб бо зулмат аст ва гоҳ аз мутлақи мо сиво ба зулф таъбир мекунад, чи ҳамчунон ки зулф пардаву ниқоби рӯи маҳбуб аст;

3.Шароб – иборат аз завқу вачду ҳол, ки аз ҷилва маҳбуби ҳақиқӣ дар овони ғалабаи муҳаббат бар дили солики ошиқ ворид мешавад ва соликро масту беҳуд мекунад;

4.Чашм – иборат аз шухуди ҳақ мар аъёну истеъдодоти эшонро, ки сифати басирии ўст ва аз мутлақи сифат, аз он рӯ, ки ҳадду ҳоҷиби зот аст, ба абрӯ ишора намояд ва ин ҳар ду аз муқтазиёти таҷаллии ҷалол аст (7, 274-275).

Теъдоди чунин истилоҳот, ки ифодагари румузи шеъри ирфонист, бисёр аст. Ниёзмандон метавонанд ба фарҳанги бисёрчилдаи доктор Сайид Содиқи Гавҳарин рисолаи «Миръотул-ушшоқ» рисолаи «Муродоти девони Ҳофиз»-и Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ ва асарҳои дигар мурочиат кунанд. Махсусан, тавзеҳоти Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ, ки муосири Шайх Камол аст, дар кашфи маънӣ ва маърифати нуктаҳои асосии эҷодиёти Камоли Хучандӣ судманд аст.

Вобаста ба мазмунҳои ирфонии шеъри Шайх Камол ҳамин нуктаро ёдовар бояд шуд, ки дар ин маврид ҳам маърифати бадеии асар набояд сирф дар қаламрави тасаввуроти сӯфиёнаву

истилоҳоти эшон сурат гирад. Ин усули омӯзишу пажӯҳиш низ ҳокии ҳол нест ва маърифатгарро аз ҳақиқати шеърӯ адаб дур мекунад. Пас, ҷодаи савоб ва меъёри писандида он аст, ки воқеияти рӯзгор ва ҷаҳоншиносии ирфонӣ ба ҳам оянд, таносуби зиндагии воқеии шоир бо маънавиёти орифонаи ӯ мавриди назар бошад, ишқи дунёвӣ ва ишқи маънавии ӯро дар пайванду иртибот баррасӣ намоем. Ин ҳақиқати илмиро пештар аз замони мо дарк кардаанд.

Сайфиддин Абулҳасани Абдурраҳмон машҳур ба «Хатмии Лоҳурӣ» дар китоби «Мараҷ-ул-бахрайн», ки шарҳи судманде бар девони Ҳофиз асту соли 1617 таълиф шудааст, дар ин бобат чунин навиштааст: «Бар хурдабинони рӯзгору нуктасанҷони коргузор махфӣ ва пӯшида нест, ки баъзе ашъори Ҳоҷа дар ҳақиқат ҷорист, ки дар он маҷозро ҷавоб нест, магар ба такаллуф ва баъзе дар маҷоз ҷавоб доранд, ки ҳақиқатро дар он мадхале нест» (6, 18-19).

Пӯшида нест, ки дар суҳаншиносии мо бештар маърифати шарҳи адабӣ ё иҷтимоӣ роиҷ аст, ба тафсири каломӣю фалсафӣ камтар ҳиммат гумоштаем. Дар ҳолати ба ҳам иттисол додани ин ду маҷро бозшинохти андешаҳои хунарӣ ва шахсияти маънавии аҳли адаб рӯшантар зуҳур хоҳад кард.

Омилҳои дигари маърифати осори Шайх Камолро аз ҷиҳатҳои умдаи ашъори ӯ ҷустуҷӯ бояд кард. Дар ин маврид гуфтаҳои худӣ шоир ба кӯмаки мо мерасанд. Шайх Камол дилпазирии суҳанашро аз маъниҳои ғариб (нодир, аз назари дигарон дурафтада, аҷиб, шигифтангез) медонад:

*Ёфт шуҳрат ҷу ҷамъ кард Камол
Ғазалу маънии ғариб ба ҳам.*

* * *

*Камол, гуфтаи ту дилпазир аз он маънист,
Ки маънии суҳанонат ғаробате дорад.*

* * *

Маънии хосу нав аз фазилатҳои асосии шеъри шоир аст:

*Ғар халқ надонанд, Камол, ин суҳани кист,
Чун маънии нав дар қалам орам, ҳама донанд.*

* * *

*Халқ гӯянд: «Аз суҳан машҳури олам шуд Камол»,
Маънии хос асту бас, к-ӯ шуҳрати омам диҳад.*

Муҳаққиқони Шайх Камол ин фазилати ашъори ӯро ба такрор қайд кардаанд. Чунончи, Шайхи Озарӣ, Мавлоно Ҷомӣ

мартабаи олии шоирии ўро дар диққати маонӣ дарёфтаанд. Муаллифи тазкираи «Миръоти офтобнамо» - Абдуррахмони Ҳошимии Дехлавӣ таъкид кардааст, ки «ба бастани маонии тозаву ибҳом бисёр мепардохт». Ҳамин фазилат диққати муҳаққиқони суҳанро ба худ ҷалб кард ва онҳо дар бозгӯи маъниҳои нодири ашъори Камоли Ҳучандӣ иқдом карданд.

Кам иттифоқ афтодааст, ки эҷодиёти адиберо муосиронаш мукамал маърифат карда натавониста, ба шарҳу тавзеҳи устодони адаб ниёзманд гардида бошанд, зеро асосан тафаккури бадеии суҳанварон бо тафаккури маърифатгарони адабиёти бадеӣ мувофиқат дошт. Вале аз ғазалсароёни асри XIV ду суҳанвари бузург – Ҳофиз ва Камол аз ин ҷиҳат мумтозанд. Агар Ҳофиз бо шеваи пуриҳом ва фалсафавӣ амиқӣ маъниҳои имтиёз дошт, Камол Ҳучандӣ бо лутфу узубати суҳан ва назорати маъно пайваستاгони шеъри худро водор мекард, ки аз ҳар лафзаш ҷу ҳома равон мағзаранду ба ҳар ҳарфаш ҷун сиёҳӣ фуру раванд. Ин худ як ишораи бағоят зебо ва муҳими Шайх Камол аст. Аз ин ҷиҳат, давоми асрҳои шорехони осори адабӣ ва фарҳангнависон ба девони Камол рағбати зиёде зоҳир карда, басо маонии рангин ва таъбироти нодири ашъори ўро шарҳу баст кардаанд. Аввалин шоире, ки ба кашфи дақиқӣ шеъри Камол машғул шуд, Ҷамолиддин Абӯалӣ ибни Алӣ Маликулисфароинӣ, маъруф ба «Шайхи Озарӣ» аст, ки дар китоби судмандаш «Ҷавоҳир-ул-асрор» дар радифи байтҳои мушқилфаҳми Анварӣ, Ҳоконӣ, Ҳофиз ва шоирони дигар байтҳои душворфаҳми Камоли Ҳучандиро низ тафсир додааст. Ин асар соли 1427 навишта шуда, ҳанӯз дар ибтидои асри XV ниёзманди шарҳ будани баъзе ашъори Камолро гувоҳӣ медиҳад.

Дар фарҳанги форсӣ ва шуруҳоти асрҳои баъдина низ қисме аз ашъори ин ғазалсарои маъруф тафсир ёфта, сатҳи маърифати бадеӣ ва суҳансанҷии устодони адаби форсу тоҷикро ифода кардааст.

Имрӯз бо гузашти асрҳои тағйир ёфтани ҷаҳоншиносию тафаккури бадеӣ эҳтиёҷ ба маърифату тавзеҳи мукамал ва илмӣ ашъори Камол бештар шудааст.

Азбаски Камол, пеш аз ҳама, ифодагари табиати суҳанвари Мовароуннаҳри асри XIV ва завқу тафаккури бадеии халқи тоҷик дар ин қарн аст, тавачҷуҳи муҳаққиқони адабиёту муаллифони китобҳои дарсӣ ба эҷодиёти ӯ зиёд аст.

Ин ҷо ба шеваи маънигузорӣ ва суҳантирозии Шайх Камол тавачҷуҳ карда, дар асоси чанд санад ин паҳлӯи маърифати осори

шоирро ба муҳокима мегирем:

*Дил зи зулфу холи хубон тираву ошуфта аст,
Хонаро чун дӯст бону – лочарам норӯфта аст.*

Дар ин байт бунёди маъно бар «зулфу» «хол» ва шеваи мафтункунандаи онҳост. Тирагию ошуфтагӣ аз лозимаи зулф аст, ҳамчунин лафзи «тира» далолатест аз сиёҳии «хол» ошуфта ва норӯфта ҳам аз чихати ҳусни савти шеър, ҳам аз чихати таносуб бисёр зебо иттифоқ афтодааст, вале аз байт маънои латиф, маъно, ки дархури табиати шеъри Камол бошад, ба ҳусул намеояд, зеро мисраи дувум норавшан аст ва ваҷҳи норӯфта будани хонаро аз бонуи хона будани дӯст тасаввур кардан мое аз ангезаҳои завқӣ надорад. Шояд дар матн тасарруфе рафта бошад?

Дар «Девон»-и Камол (2, 139) айнан ҳамин нусхаи иқтибосшуда дарҷ ёфтааст. Зоҳиран, ҳама дуруст ва барҷой, вале шеърият ку? Маънии нозук кучост? Таносуби мисраҳо дар чист? Байтро ба алифбои арабӣ менависем ва ба диққати тамоми аз нав мехонем. Таваҷҷуҳ бифармоед, калимаи «дӯст» иборат аз долу вову сину то аст, ки онро «дуст» ҳам хондан мумкин. «Дуст» шакли таҳфифёфта, яъне ба тақозои вазн ихтисоршудаи «ду аст», мебошад. Ҳоло бозмегардем ба тавзеҳи маънои байт. Шоир гуфтанист, ки дил аз ёди зулфу холи хубон парешон ва ошуфта аст. Зеро ки ба он якбора ду бону, яъне зулфу хол соҳибӣ кардаанд. Агар таъбирҳои халқиро ба хотир биёварем, зуд возеҳ хоҳад шуд, ки ду хӯҷаини як манзил ба умеди якдигар ҳамеша манзилро нообод доштанд. Мояи ангезиши хотири Камол ҳам дар сари ҳамин таъбири халқӣ буд.

Шеъри классикии тоҷик чунон нозук аст, ки андаке бедикқатӣ маънои латифу шеърияти онро халалдор мекунад. Бисёр иттифоқ меафтад, ки риоя нашудани ҷои изофат ва аломати ист маънои шеърро мубҳам гардондаанд. Зоҳиран, чунин бедикқатиҳо ноҷиз менамояд, вале дар асл гиреҳе ҳастанд дар иқди сухан. Масалан, вақте байти зерини Камолро мехонем:

*Номи он лаб ба хати сабз ба ҷое дидам,
Когазе ёфтаму қанд дар ӯ печидам.*

Дар тавзеҳи он мушкилоти зиёде пеш меояд, зеро ифодаи «қанд ба коғаз печидан» ва таносуби «Лабу хату коғазу қанд» ба дидану ёфтани печидан зехну фаросати комилро дархост мекунад. Байтро дар нусхаи иқтибосшуда дуруст маърифат ва шарҳ кардан қариб номумкин аст. Вале агар баъд аз лафзи «қанд» аломати ист, яъне вергул гузошта шавад, дарёфти матлаб осонтар мегардад.

Агарчи дар ин маврид ҳам мазоки шеърфаҳмӣ зарур аст. Шояд суоле пайдо бишавад: Дар гузашта аломати истро, ки намегузоштанд, матлабро чӣ гуна мефаҳмиданд? Ҷавоб он аст, ки аломати ист дар вақти хониш риоя мешуд. Агар риоя нагардад, фаҳмишҳои гуногун ва нодуруст ба амал меомаданд. Бино бар ҳамин, муаллифи номбаршудаи «Ҷавохир-ул-асрор» бо мақсади аз иштибоҳ раҳой бахшидани хонандагони шеъри Камол дар маънидоди ин байт овардааст, ки «дар ӯ печидам» - қанд дар қоғаз ниҳодан нест, балки ба маънои қанд хӯрдан аст ба таъчил (10, 361).

Бо назардошти ҳамин тавзеҳи Шайхи Озарӣ ба тавзеҳи байт пардозем, матлаб ҳосил хоҳад шуд: Қоғазу қанде, ки Камол зикр кардааст, мутаносибан ба хат ва лаб, яъне номи лаб ва хати зебое бидидам ва пиндоштам, ки он қоғазе ва қандест ва дар ӯ печидам. Яъне, гирифтор шудам. Ин ҷо ба муҳассаноту зебоии шеър бояд эътибор дод. Камол худ он лаб надидааст, балки фақат лафзи «лаб» дар қоғазе навишта дарёфтааст ва гумон бурдааст, ки он қанд аст. Ҷамчунин лаб ва хатти сабз басо мувофиқ афтода, хатти сабз ба ҷуз навиштаи рӯи қоғаз ифодагари хатти сабзи ёр аст, ки лутфе азим дорад.

Ҷангоми тафсири шеъри Камол, дар навбати аввал маҳз ба лутфи сухани ӯ эътибор бояд дод. Зеро фаҳмидани лутфу назокати шеъри Камол худ як калидест ба ганҷинаи маъниҳо. Ҷунонки дар байти зерин:

*Набинӣ, к- аз таашишук булбули маст
Яке мург асту мехонӣ ҳазораиш.*

Лутфи сухан дар калимаҳои як ва ҳазор аст. Ин ду маъноро талқин мекунанд. Маънои аввал таъбири халқии «якро ҳазор хондан» аст, маънои дувуми ҳазор булбул аст, ки гӯё аз камоли ишқ ӯро ҳазор ном кардаанд.

Дигар аз шартҳои маърифату шарҳи боварибахши ашъори Камол огаҳӣ доштан аз оину русум, таъбироти хосаи аҳди зиндагии шоир ва ҷавҳари ангезиши маъниҳо мебошад, ки дар натиҷаи мутолиаи зиёд ва донишу таҷриба ба даст меояд. Масалан, дар тафсири маънои байти зерин:

*Шароби лаъл менӯшам ман аз ҷоми зумуррадгун,
Ки зоҳид афъиш вақт асту месозам бад-он кӯраиш.*

Агар муносибати зумурраду афъӣ ва шаробу зоҳидро надонем, матлаби шоирро фаҳмида наметавонем. Муаллифи «Бурҳони қотей» дар маънидоди калимаи «зумуррад» чунин овардааст: «Ҷавҳарест маъруф, ки ба дидани он мор кӯр шавад» (Бурҳони

котеъ. – Лакхнав, 1888). Соҳиби «Фарҳанги Онандроч» дар тафсири афъӣ навиштааст: «Навъе аз мори сиёҳ, ки бағоят заҳрнок ва бузург бошад ва гӯянд, ки афъӣ аз дидани зумуррад кӯр мегардад». Баъд аз донишони ин матлаб тавзеҳи маъно душворие надорад.

Монанди ҳамин дар замони зиндагии Камол ифодаи «зари даҳ-даҳӣ» бисёр маъруф буд. Азбаски имрӯзиён мафхуми ин ибораро намедонанд, фаҳмидани маънои байти зерин баъзе душворихоро пеш меорад:

Гуфтаҳои ту, ки бо он задаӣ сикка, Камол

Ҳафт-ҳафт аст, вале чун зари холис даҳ-даҳ.

Дар ин байт бунёди шеърӣ бар таъбирҳои «ҳафт-ҳафт» ва «даҳ-даҳ» қарор дорад. Ҳафт-ҳафт, яъне ғазалҳои ҳафтбайтаи Камол, даҳ-даҳ бошад, ишора ба зари ноб будани сухани шоир аст. Зеро дар замони шоир зари холисро зари даҳдахӣ ё зари даҳ андар даҳ мегуфтаанд, ки бо супориши вазири Бармакиён – Чаъфарӣ аз тиллои холис сикка зада шудааст. Муаллифи «Фарҳанги Рашидӣ» «зари даҳдахӣ» ва «зари чаъфарӣ»-ро чунин баён кардааст: «Яъне, тиллои холис ва ҳамчунин зари шашсарӣ ва зари даҳпанҷӣ». Соҳиби «Бурҳони котеъ» матлабро муфассалтар тавзеҳ дода, навиштааст: «Тиллои холис буда, мансуб ба Чаъфарӣ номе, ки кимиёгар будааст. Ва баъзе гӯянд, пеш аз Чаъфарӣ зари қалб сикка мезаданд. Чун ӯ вазир шуд, ҳукм фармуд, ки тиллоро холис карданд ва сикка заданд ва ба ӯ мансуб шуд».

Ҳамин тавр, агар маърифатгар бихоҳад ба моҳияти гуфтору маънии ашъори Шайх Камол бирасад, бояд пари фикрат бикӯшад, то дари маънӣ барояш боз гардад.

Рушди ҳунари, камолоти шоирӣ ин суҳанвари мумтозро берун аз мактаби шоирӣ ғазалсароёни бузурги адабиёти форсӣ Саъдӣ, Мавлавӣ, Хусрав, Ҳасани Деҳлавӣ тасаввур кардан имкон надорад. Пас, шарту омили дигари маърифати бадеии ашъори Камол дар қиёсу татбиқи омӯхтани таълифоти ӯ будааст, зеро маҳз ба ҳамин васила ҳувияти шоирӣ падидор мешавад. Моҳияти ин масъала ва, умуман, омилҳои маърифати ашъори шоирро Эраҷи Гулисурхӣ бо камоли огоҳӣ зикр кардааст: «Судӣ мегӯяд: «Дарки шеъри Камол осон нест ва аз Ҳофиз бисёр душвортар аст ва дигар қасон, ки мегӯянд бояд барои дарки шеъри Камол Саъдиро мутолиа кард ё Мутанаббиро хонд, рост мегӯянд, чи дарки фармудаи Камол барои мардуми мутафаккиру аҳли дарк осон аст, вагарна ба ростӣ наметавон гуфт, он ишқ, ки Камол дар ҳар

газал ба он ишора мекунад, ба инсон аст ё Худои инсон ва ё ҳар дуи онҳо ва ё яке аз онҳо. Шайх марде донишманду пажӯҳишгар аст, ӯ муддатҳое дар чигунагии тариқатҳои мухталиф андеша карда, бо соҳибони тафаккур ёр шуда бошад, ки ба эшон сар супурда, бо зоҳидону сӯфиён рӯзҳо ҳамхучра буда, бо воизону пирони тариқат панча дар панча афгандаву гоҳ ба муборизоти сангини бархӯрди андешаҳо ворид шудааст.

Абёте, ки гоҳ-гоҳ дар миёни газалиёташ ба чашм мехӯранд, чун чирқае хонандаро хушёр мекунад. Гоҳ ба сӯфиён ёр шуда, ки ҳаргиз гоме аз шариат фаротар намениҳад ва гоҳ ончунон ба ваҳдати вучуд мепайвандад, ки худро Ҳаллочи замон медонад ва дар заминаи ваҳдати вучуд низ андешаи хос дорад, ки дар воқеъ, шарҳи тозаест бар «Фусус-ул-ҳикам»-и Ибни Арабӣ ва лаҳзае баъд мебинем, шариатро қатра-қатра чун шарбате дар чони худ роҳ медиҳад. Хулоса ин, ки андешаи ӯ чун дарёи маввоч асту он кас, ки ба ин дарё ва шино дар он ошноӣ дорад, зуд ҷон аз каф медиҳад» (3, 60).

Иртиботи маънавию хунарии Камоли Хучандӣ бо Мавлоно, Аттор, Саъдиву Ҳофиз, Хусраву Ҳасани Дехлавӣ аз мундариҷаи девонаш буруз мекунад. Ифтихорияҳои шоир дарак медиҳанд, ки ӯ мақоми олии шоириашро дарёфта буд, ҳештанро ҳамдӯши ин суханварони бузург ва ҳатто баландтар аз эшон гузоштан аз муболиғаву худситоӣ набудааст, балки Шайх Камол қавлу гуфтори ҳамзамонону мухлисони худашро, ки борҳо дар маҳфили маҷлисҳо шунида буд, ба назм овардааст:

*Нашуд ба таври газал ҳаминони мо Ҳофиз,
Агарчи дар сафи султон Абулфаворис шуд.*

* * *

*Дар шакар рез фикри хеш, Камол,
Қанди ҳар як сухан муқаррар соз.
То биёяд ба чошнигирӣ
«Шакар аз Мисру Саъдӣ аз Шероз».*

Мифтоҳи маърифати бадеии ашъори Шайх Камол дар девони ӯ нухуфтааст, онро бо неруи фаросату дониш дарёфта, дурчи маониро боз намуда, гавҳари он нисори мақдами маърифатгарон бояд кард:

*Қард ҳақиме зи Низомӣ суол,
К-эй ба сари ганҷи маонӣ муқим.
Ҳаст дар ангушти Камол он қалам,
Ё на асоест ба дастӣ Калим?*

*Гуфт: «Қалам нест, асо низ нест»,
«Ҳаст калиди дари ганчи ҳаким».*

Пайнавишт:

1. Бурхони қотеъ.-Лакҳнав, 1888.
2. Девони Камол.-Душанбе: Ирфон, 1983.
3. Девони Шайх Камоли Хучандӣ /Бо эҳтимоми Эрачи Гулисурхӣ.- Техрон, 1995.
4. Рисолаи «Миръот-ул-ушшоқ» (дар зимни китоби судманди Э.Бертелс «Суфизм и суфийская литература».-М., 1965).
5. Сайид Содиқи Гавҳарин. Шарҳи истилоҳоти тасаввуф.- Ҷ.2.-Техрон, 1989.
6. Сайфиддин Абулҳасани Абдуррахмон. Мараҷ-ул-бахрайн, нусхаи шумораи 909 аз ганчинаи дастхатҳои Китобхонаи давлатии Тоҷикистон ба номи Фирдавӣ.
7. Сачҷодӣ, Зиёуддин. Муқаддимае бар мабони ирфону тасаввуф.- Техрон, 1994.
8. Осори мунтахаб.-Ҷилди 1.-Душанбе, 1994.
9. Фавоид-ул-асрор фӣ рафъи-л-астор, нусхаи дастнависи 9938 аз ганчинаи китобҳои хаттии Институти шарқшиносии АИ Ҷумҳурии Ёзбекистон.
10. Шайх Озарӣ. Ҷавоҳир-ул-асрор. Нусхаи дастнависи №1916, аз ганчинаи китобҳои Китобхонаи давлатии Тоҷикистон ба номи Фирдавӣ.

АРАБИЯТ ДАР ШЕЪРИ КАМОЛ

Камолиддин Муҳаммад Абӯаҳмади Хучандӣ дар замоне умр ба сар мебурд, ки забони арабӣ, Қуръон ва аҳкоми он дар тамоми ҷанбаҳои рӯзгори муслимин ва аз он ҷумла, дар шеъру адаби онон низ таъсири беандоза дошт. Ба қавли Хоҷаи Шероз даҳонгӯяндағони аср «ҳама парвози арабӣ» буд. Камоли Хучандӣ низ аз ин таъсиру нуфузи арабият наметавонист озод бошад ва шеърҳои ӯ гувоҳи онанд, ки шоир ғазалсарои моҳир ва донандаи хеле огоҳ ба забони арабӣ, Қуръон ва ҳадиси набавӣ, ойину аҳком ва қисасу ривоёти динӣ-мусалмонӣ буд. Ҳарчанд ки аз нигоҳи таъсири оёту аҳодис ва талмеҳоти мазомини китоби осмонӣ дар шеъри Камол он вуфури оёту аҳодис ва мазомини қуръонӣ, ки дар шеъри Хоҷа Ҳофиз ба назар мерасад, дар осори Камол машҳуд нест. Бо вучуди ин, мақоми арабият ва нуфузи он дар шеъри Камол то андозае бориз аст.

Ҳангоме ки дар бораи нақши арабият дар шеъри Камол суҳан мегӯем, ба андешаи мо бояд мавзӯро ба қисматҳо тасниф кард ва роҳу васоилро, ки зухури арабиятро дар шеъри Камол собит мекунанд, ба таври алоҳида мавриди тадқиқ қарор дод. Зеро дар шеъри Камол таъсири забони арабӣ, оёти қуръонӣ ва аҳодиси набавӣ, мазомини қиссаҳои пайғамбарон ва авлиёуллоҳ бо васоили гуногун зухур кардаанд, ки муҳимтарини онҳо истифода аз алфозу ибороти арабӣ дар шеър, корбурди хуруфи алифҳои арабӣ ба иллати тимсолу маъноофаринӣ, истифодаи оёту аҳодис ва ё ишораи бевосита ба мазмуни онҳо, вуфури талмеҳоти марбут ба қиссаҳои пайғамбарон ва авлиё ва бузургони дину тасаввуф, эҷоди абёти муламмаъ ба забонҳои арабӣ ва форсӣ-тоҷикӣ, даъвои баробарӣ ва, ҳатто, тарҷеҳи ҳеш бар шуарои араб ва амсоли онҳо буда, дар зимни навиштаи ҳозир мо ҳатталимкон саъй дорем, то дар бораи ҳар яки ин васоил изҳори андеша кунем.

Камоли Хучандӣ аз гӯяндағоне аст, ки аз таълими забони арабӣ ва шеъру адаби он баҳраи комил дошт ва ҳешро дар баробари шуарои тоҷӣ ва ҳатто бартар аз онон медонист. Чунончи, дар байти зайл дар баробари зикри бартари мақоми шоирии ҳеш аз шуарои форсигӯ – Заҳир ва Анварӣ худро аз шоири араб, Баҳоуддин Зухайр низ бартар медонад:

*Девони ту гар касе бихонад,
Дар пеши суханварони олам.
З-ин гуфта равад Зухайр аз ҷо,
Чӣ ҷои Заҳиру Анварӣ ҳам? (1,21).*

Дар байти дигар, ки муламмаъ аст, Камол пас аз зикри ин маъно, ки \bar{u} бо шеъри хеш дар Аҷам фатҳи сухан кардааст, изҳор мекунад, ки дар мамолики араб низ дарҳои маониро боз хоҳад кард ва мегӯяд:

*Дар аҷам фатҳи сухан кардӣ, Камол,
Фафтахъ абвоба-л-маонӣ фӣ-л-араб (1,87).*

Дар ҳақиқат, Камол шоирест, ки дар забони араб низ вуруди тамои дошт ва даъвои ҳампоягии \bar{u} бо гӯяндагони тозизабон беасос нест. Дар шеъри Камол истифода аз алфози арабӣ, ки дар назми замони \bar{u} маъмул буд, кам нест ва дар шеъри \bar{u} , ҳатто, ибороти комили арабиро, ки чузъи асосии мисраъро фаро гирифтаанд, метавон пайдо кард. Бахше аз алфозу ибороте, ки шоир дар шеъри худ ворид кардааст, порас аз оёту аҳодис ё суханони авлиё ва бузургони дин аст, ки дар бораи онҳо дар сафаҳоти дигар сухан хоҳем гуфт. Қисмати дигари алфоз иборотеанд, ки бо зарурати қофия ё маъно оварда шудаанд. Масалан, дар абёти зер:

*Аз муҳлати умри душманон ёд
Кардему каломано биҳо там(м) (1,28).*

* * *

*Гаит рангин зи сухан дафтари ашъори Камол,
Гӯ, ба сурхӣ манависед «ва айзан лаҳ»-ро (1,62).*

Қисмати дигари алфозу ибороти арабӣ, ки дар шеъри Камол ворид шудаанд, чузъи амсолу ҳиками арабӣ ё шакли пурраи онҳо буда ва барои тақвияти фикру андешаи дар байт ифода ёфта, ба истехкоми мантиқии байт хидмат карданд ва ба огоҳии комили шоир дар фарогирии амсолу ҳиками арабӣ низ шаҳодат медиҳанд. Аз ин навъ иқтибосҳои арабӣ низ дар шеъри Камол метавон теъдоди зиёде пайдо кард. Вале мо ин ҷо ба далели ихтисори калом ба овардани чанд шохиди шеърӣ иктифо мекунем:

*Ман талаб кардам висолаш рӯзу шаб,
Ёфтам, инак, ба ҳукми «ман талаб» (1,87).*

* * *

*Сарв моил ба қади туст, чӣ ҳоҷат ба далел?
Ҳама донанд, ки «ал-ҷинсу маъа-л-ҷинс йамил» (2,334).*

Аз абёти фавқуззикр фақат дар байти дувум матни комили мисоли арабӣ: «ал-Ҷинсу маъа-л-ҷинси йамилу». Яъне, ҳар

чинс ба сӯи ҳамчинси худ майл мекунад, оварда шудааст. Ва масали мазкур мутобиқи масалҳое, аз қабилӣ «Кунад ҳамчинс бо ҳамчинс парвоз, Кабӯтар бо кабӯтар, боз бо боз» дар забони форсии тоҷикӣ аст. Дар байти аввал фақат ҷузъе аз масали маъруфи арабӣ оварда шудааст, ки шакли комили он «Ман талаба ваҷада – Он ки талаб кард, пайдо кард» буд ва маъноӣ онро худи Камол дар байте аз ғазалиёти хеш ба тариқи зер овардааст:

Чустучӯи он даҳон меқун, Камол, имқон, ки ёбӣ,

Хотами Қам бо каф орад, ҳар ки дар ҷустан бикӯшад (2,443).

Таъсири забони арабӣ дар шеъри Камол, ҳамчунин, бо роҳи истифодаи ҳуруфи алифбои форсӣ бо мақсади ифодаи тасвири қаду қомати маҳбуба ва аъзои пайкари ӯ чун ташбеҳу тавсифоти мухталиф ба қор бурдани ҳуруфи алифбои арабӣ ва маъноофаринӣ ба василаи онҳо чараён ёфтааст. Ҳарчанд, бозии ҳуруфи арабӣ дар шеъри форсӣ ҳодисае нав нест ва дар ашъори мутақаддимони Камол низ суннате дорад, вале дар шеъри ӯ ин ҳолат хеле фаровон буд. Теъдоди абёте, ки дар онҳо ҳуруфи алифбои арабӣ дар нақши воситаи ташбеҳоту маъноофаринӣ ба қор рафтаанд, аз ҳудуди сӣ байт таҷовуз мекунад.

Ашъори мавриди таҳқиқи Камол шоҳиди он аст, ки ҳуруфи алифбои арабӣ дар шеъри ӯ, қабл аз ҳама, ба манзалаи василае барои ташбеҳи ҳусну ҳамоли маъшуқа ва аъзои пайкари ӯ, чун қад, даҳан, абрӯ ва соири онҳо ба қор бурда шудааст. Аъзои пайкари маъшуқа дар шеъри Камол ба сабаби қаробату шабоҳати хеш ба ҳуруфи арабӣ ба тариқи зер ташбеҳ шудаанд:

а) Қаду қомати ёр чун алиф:

Гуфтам ба қадаш: «Ҳеч надорӣ суи мо майл?»

Гуфто ки: «Бале, ман алифам, ҳеч надорам» (1,216).

б) Даҳон чун сифр:

Гар бубинӣ даҳани тангу қади ёр, Камол,

Бӯса даҳ хоҳу бигӯ, сифру алиф даҳ бошад (1,307).

в) Абрӯ чун нун:

Қомате ҳамчун алиф дориву абрӯе чу нун,

Дар ту ҳар оне, ки гуфтанд, аз пайи он гуфтаанд (1,328).

г) Зулф чун дол:

Аз он миму ду дол имрӯз мебояд мадад моро

Рақибо, чанд чун об аз ту бошад пои мо ларзон (1,73).

Дар мавриди дигаре, ки ҳуруф барои маъносозӣ ва бозии алфоз хидмат кардааст, дарки мақсад баъзан надонистани забони арабӣ, ҳисоби абҷад ва зароифи дигари марбут ба забони арабӣ ё

сарфу наҳви душвори он аст. Масалан, дар байти зер ғарази шоир он аст, ки аз сари зулфи чун «дол» ва даҳони чун «мим» ошиқ дилхун аст ва барои тасдиқи фикр мегӯяд, ки оре, чун «дол» бо «мим» пайваст шавад, лафзи «хун» пайдо мешавад. Дар асл аз пайванди долу мим лафзи арабии «дам(м)» ба даст меояд, ки шоир маъноии форсии он, яъне «хун»-ро дар назар дорад:

*З-он сари зулфу даҳон дилхун шудааст,
Хун шавад, чун дол пайвандад ба мим (2,259).*

Дар байти дигар зимни тасвири шабоҳати абрӯи ёр ва ба сад хубӣ ва аз моҳ афзун будани он ишора ба ҳисоби абҷад низ шудааст, ки мувофиқи он ҳарфи «нун» дар лафзи шартии «каламан» баробар бо рақами 50 аст ва аз маҷмӯи ду «нун» (ду абрӯ) дар ҳисоби абҷад натиҷа рақами 100 аст:

*Фузун зи моҳи нав аст абруят ба сад хубӣ,
Ки сад бувад чу бигиранд дар ҳисоб ду «нун» (2,293).*

Аз қисматҳои дигари ашъори Камол, ки далели возеҳи огоҳии комили ӯ аз забону адабиёти араб маҳсуб мешавад, абётеанд, ки дар зимни анвои гуногуни шеъри ӯ ба забонҳои арабӣ ва форсӣ-тоҷикӣ гуфта шудаанд. Дар ашъори муламмаи Камол тартиб ва дар паи ҳам омадани абёти муламмаъ мушоҳида намешавад ва баъзан дар шеъре тамоми байт бо арабӣ, дар байти дигари он фақат як мисраъ ба арабӣ ва мисраи дигар ба форсӣ аст. Дар девони Камол шеъре, ки тамоми абёти он муламмаъ бошад, зиёд нест ва теъдоди он аз ҳудуди чаҳор-панҷ ғазал таҷовуз намекунад. Вале ашъоре, ки дар онҳо як ё чанд байт ба тарзи муламмаъ гуфта шудааст, дар девони ӯ фаровон аст. Микдори абёти умумии ба забони арабӣ ва форсӣ гуфташуда ҳудуди сӣ байтанд. Аз ашъори муламмаи Камол, ки тақрибан сар то по бо забонҳои арабӣ ва форсӣ гуфта шудааст ва аз намунаҳои беҳтарини ин навъи сухан аст, метавон ғазали зерро чун шоҳиди шеъри овард:

*Ба масҷид ҳафтае аз ту кучо як сачдае лоиқ,
Ки дар одинай зоҳид, ба шаш рӯзи дигар фосиқ.
Лаҳу фӣ кулли мавҷудин аломатун ва осорун³⁶.
Ду олам пур зи маъшуқ аст, ку як ошиқи содиқ,
Чаро аз дӯст вомонӣ ба лаззатҳои қисмонӣ?
Ғами Лайлӣ хӯрӣ авло, ки шаҳду шаққари фоиқ.
Наёвардӣ касе дар гӯш овози хатибонро
Фалав ло йасмаъу минҳум ҳува-л-мутъим ҳува-р-розиқ³⁷.*

³⁶ Яъне: Дар ҳар мавҷуде аломатҳо ва осори ӯст.

³⁷ Яъне: Ва ҳарчанд аз онон «Ӯ таомдиханда ва ризқдиханда аст»-ро на-шунаванд

*Мариз-ул-ишқи ло йафно бисакри-л-мавти ва-л-хамри³⁸,
Хушо саргармиш Маҷнун, хунук дилгармиш Вомиқ,
Насим-ул-варди йухйиқум, раҳиқ-ул-ҳубби йусқиқум,
Мина-з-зулумот йунқиқум бидуни-ш-шамс ва-ш-шориқ³⁹.
Дилат гарм аст бо дунё, мапӯшон аз Камол ин таб,
Чу дар дорушишифои дин табибе ёфтӣ ҳозик (2,125).*

Камол дар абёти муламмаъ аглаб идомаи ҳамон фикреро иброз медошт, ки дар мисраъ ё байти форсӣ оғоз мекард. Яъне, ин намуди абёт, ки андешаву афкори шоирро ифодагаранд, перояи забони арабӣ кардаанд. Аз ҷумла:

*Ҳама нақши хату хол аст ба девони Камол,
Лайса илло рақам-ул-ишқ ғало авроқӣ⁴⁰.*

Дар қисмати дигари байт ё мисраи муламмаъ давоми фикр дар байти форсӣ ифода ёфта ва дар шакли мисраи шабеҳи масал ё ҳикматомез дар қолаби арабӣ таҷассум ёфтааст. Дар бораи масал будан ё бо таъсири шуарои арабизабони муосири Камол ё мутақаддимони ӯ эҷод шудани онҳо ҳадс задан бидуни дастрасӣ ба кулли девонҳои шуарои араб коре душвор аст. Вале кофист бигӯем, ки Камол аз назми шуарои араб ва тарзи сухани онон хеле хуб огоҳ буд ва таъсири шуарои араб бар ӯ аз эҳтимол дур нест. Масалан:

*Ман нахоҳам зи каманди ту начот,
Ман начо мин камади-л-ишқи фамот⁴¹ (1,34).*

Иддаи дигаре аз ашъори муламмаи Камол аз лиҳози муҳтавоӣ, мазмуни иқтибосӣ аз гуфтаҳои бузургони дину ирфон, ё аз оёти қуръонӣ ва аҳодиси набавӣ буд, ки дар онҳо шоир бари тақвияти фикри хеш, поре аз сухани авлиёulloҳ ё оёти қуръониро меоварад ва фикру андешаи дар мисраи форсӣ гуфтаашро тақвият мекунад. Масалан, дар байти зер:

*Гар талабгорӣ машав дур аз Камол,
Лам йаҷид баъдӣ валийиан муришдан⁴² (1,34).*

Мисраи арабии байти мазкурро ҳарчанд Камол дар бораи шахсияти хеш изҳор мекунад, вале маншаи он аз Қуръон буд ва иқтибос аз ояти зер аст:

«Ва таро-ш-шамса изо талағат тазовару ған каҳфиҳим

³⁸ Яъне: Бемори ишқ аз масти маргу хамр фано нашавад.

³⁹ Яъне: Насими дӯстӣ шуморо зинда кунад ва шароби муҳаббат нӯшонад, вале офтоб ва тулӯи он шуморо аз торикӣ начот диҳад.

⁴⁰ Яъне: Дар авроқи ман ҷуз рақами ишқ нест.

⁴¹ Яъне: Он ки аз азоби ишқ начот ёфт, бимурд.

⁴² Яъне: Баъди ман ёвару роҳнамое пайдо нахоҳад шуд.

зота-л-йамин ва изо гарабат тақризухум зота-ш-шимол ва ҳум фӣ фаҷватин минҳу золика мин ойотиллоҳи ман йаҳдиллоҳу фаҳува-л-муҳтади ва ман йузлил фалан таҷида лаҳу валиййан муришдан».

Яъне: Ва гардиши офтобро чунон мушоҳида мекунӣ, ки хангоми тулӯъ аз самти рости ғори онҳо барканор ва хангоми гуруб низ аз ҷониби чапи эшон ба дур мегардид ва онҳо комилан аз ҳарорати хуршед дар осоиш буданд. Ин ҳикояти яке аз оёти илоҳист, ҳар киро Худо роҳнамоӣ кунад, ӯ ба ҳақиқат ҳидоятёфта ва ҳар киро гумроҳ гардонад, дигар барои чунин касе ҳеч ёру роҳнамое нахоҳад буд⁴³.

Нуктаи дигаре дар ин бора бояд хотирнишон кард, ки мақоми оёту аҳодис ва, умуман, таъсири мазомини қуръонӣ на фақат дар ашъори муламмаи Камол, балки дар ҳамаи анвои сухани ӯ мақоми назаррасе дорад ва аз нишонаҳои таъсири арабият маҳсуб мешавад. Зеро Қуръон, бо он ки китоби муқаддаси муслимини олам ва ҳодиву роҳнамои дунёву охирати онон аст, қабл аз ҳама сухани Холиқ аст, ки бо забони қавми расули ӯ, яъне арабӣ нозил шуда ва Камол ҳам аз забони арабӣ хеле хуб иттилоъ дошт.

Камол низ чун шоири орифу мударриси илм назар дар баёни ақоиду андешаҳои хеш аз матолиби оёти қуръонӣ бисёр иқтибос ва ба мазомини онҳо ишораҳо мекунад, зеро сарчашмаи ирфону тасаввуф ҳамоно Қуръон аст. Вале набояд фаромӯш кард, ки мавзӯи шеъри Камол мунҳасир ба дину Қуръон нест. ӯ шоирест, ки дар суханаш таҷассуми ҳаёти диниву дунёист ва авсофи ҳам ишқи илоҳии ирфонӣ ва ҳам ишқи воқеии инсонӣ маҳсуб мешавад. Таъсири оёти қуръонӣ, асосан, дар он теъдод аз ашъори Камол, ки хусусияти иҷтимоӣ ва ҷанбаи васфи ишқи ирфониро дорад, ба назар мерасад. Дар шеъри Камол ду василаи истифодаи мазомини оёти қуръонӣ ва ишора ба онҳо ба чашм меҳӯрад. Шоир ба оятҳои қуръонӣ ишораҳои сарех мекунад. Аксаран, бо овардани ҷузъе аз мутуни арабии оёт, масалан:

Висолатро ду олам қимат омад,

Ҳанӯз андар мақоми «ман йазид» аст (1,251).

* * *

Аз «насит-ул-ҳут» агар ёде-т ҳаст

Ҳамчу он моҳӣ ба ҳазрат ошино (1,34).

Чун ба Қуръони маҷид рӯй меоварем, меёбем, ки ишороти Камол дар байти аввал ба ояти 30 аз сураи Қоф буд, ки шакли комили он чунин омадааст:

⁴³ сураи Каҳф, ояти 17.

Яъне: Рӯзе, ки чаҳаннамро гӯем, оё имрӯз мамлуъ аз вучуди кофирон шудӣ? Ва ӯ гӯяд: Оё дӯзахиён беш аз ин ҳам ҳастанд? Дар байти дувум мурод аз «насит-ул-хут» ишора ба ояте дар зикри гуфтугӯи пайгамбарон Юшаъ ва Мӯсо аст, ки Юшаъ ба Мӯсо мегӯяд: *Қола араайта из авайно ило-с-сахрати фаиннӣ наситу-л-хута ва мо ансониху илло-и-шайтону ан азкураҳу ваттахаз сабилаху фй-л-бахри ачабан.*

Яъне: (Юшаъ) гуфт: Дар назар дорӣ, он чо, ки бар сари санге манзил гирифтам, ман он чо моҳиро фаромӯш кардам ва шайтон аз ёдам бурд ва шигифт он ки моҳии бирён роҳи дарё гирифт ва бирафт⁴⁴.

Дар иддаи дигаре аз ашъори Камол ҳарчанд ишораи сарех ба ояти қуръонӣ нарафтааст ва ҷузъе аз оят низ зикр нашудааст, вале аз мазмуни абёт ба осонӣ бармеояд, ки аз ваҳдати вучуду маърифати Худованд ишора меравад ва таъсири оёти қуръонӣ дар онҳо машҳуд аст. Масалан, дар байти зер:

*Дар пеши дониши ту чун тифли роҳнодон,
Пирони бокаронат, мардони бовилоят (1,110).*

Дар байти мазкур таъсир аз ояти 32-уми сураи Бақара дида мешавад, ки чунин омадааст: *Қолу субҳонака ло илма лано илло мо ʔалламтано, иннака анта-л-ʔалиму-л-ҳаким.*

Яъне: Фариштагон арза доштанд: Эй Худои поку муназзаҳ, мо намедонем, ҷуз он чи Ту худ ба мо таълим фармудӣ, Туй доно ва ҳаким. Ин чо бояд гуфт, ки дар ҳоле ки малоики назди Худованд аз дарки асрори халқати Одам очиз мондаанд, чӣ чо маърифати кунҳи Худост ва зоти Ӯ бар пирони бокаронат ва мардони бовилоят. Ҳамчунин, аҷзи ақлу дониши башар назди маърифати кунҳи илоҳӣ ва асрори хилқат дар ояти 254-уми сураи Бақара ва оятҳое аз сураи Тағобун низ мазкур аст.

Таъсири мазомини оёти қуръониро дар қисмате аз ашъори Камол низ метавон эҳсос кард, ки, зоҳиран, ба ашъори ишқии воқеъ ва табиӣ бештар шабоҳат доранд ва метавон онҳоро дар радифи шеърҳои ишқии шоир низ зикр кард. Вале дар баробари ин, дарк кардан душвор аст, ки дар ин қисмати ашъори ишқии шоир низ иртибот бо оёти қуръонӣ машҳуд аст ва маънои ботинии абёти онҳо далели ин гуфта хоҳад буд. Чунончи, дар байти зерин:

*Сари савдои ту танҳо на марост,
Ҳар дилеро ба гамат бозорест (1,97).*

⁴⁴ сураи Каҳф, ояти 63

Агар ба маънои ботинии байти мазкур андеша шавад, чунин бармеояд, ки ин абёт бо оёти қуръонӣ, ки дар онҳо аз тасбеҳ ва тақдиси арзу самовот ва тамоми мавҷудоти он бар зоти Худованд сухан меравад, иртиботе дошта ва таъсириро аз онҳо бардоштааст. Масалан, бо ояти зайл:

Ва лиллоҳи йасҷуду мо фӣ-с-самовоти ва мо фӣ-л-арзи мин доббатин ва-л-малоикату ва ҳум ло йастакбируна.

Яъне: Ҳар чи дар осмонҳову замин аст аз чунбандагон ва фариштагон, ҳама бе ҳеч такаббур ва бо камоли тазаллул ба ибодати Худо машғуланд⁴⁵.

Бояд тазаккур дод, ки дар ашъори Камол истиноду иқтибосҳо ба забони адабии арабӣ, амсоли ҳиками он ва матолиби оёти қуръонӣ дар равшан кардани зеҳни хосу ом мақоми зиёде дорад. Зеро мазомини иқтибосшуда бештар дар байни ом низ маълум буд ва «дар онҳо, хосса, лутфи зебой дарк мекунанд ва авом ҳама ба василаи онҳо ба мақсади гӯянда наздиктар мешаванд» (3,283).

Аз васоили муҳими дигаре, ки аз таъсири арабият дар шеъри Камол шаҳодат медиҳад, вуфури талмеҳоти динӣ-мусалмонӣ ва ишороти истинод ба қиссаҳои Пайғамбари ислом (с) аст, ки дар Қуръони маҷид низ нақл шудаанд. Чун сухан аз талмеҳ меравад, бояд мутазаккир шуд, ки талаботи асоситарини он ба хонанда ва сомеъ маълуму маъруф будани шахс, ҳодиса ё қиссаву саргузаште аст, ки дар талмеҳ ишора ба он меравад. Зеро дар акси ҳол талмеҳи шоир дар зеҳну завқҳо мутаассир нахоҳад буд.

Талмеҳоти шеъри Камол, беш аз ҳама, аз саргузашти Юсуф, Хизр ва Исо ишора мекунанд ва дар бораи ҳар як аз онон дар девони шоир тақрибан бист талмеҳ мушоҳида мешавад. Пас аз онон аз чиҳати теъдоди ишороти талмеҳоти марбут ба қисаси Мӯсо, Сулаймон ва Искандар қарор доранд, ки дар қиссаҳои ҳар як аз онон ҳудуди даҳ ишорат мавҷуд аст. Талмеҳоте, ки дар онҳо ишора ба саргузашти шоҳону пайғамбарон ва дигар афрод дар Қуръон омадааст, аз қабили Қорун, Айюб, Фиръавн. Одам, Ҳорут ва Иброҳим нисбатан каманд ва ба ҳар як аз ин қисас аз се талмеҳ фузунтар наёмадааст.

Талмеҳоти марбут ба Юсуф дар шеъри Камол асосан лаҳазоти маъруфи саргузашти ӯро, аз ҷумла афканда шуданаш ба чоҳ, даридани чомаи ӯ бо дасти Зулайхо, ангуштони хеш буридани занони мисрӣ аз дидани ҷамоли Юсуф, расидани хабари Юсуф

⁴⁵ сураи Наҳл, ояти 49

аз Миср ба Яъқуб, сабру шикебоии тӯлонии Яъқуб дар фироқи Юсуф ва амсоли инҳоро дар бар гирифтааст. Инак, чанд мисол:

*Анвори ҳусни туст, ки аз ҷайби осмон,
Хуршед сар кашид чу Юсуф зи ҷаъри чоҳ (1,15).*

* * *

*Аз ҳолати Зулайхо он бӯ барад, ки чун гул
Пироҳани сабурӣ сад ҷо дарида бошад (1,316).*

Дар талмеҳоти марбут ба саргузашти Хизр низ ба лаҳзоти маъруфе, чун чашмаи оби бақо ёфтани Хизр, кашфи муъҷизоти ӯ, аз назарҳо гоиб буданаш ва ба сабаби чашмаи оби бақо умри ҷовид ёфтани ӯ ишора меравад:

*Хатат чу Хизр ба оби ҳаёт наздик аст,
Ба он лаби чу шакаринат набот наздик аст (1,325).*

Ҳамчунин, шеъри Камолро талмеҳоте марбут ба бархурдор будани Исо аз файзи Рухулқудус, ба ранчурон шифо башидани ӯ, ба осмон рахт бастанаш, мочарои Сулаймон ва Марвон, подшоҳии ӯ ба василаи хотам, ба ҳаво бурдани девон тахти вайро, калими Худованд будани Мӯсо, рафтан ба кӯҳи Тур ва таҷаллии Худованд, оби ҳаёт ҷустуҷӯ кардани Сикандар, сохтани садди Сикандарӣ ва дигар қиссаҳои роиҷ дар миёни мардум зинат бахшидаанд. Аз ҷумла:

*Дами Исо, ки ба ранчур шифо мебахшад,
Дами нақд аз лаби ӯ ҷӯй, ки ин дам бо ӯст (1,66).*

* * *

*Ошиқ ар омад ба кӯяш, дунйиву уқбо нахост,
Ҷониби Тур омадан мақсуди Мӯсо дигар аст (2,210).*

* * *

*Ман бар он хоки дар аз шавқи даҳони ӯ, Камол,
Он Сулаймонам, ки лоф аз тахту хотам мезанам (1,152).*

* * *

*Дил Сикандарвор хоҳад ташиналаб ҷон барафшонд
Аз даҳонаш чун нишони оби ҳайвон ёфт нест (1,152).*

Маҳз ба туфайли шуҳрати тамом доштан дар байни мардум ва наздик будан ба фаҳму завқи онон аксари ҷузъиёти зиндагӣ ва саргузашти пайғамбарону шоҳон ва дигар афроди қиссаҳои исломӣ дар шеъри форсӣ-тоҷикӣ қарнҳо қабл ба сифати талмеҳот нуфуз пайдо кардаанд ва ин суннатро Камол низ дар ашъори худ устодона идома додааст. Ҳамчунин, иддае аз қаҳрамонони қиссаҳои мусалмонӣ дар шеър низ ба рамзҳои бадеӣ табдил ёфтаанд ва зикри Сулаймон дар шеъри гузаштагон кофӣ буд, ки рамзи

подшоҳиву салтанат ва номи Фиръавну Шаддод тимсоли лаънати Худованд ва номи Хизр рамзи умри ҷовидон ва дами Исо ба Рухулқудус ва Абӯчаҳл рамзи ҷаҳолат ва Қорун тимсоли ганчи бекарон маҳсуб шаванд. Чунин суннат низ дар шеъри Камол хеле возеҳ аст ва дар абёти ӯ зимни талмеҳот ба қиссаҳои мазҳабӣ басо равшан омадаанд. Чунончи:

а) Сулаймон тимсоли подшоҳиву тасаллут:

Мани бод дар даст дур аз даҳонат

Сулаймони вақтам, ки хотам надорам (2,155).

б) Абӯчаҳл рамзи ҷаҳолату нодонӣ:

Фақеҳам тавба фармояд ба шаръи Мустафо аз ту,

Абӯчаҳл инчунин нодон, агар бошад, аҷаб бошад (1,370).

Аз ин ҳама гуфтаҳо ва шавоҳиди шеърӣ маълум мешавад, ки истифодаи алфоз, ибороту хуруфи алифбои арабӣ дар шеър, эҷоди ашъори муламмаи форсӣ ва арабӣ, иқтибоси оёти куръонӣ ва истиноди мазомини онҳо ва, ниҳоят, даъвои нуфузи шеъри хеш дар билоди араб ва ғайра нишони он аст, ки Камол низ ҳамчун шоирони муқтадири замони хеш аз сарфу наҳви забони арабӣ, шеъри араб ва осори арабии гузаштагон муосирон ва низ аз улуми куръониву динӣ, ки аглаб ба забони арабӣ буд, вуқуфи тамом дошт ва ин ҳамаро дар ашъори худ устодона ба кор бурдааст.

Пайнавишт:

1. Девони Камоли Хучандӣ /Ба эҳтимоми К.А.Шидфар. – Маскав, 1975. (Иборат аз ду ҷилд).
2. Девони Камоли Хучандӣ /Ба эҳтимоми Ш.Хусейнзода ва С.Асадуллоев. – Душанбе, 1986. (Иборат аз ду ҷилд).
3. Муҳаккиқ, Маҳдӣ. Таҳлили ашъори Носири Хусрав. – Техрон: Интишороти Донишгоҳи Техрон, 1349.

ТАШНАГОНРО МУЖДАЕ АЗ МО БУБАР...
(Камоли Хучандӣ дар Аврупо)

Камтар аз дусад сол ин мисраъҳои шоири ҳамзамини мо Камоли Хучандӣ ба забони олмонӣ тарҷума шуда буданд. Тарҷумаи он ба қалами шарқшиноси олмонӣ-утришӣ Иосиф Ҳаммер–Пургштал тааллуқ дошта, дар китоби маъруфи ӯ бо номи «Барозандаи адабиёти форсӣ» дар соли 1818 ҷой гирифтааст.

Аммо ханӯз солҳои бистуми қарни ҳафтдаҳум номи Камоли Хучандиро олими маъруфи Аврупо, ховаршиноси фаронсавӣ Бертелем Д'Эрбло ба аҳли илму адаби ин қора бо зикри муқаррари ӯ дар китоби хеш «Китобхонаи Шарқ» муаррифӣ намуд. Ин ховаршиноси фаронсавӣ таърихи даргузашти Камолро ба соли 792 ҳ.қ. муқаррар намуда, тазаккур медиҳад, ки шоир ҳамаср ва ҳамфикри Ҳофиз будааст. Ҳамчунин, дар ин китоб омадааст, ки Камол худро шогирди Аттор шуморида, қайд мекунад (1), ки агар девони ман ба дасти ту афтад, аз ҳар ҳарфи он саҳлу осон магузар:

Prends dans mes Vers tous ceux qu'il te plaira. Mais, ne passé pas pardessus les mots, comme fait la pleime, descends & entre dans chaque lettre, comme fait l'encre..

Возьми в моих стихах те строки, что будут тебе по нраву. Но не упускай ни одного слова, проникни в каждое из них, подобно чернилам в бумагу... (2).

Д'Эрбло ба он таваччуҳ накардааст, ки имкон дорад Камол дорои забони сахту тунд бошад. Вай менависад, ки «номи Камол дар луғат маънии такмил ёфтаи, мукамалшударо дорад». Боре шоир дар ҳалқайи ду афроди дигар, ки исми яке Роҳ буд ва дигар Бурҳон, қарор дошт. Чун Бурҳониддин сағи дар ҳоли давиданро аз канори худ дид, гуфт: «Ин ҳайвон бисёр камолот дорад». Камол чун ин сухан бишнид, гуфт, ки яке аз нишонаҳои камоли ин ҳайвон он аст, ки ба ҳар далели дар рӯёруи вай омада, мешошад. Бурхан-еддин, увидев пробегающую мимо собаку, сказал: «Это животное обладает многими совершенствами». Камол парировал мгновенно: «одним из них является то, что эта скотина поднимает ногу на каждый встречный «столб».

Зимнан, бояд таъкид намуд, ки донишманди олмонӣ Ҳаммер нисбат ба ховаршиноси фаронсавӣ маълумоти шарҳиҳолии Камолро муфассалтар пешниҳод намудааст. Масалан, ӯ дар бораи он ки чӣ тавр шоир ба Табрэз афтод ва мачбур буд, ки чаҳор солро дар Сарой, дар таҳти таъсири муғулон ба сабр бубарад ва амсоли ин барин матолиби чолиберо тазаккур додааст. Ҳаммер 12 намунаи шеъри Камолро тарҷума намуда, бо зикри нусхаи асли онҳо бо транскрипсияи лотинӣ ва шарҳе бар онон нашр намудааст. Миёни онҳо ғазалҳое бо матлаъҳои зерин омадаст: «In tschi serw qadd, in tschi...»; «Ин чӣ сарви қад, ин чӣ...» «In serw ki amed beri ma es tschemeni kist», «Ин сарв, ки омад бари мо, аз чамани кист? Ҳатто, ӯ фаромӯш накардааст, ки сатрҳои тарҷуманамудаи Д'Эрбло –ро дар бораи тасаввуроти худӣ шоир дар мавриди мақоми ҳунарии ашъори худӣ ӯ низ тавзеҳ дода, тарҷума намояд, ки он байти зер аст:

*«Зи ҳар сатраи равон мағзар чу хома,
Ба ҳар ҳарфаи фуру рав чун сиёҳӣ».*

Яке аз тарҷумаҳои Ҳаммер ин ғазали маъруфи Ҳоча Камол мебошад.

*Серӣ набувад аз лаби ширини ту касро,
Кас сер надид аз шақари ноб мағасро.
Нолон ба сари кӯи ту оем, ки завқест
Дар қофилаи каъбаравон бонги чарасро.*

Мутарҷим сатри аввали ин ғазалро нахуст тавассути транскрипсияи лотинӣ зикр мекунад ва баъдан тамоми онро бо тарҷумаи олмонӣ меоварад:

Siri nebvad es lebi schirini tu kesra...

*Von süßen Lippen ward noch Niemand satt,
Von Zucker sah die Ameis Niemand satt,
Ich folge stöhnend dir, denn es erscholl
Der Glockenton der Kaabakarawane...*

Дар тарҷумаҳои хеш Ҳаммер бештар бо шарҳу тавзеҳи муфассал таъя мекунад, зеро на ҳамаи матолиби Шайх Камоли Хучандӣ, ки бо рамзҳои мураккаб ва истилоҳоти хоси шоирӣ ин суҳанвари машриқзамин баён шудаанд, ба мардум фаҳмо ва дастрас мебошанд. Ҳамин тавр, дар ҳошияи ин ғазал менависад: «Садои зангӯла рамзи ҳаракати корвон аст. Каъба ё макони муқаддас дар ин чо ифодагари рухсори ёр мебошад, ки ҳадафи ҳаракати корвони ҳаҷқунандагон ба он равона шудааст». Ҳаммер

ашъоре аз Камолро бахшида ба шаҳри Табрез инчунин, дар робита ба масъалаи ба шаҳри Сароӣ аҳолии Кипчоқ афтодани ўро тарҷума намуда, ҳамзамон, таъкид медорад, ки Камол ҳам барои Табрез ва ҳам барои Сароӣ ашъори ситоишӣ ба қалам овардааст. Ба монанди Д'Эрбло, Ҳаммер низ дар мавриди якранг набудани забони шеъри Камол таъкид мекунад ва ин аз он шаҳодат медиҳад, ки вай ашъоре дар бораи ба Табрез омадани Тухтамиш-хонро тарҷума мекунад, ки аз рӯи он метавон ба осонӣ дақиқ намуд, ки чӣ гуна ҷойгоҳи ҳокими маҳаллиро соҳиб шуд:

*Es sprach Ferhad Aka zu Mir Weli,
Ich will Raschidie von neuem bauen,
Es sollen nur Tebriser in der Menge,
Zu diesem Bau ja die Steine führen.
Die Armen fingen an den Stein zu graben,
Sie waren zahlreich wie Ameisenheere,
Da kam das Heer des Schaches Toktamisch,
Und eine Stimme scholl mit diesen Worten:
Chosru ist mit Schirins Rubin vertraut,
Indes Ferhad umsonst die Felsen haut (3).*

«Фарҳад (правитель Тебриза) сказал Миру Вали, я хочу заново построить Рашидие. Повелеваю тебризцам толпою дружно носить камни на эту стройку. Руки взялись выкапывать камни, их (работающих) было множество, как полчищ муравьев. Но тут пришло войско Тохтамыша и раздался голос, произнесший: «Хосров давно уж овладел рубином Ширин, в то время, как Фархад напрасно рубит скалы».

Тарҷумаи ҷолиби дигари Ҳаммер аз ғазале мебошад, ки мисрае аз онро мо ҳамчун унвони мақолаи худ интихоб намудем. Ин ғазал, пеш аз ҳама, таваҷҷуҳи мутарҷим ва олими олмониро на танҳо бо эҳсоси баланди шоирона суруда шудани он ба сӯи худ кашидааст, балки асрҳо қабл, ҳанӯз дар замони худи Хоҷа Камол ҳамин мисраи ба ҳукми унвон интихобнамудаи мо мавриди писанди Хоҷа Ҳофизи Шерозӣ қарор гирифта буд. Дар ин бора худи Ҳаммер баробар ба тарҷумаи ғазал навиштааст: «Ёр гуфт: «Аз ғайри мо пӯшон назар». Гуфтам: «Ба чашм» «... Аз ин мисраъҳои Камоли Хучандӣ Ҳофиз ба вачд омада гуфтааст, ки бо партави сафои ҷон ва ширинии калом Камол аз ҳамаи шоирони пешин ва замони худ гузаштааст» (4). Тарҷумаи Ҳаммер аз ин ғазал ба таври зайл сурат гирифтааст:

Er sprach: Für andere verberg` den Blick. Ich sagte: Mit dem Auge.

Und wirf alsdann nur einen Blick auf mich. Ich sagte: Mit dem Auge.
Er sprach. Wenn du von meinem Angesicht die nur eine Nacht trennest,

So zähl die Sterne bis zur Morgenzeit. Ich sagte: Mit dem Auge.

Er sprach: Wenn Lippen, die vertrocknet sind vom Hauch der
Flammen Seufzen,

Feucht' sie mit Tränen wie die Kerzen an. Ich sagte: Mit dem Auge.

Er sprach: Wenn du an meiner Schwelle willst vom Tränenwasser trinken,

Bring Freudenkunde Durstigen von mir. Ich sagte: Mit dem Auge.

Er sprach: Wenn dich Kemal, Begier ankömmt, nach meinem Vollgenüsse,

So messe dieses Meer von Kopf zu Kopf. Ich sagte: Mit dem Auge.

Ҳаммер мундариҷаи ғазали мазкурро дақиқан нигоҳ дошта, хатто радифи онро дар забони олмонӣ бо ҳамон шакл зикр намудааст. Дар воқеъ, олим дар вақти тарҷумаи ғазал ду байти онро ҳазф намудааст ва дар дохили матни он вожаи «ёр»-ро ба шакли «ӯ» тарҷума намудааст. Ба ақидаи Ҳаммер, гӯё ин ғазал ба Ҳофиз бахшида шуда бошад. Аммо бояд қайд намуд, ки новобаста ба огоҳии комили Ҳаммер аз забони форсӣ ӯ радифи ин ғазалро таҳтуллафз – «mit dem Auge» (ба чашм), тарҷума намудааст, ки дар ин шакл ҳам дар забони олмонӣ ва ҳам русӣ барои хонанда он қадар мафҳум нест. «Ба чашм», аслан дар забони тоҷикӣ маънии қабули самимона ва сидкидили хоҳишу дархости ин ё он нафари дӯстро дорад, ки дар забони русӣ барои ифодаи маънии он таркиб ва вожаҳои «с удовольствием», «непреренно» наздиктаранд. Ба андешаи ман, дар забони олмонӣ низ истифодаи таркиби – «Mit Vergnügen» (самимона қабул кардан) ва «Vom Herzen gern» (аз таҳти дил) мувофиқи мақсад буда, маънии ҳадафи Шайх Камолро метавонанд ба хонандагони олмонӣ бирасонанд. Дар қаробат ба матни асли дар он исме истифода мешавад, ки баёнгари узви инсон аст ва маънии манзури шоирро бештар тавзеҳ медиҳад.

Дар тарҷумаи ин ғазал мо кӯшиш намудем, ки баъзе аз маворидро нисбатан дақиқ намоем ва дар натиҷа матни тарҷума ба чунин шакл даромад:

Geliebte sprach: «Blick keine andre' außer mir an». - Ich sagte:

«Gern, von Herzen!»

Sie sprach: «Und schau auf mich nur verstohl'n». - Ich sagte:

«Gern, von Herzen!»

Sie sprach: «Wenn findest du den Fußabdruck von mir
in dem Wegesstaub,

So füll ihn bis zum Rande mit Juwelen». - Ich sagte:
«Gern, von Herzen!»

Sie sprach: «Wenn bettest du um mich das Haupt in der Kummerwüste,
Bring dem Dürstenden Liebesgrüße von mir» - Ich sagte:

«Gern, von Herzen!»

Sie sprach: «Wird deine Lippe trocknen sich von schweren Seufzern, oh!
So benetze sie mit Tränenfeuchte» - Ich sagte: «Gern, von Herzen!»

Sie sprach «Willst du an meiner Schwelle Tränen nun vergießen,
So fege Boden vor der Türe mit den Wimpern». - Ich sagte:

«Gern, von Herzen!»

Sie sprach: «Wenn trennst du dich des Nachts von meinem Mondgesicht,
So zähl die Sterne bis ins Morgengrauen». - Ich sagte:

«Gern, von Herzen!»

Sie sprach: «Wenn träumst du wohl, von Perle der Vereinigung, Kamol,
Dann lot' die Tiefe dieses Meeres gänzlich aus». - Ich sagte:

«Gern, von Herzen».

Ҳамзамон, тарҷумаи ду порчаи шеърӣи дигар аз Камоли Хучандӣ дар корҳои баъдтар анҷомдодаи Ҳаммер – маҷмӯаи «Мунтахаби муноҷоти адибони форсигӯ» «Die Duftkörner aus den persischen Dichtern gesammelt», 1836) мавҷуд аст:

In der krummen Locke sah ich
Meines Lebens eig'nes Bild,
Denn gekrümmt hat mich das Unglück
Und wie Seide ward ich mild.³

(3 Kemal Chodschendi I. 376)

«В изогнутом локоне увидел я отражение собственной жизни, так и меня согнуло несчастье, и стал я (от несчастий) (также) мягок как шелк...».

Immer folg' ich Ihr nach, wie der Schatten folget der Sonne,
Immer flieht Sie vor mir, wie vor dem Abend der Tag;
Ohne die Süße kann ich vom Schmerze nimmer gesunden
Und von der Holden kann ich nimmer ertragen den Schmerz.

(Kemal Chodschendi I. 8).

«Всегда я следую за ней, как тень следует за солнцем. Она же всегда убегает от меня, как день перед вечером. Без любимой (буквально - сладкой) мне никогда не излечиться от боли. И от гордой никогда не смогу вынести боль...» Баъдтар дар асари дигари худ «Таърихи урдаи тиллоӣ» «Pesth (Budapest). Hartlebens

Verlag, 1840) дар боби «Темур дар Хучанд» дар саҳифаи 661 Ҳаммер бори дигар дар робита ба тавсифи шаҳри Хучанд аз «Шайх ва шоири бузург Камол» ёдовар мешавад. Дар солҳои 20-30-юми асри XIX номи Камоли Хучандӣ борҳо дар адабиёти илмӣ ва илмӣ-оммавии кишвари Олмон тазаккур ёфтааст. Ҳамин гуна, дар бораи Шайх Камоли Хучандӣ дар пасгуфтори худ ба китоби тарҷумаи «Тўтинома»-и Зиёуддини Нахшабӣ (Touti Nameh Карл Якоб Людвиг Икена (Carl Jakob Ludwig Iken). Eine Sammlung persischer Märchen von Nechschebi. Stuttgart. Cotta, 1822, с. 174) аз тарафи шарқшиноси олмонӣ Иоханн Фридрих Козегартен (Johann Friedrich Kosegarten) изхори назар намуда, ўро яке аз беҳтарин суханварони адабиёти ин давр номидааст. Дар қисмати ҳафтуми нашри дувуми фаслномаи олмонии соли 1838 (Deutsche Viertel-Jahrschrift. Zweites Heft. Stuttgart und Tübingen, 1838) дар саҳифаи 369, ки он ҷо сухан дар бораи «Баҳористон»-и Ҷомӣ ва номи гурӯҳе аз шуарои мазкур дар боби ҳафтуми ин асар меравад, Камоли Хучандӣ ҳам ёд шудааст.

Худи ҳамин сол дар китоби зери унвони «Варақаҳои иттилоотӣ дар бораи адабиёти хориҷӣ» (Blätter zur Kunde der Literatur des Auslands. Dritter Jahrgang. Stuttgart und Augsburg, 1838) дар зерфасли XXV, саҳифаи 107 поре аз китоби «Баҳористон» (Auszüge aus dem Beharistan Dschami's) ба нашр расида, ки дар он Абдуррахмони Ҷомӣ нақли маъруфери дар бораи Шайх Камоли Хучандӣ меоварад, ки мутобиқи он Камол ҳамчун «дузди Ҳасан» ном гирифтааст. Баъдан, байти худи Шайх Камол, ки дар он ин нукта таъкид шудааст, бо тарҷумаи олмонӣ ва матни асли он мазкур шуда (5):

*Da Niemand noch geschaut in meines Kopfes Spalten,
Wie weiß man denn was von Hassan ich hab' erhalten?*

*Кас бар сари ҳеч раҳна нағрифт маро,
Маълум ҳамешавад, ки дузди Ҳасанам.*

Номи Камолро тавассути нақли мазкур дар баҳши «Саҳифаҳо» аз ҳафтаномаи «Дар хориҷа» (Das Ausland. Ein Tagblatt für Kunde des geistigen und sittlichen Lebens der Völker... Stuttgart und Tübingen. Cotta) пайдо менамоем, ки дар шумораҳои 1-90 ба нашр расидааст. Ҳамчунин, аз ин шоири маъруфи адабиёти форсу тоҷик дар саҳифаҳои 49 аз ҷилди 83-юми «Солномаи адабиёт»-и Уртиш, ки дар соли 1838 нашр шудааст, ёд гардид.

Дар охири асри XIX номи шоири бузурги ҳамшаҳриямонро

(б) метавон дар китоби Армин Вамбери «Таърихи Бухоро» («Geschichte Bocharas: Oder, Transoxaniens von frühen Zeiten») дучор оем, ки дар соли 1972 ба дасти чоп расидааст. Вамбери дар саҳифаи 229 китоби худ дар бораи Камоли Хучандӣ ҳамчун шоир ва устои қасида ёдовар мешавад. Ҳамчунин, ховаршиноси олмонӣ Ҳермон Эгте дар саҳифаи 304 китоби худ «Шеъри нави форсӣ», ки соли 1897 ба дасти чоп расидааст, дар бораи Камол ба таври иҷмолӣ сухан намуда, ӯро давомдиҳандаи шеъри ошиқонаи маҷозии Ҳофиз мешуморад, ки ба андешаи мо ин фикр қобили қабул намебошад (Ethé, Hermann. Neupersische Poesie. In: Grundriss der Iranischen Philologie. Strassburg, Verlag von Karl J. Trübner, 1897).

Агар ба солҳои 30-юми асри XIX баргардем, дар ин аҳд, аллакай, мо ба нахустин иттилоъ дар бораи дастнависиҳои Девони Камоли Хучандӣ дучор меем, ки дар китобхонаҳои Олмон мавҷуд будаанд. Аз ҷумла, дар маълумотномаи китобшиносии «Тавсифи китобхонаи оммавии шохигарии Дрезден» (Beschreibung der königlichen öffentlichen Bibliothek zu Dresden. Dresden. Walther's Hofbuchhandlung, 1838) нусхаи хаттии Девони Камоли Хучандӣ таҳти шумораи У-55 сабт шудааст. Қобили таъкид аст, ки вобаста ба вучуди ин нусхаҳои хаттӣ, нахустин корҳои марбут ба нашри ашъори Камоли Хучандӣ низ дар миёнаҳои ҳамин аср сурат гирифтааст. Аз ҷумла, бори аввал донишманди олмонӣ Натаниэл Блэнд (Nathaniel Bland) соли 1851 даҳ ғазали Шайх Камоли Хучандиро дар китоби худ «Сад соли ғазали форсӣ» (A Century of Persian Ghazals. London, 1851) ба нашр расонидааст.

Дар китобхонаи давлатии Берлин маҷмӯаҳои зиёди ашъори Камоли Хучандӣ бо забонҳои тоҷикӣ ва хати форсӣ мавҷуд мебошад. Мутаассифона, онҳоро танҳо ховаршиносон мутолиа карда метавонанд. Ҷои таассуф аст, ки корҳои тозаву нав дар мавриди Шайх Камоли Хучандӣ дар Олмон айни замон рӯи кор наомадаанд. Тарҷумаи китъаҳои ҷудоғона аз ашъори Камоли Хучандӣ ва маълумот роҷеъ ба ӯ асосан дар пажӯҳишоти ховаршиносони муосир, аз ҷумла, бештар дар иртибот ба номи Ҳофиз ба чашм мерасад. Масалан, дар кори тавзеҳии Доминик Брукшоу (Dominic Brookshaw) Hafiz and His Contemporaries: A Study of Fourteenth-century Persian Love Poetry (British Institute of Persian Studies) ҷунин ишоратро дучор омадан мумкин аст: «Дар ин маврид хидмати қошифони шеъри Камоли Хучандӣ дар Аврупо– Д'Эрбло ва Ҳаммер хеле бузург аст».

Таърих тақрорро дӯст медорад. Дар поёни мақолаи хеш

Ҳаммер дар бораи шоири ҳамшаҳрии мо (6) дар бораи нусхае аз «Девон»-и Камоли Хучандӣ сухан рондааст, ки дар китобхонаи императории Вена бо шумораи 191 ниғаҳдорӣ мешавад. Таваҷҷуҳи муҳаққиқонро ба ин нусха тасвирнигораҳое ба худ кашидаанд, ки дар он ҷой дода шуда, бино ба маълумоти Ҳаммер он ба яке аз султонони шоҳигарии Вена тааллуқ доштааст. Ба наздикӣ дар Утриш лифофаи пустӣ (почтовая откитка) ба чоп расид, ки дар он тасвире аз ҳамин «Девон» ҷой дошта, унвони «Шикори шоҳин» «Соколиная охота»-ро соҳиб буд. Ин лифофа фарогири ном ва давраҳои ҳаёти Камоли Хучандӣ бо зикри сарчашма мебошад.

Пайнавишт:

1. Александр Хайзер ду байти Камолро дар назар дорад, ки иродати ӯро ба Шайх Аттор собит мекунад:
Он ошиқи дилсӯхта имрӯз Камол аст,
К-аз гуфтаи ӯ гармии Аттор биёбӣ.
* * *
2. Манзур ин абёти Шайх Камоли Хучандӣ аст:
Чу девони Камол афтад ба дастат,
Навис аз шеъри ӯ чандон, ки хоҳӣ.
Хаёлотӣ латифу лафзу ҳарфаш
Агар хоҳӣ, ки дарёбӣ камоҳӣ.
Зи ҳар лафзаш равон мағзар чу хома,
Ба ҳар ҳарфе фуру рав чун сиёҳӣ.
3. Матни аслии китба ин аст:
Гуфт Фарҳод-оқо ба Мирвалӣ,
Ки Рашидияро кунем обод.
Зар ба табрезиён ба очиру санг
Бидихем аз барои ин бунёд.
Буд мискин ба шуғли кӯҳканӣ,
Ки зи мӯрони кӯҳу дашт зиёд,
Лашкари подшоҳ Туктамиш
Омаду хотиф ин нидо дардод:
Лаъли Ширин ба коми Хусрав шуд,
Кӯҳ беҳуда меканад Фарҳод.
Дар идомаи ин китба, ки Александр Хайзер тарҷумаи олмонии онро оварда, шарҳи таҳтуллафзии тарҷумаи русии онро низ бо қалами худ зикр намудааст.
4. Ин сухани Хоҷа Ҳофизро аҳли тазкира ба таври зайл овардаанд: «Машраби бузургвор олист ва шеъраш софӣ». Аз сабаби он ки муаллифи мақола тарҷумаи олмонии сухани Ҳаммерро бо забони русӣ овардааст, мо низ

муҳтавои тарҷумаи онро нигоҳ доштем.

5. Ишорати муаллиф ба ин нақли «Чомӣ» аст, ки дар «Баҳористон» ба гунаи зайл мазкур аст: «Дар эроди амсол ва ихтиёри баҳрҳои сабук бо қофияҳову радифҳои ғариб, ки сахлу мумтанеъ аст, татаббуи Ҳасани Дехлавӣ мекунад. Аммо он қадар маонии латиф, ки дар ашъори вай аст, дар ашъори Ҳасан нест ва он, ки вайро «дузди Ҳасан» мегӯянд, бинобар ҳамон татаббуъ тавонад буд ва дар баъзе аз девонҳои вай ин фард дида шудааст:

Ф а р д:

Кас бар сари ҳеч раҳна нагрифт маро,
Маълум ҳамешавад, ки дузди Ҳасанам».

6. Александр Ҳайзер, чун худ дар шаҳри Хучанд таваллуд шудаву ҳамон ҷо бузург шудааст, ҳамеша дар мақолаҳои хеш дар бораи Хучанд чун зодгоҳ ва бузургони ин шаҳр чун ҳамшаҳриён бо ифтихор ёдоварӣ мекунад. Ба ин хотир таъбири муҳаққикро айнан тарҷума намудем.

ГАРМИИ ГУФТОРИ АТТОР ДАР АШЪОРИ КАМОЛ

Камолиддин Масъуди Хучандӣ суханвари бузург аст, ки бо сурудаҳо ва офаридаҳои чаззобу дилошӯбаш дар хонаи дили ҳазорон ошиқи шайдои шеърӣ ноби форсӣ маскан гирифтааст. Барои ба пояи баланди суханвариву шеърғӯӣ расидани шоир саҳми сухангустарони пешини форсиабон азим аст. Возеҳ аст, ки ин ҷо сухан аз таъсири шоирони пешин дар осори Камол, бахусус, таъсири Аттори Нишобурӣ дар ашъори ин адиби мумтози хучандӣ аст. Ба ҷуз Аттори Нишобурӣ Камоли Хучандӣ аз осори суханвароне, чун Абӯабдуллоҳ Рӯдакии Панҷрӯдӣ, Абулқосим Фирдавсии Тӯсӣ, Саъдии Шерозӣ, Хоқони Шервонӣ, Ҳаким Саноии Ғазнавӣ, Чалолуддини Румӣ ва Ҳофизи Шерозӣ, ки бо ҳам мукотибаи пурдавоми эҷод доштаанд, комёбу баҳраманд буд. Ӯ худ ба ин маъно мегӯяд:

*Камол, ар бишнавад Саъдӣ ду байте 3-ин газал, гӯяд,
Ки хоки поки табъат бурд оби «Бӯстон»-и ман (2,633).*

Дар ҷои дигар овардааст:

*Камол, аҳсант гӯ, бурдӣ ба ширингӯӣ аз Хусрав
Чунин тӯтӣ ба Ҳиндустон агар бошад, аҷаб бошад (1,362).*

Ин тавр фахру эҳтиромоти шикастанафсонаи булбули Хучанд аз суханварони замони ӯ бисёр зиёд аст. Чунонки дар боло ишора кардем, яке аз онон Шайх Фаридуддин Аттори Нишобурӣ аст, ки бетардид аз бузургтарин шоирони ориф ва орифони шоири форсигӯӣ ба шумор меравад. Он чи бештар дар осори Аттор ба назар мерасад, иродати хоси ӯ ба хонадони пайғамбари ислом буд. Ҳамин равиши эҷодияш баъдҳо таъсири амиқе гузоштааст, ки мисолашро дар девони шоирони бешуморе меёбем. Аттори Нишобурӣ дар осораш бо забоне гарм, гиро, зиндаву гӯё андеша меронад, ки инро Ҳоча Камоли Хучандӣ бисёр хуб дарк кардааст.

*Он ошиқи дилсӯхта имрӯз Камол аст,
К-аз гуфтаи ӯ гармии Аттор биёбӣ (2,751).*

Шайх Аттори Нишобурӣ бо сеҳри каломи мавзун диққати зеҳнии Камоли Хучандиро аз оғози шеърғӯияш ҷалб кардааст ва қабули таъсир аз Шайх Нишобурӣ дар ғазалиёти Ҳоча Камоли Хучандӣ ба равшанӣ пайдост, зеро теъдоде аз ғазалҳояш аз офаридаҳои орифи нишобурӣ шодоб шудааст ва дар тарзи баё-

ну сулуки андешаронӣ қаробату таносуби тамоме доранд. Ҳамин аст, ки Камоли Хучандӣ бо фахр мегӯяд:

*Сӯфиён маст шуданд аз суханони ту, Камол,
Ки дар анфоси ту бӯи сухани Аттор аст (1,286).*

Дар воқеъ, Хоҷа Камоли Хучандӣ дар эҷоди ғазал аз Шайх Аттори Нишобурӣ таъсири амиқе гирифтааст. Эшон адибони гуногунфаннанд ва дебочаи осори худро бо сурудани ашъори гиноӣ шуруъ кардаанд ва дар тамоми умр пайваста ғазал офаридаанд. Гузашта аз ин, онҳо ду намояндаи забардасти сухансароёне ба ҳисоб меоянд, ки дар равнақу камолоти ғазал саҳми вофуре доранд. Бояд иқрор кард, ки пешдастии Камоли Хучандӣ дар ин ҷода ба Шайх Аттор бештар дида мешавад. Агар ба истиснои чанд рубоӣ, мустазод ва маснавиҳои фарду қитъаот тамоми осори Камоли Хучандиро ғазал ташкил диҳад, Аттори Нишобурӣ дар баробари маснавиҳои бисёр зиёдҳаҷм ва «Тазкират-ул-авлиё» қариб ҳазор адад ғазал дорад.

Аз эҷоду теъдоди ғазал худи Шайх дар Маснавии «Хусравномай» чунин ишорате дорад:

*Ғазал қурби ҳазору қитъа ҳам низ,
Зи ҳар шеъре муфассал бешу кам низ.
Чу аз девони ман байте бихонӣ,
Чӣ гӯям ман, ки чун вола бимонӣ (4,41).*

Барои таъйини нисбии ривояти эҷодии Камоли Хучандӣ ва Шайх Аттори Нишобурӣ дар ғазалгӯӣ ба маводи зер таваҷҷуҳ кунед:

Аввалан, Камоли Хучандӣ ғазалиёт ва, умуман, осори Аттори Нишобуриро чӣ гуна қабул дорад? Сониян, Камол аз кадом навъи ғазалҳои Шайх Аттор пайравӣ кардааст?

Аз ду байти боло ва мақтаи ду ғазали Камоли Хучандӣ пайдост, ки ӯ тибқи кайфияту рӯҳияаш мартабае баланд барои ғазалҳои ошиқонаву орифона ва қаландаронаи Аттори Нишобурӣ қоил аст. Аз ин ҷост, ки ёраш сурудаҳои ӯро дар пояи гуфтаҳои Шайх Аттор ва Мавлоно Чалолуддини Румӣ қабул дорад:

*Ёр чун бишнид гуфтори Камол,
Гуфт: «Мавлоноиву Аттори мо» (1,65).*

Дар девони ғазали Камоли Хучандӣ ва Аттори Нишобурӣ ғазалҳои ҳамвазну ҳамқофия пайдо мешаванд. Мавҷудияти вазни ягонаву қофия ҳанӯз далели ҷавоби яқдигари яке будани ғазалҳои ҳамвазну муштараки қофия нест. Муҳаққиқону адабиётшиносон бештар дар асоси вазну қофияи ягонаи ғазал шуарои гузашта-

ро дар муқобала гузоштаанд, ки чунин усули таҳқиқ дар маврид натоиҷи дилхоҳ намендиҳад.

Дар ғазалиёти Камоли Хучандӣ андак ғазалеро мебинем, ки дар пайравӣ ва татаббуъ аз ғазалсароёни пешин навишта шуда бошад ва назирӯ сармашқ дошта бошад. Ба ин маъно, ки Камоли Хучандӣ бештар ба маънову муҳтавои ғазали Шайх Аттори Нишобурӣ таваҷҷуҳ дошт ва кӯшиш мекард, то аз кон ганҷ чӯяд. Барои таъйиди андешаҳои боло ба ин ду ғазал таваҷҷуҳ кунед:

Шайх Аттори Нишобурӣ мегӯяд:

*Дӣ дар сафи авбош замоне бинишастам,
Қаллошу қаландар шудаму тавба шикастам.
Ҷорӯби харобот шуд ин хирқаи солус,
Аз далқ бурун омадам, аз зарқ бирастам.
Аз савмаа бо майкада афтод маро кор,
Май додаму май хурдаму бе май нанишастам.
Чун савмааву майкадаро асл яке буд,
Тасбеҳ бияфкандаму зуннор бубастам.
Дар савмаа, сӯфӣ, чӣ шавӣ мункири ҳолам,
Маъзур бидор, ар ғалате рафт, ки мастам.
Сармаст чунонам, ки сар аз пой надонам,
Аз бода, ки хурдам хабарам нест, ки ҳастам.
Як чуръа аз он бода агар нӯш кунӣ ту,
Айбам накунӣ боз агар бодапарастам.
Акнун, ки маро кор шуд аз даст, чӣ тадбир,
Тақдир чунин буду қазо нест ба дастам.
Аттор, дар ин роҳ қадам зан, чӣ занӣ дам,
То чанд занӣ лоф, ки ман масти аластам (3).*

Хоҷа Камоли Хучандӣ бад-ин маъно ғазале дорад:

*Мо ринду қаландарсифату ошиқу мастем,
Маъзур тавон дошт, агар тавба шикастем.
Бо ҳеч касе кор надорем дар ин мулк,
Моро бигузored дар ин ҳол, ки ҳастем.
Он оқили дунёталаб ар ҷоҳ парастанд,
Шак нест, ки мо ошиқу девонаву мастем.
Гар нӯш кунад чуръае аз ҷоми муҳаббат,
Он гоҳ бидонад, ки чаро беҳуду мастем.
То пай набарад кас ба сари мо зи дари халқ,
Бархоста дар кунҷи харобот нишастем.
Гӯянд, ки девонаи ин давр Камол аст,
Шукрона, ки аз ҷумлаи тақлиф бирастем (2,560).*

Ин ду ғазалро чӣ умумиятхое ҳаст? Магар онҳо ҳамвазну ҳамарзишанд? Агар, пеш аз ҳама, муштаракқофия набошанд, вазни ягонаи шеърӣ доранд. Аз ғазали Шайх Аттори Нишобурӣ илҳом гирифтани Хоҷа Камоли Хучандиро дар муҳтавои ҳар ду ғазал мебинем. Аз байтҳои аввал, ки матлаи ғазалҳост, бетаваҷҷуҳ намегузарем. Ғайр аз байти ҳафтуми ғазали Шайх Аттор ва байти чаҳоруми ғазали Камоли Хучандӣ тарзҳои гуногун баёни як маъноянд, ки дарки онҳо чандон душвор нест. Агар ба таври фишурда гӯем, муҳтавои ҳар ду ғазал яке аст, вале ғазали Камоли Хучандӣ шарҳу тафсири ғазали Аттори Нишобурӣ нест ва дар он тозабаёнӣ, рангу бўе хос, бинише нав, ҳаёлотӣ мулавлану тасовири бадеи ошкоро ба чашм меҳӯрад. Муҳтавои байти зери Камоли Хучандӣ низ дар бисёре аз ғазалҳои Аттори Нишобурӣ ва гоҳо дар маснавиҳоиаш дучор меояд:

*Ғамат дорам, маро шодӣ ҳамин аст
Зи бахтам ҷойи озодӣ ҳамин аст (1,215).*

Шайх Аттор мегӯяд:

*Эй ҷигаргӯшаи ҷигархорон,
Ғами ту марҳами дилафгорон (3,434).*

Дар ин боб метавон авроқи зиёде рангин кард, вале мо бо ҳамин ба натиҷа мерасем, ки осори Шайх Аттори Нишобурӣ мактаби бузурги эҷодии Хоҷа Камоли Хучандӣ ба ҳисоб меояд, ба ҳамин васила дар комилтару рангинтар шудани ғазали форсӣ нақши ногустурданӣ гузоштааст.

Пайнавишт:

1. Девони Камоли Хучандӣ /Матни интиқодӣ ва муқаддимаи Шарифҷон Хусейнзода ва Саъдуллоҳ Асадуллоев. – Ҷилди аввал.-Душанбе, 1986.
2. Девони Камоли Хучандӣ /Матни интиқодӣ ва муқаддимаи Шарифҷон Хусейнзода ва Саъдуллоҳ Асадуллоев. – Ҷилди дувум.-Душанбе, 1986.
3. Девони Фаридуддин Аттори Нишобурӣ /Бо тасхеху муқобала ва муқаддимаи Саид Нафисӣ.-Техрон. Чопи савум.
4. Нишобурӣ, Фаридуддини Аттор. Хусравнома. – Техрон. 1364.

ЗИКРИ ШУАРОИ ПЕШИН ВА МУОСИРОН ДАР АШЪОРИ КАМОЛ

Камоли Хучандӣ шоири бакамолрасидаи замони худ буд. Агарчи асри зиндагии Камол асри заррини адабиёти форсӣ ва тоҷикӣ аст ва шуарои барҷастае, мисли Салмони Соваҷӣ, Ҳофизӣ Шерозӣ, Ҳочуи Кирмонӣ, Имоди Фақеҳи Кирмонӣ, Ибни Ямини Фарюмадӣ, Убайди Зоконӣ, Носири Бухороӣ ва бисёре дигар парвардаи ин асранд, вале аз ҳамаи онҳо Ҳоча Ҳофизӣ Шерозӣ ва Камоли Хучандӣ шуҳрати ҷаҳонӣ касб кардаанд. Камол дар ашъораш бо ҳар тарзу услубе аз шуарои пешин ва муосираш ёд кардааст. Бояд гуфт, ки ёдоварӣ аз шоирон маънои танқиди онҳо нест, балки навъе ишора ба хусусиятҳои шоирӣ ва шеъри онон аст. Гоҳе шоир аз рӯи суннат ба худ болида, фахрияҳое навишта ва дар онҳо ба шуарои дигар низ баҳо додааст. Чунонки фарму-дааст:

*З-ин гуфта равад Заҳир аз ҷой,
Чӣ ҷои Заҳир, Анварӣ ҳам.
Гӯянд қасидаи ту хом аст,
Пухта суханони мо мусаллам.
Ин хом, вале чу нуқраи хом
В-он пухта, вале чу пухта шалгам.
Ашъори ману ҷавоби ёрон
Ҳарчанд мумосиланд бо ҳам.
Фарқе зи Сарост то Сурайё
В-аз лутфи ситора то ба шабнам.
Чун кӯҳи Хучанд омад ин шеър,
Бо оби баланду номи муҳкам (1, 1, 2).*

Камол дар ашъораш аз намаки орифони шаҳир, чун Ҷалололдини Балхӣ, Шайх Аттор ва бузургоне дигар низ ёд карда ва Мавлоноро се бор ба хотир овардааст:

*Мағӯ асҳоби дил рафтанду шаҳри ишқ шуд ҳолӣ,
Ҷаҳон нур Шамси Табрез аст, марде ку чу Мавлоно?
(1, 1, 49).*

* * *

*Ёр чу бишинд гуфторат, Камол,
Гуфт: «Мавлоноиву Аттори мо» (1, 1, 49).*

* * *

*Аз равзана офтоби Табрес,
Дар хона бирафту дар баровард (1, 3, 468).*

* * *

*Румӣ ба замини Рум зад нақб,
Аз хоки Хучанд сар баровард... (1, 3, 467).*

Аз Шайх Аттор низ ду бор ёд кардааст, ки якеро зикр кардем ва дигаре чунин аст:

*Сӯфиён маст шуданд аз суханони ту, Камол,
Ки дар анфоси ту бӯи сухани Аттор аст (1, 2, 262).*

Чунонки мебинем, Камол ба ин ду бузургвори ирфон муҳаббати хосе дорад, ҳамчунин, бо онҳо ҳамфикр ва ҳамақида аст ва ононро муаллим ва пешво медонад.

Камол аз муосиронаш, ки шоироне олимақоманд, ба ҳар шакле ёд мекунад. Масалан, дар бораи Салмони Соваҷӣ мегӯяд:

*Камол, аз ҳар мижса ашкати магар ҳамранги Салмон шуд,
Ки аз ашъори мардум бурд маъниҳои рангинро.*

* * *

*Камол, ар як сухан 3-ин шеър дар хоки Ироқ афтад,
Чу мӯ дар айни борикӣ бичӯ дар баҳри Салмонаш (1, 3, 607).*

* * *

*Маро ҳаст аксар газал ҳафт байт,
Чу гуфтори Салмон нарафта зиёд.
Ки Ҳофиз ҳамехондаш дар Ироқ,
Баланду равон ҳамчу «Сабъи шидод».
Ба бунёд ҳар ҳафт чун осмон,
К-аз ин чинс байте надорад Имод (1, 4, 1018).*

Аз ин байтҳо муносибати Камол бо Салмони Соваҷӣ хуб равшан намешавад, зеро маълум нест, ки Салмон кадомин «маъниҳои рангини ашъори мардум»-ро дуздида бошад. Дар ин масъала тадқиқи амиқи суханшиносӣ муқоисаи ашъори шуаро лозим аст. Аммо агар бо чашми таҳқиқ бубинем, ба ақидаи мо маъниҳои рангин моли худи Салмон аст. Зеро ӯ дар газал устоде бузург будааст ва суннати чорӣ кардани газалҳои ҳафтбайтӣ аз ихтироъҳои Салмон аст, ки ба ин низ Камол эътироф кардааст.

Камол ба баландии табъ ва устоди газал будани Шайх Саъдӣ дар чанд ҷои ашъораш ишора кардааст:

*Дар лутфи табъ Саъдии Шерозӣ, эй Камол,
Бовар намекунам, ки гӯӣ Хучандиям (1, 692).*

* * *

*Камол ар бишнавад Саъдӣ ду байте 3-ин газал гӯяд,
Ки хоки боги табъат бурд оби «Бӯстон»-и ман.*

* * *

*Камол, ин гуфта ар Саъдӣ шунидӣ,
Фурӯ шустӣ ба козургоҳ дафтар,
Ки чун оби сухан диду равонӣ,
Суханро поктар созад суханвар (1,523).*

Ба тавре ки мебинем, Камол дар ҳар ҳолату сурат Саъди-ро устоди сухани бадеъ ва ғазалиёти ширини худ мешуморад ва табъи баланде барои ӯ қоил аст.

Шоири дигаре, ки Камол аз ӯ сухан рондааст, Камол Исмоили Исфаҳонӣ аст:

*Ду Камоланд дар ҷаҳон машҳур,
Яке аз Исфаҳон, яке аз Хучанд.
Ин яке дар газал адимулмисл
В-он дигар дар қасида бемонанд.
Филмасал дар миёни ин ду Камол,
Нест фарқе магар ба мӯе чанд (1,1017).*

* * *

*Буд вақте Камоли Исмоил,
Шарафи рӯзгори аҳли сухан.
Ба камоли ту дар сухан имрӯз,
Он Камол ин шараф надошт, ки ман (1,1033).*

Аз ин абёт метавон дарёфт, ки Камоли Хучандӣ дар шоирӣ худро бо Камол Исмоили Исфаҳонӣ ҳамвазн медонад. Ӯ Камоли Исмоилро дар қасида ва худро дар ғазал забардаст мешуморад.

Хоча Ҳофизи Шерозӣ аз бузургтарин ғазалсароёни муосири Камол аст, ки шуаро ва удабои замонаш ӯро «Лисонулғайб» хондаанд. Зеро касе дар лутфи табъ, назокати сухан ва умқи маонӣ ҳамвазни ӯ набуд. Муносибати адабӣ ва шахсии ин ду шоир то кунун аз ғирболи таҳқиқ нагузашта ва касе онро ба таври илмӣ равшан накардааст. Бояд гуфт, ки ашъори онон ҳокӣ аз муҳаббату ихлос ва эътиқоди ин ду бузургвори олами шеър ба ҳамдигар аст.

Ғазалиёти ин ду шоир аз рӯи санъатҳои шеърӣ, мазомин ва ороиши сухан бо ҳам мушобеҳанд. Аммо фақат дар сабку услуби сухансароии онҳо тафовут аст. Сабку услуби Хоҷа Ҳофиз беҳтарин намунаи сабки ироқӣ аст ва сабки Камол ба сабки хуросонӣ тамоял дорад, зеро калимоти илмӣ, арабӣ ва ғайра каманд. Ба ақидаи ман, сабки Камолро бояд комилан сабки хуросонӣ шумурд.

Акнун рӯ меоварем ба шабоҳати лутфи сухани ин ду шоири

бузург.

Ҳофиз:

*Зи шиқи нотамоми мо ҷамоли ёр мустағнист,
Ба обу рангу холу хат чӣ ҳоҷат рӯи зеборо?!*

Камол:

*Васфи рӯи ту Камол ар накунад, нуқсон нест,
Набувад ҳоҷати машимота руҳи зеборо.*

Ҳофиз:

*Маро ба киштии бода дарафкан, эй соқӣ,
Ки гуфтаанд нақӯӣ куну дар об андоз.*

Камол:

*Чаши ар хоки дарат ҷӯяд, фикан дар доманаи,
Мардумон гӯянд: «Неқӯӣ куну афкан дар об».*

Ин гуна якрангӣ дар ашъори ҳарду шоир хеле зиёд ба назар мерасад, ҳатто, баъзе аз ғазалҳои онон аз лиҳози якрангии вазн ва радифу қофия ва тобишҳои маъноӣ комилан ба ҳам шабоҳатдоранд, ки мо бо овардани матлаи ғазал аз ҳарду иктифо мекунем.

Камол:

*Биё, соқӣ, ки беҳи гам ба даври гул барандозем,
Маӣи гулгун талаб дорему гул дар соғар андозем.*

Ҳофиз:

*Биё, то гул барафшонему май дар соғар андозем,
Фалакро сақф бишкрофему тарҳи нав дарандозем.*

Банду басту мазмуни ин ду ғазал ба ҳам хеле шабеҳ аст. Вале равшан нест, ки кадом як аз онҳо аввал гуфтааст. Шабоҳати ин ду ғазал бар робитаи эҷодии ҳарду шоир далолат мекунад, ҳарчанд ҳамдигарро надидаанд. То кунун касе ҷуръат накардааст, ки муносибатҳои шахсии Камол ва Ҳоҷа Ҳофизро ба риштаи таҳқиқоти доманадор бикашад, зеро коре бисёр душвор аст. Вале аз ашъори Камол бармеояд, ки ӯ ба Ҳофиз рашки шоирона дорад ва абёти зер гувоҳи ин амранд:

*Нашуд ба тарзи ғазал ҳаминони мо Ҳофиз,
Агарчи дар сафи султон Абулфаворис шуд.
Камол, нусхаи риндӣ бисе мутолиа кард,
Ки дар даққиқи илми назар мударрис шуд (1,428).*

* * *

*Маро ҳаст аксар ғазал ҳафт байт,
Чу гуфтори Салмон нарафта зиёд,
Ки Ҳофиз ҳамехондаи дар Ироқ,
Баланду равон ҳамчу «Сабъи шидод» (1,101).*

Дар мисраи охир иборати «Сабъи шидод» дар луғат ба ду маъно омадааст. Аввал ба маънии адади ҳафти арабӣ ва дувум ба маънии дарандаи ваҳшӣ аст. Иборати “ҳамчу Сабъи шидод” фардро ба шубҳа меандозад. Аммо тибқи сухани профессор Аълохон Афсаҳзод иборати «Сабъи шидод» ишорате аст ба оёти куръонӣ, ки Ҳофиз дар қироати он беҳамто будааст. Шояд Камол низ ба ҳамин маъно ишора карда бошад.

Камол равонии табъи худро аз Ҳофиз ва Хучанди худро аз Шероз кам намедонад:

*Гар бингарад равониш оби сухан, Камол,
Аз чашмасори хеш равад Хизр шармсор.
Хоки Хучандро, ки зи Шероз кам ниҳанд,
Омад ба рӯзгори ту обе ба рӯи кор (1,550).*

Камол аз орифони бузурге ҳамчун Шайх Аттор ва Мавлоноӣ Балхӣ ёд кардааст ва дар ашъораш чошнихӯи орифоне низ хаст, вале ӯ сӯфии дунёбозор набудааст. Ин байт шоҳиди ҳоли ӯст:

*Камол, аз дунӣши дунам чӣ тарсонӣ, чӣ мегӯӣ,
Чавонам, ошиқам, мастам, гами дунёи дун дорам?*

Хулоса. Камол аз беҳтарин шуарои адабиёти классик ҳамчун Анварӣ, Шайх Аттор, Чалолиддини Балхӣ, Амир Хусрави Деҳлавӣ, Заҳири Форёбӣ, Саъдии Шерозӣ, Ҳаким Низомӣ, Камол Исмоили Исфаҳонӣ ва аз муосиронаш Салмони Соваҷӣ, Имоди Кирмонӣ, Хоҷа Ҳофизи Шерозӣ ба ҳар шакле ёд кардааст.

Ӯ тамоми сифатҳои шеърӣ ва истеъдоди фавқулӯдаи худро дар абёти фахрия ба риштаи назм даровардааст. Масалан, гуфтори зерӣ ӯро бихонем:

*Кард ҳакиме зи Низомӣ суол,
К-эй ба сари ганҷи маонӣ муқим.
Ҳаст дар ангушти Камол он қалам,
Ё на асоест ба дасти Калим.
Гуфт: «Қалам нест, асо низ нест»,
«Ҳаст калиди дари ганҷи ҳаким» (1,1021).*

Ё дар бораи девони ашъораш бо шеваи бисёр ширин ва ҳақиқӣ овардааст:

*Богест нур аз гули маонӣ
Девони Камол, тозааш дор.
Шеърӣ дигарон чу хорбасте,
Перомуни ӯ ба ҷои девор.
То сунбулу наргисааш начинанд.
Дуздонӣ гули риёзи ашъор.*

КАМОЛИ ХУЧАНДӢ ВА ҲАСАНИ ДЕҲЛАВӢ (Масъалаи робитаи осор, татаббуъ ва навоарӣ)

*Сеҳр аст, Камол, ин суханон бод ҳалолат,
Санъатталабон беҳ зи ту устод наёбанд.*

Қарни ҳаштуми ҳиҷрӣ/чаҳордаҳуми милодӣ дар таърихи адабиёти форсӣ ва тоҷикӣ давраи ривочу раванг, густаришу интишор ва ба авҷи аълои такомул ва ҳадди камолот расидани латифтарин ва мақбултарин навъи шеър-ғазал ба ҳисоб меояд. Дар ин чода ва ба чунин появу мақоми баланд бардоштани ин шакли шеърӣ шоирони он айём: Хоҷуи Кирмонӣ (1281-1352), Имод Фақеҳи Кирмонӣ (тақрибан 1310-1372), Носири Бухорой (мутаваффо 1371), Салмони Соваҷӣ (1300-1376), Хофизӣ Шерозӣ (1325-1360) ва Камоли Хучандӣ (мутаваффо 1400) саҳми бузурге гузоштаанд ва хидмати шоистаи таҳсине анҷом додаанд. Дар миёни ин суханварони соҳибзавқ ва ғазалсароёни машҳур, шайх Камоли Хучандӣ бо шеваи нигориши маҳсуси худ мавқеи ба назар намоеъ ва ба худ муносибро ишғол мекунад. Албатта, Камоли Хучандӣ монанди ҳар шоири дигаре то вақти ба чунин мартабаи баланд ва боифтихор расидан, осори саромадони назми форсӣ, анъанаҳо ва санъатҳои адабии даврони пешин ва муосирашро ҳамачониба омӯхт ва кӯшиш кард, то дар заминаи ҳамин анъанаҳо сухансароӣ кунад ва бо вучуди риояти санадҳо ба навпардозӣ ва тозабаёнӣ машғул шавад. Бояд дар хотир дошт, ки дар назми қуруни вусто, навоарӣ, асосан, дар заминаи омӯзиш ва риояти анъана ва алоқамандӣ ба он сурат мегирифт ва имконпазир буд. Аз ин ҷост, ки Камоли Хучандӣ ҳамчун фарзанди замони худ дар роҳи такмил ва тавсияи маҳорати шоирӣ аз осори суханварони пешин сабақи нуктасанҷӣ, борикандешӣ ва маъноофаринӣ омӯхт, анъанаи гузаштагонро эҷодкорона идома дод ва комил кард ва ба ҳамин маънӣ ба дарёфти навоарӣ дар шакл ва мазмун муваффақ шуд.

Мутолиаи дақиқи девони ашъори Шайх Камоли Хучандӣ ва ишораҳои мавҷуди он нишон медиҳад, ки услуби ғазалнигории Шайх Камол аз як ҷиҳат ба равияи Низомии Ганҷавӣ (1141-1203), Саноиӣ Ғазнавӣ (мутаваффо 1140-1150), Шайх Фаридуддин Аттори Нишопурӣ (1145-1221) ва Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ

(1207-1273) ва аз ҷиҳати дигар ба сабки Саъдии Шерозӣ (1174-1292), Амир Хусрави Деҳлавӣ (1253-1325), Хоҷа Ҳасани Деҳлавӣ (1253-1337) ва Ҳофизии Шерозӣ монандӣ дошт ва дар асоси ба як-дигар мохирона алоқаманд кардани унсурҳои латиф ва дилнишини он тарзҳо ба вучуд оварда шудааст. Сарфи назар аз баҳраваршудан ва истифода бурдан аз дарёфтҳо ва андӯхтаҳои суҳанварони дар боло зикршуда ва баъзе аз шоирони дигар, Камоли Хучандӣ аз миёни ғазалсароёни даврони гузашта, махсусан, ба ашъори Саъдии Шерозӣ, Хусрави Деҳлавӣ ва Ҳасани Деҳлавӣ дилбастагӣ ва алоқамандии ҳосе дошт. Ӯ дар ашъораш борҳо ба устои барҷастаи ғазал будани ин шоирон ва аз осори онҳо таъсир пазируфтанаширо эътироф ва таъкид кардааст. Дурустӣ ва ҳақ будани ин фикрро як силсила ғазалиёти мавҷуд дар девони ашъори Шайх Камоли Хучандӣ таъйид мекунад, ки онҳо дар пайравӣ ва татаббуи ғазалҳои шоирони фавқ навишта шудаанд. Аз он ҷо, ки домана ва доираи мавзӯи муносибати осори Камоли Хучандӣ бо ин устодони номии ғазал васеъ аст ва дар ҳаҷми як мақола ба тарзи ҳамаҷониба наметавон онро таҳлилу таҳқиқ кард, дар зимни хусусиятҳои монанди ҳам ва мутафовити онҳоро муайян кард. Бино бар ин, мо фақат дар бораи равобити осори ду ғазалсарои нозукадои маъруф Ҳасани Деҳлавӣ ва Камоли Хучандӣ таваққуф мекунем ва ҷанбаҳои ғазалиёти Хоҷа Ҳасан ва ҷигунагии таъсирпазирӣ ва илҳомгирии Шайх Камолро баён мекунем. Сабаби ин мавзӯро мавриди баррасӣ ва таҳқиқ қарор додани мо, агар аз як сӯ, ба зикр ва таъкиди он дар як силсила маъхазҳои адабӣ алоқаманд бошад, он гоҳ аз сӯи дигар, ба ёдоваршудани ин масъала дар бисёре аз тадқиқот ва мақолот вобаста аст.

Бояд хотирнишон сохт, ки масъалаи робитаи осори Камоли Хучандӣ ва Ҳасани Деҳлавӣ аз нимаи аввали қарни нуздаҳум то имрӯз диққати ховаршиносон ва адабиётшиносони зиёдеро ба худ ҷалб кардааст. Аммо, мутаассифона, ин мавзӯ то кунун мавриди таҳлилу таҳқиқ ва ё шарҳу тавзеҳи зарурӣ қарор нагирифтааст ва дар осор ва мақолаҳои, ки роҷеъ ба Ҳасани Деҳлавӣ ва Камоли Хучандӣ навишта шудаанд, фақат ҷой доштани ҷунин масъалаҳои зикр мешавад. Албатта, набояд фаромӯш кард, ки сарфи назар аз такроран оварда шудани ин навъи маълумот ва ишораҳо аслан аз ахбори маъхазҳо сарчашма мегиранд.

Яке аз нахустин ховаршиносони Шӯравии собиқ, ки бевосита ба масъалаи муносибати ғазалиёти Камоли Хучандӣ ва

Ҳасани Деҳлавӣ изҳори ақида кардааст, донишманди маъруфи шӯравӣ И.С. Брагинский аст. Ӯ дар мақолаи роҷеъ ба осори Камоли Хучандӣ дар руҳияи махсуси некбинӣ ва ҳимояткунӣ таълифкардааш зарурати рад кардани фикри галат дар баъзе аз осори адабиётшиносӣ оид ба шахсият ё ҷанбаи тақлидӣ доштани ашъори Камоли Хучандиро таъкид мекунад ва ақидаи ба ашъори Ҳасани Деҳлавӣ пайравӣ кардани Камоли Хучандиро (дар заминаи маълумоти Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ) қомилан беасос мешуморад (7,240). Ин тафаккури муаллифи мақола асосан ҳақ аст. Аммо ӯ баёни фикри худро идома медиҳад ва ба ҷои муқоисаи беғаразонаи ҷанде аз ғазалиёти ин ду устоди эътирофшудаи давру муҳити адабии гуногун дар асоси муқобили Ҳамдигар гузоштани осори онҳо ба ҷунин ҳулосаи носоҳеҳ меояд: «Бешубҳа, Ҳасани Деҳлавӣ (ашъори) малех ва возеҳ навиштааст, аммо магар онҳо бо ғазалҳои самимӣ ва равшани Камоли Хучандӣ муқоиса мешаванд?» Илова бар ин, Брагинский боз ба рои нишон додани бузургӣ ва афзалияти назми Шайх Камол ва дар дараҷаи пасттар қарор доштани маҳорати суҳанвари Ҳоҷа Ҳасан, тасвири гесӯи маъшуқа ва вазифаи онро дар осори ҳар ду шоир намуна меоварад ва дар муқобили тасвир шакли гесӯи ҳубу табиӣ ва дилкашу латифи Шайх Камол, шакли гесӯи тасвиркардаи Ҳасани Деҳлавиро ғайритабииву дурушт ва аз ҷоҳи амик бо мӯй кашидани ошиқро нораво ва дағал қаламдод мекунад (7,241). Ба фикри мо ин далели ӯ ҳам эътимодбахшу бебаҳс нест. Набояд фаромӯш кард, ки дар назми ошиқона тасвир кардани ҷунин симо ва мазмунҳо қомилан мумкин ва табиӣ аст. Расидани гесӯ ба дасти ошиқи дилбохта ва маъюс ба ӯ зӯру тавоноӣ мебахшад ва маъшуқаи бовафо ҳам баъзе аз вазъи бисёр мадҳӯш наҷот додани ёри меҳрубони худ аз ҳама гуна васоиле, ки дар ихтиёр дорад, истифода мебарад ва ба ҳар навъ мушқил ва дарду ғаме тоб меоварад.

Ҳамон навъе, ки дар боло ишора рафт, муаллифони як силсила сарчашмаҳои адабӣ дар таълифоти худ дар бораи масъалаи робитаи осори ду ғазалсарои номӣ – Ҳоҷа Ҳасани Деҳлавӣ ва Шайх Камоли Хучандӣ дар хусуси (ба) ҷанбаҳои ғазалиёти Ҳасани Деҳлавӣ эътибор додани Камоли Хучандӣ, бардоштҳои ӯ аз осори Ҳоҷа Ҳасан ва таркиботу иборати Ҳасани Деҳлавиро моҳирона истифода бурдани Шайх Камол изҳори ақида кардаанд. Яке аз ин муаллифон шоир, нависанда ва донишманди шаҳир Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ (1414-1492) аст, ки аз та-

моми хусусиятҳо ва меъёрҳои адабиёти форсу тоҷик, нозукиҳои сухани манзум ва ҳунару маҳорати шоирӣ огоҳии комил дошт ва маълумоту ишораҳои асосан санчидашуда, дақиқ, ҳаққонӣ ва боэътимод буд. Ӯ дар равзаи ҳафтуми “Баҳористон” дар радифи дигар суханварон Камоли Хучандиро ҳам ном мебарад ва хусусиятҳои ба назар намоёни ғазалиёт ва сабки нигориши ӯро бо диққатназарӣ ва нуктасанҷии худ баён мекунад ва роҷеъ ба муносибати Камоли Хучандӣ нисбат ба осори Биноӣ ва шеваи суханвари Ҳасани Деҳлавӣ бо камоли огоҳӣ чунин изҳори ақида менамояд: “Шайх Камол дар эроди амсол ва ихтиёри баҳрҳои сабук бо қофияҳо ва радифҳои ғариб, ки саҳли мумтанеъ аст, татаббуи Ҳасани Деҳлавӣ мекунад. Аммо он қадар маънии латиф, ки дар ашъори вай ҳаст, дар ашъори Ҳасан нест ва он, ки вайро «дузди Ҳасан» мегӯянд, бино бар ҳамон татаббуъ тавонад буд. Ва дар баъзе девонҳои вай ин фард дида шудааст:

Кас бар сари ҳеч раҳна нағрифт маро,

Маълум ҳамешавад, ки дузди ҳасанам» (6,116).

Ин маълумоти бисёр муъҷаз ва дақиқи Мавлоно Ҷомӣ ба равшанӣ нишон медиҳад, ки Камоли Хучандӣ, асосан, дар боби истифодаи зарбулмасал ва мақолҳо, интиҳоби вазнҳои хушоянду сода ва қофияҳои тангу радифҳои нодиру камистеъмол татаббуи Ҳасани Деҳлавӣ мекард ва онро барои ҳамин татаббуоташ дар даврони пешин, ҳатто, “дузди Ҳасан” ҳам мегуфтанд. Оҳанги сухани Мавлоно Ҷомӣ ва байти аз Камоли Хучандӣ иқтибос овардаи ӯ ба он далолат мекунад, ки иборати “дузди ҳасан”-ро нисбат ба Камоли Хучандӣ дар замони зиндагии шоир ва даврони баъдина муътақидон ва мухлисони шоири ширинкалом ва дӯстдорони ғазалиёти руҳпарвари ӯ бо нияти некҳои ва мусбат кор фармудаанд.

Нуктаи муҳими дигаре, ки дар маълумоти Мавлоно Ҷомӣ зикр аст, ин дар ғазалиёти Камоли Хучандӣ ба ашъори Ҳасани Деҳлавӣ бештар таҷассум ёфтани маонии латиф аст. Бешубҳа, ин сухани Мавлоно Ҷомӣ асоси кулӣ дорад ва комилан ҳақ аст, аммо онро чунин тавзеҳ додани баъзе ховаршиносон (аз ҷумла, И.С. Брагинский, ки “Шеърҳои Камол аз лиҳози нафосат ва маънӣ бар шеърҳои Ҳасан афзалият доранд” (7,240) иштибоҳи маҳз аст. Умуман, ба андешаи мо ба осори адабии даврони пешин аз рӯи фаҳмиш ва завқу талабот ва меъёри кунунӣ баҳо додан, маълумот ва баҳои донишмандони гузаштаре, ки хусусиятҳои ин осор ва тақозои он анъаноти он рӯзгорро беҳтар дарк мекарданд, ба эъти-

бор нагирифтан ва мероси яке аз суханварони он айёмро бар дигаре баландтар гузоштан, аз доираи ҳақиқат ва адолат берун аст ва боиси сар задани иштибоҳоту ғалатфаҳмиҳо хоҳад шуд.

Аз он ҷо, ки тақрибан, дар ҳамаи маъхазҳои баъдӣ ба истиснои баъзе аз тағйирот ва таҳриротӣ ҷузъии ҳамин маълумоти дар боло овардашудаи Мавлоно Ҷомӣ сабт шудааст, бинобар мо аз такрор овардан ва муаррифӣ қардани ахбори онҳо худдорӣ мекунем ва фақат дар мавриди зарурӣ ба маълумоти кам ё беш тобиши маъноии дигар дошта, мурочиат хоҳем кард.

Илова ба таъкид ва шаҳодати маълумоти маъхазҳои адабии ғазалиёт ва сабки ғазалсароии Камоли Хучандӣ ва таъйиду эътирофи худи ӯ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки Шайх Камол дар касби латофат ва салосати сухан ва инкишофу такмили маҳорати шоирӣ ва дарёфту ихтирои равияи хоси хеш аз осори Ҳасани Деҳлавӣ баҳра бардоштааст. Байти дар боло овардашудаи Камоли Хучандӣ ва дар замони зинда будани вай бо ибороти дурушту номатлуб «дудзи Ҳасан» зикр ёфтани шоир ва ин маъноро дар шеърӣ худ ёдоварӣ қардани ӯ, дурустӣ ва ҳақиқат доштани фикри моро тасдиқ мекунад.

Соҳиби “Латоиф-ут-тавоиф” доир ба Ҳасани Деҳлавӣ ва Камоли Хучандӣ ҳикоят овардааст: «... Камол дар каломӣ худ аксар лафзи «сағ» меоварад ва Ҳасани Деҳлавӣ лафзи «дилбанд». Рӯзе шоири зарифтабъе ба сайри бозор мерафт. Саҳхофери дид, чилде дар бағал. Пурсид, ки ин кадом нусха аст? Гуфт: «Девони Камоли Хучандӣ ва девони Ҳасани Деҳлавӣ аст». Вай гуфт, ки инҳоро аз ҳам дур кун, мабодо сағони Камол дилбандони Ҳасанро бигазанд» (1,1284).

Ҳарчанд ин ҳикоят чанбаи ривоятӣ дорад ва мутоябае беш нест, аммо бесабаб ва заминаи асли сохта нашудааст. Дар як чилд китобат қардани девонҳои ашъори Хоҷа Ҳасан ва Шайх Камол ва дар ин бунёд бофта шудани латифаи мазкур аз ҳам оҳанги ғазалиёти ин ду устоди шеър ва дар миёни аҳли адаби даврони мухталиф маълуму маъруф будани ин ҳақиқат гувоҳӣ медиҳад.

Қаробати сабки ғазалсароӣ ва равобити осори Камоли Хучандӣ ва Ҳасани Деҳлавӣ мавриди тавачҷуҳ ва таъкиди суханварони даврони баъдӣ низ қарор гирифтааст. Аз ҷумла, шоирони машҳури қарни шонздаҳуми тоҷик Маликушшуарои аҳди Абдуллоҳони Шайбонӣ, Абдурраҳмони Мушфиқӣ (1538-1588), ки аз нозуқиҳои осори саромадони адабиёти форсӣ ва тоҷикии даврони пеш, хусусан, аз таълифоти Ҳасани Деҳлавӣ ва Камоли

Хучандӣ бисёр хуб воқиф буд, ба наздикии шева ва мавзӯҳои суханварӣ ва алокаи осори ин шоирони нозукбаён ишора мекунад ва ба тарзи нигориши онҳо пайравӣ карданаширо бо ифтихор ва қаноатмандӣ зикр менамояд:

*Назми ту, Мушфиқӣ, ба камоли Ҳасан расид,
То гуфтаӣ, ки пайрави пири Хучандиям.*

Ба иборати дигар Мушфиқӣ дар ин байт чунин фикрро мунъакис мекунад: Умумият ва ҳамоҳангии ғазалиёти Хоҷа Ҳасан ва Шайх Камол то андозае зиёду равшан аст. Ба пайравӣ ва истиқбол аз ғазалҳои яке дар айни замон пайравӣ ва истиқбол аз ғазалҳои дигарест. Дар ҳақиқат, агар мо девонҳои ашъори Хоҷа Ҳасан ва Шайх Камолро дақиқтар мутолиа кунем, дар онҳо як силсила абёту ғазалҳои мукамал, иборот ва таъбирҳои шоирона ва мавзӯвӯ мазмунҳои ба ҳамдигар монанду муштараку умумӣ ва ҳамрангро мушоҳида мекунем.

Бар замми ин, дар девони ашъори Камоли Хучандӣ якчанд ғазал ҳам ҷой доранд, ки онҳо бевосита ё бавосита дар ҷавобу татаббуи ғазалҳои Ҳасани Дехлаві навишта шудаанду робитаи осору алокаи ин шоири навҷӯву навгӯ ва ширинсухану нозукбаёнро возеҳтару саҳеҳтар намоён месозанд. Барои боварӣ ҳосил кардан ба дурустии ин суханҳо мо дар поён ғазали Хоҷа Ҳасан ва ғазали бевосита дар татаббуи он сурудаи Шайх Камолро ба тариқи намуна меоварем:

*Бокам на зи тег асту на аз тири маломат,
Бояд, ки аз ин ҳар ду ту бошӣ ба саломат.
Андеша макун, к-аз дили мо кашф шавад роз,
Қорураи мо нашканад аз санги маломат.
Аз дидани рӯят агарам манъ кунад ақл,
Бар дида ниҳам миннату бар ақл гаромат.
Тавба маталаб аз мани расво, ки дар олам,
Ҳаргиз гунаҳи шиқ наёвард надомат.
Мегуфт салоти хуш(е) имрӯз муаззин,
Чун қомати ту дид, фурӯ монд зи қомат.
Дар гӯр барам аз сари гесӯи ту торе
То соя кунад бар сари мо рӯзи қиёмат (4,11).
Ин турфа тариқест, ки дидем Ҳасанро.
Май дар кафу бут дар назару лофи каромат (3,159).*

Камоли Хучандӣ:

*Сӯфӣ, ки зи чаими ту барад ҷон ба саломат,
Сар бар накунад то ба қиёмат зи гаромат.*

*Имрӯз гар он лаб нагазад зоҳиди худком,
 Бисёр ба дандон газад ангушти надомат.
 Дар дида хаёли қади ту рӯзи ҷудой
 Чун сояи Тӯбост ба гармои қиёмат.
 Гар зулфи качат бинад имом аз хами меҳроб,
 Ҷуз сураи «Валлайл» нахонад ба имомат.
 Дӣ дид қиёми ту муаззин ба намозе,
 «Қадқомат»-и ӯ бурд зи ёд он қаду қомат.
 Мо аз паси сад парда тамошои ту кардем,
 Соҳибназарӣ ҳаст зи анвои каромат.
 Бархез, Камол, аз сари номус, ки риндон
 Карданд иқомат ба сари кӯи маломат.*

Чунонки мушоҳида мекунем, ҳар ду ғазал дар мавзӯи ишқӣ ва дар ин роҳ аз сари ору номус ва эътиқод бархостани ошиқи дилбохта навишта шудаанд. Ҳар дуи ин ғазалҳо ҳафт байтианд ва калимоти қофияҳояшон ба истиснои як байти Ҳасани Деҳлавӣ (байти чаҳорум) ва ду байти Камоли Хучандӣ (байтҳои дувум ва чаҳорум) такроран меоянд. Аз ҷиҳати мазмун, байтҳои панҷум ва шашуми ғазали Ҳасани Деҳлавӣ ва байтҳои панҷум ва савуми ғазали Камоли Хучандӣ асосан бо ҳамдигар наздиканд ва то андозае умумият доранд. Байтҳои мақтаи ин ду ғазал, зоҳиран, аз лиҳози мазмун аз ҳамдигар фарқ мекунанд ва дар назари аввал гӯё ҳеҷ умумияте надоранд. Аммо агар онҳоро бодикқаттар мутолиа кунем, дарк хоҳем кард, ки ҳар ду ин мақтаҳо бо таъбирҳои гуногун як матлаби маром ва дархости риндони нисбат ба ҳама гуна расму оин бепарворо мунъакис мекунанд.

Дар ғазали Ҳасани Деҳлавӣ баёни фикр аз ҷониби ошиқ – худи шоир сурат мегирад, ки тамоми ҳастии ӯро ишқ фаро гирифтааст ва барои дидани рӯи маъшуқа ҳама гуна мушкилот ва маломатро таҳаммул хоҳад кард. Камоли Хучандӣ дар ғазали худ ҳусни ниҳоят зебои маъшукро ба воситаи мафтунӣ он шудан ва аз адои вазифаҳои маънавии хеш фаромӯш кардани чунин рӯҳониёни поксирӣшу тақводор: сӯфӣ, зоҳид, имоми намоз ва муаззин таъкид мекунад.

Муқоисаи ғазалҳои дар фавқ овардашуда ба рӯшанӣ нишон медиҳад, ки бо вучуди таҳти таъсир ва татаббуи ғазали Ҳасани Деҳлавӣ офарида шудани ғазали Камоли Хучандӣ ва дар он муроот шудани талаботи анъанавии назирасарой, Камоли Хучандӣ ба ғазали мавриди татаббуъ қарор додааш бо камоли масъулият, нуктасанҷӣ ва эҷодкорӣ муносибат карда, тақрибан дар ҳар

як байти он мазмунҳои тоза ва ҳаёлотӣ рангинро бо воситаҳои тасвири нав ва дилнишин мунъакис мекунад. Аз ин ҷост, ки дар тамоми ин ғазали Камоли Хучандӣ, ҳатто, ягон иборат ва ё мазмуни такроршударо наметавон ёфт ва сарфи назар аз татаббуъ буданаш ҳамчун ғазали бикру тоза ба назар намудор мешавад.

Барои аз назирасароии Камоли Хучандӣ бар ғазалҳои Ҳасани Деҳлавӣ бештару беҳтар воқиф шудан ва бо маҳорати баланди шоирӣ ва навпардозу тозахаёли дар ин қисмати осори худ нишондодаи ӯ дурусттару амиқтар сарфаҳм рафтан, як ғазали Ҳасани Деҳлавӣ ва ғазали дар ҷавоби он таълифкардаи Шайх Камолро ба тариқи намуна меоварем:

Ҳасани Деҳлавӣ:

*Эй дӯст, туро бар сари вақтам гузаре нест
В-аз ҳоли дили беҳабаронат хабаре нест,
Гуфтӣ: «Ба гулистон шаву дар лолаву гул бин»,
Чизе, ки маро бо ту бувад, бо дигаре нест».
Эй ман, саги кӯи ту, мазан санги ҷафоям,
Донӣ, ки маро ҷуз дари ту ҳеч даре нест.
З-он май, ки лабат хӯрд, насиби мани мискин,
Камтар макун аз ҷуръа агар бештаре нест.
Парҳез муяссар нашуд аз захми ғами шиқ,
Ҳилат чӣ кунам, тири қазоро сипаре нест.
Эй хоҷаи оқил, ту дили хеш ниғаҳ дор,
Бар дилишудагон айб гирифтани ҳунаре нест.
Сар дар сари савдои бутон кард Ҳасан боз,
Эй хок бар он сар, ки дар он дарди саре нест (3,130).*

Камоли Хучандӣ:

*Гар ёри маро бо мани мискин назаре нест,
Моро гила аз бахти худ аст, аз дигаре нест.
Андеша зи сар нест, ки шуд дар сари кораи,
Андеша аз он аст, ки бо мо-и саре нест.
Дӣ бар асари ӯ рамақе доштам аз ҷон,
Имрӯз чунонам, ки аз он ҳам асаре нест.
Ҳар шарбати роҳат, ки расид аз лаби хубон,
Бе чошнии гуссаву хуни чигаре нест.
Гуфтӣ: «Паси ҳар тирағие рӯшание ҳаст»,
Чун аст, ки ҳаргиз шаби моро саҳаре нест.
Модом, ки ҷон сокини манзилғаҳи унс аст,
Дил аз сари кӯи ту ба азми сафаре нест.
Зинҳор, Камол, ар гузарӣ аз сари кӯяи,*

Аз сар гузар аввал, ки аз онат гузаре нест (2,209).

Ҳарчанд дар девони ашъори Камоли Хучандӣ дар хусуси пайравӣ ва ё татаббуи ғазали дар боло овардашудаи Ҳоча Ҳасан гуфта шудани ин ғазали Шайх Камол ишорае намешавад, аммо муқоисаи сатҳии ин ду ғазал ҳам аз он гувоҳӣ медиҳад, ки ғазали Камоли Хучандӣ бар асари муассир афтодан ва ба вазъи рӯҳи ӯ мувофиқ омадани ғазали Ҳасани Деҳлавӣ, ба сифати назира нисбат ба он таълиф ёфтааст. Ғазали Камоли Хучандӣ тамоми хусусиятҳои ин шакли шеърро дар бар мегирад ва ба ҳамаи талаботи назирасароӣ ҷавоб медиҳад. Ҳар дуи ин ғазалҳо дар мавзӯи беилтифотӣ ва безътиноии маъшук ва бо вучуди ин, ҳамчунон, устувору содиқ мондани ошиқ нисбат ба ӯ навишта шудааст ва мазмуни ишқӣ доранд. Вазни шеърӣ ва қофияву радифҳои ин ду ғазал ҳам ба ҳамдигар монанд ва умумианд ва ҳар як ҳафтбайтӣ доранд. Бо вучуди ҷо доштани чунин ҷиҳатҳои монанд ва хусусиятҳои муштаракӣ ин ғазалҳои Камоли Хучандӣ ва Ҳасани Деҳлавӣ, ки онҳо аз талабот ва табиати назирагӯӣ сар мезананд, ғазали Камоли Хучандӣ дар ҳеч сурат тақлиди хушқу ҳолӣ аз ғазали Ҳасани Деҳлавӣ нест ва, тақрибан, дар ҳар як байти он маонии тоза ва тасвирҳои рангин ва латифи бикр ба назар мерасанд. Ҷолиби диққат аст, ки аз миёни қофияҳои дар ин ду ғазал истифода шуда, ҳамагӣ дутоашон такрор шудааст ва аз лиҳози маъно низ фақат ду байташон (байтҳои 4 ва 6 ғазали Камоли Хучандӣ ва байтҳои 3 ва 4 ғазали Ҳасани Деҳлавӣ) то андозае бо ҳамдигар мушобихат дорад. Ҷо доштани чунин аҳвол дар ғазалҳои ҷавобияи Камоли Хучандӣ ва муқоиса кардани онҳо бо ғазалҳои мавриди татаббуъ қароргирифтаи Ҳасани Деҳлавӣ ба он шаҳодат медиҳад, ки Шайх Камоли Хучандӣ дар доираи талаботи назирасароӣ бо камоли маҳорат ва устодӣ ғазалҳои аз ҳар ҷиҳат дорои маонии бикру тоза, васоити тасвири рангин ва дилангез офарида, ба ин васила дар роҳи такмил ва тавсиаи ҷавобиянависӣ ва, умуман, ғазалсароӣ саҳми муносиб ва ба назар намоён гузоштааст.

Ҳоло барои бештар огоҳ шудан аз мақоми бузурги суҳанварӣ ва маҳорати баркамоли ғазалсароии Камоли Хучандӣ боз аз осори ӯ ва девони Ҳасани Деҳлавӣ ду ғазалро ба сифати беҳтарин намунаҳои ғазали ҷавобия ва ғазали мавриди татаббуъ меоварем:

Ҳасани Деҳлавӣ:

*Боз меояму сар дар қадамат мефиканам,
Шоҳи бахшанда туй, бандаи шарманда манам.
Рафтани рафт, бубахшой, ки боз омадам,*

*Гар ту дасте надихӣ, даст ба пой кӣ занам?!
Бӯи раҳмат зи губори қадамат меёбам,
Тухми уммед ба кишти карамат мефиқанам.
Хештанро ба сари кӯи ту афкандам боз,
Мекашад ҳам ба сари кӯи ту ҳуббулватанам.
Дӯстӣ бар дари ту мояи имони ман аст,
Тори андӯҳи ту пайванд бувад дар кафанам.
Чӣ шуд охир, ки худовандии худ гум кардӣ,
Чони ман, ман на ҳамон бандаи дерин Ҳасанам.*

Камоли Хучандӣ:

*Камтарин сайди каманди сари зулфи ту манам,
Чун ту, эй дӯст, ба ҳечам нагирифтӣ, чӣ кунам?!
Дар дарунам ба ҷуз аз дӯст дигар чизе нест,
Юсуф он асту ман олуда ба хун пираҳанам,
Бо ҳаёли ту наёяд гираҳе дар назарам,
Ҷуз ҳадиси ту наёяд сухане дар даҳанам.
Чон чӣ бошад, ки нисори руҳи чонон накунам,
Ё саре чист, ки дар пойи азизаи фиканам.
Қуввати кандани санг арчи чу Фарҳодам нест,
Сахтҷонам, равам алқиссаву қоне биканам.
Соқиё, бода, ки ман дар сари паймони туам,
Дар ман он нест, ки паймонаву паймон шиканам (5,44).*

Ба ғайр аз ин дар «Радоиф-ул-ашъор»-и Фаҳрии Ҳиравӣ, ки номи аслиаш «Тухфат-ул-ҳабиб» аст, бо ду ғазали дигари Камоли Хучандӣ бо матлаъҳои

*Ҳар тир, ки бар чон зи ту аз дида расида,
Дил омада наздику бар ӯ дӯхта дида.*

Ва:

*Ба абрувони ту зоҳид чу чаши во карда,
Туро ба гӯшаи меҳробҳо дуо карда.*

-сабт шудааст, ки онҳо дар татаббуи ғазалҳои Ҳасани Деҳлавӣ бо матлаъҳои

*Эй сарви хиромону гули тозадамида,
Наргис гулу сарве чу ту дар хоб надида.*

Ва ё:

*Зихӣ, ба омаданат бахт марҳабо карда,
Зи шавқи рӯи ту гул пираҳан қабо карда.*

- суруда шудаанд.

Қатъи назар аз маҳорати баланди шоирӣ зоҳир сохтани Камоли Хучандӣ дар таълифи ғазалҳои ҷавобия ба ғазалҳои Ҳасани

Дехлавӣ ва дар ин чода машғули эҷоди корӣ ва навпардозӣ шудани шоир, ӯ нисбат ба осори Ҳасани Дехлавӣ ихлосмандӣ ва дилбастагии махсус нишон додааст ва бо назираҳои пухта ва устодонаи худ равобити осори худро бо ғазалсарои маъруфи адабиёти форсизабони нимаи дувуми асри саздаҳум ва нимаи аввали асри чаҳордаҳуми нимҷазираи Ҳинду Покистон, Ҳоча Ҳасани Дехлавӣ барқарор ва мустаҳкам гардонидааст.

Дар айнаи замон дар «Радоиф-ул-ашъор» ё «Тухфат-ул-ҳабиб»-и Фаҳрии Ҳиравӣ мавриди тавачҷуҳи махсус қарор гирифтани ва ба тариқи намуна оварда шудани ғазалҳои Ҳасани Дехлавӣ ва ғазалҳои дар ҷавоби онҳо таълифкардаи Шайх Камоли Хучандӣ ба он гувоҳӣ медиҳад, ки масъалаи робита ва қаробати осори ин ду шоири ғазалсаро дар даврони пешин дар миёни аҳли илму адаб маълуму машҳур будааст.

То ҷое ки маълум аст, Ҳасани Дехлавӣ дар давраи аввали халқи осораш, асосан, таҳти таъсири осори Амир Хусрави Дехлавӣ қарор гирифт ва ашъори ӯро пайравӣ ва татаббуъ кард. Аммо баъдтар ӯ ба ашъори Саъдии Шерозӣ мароқи фаровон зоҳир карда ва, махсусан, дар ғазалсароӣ равияи ин устоди забардастро мавриди пайравӣ қарор гирифтааст. Аҳмади Розӣ дар «Ҳафт иқлим» ин байти Ҳасани Дехлавиро:

Ҳасан гуле зи гулистони Саъдӣ овардаст,

Ки аҳли маънӣ гулчини он гулистонанд.

-иқтибос меоварад ва менависад, ки Ҳоча Ҳасан муътақиди тарзи Саъдӣ буд ва ҳамеша талоши он равиш мекард. Чунин ба назар мерасад, ки саъю кӯшиши Ҳасани Дехлавӣ дар фаро гирифтани равияи ғазалсароии Саъдии Шерозӣ бенатича намемонд ва ӯ дар ин чода ба муваффақияти муайян ноил мешавад. Бесабаб нест, ки Ҳасани Дехлавӣ дар нимҷазираи Ҳинду Покистон бо лақаби «Саъдии Ҳиндустон» шуҳрат ёфтааст. Аз ҷониби дигар, аз ишораҳо ва ғазалҳои дар девони Камоли Хучандӣ ҷодошта маълум мешавад, ки Шайх Камол бо хусусиятҳои ғазалиёти Хусрави Дехлавӣ ва Саъдии Шерозӣ хуб ошно буда ва чанде аз ғазалҳояшро дар пайравӣ ва татаббуи ғазалҳои онҳо навиштааст. Ба ақидаи мо, худи ҳамин ба ғазалҳои ин ду устоди барҷастаи ғазал – Саъдии Шерозӣ ва Хусрави Дехлавӣ пайравӣ кардан ва ҷавобияҳо гуфтани Ҳоча Ҳасан ва Шайх Камол низ сабаки нигориши онҳоро ба ҳам наздик ва робитаи осори онҳоро боз ҳам қавитар гардонидааст. Дар баробари ин, чунин андеша ҳам аз эътимод дур нахоҳад буд, ки алоқамандии шеваи нигориши Камоли Хучандӣ бо ра-

вияи дар ғазалсароӣ пешгирифтаи Саъдии Шерозӣ ва Хусрави Деҳлавӣ ба воситаи тарзи ғазалгӯии Ҳасани Деҳлавӣ ё худ дар заминаи тарзи ғазали нави Ҳасани Деҳлавӣ сурат гирифтааст. Ба ҳар ҳол, аз омӯзиш ва таҳқиқи ҳамаҷонибаи тазминҳои Шайх Камол ба ғазалҳои Ҳасани Деҳлавӣ ва дигар устодони номдори ин навъи шеър метавон чунин натиҷагирӣ кард:

Назираҳои Камоли Хучандӣ, чӣ аз ҷиҳати хусусиятҳои зоҳирӣ ва чӣ аз ҷиҳати мазмун аз ҷумлаи беҳтарин намунаҳои ашъори ҷавобияи адабиёти форсӣ ва тоҷикии қарни чаҳордаҳанд. Моҳият ва ҳадафи назира дар он рӯзгор, агар аз як сӯ, эътироф кардани бузургии мақом ва мартабаи суҳанварони пешин ва ба василаи ҷавобия навиштан арзиши муносиб ва шоиста қоиладардан ба ашъори онҳо бошад, он гоҳ аз сӯи дигар, ин хувайдо сохтани иқтидору маҳорати шоирӣ ва камолоти шеърӣ худ аст. Ишораҳои мавҷуд дар девони ашъори Камоли Хучандӣ ба дурустии ин фикр далелат мекунад, чунончи, ӯ дар яке аз ғазалҳои худ ба камолоти суҳанварӣ ва мақоми баланди худ дар ин ҷода ишора мекунад:

*Камол, чун суҳанат беҳ зи Хусраву Ҳасан омад,
Дигар мадор аз ину аз он таваққуи таҳсин.*

Ё худ дар ҷодаи дигар менависад:

*Камол, ин нуқта гар мурге барод бо нар ба Ҳиндустон,
Бибояд тӯтиён аз ту суҳан омӯхтан гирад.*

Одатан, дар назми даврони гузаштаи мо тӯтӣ рамзи суҳанварӣ ва ширингифторӣ ва ошиқи бовафост. Аммо эҳтимол дорад, ки дар ин байт матлаби Камоли Хучандӣ аз тӯтиён шоирони маъруфи форсизабони Ҳинду Покистон – Хусрави Деҳлавӣ ва Ҳасани Деҳлавӣ бошанд.

Ба ғайр аз он чӣ дар боло гуфтем, боз дар миёни ғазалиёти Ҳасани Деҳлавӣ ва Камоли Хучандӣ чун шарҳ ва тавзеҳи онҳо боиси васеъ шудани ҳаҷми мақола хоҳад шуд, бинобар ин ба мавзӯи мақола алоқамандӣ доштани онҳоро ба таври хеле мухтасар ёдоварӣ мекунем: а) умумияти мавзӯи асосии ғазалиёти Хоҷа Ҳасан ва Шайх Камол мавзӯи марказии бештари ғазалҳои онҳо таъриф ва тавсифи ҳусну ҷамоли маъшук, дарди ҷонсӯзи фироқ, нолаву фиғони ошиқ, шикоят аз баҳти бад, нозу истиғно ва номехрубонии маъшук, хурсандии лаҳзаи висол, садоқату вафодорӣ ошиқ ва таҳаммули дарду ранҷи дигар масоили ба инҳо алоқаманд аст. б) Камоли Хучандӣ мисли Ҳасани Деҳлавӣ дар ғазалиёташ, хусусан дар ғазалиёти ишқиаш масоили орифона ва

ошиқонаро бо ҳам омехтааст, ки дар натиҷа онҳо хусусиятҳои ҷолибтар ва нозуктар гирифтаанд. в) аз дигар анвои саноеи бадеӣ ва воситаҳои тасвири бадеӣ дар ғазалиёти Ҳасани Дехлавӣ ва Камоли Хучандӣ бештар санъатҳои таҷнис ва тавсиф истифода бурда шудаанд. г) забони ғазалиёти ҳар ду шоир сода ва равону фасеҳ ва рангин аст. Ин шоирон барои тақвият ва тасдиқи фикрӣ ва таъсирбахштар кардани суханашон аз зарбулмасалу мақолҳо ва таъбирҳои мардумӣ ба таври васеъ истифода бурдаанд. Ба ҳамин тариқ, аз маълумоти дар боло баёншуда бармеояд, ки Камоли Хучандӣ аз ҷанбаҳои гуногуни ғазалиёти Ҳасани Дехлавӣ бо камоли маҳорат ва устодӣ баҳра бардошта ва дар ашъори худ беҳтарин дарёфтаҳо ва комёбиҳои назми Хоҷа Ҳасан ва дигар сармадонии ғазалро эҷодкорона ривочу такмил ва тавсия додааст ва, дар ин замина, ашъори ҷаззоб ва латифу рӯҳангез ва дилнишину безавол офаридааст. Бе ҳикмат нест, ки Камоли Хучандӣ ба мақоми баланди худ дар суханварӣ ишора кардаву гуфтааст:

Камол, бар ту сухан хатм шуд, бад-ӯ хубӣ,

Ки ҳадди ҳусн ҳамин бошаду ниҳоят лутф (5,55).

Пайнавишт:

1. Азимободӣ, Ҳусайнқулихон. Наштари ишк. – Қисми чаҳорум /Бо тасҳеҳи А.Ҷонфидо. – Душанбе, 1986.
2. Девони Ҳасани Дехлавӣ /Тартибдиҳанда ва муаллифи пешгуфтор Л.Саломатшоева. – Душанбе, 1990.
3. Мунтахаботи Ҳасани Дехлавӣ /Тартибдиҳандагон М.Бақоев, Л.Саломатшоева. – Душанбе, 1965.
4. Фаҳрӣ. Радоиф-ул-ашъор. Нусхаи хаттии ганҷинаи дастхатҳои шарқии Академияи улуми Тоҷикистон, шумораи 789.
5. Ҷомӣ, Абдурраҳмон. Баҳористон /Бо тасҳеҳ ва муқаддимаи А.Афсаҳзод. – Душанбе, 1972.
6. Брагинский, И.С. К изучению творчества Камола Худжанди //Краткое сообщение Института востоковедения. Вып. 27.-М., 1958. –с.82-87.
7. Брагинский, И. С. О творчестве Камола Худжанди /Очерки из истории таджикской литературы. -Сталинабад, 1956. –с. 240-242.

САРЧАШМАҲОИ ЭҶОДИЁТИ КАМОЛИ ХУЧАНДӢ

Камоли Хучандӣ аз ҷумлаи шоиронест, ки эҷодиёти ӯро бидуни робита бо дигар суханварони бузург омӯхтан амрест муҳол.

Дар ашъори ӯ номҳои Низомӣ, Аттор, Хусрави Дехлавӣ, Саъдӣ, Румӣ, Ҳофиз, Салмони Соваҷӣ, Ҳасани Дехлавӣ ва дигарон ба назар мерасанд. Падида меояд, ки шоири мо эҷодиёти онҳоро хеле хуб омӯхта, аз чашмаи пурҷӯши таъби равони онҳо баҳраҳо бардоштааст. Камол номи он устодони суханро дар мавридҳои мухталиф ба қор мебарад. Масалан, дар мавриди фаҳрия мазмуну моҳияти ҳар байти ғазалҳои худро бо ҳар достони «Ҳамса»-и Низомӣ қиёс мекунад:

*Камол, ин панҷ байт он панҷ ганҷ аст,
Ки монда ёдгори аз Низомӣ (4,404).*

Дар ҷои дигар мефармояд:

*Панҷ байти қитъаот, к-аз панҷ ганҷ омад фузун,
Ман чӣ гӯям, чун Низомиро ҷавобаи ҳад набуд (4,427).*

Камолро ғазалест, ки дар он истинод ба Салмони Соваҷӣ – шоири маъниофар ва рангинҳаёл мекунад. Аз он пайдост, ки Камол аз эҷодиёти ӯ низ бебаҳра намондааст. Шоир дар мақтаи ғазал мефармояд:

*Камол, аз ҳар миҷа ашқат магар ҳамранги Салмон шуд,
Ки аз ашъори мардум бурд маъниҳои рангинро (4,32).*

Борикбинӣ ва суханшиносию нуктадонии Салмони Соваҷӣ дар байти дигар низ таъкид мешавад:

*Камол, ар як сухан з-ин шеър дар хоки Ироқ афтад,
Чу мӯ аз айни борикӣ бичинад чашми Салмонаш (4,43).*

Тамоми мероси адабие, ки Камол вориси он буд, барои раванку ривочи эҷодиёти ӯ ҳамчун як сарчашмаи ҳаётбахш хизмат кардааст. Фаро гирифтани дурри сухани дарӣ, дарку маърифати мазмуну моҳияти ақоиди иҷтимоӣ, фалсафӣ, ахлоқии устодони илму адаб ва дар таҷрибаи адабӣ қорбасти қардани анъанаҳо ва арзишҳои адабӣ-эстетикӣ дониши васеъ, заковати баланд ва истеъдоди фитриро тақозо менамояд. Ҳоча Камол соҳиби ин ҳама фазилат буд. Дар сирату симои ӯ сифатҳои шайхӣ қомил ва шоири соҳибдил ба ҳам расидаанд. Аз ҳамин ҷост, ки аз осори ӯ андешаҳои орифона ва эҳсоси шоирона, ғояҳои ваҳдати вучуд

ва назари хушбинонаи классикҳои адабиёти форсӣ-тоҷикиро равшан мушоҳида метавон кард. Ин нукта бар он далолат менамояд, ки эҷодиёти Камоли Хучандӣ бо мероси адабии шоирони то аҳди ӯ ва замони худи ӯ иртиботи ғоявию бадеӣ доштааст. Муқоисаи осори адабии Камоли Хучандӣ бо шоирони дигар кори осон нест ва таҳқиқи ин масъала вазифаи минбаъдаи адабиётшиносон мебошад. Ин ҷо танҳо аз осори худи Камоли Хучандӣ баъзе ишораҳои ӯро ёдовар мешавем. Дар ғазалиёт ва қитъаҳои ӯ исми қаҳрамонони ҳамосаҳои Фирдавсӣ, Низомӣ, Амир Хусрави Дехлавӣ, Фаҳриддини Гургонӣ: Рустам, Искандар, Лайлӣ, Маҷнун, Фарҳод, Ширин, Вомиқ, Узро ва дигарҳо ҳамчун таҷассуми диловарӣ, ақлу хирад, ишқу ошиқӣ дида мешавад. Камоли Хучандӣ дар ашъораш инчунин аз асолати шеърӣ классикҳои назми форсӣ-тоҷикӣ сухан меронад, гоҳо шоирони бузургро истиқбол мекунад, иқтибос меоварад, татаббуъ мекунад ва сари ифтихор ҳам баланд меафрозад, ки дар майдони сухансароӣ гӯӣ сабақат аз онҳо рабудаст. Муҳимтар аз ҳама ин аст, ки адабиёти классикии форсӣ-тоҷикӣ дар роҳи тӯлонии тараққиёти худ як занҷири мустаҳкамӣ тиллоӣ будаст ва Ҳоҷа Камол дар байни онҳо, бешак, яке аз ҳалқаҳои асосии пайванди маънавий мебошад.

Фирдавсӣ навишта буд:

Маёзор мӯре, ки донакаш аст,

Ки ҷон дораду ҷони ширин хуш аст.

Камоли Хучандӣ бар ин аст, ки мӯрро на фақат бо зарба ё поймол озор додан норавост, балки аз гуфтани сухани нораво низ бояд эҳтиёт шуд. Маълум аст, ки мафҳуми «мӯр» на танҳо ба маънии аслиаш (ҳашарот), балки ба маънии маҷозӣ ҳам истифода шудааст. Сухан дар бораи озор надодани инсон ҳам меравад:

Бар он лаб маёзор мӯре, Камол,

«Ки ҷон дораду ҷони ширин хуш аст» (4,147).

Ин ҷо пайванди ғояҳои инсонпарварии Фирдавсӣ ва Камол ба назар мерасанд.

Дар «Маснавии маънавий» омадааст:

Ҳар касе, к-ӯ дур монд аз асли хеш,

Боз ҷӯяд рӯзгори васли хеш.

Камол ҳамин равиюро чунин идома медиҳад:

Ҷон, ки рафт аз пеши мо, хоҳад ба он лаб боз гаши,

Чун ба асли хеш ҳар чизе, ки бинӣ, роиҷ аст (4,152).

Камоли Хучандӣ сабаби иртиботи маънавии худро бо Мавлавии Балхӣ дар яке аз шеърҳои чунин ишора кардааст:

*Нахли маданӣ самар баровард,
Паҳлӯи рутаб шакар баровард...
Румӣ ба замини Рум зад нақб,
Аз хоки Хучанд сар баровард.
3-он хок Камол доман афшонд,
Гард аз малаку башар баровард (4,482).*

Камол робитаи эҷодии худро бо Ҷалололидини Румӣ «нахли маданӣ» шуморида, натиҷаи онро «самаре» маҳсуб мекунад, ки лаззати шакар дорад. Осори бузург ва пурарзише, ки Мавлавӣ дар Рум офаридааст, ҳамон вақтҳо то ба Хучанд расида, афкори ғоявӣ ва завқи адабии Камолро тарбият кардааст. Азбаски фарзанди Хучанд аз мероси адабии чунин худованди сухан ва мутафаккири забардаст сабақ омӯхтааст, дар эҷодиёташ таъсири Ҷалололидини Румӣ хуб ба мушоҳида мерасад. Ин таъсир, қабл аз ҳама, дар ташаккули андешаҳои ирфонии Камоли Хучандӣ дида мешавад. Аз ашъори ӯ бармеояд, ки мисли Ҷалололидини Румӣ таассубро инкор мекунад, камолоти маънавии инсонро ситоиш менамояд, қуллаи олии чунин камолотро расидан ба висоли Худо мешуморад, ки он дар натиҷаи даст кашидан аз завқи дунёи моддӣ ва ҷаҳду талош кардан дар роҳи Ҳаққ ба вуқӯъ меояд.

Мувофиқи ақидаи Ҷалололидини Румӣ зоҳирро бо узвҳои бадан эҳсос метавон кард, вале моҳиятро танҳо «бо ақл» шинохтан мумкин аст.

Ҷалололидини Румӣ ба ҳамин маънӣ дар дафтари панҷуми «Маснавии маънавӣ» иқрор мекунад, ки «мисоли олами ҳастӣ нестнамо ва олами нестӣ ҳастнамо». Чунончи, менависад:

*Нестро бинмуд ҳасту муҳташам,
Ҳастро бинмуд бар шакли адам.
Баҳрро пӯшиду каф кард ошкор,
Бодро пӯшиду бинмудат губор.
Ин адамро чун нишонд андар назар?
Чун ниҳон кард он ҳақиқат аз басар? (5,30-31).*

Хоҷа Камол дар ҳамин равия мегӯяд:

*Меҳнати мо - ҳама давлат, гами мо ҷумла нишот,
Ҳастии мо - ҳама не, нестии мо - ҳама ҳаст.
Як нафас дар ҳама олам нанишинем зи пой,
То наёрем сари зулфи дилором ба даст (4,223).*

Камол дар як ғазали дигари худ менависад, ки ба ишқи сӯзону пурдарди Худо фақат мардҳои комил сазовор шуда метавонанд. Бино бар ин, дар роҳи ноил гардидан ба ишқи ӯ тамоми

умро ба харч додан даркор аст, вагарна ҳаёти одамӣ барабас мегузарад:

*Ишқи ту саросар ҳама сӯзу ҳама дард аст,
Ин шева ба андозаи мардест, ки мард аст.
Он кас, ки дар ин сарф накардаст ҳама умр,
Бечора надонам, ки ҳама умр чӣ кардаст? (4,183).*

Чунон ки Ҷалолиддини Румӣ ҳамаи дину мазҳабҳоро зухуроти эътибору эътиқод ба Худо меҳисобад ва фарқи байни муслимину куффорро аз байн бардошта, ҳамаро бандаҳои Худо мешумурд:

*Ҳар валиву ҳар набиро маслакест,
Лек то Ҳақ мераванд, ҷумла якест.*

Камоли Хучандӣ низ мақсади «ринду девонаву қаллошу хароботию маст», гузашта аз ин, «ринди майхонанишину зоҳиди сачҷодапараст», яъне аҳли кешу адёни мухталифро як медонад:

*Мо дар ин дайр фитодем ҳам аз рӯзи аласт,
Ринду девонаву қаллошу хароботию маст...
Ишқро дар ҳарамии Каъбаи мақсуд якест,
Ринди майхонанишин, зоҳиди сачҷодапараст... (4,223).*

Шоирони адабиёти тасаввуф маъниҳои бикру амикро бо забони соддаю равон ифода мекарданд, суҳанҳои ширин мегуфтанд, то ҳам ба фикр, ҳам ба дили хонандаҳо рафта расанд.

Ширинсуханӣ, ки яке аз падидаҳои ҳусни забон ва тарзи баёни Камол аст, танҳо зухуроти сабки ӯ набуда, собиқа ҳам доштааст. Ин услуб яке аз сифатҳои ғазалиёти Амир Хусрави Дехлавӣ низ будааст. Камол дар ин ҷода бо Хусрав мусобиқа карда, гӯӣ сабақат аз дасти ӯ даррабудааст. Ба ҳамин маънӣ чунин ишорае дорад:

*Камол, аҳсант гӯ, бурдӣ ба ширингӯӣ аз Хусрав,
Чунин тӯтӣ ба Ҳиндустон агар бошад, аҷаб бошад (4,338).*

Камол гоҳо Амир Хусраву Ҳасани Дехлавиро якҷоя ёд мекунад ва сари ифтихор боло мебардорад, ки суҳанаш аз каломи эшон волотар аст:

*Камол, чун суҳанат беҳ зи Хусраву Ҳасан омад,
Дигар мадор аз ину аз он таваққуи таҳсин (4,248).*

Ғайр аз ин, чанд татаббуи Камол аз ғазалҳои Амир Хусрави Дехлавӣ низ далолат мекунанд, ки ӯ дар шеърӯ шоирӣ аз «Тӯтии Ҳиндустон» кам набудааст. Масалан, Амир Хусрав чунин ғазал дорад:

*Дили ошиқ чаро шайдо набошад,
Ба шиқ андар ҷаҳон расво набошад?*

*Нагӯӣ то ба кай, эй шӯҳи дилбар,
Ту ро парвои ҳоли мо набошад.
Ба бустони латофат сарв бошад,
Валекин чун қадат раъно набошад.
Кадомин дида дар вай нест ҳайрон,
Магар чашме, ки ӯ бино набошад?
Зи шавқаш дар қаҳон якто шудам ман,
Вале ёди манаш якто набошад.
На дил бошад, ки бошад гофил аз ёр,
На сар бошад, ки пурсавдо набошад.
Ба навъе дил зи Хусрав бо ту бастем,
Ки бо гайри туам парво набошад (2,307).*

Қавобан ба ин, Камоли Хуҷандӣ ғазали зеринро сурудааст:

*Хати ту гирди лаб амдо набошад.
Чу дуде ҳаст, беҳалво набошад.
Касе нисбат кунад чашият ба наргис,
Ки ҳеҷаш дидаи бино набошад.
Ба хубӣ гарчи маҳ болонишин аст,
Ба болои туаш боло набошад.
Ба тегам, гӯ, бизан, душман, ки аз дӯст
Сари бубриданам қатъо набошад.
Хаёлаш ҷуз ба чашми мо маҷӯед,
Ки ин дур (р) дар ҳама дарё набошад.
Агар аз дида нопайдо бувад низ
Аз он бошад, ки ҷон пайдо набошад.
Камоли хастаро имрӯз дарёб,
Ки сабраш аз ту то фардо набошад (4,41).*

Қаробати зоҳирии ғазалҳои мазкур ба қавли профессор Саъдуллоҳи Асадуллоҳ ҳамоҳангии мазмун, ягонагии қофияву радиф ва вазни онҳост. Ҳар ду ғазал дар баҳри ҳазачи мусаддаси маҳзуф таълиф шудаанд (3). Мундариҷа ва моҳияти ғоявии ғазалҳои мазкур низ, ки қаробати ботинии онҳоро нишон медиҳад, лоиқи тавачҷуҳанд. Ҳар ду ғазал эҳсосоти латифи ишқи ҷонгудои шоиронро нисбат ба маъшуқаи ягона, зебои нотакрор ва соҳибғурур ифода месозанд. Ҳар ду шоир низ гирифтори савдои он ёр мебошанд ва дил ба ёри дигар намедиҳанд. Мазмун ва моҳияти ин ғазалҳо ирфониянд, ҳарчанд онҳоро ба воқеият низ метавон нисбат дод. Маҳорати камназири классикҳои назми форсӣ-тоҷикӣ дар ҳамин аст, ки ҳар ғазали зшонро ба ду маънӣ - аслӣ ва маҷозӣ фаҳмидану шарҳ додан имконпазир аст. Фарқи

ғазалҳои Амир Хусрави Деҳлавӣ ва Камоли Хучандӣ дар системаи образҳо ва тарзи истифодаи паҳлӯҳои гуногуни сухан аст. Дар ду байти аввали ғазали Амир Хусрав образҳои шайбӣ ба назар намерасанд. Дар байти сеюм образҳои «бӯстони латофат» ва «сарв» истифода шудаанд. Қади дилбари шӯх аз сарв ҳам раънотар, зебою латиф ва хушнамо тасвир ёфтааст, ки ин образ ва муқоисаи анъанавист.

Ғазали Камол на танҳо саршори эҳсоси гарму сӯзон ва латифи ошиқона аст, балки сар то по пур аз образҳои мушаххаси шайбӣ мебошад, ки ҳама чашмрасанд. Дар як байт чаҳор образи шайбӣ корбаст шудаанд: хат, лаб, дуд, ҳалво. Дар байтҳои дигар: наргис, дида, мох, теғ, дурр, дарё ва амсоли ин корбаст шудаанд.

Дигар ғазали Амир Хусрави Деҳлавӣ ин аст:

*Ман бандаи он рӯй, ки дидан нагузоранд,
Девонаи зулфе, ки кашидан нагузоранд.
Аз ташинагиям шуълазанон синаву аз дур
Шарбат бинамоянду чашидан нагузоранд.
Чун зистанӣ нестам, ар ҳастаму в-ар на,
Эй дӯст, чӣ вақт аст, ки дидан нагузоранд?!
Сад дидаву дил мунтазири тири ту, ҳайҳот,
К-аи бо мани маҳрум расидан нагузоранд.
Гуфтам, ки сухан бишнаваму ҷон диҳам, акнун
Маҳрум бимирам, чу шунидан нагузоранд.
Сад ҷок шуда синаву сад пора шуда дил,
Ин беҳабарон ҷома даридан нагузоранд.
Сад хори ҷафо хӯрд зи ҳичрони ту Хусрав,
Оҳ, ар гуле аз рӯи ту чидан нагузоранд (2,333).*

Ҷавоби Камоли Хучандӣ аз ғазали зерин иборат аст:

*Моро гуле аз рӯи ту чидан нагузоранд,
Чидан чӣ хаёл аст, ки дидан нагузоранд.
Сад шарбати ширин зи лабат хастадилоно
Наздики лаб оранду чашидан нагузоранд.
Гуфтам: «Шунавад муждаи даиномии ту гӯшам»,
Он низ шунидам, ки шунидан нагузоранд.
Зулфи ту чӣ имкони кашидан, ки рақибон
Сар дар қадамат низ кашидан нагузоранд.
Бахшой бар он мург, ки хунаи гаҳи бисмил
Бар хок бирезанду тапидан нагузоранд.
Дил шуд зи ту садпораву фарёд, ки ин қавм
Наъра задану ҷома даридан нагузоранд.*

*Бигрез, Камол, аз сари зулфаиш, ки дар ин дом
Мурге, ки дарафтод, паридан нагузоранд (4,460).*

Ҳар ду ғазал ҳам бо як қофияву радиф ва дар баҳри ҳазачи аҳраби макфуфи маҳзуф навишта шудаанд. Ҳар ду низ ошиқонаанд. Ҳар ду аз образҳои шайъӣ, ки дар адабиёти тасаввуфӣ маъниҳои маҷозӣ доранд, саршор мебошанд: «рӯй», «зулф», «синаи шуълазан», «шарбат», «дӯст», «дидаю дил», «тир», «чон», «синаи чок», «дили садпора», «хори чафо», «гули рӯй», «дили хаста», «сар», «қадам», «мурғи бисмил», «наъра задан», «чома даридан», «дом» ва ғайра.

Ғазалҳои Хоҷа Камол дар ғунҷоиши маъниҳои бикр, балоғату ғасоҳати сухан, истифодаи образҳои латифу дилҷӯ ва баёни матлаб камтар аз ғазалиёти Амир Хусрав нестанд. Робитаи маънавии Камоли Хучандӣ бо Хусрави Деҳлавӣ як падидае аз бақодории мактаби адабии назми классикӣ буда, зухуроти дурахшони қувваи эҷодии «Булбули Хучанд»-ро нишон медиҳанд.

Шайх Камоли Хучандӣ таъкид мекунад, ки дар ашъори ӯ харорати сухани Фаридадини Аттор ҳаст. Аттор (асри XII) яке аз поягузори адабиёти сӯфия будааст. Вай таълим медиҳад, ки олами зинда таҷаллии ҷамоли Худост ва ҳар зарра, ҳар чузбу кулле, ки мебинем, ҷилвагоҳи ҷамоли Ёст. Ақоиди тасаввуфии Аттор ба бисёр шоирон: Мавлавӣ, Маҳмуди Шабистарӣ, Камоли Хучандӣ, Абдурраҳмони Ҷомӣ, Алишери Навоӣ ва дигарон таъсири зиёда гузоштааст. Аз ҳамин ҷост, ки Камоли Хучандӣ мефармояд:

*Он ошиқи дилсӯхта имрӯз Камол аст,
К-аз гуфтаи ӯ гармии Аттор биёбӣ.*

Дар байти дигар роҷеъ ба робитаи ақидаҳои тасаввуфии худ бо андешаҳои ирфонии Аттор хеле ошкоро қоил мешавад:

*Сӯфиён маст шуданд аз суханони ту, Камол,
Ки дар анфоси ту бӯйи сухани Аттор аст.*

Муҳаққиқон навиштаанд, ки Камоли Хучандӣ на танҳо дар Табрез, балки дар Сарой ҳам хонақоҳ дошт. Вай ҳамроҳи муридони худ самоъ мерафт ва шеър мехонд.

Дар шеъри Камол таъбироти «гармии Аттор» ва «бӯйи сухани Аттор» на танҳо маънии ирфонӣ доранд, мисли Аттор қӯшишҳои ба Ҳақ расидани шоири хучандиро ишора мекунанд, балки ишораҳои иҷтимоиро низ дар бар мегиранд. Шоироне, ки ба таълимоти тасаввуф пайравӣ мекарданд ва ақоиди сӯфиёнаро тарғиб менамуданд, ҳукуматдоронро мадҳ намегуфтанд, тобеи

онҳо намешуданд, барои онҳо асаре намеофариданд.

Камол дар замони панҷ ҳукмрони замон - Султон Боязиди Чалоир, Султон Хусайни Чалоир, Тӯхтамишхон, Мирзо Мироншоҳ ва Амир Темур дар Хучанд, Табреш ва Сарой зиндагӣ ва эҷод карда бошад ҳам, онҳоро мадҳ накард, чашм ба умеди тамаъ накушод. Чунон ки гуфтааст:

*Дастӣ султони намбӯсад Камол,
Нест султони ба дарвеш эҳтиёч.*

Фахрияҳои Камоли Хучандӣ ҳаргиз далели нописандии ӯ нисбат ба пешвоёни адабиёти форсӣ-тоҷикӣ набуда, балки зуҳуроти эҳтироми комил ва шинохтани ӯ эшонрост. Дар ин миён барои Хоҷа Камол мавқеъву мақоми Саъдии Шерозӣ ва Ҳофизи Шерозӣ хоса буданд. Ӯ онҳоро ҳамчун паямбарони назм мешинохт ва ғазалиёташ низ бо осори эшон иртиботи қавӣ дошт. Вай муқоисаи худро бо эшон мӯчиби ифтихор медонист. Дар як китъа худро дар назму наср «Саъдии вақт» шуморида буд. Дар ғазале арза дошт:

*Камол, ар бишнавад Саъдӣ ду байте 3-ин ғазал, гӯяд,
Ки хоки поки табъат бурд оби «Бӯстон»-и ман (4,215).*

Шоир барои тақвияти фикру андеша ва эҳсосоти худ ашъори Саъдӣ ва Ҳофизро тазмин мекард, мисраъҳои барҷастаю хушоянди баъзе ғазалҳои онҳоро дар офаридаҳои худ истифода мекард. Камол гоҳо номи онҳоро зикр менамуд, баъзан зарур намешуморид, зеро он мисраъҳо машҳур буданд. Дар як ғазали Камол мисраи хотимавии байти таҳаллус аз Саъдист, вале номи ӯ ишора намешавад:

*Гӯ, бар дарат, рақиб, гадо бош, ё Камол,
«Ғавго бувад ду подшаҳ андар вилояте» (4,365).*

Мазмуну мундариҷа, ғояҳои ирфонӣ, вазну оҳанг, қофияву радиф санъатҳои бадеӣ ва дигар унсурҳои як қатор ғазалҳои Саъдӣ ва Камол, ки чун ҷавоб навишта шудаанд, ба якдигар наздиканд. Ғазалҳои ҳар ду шоир ҳам латиф, зебо, пурҳарорат, ширин ва рӯҳпарваранд. Фақат ҳаҷми онҳо каму беш фарқ доранд.

Саъдӣ:

*3-он гаҳ, ки бар он сурати хубам назар афтод,
Аз сурати бетоқатиям парда барафтод...
Саъдӣ на ҳарифи гами ту буд, валекин
Бо Рустами Дастон бизанад, ҳар кӣ дарафтод.*

Камол:

Боз ин дили гамдида ба доми ту дарафтод,

*Бас мурғи ҳумоюн, ки ба тори назар афтод...
Гуфтем ҷавобе на кам аз гуфтаи Саъдӣ,
Бал к-ин ду ғазал хубтар аз якдигар афтод.
Ин лоф на дархурди Камол аст, валекин
«Бо Рустами Дастон бизанад, ҳар кӣ дарафтод».*

Мавзӯи ҳар ду ғазал ҳам ишқист. Чӣ хеле ки худӣ Камол иқро мекунад, «ин ду ғазал хубтар аз якдигар афтод»-аанд. Ҳар ду шоир ҳам сӯзу гудози ошиқ, мадду ҷазри ҳиссиёти ўро устодона ифода кардаанд. Қаҳрамони лирикии Саъдӣ ошиқи бекарорест, ки аз дидани сурати зебои ёр ақл аз сар медиҳад ва бечораю ошуфтаҳол мегардад. Достони ишқи ў муҳити зистро фаро мегирад ва дигарон низ сифатҳои ҷамоли маъшуқаро бишнавида, ихтиёр аз даст медиҳанд. Ғами ёр, ки дар дили ошиқ хона монд, дар сари ў дигар фикру андеша роҳ намеёбанд. Бино бар он қаҳрамони лирикӣ ҳозир аст, ки аз дунё ноумед нашуда, бо қувваи аз худаш тавонотар, чун Рустами Дастон дар роҳи расидан ба дидори Ў саъю талош бикунанд.

Оҳанги ғазали ҷавобияи Камол тарабангез аст. Ў ба доми ёр афтодани ошиқро муборакбод мегӯяд, «дили ғамзада»-и ўро ба «мурғи ҳумоюн», яъне мурғи саодатманд шабоҳат медиҳад. Ошиқи ба доми ёр афтода худро чунон хушбахт мешуморад, ки ин сирро ба касе изҳор надошта бошад ҳам, чунон ки офтобро наметавон бо доман пӯшид, тамоми даҳр аз ин воқеа огаҳӣ меёбад. Қаҳрамони лирикии ғазали Камол ҳислатҳои наҷиби ҷавонмардона дорад. Ёри ў беилтифотӣ карда, аз аҳволи ошиқи худ хабар нагирад ҳам, қаҳрамони шеър лаб ба шиква намекушояд, балки маъшуқаро ҷонибдорӣ карда, ҳақ мебарорад, ки хонаи ў аз кӯйи вафо дуртар афтодааст. Бар хилофи ин ҳислати ёр, ошиқи вафодор боз ҳам ўро ситоиш мекунад, аз лутфу марҳаматаш умедвор мешавад, дар роҳи расидан ба матлаб - васли ошиқу маъшуқ саъю талош меварзад.

Мисоли дуҷум низ сазовори диққат ва эътибор аст.

Саъдӣ:

*Сарв истода беҳ, чу ту рафтор мекунӣ,
Тӯтӣ хамӯш беҳ, чу ту гуфтор мекунӣ...
Зинҳор, Саъдӣ аз дили сангини кофараиш,
Кофар чӣ ғам хурад, чу ту зинҳор мекунӣ.*

Камол:

*Бар ғил ба пои сарв чу рафтор мекунӣ,
Аз лутф пои нозукат афғор мекунӣ...
Саъдӣ агар чу тӯтӣи гӯё бувад, Камол,*

«Тӯтӣ ҳамӯш беҳ, чу ту гуфтор мекунӣ» (4,341).

Дар ҳар ду ғазал умумият, қаробати мундариҷавӣ, ғоявӣ ва шаклӣ бештар ба назар мерасанд. Ҳар ду бо як вазн, бо як қофия ва як радиф навишта шудаанд. Як оҳанг доранд, хеле ҷаззоб, латиф ва равону дилнишинанд, ба самимияташон ҳеч шак нест. Ғазалҳои Саъдию Камолро, ки чун мисоли дуом овардем, ҳам ба сифати лирикаӣ ишқии воқеъгарона, ҳам ба сифати асарҳои ирфонӣ метавон шарҳ дод. Дар ғазали Саъдӣ байти зерин ишора аз ишқи сӯфиёна аст:

*То ман самоъ мешунавам, панд нашинавам,
Эй муддаӣ, насиҳати бекор мекунӣ.*

Дар ин байт ҳолати шавқу завқ, вачд ва ҷазабаи қаҳрамони лирикӣ ҳангоми шунидани суруди зикр ё хондани он ифода ёфтааст. Ҳамин гуна ишороти ирфонӣ дар ҷавобияи Камол ҳам ба ҷашм меҳурад, ки ин аст:

*Гуфтӣ: «Ҷамоли хеш намоям ба орифон»,
Ин худ қароматест, ки изҳор мекунӣ.*

Чун суҳан аз муносибати ғазалиёти Камол ва Саъдӣ меравад, суҳанро боз бо як далел хотима медиҳем, ки чи тавр баъзе сатрҳои Саъдӣ дар ашъори Камол маҳлул шуда мераванд. Саъдӣ навиштааст:

*Ҳуш меравӣ ба танҳо, танҳо фидои ҷонат,
Мадҳуш мегузори ёрони меҳрубонат.*

Дар порчаи зерини Камол моҳирона тазмин шудани мисраи якуми байти мазкурро мебинем:

*Эй рӯи дардмандон бар хоки остонат,
Аз обу хок он сӯ гавгои ошиқонат.*

*Дӣ мешудӣ хиромон чун сарву ақл мегуфт:
«Ҳуш меравӣ ба танҳо, танҳо фидои ҷонат».*

Аз донишмандони Эрон Фурсати Шерозӣ, Зукоулмулк, Муҳаммад Муин ва дигарон роҷеъ ба қаробати баъзе ғазалҳои Ҳофизӣ Шерозӣ ва Камолӣ Хучандӣ изҳори андеша кардаанд, ки академик Абдулғанӣ Мирзоев ақоиди эшонро дар мақолаи худ «Камол ва як шартӣ муҳими омӯхтани ӯ» нақл мекунад (6). Муҳаққиқи мазкур ду ғазали Камолӣ Хучандӣ ва Ҳофизӣ Шерозиро муқоиса кардааст. Як ғазали Камолӣ Хучандӣ бо чунин матлаъ аст:

*Он чӣ ту дорӣ ба ҳусн, моҳ надорад,
Ҷоҳу ҷалоли ту подшоҳ надорад (4,275).*

Матлаи ғазали ҳамвазну ҳамоҳанг ва ҳамқофияву ҳамрадифи

Ҳофизӣ Шерозӣ бо сурудаи Камол чунин мебошад:

Равшани талъати ту моҳ надорад,

Пеши ту гул равнақи гиёҳ надорад.

Сатрҳои аввали ғазали дуҷуми Камоли Хучандӣ ин зайланд:

Шаббе, ки рӯйи ту моро чароғи маҷлис шуд,

Ба сӯхтан дили парронавиш муҳаввис шуд (4,416).

Ғазали Ҳофизӣ Шерозӣ ин тавр ибтидо ёфтааст:

Ситорае бидурахшиду моҳи маҷлис шуд,

Дили рамидаи моро рафиқу мӯнис шуд.

Ҳофизӣ Шерозӣ ва Камоли Хучандӣ руҳан ба якдигар хеле наздик будаанд. Ҳамин қаробат дар осори онҳо низ дида мешавад. Эшон, ки мукотиба доштанд, аз ашъори тозаӣ ҳамдигар бохабар мешуданд, якдигарро тазмин мекарданд, дар ҳаққи худ фахрияҳо менавиштанд, аммо аз ин амал хотири яке аз дигаре намекоҳид, онҳоро зарофати шоирона медонистанд.

Ваҳдати маънавӣ ва ҳамоҳангии ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ ва Камоли Хучандӣ боис шуд, ки эшон аз офаридаҳои якдигар иқтибос карданд ва назираҳо гуфтанд. Чунин байти Ҳоҷа Камол, чунон ки муҳаққиқон дарёфтанд, дар девони Ҳоҷа Ҳофиз дида шудааст:

Чониби дилҳо нигоҳ дор, ки султон,

Мулк нагирад агар сипоҳ надорад.

Дар навбати худ баъзе байту сатри Ҳофиз ҳам дар ашъори Камол бетағйирот омадаанд:

Ҳофиз:

Илоҷи заъфи дили мо караишмаи соқист,

Барор сар, ки табиб омаду даво овард.

Камол:

Расид боди Масеҳодам, эй дили бемор,

«Барор сар, ки табиб омаду даво овард».

Ҳофиз:

Онон, ки хокро ба назар кимиё кунанд,

Оё бувад, ки гӯшаи чашиме ба мо кунанд.

Камол:

Дорам умеди он, ки назар бар ман афгананд

«Онон, ки хокро ба назар кимиё кунанд».

Моем хоки роҳи бузургони покдил,

«Оё бувад, ки гӯшаи чашиме ба мо кунанд».

Эраҷи Гулисурхӣ бо мақсади нишон додани иртиботи эҷодии Камоли Хучандӣ ва Ҳофизӣ Шерозӣ 76 ғазали онҳоро

(аз ҳар кадом 38-тоӣ) ба сифати намуна меоварад, вале аз муқоиса ва таҳлили онҳо худдорӣ менамояд, ин корро вазифаи пажӯҳишгарони оянда мешуморад.

Бояд таъкид кард, ки баъзе ғазалҳо танҳо бо эътибори ҳамқофиягии онҳо мавриди қиёс қарор ёфтаанд. Вагарна онҳо дар баҳрҳои мухталифи арӯз навишта шудаанд.

Умумияти фикру андешаҳои Ҳофизӣ Шерозӣ ва Камоли Хучандӣ боиси наздикии мазмуну моҳияти ирфонии ғазалиёти онҳо гардидааст. Системаи образҳои ашъори эшон низ байни худ шабоҳат доранд. Ҳар ду ҳам устои бузурги суҳан, соҳиби тафаккури рангинанд. Кам шоирон муваффақ шудаанд, ки каломро ҳамчун Ҳофизӣ лисонулғайб ва малакутӣ дар роҳи пайванди ноғусастани ишқи ирфонӣ ва ишқи воқеӣ ба дараҷаи эъҷоз расонанд.

Ҳамаи муҳаққиқон, ки ашъори Камоли Хучандиро мавриди назар қарор додаанд, бо донишманди забардаст Садриддин Айнӣ дар боби забон ва тарзи баёни Ҳоча Камол мувофиқ шуда метавонанд. «Камол устои бузурги забон аст, - мефармояд С.Айнӣ, - ӯ дар аксар байтҳои худ як ё ду суҳани думаънидор ё ки чанд маънидорро қор мефармояд, ӯ ин гуна суҳанҳоро чунон устодона қор мефармояд, ки бо гирифтани ҳар кадоми он маъниҳо, мазмуни он байт пурра мебарояд... Камол, инчунин, чанд суҳани якмаънидорро ҳам бисёр бамавқеъ ва устодона ба қор мебарояд» (1,222-231).

Суҳан дар бораи таҷнис ва лутф меравад. Камоли Хучандӣ лутфи суҳанро ба авҷи олий расонда буд, муъҷизаҳо нишон медод. Худи шоир дар ин маврид чунин ишорае дорад:

Хатм шуд бар Камол лутфи суҳан,

Ҳар чӣ баъд аз камол, нуқсон аст.

Бояд зикр намоем, ки доираи мутолиа ва дониши Камол хеле васеъ будааст. Вай на танҳо девони шуарои гузашта ва ҳамасрони худ, балки осори донишмандони бузургеро, ҳамчун Абӯалӣ ибни Сино, Абӯрайҳони Берунӣ, Абӯнаصري Форобӣ, Муҳаммад Ғаззоли, Фаҳруддини Розӣ, Абӯмаҳмуди Хучандӣ ва дигар уламо ва фӯзалои мутақаддимин ва мутааххиринро аз бар қардаст.

Камол забони арабиро хуб медонист. Равшану возеҳ донишмандони забони арабӣ имконият дод, ки Камоли Хучандӣ аз Қуръони ази-мушшаъ сар қарда то тафсириҳои гуногуни он, таърихи паямбарон, авлиёву анбиё ва дигар ашхоси таърихию ривоятӣ, таърихи ислом, фикр ва дигар соҳаҳои илму донишро фаро бигирад. Қуръони шариф

барои Камол на танҳо барномаи ҳаёт, балки муҳимтарин сарчашмаи рушди тафаккури бадеӣ ва тараққиёти эҷодиёти шоир қарор ёфт. Дар иддаи ғазалҳои Камол номи пайambarоне ҳамчун Исо, Мӯсо, Аюб, Сулаймон, Иброҳим, Нӯҳ, ва дигарон дар санъати талмех истифода шудаанд, ки маъниҳои амиқро дар бар мегиранд. Камол ба шарофати исми шарифи эшон ба воқеаҳои таърихӣ, асотирӣ, ривоятҳои қиссаҳои ишора карда, тавассути онҳо фикру андешаҳои худро хеле мӯҷазу мушаххас иброз доштааст. Масалан:

*Дами Исо, ки ба ранҷур шифо мебахшад,
Дами нақд аз лаби ӯ қўй, ки ин дам бо ӯст (4,66).*

Камоли Хучандӣ дар чандин ғазал ишора ба қиссаи Юсуф ва Зулайхо мекунад:

*Бӯйи ту расонид зи Юсуф ба Зулайхо,
Ин наъразанон омаду он чомадарон рафт (4,75).*

* * *

*Ба меҳри Юсуф аз чон қатъ кун, қат,
Ба теге даст бибридан чӣ кор аст? (4,95).*

* * *

*Дорӣ сари Юсуф, бибур аз ҳар чӣ азиз аст,
К-он васл ба як даст буридан натавон ёфт (4,217).*

Қиссаи Юсуфу Зулайхо ва воқеаҳои, ки бо образи онҳо иртиботдоранд, дар Қуръон сураи Юсуф чун «беҳтарин дoston» рақам шудаанд.

Ҳамаи сарчашмаи чунин воқеаҳо аз образҳои қуръонӣ маъхуз аст. Ишораҳои Камол дар бораи «биҳишту дӯзах», «кавсару қиёмат», «кафши Хизру асои Мӯсо», «ояти кашшоф», «махзани асрор», «мифтоҳ», «ганҷи Қорун», «арафот», «Каъба», «дарахти Тӯбо», «оби ҳайвон», «оби Хизр», «Иброҳим», «Яъқуб», «Искандар» ва ғайра дар ғазалиёташ кам нестанд. Ин ҳама образҳо аз Қуръон ва зиндагиномаи пайғамбарон, ашхоси таърихӣ, анбиё ва монанди инҳост. Қас, то даме ки ин таърих, қисса ва ривоятҳои хуб надонад, ашъори Камолро ба таври бояду шояд маърифат карда наметавонад. Масалан, Камол дар чанде аз ғазалҳои номи Аёз ва Маҳмудро истифода мекунад:

*Гӯши Аёз аз нолаи бетоқатон гардад гарон,
Бар пушти пилон гар ниҳӣ бори дили Маҳмудро (4,45).*

* * *

*Аз шиқ хоҳ давлати боқӣ, ки дар чаҳон
Маҳмуд ҳар чӣ ёфт, зи зулфи Аёз ёфт (4,65).*

* * *

*Ба ҷафо дур шудан аз ту набошад маҳмуд,
Ҳар кучо пой Аёз аст, сари Маҳмуд аст (4,33).*

* * *

*Хубони ҷаҳон ҷумла гадоянду ту султон,
Шоҳони замон ҷумла Аёзанду ту Маҳмуд (4,299).*

* * *

*Маҳмудро чӣ ҷурм, ки шуд пойбанди ишқ,
Он фитнаҳо ҳама сари зулфи Аёз кард (4,344).*

* * *

*Бирехт пайкари Маҳмуду чаими ӯ дар хок
Ҳанӯз ҳам ба фироқи Аёз меборад (4,403).*

Аёз ва Маҳмуд ашхоси таърихианд. Аёз аслан номи ғуломи турки Султон Маҳмуди Ғазнавӣ буда, дар натиҷаи зиракӣ, ҳушёрӣ ва доноӣ вазири ӯ шудааст. Аёз хеле соҳибҷамол ва хушмуомила ҳам будааст. Ин аст, ки Султон Маҳмуд ӯро чун маҳбуб ҳам мепарваридааст. Муносибати онҳо аз замони салтанати Султон Маҳмуди Ғазнавӣ (998-1030) машҳур гардида, сипас дар адабиёти форсизабон чун рамзи ошиқу маъшук густариш ёфт.

Исмҳои таърихӣ, асотирӣ, воқеӣ ва амсоли инҳо дар ашъори Камол кам нестанд. Онҳо ба воқеаву ривоятҳои мухталиф мансубанд. Шоир он номҳоро вобаста ба ибрази ин ё он фикру андеша истифода мебарад. Махсусан, «Каломи шариф» ва қиссаҳои он дар роҳи изҳори ақоиди ирфонии Камол чун муҳимтарин сарчашма хизмат кардаанд. Дар ғазалҳои Камоли Ҳучандӣ низ паҳлӯҳои гуногуни ҳамин муносибат ишора шудаанд.

Дар як ғазали Камол чунин байт омадааст:

Ғар зулфи қачат бинад имом аз хами меҳроб,

Ҷуз сураи «Валлайл» нахонад ба имомат (4,173).

Ин ҷо зулфи қач ва сиёҳи маъшук ба торикии шаб нисбат дода шудааст. Зулфи сиёҳу зебои ёр чунон дили имомро рабуда, ки ба хотири он зулф «Валлайл» – сураи «Шаб»-ро меҳондааст.

Камоли Ҳучандӣ дар ғазалиёти худ аз чашмаи хушкнашавандаи эҷодиёти лафзии халқ - зарбулмасалу мақолҳо моҳирона истифода мебарад. Онҳо, ки таҷрибаи бисёрсола, хулосаҳои андешаю афкори халқро ҳамчун андарзу ҳикматҳо баён мекунанд, дар ашъори Камол низ барои тақвият ва исботи мулоҳизоти ӯ дар бораи зиндагӣ, муносибатҳои шахсию ҷамъиятии мардум корбаст шудаанд. Зарбулмасалу мақолҳо ба қолаби шеъри Камол ворид шуда, боз ҳам мӯҷазтар шудаанд, ба навиштаҳои ӯ хусну таровати тоза бахшидаанд, онҳоро ба тафаккури халқ наздиктар

кардаанд. Зарбулмасалҳо ва мақолҳо тобишҳои маъноии сухани Камолро ба чилва оварда, ба каломи шоир мазмунҳои мухталиф ворид сохтаанд. Образҳое, ки дар зарбулмасалу мақолҳо ҳастанд, мазмунан вазифаҳои хеле рангорангро ба ҷо меоваранд. Камол бо ёрии онҳо ба ин ё он воқеаи ҳаёт баҳо медиҳад ва андешаҳои худро ҷамъбаст менамояд. Агар ба ашъори Камол амиқтар назар афканем, ба хубӣ дарк менамоем, ки шоир зарбулмасалу мақолҳои халқиро ба маъниҳои аслию маҷозӣ ба қор мебарад, мазмуну моҳияти ибратомӯзи онҳоро ба эътибор мегирад. Камол зарбулмасал ва мақолҳоро гоҳо чун як қисми фикру андеша ва, баъзан, чун натиҷаи муҳокимаҳои ақлӣ истифода мебарад. Чунончи, ӯ дар байти зерин баробари қорбасти зарбулмасали «дӯст фидои раҳи дӯст» қиссаҳои Вомиқу Узро ва Лайлию Маҷнунро ҳамчун талмеҳ ёдовар шуда, аз «дӯст» илтиҷо менамояд, ки ӯро низ бидушад, то ки худро дар роҳи вафодорӣ ба қурбонӣ диҳад:

Масал аст ин, ки бувад «дӯст фидои раҳи дӯст»,

Кушт гам Вомиқу Маҷнун, ту бидуш низ маро (4,23).

Дар чунин мавридҳо зарбулмасалу мақолҳо қисми таркибии байту сатрҳо ва, умуман, ғазалиёти Камолро ташкил карда, боиси бо қувваи зиёд иброз доштани ҳиссу ҳаяҷони баланди эҳсосии шоир мешаванд.

Баъзе зарбулмасалҳо дар ғазалиёти Камол натиҷаю хулосаи ибратбахши ҳикояту ривоятҳои халқӣ мебошанд, ки дар зиндагӣ бояд аз онҳо пайравӣ кард. Чунончи, зарбулмасалест машҳур дар байни мардум: «Ту некӣ мекуну бар Дачла андоз, Ки Эзид дар биёбонат диҳад боз».

Камол қисми асосии ин андарзро бо тағйири ҷузъӣ дар чунин байти ошиқона ба қор мебарад:

Чашм агар хоки дарат ҷӯяд, фикан дар доманаш,

Мардумон гӯянд: «Некӯӣ куну афкан дар об» (4,62).

Зарбулмасали «Душманро ба шакар куш» дар байни мардум қарнҳост, ки машҳур аст. Маънии он душманро бо некӣ мағлуб кардан аст. Камол дар сатрҳои зайл ба он зарбулмасал ҳусну мазмуни тозае бахшидааст:

Ба шакар, гуфтаанд, душман куш,

Дӯстонро лабат ҷаро куштааст? (4,110).

Камоли Хучандӣ паҳлӯҳои мухталифу нозуки дурдонаи суханро дар таркиби зарбулмасалу мақолҳо чунон моҳирона ба риштаи назм мекашад, ки онҳо матлаби шоирро равшану барҷаста баён мекунанд ва ба ҳадаф мерасанд. Мисол:

*Гуфтӣ: «Паси ҳар тираגיע равшание ҳаст»,
Чун аст, ки ҳаргиз шаби моро саҳаре нест?! (4,209).*

Шикоятӣ шоир аз фурқати ёр, ба умеди ваъдаи висоли ӯ хун шудани дили ошиқ дар ин чо хеле мушаххас ифода ёфтааст. Дар чои дигар ҳамин маъниро хушбинона ба қалам меоварад:

*То чанд, Камол, ин ҳама андӯҳи ту з-он зулф,
Шаб гарчи дароз аст, ба ӯ ҳам саҳаре ҳаст (4,240).*

Зарбулмасали «Хар рафту расан бурд» маънии маҷозӣ дорад. Вай ба таври иҷборӣ аз даст рафтани дурри матлабро ифода мекунад. Хоҷа Камол дар ин мавриди муайян рақиби шумро ба «хар» ва сари зулфи маъшуқаро, ки ӯ аз дасти ошиқ рабудаст, ба «расан» нисбат дода, мефармояд:

*Бистонд рақибам сари зулфат зи кафу рафт,
Нав шуд масали кӯҳна, ки «хар рафту расан бурд» (4,283).*

Шоир баъзе зарбулмасалу мақолҳоро, ки маънии воқеӣ доранд, тағйир дода, ба афкори риндона созгор мекунад. Ба ин маънӣ сухан мазмуни аслии худро бо мундариҷаи маҷозӣ иваз менамояд.

«Ҳар чӣ бикорӣ, он даравӣ» мақолест машҳур дар байни хосу ом, ки аз санчиши ҳаёт бигзашта, то ба имрӯз умри дароз дорад. Хоҷа Камол ҳамин маъниро чунин ба қалам меоварад:

*Зи лаб ба чуръа бидеҳ обу тухми шират кор,
Ки хоҷа он даравад аз чаҳон, ки мекорад.*

Манзури шоир тухми некӣ дар дили одамон коштан аст, то дар байни чомеа нақӯӣ афзояд.

Дар байни халқ мақоли «Ранг бину ҳол пурс» хеле маъмул буда, чеҳраи инсон, ранги рӯйро чун баёнкунандаи вазъи моддию маънавӣ ва аҳволи саломатии ӯ таъкид месозад. Камол дар як ғазали худ, ки тобиши ҳаҷвӣ дорад, акси он мақолро чун киноя истифода мекунад:

*Ту зи мо васфи он чамол мапурс,
Лаби ӯ бину аз зулол мапурс.
Ақл гуфто: «Ба рӯи ӯ чунӣ?»
Гуфтамаиш: «Рӯй бину ҳол мапурс» (4,11).*

Дар байти зайл мақоли «Ангурро хуру боғашро мапурс» хеле муносиб афтадааст:

*Ба бӯса себи зақан гуфтамаиш: «Зи гулишани кист?»
Камол, гуфт: «Ту ангур хур, напурс аз боғ!» (4,51).*

Зарбулмасали «Девор муш дорад, муш гӯш дорад» огоҳ мекунад, ки дар ифшои роз эҳтиёт шарт аст, зеро касе онро ме-

тавонад бишнавад. Дар ғазали Камол ин зарбулмасал бо андак тағйир омада, аз суҳбати махрамонаи ошику маъшуқ беҳтар будани хабар наёфтани агёрро таъкид мекунад:

Девор гӯш дораду агёр низ чаши,

Мо чун кунем бо ту зи беруни дар сухан? (4,197).

Дар гуфтору рафтор, дар сухан ва амал риоя кардани меъёр яке аз хусусиятҳои ахлоқи ҳамида аст. Халқи тоҷик ҳамин матлабро бо зарбулмасалҳои «Ба гилеми худ (ё ки ба кӯрпаи худ) нигоҳ карда, пой дароз бикун» баён кардаанд. Вақте ки Камоли Хучандӣ, он шоири хоксору фурутан маъшуқаро ба ҳарами дили худ меҳонад ва бо ӯ наздикӣ меҷӯяд, маҳбуба нописандона мегӯяд, ки ҳадди худро нигоҳ дор. Ҳамин мазмун дар мақтаи як ғазали шоир хеле зебо ифода ёфтааст, ки он зарбулмасали зикраш рафтаро дар бар мегирад:

Ту кӣ, Камол, боре, ки бисоти қурб ҷӯӣ,

Зи ҳади гилеми худ по натавон дароз кардан (4,214).

Зарбулмасалу мақол ва ҳикматҳои форсӣ-тоҷикӣ дар дево-ни Камоли Хучандӣ фаровонанд. Онҳо ҳамчун тазохуроти ақлу хирад, фаросат ва заковати халқ, мундариҷаи иҷтимоӣ, фалсафӣ, ахлоқӣ ва тарбиявии ашъори шоирро ғанитар, амиқтар ва рангинтар кардаанд. Дар осори Камол онҳо қисми таркибии маънӣ ва саноеи шеърӣ ӯро ташкил додаанд. Ба ин васила офаридаҳои Камол ба халқ наздиктар шудаанд. Камол ба моли мардум тобишҳои мухталифи маънавӣ бахшид, чилваи паҳлӯҳои гуногуни суханро ба зухур овард, онҳоро бо суҳони тафаккури шоирӣ сайқал дода, дубора ба соҳибаш баргардонд.

Ҳамзамон, ҳуди Камол низ дар шеър маъниҳои амиқ, тоза ва рӯшан офарид, санъати каломи бадеиро мунаққаш сохт, нафистар, сермаънӣ, баландпарвоз кард. Табъи салими ӯ пайваста суҳанҳои нав меофарид, ки маъниҳои ғариб доштанд. Ҳуди ӯ ба ин ҳунараш ишора мекунад:

Суханҳои нав бишнавед аз Камол,

Ки инҳо дар ин рӯзҳо гуфтаем (4,99).

Ё ин ки дар бораи ягонагии мазмун ва шакл мефармояд:

Ёфт шуҳрат чу чамъ кард, Камол,

Ғазалу маънии ғариб бо ҳам (4,134).

Муроди мо ин аст, ки Хоча Камол зарбулмасалу мақолҳои халқӣ, таъбирҳои мӯҷазро дар ғазалиёти худ на танҳо ҳамчун як сарчашмаи файзбахши тафаккури бадеии халқ истифода мекард, балки худаш ҳам суҳанҳои ҳикматнок мегуфт. Онҳо тадриҷан аз

санчиши ҳаёт гузашта, ба зарбулмасалу мақол табдил меёфтанд ва моли халқ мешуданд.

Асоси мустақамии ин қабил гуфтаҳои Камоли Хучандӣ фикру андешаи амиқ ва нишонрас дар мисраъ ва байтҳост. Баъзе байтҳои шоир комилан ҳикматанд, дар бархе байтҳо ба хотири мисраи асосӣ мисраи дигар гуфта шудааст, ки вай ҳам аз маънии баланд тӯҳӣ нест. Ҳикмату андарзҳои Камол, ки дар қолаби зарбулмасалу мақолҳо афтодаанд, мазмуну моҳияти фалсафӣ, ахлоқӣ, иҷтимоӣ ва тарбиявӣ доранд. Чанде аз онҳоро намуна меоварем:

*Гар бадал кардӣ ба сад Фирдавс гарди кӯйи дӯст,
Ройгон аз даст додӣ хоки пои дӯстро (4,33).*

* * *

*Пеши ноаҳлон чӣ ҳосил зикри пурдонӣ, Камол,
Донаи гавҳар чӣ резӣ мурғи арзанхораро (4,43).*

* * *

*Ҳоли дарди худ муҳиб ҳаргиз нагӯяд бо табиб,
Сахт бедардӣ бувад нолидан аз дарди ҳабиб (4,55).*

* * *

*Чаври саги кӯйи ту нагӯям ба рақибон,
Аз дӯст ба душман натавон бурд шиқоят (4,146).*

* * *

*Зи қомати ту ба Тӯбо кашад дили зоҳид,
Касе, ки шиқ надорад, баландҳиммат нест (4,168).*

* * *

*Бе ту маро зиндагӣ ба кор наёяд,
Неъматӣ бе дӯст хушгӯвор наёяд (4,325).*

* * *

*Шӯҳӣ аз чашии ӯ аҷаб набувад,
Мардуми мастро адаб набувад (4,417).*

* * *

*Фарз кардем, ки сачҷода фикандӣ бар об,
Чун надорӣ гуҳари маърифате, кам зи хасӣ (4,390).*

Як рӯҷӯи иҷмолӣ ба сарчашмаҳои эҷодиёти Хоҷа Камол моро ба хулосае овард, ки шоири мо аз Куръони шариф то ҳадисҳои Расули акрам, аз осори пешвоёни абарқудрати назми форсӣ-тоҷикӣ то осори ҳақимони донишманд, аз асотир то адабиёти шифоҳии халқ тамоми мероси илмию адабӣ ва фарҳангии гузашта ва муосири худро аз худ карда, мазмуну моҳияти асосии онҳоро дар таҷрибаи адабӣ истифода бурдааст. Инҳо аз доираи

васеи донишҳои динӣ, фалсафӣ, адабӣ ва фарҳангии Камоли Хучандӣ далолат мекунад. Хамаи онҳо дар роҳи ташаккул ва тақомули ҷаҳонбинии Шайх ва шоир, рушду камоли равияҳои асосии ғоявию бадеии эҷодиёт ва муайян шудани сабки инфиродии адабии ӯ нақши хеле муҳим бозидаанд.

Пайнавишт:

1. Айнӣ, Садриддин. Камоли Хучандӣ /Куллийёт.-Ҷ.11. –Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1963. –с. 222-231.
2. Амир Хусрав. Осори мунтахаб. –Ҷ. 4. –Душанбе: Ирфон, 1975.
3. Асадуллоҳ, Саъдуллоҳ. Хоча Камол ва Амир Хусрави Дехлавӣ //Ҳақиқати Ленинобод, 14 майи 1994.
4. Девони Шайх Камоли Хучандӣ (ҳамроҳ бо шарҳи ҳолу зиндагонӣ) /Ба эҳтимоми Эрачи Гулисурхӣ. -Ҷ.1. ва -Ҷ.2. –Техрон: Суруш, 1374х. -1290 с.
5. Мавлоно Ҷалолиддин Муҳаммади Балхӣ. Маснавии маънавӣ (дар асоси матни Р.Никелсон ва муқобилаҳо бо дигар нусхаҳо). –Техрон, Нашри Замон, 2001. -728 с.
6. Мирзоев Абдулғанӣ. Камол ва як шарти муҳими омӯхтани ӯ /Сездаҳ мақола. –Душанбе: Ирфон, 1977. –с. 191-198.

МЕРОСИ АДАБИИ КАМОЛИ ХУЧАНДӢ ДАР ҲИНДУСТОН

Камоли Хучандӣ дар таърихи тоҷику форсӣ ҳамчун шоири ғазалсаро мақоми бузург дорад. Ғазалиёти ӯ дар мамолики гуногуни дунё интишор ёфтааст. Ин ҷо мо мехоҳем роҷеъ ба осори Камоли Хучандӣ, ки дар авохири соли 1981 ва авоили соли 1982 аз осорхонаҳо, китобхонаҳо ва бойгонихои Ҳиндустон гирд овардаем, тааммул кунем.

Дар китобхонаи Мавлоно Озоди Донишгоҳи Алигарҳи Ҳиндустон чаҳор нусхаи девони Камоли Хучандӣ нигоҳдорӣ мешавад. Баъд аз мутолиаи онҳо маълум гардид, ки як нусхаи девон ба хато ба ду қисмат ҷудо шудааст. Нусхаи аввали девон бо ҳарфи «мим»-и қофия ба поён расида ва нусхаи дувум аз ҳарфи «нун»-и қофия оғоз мешавад. Андоза, ҳусни хат ва қоғазӣ ҳар ду нусха ба ҳам монанданд.

Аз се нусхаи девони Камоли Хучандӣ як нусха хеле ҷолиб аст, вале, мутаассифона, фоқиди соли истинсоҳ буда ва метавон онро ба қарнҳои понздаҳум-шонздаҳуми мелодӣ мансуб донист. Ашхоси номаълум дар вақтҳои гуногун дар сафаҳоти холии нусха ёддоштҳои навиштаанд, ки ба аҳволу осори Камол иртибот дошта, равшангари мақоми ӯ дар кишвари Ҳиндустон аст. Аз ҷумла, дар барги аввали нусха хаттоти хушнависе бо хати ҷалӣ ин абётро навиштааст:

Ҳар кас, ки дар ин китоб наззора кунад,

Ёди дили ошиқони бечора кунад.

Сад тир хурад, гар назаре тез кунад,

Сад пора шавад, гар варақе пора кунад.

Шояд ин хитоба сабаб шудааст, ки нусхаи мазкур бидуни ҳеч осебе то ба замони мо бирасад. Дар сафаҳоти холии нусха, ҳамчунин, иқтибосҳои аз тазкираҳои гуногун дар бораи Камоли Хучандӣ нақл шудаанд.

Нусхаи дигари девони Камоли Хучандӣ, ки дар китобхонаи мазкур маҳфуз аст, аввалу охир надорад. Аз таърихе, ки дар ҳошияи варақи аввал сабт шудааст, маълум мегардад, ки ин нусха дар солҳои шасти қарни ҳаҷдаҳуми мелодӣ навишта шудааст.

Дар китобхонаи Донишгоҳи Усмонияи шаҳри Ҳайдаробод

нусхае бас зебо аз девони шоир мавҷуд аст, ки дар дувуми моҳи сафари соли 1142 ҳичрӣ аз ҷониби котиби номаълуме китобат шудааст. Ҳамин гуна нусхаи гулкоришудае дар бойгонии шаҳри мазкур низ нигоҳдорӣ мешавад. Дар ин нусха ба ҷуз девони Камол, ашъори шоир Носир низ ҷой дода шудааст. Ҳамчунин, дар бойгонии мазкур ду нусхаи дигар аз девони Камол маҳфуз аст, ки яке ҷайбӣ буда ва дигаре дорои 452 сафҳа мебошад ва бо ин байти шоир поён меёбад:

Фитад аз сари сабзи мо кулоҳ(?),

Ба ҷое, ки ҳаргиз нарӯяд гиёҳ.

Ҳар се нусха дар қарни ҳаждаҳум китобат шудаанд.

Дар китобхонаи Худобаҳши шаҳри Патнаи вилояти Биҳор ҷаҳор нусха аз девони Камол маҳфузанд. Яке аз онҳо дар феҳрасти китобхона ба иштибоҳ девони Камоли Исмоил зикр шудааст. Вале дар моҳи сентябри соли 1981 м. хонандае нусхаи мазкурро бо девонҳои ҳар ду Камол муқоиса намуда, дар ҳошияи варақи аввал навиштааст: «Ин девон аз Камоли Хучандӣ аст, на аз Камоли Исмоил». Чунин иштибоҳҳое дар бархе аз маҷмӯаҳои дигар аз китобхонаҳои Ҳиндустон низ ба назар мерасад.

Бавижа, ду нусхаи китобхонаи шаҳри Патна шоёни тавачҷуханд. Нусхаи шумораи 471 дар соли 886 ҳичрӣ/1482 милодӣ китобат шуда ва шомили 310 барг аст. Ин нусха аз нусхаҳои қадимӣ буда, барои омода кардани чопҳои илмиву интиқодӣ метавонад кӯмак намояд. Ин нусха аз лиҳози китобат низ хеле ҷолиб буда ва бо хате ба ниҳоят зебо истинсоҳ шудааст. Нусхаи дигар, ки таҳти шумораи 472 маҳфуз аст, дар соли 992 ҳичрӣ/1584 мелодӣ китобат шуда, 226 баргро дар бар мегирад. Дар ҳошияи девон бо рангҳои сиёҳ ва қирмиз байтҳои гуногуни ҳуди Камолу шоирони дигар сабт шудаанд, ки ҷиҳати таҳқиқи қиёсии ашъори шоир бисёр судманданд.

Нусхаҳои зиёде аз девони Камоли Хучандӣ дар китобхонаи Ризои шаҳри Ромпур маҳфузанд, ки як нусхаи он дар соли 978 ҳичрӣ/1571 мелодӣ сурат гирифта ва бо ҷумлаҳои зайл анҷом пазируфтааст: «Итмоми китоб дар балдаи фохираи ҳазрати Дехлӣ. ал-абд-ул-фақир ал-ҳақир Фатҳхон ибни Исроил ба ёдгор навиштам ман ин китобро, вагарна хати ман лоиқи китобат нест». Нусхаи дигар, ки шомили сесад барг аст, бо ҷумлаи зер поён ёфтааст: «Таммати-л-китоб ба фармудаи ҳазрати нувоби номдори гардуниқтидор Муҳаммадсаидхон ба таърихи 3 шаҳри чимодиюссонӣ санаи сабъа ва алф, катабаҳу Ҷалолуддин Маҳмуд

ал-Ҳусайн». Дар нусхаи дигар девони Камоли Хучандӣ бо девони Салим бо ҳам омадааст. Дар китобхонаи мазкур нусхае таҳти унвони «мачмӯаи давовин» мавҷуд аст, ки дар соли 1188 ҳиҷрӣ / 1775 мелодӣ китобат шуда ва ёздаҳ барги онро «Интихоби девони Камоли Хучандӣ» ташкил медиҳад. Дар «Академияи Ғолиб» нусхае аз девони Камоли Хучандӣ ниғаҳдорӣ мешавад, ки дар сафҳаи охири он номи котиб Муҳаммад Толиб ибни Муллоҳасан ал-Шабдорӣ сабт шудааст. Дар поёни нусха абёти зайл оварда шудааст:

*Эй булбули хушнагма зи мо бод саломат,
 Ҳар мург, ки бар сидра ҳамин нагма сарояд.
 Номи ту аз он хурд шуд аз модари фитрат.
 К-он хурдишинос ҳам аз табъи ту зояд.
 Ҳар нақш, ки дар парда нуҳуфтӣ зи наю чанг,
 Чуз моҳи наваш Зӯҳра ба ангушт сарояд.*

Аксар нусхаҳои девони Камоли Хучандӣ дар Ҳиндустон китобатшуда, барои ҳокимони ин кишвар омода гардидааст. Таваҷҷуҳи зиёди аҳли дарбори Темуриёни Ҳиндро ба ашъори Камоли Хучандӣ аз баёзи китобхонаи Худобаҳши шаҳри Патна ҳам метавон пай бурд. Баёзи 9 зулқаъдаи соли 1052 ҳиҷрӣ бо хати насхи зебо китобат шудааст. Дар барги аввал дар девораҳои заррин номи шоироне, ки ашъорашон сабт шудааст, омадааст. Аз ҷумла, исми шоирон: Сайид Қосими Анвор, Камоли Хучандӣ, Шайх Саъдӣ, Ҳофиз, Хусрав, Мавлоно, Амир Ҳасан, Носиралӣ, Мавлоно Имод, Мавлоно Озарӣ, Мавлоно Амиршоҳӣ, Мавлоно Хаёлии Тӯсӣ, Мавлоно Бисотӣ, Мавлоно Котибӣ, Ҳоча Салмон, Мавлоно Муштарӣ, Мавлоно Убайд, Саид Ҷалол, Ҳоча Исмаи. Дар доираи бузургу васат доираҳои кӯчаки ҷумлаҳои зер навишта шудаанд: «Аз ҷумлаи кутуби хазинаи омираи султони салотини аъзам, ҳокони хавоқини Мукаррамшоҳӣ динпарвари исломпаноҳ, сояи баланди пояи инояти оли султон Абдуллоҳи Қутбшоҳ... ин мачмӯа гулдастае аст ба гулшани суханварӣ ва андалебони ҷодуалҳони чорбоғи нуктаофарини дақиқпарварӣ, ки латофату назокату фасоҳату балоғати ҳаждаҳ ҳазор олами маонӣ дар он мундариҷ аст, гулҳои димоғпарвари абёту ғазалашро интихоб намудаанд ва асомии сомӣ ва номии он шуарои азимушшаън, ки ҳар як маркази доираи суханофарин аст. Дар доирае, ки гирди ин кашида шуда, марқум аст». Ин суханон ба Камоли Хучандӣ низ иртибот дорад. Аз навиштаи котиби нусха маълум

мегардад, ки баёзи мазкур барои султон Абдуллоҳи Қутбшоҳӣ тартиб дода шудааст. Хонадони Қутбшоҳиён аз соли 1618 то соли 1687 мелодӣ дар вилояти Дакан ҳукмронӣ кардаанд ва пойтахти онҳо шаҳри Ҳайдаробод буд. Ин нусха аз он ҷо ба шаҳри Патна бурда шудааст. Хонандагони нусха баъд аз мутолиаи он чунин ёддоштҳое кардаанд: «Ганчинаи саодат», «Оламитарин намуна». Дар поёни нусха омадааст: «Рӯзи Душанбе ба таърихи 3 моҳи мубораки зулкаъдаи санаи 52». Ин шоҳиди раъно ба дӯшизаи саркардаи ҳусни боҳиммат иборат аз маҷмӯаи мунтахаб-ул-ашъори балоғатмашхури он каломони замон аст, итмому таҳлил пазируфт». Дар баёз таҳти унвони «Қамоли Хучандӣ фармояд» бист шеърӣ шоир, ки иборат аст аз яксаду чихил байт, нақл шудааст.

Ашъори Қамоли Хучандӣ дар баёзҳои дигари китобхонаҳои гуногуни Ҳиндустон низ ба назар мерасад. Аз ҷумла, дар китобхонаи Донишгоҳи Усмони шаҳри Ҳайдаробод китобе таҳти унвони «Интихоби каломи шуарои мутақаддим» маҳфуз аст. Дар он се газали Қамоли Хучандӣ низ мавҷуд аст. Маҷмӯа бо байти зайл ба поён мерасад:

*Хоксорони ҷаҳонро ба ҳақорат манигар,
Ту чӣ донӣ, ки дар ин гард саворе бошад.*

Дар китобхонаи Мавлоно Озоди Донишгоҳи Алигарҳ нусхае таҳти унвони «Маҷмӯаи каломи шуарои форсиву туркӣ» нигоҳ дошта мешавад, ки ашъори 237 шоирро фаро мегирад. Дар он яксаду як байти шеърӣ Қамоли Хучандӣ ҷой дода шудааст.

Ашъори Қамоли Хучандӣ дар нусхаҳои фаровони китобхонаҳои Кашмир низ мавҷуд аст. Аз ҷумла, дар захираи дастнависҳои Донишгоҳи Кашмир таҳти шумораи 957 девони мукаммали шоир ниғаҳдорӣ мешавад, ки дар савуми моҳи рабеъулаввали санаи 1273 ҳичрӣ китобат ёфтааст. Дар «Баёзи форсӣ»-и китобхонаи мазкур низ дар бист саҳифа шеърҳои шоир ҷой дода шудаанд.

Дар китобхонаи Донишгоҳи Усмони шаҳри Ҳайдаробод нусхае таҳти унвони «Мунтахаботи рубоӣ» маҳфуз аст, ки бо рубоии зерини Рӯдакӣ оғоз мешавад:

*Ҳон, Рӯдакӣ аз қайди гам озод бизӣ,
Бо хотири хурраму дили шод бизӣ.
Вайронии худ мангару ободии даҳр,
Вайронии даҳр бину озод бизӣ.*

Дар ин маҷмӯа ду рубоии Қамоли Хучандӣ низ ба назар мерасад. Ба тавре ки мебинем, ашъори Қамоли Хучандӣ дар

Ҳиндустон шуҳрати бисёр доштааст. Мо ин ҷо рочез ба нусхаҳои баъзе китобхонаҳои Ҳиндустон, ки зимни сафарҳои худ ба он кишвар боздид намудем, суҳан рондем. Бешак, дар ганчинаҳои дигари нусхаҳои хаттии ин кишвар низ нусхаҳои зиёде аз маҷмӯаи ашъори Камоли Хучандӣ маҳфуз аст, ки пайдо кардану мавриди баррасӣ қарор додани онҳо сафаҳоти торики аҳволу ашъори шоирро рӯшантар хоҳад кард.

ОСОРИ КАМОЛИ ХУЧАНДӢ

Мероси адабии бокигузоштаи Камоли Хучандӣ чандон зиёд нест. Аз худ девоне боқӣ гузоштааст, ки дар китобхонаҳои олам нусхаҳои қаламии он хеле зиёданд. Ин девон чандин бор тартиб дода шудааст. Бинобар гуфтаи Фурсати Шерозӣ, ӯ дар даст аз Камоли Хучандӣ девоне доштааст, ки соли 771 ҳиҷрӣ – 1369 мелодӣ китобат шуда будааст. Нусхаи дигари девон, ки соли 801/1395 истинсоҳ шудааст, дар китобхонаи донишманди маъруфи эронӣ шодровон Алиасғари Ҳикмат мавҷуд будааст. Мувофиқи навиштаи феҳристнигори эронӣ Ибни Юсуфи Шерозӣ, дастнависи рақами 266 китобхонаи Мадрасаи олии Сипаҳсолори Техрон, ки соли 821 ҳиҷрӣ – 1417 мелодӣ, пас аз 17 соли марги Камол, аз тарафи Алии Домғонӣ рӯйбардор шудааст, шомили дебочаест, ки дар он таъкид мегардад, ки нусхаи мазкур ғазалҳои Камолро, ки пеш аз баргаштани ӯ аз Сарой ба Табрез, яъне ҳангоми дурӣ аз Табрез суруда шудаанд, фаро мегирад. Ибни Юсуфи Шерозӣ менависад: “Дар муқаддимаи ин девон мақоми ирфону иршоди Камоли Хучандӣ ва алоқамандии муридони ба асари вай тазаққур дода шудаву чомеъ (чамъоварандагону нусхабардорон) гӯянд, ки ин девони вай шомили тамоми ашъору ғазалиётест, ки пеш аз рафтани аз Табрез ва дар ҳангоми ҳиҷрон аз он шаҳр сурудаанд ва инак, ки мурочиат кардаанд, барои истифодаи алоқамандон мураттаб гардид” (5,663-664).

Баъдтар ношири матни интиқодии тозаи девони Камоли Хучандӣ (Техрон, 1374) оқои Эраҷи Гулисурҳӣ менависад, ки ниғориши ин нусха “дар замони зинда будани Камоли Хучандӣ пас аз бозгашт аз Сарой ва иқомат дар хонаҳои худ, яъне соли 798/1397 – А.А.) ҳиҷрӣ худуди оғози қарни нухум чамъоварӣ шуда буд. Ин нусха ба хатти Алии Домғонист ва дар соли 821 /1417-А.А.) ниғориши он поён ёфтааст. Мазияти бузурги нусха вучуди як муқаддима аст ва ин нахустин девони Камоли Хучандист, ки дорои муқаддима мебошад ва муқаддимаи он низ дорои фавоиди фаровонест, монанди таърихи рафтани Камол ба сӯи Сарой ва таърихи бозгаштанаш ва чигунагии оғози китобати девон бо ин тавзеҳ, ки ашъори чамъоваришуда бештар ҳамонҳост, ки Шайх дар даврони иқомат дар Сарой сурудааст” (2,15-16).

Азбаски асли ин девон аз ҳамон шеърхое таркиб ёфтааст, ки баъди аз Сарой ба Табрз баргаштани Камол ва ё ҳангоми ҳанӯз дар Сарой будани шоир суруда шудаанд, албатта, дар он бисёр шеърҳои Камол, ки баъд иншо шудаанд, мавҷуд нестанд. Бинобар ҳамин, он нусха танҳо як қасида, 817 ғазал, 71 қитъа, 11 рубоӣ ва 14 муаммо ро шомил аст. Оқои Эраҷи Гулисурхӣ ба ашъори ғавқ, ки дар нусхаи истинсохи соли 859 / 1455 низ мавҷуданд, аз рӯи наشري К.Шидфар (Маскав, 1975) се қасида, 163 ғазал, 30 қитъа, 1 рубоии мустазод, 2 тарона, 1 муаммо, 1 маснавии кӯтоҳ ва 6 фард (такбайт) –ро илова карда, ба таъб расонид. Тадвини асли нусхаи қаламии ин девон соли 798 ва ё дар ҳудуди 800 ҳиҷрӣ (яъне солҳои 1397-1400 мелодӣ) бо кӯшиши муридону мухлисони Камоли Хучандӣ сурат гирифтааст. Албатта, дар давоми беш аз бист сол мураттаб гардидани девони ҳаҷман на чандон бузург (дар ҳаҷми тақрибан 7000 байт) ақлпазир нест. Бар замми ин, Шайх аз мухлисони худ тақозо мекунад, ки ҳангоми китобати ҳар нусха ашъори ӯро бе каму кост ва бе ҳеҷ гуна ислоҳу тағйир сабт намоянд:

*Мақун хоҷа, ислоҳи шеъри Камол,
Қабул аз ту, аз банда фармудан аст.
Ки пеши ман ислоҳи шеъре чунин,
Ба гил байти маъмур андудан аст.*

Аз ин рӯ, ба андешаи ман солҳои 798-800 ҳиҷрӣ – 1397-1400 мелодӣ санаи тадвини асли девон ҳангоми зиндагии шоир дар Волиёнкӯҳ дар хонақоҳи Камоли Хучандӣ буда, соли 821 ҳиҷрӣ (1418 мелодӣ) таърихи китобат ва нусхабардории он аст. Ин нусхаи муътабар акнун таҳти рақами 266 дар ганҷинаи кутуби хаттии Китобхонаи Шаҳид Мутаҳҳарӣ ниғаҳдорӣ мешавад. Чунонки ишорат рафт, асли девон дар Валиёнкӯҳи Табрз дар хонақоҳи Камоли Хучандӣ, тадвин шудааст, аммо нусхаи мавсуфро Алии Домғонӣ дар моҳи зилҳиҷҷаи санаи 821 ҳиҷрӣ – 1418 мелодӣ дар Язд рӯйбардор намудааст, ки дар ҳеҷ сурат ин таърихро наметавон чун давоми таърихи тадвини девоне донист, ки соли 798 ҳиҷрӣ дар Табрз барои сурат гирифтани он иқдом шудааст. Дар воқеъ ҳам, аз он нусхаи анҷомпазируфта нусхаҳои дигаре низ бардошта шудааст, ки нусхаи хаттии девони Камоли Хучандӣ, ки соли 859 ҳиҷрӣ (1455 мелодӣ) ба хатти Муҳаммади Ҷомӣ, ки шояд бародари Абдурраҳмони Ҷомӣ бошад, интинсоҳ гардидааст, аз қабиле он бошад. Дар пушти сафҳаи аввали он чунин навишта шудааст: “Бирасми хизонати-л-кутуби ас-султони-л-аъзам Абулқосим Бобур Баҳодурхон, халладаллоҳу ва султонаҳу, би саъйи-л-ъабди-

з-заъиф Шайх Ҳочӣ Ҳасани Хондор”. Дар охири китоб сабт гардидааст: “Нигориши Муҳаммад ал-Ҷомӣ дар авосити моҳи чимодиюлаввали санаи 859 ҳичрӣ”. Нимаи моҳи чимодиюлаввали санаи 859 ба моҳи июли соли 1455 баробар аст. Ба қавли Б.Мақсудов ҳаҷми нусхаи қаламии мавсуф 143 варақ буда, тақрибан дорои 8400 байт аст. Ҳамчунин, ҷӣ навъе ки зикраш гузашт, дар китобхонаи Остони Қудси Разавии Машҳад нусхаи қаламие таҳти шумораи 4739 маҳфуз аст, ки онро дар ҳудуди соли 800 ҳичрӣ (1397 мелодӣ) яке аз мухлисони Камоли Хучандӣ чамъ овардааст. Роҷеъ ба нусхаи мавсуф Аҳмад Гулчини Маонӣ чунин қайде дорад: “Девони Камоли Хучандӣ. Нусхаи нафису мумтоз, ки дар ҳаёти шоир танзим гардидаву чомаъи девон дебочаи муфассале бар он нигоштааст, ки дар нусхаҳои дигар дида нашуда. Мутаассифона, оғозу анҷоми дебоча ва аз аввали ғазалиёту охири нусха афтодааст” (1,497). Аслан гап дар сари он аст, ки эҳтимол ҳуди Камол девонашро тартиб надода бошад, зеро ӯ дар як қитъаи хеш аз кам ва барои тадвини девон нокифоя будани ашъори худ изҳори ақида мекунад:

Гуфт соҳибдиле ба ман, ки чарост,

Ки туро шеър ҳасту девон нест?

Гуфтам: “Аз баҳри он ки чун дигарон,

Сухани ман пуру фаровон нест”.

Гуфт: “Ҳарчанд гуфтаи ту кам аст,

Камтар аз гуфтаҳои эшон нест!”

Ба ҳар ҳол нусхаҳои мукаммали девони Камоли Хучандӣ маълуму машҳур будааст. Ҳаҷми онро тазкиранависи асри XVI Абдуллоҳи Кобулӣ 14.000 байт гуфтааст (3,128а). Вале тазкиранависи дигари асри XVI Тақии Кошӣ менависад: “Девони шеъри вай, он чи ба назари ин муаллиф расид, қариб ба даҳ ҳазор байт бувад, муштамил ба ғазал ва муқаттаот ва рубоӣ ва гӯё, Шайхро ба ғайр аз девони ғазал шеъри дигар нест ва ба мадҳи мулук ва қасоид ва маснавиёт илтифот нанамуда. Зоҳиран, аз ҳуди ҳамин девон ҳам баъзе ашъори Камол аз байн рафтааст, зеро девони чопи Табрези шоир шомили 6974 байт буда, дар он бисёр ғазалҳои машҳури Камол, ҳатто ғазалҳои “Ҷонро ба ҷуз лабони ту оби ҳаёт нест”, “Ё Раб, ин дарди дилу фурқати ҷонон то кай?”, “Дил муқими кӯи ҷонон асту ман ин ҷо ғариб” ва амсоли инҳо дохил нашудаанд. Аз ин ҷиҳат, ин девонро наметавон комил шумурд. Профессор Ш.Ҳусейнзода, ки доир ба эҷодиёти Камол дар давоми қариб ним аср тадқиқоти махсус бурдааст, ҳаҷми ашъори нусхаҳои хаттии

девони Камолро, ки дар китобхонаҳои Тоҷикистону Ёзбекистон маҳфузанд, 7989 муайян мекунад. Бадриддин Мақсудов, ки низ чанд солро ба таҳқиқу пажӯҳиши осори Камоли Хучандӣ гузаронидааст, миқдори ашъори дастраси ӯро 8156 шуморидааст.

Нахустин бор кай, аз тарафи кӣ ва дар кучо мураттаб гардидани девони Камоли Хучандӣ маълум нест. Натиҷаи кӯшиши нахустин шояд ҳамон девоне бошад, ки соли 771/1369 тадвин гардида будааст. Ба ҳар ҳол, ҳуди Камол, ки дар мавриде барои тадвини девон нокифоя будани ашъори хешро таъкид карда буд, дар мавриди дигар аз мавҷудияти девони худ сухан ба миён меорад:

*Табъи ту, Камол, кимиёест,
К-аз вай сухани ту ҳамчу зар шуд!
Девони ту дӣ яке ҳамехонд,
Дидам, ки даҳон-и пуришакар шуд!
Аз гояти лутфу обдорӣ,
Ҳосид суханат шуниду тар шуд!*

Чунги ашъоре, ки хеле қадима буда, дар қатори ашъори чанд нафар шоирони асри XIV мелодӣ 18 ғазали Камолро низ шомил будааст, дар нашри девони Камол, ки онро Азизи Давлатободӣ истифода бурдааст, ба ҷои вожаи “Ҳосид” номи “Ҳофиз”-ро сабт кардааст, ки якин мурод Ҳофизӣ Шерозист. Аз ин нукта метавон ба ҳулосае омад, ки девони Камоли Хучандӣ дар замони зиндагии Ҳофиз (ваф.1389 мелодӣ) дар маҳфилҳои адабӣ дар гардиш будааст. Ин матлаб низ мусаллам аст, ки девони Камоли Хучандӣ ҳанӯз дар замони зиндагии ҳуди шоир шуҳрати азиме касб намуфта, даст ба даст мегаштааст. Ба ин нукта чандин бор дар он вақт тадвин шудани он бурҳони гӯест. Аз ин гузашта, ҳуди Камол гаштаву баргашта дар фахрияҳои хеш таъкид менамояд, ки ягона дороии ӯ ҳамин дарахти маонист, ки талабгорони он аҳли фазл буда, зарталабону ҷоҳпарастон ба он майле надоранд:

*Зарталабон ҳамчу дур ҳалқабагӯи омаданд,
Шукр, к-аз озодагӣ банда дар он силк нест!
Бог агарам нест, ҳаст нахли маонӣ басте,
Нахли маро баргу шох, ҷуз варақу килк нест.
Ҳомаи мулкии ман нест ба ҷуз байти шеър,
Мулки дигар қофияст, қофия худ милк нест!*

Баръакси “зарталабон”, санъатталабони замони шоир ҳамеша хоҳони сухани Камоли Хучандӣ буда, дарёфти онро барои худ неъматӣ осмонӣ мешумурдаанд. Камол худ дар мавриде бо камоли ифтихор изҳор менамояд, ки суханҳои ӯ сеҳр буда, ху-

даш барои санъатталабон беҳтарин устои фан аст:

*Сеҳр аст, Камол, ин суханон, бод ҳалолат,
Санъатталабон беҳ зи ту устод наёбанд.*

Вале, бо ин ҳама, аз кадом вақт ба шеърнависӣ оғоз намудани Камол ва чун устод эътироф шудани ӯро муайян кардан душвор аст. Ба ҳар ҳол ӯ аз ибтидо соҳиби таъби худодод, заковати фитрӣ ва салиқаи табиӣ будааст. Вай дар як ғазали хеш, ки аз ҷавонӣ, ошиқӣ ва мастиҳои худ хабар медиҳад:

*Камол, аз дунӣши дунам чӣ тарсонӣ, чӣ мегӯӣ,
Ҷавонам, ошиқам, мастам, гам аз дунӣи дун дорам.*

-байтҳои ниҳоят олии дорад, ки далели даъвои болост:

*Ту ҳамчун субҳ механдиву ман чун шамъ мегирям,
Намедонӣ, ки ин ҳолат ман аз сӯзи дарун дорам!*

Ба ин маънӣ шоир дуруст мефармояд, ки ҳамзамонҳояш малоҳати сухану латофати гуфтори ӯро чун асрори илоҳӣ ва лутфи Худовандӣ мепазирӯфтаанд:

*Инҳо на мақолати Камол аст,
Асрори Худост, ин ғазал нест.*

Ва ё:

*Дар сухан лутфи илоҳӣ ба ту ёр аст, Камол,
В-арна сад сол ба фикр ин суханон натвон сохт!*

Ба тарзи куллӣ, Камоли Хучандӣ девони худро боғи пургули маонӣ шумурда, ашъори дигаронро чун хори сари девор ҳисоб мекунад, ки барои муҳофизати боғ ва самароти он хизмат менамоянд:

*Богест пур аз гули маонӣ
Девони Камол, тозааш дор.
Шеъри дигарон чу хорбасте
Перомуни он ба ҷои девор.
То сунбулу наргисаш начинанд
Дуздони гули риёзи ашъор!*

Дарвоқеъ, ғазалҳои равону соф ва мастибахшу шодиовари Камолро хонда ва ё шунуфта, кас бидуни ихтиёр байти худи ӯро ба забон меорад, ки фармудааст:

*Аҳсант, Камол, ин на ғазал, оби ҳаёт аст,
Имрӯз бад-ин лутфу равонӣ сухани кист?!*

Барҳақ, Камол шоири латифгуфтор, суханпардозӣ ғарибхаёл ва адиби ниҳоят бориксанҷ аст. Ҳар як байти ӯ як мазмуни баланд, ҳаёлотӣ латиф ва маонии бикре дорад. Абдуррахмони Ҷомӣ ин матлабро дақиқона пай бурда, дар “Баҳористон” қайд

кардааст: “Вай дар латофати сухан ва диққати маонӣ ба мартабаест, ки беш аз он мутасаввир нест” (4,107). Худи Камол ҳам дар мавридҳои зиёд ҳештанро тӯтиву булбул ва андалеб хонда, девони худро “боғи пур аз гули маонӣ” мешуморад ва таъкид мекунад, ки ашъори ӯ душворфаҳм аст, аз болои онҳо сатҳӣ набояд гузашт. Аз ин рӯ, ғазалҳои ӯро бо камоли сабру тааммул мутолиа намуда, он гоҳ ба дарки маъниҳои нозуки он расидан мумкин аст. Шоир мефармояд:

*Чу девони Камол афтад ба дастат,
Навис аз шеъри ӯ чандон, ки хоҳӣ.
Хаёлотии ғарибу лутфи ҳарфаи
Агар хоҳӣ, ки дарёбӣ камоҳӣ,
Зи ҳар лафзи равои мағзар чу хома,
Ба ҳар ҳарфе фурӯ раво чун сиёҳӣ!*

Девони Камол, бар замми ғазал, дорои як силсила қитъаву рубоӣ низ мебошад.

Қитъаҳои Камол бештар оҳанги ҳаҷвӣ ва шӯҳӣ дошта, баъзеашон ба мавзӯҳои ахлоқ низ бахшида шудаанд. Махсусан, қитъаҳои ҳаҷвӣ ва шӯҳиомези ӯ пурмалоҳат ва завқбахш мебошанд. Ба шеваи баёни ин қитъа тавачҷу фармоид:

*Хостам аз ходими матбах ҳисоб
Баррае, к-он кушту бар сепоя бурд.
Гуфт: “Бар расми фидо, к-он суди туст,
Ҳашиви он ҳамсоия бемоя бурд.
Пиҳу гурда ҳоҷи саққо гирифт,
Ширдонро гандатири доя бурд”.
Гуфтамаи: “Дилро кучо бурдӣ, ки нест”.
Гуфт: “Дилро духтари ҳамсоия бурд”.*

Баробари лутфи сухан дар қитъаҳои Камол фаҳрия, лаҳзаҳои зиндагӣ, ақоиду ҷаҳонбинӣ ва афкори панду насиҳатии ӯ баён гардида, аз онҳо муносибати шоир нисбат ба ҳодисаҳои замони худ ва баъзе муосиронаш ифода ёфтаанд:

*Киса макун аз зару сим, эй писар,
Кисабуронанд дар ин раҳгузар!
Кисатиҳӣ бошу биёсо, Камол,
Ҳар кӣ тиҳикисатар, осудатар.*

Чаро қитъаҳои Камол ин қадар гуворо ва дилпазиранд? Чунки ӯ аз имкониятҳои лафз, оҳангу тобишҳои калима, лутфи сухан ва аломатҳои ашъ моҳирона истифода мебарад, мисли чашмакҳои най ва гӯшакҳои уд дар қитъаи зайл:

Най ба овози уд гуфт нухуфт:
“Ҳама чашмем, то бурун ой!”.
Уд гуфташ, ки: “Ростӣ, мо низ,
Ҳама гӯшем, то чӣ фармоӣ”.

Қитъаи дигар, ки бо баёне латиф иншо гардидааст, низ устодона ба қалам омадааст:

Мо зи таширфи Мир Абдуллоҳ,
Нек осудаву қавӣ шодем.
Нест моро зи суҳбаташ гилае,
Лекин аз гӯши ӯ ба фарёдем!

Матлаб дар қитъаҳои Камол ба танз, вале расо баён мешавад. Ба қитъаи зайл диққат гуморед:

Ба самъи Шайх Муҳаммад, аё сабо, бирасон,
Ки бод пираҳани сабри мо зи дасти ту чок.
Дар ин ҷаҳон, ки бувад ранҷу роҳаташ гузарон,
На дӯстист, ки бошӣ ту шоду мо гамнок.
Касе, ки ӯ пайи дунё зи даст дод диле,
Фурӯхт домани дунё ба камтарин хошок!
Гузашт муддати шаш моҳу қурби соле шуд,
Ки туҳфаест фиристодам аз ақидаи пок!
Бад-он умед, ки таширфи банда бифристӣ,
Зи бандагони худу аз касе надорӣ бок.
Шунидам, ки ҳанӯзат наёмадаст ба даст,
Гуломаке, ки сабукрӯҳ бошаду чолок.
Маро гулом ба айёми зиндагӣ бояд,
На он ки баъди вафотам бувад мучовири хок.

Ба назарам, ҳамин чанд қитъа ва қитъаҳои дигаре, ки дар рафти матолиби рисолаи ҳозир истифода шудаанд, басанда аст, ки аз муҳтавиёт ва шеваи баёни қитъаҳои Камоли Хучандӣ тасавури кофӣ ҳосил карда бошанд.

Рубоӣҳои Камол ҳама ошиқона буда, дар онҳо масоили дигаре аз қабилӣ ҳикмат ва ирфону фалсафа дида намешаванд. Ин рубоӣҳо латиф ва хушоҳанг бошанд ҳам, дар эҷодиёти Камол мавқеи ҳосе надоранд ва аз рубоӣҳои устодони ин фан кам фарқ мекунанд. Барои мисол ду намуна меорем:

Гуфтам: “Ба чӣ монад мижаат?” Гуфт: “Синон”.
Гуфтам, ки: “Чу қаддам чӣ бувад?”. Гуфт: “Камон”.
Гуфтам: “Чу биёӣ, чӣ барӣ?”. Гуфт, ки: “Дил”.
Гуфтам: “Чӣ диҳам, то наравӣ?”. Гуфт, ки: “Ҷон”.

Ва ё:

*Дӣ ҷилвагарӣ бибин, ки орошт маро,
Хони карами Худо муҳайёст маро.
Ҳалво чу загора буд дар суфраи мо,
Имрӯз ҳамон загора ҳалвост маро.*

Маълум мешавад, ки Камол қасида ва осори мансур низ доштааст, аммо то ҳол се-чаҳор қасидаи ӯ дастрас асту бас. Вале аз осори мансури ӯ касе хабар намедихад. Худи шоир мефармояд:

*Бурданд, Камол, гӯи даъвӣ,
Назми туву наср - ҳар ду бо ҳам.
Ин аз шуарои мотааххар
В-он аз фузалои мотақаддам.*

Агар девони Камоли Хучандӣ бо диққат санчида шавад, маълум мегардад, ки шахсияти хешро ба муридону мухлисон ва хонандагону шунавандагони гуфтори шакарбори худ гаштаву баргашта муаррифӣ менамояд. Худро дар олами рӯхоният ба сифати “порсо”, “ориф”, “дарвеш”, “сӯфии некъэтиқод” мешиносонад. Аммо дар баробари шайху орифи сӯфимашраб будан, дар мулки сухан чун шоири нозуктабъ маъруф аст. Аз ин рӯ, худро дар гулзори сухан “тӯтӣ”, “андалеб”, “қумрӣ” ва “булбул” шумурда, дар зиндагии ҳаррӯзаи воқеӣ ҳамчун фақирӯ ҳақир ва бечораву мискин ва аз чихати рафтор гӯшанишин эътироф мекунад. Чун ошиқ хештанро ба сифатҳои “сахтҷон”, “мискинтан”, “танҳо”, “ғариб”, “бекас” ва амсоли инҳо ба ихлосмандонаш мешиносонад. Аз табъи мавзун сухани малех, адои нозук ва ҷазабаи каломи худ хеле менозад ва аз он мефахрад, ки шеърӣ тари муҳайяли ӯро ҳамзамонҳояш бо сифатҳои “сеҳр”, “ноб”, “зулол”, “оби зулол”, “дурр”, “луълуъ”, “шакар”, “диловез”, “борик” ва монанди инҳо эътироф кардаанд. Худи Камол низ гуфтори хеш, хоса, ғазалҳояшро васф намуда, хештанро чун ҷодугуфтори нозуксухан ситоиш мекунад ва иброз медорад, ки каломии латифи ӯ зодаи табъи нозук буда, падидаҳои рӯзгорро бо ҷашми гавҳаршиносе санчида, дар кӯраи ақлу шуур обутоб дода, дар қолабҳои дилрабо тачассум кардааст. Аз ҳамин рӯ, табъи Камол ҷоме дар камоли латофат буда, девони Камол авроқи гулро мемонад. Шоир мефармояд:

*Хатм шуд бар Камол лутфи сухан,
Ҳар чӣ баъд аз камол, нуқсон аст!*

Ҷанӯз дар овони ҷавонӣ Камол худро чун шахси аз қуюди зиндагӣ озод, бебок, ринд, маст ва ошиқ шиносонда, бо камоли ифтихор гуфта буд:

Камол, аз дунӣши дунам, чӣ тарсонӣ, чӣ мегӯӣ?

Чавонам, ошиқам, мастам, гам аз дунёи дун дорам?!

Дар даврони пирӣ ҳам бар ҳамон ақидае, ки дар ҷавонӣ дошт, устувор монда, ба худ хитоб мекунад:

Гам махур чун зоҳидони хушк аз пирӣ, Камол,

То ғазалҳои тари чун об гуфтан метавон!

Камол аслан шоири ғазалсарост. Ҳунари баланди шоирии ӯ, асосан, дар эҷоди ғазал ҳувайдо мегардад. Худи Камол ҳам дар ин фан хештанро бемонанд мешуморад, ки, алҳақ, дуруст аст:

Ду Камоланд дар ҷаҳон машҳур,

Яке аз Исфаҳон, яке зи Хучанд!

Ин яке дар ғазал адимулмисл

В-он дигар дар қасида бемонанд!

Филмасал, дар миёни ин ду Камол,

Нест фарқе магар ба мӯе чанд!

Ба мулоҳизаи устод Айнӣ, ибораи аз Камоли Исмоил бо мӯе чанд фарқ доштани Камоли Хучандӣ ишора ба риши калони худи ӯст. Шояд ягон маънои дигар ҳам дар он мафҳум нухуфта бошад.

Бадеҳист, ки бештарин ҳиссаи девони шоирони ғазалсароро ғазал ташкил медиҳад, ки Камол, албатта, аз ин қоида мустасно нест. Аммо бо таассуф метавон хотирнишон кард, ки бо вучуди маълум будани нусхаҳои хуби хаттии девони Камоли Хучандӣ то ҳол матни қаноатбахши он таҳия ва нашр нашудааст. Нашрҳои Табрез, Душанбе, Тошканд ва Маскав ҷавобгӯи талаботу муқаррарот ва иқтисову ниёзҳои илмӣ нестанд, ки дар заминаи онҳо битавонем дар хусуси басомади жанрии эҷодиёти шоир, аз ҷумла, ғазалиёташ муҳокимаи дурусте ронда бошӣ. Алҳол, ҳамин қадар метавон овард, ки девони дар асоси панҷ нусхаи хаттӣ бо тасхеҳ ва эҳтимоми Азизи Давлатободӣ соли 1958 дар Табрез нашргардидаи шоир аз 6974 байт иборат буда, 944 ғазал, 87 қитъа, 31 рубой, 2 қасида, 1 маснавии кӯтоҳ, 1 мустазод, 9 фард ва 8 муамморо фароҳам овардааст. Ғазалҳои Камол асосан аз ҳафт байт (860-гои онҳо) иборат буда, дар ин нашри девони ӯ як ғазали чорбайтӣ, чордаҳ ғазали панҷбайтӣ, 42 ғазали шашбайтӣ ва як ғазали ёздаҳбайтӣ низ мавҷуданд.

Нашри дигари девони Камоли Хучандӣ, ки бо роҳи танқиду муқоисаи нусхаҳои қаламии қадимӣ тартиб дода шуда, соли 1975 бо кӯшиши К.А.Шедфар дар Маскав сурат гирифтааст, 4 қасида, 977 ғазал, 1 мустазод, 101 қитъа, 1 маснавии кӯтоҳ, 37 рубой, 11 муаммо ва 7 байти мутафарриқаро фаро мегирад, ки ҷамъулҷамъи

ин ашъор аз 7335 байт иборат аст. Аз рӯи ҳисоби Б.Мақсудов, алҳол 972 ғазали Камол ба таъб расидааст, ки 7649 байтро фаро мегирад. Бинобар гуфтаи нахустин таҳиягар ва ношири девони Камоли Хучандӣ Азизи Давлатободӣ, ки 13-уми сентябри соли 1996 меҳмони ин чоғи буд, ӯ матни тозаии девони Камолро омода кардааст, ки дар пояи дастовардҳои илми матншиносии муосир таҳия гардида, анқариб ба таъб хоҳад расид. Он чӣ дар девони Камоли Хучандӣ ёфт намешавад, қасидаҳои мадеҳавист, ки ин нуктаро ҳанӯз Давлатшоҳи Самарқандӣ ба таъкид оварда буд: “ва Шайхро илтифоте ба мадҳи мулуку қасоиду маснавӣ набуда ва муқаттаоти ҳасбиҳолро некӯ мегуфтаву ин қитъа ўрост, Қитъа:

Тосбозе бидидам аз Бағдод,

Чун Чунайд аз сулукаш огоҳӣ.

Сар бурун бурд зери чуббаву гуфт:

“Лайса фӣ чуббати сиваллоҳи”.

Мурод аз Чунайд орифи номӣ ва сӯфии машҳур Чунаиди Бағдодӣ (ваф.297/910) аст, ки ўро сӯфиёни тамоми асру замонҳои Хуросону Эрон саҳт хурмат мекарданд. Тарҷумаи ҷумлаи арабӣ: “Нест дар зери чубба – либоси ман ба ғайри Худо” буда, дар он яке аз нуктаҳои нозуки ваҳдати вучуд, ки ба “аналҳақ”, яъне “ман ҳақиқат” (Худо) ҳастам”-и Мансури Ҳаллоҷ (858-922) наздик аст, ифода гардидааст:

Агар ба шеваи Мансур дам занӣ зи “аналҳақ”,

Яқин шавад дами охир, ки чанд мурда Ҳаллоҷӣ!

Аксари мутлақи ғазалҳои Камол дорои таҳаллус буда, фақат се ғазалаш таҳаллус надоранд, ки ғазалҳои нотамомиро мемонанд. Ҳарчанд аз ин ғазалҳо яктоаш аз 7 байт таркиб ёфтааст, дар 924 ғазали Камол таҳаллус дар мақтаъ, дар 16 ғазал дар байте пеш аз мақтаъ овардашуда, дар якто дар байти дуҷуми пеш аз мақтаъ зикр ёфтааст.

Чаро аксари ғазалҳои Камоли Хучандӣ аз ҳафт байт иборатанд? Ваҷҳи асосии онро мо намедонем. Аммо аз рӯи шаҳодати ғайримустақим дар ин бора ба хулосае омадан мумкин аст: Аввал – дар адёни зиёди дунё рақами ҳафт муқаддас доништа мешавад: ҳафта аз ҳафт рӯз иборат аст, ҳафт осмон дар Қуръон зикр гардида, мусалмонон онро пазируфтаанд, ҳафт сайёра дар гардишанд, ҳафт шаҳри ишқ машҳур аст (Ҳафт шаҳри ишқро Аттор гашт, Мо ҳанӯз андар хамаи як кӯчаем)- мегӯяд Мавлоно Ҷалолиддини Румӣ, узвҳои бадани инсонро ҳам ба ҳафт-ҳафт тақсим мекунанд, ду дасту ду по ва синаву шикам бо сар ё ду чашму ду абрӯ ва

ду рӯй бо дахону бинӣ ва ғайраҳо. Аз ҳама муҳимтаринаш он ки сураи аввали Қуръон, сураи “Фотиҳа” ва ё “Ал-ҳамд” шомили ҳафт оят буда, бо “сабъи масонӣ”, яъне ҳафт дугонае, ки тақрор мешаванд, (Ҳичр-16, ояти 87) машҳуранд. Абдурраҳмони Ҷомӣ ғазалҳои худро “сабъи масонӣ” номида буд. Камол бошад, ғазалҳои худро “сабъи шидод”, яъне ҳафти тақроршаванда гуфта буд. Баъзе муфассирон гуфтаанд, ки “сабъ-ул-масонӣ” ҳафт сураи дарозтарини аввали Қуръон (аз сураи «Бақара» то сураи “Тавба”) аст. Ба гумони мо, ҳамин ҳафт, яъне “сабъи масонӣ” бояд сабаби ҳафт байт қарор гирифтани ҳаҷми ғазал шуда, аст. Барои тарвиҷи суннати дар ҳафт байт устувор гардонидани ғазал дар таърихи ғазалнависӣ саҳму нақши Камоли Хучандӣ аз соири шоирон бештар буда, ин суннатро Ҷомӣ ва муосирони ӯ Ҳилолӣ, Аҳлии Шерозӣ ва дигарон идома додаанд. Камол менависад:

*Ҳафт байт омад ғазалҳои Камол,
 “Панҷ ганҷ” аз лутфи он ушри ашир.
 Ҳафтбайтиҳои ёрон низ ҳаст
 Ҳар яке поку равону дилазир.
 Лек аз ҳар ҳафташон ҳақ карданист,
 Чор байт аз аввалу се аз ахир.*

Пайнавишт:

1. Гулчини Маонӣ, Аҳмад. Феҳристи кутуби хаттии Китобхонаи Остони Қудси Разавӣ. -Чилди 7, рақами 4739.
2. Девони Шайх Камоли Хучандӣ ба эҳтимоми Эраҷи Гулисурхӣ.-Техрон: Суруш, 1374. (иборат аз ду чилд).
3. Қобулӣ, Абдуллоҳ. Тазкират-ут-таворих. Дастнависи рақами 2098. АФ Ўзбекистон, ВАР. 128 а.
4. Ҷомӣ, Абдурраҳмон. Баҳористон. -Душанбе, 1966,
5. Шерозӣ, Ибни Юсуф. Феҳристи китобхонаи Мадрасаи олии Сипаҳсолор. -Мучаллади 2. -Техрон, 1314-1318.

ВИЖАГИҲОИ МУМТОЗИ ШЕЪРИ КАМОЛИ ХУЧАНДӢ

*Эй ибтидои дардат ҳар дардро ниҳоят,
Ишқи туро на охир, шавқи туро на гоят.
Гар дафтари ҳадисам нур хуни дил набудӣ,
Ин гуфтаҳо накардӣ дар ҳар диле сироят.
Дар моҷарои ишқат илму амал нагунҷад,
Он ҷо, ки қиссаи туст, чӣ ҷои ин ҳикоят?!*

Камоли Хучандӣ, шоири ширинсухани мактаби ироқӣ, мисли бештари шоирони ин мактаб, қолаби ғазалро бар қолабҳои дигари шеърӣ тарҷеҳ додаву барои баёни маонӣ дар ишқу ирфон, тарбияту ахлоқ ва мавъизаву ҳикмат аз ғазал истифода кардааст. Ғазалҳои Камолро аз назари мухтаво ба муҳаққиқона, ҳикамӣ, ошиқона ва риндона метавон тақсим кард.

Ғазалҳои муҳаққиқона ҳовии андешаҳои тавҳидиву ҳаққӯёнаи шоир ва маъмулан бо чошнии ишқ ҳамроҳ аст. Камол дар байте ин гуна ғазалҳои худро «асрори Худо» меномад:

*Инҳо на мақолати Камол аст,
Асрори Худост ин, ғазал нест.*

Аз намунаҳои олии ин қисм ғазалест, саршор аз андешаҳои худочӯёнаву имонӣ, ки чанд байте аз онро сарлавҳаи ин мақола сохтам.

Дар ғазалҳои ҳикамӣ суҳан бар асоси мавъизаву ҳикмат ва ибрату эътибор аст. Меҳвари аслии ин гуна ғазалҳо тавсия ба инқитову тарки тааллуқоти дунявӣ ва буридан аз вобастагиҳои нафсонӣ аст. Шоир дар ин гуна ғазалҳо низ ишқро роҳбару роҳнамои инсон медонад. Намунаи ин навъ ғазалест ба матлаи:

*Раҳ гушуданд, бор барбандед,
Хештан зери бор мапсандед.*

Дар ғазалҳои ошиқона мавзӯи аслии ишқу мазомини сӯзу гудозу бекарории ошиқона ва суботу пойдорӣ дар ишқ аст, ки ба муқтазои машраби Камол сибғаи ирфонӣ мепазирад. Саҳми ғолиби ғазалиёти шоир аз ин навъ аст.

Ғазалҳои риндона дар мояҳои риндиву маломатист ва меҳвари онҳо риёситезӣ, эъроз аз зӯҳди риёӣ, сарзаниши муддаиёни беҳабар ва ситоиши ишқу сармастӣ аст. Намунаҳои он дар

девони Камол фаровон аст. Аз чумла, метавон ба газале ишора кард ба матлаи:

*Мо дар ин даїр фитодем ҳам аз рӯзи аласт,
Ринду девонаву қаллошу хароботиву маст.*

Вижагиҳои мумтози шеъри Камоли Хучандӣ.

Тозагиву навоарӣ. Яке аз вижагиҳои шеъри Камол навҷӯиву ғаробати мазомин ва таркиботу таъбирот аст. Ба гуфтаи худӣ ӯ хамин ғаробат моёи дилпазирии шеъри ӯ шудааст:

*Камол, гуфтаи ту дилпазир аз он маънист,
Ки маънии суханонат ғаробате дорад.*

Таркиботи тоза, ташбеҳоту истиороти бадеъву нағз, мазомину таъбироти чадид дар ғазалиёти ӯ бисёр аст. Бо тасарруф дар поре аз мазомини ашъори шоирони пешин, ба онҳо рангу рӯи нав ва дилнишин бахшидааст. Филмасал, маълуф он аст, ки боди сабо бо навозиши худ гулҳоро мешукуфонад, вале Камол аз боди сабо меҳоҳад, ки гулро, ба чурми иддаои баробарӣ бо ҳусни дӯст танбеҳ кунад (ғазали ба матлаи: «Гул лофи ҳусн бо рухи он сарвқад задаст...») ё бастанӣ зулфи дӯстро кайфари дуздӣ дилхо медонад ва мегӯяд: «Дузди дилҳост сари зулфи ту, з-онаш бастанд...».

Ҳамчунин, бастанӣ даҳонаи шишаи гулобро ба далели лоф задан ва рақобати гулоб бо нақҳати ёр медонад:

*Хост бо нақҳати ту дам занад аз шиша гулоб,
Бизадандаи ҳама бар рӯю даҳонаи бастанд.*

Ва дар тарҷеҳи чамоли ёр бар моҳи осмон моҳро дузде меҳонад, ки барои рабудани ҳусни ёр ҳар шаб саре ба равзани ӯ мекашад:

*Моҳ дуздӣ мекунад хубӣ зи ту,
З-он дарояд ҳар шабе аз равзанат.*

Ва бо зарофат сардии маҷлиси муддаиёни беҳабар аз ишқро васф мекунад:

*Ошиқе рӯзе ба саффи воизи мо по ниҳод,
Як ба як ангуштҳои по-и сармо бурду рафт.*

Ё зардии чеҳраи худро коҳе меҳонад, ки ғами дӯст коҳи гулхонаи дилҳоро аз он мебарад ва ё давидани ашқро бар чеҳраи худ мӯчиби обиларӯ шудани пои он медонад ва далели камсухании (фурӯбастигии) ғунчаро шармандагии пеши даҳони дӯст:

*Ғамаш ҳар кучо дар диле хона сохт,
Барои гил аз рӯи мо коҳ бурд.*

* * *

*Чу ашкро зи давидан ба по зад обилаҳо,
Раҳо кунам, бари он остон фуруд ояд.*

* * *

*Гунча пеши даҳанат лаб ба ҳадисе нагушуд,
Расми хичлатзадагон аст, бале камсуханӣ.*

Ҳусни матлаъ. Яке аз ҷозибҳои шеъри Камол ҳусни матлаи ғазалиёти ӯст. Пайдост, ки он чи дар назари аввал, бо таварруки девони шоирон моро ҷазб мекунад, зебоии ашъор аст. Дар интихоби ашъор, бештар ба ҳусни матлаъ тавачҷуҳ мешавад. Камол худ дар матлаи ғазале ба ин нукта ишораи зариф дорад:

Матлаи ҳусну ҷамол аст офтоби рӯи дӯст,

Ҳусни матлаъ бин, ки дар матлаъ ҳадиси рӯи ӯст (саҳ.95).

Аз матлаъҳои зебои ғазалиёт ду намуна нақл мешавад:

Машинав, ки маро беҳ зи ту ёри дигаре ҳаст,

Масмӯъ набошад, ки зи ҷон дӯсттаре ҳаст (саҳ.94).

* * *

Бо ёди лабат соқӣ чун май ба қадаҳ резад,

Сад кушта ба як ҷурба аз хок барангезад (саҳ.117).

Табиат. Яке аз мояҳои зебоиву ҷозибҳои шеъри Камол ҳузури табиат дар шеъри ӯст. Гул ба танҳои дар ғазалиёти Камол нақше рангину дилангез дорад ва ҳусни матлаи шумори бисёре аз ғазалҳои ӯ марҳуми ҳузури гулу райҳон ва бӯи хуши табиат аст. Дар «Девон»-и Камол ба ғазалҳои бармехӯрем, ки гулҳоро раёҳин мазмунсози байт-байти онҳо шудаанд ва аз сухани шоир роҳи раӯҳпарвар ба машом мерасад. Масалан, ғазале ба матлаи:

Гул шукуфту боз нав шуд аҳдҳо бо рӯи дӯст,

Шохи гул, ё Раб, чӣ мемонад ба рангу бӯи дӯст (саҳ.85).

-машоми ҷони хонандаро аз атри гулу сунбул ва сарву наргису райҳони он сармаст мекунад.

Ғазалҳои мутааддиде дар «Девон»-и Камол бо вожаи «гул» шурӯъ мешавад, аз ҷумла:

Гул ба сад лутф бидид он бару пиндошт тан аст,

Шакли худ дид, ҳамон гуна равон дар бадан аст (саҳ.84).

* * *

Гул аз пироханат бӯе шундаст,

Гиребон аз барои он даридаст (саҳ.86).

* * *

Гуле чун сарви мо дар ҳар чаман нест,

Агар бошад, чунин нозукбадан нест (саҳ.85).

Ташбеҳ. Шояд бузургтарин ҳунари Камол дар ташбеҳоти

нағзу пурчозибай ӯ чилвагар шуда бошад. Камтар мазмуне дар шеъри ӯ фориг аз ташбеҳ баён шудааст. Гоҳе маълумоти мутанаввеи шоир чошнии ин ташбеҳ шудааст. Камол ғами ёрро дар дили танги худ ба «фуруд омадани фавчи жола ба авчи гунча» ташбеҳ мекунад, канор рафтани зулфи ёрро аз рухсор бо «яғмо додани Руму парешон кардани Шом» қарин месозад, гесувони мушкини дӯстро бар гардани ӯ «хироҷи Хутан», ки «бути Чин» барои ӯ оварда меҳонад, таманноӣ дӯстро дар дили худ «меҳмони ҳамешагӣ» медонад ва гирия ошиқ дар даври ҳусни ёр «борон рехтани бод дар мавсими гул»-ро ба ёди ӯ меоварад:

*Чу фавчи жола, ки ояд ба авчи гунча фуруд,
Ғами ту дар дили танг ончунон фуруд ояд (сах.123).*

* * *

*Ҳусни ҷаҳонгират чу қард он зулф дур аз пеши рӯ,
Додӣ ба яғмо Румро, қардӣ парешон Шомро (сах.84).*

* * *

*Мушк бар гардани он турки Хито ҷист зи зулф,
Бути чинаш магар оварда хироҷи Хутан аст (сах.129).*

* * *

*Мардум ба даври рӯи ту дар гириянд аз оҳи ман,
Шарт аст борон рехтан дар мавсими гул бодро (сах.11).*

Ибдоъ ва ибтиқори Камол дар овардани изофаҳои маҷозӣ низ буъди дигари ӯст – таркиботе изофӣ, чун «шатранчи ғам», «димешқи дида», «мисри дил», «савори ашқ», «соқии ишқ», «паймонаи номус», «ҷамани ҷон», «ғунҷаи шодӣ», «ташрифӣ бало», «ҳавасободи дил», «дорухонаи дард», «зиёфатхонаи дард» ба шеъри ӯ ғаробату ҷозибай дигар бахшидааст.

Тамсил яке аз вижагиҳои асосии сабки ҳиндӣ аст. Шоирони ин мактаб умуман аз ин санъат барои тавҷех, таълил, таъкид ё эзоҳ баҳра меҷустанд. Аммо пояҳои тамсил пеш аз он (дар) шеваӣ шоирони Озарбойҷону сабки ироқӣ гузошта шуда буд ва бузургоне, чун Анварӣ, Ҳоконӣ, Низомӣ, Саъдӣ ва дигарон аз он барои баёни маонӣ истифода кардаанд. Аммо истифодаи Камоли Ҳуҷандӣ аз ин шева кайфияте хос дорад: манбаи аслии тамсилоти Камол мушоҳидоту таҷриботи ӯ дар зиндагии иҷтимоӣ, эътиқодоти мардум ва, ҳамчунин, тахайюлу эҳсоси шоиронаи ӯ ва гоҳ таъриху ривоёту афсона аст. Камол бештар дар мояхо ва мазомини ошиқона тамсил ба кор мебаррад. Қолибтар он ки дар таъйиду тавҷия ва таъйини мафохими ғиноӣ аз тамсилҳои ахлоқиву тарбиявӣ ва иҷтимоӣ баҳра меҷӯяд. Лутфи ин тамсилҳо

чун бо ташбеҳоти зебо ва музмар дармеомезад, дучандон мешавад. Лузуми парҳези бемор аз пурхӯрӣ, забунгириву гадоозории саги хона, барбод рафтани обрӯ бар сари май, камбаҳо будани зира дар Кирмон ва мушк дар Хутан, густоҳии мардуми нодон, ба шумор дарнаёмадани барги дарахт, раҳ гум накардани қофила дар шаби маҳтобӣ, мушкили омӯхтани дурӯгарӣ ба маймун (ишора ба ҳикояти Калила), бетобии дарахти гул дар сармо, нарафтани сиёҳӣ бо шустушӯ аз чехраи зангӣ аз чумлаи аносири мазмунсоз дар тамсилҳои Камол аст. Тамсилоти ашъори Камолро метавон ба тарбиятиву ахлоқӣ, интиқодиву иҷтимоӣ, таҷрибиву ҳиссӣ, тахайюливу эҳсосӣ тақсим кард, ки ба нақли намунаҳои аз ҳар навъ иктифо мекунем.

Ахлоқиву тарбиятӣ:

*Бе лабат гар шуд лаболаб соғари ашкам, равост,
Аввалин чизе, ки рафт андар сари май, обрӯст.*

(сах.95)

Интиқодиву иҷтимоӣ:

*Аз сари кӯи ту ҳаргиз нашавад дур, Камол,
То дари марг зи дарюза гадо бас накунад.*

(сах.107)

Таҷрибиву ҳиссӣ:

*Кучо дуруст кунанд аҳли зуҳд тахтаи шиқ,
Ки мушқил аст ба маймун дурӯгарӣ омӯхт.*

(сах.46)

Тахайюливу эҳсосӣ:

*Ошиқи дидорро дидор орад дар хурӯш,
Андалеб аз шавқи гул фарёду зорӣ мекунад.*

(сах.123)

Дар ғазалиёти Камол илова бар тамсил, масалҳои пурмаъное ба суратҳои зер метавон дарёфт, мисли соир ба айни иборат, мазмуни масал, ашъоре, ки худ масал шудаанд. Мисли соир:

*Гар ба нозам кушӣ, макун таъхир,
Ки зи таъхир бими офот аст.*

(сах.63)

Мазмуни масал:

*Дар ҳақи мо, эй рақиб, ҳар чӣ ту хоҳӣ, бигӯ,
Нест ба ҳамчун тӯе беҳ зи ҳамӯшӣ ҷавоб.*

(сах.25)

Шеъри масалшуда:

*Манъи Камол аз ошиқӣ, ҷони бародар, то ба кай?
Панди падар монев нашуд расвои модарзодро.*
(сах.11)

Инъикоси маълумот. Яке аз вижагиҳои осори адабӣ (умуман аз назму наср) дар даврони шоирии Камол инъикоси маълумоти иттилооти шоирону нависандагон дар осори онҳост.

Баъзе аз удабо дар ин роҳ ифрот кардаанд, ки мӯчиби душвории фаҳми осори онон шудааст. Изҳори маълумот низ дар шеъри Камол дида мешавад. Аммо ин шоир ба хилофи Хоқониву Низомӣ ва Муҷиру Фалакӣ гирди ифрот нагашта ва ба овардани матолиби содаи улуми рӯзгори худ иктифо кардааст. Аз навъи истилоҳоти марбут ба навоҳо ва мақомҳои мусиқӣ, тибу доруҳои гиёҳӣ, нучуму афкори он, хату хушнависӣ, шатранчу нарду румузу фунуни онҳо. Гоҳе низ ишороти таърихӣ зимни ташбеҳоти мундариҷ дар ғазалиёти ӯ дида мешавад. Намунае аз ин ишорот «тавачҷуҳ ба сарзамини Шом дар айёми фитна» ва «овардани хирочи Хутан аз Чин» дар абёти зер аст:

*Дигар ба зулфи ту хоҳам зи ҷаври гамза гурехт,
Ки даври фитна тавачҷуҳ ба сӯи Шом хуш аст.*
(сах.59)

*Мушк бар гардани он турки Хито ҷист зи зулф,
Бути чинаш магар оварда хирочи Хутан аст.*
(сах.84)

Инъикоси аҳволи иҷтимоӣ. Яке аз қавоиди осори шоирони мо самари вучуди ишороти иҷтимоиву фарҳангӣ дар онҳост. Хоқонии Шарвонӣ аз ин назар имтиёзе хос ва мунҳасир ба фард дорад. Инъикоси масоили иҷтимоӣ дар шеъри Камол низ назаргиру тааммулангез аст ва метавонад сари нахе аз авзои иҷтимоии рӯзгори ӯ ба даст диҳад. «Гаронии писта дар айёми ид», «додани меваи нарасидаву чигар ба гадо», «ҷон бохтани расанбозон бар сари бозӣ», «озод кардани зиндониён дар ид», «ҳад задани маст», «боҷ додан аз деҳи обод ба шахна», «буридани дасти дузд», «мевадуздӣ аз боғ дар партави моҳтоб» ва «рағ задани фассод» намунаҳои аз ин даст дар шеъри Камоланд:

*Писта ҳар сол гарон будиву бодом бақадр,
Аз лабу чашими ту ин ид ҳама арзон шуд.*
(сах.119)

*Биёр себи зақан, гарчи нуқраи хом аст,
Ки боғбон ба гадо ҳар чӣ хом, мебахшад.*
(сах.150)

*Зи хони васли ту то бо мани гадо чӣ расад,
Ба ҷуз ҷигар ба гадоёни бенаво чӣ расад.*⁴⁶

*Чун расанбоз, ки ҷон бозаду сар ҳам бар сар,
Ман ба зулф сару ҷон низ ҷунон хоҳам бохт.*
(сах.46)

*Ҷонам аз гам раҳон, чу ид расид,
Ид зиндониён кунанд озод.*
(сах.185)

*Ба чашму гамза мафармо, ки мастро бизананд,
Ба як – ду маст чӣ нисбат, ки эҳтисоб диҳӣ.*
(сах.346)

*Камол, шаҳнаи шиқ аз дили ту дониш хост,
Чӣ гуна боқи нафис аз деҳи хароб диҳӣ.*
(сах.346)

*Дуздида ҳусни Юсуф диданду каф буриданд,
З-ин шева дасти дуздон доим бурида бошад.*
(сах.112)

*Пеши рух аз рақиб бипӯшон беҳи зақан,
К-аз бог мева дузд ба маҳтоб мебарад.*
(сах.179)

*Аз пайи раг задан ар кор ба фассод афтад,
Нест устодтар аз гамзаи ӯ нешзана.*
(сах.348)

Дар шеъри Камол, ки гоҳ ба баъзе аз одобу русуми хонақоҳӣ низ бармехӯрем, назири «мӯй гирифтани ҳарсолаи пир аз мурид» ва «муридгирии пирон».

*Шавқи лабат ба майкадааш бурд мӯкашон,
Пире, ки аз мурид ҳамасола мӯ гирифт.*
(сах.97)

*Пири муридгир чу лӯлисифат фитод,
Мӯи касон чу оинадорон ба ҷид гирифт.*
(сах.103)

Инъикоси боварҳои мардумӣ. Дар ашъори Камол метавон нишонаҳое аз боварҳои мардумӣ суроғ гирифт. Эътиқод ба «рафтани парӣ ба сӯи мардум ба сабаби бӯ», «дар шиша кардани парӣ», «робитаи девонаву ҳилоли моҳ», «сӯхтани катон аз моҳтоб», «ҳамду сура хондан барои мурда» намунаҳое аз инъикоси эътиқодоти мардум дар ғазалиёти Камол аст:

⁴⁶ «Ҷигар» ба хуни ҷигар ва ғусса низ ихом дорад.

*Биниҳам уди дили сӯхта бар оташи шавқ,
Гар бидонам, ки паривор ба бӯ меояд.*

(сах.115)

*Дил шишаест ҷои хаёли ту, эй парӣ,
Кардӣ парӣ ба шиша, ҳамин аст соҳирӣ.*

(сах.356)

*Аз зулфи хеш дилро занҷир кун муҳайё,
Гар абруят намояд девонаро ҳилоле.*

(сах.353)

*Дили ман бе маҳи рӯи ту сӯзон
Чу катон аз вучуди моҳтоб аст.*

(сах.48)

*Бар ту, гуфтӣ, сурае хонам, чу мирӣ,
Мурдаму «алҳамдулиллаҳ» ҳам нахондӣ.*

(сах.347)

Камол ва Ҳофиз. Шабоҳати шеъри Хоҷа Камол бо шеъри Хоҷаи Шероз назаргир аст. Бисёре аз латоифи орифонаву мазомини риндонаи Ҳофиз дар шеъри Камол низ дида мешавад. Таркиботу истилоҳоти муштараки ашъори ин ду шоир фаровон аст. Дар бисёре аз ғазалҳо ташобеҳу вазну радифу қофия ба чашм меҳӯрад.

Ҳатто, баъзе аз иборот айнан дар ашъори ҳарду шоир такрор шудааст. Боре вучӯҳи иштирок чандон аст, ки баррасии он маҷоли дигар меҳаҳад. Дар ин ҷо танҳо ба зикри намунаҳое аз ин шабоҳатҳо қаноат мекунем.

Риёсitezӣ. Яке аз мояҳои аслии ғазалиёти Камол маломати риёву зуҳди риёӣ аст, ки дар он бо ашъори Хоҷаи Шероз шабоҳати комил пайдо мекунад. Камол низ ҳамчун Ҳофиз бо муддаиёни дурӯғини зуҳд сари носозгорӣ дорад ва ононро ба боди сарзаниш мегирад ва бар он аст, ки ин муддаиёни худбин, то машоми ҷонашон бӯе аз ишқ набурда, аз руунати нафс халосӣ нахоҳанд ёфт. Камол ин беҳабаронро маҳрум аз дарди асрори ишқ ва аз номаҳрамони боргоҳи баланди ишқ медонад ва бар бе-сабрии онон таассуф меҳӯрад ва ононро чун хас сазовори оташ мешуморад.

Тақобули зуҳду риндӣ дар ашъори Камол, дарвоқеъ, тақобули ҳақу ноҳақ ва ҳалолу ҳаром аст. Шавоҳиди ин маънӣ дар ашъораш фаровон аст ва дар ин ҷо ба нақли чанд фикра аз онҳо баҳс мекунем:

*Зоҳид зи ту пӯшад назару ақл фурӯшад,
Ин беҳабаронро нигар, он бебасаронро (сах.5).*

* * *

*Қўяд аз суҳбати мо зоҳиди пурҳила гурез,
Тоқати панҷаи шерон набувад рӯбаҳро (саҳ.17).*

* * *

*Зоҳид аз шаҳри шиқ рахт кашид,
Ақл бифканд рустоиро (саҳ.21)*

* * *

*Зоҳидон камтар шиносанд он чӣ моро дар сар аст,
Фикри зоҳид дигару савдои ошиқ дигар аст (саҳ.63).*

* * *

*Чашми зоҳид нашавад пок зи худбини хеш,
То чу мо сурма зи хоки қадами ӯ накунад (саҳ.142).*

* * *

*Зоҳид аз рӯи ту то чанд маро тавба диҳад,
Гӯ: раҳо кун, ки Худояш зи риё тавба диҳад (саҳ.154).*

Иштироки вазну қофия. Бисёре аз ғазалҳои Камол дар вазну оҳанг ва радифу қофия бо ғазалиёти Ҳофиз ҳаммонанд аст. Илова бар он, таъбироти муштарақ низ дар онҳо дида мешавад, ки таъйиде дигар бар таъсиру таассури ду шоир аст. Инак, шавоҳиде аз ин боб:

Ҳофиз:

*Хуснат ба иттифоқи малоҳат чаҳон гирифт,
Оре, ба иттифоқ чаҳон метавон гирифт.*

Камол:

*Зулфи камандафканат иқлими ҷон гирифт,
Бо ин каманд рӯйи замин метавон гирифт (саҳ.65).*

Ҳофиз:

*Он ёр, к-аз ӯ хонаи мо ҷои парӣ буд,
Сар то қадамаш чун парӣ аз айб барӣ буд.*

Камол:

*Он ёр, ки пайваста ба мо дилнигарон буд,
Машгул ба мо буду малӯл аз дигарон буд (саҳ.111).*

Ҳофиз:

*Он турки паричеҳра, ки дӯш аз бари мо рафт,
Оё чӣ хато дид, ки аз роҳи хато рафт.*

Камол:

*Он шӯх, ки рафт аз бари мо, боз кучо рафт,
Дур аз назари аҳли вафо, боз кучо рафт?! (саҳ.30).*

Таркиботу истилоҳот ва таъбироти муштарақ. Таркиботу истилоҳоте, чун «хирқай солус», «пашминапӯш», «илми назар»,

«аҳли назар», «хотири отир», «пири муғон», «замири мунир», «шамъи Чигил», «кӯтаҳостин», «он», ки дар ашъори Ҳофиз таъбироте калидӣ башуморанд, дар ғазалҳои Камол низ корбурди васеъе доранд, ки дар ин ҷо ба унвони намуна барои истилоҳи «он» нақли шоҳид мекунем:

«Он»-и Ҳофиз дар шеъри Камол низ манзалате дигар дорад. Камол низ чун Ҳоҷа Шероз «он»-ро бар ҳусн тарҷеҳ медиҳад. Дар байте чамъияти чамоли ҷононро бо ихоме зариф нишоне аз «он»-и *ӯ* медонад:

*Қомати ҳамчун алиф дориву абрӯе чу нун,
Дар ту ҳар оне, ки гуфтаанд, аз пайи он гуфтаанд (сах. 115).*
Дар абаёти зер низ ба «он» таъкид шудааст:
*Бори андӯҳу ғами ёри сабукрӯҳ, Камол,
Бар дилу дида гарон нест, гар оне дорад (сах. 173).*

* * *

*Ақл гуфт: «Ар ба ҳусн оне ҳаст,
Он қаду абруи фалон бошад» (сах. 154).*

Илова бар инҳо, мояҳои ғолиби шеъри Ҳофиз, монанди ғампарастӣ, игтинофурсат, тақобули ақлу ишқ, чамолпарастӣ, хатароти ишқ, ибрату эътибор дар шеъри Камол низ ҷилваҳое дорад, ки ҳокӣ аз наздикии машраби маънавист. Асосан, машраби ирфонии Камол ҳамон ишқу риндист ва Камол борҳо ва ошқоро чун Ҳофиз худро ошиқу ринду масту хароботӣ хондааст:

*Гар шеваи Камол бипурсад касе, бигӯй:
К-ӯ сӯфиясту ринд, вале порсонамост (сах. 68).*

Лубби машраби Камол тарки риёст, ки асоситарин шарти риндист ва *ӯ* онро мақбултарин тоати худ медонад:

*Чандон, ки бозҷуст дар аъмоли худ, Камол,
Мақбултар зи тарки риё тоате наёфт (сах. 43).*

ХУСУСИЯТҲОИ ЗАБОНИИ ЗАРБУЛМАСАЛУ МАҚОЛ ВА ҲИҚМАТҲОИ ОСОРИ КАМОЛИ ХУЧАНДӢ

Забон нерӯи тавоноӣ халқу миллат аст. Асрҳои аср боқӣ мемонад, такмил мешавад ва тамоми зебоӣ, тавоноӣ ва қудрати он насл ба насл мегузарад. Маҳз дар забон таҷрибаи ҳаёт ва қудрати иқтидори халқ маҳфуз мемонад.

Маълум аст, ки дар забон таърих, иқтисодиёт, иҷтимоӣ ва фарҳанги даврони гуногуни халқ акс меёбад. Яке аз ғановати забон, зарбулмасалу мақол ва ҳикматҳост, ки дар онҳо ақлу заковат, хулқу атвор, меҳру муҳаббат, шодиву хурсандӣ, ғаму андӯх, аблаҳиву нодонӣ, ростиву фиребгарӣ, меҳнатдӯстиву донишандӯзӣ, дӯстиву рафоқат, инсонпарвариву ватандӯстӣ, ростқавливу покқичдонӣ, сабру тоқат, коҳилӣ ва нописандӣ ифода ёфтаанд. Онҳо аз насл ба насл, аз асар ба асар нишонрастар мешаванд ва дар забон боқӣ мемонанд ва такмил меёбанд.

Забони зарбулмасалу мақол ва ҳикмат ихчаму равон, нишонрас ва ҷолиб аст ва забони асар ё гӯяндаро пуртаъсиру дилчасп мекунад ва ба он обуранги тоза ва ғасоҳату бадеият мебахшад.

Ҳоҷа Камол устои беҳамтоӣ суҳан аст. Забони осораш хеле ғанӣ, рангоранг, гӯшнавозу дилчасп аст. Ҳар қадар осори ӯро бештар бихонед, ҳамон қадар ба хусусиятҳои ҷолибу гуногуни забони ӯ ошно мешавед.

Яке аз ҷолибтарин масъалаи хусусиятҳои забон зарбулмасал, мақол ва ҳикматҳои ӯст. Зарбулмасалу мақол ва ҳикматҳои Ҳоҷа Камол бо равониву хушоҳангӣ, мазмуну маъноӣ баланд дар хотирҳо зуд нақш мебанданд. Онҳо ҳамаи хусусиятҳои каломӣ бадеъро доранд. Ҳоҷа Камол аз зарбулмасалу мақол ва ҳикмат ҳамчун воситаи муҳими тасвири бадеӣ истифода кардааст.

Зарбулмасалу мақол ва ҳикматҳои осори Ҳоҷа Камол хабар аз ғановати маънавӣ, ақлу заковати беҳамто, ниҳоятӣ ҳикматофаринии устакоронаи ӯ ва назари бисёр фароҳи ӯ медиҳад.

Камол аз зарбулмасалу мақол ва ҳикматҳо дар мавриди зарурӣ барои ғасоҳату бадеияти матн вобаста ба муносибате барои тақвияти фикр истифода мекунад.

Ҳикматҳои офаридаи Камоли Хучандӣ ба ҳукми зарбулмасалу мақол даромадаанд. Зарбулмасалу мақол ва ҳикматро аз рӯи истифода дар осори Хоҷа Камол ба ду гурӯҳ метавон ҷудо кард:

1. Зарбулмасалу мақолҳои, ки байни халқ хеле маъмулу машхуранд, шоир онҳоро чанд хел истифода бурдааст:

А) бе ягон тағйироте:

*Гуфтаӣ: «Зулфи қачам дор ба дасти дигаре»,
Монд ин ҳам ба ҳамон нуқта, ки қач дору марез (3,8).*

* * *

*Роҳ паймуд баче дар талаби дӯст, Камол,
Дӯст дар хонаву мо гирди ҷаҳон мегардем (3,158).*

* * *

*Ба бӯса себи зақан гуфтамаиш зи гулишани кист?
Камол, гуфт: «Ту ангур хур, мапурс аз боғ» (3,51).*

* * *

*Масал аст ин ки бувад «дӯст фидои раҳи дӯст»,
Кушт гам Вомиқу Маҷнун, ту бикуш низ маро (1,23).*

* * *

*Дасти шиқат хуни ман чандон, ки резад бегуноҳ,
Гар нагирам доманат, «дасти туву домони ман» (3,198).*

* * *

Б) бо баъзе тағйирот (вобаста ба вазну қофия):

*Дилро зи лабат чу созам огоҳ,
Бар сӯхтае намак фишонам (3,94).*

* * *

*Гуфтаӣ сурати ту маҳзари маънист, Камол,
Худ аён аст, чӣ ҳоҷат ба баёни ту бувад? (1,485).*

* * *

*Ту гӯи ниҳодастиву мо дида ба дидор,
Аз дида баче фарқ бувад то ба шунда (3,307).*

* * *

*Чашм агар хоки дарат ҷӯяд, фикан дар доманаиш,
Мардумон гӯянд: «некӯӣ куну афкан дар об» (1,62).*

(Масалан, дар Ҳофиз:

Гуфтанд, ин ки накӯӣ куну дар об андоз.

Дар Қобуснома:

Гуфт: «Шунда будам, ки некӯӣ кун ва дар рӯд андоз, ки рӯзе бар диҳад»).

*Мани гирён чӣ кунам з-он миҷаву гиря ҳазар?
Чӣ яке найза, чӣ сад, чун бигузаит об зи сар (1,543).*

(Дар Саъдӣ:

*Об, к-аз сар бигзаит дар Чайҳун,
Чӣ ба дасте, чӣ найзае, чӣ ҳазор?!*

Худи зарбулмасал:

Об, ки аз сар гузаит, чӣ як ваҷабу чӣ сад ваҷаб).

* * *

*Ту кий, Камол, боре, ки бисоти қурб чӯӣ,
Зи ҳади гилеми худ по натавон дароз кардан (3,214).*

(Зарбулмасал: «Ба кӯрпаат нигоҳ карда, по дароз кун»).

*Ганҷӣ ту, туро бе талабидан натавон ёфт,
Роҳат зи ту бе ранҷ кашидан натавон ёфт (1,217).*

(Аз Ҳофиз:

Ба роҳате нарасид он, ки заҳмате накашид.

Вариантҳои зарбулмасал: «Бе меҳнат роҳат муяссар наме-
шавад», «Бе меҳнат роҳате нест»).

* * *

*Дар ҷустани ту з-онам, ки бошад
Ҷӯяндаи ту ёбандаи ту (3,273).*

(Дар Мавлонои Румӣ:

Оқибат ҷӯянда ёбанда бувад.

Зарбулмасал: «Ҷӯянда ёбанда»).

* * *

Ақл гуфто ба рӯи ӯ чунӣ?

Гуфтамаш: «Рӯи бину ҳол мапурс» (3,11).

(Зарбулмасал: «Ранг бину ҳол мапурс»).

2. Муродифи дигари зарбулмасалу мақол, ки шояд шоир
онҳоро худ офаридааст:

Пеши лаб холи сияхро он ду рух гар ҷой дод,

Содагӣ бошад мағасро бар шакар кардан амин (3,220).

Муродифи дигари зарбулмасал «Он чи дар дег аст, ба каф-
гир мебарояд», «Дар дег бошад, ба кафгир (чумча) мебарояд».

Дар осори Камол муродифи зарбулмасал ва мақолҳо низ
кам корбаст нашудаанд, ки намунаи барҷастаи онҳо мисолҳои
зеранд:

Пеши ноаҳлон чӣ ҳосил зикри пурдонӣ, Камол,

Донаи гавҳар чӣ резӣ мурғи арзанхораро?! (1,43).

* * *

Ҳар касеро зи лабат лаззати ҷон ҳосил шуд,

Коми безавқ чӣ донад мазаи ҳалворо (1,39).

Дар забони тоҷикӣ муродифи зарбулмасали «барзагов гул набӯяд ва ошноии булбул начӯяд» аст.

Зарбулмасалу мақол ва ҳикмат, ки ихчам, рехта ва кӯтоҳ, вале пурмазмун аст, дорои тамоми хусусиятҳои бадеиву забонӣ аст. Дар онҳо таҷрибаи рӯзгор, мушоҳидаҳои дурудароз ва ҷаҳонбинии мардум мунъакис шудааст.

Зарбулмасалу мақол ва ҳикмат бо забон муносибати зич доранд ва дар онҳо маъно ва мазмуни калима ва иборатҳо муайянтару равшантар мешаванд.

Хусусиятҳои забонии зарбулмасал, мақол ва ҳикматҳои Камол хеле ҷолиб аст.

А) оид ба таркиби луғавӣ.

Дар зарбулмасалу мақол ва ҳикматҳои Камол аксар аз калимаҳои забони тоҷикӣ истифода шудаанд:

*Ба кунҷи эманӣ натвон нишаст аз чашму зулфи ӯ,
Ки дар ҳар гӯшае шӯр асту дар ҳар хонае гавго (1,19).*

* * *

*Дар нагирад ба ҳеч тар оташ,
Доман аз ҳоли мо чӣ дарчинӣ?! (3,328).*

* * *

*Зи лаб ба ҷурға бидеҳ обу тухми шишат кор,
Ки хоҷа он даравад аз ҷаҳон, ки мекорад (1,434).*

* * *

*Эй дил, ту гами ашқи равон хур, на гами ҷон,
Аз омаданӣ фикр кун, аз рафта маяндеш (3,19).*

Масалан, дар асари Хайём варианти дигари ин мақол омадааст:

*Ин як дами нақдро ганимат медон,
Аз рафта маяндешу зи оянда матарс.*

Истифодаи калимаҳои забони арабӣ:

Дар зарбулмасалу мақол ва ҳикматҳои калимаҳои арабие корбаст шудаанд, ки дар забони тоҷикӣ серистеъмол ва ҳазм шудаанд:

*Ишқ варзидӣ, сазо дидӣ, Камол,
Тухми меҳнат коштӣ, бардоштӣ (3,37).*

* * *

*Девор гӯш дораду агёр низ чашм,
Мо чун кунем бо ту зи беруни дар сухан (3,197).*

* * *

*Чаври саги кӯи ту нагӯям ба рақибон,
Аз дӯст ба душман натавон бурд шикоят (1,146).*

* * *

*Бе ту маро зиндагӣ ба кор наёяд
Неъматӣ бедӯст хушгӯвор наёяд (1,325).*

Дар мисолҳои фавқ фақат яктоӣ калимаи арабӣ корбаст шудааст.

Дар мисолҳои зер аз ду то се тоӣ калимаҳои арабӣ истифода шудааст, ки онҳо ҳам маълуму маъмуланд:

*Саҳл аст, агар холи лабат сӯзад ба доғи гам дилам,
Аз баҳри ҳалво метавон бурдан ҷафои дудро (1,45).*

* * *

*Ба бӯи васли ҷон мехӯр гами ҳичрон, ки хуш бошад
Қашидан заҳмати хор аз барои роҳати хурмо (1,19).*

* * *

*Эй дил, ҳадиси дӯст беҳ аст аз дури Адан,
Ин нукта гӯш кун, ки зи дурри Адан беҳ аст (1,115).*

* * *

*Огаҳ аз рози шамъ парвонаст,
Ту чӣ донӣ забони сӯхтагон?!
Чаши бадро сипанд сӯз, Камол,
Гар бубинӣ миёни сӯхтагон (3,202).*

Мисолҳои, ки чаҳор-панҷ калимаи арабӣ дошта бошанд, хеле каманд:

*Ризвон ба равза, Хизр ба оби ҳаёт зист,
Ман бо ҳаёли он лабу рухсор зистам (3,146).*

Дар зарбулмасалу мақол хусусиятҳои маҳал, урфу одат, расму оин, ки ифода меёбад, аз ин рӯ, исмҳои хоси мансуби маҳал:

*Он даҳони танг бингар нур зи гуфтори Камол,
Он ки бошад қанди Мисраиш з-ин шакар дар тунг нест (1,251).*

* * *

*Маёред, гӯ, ноз ин ҷову ҳусн,
Ки зира ба Қирмон надорад ривоч (к 269).*

Номи дарё:

*Агарчи гирякунон дур аз он лабему канор,
Ба чаши ташна ҳаёли Фурот наздик аст (1,117).*

Исмҳои хоси шахс:

А) номи ашхоси қиссаҳои машҳур:

*Бар оҳ, Камол, ар дили ту сӯхт, аҷаб нест,
Дар санг қунад нолаи Фарҳод сироят (1,146).*

* * *

*Гар дилат бишикаст дилбар, мастӣ афзун кун, Камол,
К-аз шикасти ҷоми Маҷнун қасди Лайло дигар аст (1,187).*

Номи пайғомбарон:

*Пираҳан гар танат озурд, чӣ менӯшиӣ он,
Айби Юсуф натавон кард ба нозукбаданӣ (3,376).*

* * *

*Ба он лаб мулки дилҳо шуд мусаллам,
Сулаймон мулк ронад бо нигинаиш? (3,200).*

* * *

*Соҳиби дард зи тӯфони бало ҷон набарад,
Нӯҳ ҳар ҷо, ки равад, дидаи пурнам бо ӯст (3,66).*

* * *

*Ҳазор дард кашем аз ту беҳ, ки нози табиб,
Ки дарди дӯст беҳ аз шарбати ҳазор Масеҳ (3,271).*

- дар он зиёд корбаст шудаанд.

Дар зарбулмасалу мақол асомии ҳайвонот ва ҳашарот истифода шудаанд:

А) номи ҳашарот:

*Мани дилсияҳ чу холат накунам шикоб аз он лаб,
Зи шакар кучо тавонад мағас эҳтироз кардан (3,214).*

* * *

*Огаҳ аз сӯзи дили ошиқ набошад ҳеч кас,
Шамъ донад он чӣ шабҳо бар сари парвона рафт (3,127).*

* * *

*Бувад донакаш, ҳар кучо мӯр ҳаст,
Аз он мӯри хатти лабат дилкаш аст (3,147).*

Б) номи парранда:

*Шавқи лаби ту медиҳад завқи сухан Камолро,
Мург сухансаро нашуд, то ки нагаиш гулшанӣ (3,367).*

* * *

*Дило, аз нола булбул васли гул ёфт,
Чаро зорӣ бар ин зоре накардӣ (3,347).*

В) номи ҳайвонот низ кам корбаст нашудааст:

*Ҷӯяд аз суҳбати мо зоҳиди пурҳила гурез,
Тоқати панҷаи шерон набувад рӯбахро (1,38).*

Г) зарбулмасалу мақол ва ҳикмат дар осори Хоча Камол хусусиятҳои наҳвии хеле ҷолиб дорад. Бояд гуфт, ки дар онҳо ҷумлаҳои сода бештар аст:

А) ҷумлаҳои содаи дутаркибаи тафсилӣ:

*Пеши рухи ту мекашад хат донаи дилҳои мо,
Чандин ҳазорон донаро мӯре ба танҳо мекашад (1,413).*

* * *

*Зи оби оташи рӯест оби чаими Камол,
Ки ашки шамъ зи сӯзу гудоз меборад (1,403).*

Б) чумлаҳои соддаи яктаркиба:

*Сад шарбати ширин зи лабат хастадилодро
Наздики лаб оранду чашидан нагузоранд (1, 460).*

В) чумлаҳои нопурра:

*Бо рақибон ҳайфӣ, эй шириндаҳон,
Чун дар ангушти гадо ангуштарӣ (3,383).*

Аз рӯи ифодаи хабарӣ чумлаҳои феълӣ:

*Ба лабат ёфт нишони лаби Ширин Фарҳод,
Раҳ сӯи лаъл набурданд ба чуз кӯҳканон (3,252).*

* * *

*Чу бӯсам шаби васл дастӣ рақиб,
Надорад ганӣ бо гадо эҳтиёҷ (к. 269).*

- Ва номӣ мешаванд:

*Чу бар гул мехиромӣ, по ниғаҳ дор,
Ки гудро беитар заҳмат зи хор аст (1,141).*

* * *

*Агар дида дидор чӯяд, равост,
Ки намдидаро офтоб орзуст (1,230).*

3. Мисли дигар чумлаҳо зарбулмасалу мақол ва хикмат дар осори Хоҷа Камол мақулаи громерии тасдиқ - инкорро доранд. Маъноӣ тасдиқ бо шакли тасдиқи феъл-хабар:

*Сӯзи мо аз гиря шуд чун отаи аз равған зиёд,
Шамъро оре, зи ашк афзун шавад сӯзи дарун (3,211).*

* * *

*З-он сон, ки сӯи хеш кашад мӯр донаро,
Хатти ту донаҳои дили мо чунон кашад (1,334).*

Бо инкори инкор (шакли инкори феъл-хабар ва пешояндҳои инкорӣ ба мисли бе, чуз):

*Камол, аз сина магсил меҳри он сарв,
Назебад садр бе болонишинӣ (3,400).*

* * *

*Гуфтӣ, Камол, ар ошиқӣ, пеши рухи ман сӯз ҷон,
Чуз пеши отаи сӯхтан бӯе набошад удуро (1,45).*

ифода меёбад.

Маъноӣ инкор бо ду роҳ ифода мегардад: ба шакли инкори

феъл-хабар:

*Шакарро гӯ, мапӯшон холи мушкин,
Ки сабр аз ангубин кори мағас нест (1,231).*

* * *

*Тариқи ошиқон баргиру сӯи дардмандон шав,
Ки бешиқиву бедардӣ набошад шеваи мардӣ (3,382).*

Ва ё ёрии ҷумлаҳои суолӣ - риторикӣ, ки дар онҳо шакли феъл-хабар тасдиқӣ аст:

*Оби чашмам кам нашуд, чандон ки мижгон баргирифт,
Кас ба парвезан чӣ гуна оби Қайхун кам кунад? (1,370).*

* * *

*Рози ҳуснат чун бипӯшонад дилам,
Кай шавад мисбоҳ пинҳон дар зучоҷ (1,268).*

- таъсири ин гуна ҷумлаҳо бештар аст.

*Рақиб, гӯ, шунав он-ч аз дари ту хост, Камол,
Гадои кӯ зи саги ошно чӣ гам дорад? (1,402).*

Маъноӣ инкорро калимаи ҳеч қатъитар менамояд:

*Рост гӯянд, ҳавоест зи ту бар сари сарв,
Ки наҷунбад ба яқин ҳеч дарахте бе бод (1,411).*

4. Зарбулмасалу мақол ва ҳикматҳои осори Камоли Ҷучандӣ аз рӯи хусусиятҳои коммуникативии худ ба ҷумлаҳои ҳикоягӣ, суолӣ ва амрӣ ҷудо мешаванд.

А) ҷумлаҳои ҳикоягӣ:

*Бо рақибонат ба бӯи васл хушидил мезиям,
Бар умеди гул чу булбул метавон бо хор зист (1,258).*

* * *

*Пеши рух аз рақиб бипӯшон беҳи зақан,
К-аз бог мева дузд ба маҳтоб мебарад (1,459).*

* * *

*Пеши рӯят ду зулф турфа фитод,
З-он ки як рӯзро ду шаб набувад (1,417).*

* * *

*Лаҳза-лаҳза рухам аз оби дарат тозатар аст,
Тозатар мешавад аз хок, бале гунаи зар (1,532).*

Б) ҷумлаҳои суолӣ:

*Оби чашмам кам нашуд, чандон ки мижгон баргирифт,
Кас ба парвезан чӣ гуна оби Қайхун кам кунад? (1,370).*

* * *

*Гуфта будӣ, дод хоҳ аз гамзаи хунрези мо,
Гӯсфанди қуштанӣ чун хоҳад аз қассоб дод? (1,349).*

Боиси қайд аст, ки дар зарбулмасалу мақол ва ҳикмат

ҷумлаҳои суолии риторикӣ қорбасти мешаванд ва ҷумлаҳои суолии аслии истифода намегарданд.

В) ҷумлаҳои амрӣ:

*Бо он чи Камол ояд пешаи зи хасе камтар,
Дар чашими рақиб аз хас камтар машуморедаи (3,31).*

Табиист, ки ин гуна ҷумлаҳои амрӣ на ба як шахс, балки ба умум равона карда шудааст.

Аз ҷумлаҳои мураккаб маъмултаринош ҷумлаҳои мураккаби тобеъ аст. Дар он сурат пайвандакҳои зер истифода мешавад:

Пайвандакҳои «ки»:

*Аз холи орази ту фитодам ба банди зулф,
Мурге, ки шуд ба дом, сабаб обу дона буд (1,382).*
* * *

*Шаби фироқи ту тир асту ман аз он ба ҳарос,
Шабе, ки моҳ надорад, маҳобате дорад (1,315).*

Пайвандакҳои «чун» («чу»):

*Он лаби хандон чу бинад, дар ҳадис ояд Камол,
Булбули хомӯш чун гул бишқуфад, гӯё шавад (1,447).*
* * *

*Гуфтӣ, ки ба пирӣ тарафи ишқ раҳо кун,
Чун ишқ даромад, чӣ ҷавониву чӣ пирӣ? (3,447).*
* * *

*Камол аз сари кӯят чаро рамад зи рақиб,
Чу оҳуи ҳарам аст, аз саге чӣ гам дорад (1,468).*

Пайвандакҳои «чун» дар масал, мақол ва ҳикматҳои Камол асосан ҷумлаҳои пайрави шартиро ва, баъзан, ҷумлаҳои пайрави замону сабабро ба сарҷумла алоқаманд кардааст.

Пайвандакҳои «агар» («гар», «ар»):

*Ба он шаб ҳар ки бозад ишқ, аз куштан наяндешид,
Магас гар фикри ин кардӣ, накардӣ бо шакар бозӣ (1,415).*

Пайвандакҳои «то»:

*Ишқи бедард саре гарм накард,
Шамъ то сӯз надорад, сард аст (1,238).*

Таркиби пайвандакҳои «ҳар ҷо, ки»:

*Нахоҳам ман, ки кас бо он шакарлаб ҳамнафас бошад,
Вале ҳар ҷо, ки ширинист, гавгои магас бошад (1,483).*
* * *

*Сар дармакаи зи нолаи мо, эй дарахти ноз,
Ҳар ҷо, ки ҳаст шохи гуле, андалеб ҳаст (1,198).*

Пайвандакҳои «чандоне ки» ва «гарчи» хеле кам (якҷоя)

корбаст шудаанд:

*Дур созам гуфтам ашк аз чашими тар бо остин,
Чашима чандоне, ки кардӣ пок, об омад бурун (3,231).*

* * *

*Ман зи шавқи гулрухон нолам, на аз чаври рақибон,
Гарчи хораи дил харошад, булбул аз мастӣ хурӯшад (1,419).*

Чумлаҳои мураккаби тобеъи бепайвандак низ дар қолаби зер, ки тобиши замони ва шартӣ доранд, мавҷуданд:

*Он рух набинам, ар набарӣ зулфро ба тоб,
Шаб мунқатеъ нагашта набинад кас офтоб (1,51).*

* * *

*То рух напӯшӣ, кай шавад аз дида ашки мо равон,
Пинҳон нагашта офтоб, ахтар намеояд бурун (3,196).*

* * *

*То ту наронӣ, кай раванд аз қӯи ту дилҳои мо?
Норонда ҳукме подшаҳ лашкар намеояд бурун (3,196).*

Дар ин қабил мисолҳо маъноӣ муқобилгузори хеле хуб ифода шудааст - қисми дувуми чумла ба қисми аввал. Ҳар ду қисм ҳам шакли инкори громерӣ дорад.

Яке аз хусусиятҳои чумлаҳои мураккаби тобеъи бепайвандак аз он иборат аст, ки аксари онҳо тобиши шартро доранд:

*Дил дар абрӯи ту холӣ зи дуогӯӣ нест,
Ҳар кӣ меҳробнишини шум, зи дуо бас накунад (1,274).*

* * *

*Дар ин раҳ ҳар чӣ чӯӣ, он биёбӣ,
Бичӯ нақде, ки ногоҳон биёбӣ (2,366).*

Чумлаҳои мураккаби пайваст кам воমেҳӯранд:

*Чеҳраам дида, чӣ ҳосил, ки ба хун кард нигор,
Ки бурун нақшу нигор асту дарун нолаи зор (1,531).*

Зарбулмасали «аз берун нақшу нигор асту дарун нолаи зор»

*Дӯст дар қону нест з-ӯ хабарат,
Ташина мурдиву об дар назарат (1,151).*

* * *

*Ба суҷуд пеши қибла биниҳам хаёли рӯят,
Ки ҳузур бояд аввал, пас аз он намоз кардан (3,214).*

* * *

*Толиби симурге бошу кимиё, лекин маҷӯӣ
Дар бутон меҳру вафо в-аз ошиқон сабру суқун (3,211).*

Баъзан чумлаҳои мураккаби омехта низ корбаст мешаванд:

*Ин ҷаҳон дардхурда дандонест,
Вораҳидед аз ӯ чу баркандед! (1,394).*

Масалҳои машхуре ҳастанд, ки онро шунаванда ё хонанда хеле хуб медонад, аз он ҷиҳат шоир дар шеъри худ ба масали маъруфе ишора мекунад. Онҳо кӯтоҳ ва бо ду калима (исмҳои чида бо ҳарфи нақираи «е»), ки ҳукми ҷумларо доранд, ифода ёфтаанд:

*Бадҳохи ту худро ба бузургӣ чу ту донд,
Лекин масал аст ин ки «чинореву қадуе» (3,434).*

* * *

*Ба рӯи мард бошад гарди ин дард,
Нахондӣ ин масал «гардеву марде» (3,345).*

* * *

*Эй гули рӯи туро чун ман ба ҳар сӯ булбуле,
Аз ту дорад ин масал шуҳрат, ки «шаҳреву гуле» (3,320, 284).*

Шоир дар ин ҷо аз санъати талмеҳ истифода кардааст. Ё ки бо ҷумлаи хулоса ифода ёфтани онҳо:

*Нахондӣ ин масал, ҷоно, «тамошо ройгон бошад»,
Рухе бинмо, ситон сад ҷон, иҷозат деҳ тамошое (3,411).*

Маълум аст, ки зарбулмасалу мақол ва ҳикмат берун аз нутку хорич аз матн корбаст намешаванд, зеро онҳо барои тақвияти фикр, тасдиқ ё радди фикр, барои панду насиҳат ё маҳкуми амали ношоистае оварда мешаванд. Аз ин рӯ, онҳо аксаран дар мисраи дувуми байт ҷой мегиранд:

*Касе, ки қимати хоки дараи ба ошиқ гуфт,
Баҳошиноси ҷавҳар ба ҷавҳарӣ омӯхт (1,109).*

* * *

*Гар набинам руҳат аз турраи мушкин, ҷӣ аҷаб,
Дар шаби тира ба хуршед назар натвон кард (1,332).*

* * *

*Ҷаҳону ҷумла лаззоташ ба занбӯри асал монад,
Ки ширинӣ-и бисёр асту з-он афзун шару шӯраи (3,29).*

Аз он ҷо, ки зарбулмасал маъноӣ маҷозӣ дорад, дар онҳо санъатҳои бадеӣ, монанди тавсиф, ташбеҳу истиора, ташҳис, киноя нақши муҳим доранд:

*Маро тавба фармуданд аз холи мушкин
Бувад шустан аз рӯи зангӣ сиёҳӣ (3,404).*

* * *

*Хоки миҷгон манигар, пой бинех бар сару чаши,
Ки зиёне нарасад аз мижа биноиро (1,46).*

* * *

*То гам нахӯрду дард, наяфзуд қадрӣ мард,
То лаъл хун накард ҷигар, қимате наёфт (1,103).*

* * *

*Бистонд рақибам сари зулфат зи кафу рафт,
Нав шуд масали куҳна, ки «хар рафту расан бурд» (1,283).*

* * *

*Сокин накард гиря зи дил ҳирқати Камол,
Сӯзи кабоб кам нашуд аз хун чакиданаиш (3,38).*

Зарбулмасалу мақол ва ҳикматро Камол дар осораш хеле зиёд ба қор бурдааст. Масалан, баъзе аз ғазалҳояш ба тамои панду ҳикматанд (ручӯъ шавад ба с.35, 415 ва 498 ҷилди 1, с. 49 ҷ.2). Аксарияти ҷумлаҳо содаанд (65% ба 35%). Ин исботи он аст, ки дар ҳақиқат, зарбулмасалу мақол ва ҳикмат мӯҷаз, рехта, кӯтоҳ ва маънояш хеле фароҳ ва васеъ аст. Камол аз онҳо дар мавориди зарурӣ барои фасоҳату назокати нутқ, пуробурангӣ, пуртаъсир кардани матн бо завқе ниҳоят баланд истифода кардааст.

Чун зарбулмасалу мақол ва ҳикматҳои осори Камоли Хучандӣ бадеияти хеле баланду хусусиятҳои луғавӣ, грамматикӣ ва услубии зиёде доранд, таҳқиқи алоҳида талаб мекунад.

Пайнавишт:

1. Абдуллоҳзода. Зарбулмасалҳо ва мақолҳо дар асарҳои Садриддин Айнӣ.- Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1958.
2. Айнӣ, Садриддин. Намунаи адабиёти тоҷик. – Маскав, 1926.
3. Амонов Р. Эҷодиёти даҳонакии аҳолии Кӯлоб.-Ҷилди 1.- Сталинобод: Нашри давлатии Тоҷикистон, 1956.
4. Амонов Р., Шуқуров М. Намунаи фолклори диёри Рӯдакӣ.-Сталинобод: Нашри давлатии Тоҷикистон, 1958.
5. Асрорӣ. Зарбулмасал ва мақолҳои тоҷикӣ.-Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1956.
6. Дол В. Зарбулмасалҳои халқи рус. (Ду ҷилд).-Маскав: Интишороти осори хунарӣ, 1984 (ба русӣ).
7. Калонтаров Я. Зарбулмасал ва мақолҳои тоҷикӣ ва муодилҳои русии онҳо.-Душанбе: Ирфон, 1965 (ба русӣ).
8. Калонтаров Я. Зарбулмасал ва мақолҳои тоҷикӣ дар муқоиса бо ўзбекӣ.- Душанбе: Дониш, 1969 (ба русӣ).
9. Песорчиков О., Тоҷиддин С., Ҳамидҷонова М. Зарбулмасал ва мақолҳои тоҷикӣ.-Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1960.
10. Прохоров Ф. Зарбулмасал, мақол ва ифодаҳои рехтаи русӣ. Фарҳанги забоншиносӣ ва кишваршиносӣ.-Маскав: Забони русӣ, 1979 (ба русӣ).
11. Розенфелд А.З. Намунаи фолклори Дарвоз.-Сталинобод: Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1955.
12. Фозилов М. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикӣ ва форсӣ.-Ҷилди 1.-Душанбе: Ирфон, 1975.-368с; -Ҷилди 2, 1977.

СИБҒАИ ИРФОНӢ ДАР ШЕЪРИ КАМОЛИДДИНИ ХУЧАНДӢ

Бо тааммуле дар мутуни муътабари форсӣ ин нукта ҳосил мешавад, ки ирфон ва маърифат аз беҳтарин латоифи завқи башарист, ки тавонистааст дастмояи аксари хунармандону соҳибони дарк ва аҳли назар қарор бигирад.

Яке аз барҷастатарин шуарои форсизабон, ки ба ҳақ ишороти латиф ва таҷоруби асили ирфониро аз тариқи роҳчӯӣ ба кунҳи ҳақоиқи умур ва ашёи олам дар шеъри хеш матраҳ мекунад, орифи ба Ҳақ восил Камолиддини Хучандӣ (802-803х.к.) аст. Ба таври кулӣ ҷавҳару хамирмояи аслии масоили ирфонӣ ва таълимоти вобаста бад-он марбут мешавад ба тарҳи масоили инсонӣ ва он чӣ лозимаи сифоти бартари навъи башар аст, ки ба сурати инсонӣ комил матраҳ мешавад. Умдаи осори ирфонӣ дар ҷиҳати тарҳоро ва назариёте аст, ки битавонад ба инсон маъниву мафҳуми мутаолӣ бибахшад. Бинобар ин, дар як калима ва ба таври хулоса ҳадафи осори ирфонӣ мубтанӣ бар ҷаҳонбинии хосест дар ҷиҳати инсоният, яъне он ки “бишносӣ, ки ман чоҳилам, чун ба ҷаҳли хеш ориф гаштӣ, Ҳаққро ориф бошӣ” (3,138). Аз сӯи дигар, бояд гуфт ки маърифат навъе илм аст ва кашфи сир ба манзури шинохти Ҳақ ва бардоштани ҳиҷоби роҳ. Ҳиҷобе, ки монии солики роҳ аст, аз расидан бад-он чӣ мебояд. Аммо мабоҳиси марбут ба осори ирфонӣ, дар ҳақиқат, маъҷуни рӯҳонии бисёр шигифтоварест, ки гӯӣ дар иборат намегунҷад ва аз ҷиҳате ҳам ба ишорат дарнамеояд (3,18). Ба иборати дигар, он чӣ урафо дар осорашон матраҳ мекунанд, чизест аз навъи “йудраку ва ло йусафу”,⁴⁷ ки атри хосе дорад ва ҷилваву рангу ҷилои вижа.

Ранги ирфонӣ дар шеъри Камолиддин Масъуди Хучандӣ аз он гунаи хосест, ки фақат ба худӣ вай марбут мешавад, яъне гӯӣ аз каломи вай бӯи ӯ меояд. Ба ростӣ, ки аз сухани ҳар касе бӯи ӯро метавон эҳсос кард (2,458). Сибғаи ирфонӣ дар шеъри Камол аз он навъ суханони мустаъмали дар байни дигар шуаро ва урафо нест, бал аз мақулаи суханони хоси аҳли маърифат аст, яъне забонест гӯёи мо физзамири шоири орифе, ки ҳамаи вучудаи саршор аз мақосиди олий ва мутаолии ҷанбаҳои мухталифи инсонӣ аст; ҷанбаҳои, ки намудори бартарин аҳвол ва мақомоти ода-

⁴⁷ Даркшаванда, аммо васфнашаванда

мист. Дар ин ҷост, ки Камол ҳар чӣ мегӯяд, бархоста аз дилу ҷони ўст ва чизест натиҷаи таровиши рӯҳӣ, ки дар иқлими маърифат ҳамаи рангҳоро ба худии худ дорад. Дар шеъри Камол, ки ҳар вожааш атри ирфон мепароканад ва ҳар байташ мисраи баланди маърифатро менамоёнад, аз ҳар даст матлабе ҳаст, чандон ки гӯӣ ҳақиқаташ васфи Ҳақ асту исмаш луғати халқ ва тарҳи он чи ўро ба ў мақоми орифи комил бахшидааст. Ба таъбире дигар: аввалаш сифати он мани огоҳи худоғоҳ аст ва охираш сифати Ўст, ки аз идрок муназзах аст (9,412).

Камоли Хучандӣ, он гуна, ки аз шарҳи ҳоли ў ва ахволаш бармеояд, аҳли зуҳду тақво будааст ва марҷаи афозили рӯзгор ва сӯфиёни софидилу орифони ба худ огоҳ. Вай дар он чӣ тарҳ мекунад, мутаваҷҷеҳи умқу даруну ботини умур аст ва ҳамин нукта сабаб шудааст, то шеъраш мутазаммини нукоти дақику зарифу латиф ва ишороти малеҳи ирфонӣ бошад. Нуктаи ҷолиби таваҷҷуҳ дар зиндагии ин ориф он аст, ки бо вучуди эҳтимом ба умури расмии тасаввуф ва хонақоҳнишинӣ, вай амалан аз он чӣ вобаста ба хонақоҳ ва хирқаву фарҳанги муридиву муродӣ мебошад, ба дур аст. Аз ин рӯй, ҳам ў аз мунтақидони мактаби аҳли назар ва маърифат ба шумор меояд. Бад-ин сабаб аст, ки мебинем дарёфтҳои ў аз олами маърифат мубтанӣ бар завқу шухуду кашфу ишроқ аст ва аз зоҳирбиниву солус мубаррост. Вай аз ҳар чӣ ба ранги худнамоиву худороист, безор аст ва бути ному нангро дар худ фурӯ мешиканад ва ба марҳалае аз маърифат мерасад, ки аз ҳар чӣ ранги тааллуқ дар он аст, озод мегардад. Аз ўст, ки мегӯяд:

Орифи пинҳон зи пайдо хуштар аст,

Ганҷро ганҷина маъво хуштар аст.

Олами озодагон хуш оламест,

Эй дил, он ҷо рав, ки он ҷо хуштар аст (4,71).

Камоли Хучандӣ озодаест дар камоли истиғно, ки ишқу шигифтиро сармояи роҳи хеш қарор медиҳад ва яктоиву яқсӯнигариву якрӯиро меситояд:

Дар дил ба қадри зарра нагунҷад хаёли гайр,

К-аз меҳри ў нур аст замири мунири мо (4,25).

Вай ба сабаби истиғроқ дар олами ваҳдат чашм ба гулистоне дӯхтааст, ки чехраи маҳбубро ҳар ҳафт карда менамояд ва зебоиву чилваву чалолро дар бехтарин суvari мумкин пеши рӯй қарор медиҳад:

Дар гулистонҳо тамошое беҳ аз рӯи ту нест,

Дар бихишти адн ҷое хуштар аз кӯи ту нест.

*Мо ба сад чон бӯи он зулф аз сафо чун мехарем,
Чун ба дастӣ мо баҳои як сари мӯи ту нест (4,42).*

* * *

*Аз ту як соат ҷудой хуш намеояд маро,
Бо дигар кас ошноӣ хуш намеояд маро.
Гуфтамаиш: -Дар оби ораз акси чони мо намой,
Гуфт: -Ҳар дам худнамоӣ хуш намеояд маро (4,42).*

* * *

*Бе ту аз дардам орамидан нест
В-аз туам тоқати буридан нест.
Ёр дар пеши чашии туст, эй ашк,
Ҳочати ҳар тараф давидан нест (5,309).*

Камол, чунонки зикраш шуд, толиби маҳбуби азалист ва дар ҳар чи мегӯяд, сухан ҳама аз ўст. Ҳақиқати ирфони Камол ҳамин аст, яъне дил аз ғайри Ў нигоҳ доштан (4,100). Аз ин рӯй аст, ки Камол ҳамагӣ забон ба “Аналҳақ” боз мекунад ва бад-ин тартиб аз ҳолат ва мақоми тафарруқа ба чамъ меояд ва аз олами касрат ба сӯи ваҳдат майл мекунад.

*Лофи Аналҳақ бизан, Камол, ки вақт аст,
Ҳар сари мӯи ту чун зи дасту забон ёфт.*

Ин гуна суханони орифона, ба таъбире дигар, азим тавозеест одамиро, бад-ин маънӣ, ки ориф худро намебинад, балки ба ҳар чи менигарад, нишоне аз дӯст дорад; ман нестам, ҳама Ўст:

*Дӯстон, гар кушт моро дӯст, мо донему дӯст,
Чун ҳалоки мо ризои Ўст, мо донему дӯст.*

Ҳақиқати дӯстиву меҳру муҳаббату алақа дар назари аҳли маърифат он аст, ки “Муҳиб кулли авсофи худро дар ҳаққи маҳбуби худ нафӣ кунад” (8,402).

Ҳамин мазмуни куллист, ки иродату шавқу ишқро мӯчиб мешавад, яъне он чи сармои роҳи орифон аст ва раҳнамои шефтагони восил. Ранги ишқ бартарин рангест, ки шеърӯ ғазали Камолро некӯ фаро гирифтааст, чандон ки ҳар варақ аз дафтари шеъраш аз он ҳикоятҳо дорад. Камол, дарвоқеъ, тамоми авсофи хешро дар талаби маъшуқи азалиаш нафӣ мекунад, то Ўро, ки саҳт бад-Ў шефтааст, исбот кунад:

*Рӯи ту қиблаи муноҷот аст,
Диданат аҳсану-л-ибодот аст.
Гар ба нозам кушӣ, макун таъхир,
Ки зи таъхир бими офот аст.
Зиндатар шуд ба куштани ту, Камол,
Ошиқонро бисе камолот аст (4,63).*

Камол ишқро бартарин ва волотарин мақоми одамӣ меоднад, ки лозимаи он ҳиммати волост:

*Ҷаноби ишқ бас олист, мӯсоҳиммате бояд,
Ки натвон бар чунин Туре шудан бе ҳиммати воло.
Зи хуршеди ҷамоли ӯ шаби зиндадилон равшан,
Ба даври қадди ӯ бигрифт кори ошиқон боло.
Магӯ, к-арбоби дил рафтанду шахри ишқ шуд холи,
Ҷаҳон пур Шамси Табрест аст, марде ку чу Мавлоно?! (4,17).*

Шоири шаҳири Хучанд ҳар дам аз баракати ишқ ранге дигар аз олами маонӣ дармеёбад, таҷаллии ҳамин рангину сибғаи хос аст, ки гоҳ ашки лаълуни вайро менамояд ва дафтари шеърашро рангин мекунад:

*Гашт рангин зи сухан дафтари ашъори Камол,
Гӯ ба сурҳӣ бинависанд «ва айзан лаҳ»-ро (4,17).*

* * *

*Хирқаи азрақи ман боз ба май гулгун шуд,
Ишқ ҳар дам ба дигар ранг баровард маро (4,10).*

* * *

*Зулфи ту аз холи ту мушкинтар аст,
Ашки ман аз лаъли ту рангинтар аст (4,64).*

Оташи ишқ бо ҳама сӯзандагиаш дар назари ӯ чӣ дилпазир аст ва шаҳиди ишқ чӣ фазилате дорад:

*Каъбаи дил з-оташи ишқи ту сӯхт,
Дар таби “таббат” тани сад “Бӯлаҳаб” (4,67).*

* * *

*Шаҳиди теги ишқ ар беғуноҳ аст,
Ба ҷаннат ҷои ӯ дар пешгоҳ аст (4,69).*

Мазмуни латифи ишқ мӯҷиб шудааст, то шоир симои бадеъ аз маъшук ва маҳбубаш тарсим кунад ва бути тамомиёрашро ҳар лаҳза ба ранге бинамоёнад, ки намудори ҳусну ҷамол аст ва ояти иззату ҷалолу ҳайрат:

*Нуқтаи холу лабат оёти ҳуснанду ҷамол,
Як-як ин оётро он рӯи зебо ҷомеъ аст (4,62).*

* * *

*Он рух набинам, ар набурӣ зулфи пур зи тоб,
Шаб мунқатеъ нагашта, набинад кас офтоб.
Шавқи руху хати ту зи дил хун чаконд, хун,
Аз оташу намак кунад ин гиряҳо кабоб (4,23).*

* * *

*Ин чӣ сарви қад, ин чӣ рафтор аст?!
Ин чӣ шириндаҳан, чӣ гуфтор аст?!
Ин чӣ холу чӣ орази зебост,
Ин чӣ хат, ин чӣ зулфу рухсор аст?!
Ин чӣ рӯй асту ин чӣ зулфи дароз,
Ин чӣ дилбанду ин чӣ дилдор аст?!
Ин чӣ чашим асту ин чӣ лаб, чӣ шакар,
Ин чӣ доруву ин чӣ бемор аст?!
Ин чӣ ҳусн асту ин чӣ хол, Камол,
Ин чӣ хуш булбул, ин чӣ гулзор аст?! (4,37).*

* * *

*Баски латиф аст он орази нозук, бар ӯ
Чунки назар мекунӣ, мечакад аз дида об.
Бе ту набошад субот ҳастии моро, бале
Зарра нагардад падид, то набувад офтоб (4,25).*

Дар сухани Камол нуктаҳои зарифест, ки вай дар зимни он мароҳили мухталифи сайру сулукро тарҳ мекунад ва ҳар ҷо машраби ирфониаширо, ки мубтанӣ бар он мақоми хос аст, ба муносибат менамоёнад. Вай ба ҳамроҳи ишқ, ба латифаи “дард” ишора мекунад, дарде, ки олами бурунро саропардаи хеш қарор додааст, дарде, ки намудори саййири дарун аст:

*Бе гамат шод мабод ин дили гампарвари мо,
Гам хур, эй дил, ки ба ҷуз гам набувад дарх(в)ари мо.
Дардмандему хабар медиҳад аз сирри дарун,
Даҳани хушқу лаби ташинаву чашими тари мо.
Сифати рӯи ту то дар қалам овард, Камол,
Гул барад нусхаи ҳусн аз варақи дафтари мо (4,8).*

* * *

*Қиссаи дарди ҷудоӣ чӣ нависем, Камол?!
Дил ҷудо нола қунад, хома ҷудо, нома ҷудо (4,11).*

* * *

*Дарди ту замон-замон фузун аст
В-ин сӯзи дарун зи ҳад бурун аст.
Ақл аз ҳаваси ту беқарор аст,
Дил дар талаби ту бесукун аст (4,50).*

* * *

*Дард, к-аз дил хост, дармонеш нест,
Хун, ки дилбар рехт, товонеш нест.*

Камол аҳли дил аст, дили дилин ва на дили гилин; диле, ки ҳамирмоҷи одамист ва сирри маърифат дар ӯст. Он диле, ки

маҳалли муҳаббат асту чойгоҳи дарду фироқ. Бавоқеъ, Камол ҳамеша мубталои чунин дилест, диле ба ранги лолаи сӯхта хун дар чигар нақш пазируфта аст:

*Ҳамчу лола дили ман сӯхта, хун дар чигар аст,
Ки чаро сунбули гесӯи ту дар дасти сабост (4,36).*

* * *

*Гар дафтари ҳадисам бар хуни дил набудӣ,
Ин гуфтаҳо накардӣ дар ҳар диле сироят (4,34).*

Ин дил аз назаргоҳи урафо гавҳарест рӯҳонӣ, сирри мактумест, ки мунҷамеи маориф асту махзани ганчи хафӣ. Чӣ дили воқеъи миръоти Ҳақ асту Арши Вай. Дили ҳақиқӣ чизест миёни ангуштони Ҳақ таоло (7,131; 1,140) ва чунонки Худо мехоҳад, онро мегардонад. Дар таъбироти ирфонӣ дилро атвори мухталифест, ки ҳар Тури он маҳалли таҷаллии ҳосе аз анвори таҷаллиёти илоҳист (6,195). Дар мавриди Камол ба ростӣ бояд муқир буд, ки ӯ ба сарманзили дил роҳ ёфтаасту бо ин латифаи ниҳонӣ ҳамзод аст ва маънусу маълуф. ӯ, дарвоқеъ, орифест зиндадил, ки ҳама ҷо ба тавофи дил машғул аст ва ба тамошои ин дилбари рӯҳонӣ дар сафи қудсиён чой гирифтааст:

*Даруни Каъбаи дил дилбарест руҳонӣ,
Ки қудсиён-и ба таъзим кардаанд сучуд.
Забони қол фурӯ банд назди аҳл, Камол,
Румузи шиқ набошад ҳадиси гуфтушунуд (4,125).*

* * *

*Дил дар талабат ҳаёти ҷон ёфт,
Ҷон аз ту бақои ҷовидон ёфт.
Толиб ба ду дида нақши ӯ бафт,
Матлуб чӣ айн шуд, аён ёфт (4,55).*

Ҳама ҷо сухани Камол хитоб бо дил аст. Бисёре аз мазоҳири ахлоқӣ-ирфонӣ ва таълимоти вижаи сӯфия марбут мешавад ба таъдиби дилу зудудани ҳар навъи ғиллу ғаше аз ӯ. Соҳибони маърифат бо тавачҷуҳ ба сафои дил аст, ки ба мутолиаи ҷамоли сифоту мушоҳидаи ҷамоли зоти Борӣ, субҳонаху ва таоло, мепардозанд. Дил сарчашмаи ҳавоси пинҳониву дарёфтҳои ғайбист. Умдаи мақомоти ирфонӣ ва дарки аҳволи мухталифи рӯҳонӣ манут аст ба мувозибат аз дилу муроқибат аз ӯ. Бечихат нест, ки тайи мароҳили мухталифи сулук ва расидан ба мақомоти гуногун вобаста ба ин аст, ки дил бояд тайи мақомот кунад. Камол дилро сарчашмаи ҳаёт мешуморад:

*Дил маранҷон ба дарди дӯст, Камол,
Фаҳва мо-ул-ҳаёти фиҳи шифо (4,18).*

Дар назари аҳли маърифат ҳамин дил аст, ки ҳақиқати инсониятро шомил мешавад, ба ин эътибор дил аст, ки масъул аст. Ва дар ҳар ҳол мавриди итобу хитоб қарор мегирад. Мушоҳидаи воқеи вобаста ба руъяти дил аст. Хуччати болиғи Ҳаққ таоло бар ин маънӣ гувоҳ аст, ки ин дил ҳар касеро нест, ҳар одамиро Худованд дил исбот нафармудааст: “Инна фӣ золика лазикро лиман кона лаҳу қалбун”.⁴⁸ Бадеҳист, ки мурод аз ин дил ҳамон гӯшторои санавбарӣ, ки бар ҷониби чап аз сина ниҳодаанд, нест, балки ҳақиқати дил ҳамон рӯҳу равони инсонист, ки манбаи илҳом асту ишроқ ва ҳар лаҳза ҳолати ҷадиде ба худ мегирад ва атвори гуногунеро доро мешавад. Таъбироте, аз навъи “шарҳи қалб”, “тумаънина”, “силму сафо”, “хуб”, “қабзу бастии шаффоф”, “фуод”, “ҳаббат-ул-қалб”, “сувайдо”, “маҳаччат-ул-қалб”, ки ҳама худ мунҷир ба тасфияи дил аст ва тафарруди ботин аз ҳар ҷи ҷуз Ҳақ ва ҳақиқат аст (6,202).

Камол соҳибдил аст ва соҳибназару аҳли роз. Вай ба тарбияти дил ба манзури расидан ба камол муътақид аст ва бар ин бо-вар аст, ки ин дил ҳамон “ман”-и воқеии одамист, ки бо фитрати ӯ дамсоз аст. Фаҳми дил ва дарки дил дар назари шоири шаҳири Хучанд навъе маърифат аст аз навъи маърифати аҳадӣ ва навъе илм аст аз навъи илми азали ва ладунӣ. Аз ин рӯст, ки ӯ доим бар дари дил ба начво нишаста аст:

*Умрест, ки бо ӯ дили мискин нигарон аст,
Умрест зи мо рафта, вале бо дигарон аст.
Гар бар дили маҷрӯҳ сари тири ту саҳл аст,
Он ҳам гузарад, чун ҳама ҷизе гузарон аст (4,75).*

* * *

*Дил шишаест, ҷои хаёли ту, эй парӣ,
Кардӣ парӣ ба шиша, ҳамин аст соҳирӣ.
Пайваста дар баробари чашмам нишастай.
Оре, маро ба чашми ҷаҳонбин баробарӣ.
Азбаски дӯш бар дари ту дида дур фишонд,
Бастем ҳалқа гирди дарат аз дури даре
Дигар маҷӯӣ манзалату қадри худ, Камол,
Ин манзалат бас аст, ки бар хоки он дарӣ (4,356).*

Сухан гуфтан дар боби дилу раҳовардҳое, ки аз ин маънӣ дар шеъри дилкаши Камол аст, дар ин мухтасар намегунҷад. Сад

⁴⁸ Сураи Қоф, ояти 37.

сухан ба як сухан бояд кӯтоҳ кард ва гуфт: -Дил асту кӯи дилбар ва ин ки ҳар киро дил нест, дилбар нест; дилу дилбарӣ мазҳаби Камол аст:

*Мо диле дорему он бар дилбаре хоҳем баст,
Нақши рӯи зард бар хоки даре хоҳем баст.
Ҳар касе бандад баҳри симу зар бар худ камар,
Мо камар бар хидмати симинбаре хоҳем баст.
Дар миёни гирия чун бӯсем пой ӯ, Камол,
Аз дуру ёқут бар вай зеваре хоҳем баст (4,89).*

* * *

*Дил, ки дилдоре надорад, дил нашоёд хонданаи,
Нест ошиқ, гар набошад расми ҷон афшонданаи.
Саҳл бошад, гар канори мо гирифт аз гирия об,
Бар канори об чун гулбун тавон биншонданаи (4,223).*

Ба баракати ҳамин дил аст, ки камоли аҳли назар аст ва рӯяту ташхису тамйизи ҳусн аз қубҳ. Ин сухан ҳамон ҳарфест, ки наму-дори оёти камолаш бояд хонд:

*Ишиқ ҳарфест, ки дол аст бар оёти Камол,
Он ки дар қол фурӯ монд, нашуд воқифи ҳол (4,240).*

Ҳамнишинии Камол бо дилу дилбар ва пайвастагии ӯ бо маҳбуб ва идроки дӯстӣ ва меҳрварзӣ мӯҷиб шудааст, то тасвири бадеъ аз дилбари ҳақиқӣ тарсим кунад:

*Ширинлабӣ, шакардаҳанӣ, сарвқоматӣ,
Кӯтаҳ кунам ҳадис, ба хубӣ қиёматӣ!
Эй шайх, то ба кӯи бутон мекунам тавоф.
Бо ман магард, чун ту на марди гароматӣ (4,260).*

* * *

*Эй ояти ҳусн аз рухи хуби ту мисоле
В-аз ранги рухат дафтари гул нақши хаёле.
Хубони ҷаҳон ҳусни дилафрӯзу малоҳат
Доранд, валекин на чунин ҳусну ҷамоле.
Бо он ки бувад оташи лаъли ту чигарсӯз,
Ҳаргиз набувад хуштар аз ӯ оби зулоле.
Боре ба Камол аз сари раҳмат назаре кун,
Имрӯз, ки ҳусни ту гирифтаст камоле (4,336).*

Ҳамин дилдодагии Камол ва гирифтории ӯ ба дил ва ниёзи ӯ ба чилваҳои ҳусну ҷамол мӯҷиб шудааст, то дар умдаи таъби-роти ирфонии ӯ шеърӯ шуур дар қолаби ғазал ба ҳам омезад ва ранги ғиноии он бо румузи мухталиф ҳамроҳ гардад ва лутфу ги-роии хосе ёбад. Низ ҳамин амр сабаб шудааст, то вай аз зоҳиру

ботин сайр кунад ва басиратро бар басар тарчеҳ диҳад ва қолу мақолу чадалро фуру ниҳад ва бо зоҳирбинону зоҳидони риёӣ ба муқобала бархезад ва риндиву қаландариро арҷ ниҳад ва андешаи ному нангро аз сар бадар кунад:

*Моро на гами нангу на андешаи ном аст,
Дар мазҳаби мо мазҳаби номус ҳаром аст.
Гӯ, халқ бидонанд, ки пайваста фалонро
Рух бар рухи чононаву лаб бар лаби чом аст.
Дар орзуи маҷлиси мо зоҳиди мағрур
Чун уд ҳамесӯзаду ин турфа, ки хом аст.
Бархост Камол аз варау гӯшанишинӣ,
То дид, ки майхона беҳ аз роҳу мақом аст (4,88).*
* * *

*Зоҳидон камтар шиносанд он чи моро дар сар аст,
Фикри зоҳид дигару савдои ошиқ дигар аст.
Мо ба риндӣ дар бисоти қурб рафтему ҳанӯз,
Ҳамчунон пири маломатгар ба пой минбар аст (4,23).*
* * *

*Мо бисоти некномӣ боз тай хоҳем кард,
Хирқаву саҷҷода раҳни нуқлу май хоҳем кард.
Зухду тақво сар ба сар ин ному ин овозаро,
Дар сари овози чангу бонги най хоҳем кард (4,177).*

Ва бад-ин тартиб аст, ки навъе мактаби маломатӣ дар таъбироти Камол аст, ки намудори сахтгириҳои замонаи ўст ва нафрати ў аз он чи тижимағзоне бад-он фахр мефурушанд ва авомфиребон бад-он дил хуш медоранд:

*Гар худ ҳазор санги маломат ба сар хурам,
Чандон ки зиндаам, гами он симбар хурам.
Обе, ки аз сафоли нигоҳаш равад ба ҳалқ,
Беҳ з-он шароби лаъл, ки дар қоми зар хурам (4,270).*
* * *

*Ман тарки зуҳд кардаву риндӣ гузидаам,
Хошоки роҳ додаву гавҳар харидаам.
Аз бими зоҳидон, ки нагиранд бар Камол,
Нӯшидаам шаробу ба кунҷе хазидаам (4,280).*
* * *

*Маломатам чӣ қунӣ, к-аз азал нигоштаанд,
Ба қоми аҳли назар нақши рӯи зеборо (4,337).*

Ба ростӣ, ки дар ин гуна гирудор, он гуна “самарқандихо”, ки ў дидааст, бо ин озодаи хучандӣ дарнамесозад:

*Гӯиям ҳар дам, ки берун шав зи шаҳри мо, Камол,
Ин самарқандигариҳо бо хучандӣ то ба кай?!*

* * *

Покбозӣ, бишӯй даст Камол,

Ба маи равшан аз дағоихо.

На самарқандиву на зоҳид, чист?!

Хунуқиҳову порсоиҳо.

Вуфури бисёре аз муфрадот, таркиботу таъбироти ирфонӣ дар саросари девони Камол, аз навъи “оби ҳаёт”, “оби ҳайвон”, “асрор”, “асмоъ”, “анфос”, “аҳли назар”, “бода”, “бут”, “порсой”, “покбозӣ”, “пири муғон”, “хол”, “харобот”, “Хизр”, “хирқа”, “хонақоҳ”, “чоми май”, “чашмаи ҳайвон”, “хайрат”, “дарди талаб”, “дил”, “дилбар”, “риндон”, “рухулқудус”, “соқӣ”, “самоъ”, “сукр”, “шавқ”, “сафо”, “сӯфӣ”, “савмаа”, “сохибдил”, “сохибназар”, “ориф”, “ишқ”, “исидам”, “қиблаи рӯи маъшуқ”, “қадаҳу соқӣ”, “ғам”, “қаландарӣ”, “маст”, “каромат”, “муҳтасиб”, “маломатӣ”, “майфуруш”, “майхона”, “навъи таҷаллӣ”, “вачду ҳол”, “ҳиндуи зулф” ва таъбироте шатҳомез, аз навъи “шаробхорӣ”, “шоҳидбозӣ”, “мастиву беҳудӣ”, “офтобпарастӣ”, “бутпарастӣ”, “дар майхона нишастан”, “арбадакашӣ”, “сухан аз мутрибу май гуфтан” ва “лофи аналҳақ задан” ва шиори “лайси фӣ чуббатӣ сиваллоҳ” дарпӯшидан ҳама ва ҳама намудори вусъати назари шоири Хучанд аст дар пардохтан ба чанбаҳои мухталифи ирфон ва рангомезии девонаш ба гунаҳои мухталиф, чандон ки дар ин сайру саёҳат ҳар дам чашми бинанда ба турфае меафтад, ки сибгае дорад, хос ва чун ин рангхоро бо ҳам дармеомезӣ, сибгаи илоҳиро дар он мебинӣ, ки намудори маърифати ўст дар ин камолҷӯӣ.

Ҳамчунин, дар саросари шеъру ғазали Камол мусталаҳоти ирфонӣ, аз навъи “тавҳид”, “таслим”, “тавба”, “вараъ”, “зуҳд”, “факр”, “сабр”, “шукр”, “таваккул”, “ризо” кам нест. Ин гуна таъбирот намудори мақомоти ирфонист, ҳамчунон ки таъбироте, аз навъи “иродат”, “муруқабат”, “талаб”, “хавфу рачо”, “унсу муҳаббат”, “ҳаё”, “шавқ”, “тумаънина”, “яқин”, “иттисол”, “фанову бақо” дар шеъри ў гӯеи аҳволи сӯфия аст ва орифони ростин.

Дар як бардошти кулӣ аз шеъри Камол бояд гуфт: -Шеъри ў гӯеи аволими маърифат аст ва забонаш ҳокӣ аз дақоқи румузи ирфонист ва баёнаш навъе аз ҷаҳонбинии ишроқиро бо озодагӣ ва сароҳати тамом пас меафканад. Афзун бар ҳама инҳо зебоии таъбир аст, ки дар воқеъ армуғонест маҳсули завқи шоирона ва

рӯҳи орифонаи ӯ.

Шеърӣ Камол аз чанбаи ирфонӣ машхун аз румузу ишороти мухталиф аст ва дар бисёре маворид вожагони ирфонии ӯ аз қайди ҳадду ҳудуди мутаориф фаротар меравад ва байтулғазали ӯ ранге устурай меёбад. Шояд ҳақ бо Камол бошад, ки дар ин боб ба доварӣ менишинад ва мегӯяд:

*Сеҳр аст, Камол, ин суҳанон, бод ҳалолат,
Санъатталабон беҳ зи ту устод наёбанд (4,127).*

Ё:

*Гар биҷӯянд ба сад қарн наёбанд, Камол,
Булбуле чун ту хушалхон ба чаманҳои Хучанд (4,200).*

Ва низ ин ки:

*Хатм шуд бар Камол лутфи суҳан,
Ҳар чи баъд аз камол, нуқсон аст (4,67).*

Камол дар айни камоли шоирӣ соҳиби илми назар аст ва азамати ӯ дар ҳамин назаргоҳи ӯст, ки ба одамӣ илми назар меоварад, чӣ каромате аз ин болотар:

*Аз ман, эй аҳли назар, илми назар омӯзед,
Нозук аст он руҳ, аз ӯ чашму назар бардӯзед (4,114).*

* * *

*Рӯй ораста бинмой, хусусан ба Камол,
Ки ту хос аз пайи аҳли назар орастай (4,326).*

* * *

*Чандон ки мекушанд туро, зиндаӣ, Камол,
Соҳибназар най ту, ки соҳибкароматӣ (4,360).*

* * *

*Мо аз ту суҳанвари ҷаҳонем,
Соҳибназарему нуқтадонем.
Сӯзӣ дили мо, чу хат барорӣ,
Мо мардуми нонавиштахонем.
Он оби бақост, ёфтешаш,
Чун ёфтаниаш наметавонем (4,359).*

Бад-ин тартиб аст, ки девони Камол мунаққаш ба рангҳои мухталиф аст, бадеъву дилпазир, ҳар ҳарфе намудори як хати сабз ва ҳар нуқтае гӯёи холи сиёҳест, ки чун ҳама дар ҳам омезад, чилваи сибғатуллоҳ меёбад, то чашми ҷонро насибае бошад фавқи ҳар чизе:

*Ҳама нақши хату хол аст ба девони Камол,
Лайса илло рақам-ул-ишқ ало авроқӣ (4,359).*

Ва низ ба ҳамроҳи ҳар ранге атреву бӯест, ки фикри рангини

шоир онро атрогин кардааст, то машоми чонро низ аз он бахрае бошад, ҳамчунон ки маҷлиси моро, ки роиҳаи ӯ ёру мададгор гардидааст ва ман хушдилам ба ин ки паёми ӯро мегузорам:

*Эй боди баҳор, к-аз ту хушбӯст,
Маҷлис ба равоиҳи абирам.
Бигзар ба Хучанду гӯ ба ёрон,
Аз ман, ки ба ёри Чин асирам.
З-он бурд Камол чаври он шӯх,
К-ӯ муҳташам асту ман фақирам.*

Пайнавишт:

1. Абулфатх Муҳаммад ибни Мутаҳҳар (Шайхулисломо), Аҳмади Чоми Нофеъӣ (Жандапил). Ҳадиқат-ул-ҳақиқат /Тасхеҳи дуктур Муҳаммадалии Муваҳҳид. –Техрон, 1343.
2. Афлокӣ, Шамсиддин Аҳмад. Маноқиб-ул-орифин /Тасхеҳи Таҳсини Ёзиҷӣ. –Қ. 1. –Анқара, 1961.
3. ал-Бухорӣ, Абӯиброҳим Исмоил Абдуллоҳ ал-Мустамилӣ. Шарҳи Тааруф. –Қ. 4. –Ҳиндустон, 1330.
4. Камолиддин Масъуди Хучандӣ. Девон /Тасхеҳи Азизи Давлатободӣ. –Техрон, 1337.
5. Муҳаммад ибни Мунаввар. Асрор-ут-тавҳид фӣ мақомоти Шайх Абисайд /Тасхеҳи дуктур Забехуллоҳи Сафо. –Техрон: Амири Кабир, 1348.
6. Розӣ, Шайх Начмуддини. Мирсод-ул-ибод /Тасхеҳи Хусайн ал-Хусайнии Неъматуллоҳӣ (Шамсулурафо). –Техрон, 1336.
7. Саъдуддини Ҳамавӣ. ал-Мисбоҳу фи-т-тасаввуф /Тасхеҳи Начиб Моили Ҳиравӣ. –Техрон: Интишороти Мавлавӣ, 1362.
8. Хучвирӣ, Абулҳасан Алӣ ибни Усмон. Кашф-ул-маҳҷуб /Тасхеҳи Валентин Жуковский, ба эҳтимоми Муҳаммад Аббосӣ. –Техрон: Амири Кабир, 1336.
9. Шайх Рӯзбехон, Бақлии Шерозӣ. Шарҳи шатҳиёт /Тасхеҳи Ҳенрӣ Карбен. –Техрон, 1344.

ШЕЪРИ КАМОЛ ВА МАҚУЛОТЕ АЗ ТАМСИЛШИНОСӢ

*Ба номи Худованди чону хирад,
К-аз ин бартар андеша барнагзарад.*

Камолиддин Масъуди Хучандӣ аз шоирони номвар ва орифи садаи ҳаштум аст. Соли вафоти ӯро нахустин мусахҳеҳи девони ӯ устои гиromӣ оқои Азизи Давлатободӣ ба истиноди «Нафаҳот-ул-унс»-и Чомӣ ва «Ҳабибу-с-сияр»-и Хондамир ва «Риёз-ул-орифин»-и Ҳидоят ва «Тароиқ-ул-ҳақоиқ»-и Маъсум Алишоҳ Нодируссадр ва «Авлоди атҳор» ва «Равзот-ул-чинон ва чаннот-ул-чанон»-и Ҳофиз Хусайн Карбалоии Табрезӣ ва «Сомию-л-асомӣ»-и Мулло Ҳашрӣ мавсум ба «Равзаи атҳор» соли 803 ҳичрӣ-қамарӣ доништааст. Ва таҳқиқоти дуктур Сафо низ муаййиди ин таърих аст.

Устод Эрачи Афшор бар мабнои «Таърихи кабир»-и Ҷаъфарӣ афзудаанд: «Зикри Шайх Камоли Хучандӣ: Шайхе соҳибҳол буд ва шеър некӯ гуфтӣ ва лашкари Туғмоқ ӯро ба дашт бурданд ва охир амири бузург вайро ба Табрес овард ва шайхулислом буд ва ғазалҳое некӯ гуфтӣ ва хаёлотангезе некӯ будӣ ва ба анвои камолот мавсуф... мадфани ӯ дар пои Байлонкӯҳи Табрес аст. Вафоти ӯ дар ҳаштсаду сеи ҳичрӣ буд» (4,158).

Аз ин ишора пайдост Камолиддинро чунон пойгоҳе будааст, ки ба рӯзгори худ шайхулисломи Табрес ёфтааст, дар «Сафинаи куҳансол» дар сафаҳоти 123-132 соли ҳафдаҳуми маҷаллаи «Армуғон» соли 1315, даргузашти Камолиддинро низ 803 ёд кардаанд ва дар поёни он афзудаанд, ки ба гӯри вай навиштааст:

*Камол аз Каъба рафтӣ бар дари ёр,
Ҳазорат офарин, мардона рафтӣ.*

Нуктаи дигар дар таърихи «Ҳафт иқлим»-и Амин Аҳмади Розӣ омадааст, ки «Орифон, ки ба суҳбати Шайх Камол ва Ҳофиз расидаанд, гуфтаанд, ки суҳбати Шайх Камол беҳ аз шеъраш буда ва шеъри Хоҷа (Ҳофиз) беҳ аз суҳбаташ!». Аз вижагиҳои шеъри Камол он аст, ки аз ситоишу мадҳ дар шеъри ӯ чуз қасидае, ки мамдӯх номуайян аст, дида намешавад! Камол дар худситоӣ аз худ дар девон ишоратҳое дорад:

*Гар бичӯянд, ба сад қарн наёбанд, Камол,
Булбуле чун ту газалхон ба чаманҳои Хучанд (2,200).*

* * *

*Хоки Хучандро, ки зи Шероз кам ниҳанд,
Омад ба рӯзгори ту обе ба рӯи кор (2,207).*

* * *

*Буд вақте Камоли Исмоил,
Шарафи рӯзгори аҳли сухан.
Ба камоли ту дар сухан, к-имрӯз,
Он бузург ин шараф надошт, ки ман (2,388).*

* * *

*Ин хайма суродиқи Камол аст,
Нуқсон зи таноби ӯ гусаста.
Гирди сари ӯ зи субҳ то шом,
Асҳоби Камол ҳалқа баста.
Зеро, ки дар ӯ муқим қутбест,
Автод ба гирди ӯ нишаста (2,388).*

Боз ба навиштаи устод Эрачи Афшор истинод мекунам, ки муқаддимае ба нашри аз нахустин ҷомеи девони Камол ба даст ҳаст, ки дар ибтидои он нусхаи мавҷуд дар китобхонаи Мадрасаи олии Шаҳиди Мутаҳҳарӣ (Сипахсолори собиқ) ба шумораи 1257 омадааст, ки маро маҷоли дидани он даст надод. Ду нусхаи дигар дар ҳамин мадрасаи олӣ аз «Девон»-и Камол муаррахи 821 ҳ ва дигаре 859 аст.

Дар китобхонаҳои Аврупо низ аз «Девон»-и Камол нусхаҳои ҳаст, ки Блошер дар феҳристи худ аз Китобхонаи миллии Порис (ҷ.3) 45/243 ҷаҳор нусха ба шумораҳои 1635 то 1638 муаррифӣ мекунад, ки он нусхаҳо муаррахи 827,845,858 ҳичрӣ аст. Дар китобхонаи «Бритиш мюзейм» нусхаҳои ҳаст ва дар китобхонаи девони Ҳинд се нусха, ки таърихи яке аз онҳо 971 аст (маҷаллаи Роҳнамои китоб, соли 2, шумораи 1).

Машҳур аст, ки Камолиддини Хучандӣ дар ғазалҳои худ ба ниғадошти ҳадди 7 байт тақайюд доштааст, худ мегӯяд:

*Маро ҳаст аксар газал ҳафт байт,
Чу гуфтори Салмон нарафта зиёд.
Ки Ҳофиз ҳамехонадаш дар Ироқ,
Баланду равон ҳамчу «Сабъи шидод».
Ба бунёд ҳар ҳафт чун осмон,
К-аз ин ҷинс байте надорад Имод (2,384).*

* * *

Ва дар чое дигар ба танз сурудааст:
*Ҳафт байт омад газалҳои Камол,
Панҷ ганҷ аз лутфи он уири ашир.
Ҳафтбайтиҳои ёрон низ ҳаст,
Ҳар яке поку равону дилпазир.
Лек аз ҳар ҳафт-шон ҳақ карданист,
Чор байт аз аввалу се аз ахир (2,385).*

Камолиддин ва шоирон. Камолиддини Хучандӣ ба шоирони пеш аз худ ва низ ба шоирони ҳамасри худ гоҳ ба ном ва гоҳ ба иқтисоӣ ашъори онон ишора дорад. Нахустин мусахҳеҳи девони Камолиддини Хучандӣ поре аз он ишораҳоро ёд кардаанд, шореҳи бузургвори «Девон»-и Ҳофиз устод Баҳоуддин Хуррамшоҳӣ ҳам намунаҳои бисёр аз мазомини муштараки Камол ва Ҳофиз ёд кардаанд, аммо дар ин ҷо ба чанд маврид мепардозем, ки то кунун аз он ёд нашудааст.

Камолиддин дар шеърӣ худ гузашта аз Анварӣ ва Форёбӣ, ки аз онҳо ном низ бурдааст ва ба ҷои худ ёд хоҳам кард, аз Ҳоқонӣ пайравӣ кардааст, он ҷо ки дар ситоиш мегӯяд ва аз сутуда ном намебарад, овардааст:

*Эй зоти туро зухури олам,
Чун хилқати Мустафову Одам
Бар лавҳи вучуд нуқтаи сахв,
Афтода муаххару муқаддам.*

Дар иқтифои ин қасидаи Ҳоқонӣ аст:

*Тифливу туфайли туст Одам,
Хурдиву забунӣ туст олам.*

То он ҷо, ки Ҳоқонӣ мегӯяд:

*Аз ҷаври ту офтоби умрам,
Болои сар омадаст «фарҳам» (1,77-285).*

Камолиддин низ мегӯяд:

*К-эй хаста дилам ба новаки гам,
Бар хастадилоии хеш «ирҳам» (2,376).*

Дар газалҳо низ муштаракоте бо Ҳоқонӣ дар «Девон»-и Камол ҳаст, он ҷо, ки мегӯяд:

*Чӣ раҳо кунӣ ба шӯхӣ сари зулфи дилрабо,ро,
Ки аз ӯ ба ҳам барорӣ ҳама вақт ҳалқаҳоро.
Ба дусад адаб бар он дар ҷу хатост баргузашидан,
Ҳаракоти номуносиб зи чӣ рӯ бувад саборо (2,12).*

Ҳоқонӣ мегӯяд:

*Ба забони чарбат, эй чон, бинавоз ҷони моро,
Ба саломии хушк хуш кун дили нотавони моро*

- Зи миён барор дасте, магар аз миёнчию ту
Ба карон барад замона гами бекарони моро (1,550).*
- Хоқониро ғазалест бо радифи «дарёб»:
*Ба яке номаи худам дарёб,
Ба ду ангушт когазам дарёб.
Ба фироқе, ки сӯзадам, кушті,
Ба наёме, ки созадам, дарёб (1,553).*
- Камол ин радифро бар вазне дигар овардааст:
*Рафтам аз даст, мани бесарупоро дарёб,
Подшоҳӣ, зи сари лутф гадоро дарёб (2,25).*
- Дар ғазале дигар Хоқонӣ ба радифи «афтодаст» оварда:
*Алами шиқ олі афтодаст,
Кисаи сабр холӣ афтодаст.
Ихтиёре набуд шиқи маро,
Ки заруриву ҳолӣ афтодаст (1,573).*
- Камол дар ҳамин радиф мегӯяд:
*Зулфи маъшуқ саркаш афтодаст,
Ошиқонро ба он хуш афтодаст.
Мекашам доманаи агарчи балост,
Ошиқ ӯро болокаш афтодаст (2,65).*
- Хоқонӣ дар ғазале ба радифи «надорад» мегӯяд:
*Садяки ҳусни ту навбаҳор надорад,
Тоқати чаври ту рӯзгор надорад (1,577).*
- Камолиддин низ дар ҳамин радиф хуш мегӯяд:
*Он чи ту дорӣ, ба ҳусн моҳ надорад,
Ҷоҳу ҷалоли ту подшоҳ надорад.
Ҷониби дилҳо нигоҳ дор, ки султон
Мулк нагирад, агар сипоҳ надорад (2,318).*
- Ва намунаҳои дигар ба қофияи «бипазир» ва «занчир»
(1,618; 2,579).
- Камолиддини Хучандӣ ду ҷое худро бо Камолиддин Исмоили Исфаҳонӣ месанҷад ва мегӯяд:
*Буд вақте Камоли Исмоил,
Шарафи рӯзгори аҳли сухан.
Ба камоли ту дар сухан, к-имрӯз,
Он бузург ин шараф надошт, ки ман (2,388).*
- Дар ҷои дигар мегӯяд:
*Ду Камоланд дар ҷаҳон машҳур,
Яке аз Исфаҳон, яке зи Хучанд
Ин яке дар ғазал адимулмисл*

*В-он дигар дар қасида бемонанд,
Филмасал дар миёни ин ду Камол,
Нест фарқе магар ба мӯе чанд (2,1018).*

Ишораи Камол ба Заҳир ва Анварӣ чунин аст:

*Девони ту гар касе бихонад,
Дар пеши суханварони олам.
З-ин гуфта равад Заҳир аз ҷой,
Чӣ ҷои Заҳир, Анварӣ ҳам (2,22).*

Дар ҷое аз Низомӣ сухан медорад ва аз худ ситоиш мекунад:

*Кард ҳакиме зи Низомӣ суол,
К-эй ба сари ганҷи маонӣ муқим,
Ҳаст дар ангушти Камол он қалам
Ё на асоест ба дасти Калим.
Гуфт: «Қалам нест, асо низ нест»,
«Ҳаст калиди дари ганҷи ҳақим» (2,387).*

Дар ҷое дигар ишора ба Низомӣ дорад:

*Панҷ байти қитъаат, к-аз панҷ ганҷ омад фузун,
Ман чӣ гӯям чун Низомиро ҷавобаи ҳад набуд... (2,1016).*

Дар байте аз Мавлоно Ҷалолуддин Муҳаммад ва Шамси
Табрез ситоиш мекунад:

*Магӯ, к-арбоби дил рафтанду шахри шиқ шуд холӣ,
Ҷаҳон нур Шамси Табрез аст, марде ку чу Мавлоно?! (2,10).*

Ва дар ҷои дигар мегӯяд:

*Ба Туркистон биё, он хок дарёб,
Агар дар Рум Мавлоно наёбӣ (2,354).*

Ва дар ғазале ба матлаи:

*Аҷаб он дилбари ҷоду кучо рафт,
Аз ин сӯ дил рабуд, он сӯ кучо рафт (2,208).*

Ёдовари ғазали Мавлоно:

*Аҷаб он дилбари зебо кучо шуд,
Аҷаб он сарви хушболо кучо шуд (3, 2, 79).*

Ишора ба Саъдӣ дар ғазалҳои Камол ба нисбат беш аз ҳама
аст:

*Дар лутфи табъ Саъдии Шерозӣ, эй Камол,
Бовар намекунад, ки гӯӣ хучандиам (2,263).*

Дар ғазале аз Саъдӣ ба матлаи:

*Эй аз биҳишт ҷуззеву аз раҳмат ояте,
Ҳақро ба рӯзгори ту бо ман инояте.*

Камол мегӯяд:

*Дорам зи абрувони ту чашми инояте,
К-аз нозам ар кушӣ, накунандам ҳимояте*

Ва дар поён тамсилеро ба вом мегирад:

*Гӯр, бар дарат, рақиб, гадо бош, ё Камол,
«Ғавго бувад ду подшаҳ андар вилояте» (2,354).*

Ва дар ғазале дигар ҳам аз Саъдӣ ном мебарад ва ихоме ба «Бӯстон»-и ӯ дорад:

*Камол, ар бишинавад Саъдӣ ду байте з-ин ғазал гӯяд:
Ки хоки боги табъат бурд оби «Бӯстон»-и ман (2,295).*

Камол дар «Девон»-и худ таъризоти бисёр ба Салмони Совачӣ дорад:

*Камол аз ҳар миҷа ашкат магар ҳамранги Салмон шуд,
Ки аз ашъори мардум бурд маъниҳои рангинро (2,51).*

Дар ҷои дигар мегӯяд:

*Яке шеъри Салмон зи ман банда хост,
Ки дар дафтарам з-он сухан ҳеч нест.
Бад-ӯ гуфтам он гуфтаҳои ҷу об,
К-аз он сон дуре дар Адан ҳеч нест.
Ман аз баҳри ту менавиштам, валеқ
Суханҳои ӯ пеши ман ҳеч нест (2,381).*

Ва дар қитъае Салмон ва Имоди Фақеҳро мавриди назар дорад:

*Маро ҳаст аксар ғазал ҳафт байт,
Ҷу гуфтори Салмон нарафта зиёд,
Ки Ҳофиз ҳамехонадаш дар Ироқ
Баланду равон ҳамчу «Сабъи шидод».
Ба бунёд ҳар ҳафт чун осмон,
К-аз ин ҷинс байте надорад Имод (2,381).*

Дар қитъае аз Ҳумоми Табрешӣ ёд мекунад:

*Гуфтам аз Мисри маонӣ бифиристам ба ту боз
Сухане чанд, ки ояд ба даҳонат ҷу шакар
Боз тарсидам аз ин нукта ки гӯӣ ҷу Ҳумом,
«Шакар аз Миср ба Табреш маёред дигар» (2,385).*

Камолиддин ба Аттор ишоратҳое ситоишомез дорад:

*Ёр чун бишид гуфтори Камол,
Гуфт: «Мавлоноиву Аттори мо» (2,20).*

Дар ҷое дигар мегӯяд:

*Сӯфиён маст шуданд аз суханони ту, Камол,
Ки дар анфоси ту бӯи сухани Аттор аст (2,102).*

Ва низ дар ғазале дигар оварда:

*Он толиби дилсӯхта имрӯз Камол аст,
К-аз гуфтаи ӯ гармии Аттор биёбӣ (2,367).*

Мақулаи тамсилшиносӣ дар шеъри Камалиддин. Тамсилу масал ва афсонаҳои тамсилӣ аз гунаҳои шинохтаи адабу фарҳанги ҳар миллат ва мардум аз дуртарин рӯзгорон аст. Дар ин моя завқи фитрӣ ва вижагиҳои андешаву одоту ахлоқ ва суннатҳову эҳсосоти мардум бозшинохта мешавад. Барои шинохти мардуме ва марзу буме ношинохта ҳеч асаре гӯётар аз дostonҳову афсонаҳо ва масалҳову тамсилҳо нест.

Масал калимаи арабӣ аст ва аз масала-ямсулу-мусулан ба маънии шабоҳат доштани чизе ба чизи дигар аст. Абулқосим Муҳаммад ибни Умари Замахшарӣ (467-537 ҳ.к) адибу луғавӣ ва фақеҳу муҳаддису муфассир ва мутакаллими хоразмӣ дар бораи масал мегӯяд: «Масал дар асли забони араб ба маънои монанд ва назир аст» (ал-масалу фи-л-асли каломихим бимаъна-л-мисли ва-н-назири).

Абӯубайд Қосим ибни Салломи Ҳиравӣ (даргузаштаи 224 ҳ.к) дар оғози «Китоб-ул-амсол» масалро ҳамон ҳикмат донистааст, яъне ҳикмате ки маҳсули таҷриба аст ва масалро гунаи киноя дониста ва барои он се вижагӣ баршумурдааст: эҷози лафз, исобати маънӣ, ҳусни ташбеҳ.

Ибни Сиккит Абӯюсуф Яъқуб ибни Исҳоқ (мутаваффо ба соли 244 ҳ.к) чунин мегӯяд: «Масал лафзест, ки бо мазрубун лаҳу дар лафз муҳолиф ва дар маънӣ мувофиқ бошад» (ал-Масалу лафзун йухолифу лафза-л-мазруби лаҳу ва йувофиқу маъноҳу фӣ золика-л-лафзи).

Мубаррид Муҳаммад ибни Язиди Абдулакбар (зодаи 207 ё 210, даргузашта 485) имоми наҳв ва луғат дар таърифи масал оварда: «Масал қавле аст соир, ки бад-он ҳоле (ҳолати дувум)-ро ба ҳоле (ҳолат аввал) монанд кунанд»: (Хува қавлун соирун йушбаху биҳи ҳолу-с-сонӣ би-л-аввали...).

Дар боби масал ва таъбири масаливу ҳикмат, сухан бисёр аст ва аз он дармегузарем.

Зарбулмасал ё масалро дар форсӣ: дoston, дастон, афсона ва фасона хондаанд.

Фирдавсӣ, алайҳирраҳма, мефармояд:

*Яке дoston зад бар ин марди санг,
Ки ангур гирад зи ангур ранг.*

Фаҳриддин Асъади Гургонӣ гӯяд:

*Чӣ некӯ достон мезад яке дӯст,
Ки хомӯшӣ зи нодон сахт некӯст.*

Агар дар сухане чизеро ба чизе тамсил зананд ва бо адоти ташбеҳ ҳамроҳ бошад, онро ба тозӣ ташбеҳ ва ба забони фаронсавӣ *Comparasion* меноманд.

Ва агар дар ин таркиб адоти ташбеҳ ҳазф шавад, онро ба арабӣ ва форсӣ «истиора» ва ба забони фаронса *Metaphor* гӯянд.

Ҳар сухане, ки дар он ташбеҳе маҷозӣ бошад ва ба гунаи гуфторе кӯтоҳ забонзади ҳамагон гардад, ба арабӣ ва форсӣ «зарбулмасал» ё достон ва ба фаронсавӣ *proverb* хонда мешавад. Ҳофиз мегӯяд:

*Рози сарбастаи мо бин, ки ба дастон гуфтанд,
Ҳар замон бо дафу най бар сари бозори дигар!*

Тамсилот агар ба гунаи афсона ва ҳикояте нақл шавад ва гӯӣ мочарое аз ҷонварон ва гиёҳон ва ҳамонандони он бошад, ба тозӣ «тамсил» ва ба форсӣ (афсона ва ҳикоят ва достон ва қисса) ва ба забони фаронсавӣ *foibl* «*Fable*» аст.

Достонҳо ва афсонаҳои рамзгунаро ба форсӣ ва тозӣ «Тамсили рамзӣ» ва ба фаронсавӣ «*Allegory*» меноманд.

Ва достонҳои марбут ба бузургон ва паёмбарон ва авлиё «тамсили динӣ» хонда мешавад, ки фаронсавии он «*Parabol*» аст.

Эътиқодот ва бовардоштҳои омиёна ё фарҳанги тӯдаро низ фолклор «*Folklore*» мехонанд, ки дониши тӯда аст.

Дар Каломи маҷид аз анвои ин гунаҳо бисёр омадааст ва китобҳо сохтаанд. Дар қасас ва тамсилоти қуръонӣ, дар сухани орастаи форсиён низ шумори чашмигири ин шоха аз фунуни адабӣ, ки гоҳ ба устура низ музайян аст ва «*Mythologie*» хонда мешавад. Гуфтани аст дар Қуръони карим дар нӯҳ оят аз сураҳои Анъом: 25; Анфол: 31; Наҳл: 24, Муъминун: 83; Фурқон: 5; Намл: 68; Аҳқоф: 17; Қалам: 15 ва Мутаффифин: 13 омадааст.

Пайдо аст қорбурди ин зарифа дар шеър чи мояи хаёлангезӣ ва зарофатро баён медорад ва гӯӣ густурдагии доманаи дониши нависанда ва гӯянда аст. Дар девони Камол дар ҳудуди 160 гуна масалу тамсил ва тамсили динӣ ва ... баршумурдаам, ки ба порас аз бадеътарини онон ишора мекунам:

*-Оина хонанд шуморову моҳ
Нест чунин, ин ҳама рӯ дид нест (37, б 19)*

«Дидани моҳи нав ба оина».

*Мо дар ту чун расем, ки рафтӣ ба сад шитоб,
Кай умри рафта кас ба давидан гирифтааст (39, б 1).*

* * *

*Ба меҳри Юсуф аз чон қатъ кун қатъ,
Ба теге даст бубридан чӣ кор аст? (40, б 13).*

* * *

*Гар лабат бўсам зи бисмил чора нест,
К-ифтитоҳи милҳ аз бисмиллаҳ аст (44, б 19).*

* * *

*Кучо дуруст кунанд аҳли зуҳд тахтаи ишқ,
Ки мушиқил аст ба маймун даравгарӣ омӯхт (46, б 3).*

* * *

*Ғами ту лашқари Сулаймон аст,
Ки чу мӯрам ба зери по куштаст (47, б 6).*

* * *

*Ба рух чӣ гуна наронам пиёдаҳои сиришк,
Чунин ки шоҳ дил аз ғам ба мот наздик аст (48, б 12).*

* * *

*Миёни нестӣ дидему ҳастӣ,
Миёни ёри мо хайрулумур аст (49, б 13).*

* * *

*Дил Сикандарвор хоҳад ташиналаб чон барфшионад,
Аз даҳонаш чун нишони оби ҳайвон ёфтаст (51, б 7).*

* * *

*Ман донаму дил қадри шаби васл, ки Маҷнун,
Донист шаби қадр шаберо, ки ба Лайлист (53, б 2).*

* * *

*Кафиши Хизирӯ асои Мӯсо,
Шоистаи дасту пой шал нест (53, б 2).*

* * *

*Хондаӣ қиссаи Тӯбо, ки баромад зи биҳишт,
Тубӣ он қомати дилҷӯиву биҳишт он сари кӯст (61, б 3).*

* * *

*Ман мӯраму нигини Чам он лаб, гариб нест,
Гар хотаму нигини Чам аз ман дарег дошт (66, б 6).*

«Тахлити Сулаймон ва Чам»

*Бартар аз ишқ ба боли малакӣ,
Ки «улӣ аҷниҳа» васфи малак аст (74, б 14).*

* * *

*Гар дилат бишқаст, дилбар, мастӣ афзун кун, Камол,
К-аз ишқастӣ қоми Маҷнун қасди Лайло дигар аст (75, б 13).*

* * *

*Бо кас мағӯ, ки чора қунад дарди шиқро,
Эй хоҷа, гар табиб набошад, ҳабиб ҳаст (79, б 12).*

Нозир ба байте аз ғазали Ҳофиз аст, ки мегӯяд:

*Ошиқ манам, ки ёр ба ҳолам назар накард,
Эй хоҷа, дард ҳаст, валекин табиб нест,*

* * *

*Пиндошт, ки овози Камол аст ба хирқа,
Овозаи «фӣ чуббатӣ» оре нашундаст (80, б 14).*

Нозир ба қавли Боязид, ки «Лайса фӣ чуббатӣ сиваллоҳ».

*Халили мост хаёли ту рӯзу шаб, з-он аст,
К-аи эҳтироз зи дуди дили пуротаи нест (92, б 14).*

* * *

*То чанд Камол ин ҳама андӯҳи ту з-он зулф,
Шаб гарчи дароз аст, умеди саҳаре ҳаст (95, б 5).*

* * *

*Чун башир аз лайлатулмеъроҷи зулфат баргузашт,
Дар миёни қоба қавсайнам фигандаст абрувон-т (103, б 9).*

* * *

*Маёред гӯ ноз инҷову ҳусн,
Ки зира ба Қирмон надорад ривоҷ (105, б 8).*

* * *

*Рухи ту ояти кашшофи ҳуснро тафсир,
Ғами ту маҳзани асрори шиқро мифтоҳ (106, б 1).*

* * *

*Бистонд рақибам сари зулфат зи кафу рафт,
Нав шуд масали кӯҳна ки «хар рафту расан бурд» (110, б охир).*

* * *

*Аз ҳолати Зулайхо он бӯ барад, ки чун гӯл
Пироҳани сабурӣ сад ҷо дарида бошад (112, б 16).*

* * *

*Дуздида ҳусни Юсуф диданду каф буриданд,
З-ин шева дастӣ дуздон доим бурида бошад (112, б 7).*

* * *

*Ин лоф на дархурди Камол аст, валекин
«Бо Рустами дастон бизанад ҳар кӣ дарафтод» (119, б 2).*

* * *

*Ту чокари дари султони шиқ шав чу Аёз,
Ки ҳаст оқибати кори ошиқон маҳмуд (125, б м).*

* * *

*Ҳар тир, ки гум гаит ба нахчир зи Ширин,
Чуз дар чигари хастаи Фарҳод наёбанд (127, б 18).*

* * *

*Гуфтам аз гам ба висоли ту гурезам, лекин
Пеши шамшери қазо ҳеч синар натвон кард (129, б 15).*

* * *

*Фақеҳам тавба фармояд ба шаръи Мустафо аз ту,
Абӯҷаҳл инчунин нодон агар бошад, аҷаб бошад (131, б 2).*

* * *

*Шарбати дарди ту ҳар хаста, ки нӯшид даме,
Илтифоте ба Масеҳову дами ӯ нақунад (142, б 30).*

* * *

*То ба гирди дари ту тавфқунон, аст Камол,
Ҳаваси Каъбаву ёди ҳарамии ӯ нақунад (142, б 21).*

* * *

*Ииқ бар отаиш ниҳод дафтари буду набуд,
Ояти «фатҳун қариб» сирри ҳақоик қушуд (165, б 20).*

Зарифа:

*Ҳар кӣ ба дори фано чуббаи ҳастӣ бидӯхт,
Рамзи «сиваллаҳ» бихонд, сирри «аналҳақ» шунуд (166, б 6).*

* * *

*Гузашт аз гами Фарҳод қарнҳову ҳанӯз,
Садои нолаиш аз кӯҳи Бесутун ояд (168, б 17).*

* * *

*Гар шавад огаҳ аз устоди он гамза Камол,
Пеши ӯ соҳири Бобул разияллаҳ бизанад (171, б 15).*

* * *

*Нахост ҷаннати аълову ҳур соҳиби Тур,
Зи ёр толиби дидор ёр металабад (181, б 1).*

Ҳасани Басрӣ.

*Омад Ҳасани дигар ба Басра,
Нахлаш рутаби дигар баровард.*

Ҷунайди Бағдодӣ.

*Дар Дачла бирафт пири Бағдод,
Дарё ивазаи гуҳар баровард (187, б 2 ва 3).*

* * *

*Нури чашме бар соҳибназаре меояд,
Пеши Яъқуб зи Юсуф хабаре меояд (188, б 20).*

* * *

*Пеши болову лаби ӯ хунуқиҳост ҳама,
Сояву об, ки аз Кавсару Тӯбо талабед (190, б 6).*

* * *

*Ба сари турбати Мачнун чу бисӯзед абир,
Шакару уд зи холу лаби Лайло талабед (190, б 8).*

* * *

*Хоки он дар дар назар в-ин турфа гирёнам ҳанӯз,
Каъба пеши рӯю об аз чаими Замзам меравад (193, б 34).*

* * *

*Ҳар касе дар ҳарамии васли ту маҳрам нашавад,
Ҳар Бироҳим ба даргоҳи ту Адҳам нашавад (193, б 14).*

* * *

*Чун Хизир шуд зи назар гоибу маълум нашуд,
Ки ба торикии шаб чаимаи ҳайвони кӣ буд? (198, б 15).*

* * *

*Гиря бедодаи нашуст аз дил, Камол,
«Ло йазилу-л-моу нақшан фи-л-ҳаҷар» (206, б 19).*

Тарки адаби шеърӣ:

*Зиҳӣ, чу Каъба туро сад ҳазор сар бар дар,
Дилат ба бар ҳаҷаруласвадест дар мәрмар (208, б 15).*

* * *

*Салои даъвати хубӣ бизан, ки ҳаст имрӯз,
Хати ту сабзии хони Халилу холи адас (217, б 7).*

* * *

*Чу Ҷам ба ҷом қаноат куну Сикандарвор,
Ба ҳарза дар талаби чизи нониҳода макӯш (222, б 4).*

* * *

*Рӯи гандумгун намуду ҷони мо як ҷав фурӯхт,
Аз чӣ шуд ёр инчунин гандумнамои ҷавфурӯш (230, б 13).*

* * *

*Ба нияте, ки ба он дар барем сачдаи хос,
Ҳамеша «Фотиҳа» хонем аз сари «Ихлос» (230, б 13).*

* * *

*Лаби ту кушт маро, соқӣё, ба расми Худо,
Бирез хуни суроҳӣ, ки ва-л-чуруҳу қисос (230, б 16).*

* * *

*Ёр кушад боз, дило, гуфтамаат,
«Лайса ала-л-мухбири илла-л-балог» (238, б 19).*

* * *

*Камол рӯи ту диду зи шавқ дар сухан омад,
Шавад ҳароина тӯтӣ зи акси оина нотиқ (236, б 1).*

* * *

*Чӣ илтифот муҳибро ба бӯстони наим,
Ки дил зи рӯи ту богест нур зи нори Халил (238, б 18).*

* * *

*Ба васли суҳбати Юсуф, азизи ман, машиктоб,
Ҷамоли ёр набинӣ магар ба сабри ҷамил (238, б 19).*

* * *

*Камол зулфи бутон гар хаёл мебандӣ,
Марав ба хоб, ки Ҳиндустон бубинад фил (238, б 20).*

* * *

*Сарв моил ба қади туст, чӣ ҳоҷат ба далел,
Ҳама донанд, ки «ал-ҷинсу маа-л-ҷинси йамил» (240, б 5).*

* * *

*Накӯ хонанд моҳи осмонат,
Яқин будаст «ал-асмоу мунзил» (242, б 5).*

* * *

*Чу аз дарат ба дари Каъба рафтаму биниастам,
Кабӯтаре зи ҳарам бонг баркашид, ки қум-қум (248, б 16).*

* * *

*Бинем оби Хизр дар оинаи қадаҳ,
Моро мабин ҳақир, ки Хизру Сикандарем (262, б 6).*

* * *

*Аз ман бибаст чаим ба ҳангоми нозу гуфт
Ҳорут, гӯ, биёву бубин чаимбандиям (263, б 9).*

* * *

*Ризвон ба равза, Хизр ба оби ҳаёт зист,
Ман бо хаёли он лабу рухсор зистам (269, б 14).*

* * *

*Ту кий, Камол, боре, ки бисоти қурб ҷӯӣ,
Ба ҳади гилем бояд, паи худ дароз кардан (295, б 8).*

* * *

*Хабаре ёфтам аз давлати васли набавӣ,
Ту кучо меравӣ аз баҳри Увайсе ба Қаран (296, б 15).*

* * *

*Зи ҷаври қандлабе гарм рехт ашқи Камол,
Ба тозёнаи Ширин даванда шуд гулгун (299, б 14).*

* * *

*Лоф агар зад ба қадат сарви чаман,
Гӯяи инак фарас, инак майдон (301, б 14).*

* * *

*Маро ҳар лаҳза бо тири ту ҷанги дигаре бошад,
Чу бинам нӯки он миҷгон ба хуни дигаре рангин (305, б охир)*

* * *

*Рақибии мо бимурд, алҳамдулиллоҳ!
Бихон бар Бӯлаҳаб «Таббат», на «Ё Син» (311, б 12).*

* * *

*Маро вақте дар он кӯ по ба гил рафт,
Ки Одам буд «байна-л-мои ва-т-тин» (311, б 13).*

* * *

*Бинҳод Камол, он ба адаб бар кафу мегуфт,
«Ал-абду ва мо фӣ йадиҳи кона лимавлоҳ» (321, б охир).*

* * *

*Бигзар ба Камол аз дили ӯ нурс, ки гӯянд,
«Ман ода маризан фалаҳу аҷру шаҳода» (329, б 8).*

* * *

*Бархостаст аз лабу холат қиёмате,
Инак Билол ҳам ба лаби Кавсар омада (334, б 11).*

* * *

*Зиндагӣ ёфт аз лаби ту, Камол,
«Ва мина-л-мои куллу шайъин ҳай» (338, б 7).*

* * *

*Зоири Каъбаро бигӯ ҳалқабагӯиши ин дарам,
Гӯш кӣ мекунад, ки ту зикри Ҳичоз мекунӣ (341, б 14).*

* * *

*Агар ба шеваи Мансур дам занӣ зи «аналҳақ»,
Яқин шавад дами охир, ки чанд мурда Ҳалочӣ (343, б охир).*

* * *

*Ба рӯи мард бошад гарди ин дард,
Нахондӣ ин масал гардеву марде (346, б 2).*

* * *

*Ҳадиси Юсуфи мисрӣ, ки «аҳсан-ул-қасас» аст,
Касе ба сӯз нахонад чу тири Канъонӣ (348, б 9).*

* * *

*Ба дунон кам нишин, к-аз суҳбати дун,
Мақоми қурби «ав адно» наёбӣ (354, б 7).*

* * *

*Дил шишаест ҷои хаёли ту, эй парӣ,
Кардӣ парӣ ба шиша, ҳамин аст соҳирӣ (356, б 9).*

* * *

*Дил мекунӣ ҷароҳату марҳам намедиҳӣ,
Исодамиву об ба Одам намедиҳӣ (357, б 5).*

* * *

*Кӯи ту Каъбаву лаби ту оби Замзам аст,
Обе чаро ба ташинаи Замзам намедихӣ (357, б 7).*

* * *

*Дами Исо ҳама аз лаъл шакар меборад,
Ҳусни Юсуф ҳама дар чоҳи занахдон дорӣ (360, б 13).*

* * *

*Ба маломат нашуд аз лавҳи дил он нуқтаи хол,
Ки сиёҳӣ натавон шуст ба об аз зангӣ (367, б 13).*

* * *

*Зи лаб гар ваъда фармудӣ, ки бӯсе бо ту нафрӯшам,
Чу Нӯҳам умру чун Қорун зари бисёр боистӣ (369, б 6).*

* * *

*Мусаввир агар нусха з-он хат барад,
Ба маънӣ кашад сурати Монавӣ (372, б 6).*

* * *

*Аз килки душохи меваи руҳ,
Резон суханам чу нахли Марям (377, б 17).*

* * *

*Ҳангоми дуост, даст баргир,
Эй Хизр, ки Исӣи ту ин дам
То тоҷварони мулк бар тахт,
Дар дасти чап оваранд хотам (378, б 5 ва 6).*

* * *

*Кисатиҳӣ бошу биёсо, Камол,
Ҳар кӣ тиҳикисатар, осудатар (385, б 2).*

* * *

*Дар ибтидои сафар ман қасидае гуфтам,
Агарчи «ас-сафару қитъа» гуфтааст расул (387, б 51).*

* * *

*Ин такаллуфҳои ман дар шеъри ман,
«Каллиминӣ ё ҳумайро»-и ман аст (394, б охир).*

Пайнавишт:

1. Девони Хоконӣ /Тасҳеҳи Зиёуддин Сачҷодӣ.-Техрон: Интишороти Зуввор.
2. Девони Камоли Хучандӣ /Тасҳеҳи Азизи Давлатободӣ.- Техрон, 1375.
3. Девони кабир /Бадъуззамони Фурузонфар. - Техрон, 1336 то 1345.
4. Таърихи кабир /Ба тасҳеҳи Эраҷи Афшор. Фарҳанги Эронзамин.

ДАР КҶҶАБОҶҶОИ ШЕЪРИ КАМОЛИ ХУЧАНДӢ

*Гар бичӯянд ба сад қарн наёбанд, Камол,
Булбуле чун ту хушалҳон ба чаманҳои Хучанд.*

Хучанд, чӣ танине дорад ин ном! Чӣ душвор аст ва ғамангез, ки шукӯху азамат дар ҳолаи андӯх чилвагар шавад. Ин шахр чӣ номҳоро тадоӣ мекунад ва чӣ саргузаште бар он рафтааст! Парваришгоҳи даҳҳо донишманди бузург, файласуф, суханвар ва хунарманди камбадил, аммо дар барҳаҳои таърих асири занҷири тасаллутӣ бегонаи фарҳангсӣтез ва зудояндаи ҳар чи маънавияту асолат ва ҳар чи рангу бӯи суннативу бумӣ. Дилҳо ғарқии шодӣ мешавад, ки дигар Хучанд аз бандҳо растааст ва тилисмҳо шикаста ва умеди фаровон аст, ки боз битвонад фарзандоне бипарварад, ки салобати номашон дар гунбади таърих ҳоюху барангезад. Камол аз он парвардагони домони покизаӣ Хучанд аст, ки то забони форсӣ-дарӣ зинда аст ва то шеъри форсӣ-дарӣ бар лабҳо чориву бар равонҳо сорист, оромгоҳаш гулборон аст ва рӯхаш нурборон.

Шеъри ӯ як чараёни мулоим ва як чӯйбори зулол аст, ки агарчи гоҳе сарчашмаҳое дар назирагӯӣ дорад, дилнишин асту хонданӣ ва дар лаҳзаҳои ноби зиндагӣ метавон аз он чатри сабз фарози сар афрошт. Шояд имрӯза ҷуз хибрагони аҳли таърих касе огоҳ бошад, ки Салҷук – ниёи бузурги Салҷуқиён дар ҳамин Хучанд ба хок супурда шудааст, вале кист, ки надонад Хучанд гахвораӣ Камол аст ва Камол дар ҳамин маҳди заррин парвариш ёфтааст, то бидонем, ки сатвати зӯрмандон рӯзе беш нест, аммо овози шоиронро намешавад дар гулӯгоҳи онон хомӯш кард.

Дар куллиёт метавон гуфт, ки шеъри Камоли Хучандӣ омезаест аз латофати калом, рикқати маониву диққат дар мазмунофарӣ, вале бо ин ҳол шеър назди ӯ пайваста ҷунон василае барои баёни андешаҳои баланди ирфонӣ ва эҳсосу авотиғи орифона матмаҳи назар будааст. Бо ин пеши заминаи зеҳнӣ гулгаште дорем дар боғистони шеъру андешаи ин суханпардозӣ номовар.

Як нигоҳи куллӣ. Камол, умдатан, шоирест ғазалсаро ва ғазалҳои ӯ ҷунон тифе аз нур бо мавҷҳои рангине аз тасаввуф, ирфон, инсондӯстӣ, ишқу озодагӣ омехтааст. Ба ҳамин гуна омезаҳо танзе дар забони Камол корбурди густурдае дорад. Чу-

нонки, ӯ бидуни шева ҳамаи зоҳидони солус ва сӯфиёни дурӯгин ва маслихатрӯзгорро ба овардгоҳ фаро мехонад ва он ҳама солусу дурӯгро омочи тири интиқодии хеш қарор медиҳад:

*Сӯфиён гӯянд: “Чун мо хезу дар рақс о, Камол”,
Ҳолати вачди риёӣ хуш намеояд маро.*

Аз назари ӯ касе лаёқати қурби дӯстро надорад ва танҳо онҳое, ки аз ҳолаи савдои ҳар ду ҷаҳон фориғанду синаро аз ҳубби ҷоҳу мол ҳолӣ сохтаанд, сазовори ин мартабаанд:

*Дастбӯси дӯст мехоҳӣ, бишӯ даст аз ду кавн,
Дастилуда нашоёд марҳабои дӯстро.
Дӯстиҳои ҳама олам бирӯб аз дил, Камол,
Пок бояд доштан хилватсарои дӯстро.*

Самоъву хилвати Камол аз гунае дигар аст. Ғубори риёро бар ин роҳе нест ва, аз ин рӯст, ки риёпешағони рӯзгор ба ҷунон ҳолате наметавонанд бирасанд.

*Самоъи мо ба зоҳид дарнагирад,
Дар ин суҳбат магар бегонае аст?*

Ва аммо бегонагӣ дар миёни Камол ва зоҳид аз кучо сарчашма мегирад? Дуруст ин ҷо, ки андешаҳои орифонаи Камол то он сӯи дунёву уқбо сайр мекунад. Дар ҳоле ки зоҳид ба биҳишт меандешад ва ба биҳишт ишқ меварзад ва Камол ба молики биҳишт.

*Зоҳидон камтар шиносанд он чи моро бар сар аст,
Фикри зоҳид дигару савдои ошиқ дигар аст.
Носеҳо, даъват макун моро ба фирдавси барин,
К-остони ҳиммати соҳибдилон з-он бартар аст.
Мо ба риндӣ дар бисоти қурб рафтему ҳанӯз
Ҳамчунин пири маломатгар ба пой минбар аст.*

Чунин аст, ки Камол чун он симурге бо болҳои ишқу ирфон авҷҳои озодагиро тасхир мекунад ва бар боли инояти салтанате фурӯ намеояд:

*Олами озодагӣ хуш оламест,
Эй дил, он ҷо рав, ки он ҷо хуштар аст.
Андар ин пастӣ дилат нагрифт ҳеч,
Азми боло кун, ки боло хуштар аст.
Ошиқонро дил ба ваҳдат мекашад,
Мурғи обиро ба дарё хуштар аст.*

Камол аз он ҷиҳат аз инояти ҳар султон бениёз аст, ки ӯ худро дар иқлими ишқу озодагӣ султоне медонад.

*Камол аз подшаҳ дорад фароғат,
Ба вақти хеш ӯ ҳам подшоҳ аст.*

Бидуни тардид ин таъсири иксири ишқ аст, ки қофнишини
факру ирфонро ба авранги подшоҳии маънавият мерасонад.

*Ишқ ҳарфест, ки дол аст ба оёти Камол,
Он ки дар қол фурӯ монд, нашуд воқифи ҳол.
Зоҳиди хушк дар инкори муҳиббон ҷон дод,
Гӯ, бихур хок, ки маҳрум шудӣ з-оби зулол.
Варақи илм бигардон, қалами зуҳд шикан.
Сокини роҳи яқин шав, гузар аз кӯи хаёл.
Тан чӣ кор ояд, агар ҷон суи ҷонон биравад,
Сел чун рехт ба дарё, чӣ кашӣ ранҷи сафол.
Дили гумгашта зи нуқсонӣ фироқ ояд боз,
Агараи дояи васл расонад ба висол.*

Камол ба монанди шоирони орифи дигар боварманд аст, он
идда касоне, ки бути гурур дар бар доранд ва аждаҳои нафси хеш-
ро парвариш медиҳанд ва ҳеч гоҳе омода ба шаҳодат дар роҳи
ҳақиқат намешаванд, бетардид, ки ба сарзаминҳои бомдоди ишқ
наметавонанд бирасанд.

*Аз ишқ дам мазан, чу нагаишӣ шаҳиди ишқ,
Даъвии ин мақом дуруст аз шаҳодат аст.
Бишкан бути гурур, ки дар дини ошиқон,
Як бут, ки бишкананд, беҳ аз сад ибодат аст.*

Он гуна, ки Мавлоно Ҷалолиддин Муҳаммади Балхӣ мегӯяд:

*Модари бутҳо бути нафси шумост,
З-он ки он бут мору ин бут аждаҳост.*

Шайх Камол ба хотири тайи мароҳил ва убур аз шаҳри
хафтгонаи ишқ ба доштани муршиду солик боварманд аст ва аз
ин нуқтаи назар ӯ як орифи увайсӣ нест.

*Сафари ишқи ту бе воситаи роҳбаре
Ҳади мо нест, ки ин раҳ раҳи номаҳдуд аст.*

Ӯ замоне, ки ақдро дар баробари оинаи ишқ қарор медиҳад
ва ё замоне, ки дар роҳи расидан ба он ҳақиқати бартар ишқро бо
ақл муқоиса мекунад, ба бовардоштаҳои зерин мерасад:

*Ба оби илм бишӯед рӯи дафтари ақл,
Ба нури ишқ руҳи ақдро сиёҳ кунед.*

Ва дар байти зерин:

*Ба нури ақл натвон рафт роҳи ишқ, эй оқил,
Зи Маҷнун пурс, агар дорӣ тариқи ҳайи Лайлиро.*

Ва ба ҳамин гуна дар ҷои дигаре:

*Хилъати ишқ нест лоиқи ақл,
К-ин қабо бар қади дил омад рост.*

Дар назди Камол мурод аз илм амал аст ва ононеро, ки илм омӯхтаанд, вале тавсани амал дар бархути чаҳолату зулмат меронанд, нақӯҳиш мекунад:

*“Ҳидоя” хондиву ҳечат ҳидоياته нарасид,
Ано кашидиву з-он сӯ инояте нарасид.*

Ва дар ҷои дигар:

*Дар илми муҳаққиқон қадал нест,
Аз илм мурод ҷуз амал нест,*

Ғазалҳои Камол аз назари вазну радиф густурдагии қобили тааммуле дорад. Ҳатто, Камол дар вазни “Шоҳнома” низ ғазале дорад ба ин матлаъ:

*Бибояд бар он дида бигрифт зор,
Ки маҳрум монад зи дидори ёр.*

Дарҳамомезии беш аз ҳадди шеъри Камол бо санъати муболига гоҳе сабаб мешавад, то чанбаҳои отифии шеъри ӯ садама бубинад. Ғайр аз ин, ӯ бо он ки дар шуморе аз ғазалҳои аз қавофиву радифҳои душворе истифода мекунад, бо ин ҳол устоди ро аз худ нишон додааст, то равониву салосати сурудаҳои худро ҳифз кунад. Аз ин нуқтаи назар шеъри ӯ бо шеъри Ҳасани Дехлавӣ шабоҳатҳои зиёде ба ҳам мерасонад. Асосан, дар мавриди Камол ақидаи пажӯҳишгарон чунин аст, ки ӯ дар шоирӣ аз Ҳасани Дехлавӣ татаббуъ мекардааст. Чунонки, Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ дар “Нафаҳот-ул-унс” дар ин иртибот навиштааст: “Дар эроди амсол ва ихтиёри баҳрҳои сабук бо қофияҳо ва радифҳои ғариб, ки сахли мумтанеънамоӣ, татаббуъ аз Ҳасани Дехлавӣ мекунад, аммо он қадар маонии латиф, ки дар ашъори вай ҳаст, дар ашъори Ҳасан нест ва он ки вайро дузди Ҳасан мегӯянд, бино ба ҳамон татаббуъ метавонад буд. Дар баъзе девонҳои ӯ ин байт дида шудааст, ки:

*Кас бар сари ҳеч раҳна нагрифт маро,
Маълум ҳамешавад, ки дузди ҳасанам”.*

Камол, умдатан, ғазалҳои худро дар ҳафт байт месарояд ва он гуна, ки худ гуфтааст:

*Ба бӯстони сухан мурғи табъи ман аксар,
Ба ҳафт байт шавад нағмасозу қофиясанҷ.*

Гоҳе ҳам, ки ғазале аз ҳафт байт кӯтоҳтар мешавад, ин гуна масъаларо баён мекунад:

*Камол, ин як ғазал гӯ: бош кӯтоҳ,
Зи кӯтоҳӣ чӣ нуқсонӣ Забур аст?!*

Камол ва Умари Хайём. Боғистони шеъри Камол ҳарчанд

бо гулҳои рангини ишқ, ирфон ва тасаввуф ораста шудааст, бо ин ҳол гоҳ-гоҳе дар ин боғистони пидром метавон ба чилваҳое аз андешаи ҳақими бузург Умари Хайём даст ёфт:

Камол :

*Рав, ганимат шумар имрӯз, Камол, ин дамро,
З-он ки андар ду ҷаҳон хуштар аз ин дам дам нест.*

Умари Хайём:

*Ин қофилаи умр аҷаб мегузарад,
Дарёб даме, ки бо тараб мегузарад.
Соқӣ, гами фардои қиёмат чӣ хурӣ?
Пеш ор пиёларо, ки шаб мегузарад.*

Камол:

*Дасте надид ошиқи мискин ба гардане,
То рӯзгор хоки вучудаи сабӯ накард.*

Умари Хайём:

*Ин кӯза чу ман ошиқи зоре будааст,
Дар банди сари зулфи нигоре будааст.
Ин даст, ки бар гардани ӯ мебинӣ,
Дастест, ки бар гардани ёре будааст.*

Камол:

*Кунун гар фурсате дорӣ, манеҳ як лаҳза ҷом аз каф,
Ки хоҳад кӯзагар рӯзе зи хоки мо сабӯ кардан.*

Умари Хайём:

*Бархезу биё, буро, барои дили мо,
Ҳал кун ба ҷамоли хештан мушкили мо.
Як кӯза шароб то ба ҳам нӯш кунем,
З-он пеш, ки кӯзаҳо кунанд аз гили мо.*

Ба ҳамин гуна метавон намунаҳои дигаре аз шеърҳои Камол ироа кард, ки андешаҳои фалсафии Умари Хайём бар онҳо соя андохтааст. Бо ин ҳол, Камол дар девони ғазалиёти худ, то ҷое, ки ман дидаам, мустақиман аз Умари Хайём ёд намекунад ва гоҳе ҳам дар андешаи он нест, то шеъри худро бо ӯ муқоиса кунад. Шояд, ки далели ин ки Камол умдатан алоқа дорад, то бо шоирони ғазалсаро ба масоф бархезад ва Умари Хайём чизе ба номи ғазал надорад ва ҳарчанд ӯ бо ҳамон таронаҳои маъдудаш тавониста, то худро дар сафи бузургтарин шоирони классикии форсӣ-дарӣ ҷой диҳад. Ғайр аз ин, мумкин Камол дарёфта будааст, ки таронасароӣ бо Умари Хайём хатм шуда ва таронаҳои худро қобили муқоиса бо таронаҳои ӯ надонистааст. Ин дар ҳолатест, ки се қуллаи азими ғазалсароии форсӣ-дарӣ - Саъдӣ, Мавлоно ва Ҳофизро ба овардагоҳи суханварии худ фаро меҳонад ва аз

муқобила кардан бо онҳо ҳаросе надорад.

Камол ва Ҳофиз. Камол дар мобайни шоирони ҳамрӯзгори хеш, аз ҳама бештар, Хоҷаи риндон – Ҳофиз Шероз назар доштааст. Бо ин ҳол яке аз ғазалҳои, ки ба иқтифои Ҳофиз суруда, ўро дар ғазалсароӣ ҳаминам хеш наредонад, ки бидуни тардид Камол бо он нафаси орифона, ки доштааст, дар ин иртибот дастхуши фаровон эҳсосот шудааст. Ба қавли шоир ва адабиётшиноси бузурги афғон Восифи Бохтарӣ шумори ғазалҳои Камол ба пайравӣ ва иқтифои Ҳофиз суруда шудааст, ба панҷоҳ ғазал мерасад.

Ҳофиз:

*Шароби талх меҳоҳам, ки мардафкан бувад зӯраиш,
Ки то як дам биёсям зи дунёву шару шӯраиш.*

Камол:

*Дили мискин, ки мебинӣ аз ин сон бе зару зӯраиш,
Ба хоки майкада карданд хубон муфлисӯ ураиш.*

Ҳофиз:

*Фоиш мегӯяму аз гуфтаи худ дилиодам,
Бандаи шиқаму аз ҳар ду ҷаҳон озодам.*

Камол:

*Боз дар шиқ яке дил ба гуломе додам,
Хоҷаро гӯ, ки биёяд ба муборакбодам.*

Ҳофиз:

*Биё, то гул бараяфшонему май дар соғар андозем,
Фалакро сақф бишикофему тарҳи нав дарандозем.*

Камол:

*Биё, соқӣ, ки беҳи гам ба даври гул барандозем,
Бути гулрух талаб дорему мул дар соғар андозем.*

Ҳофиз:

*Ба миҷғони сияҳ кардӣ ҳазорон раҳна дар динам,
Биё, к-аз чаими беморат ҳазорон дард барчинам.*

Камол:

*Чӣ хуштар давлате з-инам, ки як дам бо ту бинишнам,
Ки серӣ нест аз рӯят маро чандон, ки мебинам.*

Ҳофиз:

*Муҷдаи васли ту ку, к-аз сари ҷон бархезам,
Тоири қудсаму аз ҳар ду ҷаҳон бархезам.*

Камол:

*Нақди ҷон чист, ки дар домани ҷонон резам,
Гар бихоҳад, зи сари ҷону ҷаҳон бархезам.*

Ҳофиз:

*Манам, ки шуҳраи шаҳрам ба ишқ варзидан,
Манам, ки дида наёлудаам ба бад дидан.*

Камол:

*Чу зулфи ёр зи худ лозим аст бубридан,
Гар ихтиёр кунӣ хоки по-и бӯсидан.*

Ҳофиз:

*Ин сияҳчурда, ки ширини олам бо ўст,
Чаши майгун, лаби хандон, дили хуррам бо ўст.*

Камол:

*Ин чи рӯест, ки ҳусни ҳама олам бо ўст,
Дил дар он кӯй на танҳост, ки чон ҳам бо ўст.*

Ҳофиз:

*З-он ёри дилнавозам шукрест бо шикоят,
Гар нуктадони ишқӣ, бишнав ту ин ҳикоят.*

Камол:

*Эй ибтидои дардат ҳар дардро ниҳоят,
Ишқи туро на охир, шавқи туро на гоят.*

Ҳофиз:

*Зулфи ошuftаву хайкардаву хандонлабу маст,
Пираҳанчоку газалхону суроҳӣ дар даст.*

Камол:

*Мо дар ин дайр фитодем ҳам аз рӯзи аласт,
Ринду девонаву қаллошу хароботиву маст.*

Ҳофиз:

*Кай шеъри тар ангезад хотир, ки ҳазин бошад,
Як нукта аз ин маънӣ гуфтему ҳамин бошад.*

Камол:

*Гар маҳ ба замин бошад, он зуҳраҷабин бошад,
Дурӣ талабад аз мо, маҳ низ чунин бошад.*

Ҳофиз:

*Шоҳи шамшодқадон, хусрави шириндаҳанон,
Ки ба миғсон шиканад қалби ҳама сафишканон.*

Камол:

*Нақш кун хоча, алорағми суроҳишшканон,
Бодаи талх ба ёди лаби шириндаҳанон.*

Бо ин ҳама, агар дар як чихат Камоли Хучандӣ дар поре аз газалҳояш ба истикболи Ҳофиз меравад, дар чихати дигар бинобар ақидаи бархе аз пажӯҳишгарони арсаи адабиёти классикии форсии-дарӣ ў аз шумори он шоиронест, ки ба навъе бар шеъри Ҳофиз асаргузор будаанд. Дар ҳамин ҳол он шумор орифоне, ки

ба суҳбати Шайх Камол ва Ҳофиз расида буданд, бидуни бовар будаанд, ки суҳбати Шайх беҳтар аз шеъри ӯ будааст, дар ҳоле ки шеъри Ҳофизро нисбат ба суҳбати ӯ беҳтар донидаанд.

Камол ва Шайх Саъдӣ. Дувумин шоире, ки бештар мавриди таваҷҷуҳи Камол қарор гирифта, Шайхи аҷал(л) Саъдии Шерозист. Шайх Камол дар поре аз ғазалҳояш ба Саъдӣ иқтифо кардаву дар мавориде хостааст, то ба ғазалҳои Саъдӣ посух гӯяд.

Саъдӣ:

*Эй ба хулқ аз ҷаҳониён мумтоз,
Чашми халқе ба рӯи хуби ту боз.*

Камол:

*Орзу бурдаам, ки чашми ту боз,
Кушудам гаҳ ба шива, гоҳ ба ноз.*

Саъдӣ:

*Зи ман мапурс, ки аз ҳоли ӯ дилат чун аст,
Аз ӯ бипурс, ки ангуштҳо-ш дар хун аст.*

Камол:

*Хуш аст, агар ба ҳадиси Камол дорӣ гӯш,
Латофати суҳанонаш чу дурри макнун аст.*

Саъдӣ:

*Муаллимат ҳама шӯхиву дилбарӣ омӯхт,
Ҷафова нозу итобу ситамгарӣ омӯхт.*

Камол:

*Туро ду рух ба ду хат фанни дилбарӣ омӯхт,
Ту аз ду чашму ду чашим аз ту соҳирӣ омӯхт.*

Саъдӣ:

*Ту он най, ки дил аз суҳбати ту баргиранд
В-агар малӯл шавӣ, соҳиби дигар гиранд.*

Камол:

*Ба маҷлисе, ки зи рӯи ту парда баргиранд,
Ҷарогу шамъ барафрӯхтан зи сар гиранд.*

Аз мазмуни поре аз ғазалҳои Камол чунин меояд, ки ӯ чиддан бо Ҳоҷаи Шероз Ҳофиз ва Шайхи аҷал(л) Саъдӣ доиан ҳамчашмӣ доштаву шеъри он дуру бартар аз шеъри худ намедониста, ки ҷои тааммул аст.

Чунонки, замоне ӯ ин ғазали Ҳофизро

*Ситорае бидурахшиду моҳи маҷлис шуд,
Дили рамидаи моро анису мӯнис шуд.*

-истикбол мегуфт ва дар мактаб ғазали Ҳофизро ҳаминони худ намедонад.

*Нашуд ба тарзи газал ҳаминони мо Ҳофиз,
Агарчи дар сафи султон Абулфаворис шуд.*

Ҳамчунин, дар ғазале, ки дар иқтифои Саъдӣ сурудааст, бад-ин гуна худро бо ӯ муқоиса мекунад:

*Гуфтем ҷавобе на кам аз гуфтаи Саъдӣ,
Бал ин ду газал хубтар аз якдигар афтод.
Ин лоф на дархурди Камол аст, валекин,
“Бо Рустами Дастон бизанад, ҳар кӣ дарафтод”.*

Мисраи охирин аз Саъдист, ки Камол онро тазмин кардааст.

Камол дар шоирӣ натанҳо худро аз Ҳофизу Саъдӣ камтар намеангорад, балки зодгоҳи хеш – Хучандро низ бо Шероз ба гунае зерин муқоиса мекунад:

*Гар бингарад равони оби сухан, Камол,
Аз чашмасори хеш равад Хизр шармсор.
Хоки Хучандро, ки зи Шероз кам ниҳанд
Орад ба рӯзгори ту обе ба рӯи кор.*

Фолклор дар шеъри Камол. Яке аз вижагиҳои ғазалҳои Камол ин аст, ки дар оинаи ғазалҳои ӯ гоҳ-гоҳе ҷилваҳое аз адабиёт ва бовардоштҳои мардум, чун зарбулмасалҳо, кинояҳо, мусталехот ва бовардоштҳои мардум низ таҷаллий меёбанд ва ин амр метавонад сабаби рангинии бештари шеърҳои ӯ мегардад.

Зарбулмасалҳо:

Деворҳо муш доранд, мушҳо гӯш доранд:

*Девор гӯш дораду агёр низ чашим,
Мо чун кунем бо ту зи беруни дар сухан.*

То бод набошад, дарахт намечунбад:

*Рост гӯянд, ки ҳавоест зи ту бар сари сарв,
Ки начунбад ба яқин ҳеч дарахте бе бод.*

Қач бинишин, рост бигӯ:

*Абрӯяш гуфт, ки фитна кори ман аст,
Қач нишастасту рост мегӯяд.*

Маъмур маъзур аст:

*Бар гамза манех гуноҳи хунам,
Маъмур бувад ҳамеша маъзур.*

Худо ақлаш бидиҳад ё марг:

*Носеҳам гуфто: “Ба хубон дил манех”,
Эй Худо, ақлаш бидеҳ ё он дигар.*

Об, ки аз сар гузашт, чӣ як найза, чӣ сад:

Мани гирён чӣ кунам з-он мижаву гамза ҳазар,

Чӣ яке найза, чӣ сад, чун бигузашт об аз сар.
 Оташ, ки даргирифт, хушку тар месӯзад:
То хушку тар насӯзад, маниш ба дилфурӯзон,
Парвона сӯхт, он гаҳ бо шамъ шуд муҷолис.
 Себ бихӯр, туро ба боғ чӣ кор:
Ба бӯса себи зақан гуфтамаш зи гулиани кист?
Камол гуфт: “Ту ангур хур, мапурс аз боғ”.
 Чизе, ки аён аст, чӣ ҳочат ба баён аст:
Гуфтаӣ: “Сурати ӯ мазҳари маънист, Камол”,
Худ аён аст, чӣ ҳочат ба баёни ту бувад?!

Кинояҳо:

Ангуштнамо:

Киноя аз шуҳрат дар миёни мардум аст, ки гоҳе ин шуҳрат метавонад бори манфӣ низ дошта бошад.

Ончунон зору низор аст зи савдо-т Камол,
 Ки чу моҳи нав аз абрӯи ту ангуштнамо.

Лаб газидан – Киноя аз ҳасрат ва афсӯс хӯрдан ва гоҳе ҳам киноя аз таачҷуб аст:

Гуфтамаш аз даҳон-т, эй бути чин,
 Коми ман ғайри лаб газидан нест.

Беоб шудан – Киноя аз расвоӣ ва беобрӯ шудан аст:

Бар дарат беоб шуд ашкам зи бисёр омадан,
 Баъд аз ин мехоҳам аз чашмам гуҳарбор омадан.

Фалакзада – Киноя аз инсони бадбахт ва талхком:

Бар фалак мезанем новаки оҳ,
 То бидонӣ, ки мо фалакзадаем.

Савдои хом ё савдо пухтан – Киноя аз орзуи маҳол аст:

Дил, ки савдои ту мепухт, кабобаш кардӣ,
 Буд ғамхонаи дерина, харобаш кардӣ.

Аз худ рафтан – Киноя аз беҳуш шудан аст:

Акси рӯят чун фитад дар об, об аз худ равад,
 Гар фишонӣ зулфи мушкин, мушки ноб аз худ равад.

Дандони тамаъ баркандан – Киноя аз ноумедист:

Гар ба санги ситами ишқи ту дандон шиканад,
 Дил зи лабҳои ту дандони тамаи барнаканад.

Гӯшмоли додан – Киноя аз таҳдид кардан ва чазо додан аст:

Чашми мастат гӯшмоли наргиси пуртоб дод,
 Тоқи абрӯят шикасти гӯшаи меҳроб дод.

Кач дору мarez:

Гуфтаӣ: “Зулфи качам дор ба дасти дигаре”,

Монад ин ҳам ба ҳамон нуқта, ки «каҷ дору марез».

Гандумнамои ҷавфурӯш – Киноя аз инсони дурӯя:

Рӯи гандумгун намуду ҷони ман чун ҷав фурӯхт,

Аз ҷӣ рӯ шуд инчунин гандумнамои ҷавфурӯш.

Корд ба устухон расидан – Киноя аз ниҳояти таҳаммул ва хавсала аст:

Лекин набурам зи теғи ту меҳр,

Гар корд расад ба устухонам.

Даст шустан – Киноя аз сарфи назар кардан аст:

Камол аз Хизр пурсиш кард васфи чашмааш, гуфто:

“Чу он лаб дидаам, з-он об акнун даст мешӯям”.

Заҳми забон – Киноя аз таъна задан:

Дилам ба заҳми забонҳо нагардад озурда,

Ки ошиқи ту бувад кундаи табархурда.

Кундаи табархӯрда худ кинояест аз инсоне, ки мусибатҳои зиндагиро бо хомӯшӣ таҳаммул карда ва пайваста аз дӯсту душман шиканча дидааст.

Чарбидан – Киноя аз тавони пирӯзӣ ва баргарӣ аст:

Чароги рӯи ту бар офтоб мечарбад,

Лабат зи қанд чу ҳалвои ноб мечарбад.

Ва ё:

Ба ҳусн аз моҳ мечарбиву парвин,

Агар мункир шавӣ, инак тарозу.

Суннатҳо ва бовардоштҳои мардум. Камол ҳамчунин ба бовардоштҳои мардум ва суннатҳои ҳоким дар ҷомеа назар дошта ва гоҳе аз ҷунин масоиле дар баёни андешаҳои шоиронаи худ суд бурдааст. Ба гунаи намуна дар миёни мардум ҷунин боварӣ вучуд дорад, ки зумуррад чашми аждаҳоро кӯр мекунад ва инсонро аз таъсироти назари бад дар амон ниғаҳ медорад. Албатта, ин амр пеш аз Камол дар шеъри шоирони дигар низ дида шудааст, вале Камол бо истифода аз ҷунин бовардошти хостааст, то як бори дигар зиддияти худро бо зоҳидони солус баён кунад.

Шароби лаъл меӯшам ман аз ҷоми зумуррадгун,

Ки зоҳид афъиш вақт аст, месозам бад-ин кӯраш.

Ба ҳамин гуна расми нону намак ба гунаи як суннати писандида дар миёни тоҷикон ҳамчунон боқист. Соли 1375 хуршедӣ ба муносибати ҷашни истиқлоли тоҷикон бо шумори дигаре аз шахсиятҳои фарҳангии кишвар ба Тоҷикистон даъват шуда будем. Дар фурудгоҳи шаҳри Душанбе, ҳамин ки аз ҳавопаймо фу-

руд омадем, аз мо бо нону намак пазирой шуд. Албатта, суннати нону намак худ решаҳои жарфе дар оини ориёӣ ва чавонмардӣ дорад ва аз фалсафаи густурдае бархурдор аст, ки иҷолатан, ҷои баҳси он нест. Камол бор-бор дар шеърҳои худ ба ин расми деринсол ишораҳои дорад. Чунонки, дар байти зерин:

*Гар кашӣ хони васл, лаб бикӯшо,
Ки нахуст аз намак кунанд оғоз.*

Камол ва шоирони дигар. Дар девони Камол афзун бар Саъдӣ ва Ҳофиз номи шоирони дигаре низ омадааст. Камол мартабаи шоирӣ худро бо онҳо дар тарозуи муқоиса мегузорад, ки ниҳоятан паллаи шеърҳои худро нисбат ба онон сангинтар мебад. Танҳо аз он миён ба Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ ва Шайх Фаридуддини Аттор бо навъи эҳтиром бархӯрд мекунад.

*Ёр чун бишнид гуфтори Камол,
Гуфт: “Мавлоноиву Аттори мо”.*

Ва боз ҳам дар иртибот ба Аттор:

*Сӯфиён маст шуданд аз суханони ту, Камол,
Ки дар анфоси ту бӯи сухани Аттор аст.*

Ба ҳар ҳол, он гуна, ки дида мешавад, Камол ба гунае меҳодад худро дар суханварӣ ва ҷӣ дар нафаси орифона ҳамсанг бо Шайх Фаридуддини Аттор, Мавлоно ва Ҳофиз бинамояд. Ба ҳамин гуна, аз Ҳаким Низомии Ганҷавӣ низ ба эҳтиром ёд мекунад. Ёро молики ганҷинаи маонӣ медонад. Мисрае аз “Махзанул-асрор”-и ёро тазмин мекунад ва бо ин тазмин меҳодад аз қавли ӯ қалами худро калид дар ганҷи ҳаким тавсиф кунад.

*Кард ҳакиме зи Низомӣ савол,
К-эй ба сари ганҷи маонӣ муқим.
Ҳаст дар ангушти Камол он қалам,
Ё на асоест ба дасти Калим?!*
*Гуфт: Қалам нест, асо низ нест”,
“Ҳаст калиди дари ганҷи ҳаким”.*

Шоирони дигаре, ки дар девони ӯ чеҳра намудаанд, на танҳо аз онҳо ба эҳтиром ёд нашудааст, балки мавриди интиқодҳои шадиди ӯ низ воқеъ шудаанд. Ба гунае намунаи ӯ Ассори Табрэзиро шоире медонад, ки хуни ҳазор девонро ба гардан дорад.

*Оқибат Ассори мискин мурду рафт,
Хуни девонҳо ба гардан бурду рафт.*

Суханони Салмони Соваҷиро ҳеч медонад:

*Яке шеъри Салмон аз ин банда хост,
Ки дар дафтарам з-он сухан ҳеч нест.
Бад-ӯ гуфтам ин нуктаҳоро ҷавоб,*

*К-аз он сон дуре дар Адан ҳеч нест,
Ман аз баҳри ту менависам, вале
Суханҳои ӯ пеши ман ҳеч нест.*

Камоли Исмоилро дар суханварӣ ҳампои худ намедонад.

*Буд вақте Камоли Исмоил,
Шарафи рӯзгори аҳли сухан.
Ба камоли ту дар сухан имрӯз,
Он Камол ин шараф надошт, ки ман.*

Аз Сӯзани Самарқандӣ чунин тасвири ба даст медиҳад:

*Овози ҳазини Сӯзаниро
Машинав, ки кунанд айби бисёр.
Хушк асту гамину тезу борик,
Чун сӯзани хорҳои девор.*

Ба ҳамин сон, аз Заҳиру Анварӣ низ ёд кардааст, вале он дуру низ дар арсаи суханварӣ ҳамоварди худ намедонад.

*Девони ту гар касе бихонад,
Дар пеши суханварони олам,
З-ин гуфта равад Заҳир аз ҷой,
Чӣ ҷои Заҳир, Анварӣ ҳам.
Чун кӯҳи Хучанд омад ин шеър,
Бо оби баланд номи муҳкам.*

Камол аз ин ҳама муқобилаву муқоиса саранҷом ба чунин натиҷа мерасад:

*Хатм шуд бар Камол лутфи сухан,
Ҳар чӣ баъд аз камол, нуқсон аст.*

Камол на танҳо лутфи суханро бар хеш хатмшуда медонад, балки мепиндорад, ки тарабободи сухан низ аз шеърҳои ӯ ободон аст.

*То фикрати ман ниҳод бунёди сухан,
Обод шуд аз ман тарабободи сухан.
Мехост сухан зи дасти бетабъон дод
Додам ба баширати сухан доди сухан.*

Сухани охир ин ки шеърҳои Камол нахустин бор ба василаи яке аз муридонаш ба соли 798 ҳиҷрӣ гирдоварӣ шудааст. Соли хомӯшии ӯро 803 ҳиҷрӣ донистаанд. Дар иртибот ба солрӯзи тавлиди ӯ ханӯз иттилооти равшане ва дақиқе дар даст нест ва аммо аз таърихи хомӯшии Камол маълум мешавад, ки ӯ бояд дар авоили садаи ҳаштуми ҳиҷрӣ дар Хучанд ба дунё омада бошад.

Сайид Муҳаммади Ҳусайнӣ

ТАЛМЕҲ ВА ИҲОМ ДАР ШЕЪРИ КАМОЛИ ХУЧАНДӢ

Девони ба нисбат пурҳаҷми Камолиддин Масъуди Хучандӣ, ба чуз ҷаҳор қасида ва абёте бо унвонҳои китаот, дубайтӣ, рубоӣ, маснавӣ ва як намуна мустазод, ки ҳамаи онҳо ба андозаи як даҳуми девон намешавад, бақия аз 982 ғазали ирфонӣ фароҳам омадааст.

Мухтаво ва бори ҳунарии ҳамаи ин ғазалҳо дар қиёс бо ғазалҳои Саъдӣ, Мавлоно ва Ҳофиз, ки Камол дар ҷой-ҷойи ашъори худ аз ин шоирони номдор ва ғазалхояшон ёд кардааст, чандон нуфузу гаронбор наменамояд. Гарчи кам нест шумори ғазалҳое, ки дар онҳо абёте ба ростӣ зебо ва дилангез дида мешавад. Ба ҳар рӯй, Камол яке аз ғазалсароёни пуровозаи авохири қарни ҳаштуми ҳиҷрист (14, 2, 316).

Дар сурудаҳои Камол ба намунаҳои фаровоне аз таъбирҳои мардумӣ ва фарҳанги оммаи қарни ҳаштум бармехӯрем, ки вай бо устодии шоистае онҳоро дар лобалои абёти сурудаҳои худ овардааст. Ин шева аз дидгоҳи зебошинохтӣ арзиш ва эътибори вижае ба шеъри ӯ бахшидааст. Корбурдҳои ҳунари ва зебошинохтии дигар низ дар шаклҳои гуногуни фунуни балоғат, бавижа, дар ғазалҳои ӯ бисёр аст. Дар ин мақола нигоранда аз он ҳама ба ду ҳунари бадеӣ, ки гӯё беш аз санъатҳои дигар мавриди таваҷҷуҳи шоир буда (иҳом ва талмеҳ) пардохтааст.

Ин ду санъати бадеӣ дар бештари ҷойҳои девон ба шевае зариф ва ҳунари ва ба дур аз такаллуфҳои хушк ва ҳунарнамоёна омадааст. Ин ҳама, аз як сӯ, намоишгари чирадастӣ ва густураи иттилооти шоир дар ин замина ва аз сӯи дигар, нишондихандаи тавоноии чашмгири вай дар бакоргирии баҷои ин гуна ҳунароҳои каломӣ аст.

Баррасӣ ва пайгирии ин мавзӯ аз сӯи нигоранда дар шеъри Камол бад-ин гуна аст:

а) талмеҳ:

1. талмеҳ ба оёти Қуръони карим;
2. талмеҳ ба қасаси қуръонӣ ва дostonҳои паёмбарон;
3. талмеҳ ба аҳодис;
4. талмеҳ ба масалҳо, истилоҳот ва гуфтаҳои маъруфи бузургон;
5. талмеҳ ба шоирону шеъри онон ва истилоҳоти адабӣ.

б) иҳом:

1. иҳоми мутлақ;

2. ихоми таносуб.

1. Талмеҳ ба оёти Қуръон

Талмеҳу ишораи зариф ё гоҳе ишораву таваҷҷуҳи гуё ба оятҳои Қуръон дар шеъри Камол бештарин намунаҳоро ба худ ихтисос додааст. Ин мавзӯи вижаи танҳо шеъри Камол нест, ҳамаи шоирони орифмаслак дар сурудаҳои худ ба ҳамин шева рафтор кардаанд. Зеро ирфони исломӣ мояҳои бунёдии худро аз Қуръони карим ва пас аз он аз аҳодиси набавӣ ва гоҳ низ аз гуфтаҳои бузургони динӣ ва пайравони тариқат гирифтааст. Инак, намунаҳо:

*1 Гар бихонӣ ба масал ояти ҳамдаш бар кӯҳ,
Бо ҳама сангдилӣ нола барояд зи қибол (18,13).*

* * *

*2 Султони иззати ту ба фармони «қун факон»,
Гард аз раҳи вучуд баровард бесипоҳ (18,15).*

* * *

*3 Анвори ҳусни туст, ки аз чайби осмон,
Хуршед сар кашид чу Юсуф зи қаъри чоҳ (18,15).*

* * *

*4 Ҳавои сарви болои ту дорад ростӣ, в-арна
Барои ҳимаи дӯзах баранд аз равза Туборо (газали 45).*

* * *

*5. Дами Исо, ки ба ранҷур шифо мебахшад,
Дами нақд аз лаби ӯ чӯй, ки ин дам бо ӯст (газали 78).*

* * *

*6. Бӯи ту расонданд зи Юсуф ба Зулайхо,
Ин наъразанон омаду он чомадарон рафт (газали 70).*

* * *

*7. Каъбаи ҷонро зад отаи шиқ, сӯхт
Дар таби «таббат» тани сад Бӯлаҳаб (газали 67).*

* * *

*8. Дар домани гул чок фитодаст зи ҳар сӯ,
Эй боди сабо, бӯи ту аз пираҳани кист?! (газали 80).*

* * *

*9. Ба меҳри Юсуф аз ҷон қатъ кун, қатъ,
Ба теге даст бибридан чӣ кор аст? (газали 101).*

* * *

*10. Чун башир аз лайлатулмеъроҷи зулфат баргузаист,
Дар миёни қоба қавсайнаи фикандаст абрувон-т (111).*

Даҳ байти боло ба тартиб ба даҳ ояи зер талмеҳ дорад ва шоир дар сурудани онҳо ба ин оёт чашм доштааст:

1. «Лав анзално ҳоза-л-Қуръона ғало чабадин лараайтаху хошиъан мутасаддиъан мин хашйатиллоҳи». (Агар ин Қуръонро бар кӯх нозил мекардем, аз хавфи Худо онро тарсида ва шикофхӯрда мидидӣ) (сураи Ҳашр, ояти 21).

2. «Иннамо амруху изо арода шайъан ан йақула лаху кун файақун». (Чун бихоҳад чизеро биёфарад, ҳароина, фармонаш ин аст, ки мегӯяд: «Мавҷуд шав!» Пас, мавҷуд мешавад) (сураи Ё Син, ояти 82).

3. «Ва чоат саййоратун фаарсалу воридахум фаадло далваху қола йо бушро ҳозо ғулумун». (Ва мусофироне омаданд. Обоварашонро фиристоданд. Сатил фуру кард. Гуфт: «Муждагонӣ, ин навҷавонест») (сураи Юсуф, ояти 19).

4. «Равза» дар Қуръон танҳо дар ояи «...фаҳум фӣ равзатин йухбирун» (ва онон дар чаннат ба шодмонӣ бипардозанд) (сураи Рум, ояти 15) омада ва таркиби «равзаи ризвон», ки дар шеъри форсӣ бисёр ба кор рафта, таркибе аст аз ҳамин ояи сураи Рум ва ояи 21, сураи Тавба «...йубашшируҳум раббуҳум бираҳматин ва ризвонин ва чаннотин» (Парвардигорашон ба раҳмату хушнудии худ ва ба биҳиште, ки дар он неъматҳои ҷовид бошад, хушхабарашон мидиҳад) (сураи Тавба, ояти 21) (15,341).

Лафзи «Тубо», ки ба гуфтаи Ҷаволиқӣ вожаи ҳиндист ва дар Қуръони карим танҳо як бор дар ояи «аллазина оману ва ғамилу-с-солиҳоти тубо лаҳум ва ҳусну маоб». (Зиндагии хуш ва бозгаштангоҳи некӯ аз они касонест, ки имон овардаанд ва корҳои шоиста кардаанд) (сураи Раъд, ояти 29) омада, ба маънии биҳишт ё дарахте дар биҳишт аст (20,226). Дар адаби порсӣ бештар ба ҳамин маънии дувум дарахт ба кор рафтааст, ки дар байти Камол низ дар ҳамин маъност ва хоҷаи Шероз низ фармояд:

Соџаи Тӯбиву дилҷӯии ҳуру лаби ҳавз,

Ба ҳавои сари кӯи ту бирафт аз ёдам (7,317).

5. «Ва убриу-л-акмаҳа ва-л-абраса ва уҳйи-л-мавто биизниллоҳи». (...ва пешударо шифо мидиҳам. Ва ба фармони Худо мурдаро зинда мекунам) (сураи Оли Имрон, ояти 49).

6. Байти шашум ба мочарои дилбастагии Зулайхо ба Юсуф талмеҳ аст, ки дар сураи Юсуф дар Қуръон дар чанд оят баён шудааст ва мисраи дувуми ин байт ба ояи «вастабако ал-боба ва қаддат қамисаҳу мин дубурин ва алфайо саййидаҳо лада-л-боби...». (Юсуф ба сӯи дар гурехт ва ҳамсари азиз аз пушти ӯ давид, то ӯро баргардонад) ва зан ҷомаи ӯро аз пас бидарид) (сураи Юсуф, ояти 25) талмеҳ дорад.

7. «Таббат йадо Абилахабин ва табб». (Дастҳои Абулахаб ҳалок бод ва ҳалок бод Абулахаб) (сураи Масад, ояти 1).

8. «Изхабу бикамисӣ ҳозо фаалкуху ғало вачҳи абӣ... ва ламмо фасалати-л-ғиру қола абухум иннӣ лаачиду риҳа Йусуф...». (... ин чомаи маро бибаред ва бар рӯи падарам андозед. Чун корвон ба роҳ афтод, падарашон гуфт: Бӯи Юсуф ҳис мекунам) (сураи Юсуф, ояти 93-94).

9. «...ва отат кулла воҳидатин минхунна сиккинан ва қолат ухруч ғалайҳинна...ва қатғаъна айдийахунна...». (...ба ҳар яке корде дод ва гуфт: «Берун ой, то туро бингаранд». ... ва дасти хеш бибуриданд)

10. «Субҳоналлазӣ асро биғабдиҳи лайлан мина-л-масциди-л-ҳароми ила-л-масциди-л-ақсо...». (Пок аст он Худое, ки бандаи худро шабе аз Масциду-л-ҳаром ба Масциду-л-ақсо, ки гирдогирдашро баракат додаем, сайр дод...) «Сумма дано фатадалло, факона қоба қавсайни ав адно...». (сипас наздик шуд ва бисёр наздик шуд. То ба қадри ду камон ё наздиктар) (сураи Начм, ояти 8-9).

Намунаҳои дигар аз байтҳои Камол, ки бо талмеҳ ба оятҳои Қуръон суруда шудааст:

1. *Ғами ту лашқари Сулаймон аст,
Ки чу мӯрам ба зерӣ по ғаштаст (ғазали 116).*

* * *

2. *Чашмам зи хаёли ту пур аз нури таҷаллост,
Чашиме, ки чунин аст, ба дидори ту авлост (ғазали 119).*

* * *

3. *З-он зулф ба дардам шуда ранҷур чу Айюб,
Аз лаб шакаре деҳ, ки шиғохонани Исост (ҳамон).*

* * *

4. *Шеъри манат гар ба хотир аст, ки хонӣ,
Чист тааммул, бихон, ки сеҳри мубин аст (ғазали 236).*

* * *

5. *Кафши Хизирӯ асои Мӯсо
Шоистаи пову дасти шал нест (ғазали 237).*

* * *

6. *Некӯ фитодаанд ба ҳам он руху чабин,
Хуршедӯ моҳро беҳ аз ин иҷтимоъ нест (ғазали 244).*

* * *

7. *Хондаӣ қиссаи Тӯбо, ки баромад зи биҳишт,
Тӯбӣ он қомати дилҷӯву биҳишт он сари кӯст (ғазали 256).*

* * *

8. *Зи ишқ имрӯз ҳар, к-ӯ сурхрӯ нест,*

Ба маҳшар номаиш фардо сиёҳ аст (газали 280).

* * *

*9. Муҳибро рӯзи маҳшар рӯзи ҳаҷр аст,
Ки ҳар узвеш бар дарде гувоҳ аст (газали 180).*

* * *

*10. Сарбаландӣ талабӣ, ишқ гузин,
Исӣ аз ишқ ба боми фалак аст (газали 180).*

* * *

*11. Оишқ ар омад ба кӯяи, дунйиву уқбо нахост,
Ҷониби Тур омадан мақсуди Мӯсо дигар аст (газали 195).*

* * *

*12. Ҳусни маҳрӯён чӣ мемонад ба рӯи ёри ман,
Партави маҳ дигару нури таҷалло дигар аст (газали 195).*

* * *

*13. Аз партави он рӯй ҷаноби сари он кӯ,
Турест, ки он ҷо ҳама анвори таҷаллист (газали 211).*

* * *

*14. Дар Кавсар агар акс фитад з-он қаду рухсор,
Гӯянд, ки дар равза ду ризвону ду Тӯбист (газали 221).*

* * *

*15. Дорӣ сари Юсуф, бибур аз ҳар чӣ азиз аст,
К-он васл ба як даст буридан натавон ёфт.*

* * *

*16. Халили мост хаёли ту рӯзу шаб, з-он аст,
К-аи эҳтироз зи дуди дили пуротаиш нест (газали 345).*

* * *

*17. Замони ҳодиса, соқӣ, бирез май дар ҷом,
Чу боди фитна вазад, дар зучоҷ беҳ мисбоҳ (газали 383).*

* * *

*18. Ҳаловате, ки туро дар чаҳи занахдон аст,
Ҳазор Юсуфи Мисрӣ ба қаъри он нарасад (газали 292).*

* * *

*19. Ба хонае, ки чунин меҳмон фуруд ояд,
Ҳумои сидра дар он ошён фуруд ояд (газали 327).*

* * *

*20. Мекунад бе ту шикебоиш Юсуф, Камол,
Ки ҷамилӣ туву сабр аз ту бувад сабри ҷамил (газали 633).*

* * *

21. Аз ман бибаст чашим ба ҳангоми нозу гуфт,

Ҳорут, гӯ, биёву бубин чаимбандиям (газали 671).

Байтҳои боло ба тартиб ҳар қадам ба ояе талмеҳ дорад, ки бо ҳамон шумораи самти рости байт оварда мешавад:

1. «...қолат намлатун ёо аййуҳа-н-намлу удхулу масокина-кум ло йаҳтиманнакум Сулаймону ва чунудуху...». (Мӯрчае гуфт: «Эй мӯрчагон, ба лонаҳои худ дароед, то Сулаймону лашкариёнаш шуморо беҳабар помол нақунанд») (сураи Намл, ояти 18).

2. «Фаламмо тачалло раббуҳу ли-л-чабали чаъалаҳу даққан ва харра Мусо саъикан». (Чун Парвардигораи бар кӯҳ тачалли (зуҳур) кард, кӯҳро ба замин яксон кард ва Мӯсо беҳуш бияфтод). (сураи Аъроф, ояти 143).

3. «Ва Аййуба из нодо раббаҳу аннӣ массанийа-з-зурру ва анта арҳаму-р-роҳимин». (Ва Айюбро (ёд кун), он гоҳ, ки Парвардигораи нидо дод: «Ба ман беморӣ ва ранҷ расидааст ва Ту меҳрубонтарини меҳрубонӣ») (сураи Анбиё, ояти 83).

4. «...лайяқуланна-л-лазина қафару ин ҳозо илло сихрун му-бинун». (кофирон гӯянд, ки ин ҷуз ҷодуи ошкор нест) (сураи Ҳуд, ояти 7).

5. «Ва авҳайно ило Мусо ан алқи асока фаизо ҳийа талқафу мо йаъфикуна». (Ва ба Мӯсо ваҳй кардем, ки асои худро бияфкан. Ба ногаҳ диданд, он моронеро, ки ба дурӯғ зоҳир мекарданд, фурӯ мебарад) (сураи Аъроф, ояти 117).

6, 7. «Ва ҷумиъа-ш-шамсу ва-л-қамару...». (ва офтобу моҳ дар як ҷой гирд оянд) (сураи Қиёмат, ояти 9). Мустаноди шумораи 7, ҳамон ояи 29, сураи Раъд аст, ки пеш аз ин гузашт.

8. «Ва аммо ман утиа китобаҳу бишимолиҳи файяқулу ёо лайтанӣ лам ута китобийаҳ». (Аммо ҳар кас, ки номаи аъмолашро ба дасти росташ диҳанд, мегӯяд: «Номаи маро бигиреду бихонед) (сураи Ҳоққа, ояти 19). «Таро аллазина қаззабу ӯалаллоҳи вучухухум мусваддатун». (Дар рӯзи қиёмат қасонеро, ки ба Худо дурӯғ бастаанд, мебинӣ, рӯяшон сиёҳ шудааст) (сураи Зумар, ояти 60).

Гӯе таъбир сиёҳиномаи одамӣ, ки дар гуфтаҳо ва навиштаҳо ба қор меравад. Аз ҳамин оят ва яке ду ояи дигар дар ҳамин маънӣ гирифта шудааст, вагарна аз расидани номаи аъмол ба дасти рост ё чап, сиёҳиномаи аъмол мафҳум намегардад.

9. «Ал-йавма нахтиму ӯало афвоҳиҳим ва тукаллимуно айдиҳим ва ташҳаду арчулуҳум бимо кону йаксибуна». (Имрӯз бар даҳонҳояшон мӯҳр мениҳем. Ва дастҳояшон бо Мо сухан хоҳанд гуфт ва пойҳояшон шаҳодат хоҳанд дод, ки ҷӣ мекарда-

анд) (сураи Ё Син, ояти 65). Байти Камол талмеҳ ба ин оят дорад, ки дар он аз гувоҳӣ додани бархе аз андомҳои одамай ба кардаи хеш сухан рафтааст. Равшан аст, ки оят дар бораи кофирону но-боварон ба Худо ва паёмбарони Ёст. Аммо дар байти Камол ҳар як аз аъзои бадани дӯстони Худо аз ранҷе, ки дар ин ҷаҳон дар роҳи расидан ба ҳақиқат дидаанд, сухан хоҳанд гуфт.

10. «Бал рафаъахуллоҳу илайҳи...». (балки Худованд Ёро (Исоро бо баданаш) ба назди худ боло бурд) (сураи Нисо, ояти 158).

11. «Ва нодаиноҳу мин ҷониби-т-Тури-л-аймани ва қаррабноҳу начийан». (Ва ўро аз ҷониби рости кӯҳи Тур нидо додем ва наздикаш сохтем, то бо ў роз гўем) (сураи Марям, ояти 52).

Ҳамчунин, дигар байтҳои намуна низ ба тартиб ба оятҳои талмеҳ доранд: 12 ва 13 ба ояти 143-уми сураи Аъроф, 14 ба сураи Кавсар:1; 15 ба Юсуф:31; 16 ба ояи «...ҳаррикуҳу вансуру олиҳатакум...» (Анбиё:68) (Иброҳимро бисўзонед ва худоёни худро ёрӣ диҳед); 17 ба сураи Нур:35; 18 ба сураи Юсуф:10 ва 15; 19 ба сураи Начм:14, 20 ба Юсуф:18 ва 83; 21 ба сураи Бақара:102 талмеҳ ва ишора дорад.

2. Талмеҳ ба қасаси қуръонӣ ва дostonҳои паёмбарон:

*Соҳиби дард зи тўфони бало ҷон набарад,
Нўҳ ҳар ҷо, ки равад, дидаи нурнам бо ўст (газали 87).*

* * *

*Рўи зебои ту дар дидаи гирёни Камол
Каъбаи ҳусну ҷамол аст, ки Замзам бо ўст (газали 87).*

* * *

*Он шоҳ, к-аз ў хонаи дил шоҳнишин буд,
Аз қулбаи эҳзони гадо боз қучо рафт?! (газали 81).*

* * *

*Одам аз худ биҳишт, нек биҳишт
Мард бояд ба ҳиммати падарат (газали 155).*

* * *

*Ман мўраму нигини Ҷам он лаб, гариб нест,
Гар хотаму нигини Ҷам аз ман дарег дошт (газали 170).*

* * *

*Хонаи дида зи дидори ту рўшан бошад,
Байти эҳзони ман аз рўи ту гулшан бошад (газали 367).*

* * *

Аз ҳолати Зулайхо он бў барад, ки чун гул

Пероҳани сабурӣ сад ҷо дарида бошад (газали 485).

Камол дар ҳар як аз ин байтҳо ба қиссаву саргузаште бад-он гуна, ки дар китобҳои қасас-ул-анбиё омадааст, талмех ва гӯшаи чашме дошта. Вай дар байти нахуст ба тӯфони Нӯҳ, ки баробари эҷози гунаи Қуръон бузургтарин тӯфони рӯи замин будааст, ишора дорад.

Дар байти дувум ба чоҳи Замзам, ки яке аз чоҳҳои наздики хонаи Худо буда ва ҳаст ва аз дер боз саҳт тарафи таваҷҷуҳи мардуми Маккаву ҳамаи мусалмонон будааст, талмех дорад.

Дар байти савум аз андӯҳи Яъқуби паёмбар, ки дар ҳичрони фарзанди азизи худ Юсуф ҳамвора бо ранҷе ҷонкоҳ ба сар мекӯрда ва мегӯянд дар утоқи танҳо менишаста ва дар дурии Юсуф ашк мерехтааст, ки баъдҳо аз он утоқ бо номи «байт-ул-эхзон» (хонаи андӯҳҳо) ёд шудааст, сухан мегӯяд. Ҳамчунин, Камол дар дигар байтҳои боло низ ба қасасу мавзӯҳои аз Қуръони карим талмех дорад. Вай мавзӯҳои: берун омадани Одам - абулбашар аз биҳишт, бархӯрди Сулаймон бо мӯр ё ба таъбири ӯ бо Ҷамшед, ки вай монанди бархе дostonпажӯҳон Ҷамшеду Сулаймонро як шахсият пиндоштаву ҳамчунин, аз хотами Сулаймону нигини он ва низ аз дилбастагии Зулайхо ба Юсуф ишоравор сухан гуфтааст.

3. Талмех ба аҳодис:

*Ақл ботил шумарад, чашми ту ҳар хун, ки кунад,
Ғолибан беҳабар аз нуктаи «ал-ъайну ҳақ» аст (газали 73).*

* * *

*Аз Мадина шамъ ҷӯеду чарог,
Чанд меоред қандил аз Ҳалаб (газали 67).*

* * *

*Дил буд ба ҷон омада дар тан зи ғарибӣ,
Дар зулфи ту бозаи кашии ҳубби ватан бурд (газали 303).*

* * *

*Бигуфт канз ҷӣ рамзест дӯстро, яъне
Ки ту набудиву моро ҳавои шиқи ту буд (газали 332).*

* * *

*Сеҳр аст, Камол, ин суханон, бод ҳалолат
Санъатталабон беҳ зи ту устод наёбанд (газали 339).*

* * *

*Маро вақте дар он кӯ по ба гил рафт,
Ки Одам буд «байна-л-моъи ва-т-тин» (газали 819).*

* * *

Зи лаб шафтолуе ду, лутф кун, лутф.

Агарчи ал-инаб гӯянд ду-ду (газали 833).

Байти аввал аз ин намунаҳо ба мавзӯи осеби чашм ё чашм-захм талмеҳ дорад, ки дар урфи удабо ба «айнулкамол» ё «айни камол» маъруф аст (15,334-335). Дар бораи таъсир ё адами таъсир чашм муфассирони Қуръон дар зайли ояти 51, сураи ал-Қалам (ва ин йакоду аллазина кафару лайузлиқунака биабсорихим...) (Ва кофирон чун Қуръонро шуниданд, наздик буд, ки туро бо чашмони худ билағжонанд) бисёр сухан гуфтаанд. Аксарияти муфассирон бо тақя бар суханони Паёмбари ислом (с) асари айнулкамолро пазируфтаанд (16,5,341; 15,335).

Байти дувум талмеҳ дорад ба ҳадиси машҳур «Ано мадинат-ул-илми ва Алиййун бобуҳо» (Ман шаҳри илм ҳастам ва Алӣ бошад, дарвозаи он) (18,37). Байти савум талмеҳе аст ба ҳадиси дигар аз Паёмбари гиромии ислом «Хуббу-л-ватани мина-л-имони» (Дӯст доштани Ватан аз имон аст) (18,98,136; 3,634).

Байти чаҳорум талмеҳи зарифе аст ба ҳадиси қудсӣ: «Кунту канзан махфиййан фааҳбабту уърафа фахалақтуан ал-халқа ликай уърафа» (Ганчинае нуҳуфта будам, дӯст доштам, ки шинохта шавам пас одамиёнро биёфаридам, то ин ки шинохта бишавам) (18,39).

Байти панҷум ба сухани маъруфи Паёмбари акрам (с), ки ба сурати масал низ даромадааст, талмеҳ дорад: «Инна мина-л-байони ласихран» (Батаҳқиқ, дар баён сирре нуҳуфта аст) (11,660).

Байти шашум ба сухане мансуб ба Паёмбари акрам талмеҳ дорад, ки миёни сӯфия аз шухрати фаровоне бархурдор аст: «Кунту набиййан ва Одаму байна-л-мои ва-т-тин» (Ман паёмбар будам, дар ҳоле, ки Одам (а) байни обу хок қарор дошт) (18,102).

Байти ҳафтум ба сухане аз паёмбари ислом талмеҳ дорад, ки гуфтаанд бо Салмони Форсӣ он чумларо ба порсӣ гуфтааст: «Йо Салмону туро шикам дарди ал-инаб ду» (13,7).

Байти зер низ ба ҳадисе аз паёмбари гиромии ислом дар бораи яке аз мусалмонони бисёр холису пок талмеҳ дорад.

Увайси Қаранӣ мусалмоне буд, ки ҳаргиз паёмбари Худоро надид, бо ин ҳама аз чунон имоне бархурдор буд, ки васфи имони ӯ паёмбари Худоро бар он дошт, то ба саҳобаи бузурги худ ҳамчун Алӣ бинни Абӯтолиб бифармояд, ки: «Саломи маро ба Увайс бирасонед» (19,100).

Хабаре ёфтам аз давлати васли набавӣ,

Ту кучо меравӣ аз баҳри Увайси Қаранӣ (газали 781).

Увайс дар чанги Сиффин ҳамроҳи Алӣ бинни Абӯтолиб бо

сипоҳиёни Шом пайкор кард, то шаҳид гашт (19,101).

4. Талмех ба масалҳо, истилоҳот.

Чунонки пеш аз ин низ ёд шуд, Камоли Хучандӣ дар фарҳанги омма ва таъбирҳои мардуми кӯчаву бозор иттилооте густурда дошта ва ин мавзӯё дар сурудаҳои ӯ ба равшанӣ дида мешавад. Намунаҳое, ки дар зер оварда мешавад, ҳама муайяди ин сухан аст:

*Чашмам ар хоки дарат чӯяд, фикан дар доманаи,
Мардумон гӯянд: «Некӯӣ куну афкан дар об» (газали 66).*

Асли масал:

*«Ту некӣ мекуну дар Даҷла андоз,
Ки Эзид дар биёбонат диҳад боз».*

* * *

*Ман талаб кардам висолат рӯзу шаб,
Ёфтам инак ба ҳукми «ман талаб» (газали 67).*

«**Ман талаба шайъан ва чадда вачада**». (Касе, ки чизеро талаб кунад ва кӯшиш намояд, онро дарёбад).

*Ҳалқаи қалъагушойи «ман қараъ»,
Бар дилам бигишод дарҳои тараб (газали 67).*

«**Ман қараъа бобан ва лачча валача**». (Касе, ки дареро кӯбаду пофишорӣ кунад, ниҳоят дохил хоҳад шуд).

*Аз ишқ хоҳ давлати боқӣ, ки дар ҷаҳон
Маҳмуд ҳар чӣ ёфт, зи зулфи Аёз ёфт (газали 75).*

Талмех аст ба ишқи Маҳмуди Ғазнавӣ ба Аёз.

*Занад лофе ба он рух моҳи шабгард,
Надонад, к-аз пиёда рух зиёд аст (газали 104).*

Талмех ба бозии шатранҷ аст ва ду ҳаракат аз ҳаракатҳои он, ки ҳаракати рух озодонатар ва корсозтар аст. Дар ғазалҳои шумораи 278, 254, 286, 303 низ ба бозии шатранҷ талмех рафта аст.

*Хоки по-и аз гиря чун «куҳл-ул-ҷавоҳир» сохтам,
Дидаи гавҳарфишонро тӯтиё гар нест, нест (газали 121).*

Кухл-ул-ҷавоҳир: сурмае, ки барои равшаниии чашм, ҷавоҳир ва марвориди носуфта дар он соида бошанд (2).

*Дили ман бе маҳи рӯи ту сӯзон
Чу катон аз вучуди моҳтоб аст (газали 125).*

Масал: «Моҳтобу катон».

* * *

Дар дили решаи хаёли он ду зулфи печ-печ,

Рост мори ганчро монад, ки дар вайрона рафт (газали 134).
«Ганч бо мор аст».

*«Ганчу мору гулу хору гаму шодӣ ба ҳаманд
Ҷаври душман чӣ кунад гар накушад толиби дӯст» (9,3,1326).*

* * *

*Гар ба нозам кушӣ макун таъхир,
Ки зи таъхир бими офот аст (газали 163).*
«Ва фи-г-таъхири офотун». (Ва дар таъхир офатҳост).

*Дар дарун омад хаёли рӯи ӯ, шуд ақлу ҳуш,
Буд дузде бо чароғ, анвои коло бурду рафт (газали 179).*

«Чу дузде бо чароғ ояд, гузидатар барад коло».

*Ишқи туву тавба обгинаву санг аст,
Номи некӯ дар раҳи ту мӯҷиби нанг аст (газали 192).*

«Обгинаву санг бо ҳам насозанд»

*Ту дер зӣ ба майкада, эй ринди дурднӯш,
Зоҳид, ки санг зад ба сабӯи ту, нест бод (газали 315).*

«Санг бар сабӯ задан»

*Бар лаъли лабат ҷон зи сари шавқ фишондан,
Саҳл аст, вале зира ба Кирмон натавон бурд (газали 359).*

«Зира ба Кирмон бурдан».

*Накӯ хонданд моҳи осмонат,
Яқин будаст «ал-алқобу тунзал» (газали 637).*

«ал-Алқобу (йо ал-асмоу) тунзалу мина-с-самои».

*Ту кий, Камол, боре, ки бисоти қурб ҷӯӣ,
Ба ҳади гилем бояд пайи худ дароз қардан (газали 778).*

«Поятро ба андозаи гилемат дароз кун».

5. Талмеҳ ба шоирони дигару шеъри онон ва талмеҳҳои адабӣ.

Камол дар шеъри худ гоҳ шоирони бузург мавриди алокаи худ ва низ аз дигар шоирони рӯзгори худ ном мебарад. Мутолиа ва баррасии девони ин шоир нишон медиҳад, ки вай девонҳову ашъори шоирони бузургро меҳонда ва он ҷо, ки завқи вай ҳамроҳ мекарда, бо талмеҳ ба байт ё мисраъ ва гоҳ, ҳатто, ба ҳамаи пайкараи ғазали писандидаи худ ғазале месурӯда ва ба иқтифои он шоир мерафтааст. Вай, беш аз ҳама, зери нуфузи кашишҳои хунарии ғазалҳои Саъдиву Ҳофиз будааст. Камол ҳамаи ғазали шумораи 115-и худро бо матлаи:

*Туро ду рух ба ду хат фанни дилбарӣ омӯхт,
Ту аз ду чашму ду чаши аз ту соҳирӣ омӯхт.*

Бо асарпазирӣ аз ғазали Саъдӣ бо матлаи:

Муаллимат ҳама шӯхиву дилбарӣ омӯхт,

Чафову нозу итобу ситамгарӣ омӯхт (10,354-355).
-сурудааст. Ҷ дар байти зер аз ғазали 115 талмеҳи гӯё ба ғазали Саъдӣ дорад:

*Ту тифли мактаби ҳуснӣ, муаллими ту ду чаши,
«Муаллимаат ҳама шӯхиву дилбарӣ омӯхт».*

Ҳамчунин, Камол дар ғазалҳои 183, 263, 467 ба ғазалҳое аз Саъдӣ чашм доштааст. Вай дар байти зер, ки мисрае аз як ғазали Саъдиро низ оварда:

*Дӣ мешудӣ хиромон чун сарву ақл мегуфт:
«Хуш меравӣ ба танҳо, танҳо фидои ҷонат» (ғазали 182).*

Талмеҳе равшан ба ғазали Саъдӣ бо матлаи:

*Хуш меравӣ ба танҳо, танҳо фидои ҷонат,
Мадҳуш мегузори ёрони меҳрубонат (10,406).*

- доштааст.

Камол дар ғазали 263 бо байти:

*Аз баҳри поси хотири табрезиён, Камол,
Бо сорбон мағӯй, ки Шерозам орзуст.*

Ба ғазале аз Саъдӣ бо матлаи:

*Аз ҷон бурун наёмада, ҷононат орзуст,
Зуннор нобуридаву имонат орзуст (10,781).*

- талмеҳ дорад.

Камол дар айни ҳол дар ҳамин ғазали худ бо матлаи:

*Васли бутони хонабарандозам орзуст,
Соқӣ, биё, ки бодаву дамсозам орзуст.*

- ба ду ғазал аз ғазалҳои Мавлоно низ гӯшаи чашм доштааст.

Матлаи ғазали Мавлоно:

*Бинмой рух, ки богу гулистонам орзуст,
Бикишой лаб, ки қанди фаровонам орзуст (5,2,355).*

Камол дар ғазали 311 бо матлаи:

*Эй гули нав, зи туам бӯи касе меояд,
Дар дилам тоза гами рӯи касе меояд.*

- ба ғазали маъруфи Ҳофиз иқтидо кардаву бар он талмеҳ доштааст. Матлаи ғазали Ҳофиз:

*Мужда, эй дил, ки масеҳонафасе меояд,
Ки з-анфоси хушаи бӯи касе меояд (6,470).*

Низ ӯ дар байти:

*Вақти тоат чу назар мефиканам бар меҳроб,
Пеши чашиам хама абрӯи касе меояд.*

- аз ҳамон ғазали 311 ба матлае аз ғазали хоҷаи Шероз талмеҳ дорад:

*Дар намозам хама абрӯи ту бо ёд омад,
Ҳолате рафт, ки меҳроб ба фарёд омад (6,338).*

Камол дар ғазали 428 худ бо матлаи:

*Шабе, ки рӯи ту моро чароги маҷлис шуд
Ба сӯхтан дили парвонаваши муҳаввис шуд.*

- ба ғазали Ҳофиз бо матлаи:

*Ситорае бидурахшиду моҳи маҷлис шуд,
Дили рамидаи моро рафиқу мӯнис шуд.*

- талмеҳ дошта ва ба ин бовар будааст, ки дар шеваи зарифу ҳунармандонаи ғазалсарой Ҳофиз ба пояи ӯ намерасад. Ӯ дар ин бора гуфтааст:

*Нашуд ба тарзи ғазал ҳаминони мо Ҳофиз,
Агарчи дар сафи султон Абулфаворис шуд.*

Камол гузашта аз пайравӣ аз вазни ғазали Ҳофиз дар ин ғазали худ вожаҳое, чун «рафиқ», «маҷлис», «муфлис», «маст», «мударрис», «муҳандис», «Абулфаворис»...ро низ аз ғазали Ҳоҷа ба вом гирифтааст.

Камоли Хучандӣ дар ғазали 431 низ вазни ғазали 145 Ҳоҷаро бо матлаи:

*Чӣ мастияст надонам, ки рӯ ба мо овард,
Кӣ буд соқиву ин бода аз кучо овард (7,98-99).*

- мавриди таваҷҷуҳ қарор дода ва дар байти:

*Расид боди масеҳодам, эй дили бемор,
«Барор сар, ки табиб омаду даво овард».*

- бо овардани як мисраъ аз ғазали Ҳоҷа талмеҳи гӯе бад-он ғазал доштааст. Ҳамчунин, Камол дар ғазале бо матлаи:

*Гар маҳ ба замин бошад, он зухрачабин бошад,
Дурии талаб аз мо, маҳ низ чунин бошад.*

- ба яке дигар аз ғазалҳои машхури Ҳоҷа иқтифо кардаву мисраи дувуми матлаи Ҳоҷаро дар мақтаи ғазали худ оварда ва талмеҳе ошкор ба ғазали Ҳофиз нишон додааст. Матлаи ғазали Ҳофиз:

*Кай шеъри тар ангезад хотир, ки ҳазин бошад,
Як нукта аз ин дафтар гуфтему ҳамин бошад (7,314).*

Мақтаи ғазали Камол:

*Гуфтори Камол арзад ҳар байт ба девоне,
«Як нукта аз ин дафтар гуфтему ҳамин бошад» (ғазали 464).*

Камол дар бархе аз байтҳои худ талмеҳ ба Низомӣ, шоири дostonсарои эронӣ ва бархе аз байтҳои ӯ назар доштаву яке ду бор аз «Панҷ ганҷ»-и ӯ низ ном бурдааст (ғазали 356, 698). Ҳамчунин, гоҳ аз Аттору шеъри ӯ низ ёд мекунад (ғазали 273, 957).

Он чӣ гуфта шуд, намунаҳое аз иқтифоҳои Камоли Хучандӣ ба шоироне, чун Саъдӣ, Ҳофиз, Мавлоно ва Низомӣ... буд, ки дар ҳамаи онҳо талмех ба сурудаҳои ин бузургон дар ғазалҳои вай ба рӯшанӣ дида мешавад. Баррасии ҳамаи талмехҳо ва ишораҳои девони Камол ба шеъри шоирони дигар ба мақолае бас густурда ниёзманд аст.

Дар сурудаҳои Камол талмех ба таркибҳои адабӣ, гуфтаҳои бузургони адабу ирфон низ кам нест ва дар ин ҷо намунаҳое аз онҳо ёд мегардад.

*Хуне, ки ба ҷӯ меравад аз дидаи Мачнун,
Селест, ки роҳи гузараи бар дили Лайлист (газали 119).*

* * *

*Пиндошт, ки овози Камол аст зи хирқа
Овозаи «фӣ чуббатӣ» оре, нашундаст.*

* * *

*Лофи «аналҳақ» бизан, Камол, ки вақт аст,
Ҳар сари мӯи ту чун зи дӯст нишон ёфт (газали 439).*

* * *

*Рухи ту ояти «Кашишоф»-и ҳусро тафсир,
Ғами ту «Махзани асрор»-и ишқро мифтоҳ.*

* * *

*Камол, аҳсант, гӯ бурдӣ ба ширинкорӣ аз Хусрав,
Чунин тӯтӣ ба Ҳиндустон агар бошад, аҷаб бошад.*

* * *

*«Ломия» гуфтам газале, то барӣ,
Бар гузари қофия номи Камол.*

Дар байти нахусти ин намунаҳо Камол ба достони «Лайлӣ ва Мачнун» талмех дорад. Дар байти дувум ба сухане машҳур аз Боязиди Бастомӣ орифи номии қарни дувуми ҳиҷрӣ талмех дорад: «Лайса фӣ чуббатӣ сиваллоҳи».

Дар байти савум ба ҷумлаи маъруфи Ҳусайн Мансури Ҳаллоҷ «аналҳақ», ки бар сари ҳамин калом сараш болои дор рафт.

Дар байти чаҳорум ба ду китоби пууровоза: «Тафсири Кашшоф»-и Замахшарӣ ва «Махзан-ул-асрор»-и Низомии Ганҷавӣ талмех рафтааст.

Дар байти панҷум ба достони «Хусрав ва Ширин» ва дар байти шашум Камол ба ду қасидаи машҳур: «Ломият-ул-араб»-и Шанфарӣ ва «Ломият-ул-ачам»-и Туғрой чашм доштааст.

б) ихом:

Бифрист, Камол, ин газали тар суи Табрес

Чун сели сиришкат раҳи Сурхоб гирифтаст (газали 72).

Сурхоб маҳаллаест дар Табрес, ки мақбарат-уш-шуаро дар он ҷой дорад. Маънии ихомии «Сурхоб» ашки хунин аст.

Хатте, ки лабат дар қалам овард чу ёқут,

Инсоф тавон дод, ки Ёқут навиштаст (газали 88, 281, 460).

Маънии наздики ёқут лаби ёқутин ва маънии дури он Ёқути Мустаъсимӣ - хаттоти номдор аст.

Рӯзии дил зи азал зулфи дутои ту фитод,

Дили бечора назар кун, чӣ парешонрӯзист (газали 103).

Лафзи «парешонрӯзӣ» бо дар назар гирифтани зулф дар мисраи нахуст, ихомии таносуб аст.

Ба макру ҳила бар ӯ дастрас чӣ имкон аст,

Ки ҳамчу сарви баландаш ҳазордастон аст (газали 105).

Ҳазордостон: булбул, маънии ихомии он афсунгар ва ҷоду.

Чашми гамдидаи моро нигаронӣ ба шумост,

Қоматат шоҳиди адл аст, ки мегӯям рост (газали 117).

Вожаи «рост» нахуст ба маънии зидди дурӯғ аст, вале маънии ихомии он, ки дар назар аст, ба маънии росту мустақим аст.

Дар дасти ту дил, ки хонияш қалб,

Холест сияҳ, агар на хун аст (газали 129).

Қалб: 1. дил; 2. ноҳолис ва нопок.

Пеши болоят ҳадисе рост гӯему равон,

Инчунин сарви равон дар ҳеч бӯстон ёфт нест (газали 132).

Лафзи «рост» ба кӯмаки лафзи «боло» (баландии қад), дорои ихомии таносуб аст ба қомати кашидаи дӯст.

Гуноҳаи менависӣ, эй фаришта,

Туро худ ҳеч инсонияте нест (газали 243).

Лафзи инсоният надоштан: 1. дорои шоистагӣ набудан; 2. аз ҷинси инсон набудан (фаришта будан).

Ҳадиси қомати ту гар муаззинон шунаванд,

Ба умри хеш наёянд баъд аз ин ба фалоҳ.

Лафзи «фалоҳ» дар байт дорои ду маънӣ аст: 1. хайё ғало ал-фалоҳ гуфтан; 2. растагорӣ, яъне муаззинон пас аз шунидани васфи қомати ту, дигар ба роҳи Худову растагорӣ рӯй нахоҳанд овард.

Ҳаргиз нарехт чашми ман обе ба ҷои хун,

Дар пеши мардум ин қадарам обрӯ накард.

Мардум дар маънии ихомӣ, яъне мардумони чашм омада-аст, ҳамчунин, лафзи «обрӯ» дар ин байт дорои ихом аст.

*Камол аз Хизр нурсиш кард васфи чашмааш. Гуфто:
Чу он лаб дидаам, з-он об акнун даст мешӯям.*

Даст шустан: 1. шустани даст; 2. маънии дур ва ихомӣ: чашм мепӯшам, қатъи умед мекунам ва рӯй бармегардонам.

Пайнавишт:

1. Абдулбоқӣ, Муҳаммад Фуод. ал-Муъҷам-ул-муфаҳрас ли алфози-л-Қуръони-л-карим.-Бейрут: Дор-ул-фикр, 1364 қ.
2. Афифӣ, Раҳим. Фарҳангномаи шеърӣ.-Техрон: Интишороти Суруш, 1373.
3. Афлокӣ, Таҳсини Ёриҷӣ. Манокиб-ул-орифин. Анҷумани таърихи турк.-Анқара, 1961 м.
4. Балхӣ, Ҷалолиддин Муҳаммад. Фихӣ мо фихӣ.-Техрон: Амири Кабир, 1348.
5. Балхӣ, Ҷалолиддин Муҳаммад. Куллиёти Шамс /Фурӯзонфар.-Техрон: Амири Кабир, 1363.
6. Девони Ҳофиз /Тасхеҳи дуктур Хонларӣ.-Техрон: Бунёди фарҳанги Эрон, 1359.
7. Девони Ҳофиз /Қазвинӣ, Ғанӣ.-Техрон: Чопхонаи Маҷлис, 1320.
8. Девони Камоли Хучандӣ.-Маскав, 1975.
9. Дехудо, Алиакбар. Амсол ва ҳикам.-Техрон: Амири Кабир, 1357.
10. Куллиёти Саъдӣ /Мазоҳири Мусаффо.-Техрон: Конуни маърифат, 1340.
11. Қузой, Алӣ ибни Аҳмад. Тарк-ул-итноб фӣ шарҳи-ш-шихоб.-Донишгоҳи Техрон, 1343.
12. Ровандӣ, Муҳаммад ибни Алӣ. Роҳат-ус-судур.-Техрон: Амири Кабир, 1335.
13. Сафо, Забехуллоҳ. Ганчи сухан.-Техрон: Ибни Сино, 1969.
14. Сухани аҳли дил (Маҷмӯаи мақолоти Кунгураи бузургдошти Ҳофиз). Комиссияи миллии ЮНЕСКО дар Эрон.-Техрон, 1371.
15. Табрисӣ, Фазл ибни Ҳасан. Маҷмаъ-ул-баён.-Қум: Мактабат-ул-Маръашӣ, 1403 қ.
16. Тафтазонӣ. Мухтасар-ул-маонӣ.-Техрон: ал-Мактаба Таботабой, бе таърихи нашр.
17. Фурӯзонфар, Бадеуззамон. Аҳодиси «Маснавӣ».-Техрон: Амири Кабир, 1347.
18. Хучвирӣ, Алӣ ибни Усмон. Кашф-ул-махҷуб.-Техрон: Амири Кабир, 1336.
19. Ҷаволиқӣ. ал-Муарраб мина-л-каломи-л-аъҷами.-Техрон: Асадӣ, 1966.

МАКТАБИ ХОҶА КАМОЛ

Абдурраҳмони Ҷомӣ ва Хоҷа Камол. Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ нисбат ба шахсият ва эҷодиёти Хоҷа Камоли Хучандӣ эътиқоди зиёд доштаанд. Дар асари соли 1478 навиштаи худ – «Нафаҳот-ул-унс» чунин менависанд: «Вай бисёр бузург будааст. Ва иштиғоли вай ба шеър тақаллуф дар он сатри (пӯшидани) ҳол ва талбисро буда бошад, балки мешояд, ки барои он буда бошад, ки зоҳир мағлуби ботин нашавад ва аз риояти сурати убудиат (бандагӣ) боз намонад (4, 611).

Минбаъд Абдурраҳмони Ҷомӣ дар ғазалиёт ва китоби «Баҳористон»-и хеш боз бузург будани мақоми ирфонӣ ва шоирии Хоҷа Камолро қайд менамоянд. Абдурраҳмони Ҷомӣ дар шоирӣ, махсусан, дар ғазалсароӣ ба Камоли Хучандӣ пайравӣ кардаанд, ба қавли худи Ҷомӣ чошнии суханонашонро (маззаи суханонашонро) аз суханони Хоҷа Камол гирифтаанд. Дар ғазали зерин, ки ҷавобия ба ғазали Хоҷа Камол аст, чунин мефармоянд:

*Чашми ту сод асту сари зулф дол,
Бо худ аз он ҳарду маро сад хаёл.
Хост мусаввир, ки кашад нақши ту,
Чеҳра кушодио кашид инфиол.
Ҳаст дили сӯхта неши лабат,
Ташиналабе бар лаби оби зулол.
Ҳоли ман аз васли ҷамолат нақӯст,
Гуфтаму неши ту нақӯ васфи ҳол.
Гар сари мо хоки раҳат шуд, чӣ бок?
Бод чунин сар ба раҳат поймол.
Ҷомӣ аз он лаб сухан оғоз кард,
Шуд лақабаи тӯтии ширинмақол.
Ёфт камоле суханаи то гирифт,
Чошние аз суханони Камол.*

Ин ғазали Ҷомӣ, чӣ навъе ки қайд кардем, ҷавобия мебошад ба ғазали зерини Хоҷа Камол:

*Бе ту маро хобу хаёли висол,
Он ҳама хоб аст ба чашму хаёл...
Сӯхтагон рӯй ба отаи ниҳанд,
Гар ту ба ҷаннат нанамой ҷамол.*

*Чону сарам ҳар чӣ барам пеши ту,
Ҳеч нагирӣ зи ман, илло малол.
Зулфи ту хоҳам ба тафоул гирифт,
Дол гирифтанд муборак ба фол.
Ломия гуфтам газале то барӣ,
Бар гузари қофия номи Камол.*

Ҳарду ғазал дар як мавзӯъ – мавзӯи ишқӣ гуфта шудаанд. Вазну қофияи ҳарду ғазал як аст. Раҷази мусаддаси матвии марфӯъ, қофия чӣ навъе, ки шоир мегӯянд «-лом» («Ломия») аст. Дар ғазали ҷавобияи Абдурраҳмони Ҷомӣ санъате истифода шудааст, ки он аз санъатҳои хеле дӯстдоштаи Хоҷа Камол аст, яъне таҷнис, таҷниси таъмия ва он дар байти аввали ғазали Мавлоно Ҷомӣ истифода шудааст:

«Чашми ту сод аст», яъне шоир чашми маъшуқаро бо чашми ҳарфи алифбои ниёгон монанд мекунад, баъд мегӯянд: «Сари зулфи ту дол», яъне қачии сари зулфи ёрро ба ҳарфи дол ташбеҳ мекунад ва баъд хулоса мебароранд: «Бо худ аз он ҳарду маро сад хаёл», яъне аз он чашму зулф маро сад хаёл. Нозукии санъат дар он аст, ки агар сод ва долро ба ҳам нависем «сад» ҳосил мешавад (калимаи «сад» дар навишти алифбои ниёгон аз ҳарфҳои сод ва дол иборат аст).

Хулоса, Мавлоно Ҷомӣ ба таври возеҳ гуфтаанд, ки «чошнии (лаззати) суханонашонро аз суханони Хоҷа Камол гирифтаанд, ба таври дигар гӯем дар ғазалсароӣ Хоҷа Камолро пайравӣ кардаанд. Мо ин пайравиро дар поён бо чанд намуна тасдиқ хоқем кард.

Абдурраҳмони Ҷомӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» суханашонро давом дода, аз забони Хоҷа Аҳрор менависанд: «Вай дар он муддат (муддати дар Тошканд буданашон – С. А.), ки он ҷо буд, хайвонӣ намехӯрд», яъне гӯшт намехӯрдаанд.

Дар маълумоти дар бораи Хоҷа Камол додаи Мавлоно Ҷомӣ нақли зерин қобили махсуси қайд аст. «Гӯянд дар он вақт, ки дар Сароӣ мебудаст, – менависанд Абдурраҳмони Ҷомӣ – мавзее будааст, ки дар он вақт, ки об туғён мекарда, дар он мавзее харобии бисёр мекарда. Чун вақти туғёни об наздик расида, он қиссаро бо вай гуфтаанд. Фармудааст, ки хаймаи маро дар он ҷо зананд, дар он ҷо мебудаст, чандон ки вақти туғёни об гузаштааст ва дар он мавзее ҳеч харобӣ воқеъ нашуда». Ин нақл ҳамчун нақли шундашуда, вале бо эътиқоди том оварда шудааст. Маълум мешавад, ки дар байни халқ дар замони зиндагии Мавлоно Ҷомӣ дар ҳаққи

Камоли Хучандӣ нақлу ривоятҳо паҳн будааст.

Абдурраҳмони Ҷомӣ то охири умр ба шоири Хучандӣ муътақид буда, дар бораашон маводи шарҳиҳоливу эҷодӣ меовардаанд. Дар китоби «Баҳористон», ки соли 1487 таълиф шудааст, дар бораи Хоҷа Камол менависанд: «Ва вай дар латофати сухан ва диққати маонӣ ба мартабаест, ки беш аз он мутасаввир нест» (6, 93). Мо дар фаслҳои минбаъда ба мавзӯи салосату латофати сухани Хоҷа баҳс хоҳем кард. Ҳоло бубинем, ки Абдурраҳмони Ҷомӣ ба кадом хусусиятҳои шеъри Камоли Хучандӣ аҳамият дода, дар чӣ он касро пайравӣ намудаанд.

Аввал, аз ҷиҳати шакл. Хоҷа Камол, чӣ навъе ки аз гуфтаҳои зерини шоир аён мегардад, аксарияти ғазалиёти худро дар ҳафт байт гуфтаанд, чунончи, мефармоянд:

*Ҳафт байти ту дар ин гуфта Камол,
Ҳар як аз маънии ҳар «Ҳафтяк» аст.*

Ё худ дар қитъаи зерин низ ҳамин маънӣ таъкид мешавад:

*Маро ҳаст аксар ғазал ҳафт байт,
Чу гуфтори Салмон нарафта зиёд.
Ки Ҳофиз ҳамехонадаш дар Ироқ,
Баланду равон чу Сабъи шидод.
Ба бунёди ҳар ҳафт чун осмон,
К-аз ин ҷинс байте надорад Имод.*

Ё худ боз:

*Гуфтаҳои ту, ки бо он задаӣ сикка, Камол,
Ҳафт-ҳафт аст, вале чун зари холис даҳ-даҳ.*

Абдурраҳмони Ҷомӣ ба ҳафтбайтиҳои худ ишора намуда, гӯё ҷавобан ба қитъаи болоӣ мегӯянд:

*Ҳафтбайтиҳои Ҷомӣ чун ба Шероз уфтод,
Хонд Ҳофиз дар мазори Саъдияи: «Сабъан шидод»,
Ёфт дар Кирмон лақаб «раиқи Ирам» з-он кас, ки сохт,
Кокси абёти тахаллус чун Ирам зот-ул-Имод.*

Ҳарду мисол, ҳам дар қитъаи Хоҷа Камол ва ҳам дар ду байти ғазали Абдурраҳмони Ҷомӣ сухан дар васфи ҳафтбайтиҳои шоирон меравад. Хоҷа Камол таъкид менамоянд, ки ғазалҳои ба мисли ғазалиёти Салмони Соваҷӣ, аксаран, аз ҳафт байт иборат буда, онро дар Ироқ (Ироқи Аҷам) Ҳофизӣ Шерозӣ чун ҳафт сураи баъди «ал-Ҳамд» баланду равону устувор мехонад, ки аз ҷунин ҷинс Имоди Фақеҳи Кирмонӣ байте надорад.

Абдурраҳмони Ҷомӣ низ ҳафтбайтиҳои хешро ба Шерозу Кирмон барои баҳогири аз бузургони ғазалгӯ, чун Саъдиву

Хоҷа Ҳофиз ва Имоди Фақеҳ мефиристанд. Тафовут фақат дар он аст, ки Хоҷа Камол ба ашъори Имоди Фақеҳи Кирмонӣ чандон баҳои баланд намедиханд, аммо Мавлоно Ҷомӣ ғазалиёти он касро ба мисли тахаллус «Зот-ил-имод» (боғи Ирам) баланд медонанд. Сонӣ, аз ҷиҳати маъниофаринӣ дар як мавзӯъ, дар як вазну қофия гуфтани шеър дар байни ҳарду шоир хеле наздикӣ ба мушоҳида мерасад. Мо дар мисолҳои зерин ин маъниро хеле равшан мушоҳида мекунем. Ғазали зерин бо радифи «андозем»-и Хоҷа Ҳофиз хеле машҳур аст:

*Биё, то гул барафшонему май дар соғар андозем,
Фалакро сақф бишикофему тарҳе нав дарандозем.*

Камоли Хучандӣ мефармоянд:

*Биё, соқӣ, ки беҳи ғам ба даври гул барандозем,
Бути гулрух талаб дорему мул дар соғар андозем.*

Равшан кардан басе душвор аст, ки аз ин ду ғазал кадом аслу кадоме ҷавобия. Азбаски ин ғазали Хоҷа Ҳофиз мисли дигар қисмати ғазалҳояшон дар байни халқ шуҳрати азим дорад, ҳама бар ин ақидаанд, ки ғазали Хоҷа Ҳофиз аслу ғазали Хоҷа Камол ҷавобия мебошад. Таърихи гуфта шудани ҳарду ғазал маълум нест. Дар байни халқ шуҳрати бештар доштани ин ё он ғазал далели мутақаддам будани он шуда наметавонад. Чун дар дасти мо ҳам бурҳони қотей дар бораи пештар гуфта шудани ғазали Камоли Хучандӣ вучуд надорад, масъаларо ба даври дигар мавкуф мегузorem.

Ғазали зерини Абдурраҳмони Ҷомӣ, бешакку шубҳа, дар ҷавоби ҳардуи ин ғазал гуфта шудааст:

*Биё, к-аз рӯи соқӣ вақти гул бурқаъ барандозем,
Зи акси рӯи он гулчеҳра гул дар соғар андозем.*

Ҷамчунин, се ғазали шоирон: Хоҷа Ҳофиз, Хоҷа Камол ва Абдурраҳмони Ҷомӣ дар як вазну қофия ва мавзӯъ гуфта шудаанд. Боз ҳамон душворӣ пеш меояд, ки ғазали худро Хоҷа Ҳофиз пеш аз Хоҷа Камол гуфтаанд ё Хоҷа Камол пеш аз Хоҷа Ҳофиз.

Хоҷа Ҳофиз мефармоянд:

*Ситорае бидурахшиду моҳи маҷлис шуд,
Дили рамидаи моро рафиқу мӯнис шуд.*

Ғазали Хоҷа Камол ба ин матлаъ аст:

*Шаббе, ки рӯи ту моро ҷароғи маҷлис шуд,
Ба сӯхтан дили парвонаваши муҳаввис шуд.*

Абдурраҳмони Ҷомӣ ғазали ҷавобияи худро ба ин ду ғазал гуфтаанд. Бояд қайд кард, ки аз ин ғазалҳо хатман дуяш

чавобия мебошад. Қайд шудани кунияи Шоҳшучоъ, яъне Абул-фаворис, дар шеъри ду шоири муосир ҳанӯз тақаддуми шеъри Хоҷа Ҳофизро собит наменамояд. Аз лиҳози мазмуну умқи маъно ғазали Камоли Хучандӣ, аз лиҳози равонӣ ва фасоҳат ғазали Хоҷа Ҳофиз баланд аст. Ғазали чавобияи Абдурраҳмони Ҷомӣ ин аст:

*Ба тавба шайхи муҳаввис маро мувасвис шуд,
Чу дид соғари лаънат, ҳарифи маҷлис шуд.*

Ҷамчунин, дар ашъори Хоҷа Камолу Абдурраҳмони Ҷомӣ байтҳои ба ҳам монанд, мазмунҳои шабеҳ хеле зиёд дучор мешаванд. Як қисми чунин монандии мазмун таворуд буда, қисми дигараш дар натиҷаи як будани ақидаи шоирон ба вучуд омадаанд. Барои мисол ин чанд ғазалро аз назар мегузаронем.

Хоҷа Камол фармудаанд:

*Мо ба фикри зулфи ӯ дорем имоне дуруст,
Бо бути паймонишкан аҳдеву паймоне дуруст.*

Абдурраҳмони Ҷомӣ мефармоянд:

*Ринду дурдиқаш, ки бо май дорад имоне дуруст,
Дар азал ба таст бо паймона паймоне дуруст.*

Дар ғазалҳои зерини шоирон ҳамоҳангии том дар мавзӯӣ, ягонагии вазн, қофияву радиф дида мешаванд. Хоҷа Камол фармудаанд:

*Туро ду рух ба ду хат фанни дилбарӣ омӯхт,
Ту аз ду чашму ду чашм аз ту соҳирӣ омӯхт.
Ту тифли мактаби ҳуснӣ, муаллими ту ду чашм,
«Муаллимаат ҳама шӯхиву дилбарӣ омӯхт».
Фиребу мақр ба гамза чӣ медиҳӣ таълим,
Ба гӯшагир чӣ ҳоҷат фурӯтарӣ омӯхт?
Кучо дуруст кунад аҳли зуҳд тахтаи шиқ,
Ки мушиқил аст ба маймун дурӯвгарӣ омӯхт.
Ба рӯзи ҳусни ту он ориф аст ҳарфишинос,
Ки лавҳи ҳусн супурду қаландарӣ омӯхт.
Касе, ки қимати хоки дараи ба ошиқ гуфт,
Баҳошиноси чавҳар ба чавҳарӣ омӯхт.
Камол бурд ба нутқ аз шакар сабақ, гӯй
Лабат ба тӯтии табъаи суханварӣ омӯхт.*

Абдурраҳмони Ҷомӣ ба ғазали Хоҷа Камол чавобан ғазали зеро эҷод кардаанд. Баробари ин Мавлоно Ҷомӣ чавобия будани ғазали Камоли Хучандиро дарк кардаанд. Хоҷа Камол, чӣ навъе ки дар вақташ қайд кардем, ғазали худро дар татаббуи ғазали Шайх Саъдӣ эҷод карда ва, ҳатто, як мисраи Саъдии Шерозиро тазмин

кардаанд. Он мисраъ ин аст: «Муаллимат ҳама шӯхиву дилбарӣ омӯхт».

Ғазали Мавлоно Ҷомӣ ҷавобияи Хоҷа Камол аст, ба ин адади байт (ҳарду ғазал ҳафтбайтӣ) ва мисраи охири ғазалҳо далолат мекунад. Ин аст ҷавобияи Мавлоно Ҷомӣ:

*Ба ғамза чаими ту дарси ситамгарӣ омӯхт,
Ба хат лабат сабақи рӯҳпарварӣ омӯхт.
Зи лутф дурри баногӯши ту, таолаллоҳ,
Ки ғайзи нури саодат ба муштарӣ омӯхт.
Дабири мактаби ҳуснат аз он узору ҷабин,
Хати музавварию лавҳи дилбарӣ омӯхт.
Ҷаро ниҳон шавӣ аз чаими мо, агарна туро
Рақиби девсифат одати парӣ омӯхт.
Заволи ҳастии худ хост аз сутурдани мӯй,
Муҷарраде, ки рамузи қаландарӣ омӯхт,
Баҳои лаъли чу ҷон, Ҷомӣ, аз ту донистаст,
Хуш он, ки қимати ҷавҳар зи ҷавҳарӣ омӯхт.*

Ҳар се ғазал дар баҳри мучтасси мусаммани махбуни мақсур ва ҳам махзуф, ҳамчунин, махбуни асламу аслами мусаббағ (бо афоили мафоилун, файлотун, мафоилун, файлон, файлун, фаълун ва фаълон) суруда шудаанд. Қофияи ғазалҳо «-арӣ» буда, радифашон «омӯхт» аст.

Мавлоно Ҷомӣ дар мисоли зерин дар пайравии ғазали Хоҷа Камол, ки дар баҳри ҳазаҷи мусаддаси махзуф навишта шудааст, дар баҳри ҳазаҷ, аммо ҳазаҷи мусаддаси ахраби мақбузи махзуф бо афоили мафъӯлу, мафоилун, фаълун ғазал эҷод кардаанд.

Ин аст ғазали Хоҷа Камол:

*Зи ҳасрат хок шуд ин чаими намнок,
Ба хок ар по ниҳӣ, боре бар ин хок.
Магӯ омӯхт он чаим аз ту шӯхӣ,
Ки зуд устод шуд шогирди чолок.
Муаллақҳо занад аз шодӣ он сайд,
Ки овезӣ нас аз бисмил ба фитрок.
Чу аз рух х(в)ай ба доман пок созӣ,
Шавад покизатар он домани пок.
Зи шабгардӣ чӣ тарсам, ёр дар чаим
Надорам рӯзи равшан аз асас бок.
Ба марғи муҳтасиб кам хур, дило, ғам
Ба миқдори мусибат ҷома зан чок.
Камол, аз хас шуморад камтарат дӯст,*

Магар дар дӯстӣ афтод хошок?

Ғазали ҷавобияи Мавлоно Ҷомӣ ба ин матлаъ аст:

Эй зоти ту аз сифоти мо пок,

Кунҳи ту бурун зи ҳадди идрок...

Мешоист ғазали Мавлоно Ҷомиро ҷавобия наҳисобем, аммо истифодаи калимаҳои ҳамқофия, махсусан, калимаҳои «хошок» ва «чолок» моро ба он водор мекунад, ки ғазали Абдурраҳмони Ҷомиро ҷавобия ҳисобем.

Мавлоно Ҷомӣ дар маснавии «Сабҳат-ул-аброр» ҳам, дар қатори дигар бузургони шеърӯ шоирӣ, ба мисли Абулқосими Фирдавсӣ, Низомии Ганҷавӣ, Ҳоконии Шервонӣ, Анварии Абевардӣ, Заҳири Форёбӣ, Камол Исмоили Исфаҳонӣ, Шайх Саъдӣ ва Ҳоча Ҳофиз номи Ҳоча Камолро чунин зикр кардаанд:

Пухт аз даври маҳу гардиши сол,

Меваи боғи Хучандиву Камол.

Лек боди аҷал он меваи пок,

Рехт дар хиттаи Табрз ба хок...

Дар нашрҳои оммавии маснавии «Сабҳат-ул-аброр» мисраи «Меваи боғи Хучандиву Камол» ба таври «Меваи боғи Хучандии Камол» таҳриф шудааст. Маънои мисраъ он аст, ки шоир бо ду таҳаллус – «Камол» ва «Хучандӣ» (бо нисба низ) шеър гуфтаанд.

Хулоса, Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ, дар ғазалсароӣ Камолро Хучандиро пайравӣ намуда, ба ғазалиёти он кас ҷавобияҳо навиштаанд, санъати баланди суҳансароии Ҳоча Камолро писандида, онро «сахли мумтанеънамо» номидаанд.

Бо вучуди он ки Мавлоно Ҷомӣ гуфтаанд, ки чошнии суҳанони худро аз суҳанони Ҳоча Камол гирифтаанд, А. Афсаҳзод чунин хулоса мебарорад: «Ҷомӣ дар ғазалнависӣ, беш аз ҳама, дар маънӣ ва санъат, мустақиман, ба Ҳофиз пайравӣ намудааст».

Мавлоно Ҷомӣ таъкид кардаанд:

Ҷомӣ аз он лаб суҳан оғоз кард,

Шуд лақабаи «тӯтии ширинмақол».

Ёфт камоле суҳанаи, то гирифт

Чошние аз суҳанони Камол.

Мавлоно Абдуллоҳи Ҳотифӣ ва Ҳоча Камол. Мавлоно Абдуллоҳи Ҳотифӣ (ваф. 1520-21) хоҳарзодаи Мавлоно Ҷомӣ мебошанд. Аз мероси адабии Мавлоно Ҳотифӣ девони ашъор, маснавиҳои: «Лайлӣ ва Мачнун», «Ширин ва Хусрав», «Ҳафт манзар», «Темурнома», «Футухоти шохӣ» (ё «Шохнома») ва «Рисолаи қофия» боқӣ мондааст. Дар замони худ Мавлавӣ Ҳотифӣ

чун шоири маснавиғӯ шуҳрати азим пайдо карда, ба лақаби «Фирдавсии замон» ва «Фирдавсии Сонӣ» соҳиб шудаанд.

Мавлоно Ҳотифӣ дар ғазалсароӣ машҳур нестанд. Девони ашъори он кас нусхаҳои каламии бисёр надорад, ду нусхаи хаттии девонашон дар китобхонаи шаҳри Қоҳира ва Лондон нигоҳдорӣ мешавад.

Азбаски нусхаи девони шоир ба мо дастрас нест, мо фақат аз рӯи ғазали аввали девон, ки ҷавобия ба ғазали аввали девони Ҳоча Камол аст, ҳадс мекунем. Девони Ҳоча Камол (қисмати ғазалиёташ) бо ғазали зерин шурӯъ мешавад, ки қаблан оварда будем:

*Аз пераҳанат бӯе омад ба гулистонҳо,
Карданд пур аз накҳат гулҳо ҳама домонҳо.*
Мавлоно Ҳотифӣ дар ҷавоб фармудаанд:
*Эй хусни ҷаҳонгират ороши давронҳо
В-эй нақши хату холат сардафтари девонҳо.
Дар ҷустани васли ту бо дарду бало шодем,
Чун роҳрави Каъба аз ранҷи биёбонҳо.
Гар бар варақи гул нест шарҳи хати рухсорат,
Чун об чӣ мехонад булбул ба гулистонҳо?
Моем ба хоки раҳ бе абри атои ту,
Чун сабзаи пажмурда аз ҳасрати боронҳо.
Шодам ба гами ишқат, чун Ҳотифии мискин.
Эй дарду гами ишқат, сармояи дармонҳо.*

Ҳарду ғазал дар мавзӯи ишқӣ – ишқи илоҳӣ, дар баҳри ҳазачи мусаммани ахраб бо афоили мафъӯлу, мафоилун, мафъӯлу, мафоилун суруда шудаанд. Қофияи ғазалҳо «он» буда, радифашон «ҳо» аст.

Ғазали зерини Мавлоно Ҳотифӣ ҷавобияи ғазали Мавлоно Ҷомист. Чӣ навъе ки гуфтем (ва ба гуфтаи худи Абдурраҳмони Ҷомӣ собит кардем) Мавлоно Ҷомӣ дар ғазалсароӣ пайрави Ҳоча Камол мебошанд. Аз ин рӯ, ғазали зерин таҳти таъсири ғазали Ҳоча Камол эҷод шудааст:

Ҳоча Камол:
*Зи ҳасрат хок шуд ин чашми намнок,
Ба хок ар по ниҳӣ, боре бар ин хок.*
Абдурраҳмони Ҷомӣ:
*Маро шуд ҷомаи чон аз гамат чок,
Биё, эй орзуи ҷони гамнок.*

Ин ду ғазал дар баҳри ҳазачи мусаддаси махзуфу максур бо

афоили мафоилун, мафоилун, фаўлун ё фаўлон суруда шудаанд. Аммо ғазали Мавлоно Ҳотифӣ дар баҳри музореи мусаммани аҳраби макфуфи максур ва махзуф бо афоили мафъӯлу мафоилун, мафоилу, фаўлон ва фаўлун суруда шудааст. Мавзӯи ғазалҳо як, қофия низ яканд, чунончи, Ҳотифӣ гуфтаанд:

Гар ман асири хоки ӯ шудам чӣ бок? (?)
Ҳар кас, ки ҳаст, мешавад охир асири хок.
Хоби аҷал гирифтун надидам рухаиш, дарег,
Ин буд оқибат асари бахти хобнок.
Заҳмат чӣ мекашад аҷал аз баҳри куштанам,
Он ғамза бас, ки мезанадам ханчари ҳалок...
Эй Ҳотифӣ, муроди худ аз ҷоми май талаб,
Ҳиммат талаб кунанд мудом аз даруни пок.

Ва шояд ҷавоби ғазали зерини Мавлоно Ҷомӣ бошад, ки баҳри он мувофиқат мекунад:

Дил хуну ҷон фиғору ҷигар решу сина чок,
Ҳам худ бигӯй чун накашам оҳи дарднок.

Яқинан, ҷавобияи Мавлоно Ҳотифӣ ба ин ғазали Мавлоно Ҷомӣ аст. Ба ҳар ҳол дар ғазалҳои Ҷомиву Ҳотифӣ таъсири ғазал ва, умуман, эҷодиёти Ҳоча Камол зиёд аст.

Ҳоча Камол ва Бадриддини Ҳилолӣ. Мавлоно Бадриддини Ҳилолӣ ҳарчанд, ки ба таври возеҳ нагуфтаанд, ки дар ғазалсароӣ пайрави Ҳоча Камол мебошанд, аммо аз ҷавобияҳои шоир ба ғазалиёти Камоли Хучандӣ аён мегардад, ки муътақиду ҳамфикр будаанд. Мавлоно Ҳилолӣ бо вучуди соҳиби маснавиёти «Шоҳу дарвеш», «Сифот-ул-ошиқин», «Лайлӣ ва Мачнун» буданашон, чун шоири ғазалсаро машҳур гаштаанд.

Бадриддин Ҳилолӣ шоири мутасаввиф мебошанд. Ақидаи моро ҳам достони «Шоҳу Дарвеш», ҳам «Сифот-ул-ошиқин»-у «Лайлӣ ва Мачнун» ва ғазалиёти дар ин мавзӯ эҷод кардашон тасдиқ менамоянд. Маълум аст, ки ғазали зерини худро Ҳоча Камол ба Ҳоча Ҳофиз фиристода баҳои баланд гирифта буданд:

Ёр гуфт: «Аз ғайри мо нӯшон назар». *Гуфтам: «Ба чашим».*
«В-он гаҳе дуздида дар мо менигар». *Гуфтам: «Ба чашим».*

Дар ҷавоб Мавлоно Ҳилолӣ гуфтаанд:

Ёр гуфт: «Аз мо макун қатъи назар». *Гуфтам: «Ба чашим!»*
Гуфт: «Қитъан ҳам мабин сӯи дигар». *Гуфтам: «Ба чашим!»*
Гуфт: «Бо мо дӯстӣ мекун ба дил». *Гуфтам: «Ба ҷон!»*
Гуфт: «Роҳи ишқи мо мерав ба сар». *Гуфтам: «Ба чашим!»*
Гуфт: «Бо чашмат бигӯ, то дар миёни мардумон,

Сӯи мо ҳар дам наяндозад назар». Гуфтам: «Ба чашим!»
Гуфт: «Агар бо мо сухан дорӣ, ба чашими дил бигӯ,
То нагардад гӯиши мардумро хабар». Гуфтам: «Ба чашим!»
Гуфт: «Агар хоҳад дилат з-ин хайли маҷнун хандае,
Гиряҳо мекун ба сад хуни қигар». Гуфтам: «Ба чашим!»
Гуфт: «Агар хоҳӣ губори фитна бинионад зи роҳ,
Барфишон обе ба хоки раҳгузар». Гуфтам: «Ба чашим!»
Гуфт: «Агар дорад, Ҳилолӣ, чашими гирёнат губор,
Кухли биной бикаш з-ин хоки дар». Гуфтам: «Ба чашим!»

Ҳардуи ин ғазал бо санъати саволу ҷавоб дар баҳри рамали мусаммани мақсур ва маҳзуф бо афоили фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилон ва фоилун суруда шудаанд. Ҳарду ғазал дар мавзӯи тасаввуфӣ эҷод шудаанд. Ба ҷавобия будани ғазали Бадриддини Ҳилолӣ ҳеч шакку шубҳа нест.

Ҷавобияҳои Мавлоно Ҳилолӣ наздикии афкори шоиронро собит менамояд. Барои мисол ин ду ғазалро аз назар мегузаронем:

Хоча Камол гуфтаанд:

Ту худ ба гӯш наёрӣ ҳадиси зори мо,
Ки дар ту кор накардаст дарди кори мо.
Шунидам он, ки кушодӣ забон ба дашиномам,
Азизи ман, чӣ кушояд туро зи хори мо.
Гар, эй насим, шабе бигзарӣ ба он сари зулф,
Ба гӯиши ӯ бирасон зикри беқарори мо.
Ҳазор бор ба ҷон бори меҳнатат бурдам,
Ба ҳеч барнагирифтӣ ту бурдбори мо.
Агарчи аз ду ҷаҳон кардаем қатъи умед,
Ба лутфу раҳмати ӯ ҳаст умедвори мо.
Сазад, ки зайли карам бар гуноҳи мо пӯшад,
Ба рӯзи ҳашир чу бинанд шармсори мо.
Камол, дар саги кӯяш улувви ҳиммат бин,
Ки ор оядаш аз ҳамдамиву ёри мо.

Мавлоно Ҳилолӣ дар ҷавоб гуфтаанд:

Наметавон ба ҷафо қатъи дӯстдори мо,
Ки аз қафои ту беи аст бо ту ёри мо.
Басе чу абри баҳорон гириستم, ҳанӯз,
Гуле наруст зи боги умедвори мо.
Губори кӯи ту моро зи чеҳра дур мабод,
Ки бо ту мекунад изҳори хоксори мо.
Ба чашими чун ту азизе, шудем хор, вале

*Зи иззати дигарон беҳтар аст хориш мо
Зи ҳоли зори Ҳилолӣ шабе, ки ёд кунем,
Фалак ба нола дарояд зи оҳу зориш мо.*

Чӣ навъе ки мебинем, ғазалҳо дар як мавзӯъ, дар як баҳри арӯз (мучтасси мусаммани махбуни аслам ва махбуни мақсуру маҳзуф), қофияи ягона ва радифи «мо» гуфта шудаанд.

Чанд ғазале, ки дар поён оварда мешаванд, ақидаи моро пурқувват менамоянд.

Хоҷа Камол гуфтаанд:

*Ҳоли дарди худ муҳиб ҳаргиз нагӯяд бо табиб,
Сахт бедардӣ бувад нолидан аз дарди ҳабиб.*

Мавлоно Ҳилолӣ дар ҷавоб гуфтаанд:

*Гар дуои мустамандон мустаҷоб аст, эй ҳабиб,
Аз Худо ҳаргиз нахоҳам хост ҷуз марги рақиб.*

Хоҷа Камол гуфтаанд:

*Сӯфӣ, ки зи чашми ту барад ҷон ба саломат,
Сар барнакунад, то ба қиёмат зи гаромат.*

Мавлоно Ҳилолӣ дар ҷавоб гуфтаанд:

*Дар кӯи ту омад ба сарам санги маломат,
Мушик, ки аз ин кӯй барам ҷон ба саломат.*

Хоҷа Камол гуфтаанд:

*Хаёли холи лабаиш мекунам ба хоб ҳавас,
Агарчи хоб наёяд ба чашми кас зи мағас.*

Мавлоно Ҳилолӣ ҷавобан гуфтаанд:

*Ид шуд, ҳар гӯша халқе моҳи нав дорад ҳавас,
Гӯшаи абрӯ намудӣ, моҳи мо ин асту бас.*

Хоҷа Камол гуфтаанд:

*Зоҳиди шаҳрам зи риндӣ мекунад ҳар дам савол,
Соқиё, май деҳ, ки ӯ дар сар надорад ҷуз хаёл.*

Мавлоно Ҳилолӣ ҷавобан гуфтаанд:

*Эй ту сарви чамани ҳусну гули боғи ҷамол,
Чилваи ҳусну ҷамолат ҳама дар ҳадди камол.*

Хоҷа Камол гуфтаанд:

*Ба ноз қуштаи ӯ бозам орзуст, чӣ чора,
Ки кас ба орзуи дил наёфт умри дубора.*

Мавлоно Ҳилолӣ ҷавобан гуфтаанд:

*Ба кучо равам зи дардат, чӣ даво кунам, чӣ чора,
Ки ҳазор бор хун шуд ҷигари ҳазорпора?*

Абдурраҳмони Мушфикӣ ва Хоҷа Камол Абдурраҳмони Мушфикӣ (ваф. 1588) низ дар ғазалсароӣ пайрави Хоҷа Камол

мебошанд. Дар ғазали зер Мушфиқӣ, сарехан, ин маъниро ифода кардаанд:

*То хок шуд ба роҳи вафо сарбаландиям,
Дар гояти фитодагиву мустамандиям.
Рӯзе, ки дидаму бути худ сохтам туро,
Фармуд куфри зулфи ту зуннорбандиям.
Бар худ писандам аз ту ҷафое, ки мерасад,
Дар мулки ишқ мерасад аз худписандиям.
Назми ту, Мушфиқӣ, ба камоли ҳасан расид,
То гуфтаӣ, ки пайрави пири Хучандиям.*

Ин ғазал дар ҷавоби ғазали зерини Хоҷа Камол гуфта шу-
дааст:

*Сар бар дари туам, бинигар сарбаландиям,
Эй ман саги ту, афв кун ин худписандиям.*

Ҳарду ғазал дар баҳри музореи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуфу мақсур бо афоили мафъӯлу фоилоту мафоилу фоилун ва фоилон суруда шудааст.

Азбаски Абдурраҳмони Мушфиқӣ дар ҷавобияи ғазалҳои Хоҷа Камол шеър гуфтаанд, дар осори онҳо мавзӯи умумӣ, мазмуни монанд, қофияву авзони якхела зиёд дучор мешаванд. Дар ғазалҳои зерин мо ин умумиятро хуб мушоҳида мекунем:

Хоҷа Камол фармудаанд:

*Рӯи ту ба ҷуз ойина дидан кӣ тавонад?
Зулфи ту ба ҷуз шона кашидан кӣ тавонад?
Қанди даҳанат шарбати хосе, ки зи лаб сохт,
Дидан натавон, хоса чашидан кӣ тавонад?
Чандон ки тӯӣ орзуи ҷони азизон,
Бо орзуи хеш расидан кӣ тавонад?
Дар зери лаб аз бими рақиби ту, бар он рӯй
Мо «Фотиҳа» хондем, дамидан кӣ тавонад?
Машиюта диле дошт чу пӯлод ба сахтӣ,
В-арна зи ҷунон зулф буридан кӣ тавонад?
Чун нест, Камол, аз суханони ту гузинтар,
Касро ба сухан бар ту гузидан кӣ тавонад?
Он ҷо, ки бихонанд баланд ин суханонро,
Дигар сухани паст шунидан кӣ тавонад?*

Дар ҷавоб Мушфиқӣ гуфтаанд:

*Зулф аз хама рӯи ту кашидан кӣ тавонад?
Он ҷо, ки тӯӣ, рӯи ту дидан кӣ тавонад?
Бар тавсани ноз аз ҳама хубон бигузаитӣ,*

*Имрӯз ба гарди ту расидан кӣ тавонад?
Як марҳилаи ҳаҷр зи сад бодия беш аст,
Қатъи раҳи ҳичрон ба давидан кӣ тавонад?
Пеши ту мусаввир накашад ғайри хиҷолат,
Чун сурати хуби ту кашидан кӣ тавонад?
Гар қатъи муҳаббат кунӣ аз теги тагофул,
Сарриштаи меҳри ту буридан кӣ тавонад?
Дар боғи сухан, Мушфиқӣ, ашғори ту чидаст,
Гул тозатар аз назми ту чидан кӣ тавонад?*

Ду ғазали зерини Хоҷа Камол ва ғазали Абдуррахмони Мушфиқӣ аз чихати мавзӯёву мазмун ва қофияву радиф якхела мебошанд, аммо аз чихати баҳри шеър аз якдигар фарқ мекунанд, чунончи, ин ғазали Хоҷа Камол дар баҳри рамали мусаммани маҳбуни мақсур ва маҳзуф афоили фоилотун, файлотун, файлотун, файлон ва файлун навишта шудааст:

*Сарв пеши қаду болои ту дидам, наст аст,
Иқди зулфи ту ба ангушт гирифтам, шаст аст.
Андалебе, ки қадат диду сари сарв гузид,
Сохт дар «Рост» наво, лек мақомаш наст аст.
Гирди ту саф зада хубони камарбаста чу най,
Гӯӣ аз ҳар тарафе гирди шакар най бааст.
З-остин соиди симин ба муҳиббон бинамой,
То бидонанд, ки нозукбаданӣ з-ин даст аст.
Зулф то кай кашӣ аз гӯшу кашонӣ дар хок,
Молиши чаши диҳӣ, беҳ, ки сияҳдил маст аст.
Гуфтамаш: «Бӯси ту бояд, на даҳони ту маро»,
Гуфт: «Бечора туро ҳеч намебояст».
Даст баргиру висолаш ба дуо хоҳ, Камол,
З-он ки доим ба дуо кори ту болодаст аст.*

Ҳамин маъниро Хоҷа Камол боз дар ғазали зерин ифода намудаанд:

*Чаши мусалмонкуши ту кофири маст аст,
Ҳиндуи зулфи ту офтобпараст аст.*

Мушфиқӣ дар ҷавоби ин ду ғазали Хоҷа Камол ғазале гуфта, аммо дар баҳри дигари арӯз – дар баҳри ҳазачи мусаммани аҳраби мақбузи мақфуф ва маҳзуф бо афоили мафъӯлу, мафоилун, мафоилун, фаўлон ва фаулун, чунончи:

*Имрӯз, ки соқии чаман нарғиси маст аст,
Булбул шуда гӯяндаву гул доирадаст аст.
Бар хор шакар бандаду ин турфа, ки шабҳо*

*Хун бар мижаам аз шакари лаъли ту бастаст.
Пайваста камон майл ба абрӯи ту дорад,
Бо он ки дуто гаштаву дар хона нишаастаст.
Хатти ту дуруст аз варақи ҳусн аён шуд,
Ҳарчанд туро дар қалами зулф шикаст аст.
Бархоста аз ҳастии ман гард, валекин
Бар хотири ман аз ту губоре нанишаастаст.
Онҳо, ки ба сабза нигаранд аз хати сабзат,
Шак нест, ки аз раҳгузари ҳиммати паст аст.
Вораста зи ҳар қайд дили Мушфиқӣ, аммо
Аз қайди каманди сари зулфи ту нарастаст.*

Дар ду ғазали зерини Хоҷа Камолу Абдурраҳмони Мушфиқӣ қофия аз ҳам фарқ мекунанд, аммо радиф – «аз ман дарег дошт», баҳри шеър, мавзӯву мазмун як мебошанд, чунончи, Хоҷа Камол мефармоянд:

*Он нури дида як назар аз ман дарег дошт,
Тире зи гамза бар ҷигар аз ман дарег дошт.
Мешуд нақӯ ба захми дигар реши синаам,
Дардо, ки марҳами дигар аз ман дарег дошт.
Ӯ донаи дур асту манаи муштарӣ дарег,
К-он дур рақиби бадгуҳар аз ман дарег дошт.
Равшан нагаишт хонаи чашмам ба сад чарог,
То хоки кӯю гарди дар аз ман дарег дошт.
Аз хоки по-ш буд хабар боди субҳро,
Сардӣ нигар, ки он хабар аз ман дарег дошт.
Васли худ, арчи дошт зи камтолеъон дарег,
Толеъ нигар, ки беитар аз ман дарег дошт.
Номи Камол тӯтии ширинзабон ниҳод,
Ин турфа, к-он ду лаб шакар аз ман дарег дошт.*

Абдурраҳмони Мушфиқӣ дар ҷавоб гуфтаанд:

*Ҳарфе Масеҳ он даҳан аз ман дарег дошт,
Сад бор кушту як сухан аз ман дарег дошт.
Монанди гунча сар ба гиребон кашидаам,
З-он гул, ки бӯи пираҳан аз ман дарег дошт...
Афсӯс аз он гуле, ки зад отаи ба чони ман,
Наззора вақти сӯхтан аз ман дарег дошт.
Гуфтам, ки чоки сина бисӯзам ба рӯзи ҳаҷр,
Торе зи чағди пуришкан аз ман дарег дошт.
Аз рӯи лола отаи ман дид боғбон,
Бар доғ пунбаи суман аз ман дарег дошт.*

*Ҷон додам аз хумори майи васл, Мушфиқӣ,
Соқии васл даври ман аз ман дарег дошт.*

Ғазали Хоҷа Камол ва Абдуррахмони Мушфиқӣ дар баҳри музореи мусаммани аҳраби макфуфи мақсур ва маҳзуф бо афоили мафъӯлу, фоилоту, мафоилу фоилон ва фоилун суруда шуда, қофияи ғазали Хоҷа Камол «ар» ва қофияи ғазали Мушфиқӣ «-ан» мебошад. Монандии ғазалҳо фақат дар баҳру радиф набуда, балки дар истифодаи калима ва мазмуни шеър мебошад.

Ба ғазали зерини Хоҷа Камол, ки худ он ҷавобия ба ғазали Ҳасани Деҳлавӣ мебошад ва дар баҳри ҳазачи мусаммани солим бо афоили мафоилун, мафоилун, мафоилун суруда шуда, қофияаш «ор» мебошад ва радифаш «боястӣ» аст, чунончи:

*Маро дар дарди беёрӣ, дарего, ёр боястӣ,
Ҳазорон гам, к-аз ӯ дорам, яке гамхор боястӣ.*

Дар ҳамин баҳру қофияву радиф Мушфиқӣ чунин ҷавоб гуфтаанд:

*Баҳор омад, тамошои чаман бо ёр боястӣ,
Ба ҷои сарву гул он сарви гулрухсор боястӣ.*

Аз ин қабил мисолҳо – ҷавобияҳо хеле овардан мумкин буд, аммо бо ҳамин иктифо намуда, мегӯем: Абдуррахмони Мушфиқӣ дар ғазалсароӣ пайрави «пири Хучандӣ», яъне Хоҷа Камол мебошад.

Пайравони Хоҷа Камол дар ҳар даври замон ва дар ҳар маҳал зиёд буданд. Тадқиқи ин мавзӯи кори маҳсули доманадорро талаб мекунад. Ин ҷо боз ба чанд пайрави Хоҷа Камол зикр мекунем.

Чӣ навъе ки Мир Алишери Навоӣ дар «Маҷолис-ул-нафоис» қайд кардаанд, шоирон Мавлоно Амирӣ ва Мир Имоди Машҳадӣ татаббуи Камоли Хучандӣ мекарданд, чунончи Навоӣ дар бо-раи Мавлоно Амирӣ фармудаанд: «Мавлоно Амирӣ – турк эрди, туркча шеъри яхши воқеъ булубдур... Ва форсида Шайх Камол татаббуи қилибдур (3, 23). Ва дар ҳаққи Мир Имоди Машҳадӣ гуфтаанд: «Мир Имоди Машҳадӣ – Мӯсаӣ тахаллус қилур эрди... Ва Шайх Камолнинг ҷавобида бу байт унингдурким:

*Гуфт: «Бо чашмат бигӯ, то ҷуз хаёли рӯи мо,
Сурати дигар наёрад дар назар». Гуфтам: «Ба чашм» (3, 49-50).*

Аз шоирони пурқору машҳури асри XVI Замирии Исфохонӣ (ваф. 987—1550) дар ҷавоби девони ғазалиёти Хоҷа Камол зери унвони «Эҳёи Камол» девони ҷавобия гуфтааст (3, 87).

Вақте ки аз устод С. Айнӣ, беҳтарин донандаи адабиёти

классикии тоҷик, пурсиданд, ки Шумо аз ҳамаи шоирони гузаштаи тоҷику форс киро бештар меписандед? Дар ҷавоб фармуданд: «Қамоли Хучандиро, аз ҳамин сабаб номи писарамро Қамол гузоштам».

Устод С. Айнӣ ба ғазали зерини Хоҷа Қамол мухаммас бастанд. Ғазали Хоҷа Қамол бар асоси матни интиқодии девони шоир (5) чунин аст:

*Гӯ, халқ бидонед, ки дилдори ман ин аст,
Дилдори ҷафочӯи ситамкори ман ин аст.
Маҳбуби ману ҷони ману ҳамнафаси ман,
Хеши ману пайванди ману ёри ман ин аст.
Бӯи сари зулфаш ба ман орад ҳама шаб бод,
Аз ҳамнафасон ёри вафодори ман ин аст.
Ман хоки раҳаш, балки бисе камтар аз он низ,
Дар ҳазрати ӯ қимату миқдори ман ин аст.
Нанвохт ба як тири дигар куштаи худро,
Бо гамзаи сайдафканаи озори ман ин аст.
Бо он, ки табиб аст, шавад шод ба дардам,
Донад, ки давои дили бемори ман ин аст.
Гӯянд: «Қамол, аз паи ӯ чанд канӣ ҷон?»
То ҳаст зи ҷонам рамақе, кори ман ин аст.*

Устод С. Айнӣ ба ин ғазал чунин мухаммас иншо кардаанд:

*Бар боғи ҷаҳон нахли шакарбори ман ин аст,
Дар хони амал лаъли хушбори ман ин аст.
Ҷони ману ҷонони ману ёри ман ин аст,
«Гӯ, халқ бидонанд, ки дилдори ман ин аст,
Дилдори ҷафокори ситамкори ман ин аст».*

*Эй бод, расон бар қадамаи мултамаси ман,
Шояд шавад ин лутфи ту фарёдраси ман,
Дар олами имкон ба ҷуз ӯ нест каси ман,
«Маҳбуби ману ҷони ману ҳамнафаси ман,
Хеши ману пайванди ману ёри ман ин аст».*

*Ҳарчанд ки як бор накардӣ ту маро ёд,
Бе ёди ту ҳаргиз нашавад хотири ман шод.
Вақте ки дилам аз гами ту буд гамобод,
«Бӯи сари зулфат ба ман овард шабе бод,
Аз ҳамнафасон ёри вафодори ман ин аст».
Айнӣ шуда дар анҷумани шиқ газалхон,*

*Хурсанд нишинад, чӣ ба васлу чӣ ба ҳичрон,
Онҳо, ки надонанд суруди гами ҷонон,
Гӯянд: «Камол, аз паи ӯ чанд кани ҷон?»
То ҳаст зи ҷонам рамақе, кори ман ин аст»... (1, 189).*

Чӣ навъе ки дар боло махсус қайд шуд, тадқиқи мактаби Хоҷа Камол мавзӯи васеъ буда, пажӯҳишу эътибори бештар аз инро тақозо дорад.

Пайнавишт:

1. Айнӣ, Садриддин. Камолӣ Хучандӣ. Куллиёт, Ҷ. 11, китоби якум, – Душанбе, 1963. (Ин мақола бори нахуст дар «Стахановчӣ» (1940, 5-8 июл), баъд дар журналҳои «Бо роҳи Ленинӣ» (1940, №7), ва «Шарқи Сурх» (1957, №5) нашр шудааст).
2. Асадуллаев, Саъдулло. Лайли и Мажнун в персоязычной литературе (Библиографический обзор). – Душанбе: Дониш, 1981.
3. Маҷолис-ун-нафоис. Таълифи Алишери Навоӣ. /Матни интиқодӣ бо муқаддимаи С.Ғаниева. -Тошкент, 1961.
4. Нафаҳот-ул-унс мин ҳазароти-л-қудс. Таълифи Абдурахмони Ҷомӣ. -Техрон, 1336 ҳ.ш.
5. Субҳи гулшан. Таълифи Саидалӣ Ҳасанхон. -Техрон, 1295 ҳ.қ.
6. Тафсири Рӯҳ-ул-баён. Таълифи Шайх Исмоили Ҳаққӣ.

КАМОЛИ ХУЧАНДӢ ВА НАҚДИ АДАБӢ

Камоли Хучандӣ (мутаваффо 803х.к.) ҳам дар боби шоирони пешин ва ҳам шоирони муосиру ҳамшеъри худ суҳаноне гуфтааст, ки аз маҷмӯи онҳо метавон ба чанд масъала аз масоили нақди адабии суннатӣ расид ва гӯшаҳое аз фазои нақдро дар даврони Камол таҷассум кард:

1. Сирқати адабӣ. Муҳимтарин баҳси нақди адабӣ дар девони Камол масъалаи сирқати шеърӣ аст. Ба маънии сирқати афқору хаёли шоире дигар, ба қавли қудамо “илҳом” (айни маъниро бигирад) ва “нақл”⁴⁹ (дар маънӣ тасарруф кунад), дoston ин аст, ки шеъри қарни ҳаштум шеъри талфиқ аст. Касоне, чун Ҳочуву Салмон ва Имоду Ҳофиз шеъри маъниву ирфонро бо шеъри лафзу ишқ дарҳам омехтаанд. Онҳо осмону заминро канори ҳам ниҳода, маъшуқи сармадиву фониро бо ҳам ба тасвир кашидаанд. Дар шеъри ин шоирон тавачҷуҳ ба маонии мутаолӣ ҳамроҳ бо тавачҷуҳ ба алфози олӣ аст ва ҳамон гуна, ки аз дақоиқи афқори ирфонӣ ниҳояти истифодаро кардаанд, аз суратгарӣ ба кӯмаки бадеъ ва баён ғофил набудаанд. Дар чунин фазое масъалаи “бозсозӣ” ва ба қавли қудамо “аҳзу иқтибос” амре оддӣ аст. Метавон вазну қофия ва маонии шеъриву ҳатто, лафзи шоириро гирифт ва бехтар аз нахуст ироа кард. Ҳофиз намунаи олии шеъри талфиқ аст. Ба бисёре аз ашъори Саъдиву Ироқӣ ва Салмону Ҳочу ва дигарон назар карда, маворидеро баргузида ва, инсофан, олитар аз аввал бозсозӣ кардааст. Чараёни талфиқ ҳанӯз дар давраи Камоли Хучандӣ комилан ба поён нарасидааст ва, аз ин рӯ, муқарраран шоирони ин давра якдигарро ба сирқат муттаҳам кардаанд. Ба назари ман, дар зеҳни онон асри талфиқ рӯ ба завол аст ва мунтазири давраи ҷадиду сабки навине ҳастанд. Бо тавачҷуҳ ба ин муқаддамот аҷиб нест, агар мулоҳиза мешавад, Камоли Хучандӣ теъдоде аз муосирони худро дузди шеър хонад ва гурӯҳе ўро дузди шеър қаламдод кардаанд. Аз чумла, Камол Салмони Соваҷӣ (мутаваффо 778 х.к.) шоири маъруфи асри худро ба

⁴⁹ Шамси Қайс дар бораи “илҳом” менависад: “Маъние фаро гирад ва ба иборате дигару вачҳи дигар ба кор орад” ва дар бораи “нақл” менависад: “Шоир маънии шоири дигар бигирад ва аз бобе ба боби дигар барад” (ал-Мӯъҷам. Тасҳеҳи Мударрисӣ Равзавӣ, с.473 ва 471).

сирқати маонии рангин муттаҳам кардааст. Бояд тавачҷуҳ дошт, ки асосан Камол ба Салмон эътиқоде надорад. Маншаи адовати ӯ бо Салмон барои ман равшан нест, аммо ҳарду замоне дар Табриз будаанд ва мулоқоти онон ҳарчанд дар тазкираҳо наёмадааст, комилан муҳтамаал аст. Камол дар қитъаи зер шеъри Салмонро ҳечу пуч хондааст:

*Яке шеъри Салмон зи ман банда хост,
Ки дар дафтарам з-он сухан ҳеч нест.
Бад-ӯ гуфтам он гуфтаҳои чу об,
К-аз он сон дуре дар Адан ҳеч нест.
Ман аз баҳри ту менавиштам, вале
Суханҳои ӯ пеши ман ҳеч нест (Қитъаот, 1.саҳ.481).*

Нуктаи шеъри фавқ дар ихомии калимаи “ҳеч” дар мисраи охир аст.

- 1.Суханҳои ӯ ҳеч назди ман мавҷуд нест.
- 2.Сухани ӯ назди ман ҳеч арзише надорад.

Камол ҳам монанди дигар шоирони гурӯҳи талфиқ ба ихом тавачҷуҳи огоҳонаву ҳунари дорад. Дар қитъаи зер бо беинсофӣ гуфтори Салмонро аз ёд рафта мехонад. Дар ин сурат маълум нест, чаро ин ҳама аз ин шоири фаромӯшшуда ёд кардааст!

*Маро ҳаст аксар газал ҳафт байт,
Чу гуфтори Салмон нарафта зиёд.
Ки Ҳофиз ҳамехонадаш дар Ироқ,
Баланду равон ҳамчун «Сабъи шидод».
Ба бунёди ҳар ҳафт чун осмон,
К-аз ин чинс байте надорад Имод (Қитъаот, с.384).*

Мурод аз Имод дар мисраи охир Имоди Факеҳи Кирмонӣ (мутаваффо 773х.к.) яке дигар аз шоирони гурӯҳи талфиқ аст, ки, зоҳиран, Ҳофиз ба ӯ, ҳатто, бештар аз Ҳочу тавачҷуҳ доштааст.

Дар қитъаи зер мурод аз Ибни Салмон писари Салмони Соваҷӣ аст. На он тавр ки бархе исми касе пиндоштаанд.

*Ба роҳи гарми Бағдод ибни Салмон,
Дар он ҳолат, ки аз ҷон мебуридӣ.
Набудаш гӯиё шеъри падар ёд,
Ки хондӣ он дам бар худ дамидӣ (Шидфар, с.1035).*

Максуди шоир ба киноя ин аст, ки шеъри Салмон хунук аст. Аммо он мавриде, ки Салмонро ба сирқат муттаҳам кардааст, ду байт аз ду ғазали ӯст.

*Камол, аз ҳар миҷа ашкат магар ҳамранги Салмон шуд,
Ки аз ашъори мардум бурд маъниҳои рангинро (саҳ.15).*

* * *

*Камол, ар як сухан 3-ин шеър дар хоки Ироқ афтад,
Чу мӯ дар айни борикӣ бичинад чашими Салмонаш (сах.229).*

Дар мавриди шоири муосири дигараш Ассори Табрэзӣ (му-таваффо дар 729) низ аз сирқат сухан гуфтааст.

*Маоибе, ки дар ашъори Хоҷа Ассор аст,
Навишта он ҳамагӣ дар даруни девонҳост.*

*Ҷадовиле, ки ба сурхӣ кашид дар девон,
На ҷадвал аст, ба маънӣ, ки хуни девонҳост (Шидфар,с.1038).*

Ва низ бо ҳамон таъбир “хуни девон”, ки Анварӣ гирифтааст,⁵⁰ мегӯяд:

*Оқибат Ассори мискин мурду рафт,
Хуни девонҳо ба гардун бурду рафт (Муфрадот,с.395).*

Камол шеъри худро дар муқоиса бо шеъри дигарон чунин муаррифӣ мекунад:

*Богест нур аз гулу маонӣ
Девони Камол, тозааш дор.
Шеъри дигарон чу хори уштур,
Перомуни ӯ ба ҷои девор.
То сунбулу наргисаш начинанд,
Дуздони гули риёзи ашъор (Қитъаот,с.384).*

Аммо ҷолиб ин аст, ки дигарон ҳамин рафторро бо Камол карда ва ўро “дузди Ҳасан” хондаанд. Чунонки, дар қитъаи зер “Котибии Туршезӣ” ўро дузди Ҳасани Деҳлавӣ ва Ҳасани Деҳлавиرو дузди Амир Хусрави Деҳлавӣ хондааст:

*Гар Ҳасан маънӣ зи Хусрав бурд натвон карда манъ,
3-он ки устод аст Хусрав, балки 3-устодон зиёд.
В-ар маонии Ҳасанро бурд аз девон Камол,
Ҳеч натвон гуфт ўро дузд бар дузд уфтод.*

(Шеъри Имоди Шоҳрух, с.83)

Илллати дузди Ҳасан хондани Камол, зохиран, алоқаи Камол ба Ҳасани Деҳлавӣ аст, чунонки, муқарраран ба ҳамон вазну қофияи ғазалиёти Ҳасан ғазал сохтааст ва монанди ӯ ба “қофияҳои тангу радиқҳои ғариб” (“Баҳористон”-и Ҷомӣ) алоқаманд буд. Камол чанд бор исми Хусраву Ҳасанро дар ғазалиёт оварда ва худро аз эшон бартар хондааст:

*Камол, аҳсант, 2ӯ бурдӣ ба ширинкорӣ аз Хусрав,
Чунин тӯтӣ ба Ҳиндустон агар бошад, аҷаб бошад (сах.131).*

⁵⁰ Кас донам аз ақобири гарданкашони назм,
К-ўро сарех хуни ду девон ба гардан аст!

* * *

*Камол, чун суханат беҳ зи Хусраву Ҳасан омад,
Дигар мадор аз ину аз он таваққуи таҳсин (сах.310).*

* * *

*Сад дафтари шеър аз Ҳасану Хусраву Салмон
В-аз гуфтаи ширини ту як байт бурида (сах.335).*

Ба ҳар ҳол мутаассир будани Камол аз Ҳасан дар замони ӯ шуҳрат дошт. Ва, зоҳиран, худи Камол дар ин бора сухане гуфтааст. Ҷомӣ (мутаваффо 898) дар равзаи шашуми “Баҳористон” дар бораи Камол менависад: “Дар эроди амсолу ихтиёри баҳрҳои сабук бо қофияҳо ва радифҳои ғариб, ки сахли мумтанеънамо, татаббуъ аз Ҳасани Дехлавӣ мекунад”.

2. Асри ғазал. Дар қарни ҳафтум ба шарҳе, ки дар кутуби “Сабкшиносӣ” мазкур аст, ғазал ҷои қасидаро гирифта буд. Саъдӣ ғазали ошиқона ва Мавлоно ғазали орифоноро ба авҷ расонида буданд. Қарни ҳаштум куллан асри ғазал аст. Ва фақат тана чанд, чун Салмони Сочӣ ҳанӯз қасоиди ғарро месурӯданд. Камоли Хучандӣ ҳам шоири ғазал аст. Ва ҷаҳор қасида бештар надорад. Дар яке аз ин қасоид бармеояд, ки ба қасидапардозии ӯ нукта мегирифтанд ва ӯро марди ин майдон намендонистанд.

*Бурданд, Камол, гӯи даъвӣ,
Назми туву наср ҳарду бо ҳам.
Ин аз шуарои мо тааххар
В-он аз фузалои мо тақаддам.
Девони ту гар касе бихонад
Дар пеши суханварони олам.
З-ин гуфта равад Заҳир аз ҷой,
Чӣ ҷои Заҳир, Анварӣ ҳам.
Гӯянд қасидаи ту хом аст,
Пухта суханони мо мусаллам.
Ин хом, вале чу нуқраи хом,
Он пухта, вале чу пухта шалгам.
Ашъори ману ҷавоби ёрон,
Ҳарчанд мумосиланд бо ҳам.
Фарқе зи Сарост то Сурайё,
Аз лутф ситора то ба шабнам (сах.378).*

Нозир ба ҳамин масъалаи тафовуқи ғазал бар қасида ва балки фаромӯшии қасида дар асри ӯст, ки дар қитъае дар боби шоири ҳамноми худ Камоли Исфохонӣ (мутаваффо 635) мегӯяд, ки байни ману ӯ дар қудрати шоирӣ фарқе нест, илло, ин ки ӯ дар

қасида маъруф буд ва ман дар ғазал.

*Ду Камоланд дар ҷаҳон машхур,
Яке аз Исфаҳон, яке зи Хучанд.
Ин яке дар ғазал адимулмисл
В-он дигар дар қасида бемонанд.
Филмасал дар миёни ин ду Камол,
Нест фарқе магар ба мӯе чанд (сах.328).*

Ва низ дар боби ӯ мегӯяд:

*Буд вақте Камоли Исмоил,
Шарафи рӯзгори аҳли сухан,
Ба камоли ту дар сухан, к-имрӯз,
Он бузург ин шараф надошт, ки ман (Қитъаот,с.388).*

Дар асри Камол ғазал комилан тасбит шуда ва аз назари теъдоди абёту тахаллус дар байти охир вазъи мушаххасе ёфта буд. Теъдоди абёти ғазал ба ҳафт (наздик ба он) расида буд. Зоҳиран, Камол дар ин амр асроре дошт ва, ҳатто, ғазалҳои худро ҳафтбайтӣ хондааст:

*Ҳафт байт омад ғазалҳои Камол,
Панҷ ганҷ аз лутфи он ушри ашир.
Ҳафтбайтиҳои ёрон низ ҳаст
Ҳар яке поку равону дилпазир.
Лек аз ҳар ҳафташон ҳақ карданист,
Чор байт аз аввалу се аз ахир (Қитъаот,385).*

Ва низ дар ҳамин маънӣ гӯяд:

*Маро ҳаст аксар ғазал ҳафт байт,
Чу гуфтори Салмон нарафта зиёд.
Ки Ҳофиз ҳамехонадаш дар Ироқ,
Баланду равон ҳамчу «Сабъи шидод».
Ба бунёд ҳар ҳафт чун осмон,
К-аз ин ҷинс байте надорад Имод (Қитъаот,с.383).*

Яке ду қарн баъд қор ба ҷое мерасад, ки Урфии Шерозӣ мегӯяд:

*Қасида қори ҳаваспешагон бувад, Урфӣ,
Ту аз қабилаи шиқӣ, вазифаат ғазал аст.*

3. Хаёли хос. Камоли Хучандӣ, аз як сӯ, мутааллиқ ба авохири давраи ҷараёни талфиқ ва, аз сӯи дигар, мутааллиқ ба оғози давраи Шоҳруҳӣ аст, ки шеър дар талош ёфтани роҳи нав барои идомаи бақо будааст. Дар қарни шашум қасида ба авҷ расида буд. Дар қарни ҳафтум ғазали орифона ва ошиқона ба камол расида ва дар қарни ҳаштум ғазали талфиқӣ ба ниҳоят даст ёфта

буд. Шоирони қарни нухум чӣ мебояд мекарданд? Камол шояд нахустин касест, ки ба бухрони адабии аср пай бурдаву саранҷом мубаллиғи навоварӣ дар нахваи тахайюли шеърест. Хаёли хос. Хаёли хос, яъне нозукхаёливу хаёли тоза ва латифу мубтакирона, ки такрорӣ ва мубтазал нест. Ба иборати дигар, бояд мавзӯро табдил ба мазмуни тоза кард. Ҳамон, ки баъдҳо дар сабки ҳиндӣ асл мешавад.

Дар қитъаи зер ба такрорӣ будани тахайюли шеърии муосирон ва зарурати таҷдиди назар дар хаёл ишора дорад:

*Камол, ашъори ақронат зи эҷоз,
Гирифтаи сар ба сар ваҳй асту илҳом.
Чу холӣ аз хаёли хос бошад,
Хаёл аст ин, ки гирад шухрати ом (саҳ.388).*

Дар қитъаи зер мурод аз хаёлоти ғариб тахайюли тозаи шеърест.

*Чу девони Камол афтад ба дастат,
Навис аз шеъри ӯ чандон, ки хоҳӣ.
Хаёлоти ғарибу лафзу ҳарфаи,
Агар хоҳӣ, ки дарёбӣ камоҳӣ.
Зи ҳар лафзаи равон мағзар чу хома,
Ба ҳар ҳарфе фурӯ рав чу сиёҳӣ (саҳ.390).*

Дар мақтаи ғазале, ки андаке ҳиндивор аст, гӯяд:

*Камол, гуфтаи ту дилназир аз он маънист,
Ки маънии суханонат гаробате дорад (саҳ.223).*

Дар қитъае аз шоире, ки намедонем кист, меҳодад, ки барои ӯ ашъори мухайял тухфа бифиристад.

*Тухфаам ашъори мухайял фирист,
Аз ту чӣ қонеъ шудаам бо хаёл (саҳ.387).*

Дар мақтаи ғазале гӯяд:

*Халқ гӯянд: «Аз сухан машҳури олам шуд, Камол»,
Маънии хос асту бас, қ-ӯ шухрати омам диҳад (Шедфар, с.309).*

Ман пеш аз Камол хаёли хосу маънии хосро дар ҷое надидаам ва алалиҷола Камолро нахустин касе мепиндорам, ки ба ин дақиқа пардохтааст. Аммо баъд аз ӯ дигарон ба хаёли хос ишора кардаанд. Аз ҷумла, Амиршоҳӣ – шоири нимаи аввали қарни нухум мегӯяд:

*Шоҳӣ, хаёли хос биғӯ аз даҳони дӯст,
Чун нест лаззате суханони шунударо (Сайри ғазал, с147).*

Аз қитъаи зер аз Ҷомӣ, шоири нимаи дувуми қарни нухум ҷунин бармеояд, ки *таби* хаёли хос ҳамаро гирифта ва дар он за-

мина игрок мекардаанд:

*Хуш ояд дар сухан санъат зи шоир, лек не чандон,
Ки орад дар камоли маънии мақсуд нуқсонаш.
Хаёли хос бошад холи рӯи шоҳиди маънӣ,
Чу хол андак фитад бар рух, диҳад ҳусни фаровонаш.
В-агар гурад зи бисёрӣ ҳама рухсори шоҳидро,
Миёни содарухсорон сияҳрӯӣ расад з-онаш*

(Девон, Қасоид, с.54).

Чомӣ дар “Баҳористон” дар васфи Камол ибороте дорад, ки мазмуни қитъаи мазкурро ба ёд меоварад: “Вай дар латофати сухан ва диққати маонӣ ба мартабаест, ки беш аз он мутасаввир нест, аммо муболиға дар он ҳама шеъри вайро аз саломат берун бурда ва аз чошни ишқу муҳаббат холӣ монда”.

Дар ҳамин чо бад нест ишора кунем, ки Чомӣ Камолро пешкисвати таҳаввули ғазал мепиндорад ва илова ба тарҳи масъалаи хаёли хос монанди ӯ ба ҳафтбайтӣ будани ғазал ишора мекунад.

*Ба бӯстони сухан мурғи табъи ман аксар,
Ба ҳафт байт шавад нағмасозу қофиясанҷ.
Зи ҳафт узв яке ё ду бод кам онро,
Ки ҳафт байт маро шаш рақам занад ё панҷ.*

(Девон, Қитъаот, сах.790)

Ва низ дар бораи худ мегӯяд:

*Ёфт камоле суханаш, то гирифт,
Чошние аз суханони Камол.*

Чони калом ин ки хаёли хосу ҳафтбайтӣ будани ғазал дар давраи Шоҳрухӣ (қарни нухум)-ро ба чое набурд. Дар қарни даҳум ғазали ҳадди восите ба вучуд омад, ки аз шоирони маъруфи он Бобо Фигонӣ аст. Талоши амсоли Ваҳшии Бофқӣ ҳам дар мактаби вукӯъ ва восӯхт чандон пойдор намонд. Аммо аз авоили қарни ёздаҳум, яъне як қарн баъд аз Камол сабк дар масири тағйири чиддӣ афтод ва хаёли хос дар сабки ҳиндӣ ба самар расид ва шоирони тарзи хаёлу хаёлбандон аз марҳалаи ҳарф гузаштанду ба амал расиданд ва, воқеан, тавонистанд тахайюли шеъриро дигаргун кунанд. Дар давраи сабки ҳиндӣ камтар шоире ҳаст, ки аз маънии бегонаву нозукхаёлӣ ва маонии рангин сухан нагуфта бошад. Чанд байт аз Соиб нақл мешавад:

*Ишрати мо маънии нозук ба даст овардан аст,
Иди мо нозукхаёлонро ҳилол ин асту бас.*

* * *

*Ёрон талоши тозагии лафз мекунанд,
Соиб талоши маънии бегона мекунанд.*

* * *

*Ҳар кас ба завқи маънии бегона ошноост,
Соиб, ба тарзи тозаи мо ошно шавад.*

4. Безътиной ба лафз. Чунонки гуфтем, таваҷҷуҳи аслии шоирони қарни нухум ба ҳаёли хос буд. Онон ба таври кулӣ нисбат ба лафз эҳмол кардаанд. Ин мавзӯъ, то ҳадде, ҳарчанд на чандон ошкор, дар Камоли Хучандӣ намоён аст. Камол шеъри фаровон нагуфтааст. Худ мегӯяд:

*Гуфт соҳибдиле ба ман, ки чарост
Ки туро шеър ҳасту девон нест.
Гуфтам: «Аз баҳри он, ки чун дигарон,
Сухани ман пуру фаровон нест».
Гуфт: «Ҳарчанд гуфтаи ту кам аст,
Камтар аз гуфтаҳои эшон нест» (Девон, 380).*

Аммо аз ҳамин ашъори начандон пуру фаровон метавон дарёфт, ки ӯ нисбат бо шоироне, монанди Саъдиву Ҳофиз ба забоне пок ва ҳунаре даст наёфтааст. Гоҳе метавон ба бархе аз алфозу ибороти ӯ ангушт гузошт. Зоҳиран, дар замони худӣ ӯ ҳам чунин мушкилӣ матраҳ будааст. Дар қитъаи зер аз хоҷае, ки шеъри ӯро ислоҳ мекарда, киноя кардааст:

*Мақун хоҷа ислоҳи шеъри Камол,
Қабул аз ту, аз банда фармудан аст.
Ки пеши ман ислоҳи шеъре чунин,
Ба гил байти маъмур андудан аст.*

5. Камол ва Ҳофиз. Камоли Хучандӣ дар девони худ аз шоирони бисёре ном бурда ва аз шоирони маъруфи қадим бо эҳтиром сухан гуфтааст:

*Сӯфиён маст шуданд аз суханони ту, Камол,
Ки дар анфоси ту бӯи сухани Аттор аст (Ғазалиёт, с.102).*

* * *

*Он толиби дилсӯхта имрӯз Камол аст,
К-аз гуфтаи ӯ гармии Аттор биёбӣ (Ғазалиёт, 367).*

* * *

*Ёр чун бишинид гуфтори Камол,
Гуфт: «Мавлоноиву Аттори мо» (Ғазалиёт, с.21).*

Ҷолиб аст, ки аз Шамси Табрзӣ ҳам ном бурдааст:
*Мағӯ, к-арбоби дил рафтанду шаҳри шиқ шуд холӣ,
Ҷаҳон пур Шамси Табрз аст, марде, ку чу Мавлоно?!
(Ғазалиёт, с.10)*

Аз Саъдӣ мукарраран исм бурда ва ба иқтифои ӯ рафта ва гоҳе гилоя мекунад, ки хучандӣ будани ӯ дар муқобили шерозӣ будани Саъдӣ дар шухрати шоирии ӯ нақши манфӣ доштааст. Хитоб ба шоире мегӯяд:

*Ба назму наср гирифтаам, ки Саъдиш вақтам,
На, ман зи хоки Хучандам, ту аз Самарқандӣ? (с.390)*

Ҳамчунин, аз Низомиву Ҳумом ва Анвариву Фирдавсӣ ва Саъдӣ мисраъҳое тазмин кардааст, ки марбут ба баҳси мо нест. Баҳси мо дар боби Ҳофиз аст ва он байти маъруфи Камол:

*Нашуд ба тарзи газал ҳаминони мо Ҳофиз
Агарчи дар сафи султон Абулфаворис шуд.*

Мутаассифона, Камол дар ин ҷо ба истиқболи яке аз ғазалиёти бисёр олии Ҳофиз рафтааст ва ба назари ман натавонистаст ҳаминони Ҳофиз бошад. Ба ду байти ӯ, ки муайиди назари мост, ишора мешавад:

*Касе, ки оқилу ҳушёр дидамеву баҳуш
Чу дид шакли ту, аз ҳуш рафту беҳис шуд.*

Дар ин қофия Ҳофиз гуфтааст:

*Караишмаи ту шаробе ба ошиқон паймуд,
Ки илм беҳабар афтоду ақл беҳис шуд.*

* * *

*Ҳуш аст мутрибу соқиву ман ба як-ду ҳариф
Дар ин шумор, ки кардам, рақиби содис шуд.*

Ҳофиз аз ин қофия истифода накардааст. Санчиши ин ду ғазали бо ҳам муҳтоҷ ба тафсиле дар ҳадди мақолае мустақил аст, ки муқтазои вақти маҷлис нест.

НИГОҶЕ БА ГАНЧИНАИ ЗАБОНИ АШЪОРИ ҲОҶА КАМОЛ

Ҳоҷа Камоли Ҳучандӣ, намояндаи шеваи варазрудии баён, адиби соҳибзавқ, орифи маъно, устои сухан ва фарди муаддабу пурҳунар ва мояи ифтихори алоқамандони шеъру хунари форсӣ-тоҷикӣ аст.

Аз мутолиаи ашъори Шайхи Ҳучанд шамими ихлосу дилбастагӣ ба осори удабо ва фузалои пешин эҳсос мешавад ва ангезаи пиндори омӯзиши таровиши хомаи аҳли қалам дар маҷмӯъ падида меояд. Аз ошноӣ бо ин қитъаи шеъри устои бузургвор:

*Чу девони Камол афтад ба дастат,
Навис аз шеъри ӯ, чандон ки хоҳӣ.
Хаёлотӣ латифу лафзу ҳарфаиш
Агар хоҳӣ, ки дарёбӣ камоҳӣ.
Зи ҳар лафзаи равон мағзар чу хома,
Ба ҳар ҳарфаиш фурӯ рав чун сиёҳӣ.*

-бори масъулияти қаламкашӣ боз ҳам сангин мешавад ва гӯй таахҳуди иҷрои васияти эшон иҷоза намедиҳад, ки аз ҳар лафзу ҳарф чу хома равон бигзарӣ. Ҳоҷа Камол ҳам ба ин умед набуд ва аз афроди пасин ҳаргиз таваққуъ надошт, ки ба ҳар ҳарфи гузаштагон чун сиёҳӣ фурӯ нараванд, чунонки худ ин корро накард. Аммо адои маросими гиромидошти ин солгард моро водошт, ки ба осори ин ҳаммеҳани хеш бо рӯи ниёз бингарем ва аз ёфтаву наёфта дари суҳбат боз кунем. Камина чун як тан аз зумраи он, ки маконаи Ҳоҷаи Ҳучандро ҳамин акнун шинохтам ва ба нақши барозандаи ӯ дар пешрафти фарҳанг қоил гардидам. Бавижа, хидмати эшонро дар амри воҷасозӣ ва муаррифии онҳо нодида набояд гирифт, ки ҳусну сабки каломи шоир аз истифодаи онҳо бале рангин шудааст.

Сухани сохта ва омгир.

*Нест ӯро даҳан, аммо сухане сохтаанд,
Сухани сохта ширинтар аз ин натвон сохт (1-80).*

* * *

*Камол, шаҳр гирифтӣ ба қиссаҳои гариб,
Ки омгир бувад дар сухан маониш хос (2, 46).*

Камоли Ҳучандӣ муждае аз рӯзгори мардуми бофарҳангу

аҳди қадими мост ва ҳам далели ҳастии макотиби ҳунарӣ ва маҳофили адабии гузашта. Чун ба фазои шеърӣ шоир ворид мегардӣ, дармеёбӣ, ки забони он заминаи воқеӣ дорад ва бозгӯи зиндагиномаи инсонӣ оддӣ вуқӯ ва заҳматкашӣ дур аз муҳити пуртакаллуф аст. Асли дигари табиати сухани содаи адиб нигоҳ доштани қоидаи роиҷи калимасозӣ аст. Хоҷа Камол бино бар он вожаи навсохтаи лафзи хешро беш ширину дилпазир карда аст. Умдатан, калимасозӣ дар ашъори шоир бо роҳи мустақими ба ҳам овардани решаҳои гуногун, монанди **омгир** ва бо пешванд (**номаҳкам** – 2-284; **нодарвеш** – 2-41) ва пасвандҳо (**лавандӣ** – 2-323; **адӣ** – 430; **талабқорӣ** – 2-383) сурат гирифтааст. Бо изофа кардан таркибҳои тозаву нав, ба гунаи **мантиқи ширин** (1-323), **қариби сахарӣ** (1-327), **паноҳи Худо** (2-258) ва **бахти парешон** (2-68) низ дар осори Хоҷа Камол зиёд ба чашм меҳӯрад. Аммо мавқеъ даст намедихад, ки перомуни ҳамаи муштаққоти каломӣ эшон ҳарф бизанем ва ин ҷо кӯшиш хоҳем кард, то дар бораи сохтор ва вожаҳои мураккаб, ки бисёр чашмигиранд, сухан бигӯем. Зимнан бояд гуфт, ки калимаҳои мавриди таҳлилу таҷзия қароргирифтаро маҳз аз осори шоир пайдо кардем ва то ҷое, ки ба китоби луғат (1; 3, 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10) дастрасӣ буд, инҳо ба назар нарасиданд. Вожаҳои мураккаби забони шеърӣ шоир таркибан аз ин қароранд:

Исм+исм

Лӯлисифат

*Пири муридгир чу лӯлисифат фитод,
Сӯи қасон чу оинадорон ба ҷид гирифт (1-265).*

Парвонадил

*Сифати шамъ ба парвонадиле бояд гуфт,
К-ин ҳадисест, ки бо сӯхтагон даргирад (1-382).*

Беморхона

*Ҷонам зи захми гамза ба чашми ту мегурехт,
Аз хастагӣ-и майл ба беморхона буд (1-382).*

Хуршедрухсор

*Лаб ар ин асту гуфтор ин, шакар боре чӣ мегӯяд?
Агар хуршедрухсор ин, қамар боре чӣ мегӯяд? (1-454).*

Пойдевор

*Ҳар хишт, к-аз хокам занад, дасти аҷал кардам биҳил,
Лекин ба шарте, к-афканад дар пойдевори туам (2-223).*

Қандлаб

Зи ҷаври қандлабе гарм рафт ашки Камол,

Ба тозиёнаи ширин даванда шуд гулгун (2-223).

Одамишакл

Рақибо, менамоӣ одамишакл,

Ту он ҳайъат чаро тағйир кардӣ? (2-318).

Калакаду

Кадухона

Гуфтам: «Эй калакаду, фаҳм нашуд ин қадарат,

Ки зимистон набувад ҳеч кадухона ба барг?» (2-432).

Исм+сифат

Остинкӯтах

Остинкӯтах аст шайх, чӣ суд,

Чун зи дунё-и даст кӯтах нест (1-237).

Кисатиҳӣ

Кисатиҳӣ бошу биёсо, Камол,

Ҳар ки тиҳикисатар, осудатар (2-438).

Исм+фeyл

Мастнавоз

Май хуш ҳариф мастнавоз асту чанг низ

Инҳо ба як-ду маҳрами ҳамрозам орзуст (1-252).

Муридгир

Пири муридгир чу лӯлисифат фитод,

Мӯи касон чу оинадорон ба ҷид гирифт (1-265).

Санъатталаб

Сеҳр аст, Камол, ин суханон бод ҳалолат.

Санъатталабон беҳ зи ту устод наёбанд (1-329).

Ғолиябӯӣ

Зулфи ӯ карда раҳо голиябӯёни Хито,

Нофаи оҳуи Чинро ба хато мебӯянд (1-420).

Маслиҳатшунав

Бар сафи сӯфиёни пандпазир,

Гар муридони маслиҳатшунавед (1-425).

Тақвимсоз

Гар ин ҷамол ба тақвимсоз боз намой,

Хироҷи ҳусну рухат бар маҳу ситора нависад (1-435).

Чорапазир

Дили садпора ба марҳам нашавад чорапазир,

Ҷоми нозук чу шикастанд, нагирад пайванд (1-518).

Омгир

Камол, шаҳр гирифтӣ ба қиссаҳои гариб,

Ки омгир бувад дар сухан маони хос (2-46).

Нусхагир

*Гул аз рӯи ту гӯӣ нусхагир аст,
Ки ҷамъаи омад аз ҳар гуна авроқ (2-56).*

Номабар

*З-ин сон, ки Камол аст зи ҳичрони ту гирён,
Бо номабарат ҷуз газали тар чӣ фиристам? (2-245).*

Ҳикматфурӯш

*Ҳикматфурӯш то кай марҳам ҳамекунад арз,
Мо хастагон нахоҳем инҳо аз ӯ харидан (2-245).*

Суроҳишикан

*Нӯш кун, Хоҷа, алорағми суроҳишикананон,
Бодаи талх ба ёди лаби шириндаҳанон (2-252).*

Барбатнавоз

Чангсоз

*Ҳофизи барбатнавозу чангсоз,
Бо манат аз бевафоии чанг чист? (2-432).*

Зарталаб

*Зарталабон ҳамчу дур ҳалқа ба гӯш омаданд,
Шукр, к-аз озодагӣ банда дар ин силк нест (2-435).*

Сарфхон

*Зи заъфу сиҳҳати тан ёри сарфхон аз ман,
Суол кард зи лафзе, ки он фасеҳ бувад (2-435).*

Чанбарпӯш

*Ки дар баробари ман, эй фарохи чанбарпӯш,
Зи лутфи лофзанӣ тан зану ба табла маханд (2-443).*

Қолабигӯӣ

*Бар фарқи ҳасуди қолабигӯӣ
Он хишт бувад, ки пур тавон зад (2-445).*

Ғарибнавоз

*Мо гадоему муфлису Ту карим,
Мо ғарибему Ту ғарибнавоз (2-3).*

Исм+сифати феълӣ

Хонахаробкарда

*Мо хонахаробкардагонро,
Дар дил гами хонумон нагунҷад (1-359).*

Дил дигаркарда

*Диле, ки буд дар ӯ раҳм, кардиаш аз санг,
Дигар чӣ бархуррам аз ёри дил дигаркарда? (2-299).*

Табархурда

*Дилам ба захми забонҳо нагардад озурда,
Ки ошиқи ту бувад кундаи табархӯрда (2-299).*

Дардхӯрда

*Ин ҷаҳон дардхӯрда дандонест,
Вораҳидед аз ӯ, чу баркандед (1-394).*

Сифат+исм

Макшуфботин

*Ало, эй сӯфии мақшуфботин,
Ки бинмоӣ даҳ арбоби вараъро.
Ба ботин сурати фақри дуоғӯӣ,
Чу бинӣ, қатъ кун аз ман тамаъро (2-425).*

Таровоз

*Чанги хамидақомати бисёрғӯ кучост?
К-он пири хушкмағзи таровозам орзуст (1-252).*

Қачназар

*Дил аз муқобили он абрувон ниҳад маҳи нав,
Гуноҳи ӯ ҳама бар чаими қачназар гиранд (1-323).*

Некэътиқод

*Сӯфияму муътақиди некувон,
Кист чу ман сӯфии некэътиқод (1-391).*

Қавиустод

*Мадех таълими хунрезӣ бо ноз он чаими ҷодуро,
Ки худро андар ин санъат қавиустод медорад (1-432).*

Хушкдимог

*Бубин тафовути роҳ, эй фақеҳи хушкдимог,
Туро зи биниву моро зи дида хун ояд (1-491).*

Нозуксухан

*Нозуксухан ба васфи лаби ӯ шудӣ, Камол,
Тӯтӣ шакар шикаст, ки ширинкалом шуд (1-491).*

Беҳудасухан

*Бо носеҳи бедард нағӯем гами дил,
Беҳудасухан маҳраи ин роз набошад.*

Покизахисол

*Лофи риндӣ мазан, эй зоҳиди покизахисол,
Дарди он ҳол надорӣ, ба ҳамин дард бинол (2-71).*

Муборакрӯ

*Нест чун холи ту ҳиндуи муборакрӯе,
Ки ба шодӣ-ш бихонанд ҷаҳоне муқбил (2-74).*

Тозабарг

*Ту он тозабарги гулӣ, к-аз латофат,
Зи осеби боди сабо мегурезӣ (2-357).*

Хушписар

*Он хушписар, ки бурданд дар мактаби низомаи,
Муштоқи ўст аз ҷон, дорад варо гиромӣ (2-441).*

Парсонамо

*Гар шеваи Камол бипурсад касе, бигўй,
К-ў сўфиясту ринд, вале парсонамост (1-167).*

Сифат+фeyл

Парешонгўй

*Ба чини зулфат ар гуфтам ҳадиси мушк, маъзурам,
Парешонгўйро аксар суханҳои хато афтад (1-409).*

Ширинифурўш

*Ба лаб бояд мағас бигрифт ширинифурўшонро,
Чу лабҳои ту дар ханда шакар бифрўхтан гирад.*

Беғунаҳкуш

*Чаими ту беғунаҳкушу ман зиндаам чунин
Аз гамзаи ту нест ҷуз инам шикояте (2-365).*

Сифат+зарф

Содадарун

*Сидқи Камоли содадаруну камоли сидқ,
Донам, ки нек дониву беҳ з-ин бидониам (2-79).*

Шумора+исм

Нимноз

*Мо харидем, агар фурўшад дўст
Нимнозе ба сад ҳазор ниёз (1-545).*

Нимнигоҳ

*Бинамат доиму чунон донам,
Ки накардам ҳанўз нимнигоҳ (2-288).*

Фeyл+фeyл

Доругир

*Гирам сари зулфу дорамаи гўш,
З-ин гуна кирост доругире (2-369).*

Сифати фeyлӣ+фeyл

Нонавиштахонон

*Дилбар чу хат биёрад, сўзад, Камол, ҷонат,
Ин ҳарф ёд дорам аз нонавиштахонон (2-247).*

Зарф+исм

Андаквафо

*Туро шўхи андаквафо гуфтаем,
Ҳанўз андак аст ин, ки мо гуфтаем (2-99).*

Зарф+исм (фeyл)

Фурӯдошт

Ғамзаат ҳеч фурӯдошт зи тезӣ накунад,

То ба он захма ту дар раҳ задани ушишоқӣ (2-378).

Ман дар ин андешаам, ки шумори луғоти номакшуфи девони Хоҷа Камол бас зиёд аст ва дастаи гул аз чамани сухан ҳангоми мутолиаи ашъори эшон баргузида шуд. Сазовор аст, ки ҳаводорони илми луғат бар сари ин мавзӯ тааммул варзанд ва дар ин замина ба хидмати шайхи Хучанд арҷ бигуздоранд ва аз пайи таҳқиқи маводи гирднаёварда камари ҳиммат бубанданд, то фарҳангномаҳои мо боз ҳам густурда шавад. Аммо ҷои изҳори афсӯсу дарег аст, ки ин калимаҳо дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ва «Фарҳанги забони форсӣ» ба қайд наёмадаанд, яъне он вожаҳое, ки тӯшаи роҳи Камол аз Хучанди бостон ба куҳандиёри Табрез будаанд...

Пайнавишт:

1. Вожаномак.-Кобул, 1365.
2. Девони Камоли Хучандӣ.-Чилди 2
3. Латоиф-ул-луғот (Фарҳанги луғоти Маснавии Мавлои Рум). Соли нашр маълум нест.
4. Тӯсӣ, Асадӣ. Луғати фурс.-Техрон, 1345.
5. Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ.-Душанбе: Нашриёти Маориф, 1990.
6. Фарҳанги забони тоҷикӣ. (Дар ду чилд).-Москва, 1969.
7. Фарҳанги Шохнома.-Техрон, 1971.
8. Фарҳанги забони форсӣ.-Техрон: Интишороти Суруш, 1349.
9. Фарҳанги ашъори Ҳофиз, 1358.
10. Шохнома. Фарҳанги мухтасар.-Душанбе: Адиб, 1992.

МАЗОМИН ВА ЛУҒОТУ ТАЪБИРОТИ ҚУРЪОНӢ ДАР АШЪОРИ КАМОЛИ ХУЧАНДӢ

*Ифтитоҳи сухан он беҳ, ки кунанд аҳли камол,
Ба санои маликулмулк Худои мутаол.*

Назми форсу тоҷик бо матолиби пурмағзу андешаҳои инсонсози суханварони номии худ шуҳрати ҷаҳонӣ касб намудааст. Нафҳаи руҳи қуръонӣ бар қолаби назми форсӣ яке аз авомили асосии расидани он бар ин пояи рафеъ маҳсуб мешавад. Ин омил сабаб гардида, ки назми форсӣ мизочи малакутӣ ёфта, суханварони бузургаш аз мадҳу ситоиш ва ишқу алоқаи заминиён қадаме фаротар гузошта, бо каррубиён ҳамдӯш гарданд ва гоҳе аз эшон низ болотар сууд кунанд.

Камолиддин Масъуд, маъруф ба «Шайх Камол Хучандӣ», яке аз бузургмардонест, ки бо лутфу инояти илоҳӣ аз дарёи пургуҳари маонӣ ҳазорон дурри шоҳвор ба даст овардааст:

*Дар сухан лутфи илоҳӣ ба ту ёр аст, Камол,
В-арна сад сол ба фикр ин суханон натвон сохт.*

Ҷомӣ дар мавриди Шайх Камол чунин фармудааст: «Вай бисёр бузург будааст ва иштиғоли вай ба шеър тақаллуф дар он ситру талбисро буда бошад, балки мешояд, ки барои он буда бошад, ки зоҳир мағлуби ботин нашавад ва аз риояти сурати убудиёт бознамонад, чунонки худ мегӯяд:

*Ин тақаллуфҳои ман дар шеъри ман,
«Каллиминӣ ё ҳумайро»-и ман аст.*

Аладдавом ба риёзоту мучоҳидот машғул мебуда...» (3,606).

Давлатшоҳи Самарқандӣ гуфтааст: «Бузурги рӯзгору мақбули аброр ва марҷаи хосу ом, сархайли ақобири айём аст. Ва чун табъи шарифи ӯ бар тариқи шоирӣ мубодират намуд, аз он сабаб зикри шарифи ӯ дар ҳалқаи шуаро сабт мешавад ва илло шайхро дараҷаи вилояву иршод аст ва шоирӣ дунӣ маротиби ӯст...» (4,245).

Аз матолиби фавқ равшан мегардад, ки ирфони қавӣ ва завқи маънавӣ ӯро ба сӯи шавоҳиду матолиби қуръонӣ кашидааст.

Аз он ҷо, ки бозтоби матолиби қуръонӣ дар шеъри Хоҷа Камол хеле назаррасу пурдомана аст, мо онҳоро дар ҷаҳон бахш мавриди таҳқиқ қарор додем:

1. Асмои сувару оёти қуръонӣ.
2. Талмеҳ ба дostonҳои қуръонӣ.
3. Таҷаллии мазомини қуръонӣ.
4. Иқтибосоти қуръонӣ.

I. Асмои сувару оёти қуръонӣ.

Дар хилоли шеъри Шайх Камол номи бархе аз сураҳои оёти қуръонӣ сабт гардида, ки суханвар ба шевае бас латиф аз онҳо истифода бурдааст. Мо дар ин бахш он абётро ҳамчун шоҳид фароҳам овардаем, ки дар онон номи сураҳо ва оятҳои қуръонӣ ба сароҳат баён ёфта ва мазомини абёт низ баёнгари он мебошанд. Зеро дар баъзе абёт он гуна калима ва ибора дарҷ ёфта, ки зоҳиран ҳамчун исми сура ё оят ба назар меояд, аммо дар асл ба ин маънӣ ба қор нарафтааст. Намунаҳо:

*Насим-ул-вард йухйикум раҳиқ-ул-ҳубби йушфикум
Мина-з-зулумот йунҷикум бидуни-ш-шамси ва-т-торик.*

* * *

*Чун фотиҳа бар хони висол он лаби ширин
Ҷарғиз чу намехонд, маро қард фаромӯш.*

* * *

*Чун дид Камол он хату рух, фотиҳа бархонд,
Шаб буд, қариби саҳарӣ бар ту дуо қард.*

а) Номи сураҳо.

Аз он ҷо, ки номи бархе сураҳо дар чандин байт бо пайвастигии номи сураи дигар оварда шуда, мо низ онҳоро бо як унвон ҷамъ овардаем:

1. Сураи «Фотиҳа» ва «Кавсар».

*Дар зери лаб аз бими рақиби ту бар он рӯй
Мо «Фотиҳа» хондем, дамидан кӣ тавонад?*

* * *

*Гар хаёли лабат оранд имомон ба намоз,
Баъди ҳар «Фотиҳа» сураи «Кавсар» хонанд.*

* * *

*Бар ту гуфтӣ, сурае хонам чу мирӣ,
Мурдаму «ал-Ҷамду лиллаҳ» ҳам нахондӣ.*

* * *

*Фаромӯшам нахоҳӣ шуд чу «ал-Ҷамд»,
Дар он дам, ки ба тақбир оварӣ ёд.*

* * *

*Ба нияте, ки бар он дар барем сачдаи хос,
Ҷамеша «Фотиҳа» хонем аз сари ихлос.*

2. Сураи «То Ҳо» ва «Марям».

«Коф»-и куфри мо зи «То Ҳо» бартар аст,

«Қоф»-и шиқ аз «коф»-у «ё»-ҳо бартар аст.

Дар мисраи аввал «То Ҳо» номи сураи 20-и Қуръони карим буда, аз ояти нахустини ин сура иқтибос гардидааст. Мисраи дувум шояд «Коф Ҳо Йо» бошад, ки дар ин сурат мурод аввали сураи Марям хоҳад буд. Сураи мазкур бо ин ном низ маъруф аст.

3. Сураҳои «Ё Син» ва «Масад».

Рақибӣ мо бимурд, алҳамду лиллаҳ,

Бихон бар Бӯлаҳаб «Таббат», на «Ё Син».

* * *

Каъбаи дил з-оташи шиқи ту сӯхт,

Дар таби «Таббат» тани сад Бӯлаҳаб.

4. Сураи «Мулк» ва «Қалам».

Қофи қадду нуни абрувонат,

Бартар зи «Таборақ» асту «Нун» аст.

* * *

Тафсири ду абрӯи ту, к-он сураи «Нун» аст,

Пайваста ба меҳроб нагӯем, чӣ гӯем?

* * *

Чу ёд ояд он абрувон дар намозам,

Нахонам ба меҳроб ҷуз сураи «Нун».

* * *

Дар намози шиқ пеши қиблаи рухсори ту,

Сураи «Нун» хондам, абрӯи туам омад ба ёд.

5. Сураи «Лайл».

Гар зулфи қачат бинад имом зи хами меҳроб,

Ҷуз сураи «Ва-л-лайл» нахонад ба имомат.

б) Асмои оёт.

1. Ояти «Нур».

Бе хату килку варақ равшандилон бархондаанд,

Ояи «Нур-ус-самовот» аз замири анварам.

* * *

Гар ба меҳроб ояти Нури рухат хонад имом,

Оташ афтад дар даруни минбар аз оҳи хатиб.

Дар ин ду байт номи ояти 35-уми сураи Нур, ки бо исми «Ояти нур» шуҳрат ёфта, дарҷ гардидааст.

2. Ояти «фатхун қариб».

Ишиқ бар оташи ниҳод дафтари буду набуд,

Ояти «фатхун қариб» сирри ҳақоик гушуд.

Манзури Шайх аз ояти «фатхун қариб» ояти 13-уми сураи Саф(ф) аст.

3. Ояти «Ва-л-лайл» ва «Кавсар».

Барам неши лабу зулфи ту сачда,

Чу хонам ояти «Ва-л-лайл»-у «Кавсар».

Дар ин байт оёти аввали сураи «Лайл» ва «Кавсар» мавриди назар аст.

Эй пора зи чангат ба тани сӯфӣ далқ,

Дар шаъни ту ояти «йазиду фи-л-халқ».

Манзури шоир ояти аввали сураи Фотир мебошад.

II. Талмеҳ ба достонҳои қуръонӣ.

Таъсири достонҳои қуръонӣ дар назми форсу тоҷик чойгоҳи хосеро соҳиб буда, дар ашъори Шайх Камол низ ба ҳадде фаровон мавриди истифода қарор гирифтааст. Дар ин бахш талмеҳот ба достонҳои қуръонӣ бо тартиби таърихӣ дар ду сурат тавзеҳ ёфтаанд:

а) Талмеҳ ба достонҳои анбиё;

б) Талмеҳ ба дигар достонҳои қуръонӣ.

Лозим ба тазаккур аст, ки баъзе аз абёт дар зайли унвони «исроилиёт» оварда шудаанд. Ин аз он сабаб аст, ки дар Қуръони маҷид ишорае ба он матолиб нарафтааст.

а) Талмеҳ ба достони Одам (а).

Одам аз худ бихишт нек бихишт,

Мард бояд ба ҳиммати падарат.

Талмеҳ ба он оёти карима, ки дар онҳо аз шаҷараи мамнуъа хӯрдани Одам (а) ва аз бихишт берун карда шудани ӯ зикр гардидааст. Ин матлаб дар сураҳои Бақара:36; Аъроф:22; То Ҳо:123 ва ғайра баён ёфтааст.

Даруни Каъбаи дил дилбарест руҳонӣ,

Ки қудсиёнаш ба таъзим кардаанд сучуд.

Ба ин оёти карима талмеҳ сурат пазируфта: Бақара:34; Аъроф:11; Ҳичр:30; Исро:61; Каҳф:50; То Ҳо:116 ва Сод:73.

б) Достони Нӯҳ (а).

Зи лаб гар ваъда фармудӣ, ки бӯсе бо ту бифрӯшам,

Чу Нӯҳам умру чун Қорун зари бисёр боистӣ.

Талмеҳ ба ояи 14-уми сураи Анкабут.

Соҳиби дард зи тӯфони бало ҷон набарад,

Нӯҳ ҳар ҷо, ки равад, дидаи пурнам бо ўст.

Талмех ба оёти 5-10-уми сураи Нӯх.

в) Достони Иброҳим (а).

*Чӣ илтифот муҳибро ба бӯстону наим,
Ки дил зи рӯи ту богест пур зи нори Халил.*

* * *

*Халили мост хаёли ту рӯзу шаб, з-он аст,
К-аи эҳтироз зи дуди дили пуртаи нест.*

Талмех ба ояти 69-уми сураи Анбиё, 24-уми сураи Анкабут,
97-98-уми сураи Соффот.

г) Достони Юсуф (а).

*Анвори ҳусни туст, ки аз ҷайби осмон
Хуршед сар кашид чу Юсуф зи ҷаъри чоҳ.*

* * *

*Агар зи ҳусни рухат ёфтӣ нишон Юсуф,
Зи шарми рӯи ту берун наёмадӣ зи чоҳ.*

Талмех ба ояти 19-уми сураи Юсуф.

*Ба меҳри Юсуф аз ҷон қатъ кун, қатъ,
Ба теге даст бубридан чӣ кор аст?*

* * *

*Дорӣ сари Юсуф, бибур аз ҳарчи азиз аст,
К-он васл ба як даст буридан натавон ёфт.*

* * *

*Зи ҳайрати хати ту чун қалам кунад ангушт,
Фариштае, ки ба ангуштҳо қалам дорад.*

* * *

*Дуздида ҳусни Юсуф диданду каф буридан,
З-ин шева даст дуддон доим бурида бошад.*

* * *

*Юсуф бубину ҳусн, мабин корд дар миён,
Ин теги гамза буд, ки кафҳо бурида буд.*

* * *

*Мо рӯи ту дидему зи ҷон меҳр буридем,
Наззорагии Юсуф агар даст бурида.*

* * *

*Дидӣ рухи Юсуф, зи чӣ бар ҳарфи Зулайхо
Ангушт ниҳӣ дам ба дам, эй дастбурида.*

Талмех ба ояти 31-уми сураи Юсуф.

* * *

*Дами Исо ҳама аз лаълу шакар меборад,
Ҳусни Юсуф ҳама дар чоҳи занахдон дорӣ.*

* * *

*Пераҳан гар танат озурд, чӣ пӯшиӣ онро,
Айби Юсуф натавон кард ба нозукбаданӣ.*
Талмеҳ ба ояти 23-уми сураи Юсуф.

* * *

*Аз ҳолати Зулайхо он бӯ барад, ки чун гул,
Пероҳани сабури сад чо дарида бошад.*

* * *

*Бӯи ту расонданд зи Юсуф ба Зулайхо,
Ин наъразанон омаду он чомадарон рафт.*
Талмеҳ ба ояти 25-уми сураи Юсуф.

* * *

*Нили Миср аст ду чаими ману ту Юсуфи Миср,
Баҳри наззора, Худоро, бинишин бар лаби Нил.*

* * *

*Нурам аз дида бирафтаст, чу Юсуф биравад,
Лочарам дидаи Яъқуб бимонад бе нур.*

* * *

*Он шоҳ, к-аз ӯ хонаи дил шоҳнишин буд,
Аз қулбаи эҳзони гадо боз қучо рафт?*

* * *

*Хонаи дида зи дидори ту равшан бошад,
Байти эҳзони ман аз рӯи ту гулшан бошад.*
Талмеҳ ба ояти 84-уми сураи Юсуф.

* * *

*Ба васли сӯҳбати Юсуф, азизи ман, маштоб,
Ҷамоли ёр набинӣ, магар ба сабри ҷамил.*

* * *

*Меқунад бо ту шикобои Яъқуб, Камол,
Ки ҷамилӣ туву сабр аз ту бувад сабри ҷамил.*
Талмеҳ ба оёти 18-ум ва 84-уми сураи Юсуф.

* * *

*Ҳадиси Юсуфи Мисрӣ, ки аҳсанулқасас аст,
Касе ба сӯз нахонад чу Пири Канъонӣ.*
Талмеҳ ба оёти 84-86-уми сураи Юсуф.

* * *

*Яъқуб равшанӣ зи қудуми Азиз ёфт,
Ё худ зи Миср роиҳаи пероҳан расид.*

* * *

*Нури чаиме бари соҳибназаре меояд,
Пеши Яъқуб зи Юсуф хабаре меояд.*

* * *

*Гул туро боду маро ёри азиз,
Суҳбати Юсуф беҳ аз сад пероҳан.*

* * *

*Дар домани мо чок фитодаст зи ҳар сӯ,
Эй боди сабо, бӯи ту аз пероҳани кист?*

* * *

*Накҳати пероҳанат омад ба ман,
Ёфтам чони наве аз роиҳа.*

Талмеҳ ба оёти 93-94-ум ва 96-уми сураи Юсуф.

Исроилиёт.

*Бишнав, ки бо Юсуф чӣ гуфт он пиразан гириякунон,
Гар бар дирам қодир наям, боре харидори туам.*

ғ) Достони Мӯсо (а).

*Мӯсо калими боргоҳи Тусту посбон,
Фиръавн рондаи назари Тусту подшоҳ.*

Талмеҳ ба оёти 27-28-уми сураи Қасас ва 51-54-уми сураи Зухруф. Ҳамчунин, сураҳои Аъроф: 103-137; Юнус: 75-92; Худ: 97-99; Исро: 100-103; То Ҳо: 42-79; Муъминун: 45-48; Шуаро: 10-68; Қасас: 3-40; Ғофир: 23-37; Духон: 17-31 аз ин маънӣ ҳикоят мекунанд.

* * *

*Ошиқ ар омад ба кӯяи дунйиву уқбо нахост,
Чониби Тур омадан мақсуди Мӯсо дигар аст.*

Талмеҳ ба сураи Намл: 7; То Ҳо: 10; Қасас: 29.

* * *

*Чаноби шиқ бас олист, Мӯсоҳиммате бояд,
Ки натвон бар чунин Туре шудан бе ҳиммат воло.*

* * *

*Хизри чон об аз лаби дилчӯи ту ёфт,
Мӯсӣ анвори таҷаллӣ ҳама аз рӯи ту ёфт.*

* * *

*Аз партави он рӯю чаноби сари он кӯй,
Турест, ки он ҷо ҳама анвори таҷаллист.*

* * *

*Манзили мақсуд наздик асту раҳи Айман, Камол,
Лек то он ҷо зи худ гар нагзарӣ, натвон расид.*

* * *

*Акси ҷамолат афтад гаҳ-гаҳ ба кӯи дилҳо,
Чун партави таҷаллӣ бар Водии муқаддас.*

* * *

*Бо Мӯси дидорталаб ваъда ҳамин буд,
Гар маҳв шавӣ давлати дидор биёбӣ.*

* * *

*Кӯҳҳо дар нолаанд аз риққати мастони Тур,
3-ин ҳама шӯру шагаб боре садое бишнавед.*

* * *

*Хусни маҳрӯён чӣ мемонад ба рӯи ёри ман?
Партави маҳ дигару нури таҷаллӣ дигар аст.*

* * *

*Чашмам ба хаёли ту нур аз нури таҷаллоист,
Чашме, ки чунин аст, ба дидори ту авлоист.*

* * *

*Ёр наздик омаду аз хеш моро дур сохт,
Партави нури таҷаллӣ сояҳоро нур сохт.*

Талмеҳ ба сураи То Ҳо:10-47; Аъроф:43; Марям:52; Шуаро:10-17; Намл:7-12; Қасас:29-35; Нозииот:16-19.

*Ҳаст дар ангушти Камол он қалам,
Ё на асоест ба дасти Калим.*

* * *

*Кафши Хизир асои Мӯсо,
Шоистаи пову дасти шал нест.*

Талмеҳ ба сураи То Ҳо:17-21; Бақара:60; Аъроф:117, 160; Шуаро:32, 45, 63; Намл:10; Қасас:31.

*Аз насит-ул-ҳут агар ёдет ҳаст,
Ҳамчу он моҳӣ ба ҳазрат ошно.*

Талмеҳ ба ояти 63-уми сураи Каҳф.

* * *

*Ношиносе ду-се гӯсолапарастанд, чӣ суд?
Сабр кун, то бирасад Мӯси Имрон аз Тур.*

Талмеҳ ба оёти 85-98-уми сураи То Ҳо.

д) Достони Сулаймон (а).

*Ғами ту лашқари Сулаймон аст,
Ки чу мӯрам ба зери по куштаст.*

Талмеҳ ба ояти 18-уми сураи Намл.

* * *

*Сулаймон ку, ки дар ҷавфи ҳаво маҳдаи кашидандӣ,
Кунун чун ҷав шуд андар хоку ҳар сӯ мекашад мӯраи.*

Талмеҳ ба ояти 12-уми сураи Сабо, ҳамчунин, сураҳои Анбиё:18 ва Сод:36.

* * *

*Ман бар он хоки дар аз шавқи даҳони ӯ, Камол,
Он Сулаймонам, ки лоф аз тахту хотам мезанам.*
Талмеҳ ба ояти 16-уми сураи Намл.

* * *

*Шоҳи мургонам суи тахти Сулаймон мепарам,
Сайди ман ишқ асту дил пиру иноят раҳбарам.*
Талмеҳ ба ояти 22-уми сураи Намл.

Исроилиёт.

*Гӯиё мӯри Сулаймон аст хати гирди лабаш,
К-он чунон густох бар болои хотам меравад.*

* * *

*Мани боддардаст дур аз даҳонат,
Сулаймони вақтам, ки хотам надорам.*

* * *

*Заминбӯси мӯрони сарзерипой,
Ба хоки ҷаноби Сулаймон расон.*

* * *

*Ба он лаб мулки дилҳо шуд мусаллам,
Сулаймон мулк ронад бо нигине.*

* * *

*Ман мӯраму нигини Ҷам он лаб, гариб нест,
Гар хотаму нигини Ҷам аз ман дарег дошт.*

е) Достони Айюб (а).

*З-он зулф ба дардам, шуда ранҷур чу Айюб,
Аз лаб шакаре деҳ, ки шифохонаи Исист.*

Талмеҳ ба ояти 83-уми сураи Анбиё ва ояти 41-уми сураи

Сод.

ё) Достони Исо (а) ва модараш Марям.

*Анфоси ман аз баландқадри,
Исост, к-аз осмон занад дам.*

* * *

*Ҳангоми дуост, даст баргир,
Эй Хизр, ки Исии ту дар дам.*

* * *

*Дами Исо, ки ба ранҷур шифо мебахшад,
Дами нақд аз лаби ӯ ҷӯй, ки ин дам бо ӯст.*

* * *

*З-он зулф ба дардам, шуда ранҷур чу Айюб,
Аз лаб шакаре деҳ, ки шифохонаи Исист.*

* * *

*Мурдари зинда аз он кард Масеҳо ба даме,
К-аз дами боди саҳаргоҳи азал бўи ту ёфт.*

* * *

*Расид боди Масеҳодам, эй дили бемор,
Барор сар, ки табиб омаду даво овард.*

* * *

*Дидани набзаш ишират ба Масеҳо карданд,
Гуфт: «Ҳайф аст чунон дасти ба даст чу мане».*

Талмеҳ ба ояти 49-уми сураи Оли Имрон ва ояти 110-уми Моида.

* * *

*Сарбаландӣ ҳама аз шиқ гузин,
Исӣ аз шиқ ба боми фалак аст.*

* * *

*Бо ту чӣ монад Хизру Масеҳо,
Умре ту ҳаргиз бо кас намонӣ.*

Талмеҳ ба оёти 157-158-уми сураи Нисо. Ҳамчунин, дар сураҳои Оли Имрон: 55 ва Моида: 117 аз ин маънӣ сухан рафта-аст.

Исроилиёт.

*Донӣ, чӣ гуфт Исӣ бо ошиқони дунӣ:
Чандин ҳичоб бинед аз ним сӯзани мо.*

ж) Достони Муҳаммад (с).

*Хоҷаи ҳар ду саро – Аҳмади маҳмудхисол,
Ҳусни ахлоқу макорим ҳама аз рӯи ту ёфт.*

Талмеҳ ба ояти 4-уми сураи Қалам.

* * *

*Чун Башир аз лайлатулмеъроҷи зулфат баргузаист,
Дар миёни қоба қавсайнам фикандаст абрувон-т.*

Талмеҳ ба ояти 40-уми сураи Начм.

з) Достони Қорун.

*Гар ба ман бўсе бубахшӣ, кам нагардад з-он ҷамол,
Бо закоте кай гадо аз моли Қорун кам кунад?*

* * *

*Зи лаб гар ваъда фармудӣ, ки бўсе бо ту бифрӯшам,
Чу Нӯҳам умру чун Қорун зари бисёр боистӣ.*

Талмеҳ ба ояти 76-уми сураи Қасас.

и) Достони Искандар.

*Нест ҳочат, ки бувад садди Сикандар дар пеш,
Дар миёни туву ӯ монеу ҳоил ту басӣ.*

Талмех ба оёти 94-96-уми сураи Каҳф.

й) Достони Ҳоруту Морут.

*Аз ман бубаст чашим ба ҳангоми нозу гуфт:
Ҳорут, гӯ, биёву бубин чашибандиам.*

* * *

*Гар шавад огаҳ аз устоди он гамза Камол,
Пеши ӯ соҳири Бобил разияллаҳ бизанад.*

Талмех ба ояти 102-уми сураи Бақара.

Ш. Таҷаллии мазомини қуръонӣ.

Истифода аз мазомини қуръонӣ яке аз беҳтарин воситаҳои баёни афкор ва пурмоясозии калом мебошад. Ин усул бар талаввуни назми форсӣ асари чашмгире гузоштааст.

Ҳоҷа Камол аз ин шева истифодаи фаровон бурда, арикаи назми худро бо мазомини пургуҳари қуръонӣ зинат бахшидааст. Аз он ҷо, ки Қуръони маҷид сарчашмаи пурфайзи аҳли ирфон аст ва Камоли Ҳучандӣ низ аз бузургмардони ин тоифа ба ҳисоб меравад, метавон таъсири мазомини қуръониро дар аксари абёти ӯ равшан сохт. Чун баъзе матолиб дар чандин маврид истифода гардидааст, ба овардани яке аз онҳо иктифо гардид.

*Гар бихонӣ ба масал ояти ҳамлаш бар кӯҳ,
Бо ҳама сангдилӣ нола барояд зи ҷибол.*

Маъхуз аз ояти 72-уми сураи Аҳзоб ва ояти 21-уми Ҳашр.

*Ба камолоти Муҳаммад, ки ба ҳақ ёфтаанд,
Аҳли байт аз шарафи суҳбати ӯ иззу қалол.*

Маъхуз аз ояти 33-уми сураи Аҳзоб ва ояти 23-уми сураи Шуро.

*Осори ҳусни туст, ки бар тоқи нилгун,
Субҳи сафед рӯй намуд аз шаби сиёҳ.*

Маъхуз аз ояти 62-уми сураи Фурқон. Ҳамчунин, дар сураҳои Ҳадид:4; Зумар:5; Лукмон:29; Қасас:71-73 аз ин маънӣ сухан рафтааст.

*Дорем сабр андаку беш аз шумор завқ,
Пӯшида нест аз Ту қалилу касири мо.*

Маъхуз аз ояти 38-уми сураи Иброҳим. Ҳамчунин, дар сураҳои Юнус:61; Сабо:3; Лукмон:16, Мулк:13 ва ғайра ин матлаб ифода ёфтааст.

*Агарчи аз ду ҷаҳон кардаем қатъи умед,
Ба лутфи раҳмати Ӯ ҳаст умедвориш мо.*

Маъхуз аз ояти 53-уми сураи Зумар, 56-уми сураи Ҳичр ва ояти 87-уми сураи Юсуф.

*Агарчи рехтани хун ба ҳукми шаръ хатост,
Бирез хуни суроҳӣ, ки ҳаст айни савоб.*

Маъхуз аз ояти 92-уми сураи Нисо.

*Гар бало афзун фиристӣ бар ман аз неъмат, ҳанӯз,
Шукр мегӯям, ки дар шукрат мазиди неъмат аст.*

Маъхуз аз ояти 7-уми сураи Иброҳим.

*Ба шакар, гуфтаанд, душман куш,
Дӯстонро лабат чаро куштаст?*

Маъхуз аз ояти 34-уми сураи Фуссилат ва ояти 96-уми сураи Муъминун.

*Дил аз шунидани Қуръон бигирадат ҳама вақт,
Чу ботилон зи каломи Ҳақат малӯлӣ чист?*

Маъхуз аз ояти 72-уми сураи Ҳач.

*Хонаи дил ба хаёли лаби ӯ дори шифост,
Чанд нолад дили маҷрӯҳ, ки марҳам бо ӯст.*

Маъхуз аз ояти 28-уми сураи Раъд.

*Туро ба як-ду хати мусталаҳ фузулӣ чист?
Усули илми ладунӣ ба беусулӣ чист?*

Маъхуз аз ояти 65-уми сураи Каҳф.

*Замин ба чуръа бидеҳ обу тухми шират кор,
Ки хоҷа он даравад оқибат, ки мекорад.*

Маъхуз аз ояти 21-уми сураи Тур. Ҳамчунин, дар сураи Исро:7; Фуссилат:46; Ҷосия:15 ва ғайра ин маънӣ баён ёфтааст.

*Аз қасди бадандеш маяндеш, Камоло,
Душман чӣ тавонад, чу кунад дӯст ҳимоят?*

Маъхуз аз Исро: 65; Анъом: 17; Юнус: 107 ва ғайра.

*Резад ситора рӯзи қиёмат, аҷаб мадор
Рӯзи видоъ ашк агар аз дидаҳо чакад.*

Маъхуз аз ояти 2-юми сураи Инфитор.

*Хабаре з-он миён чу мепурсам,
Олим-ус-сир Худост мегӯяд.*

Маъхуз аз ояти 7-уми сураи Аъло. Ҳамчунин, дар сураҳои Бақара: 77; Оли Имрон: 5; Анбиё: 4; Муҳаммад: 26 низ ин маънӣ мазкур аст.

*Ёр кушад боз, дило, гуфтаамат,
Лайса ғала-л-мухбири илла-л-балог.*

Маъхуз аз ояти 99-уми сураи Моида. Ҳамчунин, дар сураҳои Оли Имрон:20; Наҳл:35 ин маънӣ ба назар мерасад.

*Ба тоқи абрувон хонам туро пайваста пеши худ,
Биё, эй ояти раҳмат, ба меҳробат чу меҳонам.*
Маъхуз аз сураи Анбиё:107; Анфол:33; Тавба:61.

* * *

*Гуфтам ба дайр бо ту расам ё ба Каъба? Гуфт:
Моро ба ҳар мақом, ки чўянд, ҳозирем.*
Маъхуз аз ояти 4-уми сураи Ҳадид ва ояи 115-уми сураи
Бақара.

* * *

*З-ин сон, ки дил ба ё Раб з-он гамза хост тире,
Як тир бар нишона хоҳад яқин расидан.*
Маъхуз аз оёти 186-уми сураи Бақара ва ояти 60-уми сураи
Ғофир.

* * *

*Пир ҳарис бошаду ҳаст зи ҳирс тиртар,
Ин ки ба чаннат ояду боз шавад зи сар қавон.*
Маъхуз аз ояти 35-уми сураи Воқиа.

* * *

*Чӣ чафо монда, ки ишқат нарасонда ба Камол?
Воқифи ҳол касе нест магар ҳазрати шоҳ.*
Маъхуз аз ояти 65-уми сураи Намл. Ҳамчунин, метавон аз
сураи Ҳуд:123; Каҳф:26; Ҳучурот:18 ин маъниро дарёфт.

* * *

*Гуфтам аз гам ба висоли ту гурезам, лекин
Пеши шамиери қазо ҳеч сипар натвон кард.*
Маъхуз аз ояти 41-уми сураи Раъд.

* * *

*Он ёр ба ман сад раҳ наздиктар аст аз ман,
Гар дур ба сад манзил аз ёру диёр афтам.*
Маъхуз аз ояти 16-уми сураи Қоф.

* * *

*Султони гайрати Ту ба фармони «кун факон»,
Гард аз роҳи вучуд баровард бесипоҳ.*
Маъхуз аз сураи Марям:35; Бақара:117; Оли Имрон:47; Анъ-
ом:73.

* * *

*Он лаб на зулол аст, ки хамрест биҳиштӣ,
Он нуқта на хол аст, ки сиррест илоҳӣ.*
Истифода аз сураи Муҳаммад:15; Воқиа:18-20; Соффот:45-47
ва ғайра.

* * *

*Ба чаими чон ту чарогӣ, ки дар миёни зучоҷӣ,
Зи шиқ оби ҳаётӣ, зи ақл милҳи уҷоҷӣ.*
Маъхуз аз ояти 35-ум сураи Нур.

IV. Иқтибосҳои қуръонӣ.

Иқтибосоти фаровони қуръонӣ мӯчиби пурсамар шудани нахли каломи Хоҷа Камол ва афзудани узубату латофати он гардидааст. Чун қисмате аз иқтибосот дар бахшҳои қаблӣ оварда шуд, дар ин бахш аз такрори онҳо сарфи назар намуда, ба овардани намунаҳои тоза мепардозем. Аз он ҷо, ки намунаҳо бисёранд, мо матолибро ба ду бахш тақсим карда, то ҳаде ҷониби ихтисорро риоят менамоем.

1. Иқтибоси ибороти қуръонӣ.

*Аз «сақоҳум раббуҳум» ибриқҳост,
То ба лаб пеши лаби мову шумост.*
Иқтибос аз ояти 21-уми сураи Инсон.

* * *

*Гар талабкорӣ, машав дур аз Камол,
Лам таҷид баъдӣ «валийян муришдан».*
Иқтибос аз ояти 17-уми сураи Каҳф.

* * *

*Ба ҷаноби шоҳи мо гар бирасед,
Ғақрау фиҳи «рафиъ-уд-дараҷот».*
Иқтибос аз ояти 15-уми сураи Ғофир.

* * *

*Мо дар ин дайр фитодем ҳам аз рӯзи «аласт»,
Дузду девонаву қаллошу хароботиву маст.*
Иқтибос аз ояти 172-уми сураи Аъроф.

* * *

*Лаби ту қушит маро, соқӣё, ба расми фидо,
Бирез хуни суроҳӣ, ки «ва-л-чуруҳу қисос».*
Иқтибос аз ояти 45-уми сураи Моида.

* * *

*Дорем, соқӣё, ҳаваси ширату нишиот,
Ҷӯёи роҳи майкадаем, «иҳдина-с-сирот».*
Иқтибос аз ояти 6-уми сураи Фотиҳа.

* * *

*Гӯянд: Дил зи ҷонон баргир, «ҳоша лиллаҳ!»
Ҳаргиз! Чӣ гуна аз ҷон дил бартавон гирифтанд!?*

Иқтибос аз оёти 31 ва 51-уми сураи Юсуф.

* * *

*Зоди роҳи ошиқон ашк асту рӯйи зарду оҳ,
Роҳ аз ин гунаст, «бисмиллаҳ», ки дорад азми роҳ?*

Иқтибос аз ояти 30-уми сураи Намл ва ибтидои тамоми сураҳо, ба ҷуз сураи Тавба.

* * *

*Бар дида ниҳанд шояд ин шеър,
Наззорагиёни Байти маъмур.*

Иқтибос аз ояти 4-уми сураи Тур.

* * *

*Эй маҳи рухсори ту матлаи субҳи яқин,
Ғошияи кибриё-т шаҳнари «Рухуламин».*

Иқтибос аз ояти 193-уми сураи Шуаро ва чанд ояти дигар.

* * *

*Ба гадоён назаре доранд шоҳони ҷаҳон,
«Лиллаҳилҳамд», туро қоидаи он ҳам нест.*

Иқтибос аз ояти 36-уми сураи Ҷосия.

* * *

*Яқин донӣ, ки чапмаи айни фитнаст,
Ғарат ҳосил шавад «айнуляқин»-е.*

Иқтибос аз ояти 7-уми сураи Такосур.

* * *

*3-он лаби пур зи шакар лутф ҳамебораду бас,
Ки бипарвард хати ӯ ба «наботи ҳасан»-аи.*

Иқтибос аз ояти 37-уми сураи Оли Имрон.

* * *

*Ки Ҳофиз ҳамехонадаи дар Ироқ,
Баланду равон ҳамчу «сабъун шидод».*

Иқтибос аз ояти 12-уми сураи Набаъ.

* * *

*Буд дар шиқат муроди дидаву дил хун шудан,
Ҳар дуру, алҳамдуллаҳ, дар канор аст ин мурод.*

Иқтибос аз ояти 43-уми сураи Аъроф. Ҳамчунин, дар сураҳои Каҳф:1; Сабо:1; Фотир:1; Зумар:74 ин таъбир омадааст.

* * *

*Лайлатулқадре, ки дар вай буд ҳалқа-ҳалқа руҳ,
Ёфтам онҳо ҳама дар ҳалқаҳои мӯи дӯст.*

Иқтибос аз ояти 3-уми сураи Қадр.

* * *

*Эй бар камоли қудрати Ту ақли кул гувоҳ,
Бар лавҳи кибриёи Ту тавқеи «Ло илоҳ».*

Иқтибос аз ояти 3-уми сураи Фотир. Ҳамчунин, дар сураҳои Бақара:163; То Ҳо:8; Соффот:35; Ҳашр:22; Тағобун:13 ва ғайра ин таъбир омадааст.

* * *

*Фурӯғи шамъи қамоли ту мушириқуланвор,
Тулӯи кавкаби ҳусни ту фолиқулисбоҳ.*

Иқтибос аз ояти 96-уми сураи Анъом.

Ҳамон гуна, ки мулоҳиза гардид, Хоҷа Камол аз донандагону мӯнисони ҳақиқии каломи илоҳӣ буда, худро ба сарчашмаи сармадии аҳли маънӣ – Қуръони карим пайваस्ताаст ва мазомини амиқу олиро дар партави оёти ин китоби осмонӣ ба назм овардааст. Дар ин мақола илҳомоти Шайх Камол аз 73 сура ва беш аз 250 ояти мубораки Қуръони маҷид тавзеҳ ёфтаанд, ки умед аст дар оянда ба сурати муфассалтар бад-он пардохта гардад.

Пайнавишт:

1. Қуръони маҷид. Мусҳаф-ул-мадина ал-мунаввара, 1426.
2. Қуръони карим /Гарҷумаи Баҳоуддин Хуррамшоҳӣ. -Техрон: Дӯстон-Ноҳид, 1375.
3. Абдурраҳмони Ҷомӣ. Нафаҳот-ул-унс /Тасхеҳи дуктур Маҳмуд Обидӣ. -Техрон, 1376.
4. Давлатшоҳи Самарқандӣ. Тазкират-уш-шуаро /Тасхеҳи Муҳаммад Рамазонӣ. -Техрон, 1369.
5. Баҳоуддин Хуррамшоҳӣ. Қуръоншиноҳт. -Техрон, 1385.
6. Камоли Хучандӣ. Девон /Тасхеҳи Азизи Давлатободӣ. -Техрон: Суруш, 1375.
7. Камоли Хучандӣ. Девон /Тасхеҳи Эраҷи Гулисурҳӣ. -Техрон: Суруш, 1374.

САРЧАШМАЕ НОДИР ДАР МАЪРИФАТИ АШЪОРУ АФКОРИ КАМОЛИ ХУЧАНДӢ

Ашъори ирфонӣ ҳама аз тавҳиду дилбохтагӣ сухан мекунад. Танҳо дар ҳамин навъи шеър аст, ки мафҳуми ҷинсияту миллият ва шарқияту ғарбият камрангу беарзиш мегардад ва башарият ҳама «шабнами як субҳи хандон» хонда мешавад.

Пас, бояд дар маърифати густураи ашъори орифона бар фаротар аз маҳдудҳои наҷодиву забонӣ тавачҷуҳ намуд ва дар таҳқиқи нуктаҳои ноомӯхтаи он таълифоти фозилони дигар миллату донишхоро низ ба баррасӣ кашид.

Равшан аст, ки ашъори Шайх Камоли Хучандӣ дурахшонтарин сафаҳоти адабу ирфони адабиёти моро ба худ ихтисос додааст.

Дар сухан лутфи илоҳӣ дастгири ӯ буда ва ҳамин атияи эзодӣ каломашро оламгир сохтааст.

Чунонки худ фармуда:

*Дар сухан лутфи илоҳӣ ба ту ёр аст, Камол,
В-арна сад сол ба фикр ин суханон натвон сохт.*

* * *

*Олам сухани Камол бигрифт,
Имрӯз ҷуз ин сухан сухан нест.*

* * *

*Оламе рӯй ниҳоданд бар ашъори Камол,
Ки ҳаёлотии латиф аст дар оби суханаши.*

Чунин мақоми арҷманди ашъори Камол мӯҷиб гардида буд, то дар рӯзгори шоир сурудаҳояш мудавван бигарданд ва аз он таърих ба баъд дар батни шарҳномаҳо, таърихномаҳо, осори ирфонӣ, ҷунгу баёзҳо, маҷмӯаҳои мухталифи ҳикамӣ-адабӣ ва хошияи садҳо нусахи хаттӣ дарҷ биёбанд.

Аммо, бо он ки дар ҷамъу тадвин ва маърифати ашъори ин ориф кӯшишҳо сурат гирифтааст, ҳанӯз анбӯҳе аз мероси хаттӣ ҳастанд, ки аз назари аҳли таҳқиқ дур мондаанд.

Дар ин замина, тафсирҳо, баҳусус он идда тафосир, ки бо рӯйкарди адабӣ-ирфонӣ навишта шудаанд, аҳамияти хоса доранд.

Худ дар таҳқиқи мақоми тафосир дар бозёфти ашъори

Рӯдакиву рӯдакивор, маърифати суханварони ношинохта ва тасҳеҳи сурудаи шоирону орифон баррасихои чудоғона анҷом пазируфтааст (5, 369-396; 7, 65-68 ва ғайра).

Дар омӯзиши мавзӯи мавриди баҳс, бояд муҳимтарин тафосире, ки аз рӯзгори Камол ба баъд таълиф ёфтаанд, ба мисли «Шаҷарат-ут-тур»-и Муҳаммад Ҳазини Лоҳичӣ, «Тафсир»-и Яъқуби Чархӣ, «Тафсир»-и Мавлоно Ҷомӣ, «Ситтин-ул-ҷомеъ», «Мавоҳибун Алия» ва «Заҳровайн»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ, «Тафсири сураи Юсуф»-и Фаҳриддин Алии Сафӣ, «Зубда»-и Фатҳуллоҳи Кошонӣ, «Тарҷимат-ул-хавос (с)»-и Заворай, «Лавомеъ-ут-таъвил»-и Муҳаммад Маъсуми Астарободӣ, «Тафсир»-и Ибни Бодис ва ғайра мавриди пажӯҳиш қарор бигиранд.

Дар таҳқиқи мавзӯъ набояд ба он тафсирҳо, ки бо забони арабӣ тасниф ёфтаанд, бетаваҷҷуҳӣ намуд. Зеро муҳимтарин тафосири ишорӣ бо забони арабӣ ба қалам омадаанд ва дар бахшҳои таъвилу таҳлили онҳо ба ашъори шоирони сӯфимашраб борҳо истишход сурат гирифтааст.

Аммо то имрӯз ин навъ тафосир аз чунин манзар дар адабиётшиносии тоҷик омӯхта нашудаанд.

Ин ҷо дар мисоли як намуна аз онҳо – тафсири «Рух-ул-баён» бар таҳлили мавзӯъ мепардозем.

Тафсири «Рух-ул-баён» навиштаи Шайх Исмоил Ҳаққии Бурусавии Ҳанафӣ (1063 ҳ./1652 м.–1127 ҳ./1715 м.) мебошад. Ӯ сӯфӣ ва муфассири туркии мустаъраб аст, ки дар Айдус ба дунё омад (2, 1, 313). Сипас, ба Бурӯса кӯчид ва ҳамон ҷо даргузашт. Ба забони арабӣ ва туркӣ таълифот дорад, ки «Рисолаи халилия», «Арбаин», «ал-Фуруқот» аз ҷумлаи онҳоянд (3, 1, 585).

Аз байни осори ӯ, бешак, «Рух-ул-баён» аз эътибори хоса бархӯрдор аст. Тафсир гироиши ирфонии амиқ дорад ва бо забони арабӣ навишта шудааст.

Исмоили Ҳаққӣ тафсири худро бо риояти мухтассоти илми тафсир бар машраби аҳли ирфону адаб таълиф кардааст. Чунин хусусияти тафсир сабаб гардидааст, то он дар кишварҳои Ҳинду Покистон, Хурӯсон, Мовароуннаҳр, Шому Миср истиқболи гарм пайдо намояд ва муқарраран таъъ ёбад. Таъби ҳафтуми он дар Бейрут аз ҷониби «Дору эҳё ат-турӯс ал-арабӣ» (1405 ҳ./1984 м.) дар даҳ муҷаллад интишор ёфтааст (1, 1, 256).

Муаллиф ба илму адаби форсии тоҷикӣ пайванди амиқ дорад. Дар тафсир баррасихои ирфониву адабӣ ва тамассул ба ашъор, мах-

сусан, шеъри суханварони форсу тоҷик бисёр ба назар мерасад.

Дар байни ашъори истишҳодшуда борҳо бо сурудаи Мавлоно, Ҳофиз, Амир Хусрави Дехлавӣ, Мағрибӣ, Ҷомӣ, Соиб ва иддае дигар рӯ ба рӯ мешавем.

Бояд таъкид намуд, ки дар ин замина муаллиф ба ашъор ва андешаи Шайх Камоли Хучандӣ таваҷҷуҳи хоса доштааст. Истифодаи ӯ аз ашъори Камол дар маърифати чаҳонбинӣ ва ҷавҳари шеъри шоир хеле арзишманд мебошад.

Ба он мӯҷиб, ки матолиб фаровон ва майдони баррасӣ фарох аст, ин ҷо таҳқиқи хулосавии мавзӯро дар чанд баҳши умда мувофиқтар медонем.

I. Шеваҳои истифода.

Муаллиф, то он ҷо, ки ба назар омад, афзун аз шаст навбат ашъори Камоли Хучандиро дар баррасиҳояш иқтибос овардааст. Дар ин гуна мавридҳо дар ибтидо бештар ба сурати «Қола-л-Камол ал-Хучандӣ», ки гоҳ-гоҳ ҷумлаи дуоияи «қуддиса сирруху»-ро низ дар дунбол дорад, ба сурудаи Камол будани он шеър тасреҳ мефармояд. Ҷой-ҷой ба сурати «Қола-л-Хучандӣ», «Қола-л-Камолуддин ал-Хучандӣ» ва «Қола-ш-Шайх Камолуддин ал-Хучандӣ» низ ба назар мерасад.

Дар аксар маврид ба истишҳоди байте аз Камол иқтифо намудааст. Ба нудрат аз ду байти паиҳам ё ду байт аз ғазал ва китъаҳои гуногун низ истифода ба амал омадааст.

Муаллифи тафсир бештар бо ду ҳадаф аз ашъори Камоли Хучандӣ баҳра ҷустааст.

а) Ҳусни ифодаи матлаб. Аз баррасиҳои муаллиф бармеояд, ки ӯ дар ифодаи матлаб ба баёни адибона ва ҳусни калом иноят мабзул доштааст. Кӯшида, то каломаш ҳамеша бо ҳикмат, ақволи орифон ва ашъор зинат биёбад ва ҳусни ифодаи матлабро ба бор оварад. Матлабҳо бидуни ҳеч ороя низ баёни кофӣ пазируфтаанд, аммо бо афзудани чошнии ҳикамӣ ва перояи адабӣ ҳусну марғубияти бештарро касб кардаанд.

Ин ҷо ва минбаъд ба мӯҷиби костан аз ҳаҷми мақола ва иҷтиноб аз такрори баъзе матолиб иқтибосҳоро танҳо ба сурати тарҷума пешкаш менамоем.

Намуна: «Барои раҳой аз сахтиҳо, агарчи аз ғайри Худо ёрӣ пурсидан, ба таври умум рафторест писандида, аммо он бар мансаби пайгамбарон – ононе, ки эшон афзали мардум ва аҳли тараққӣ мебошанд, шоиста нест. Зеро, он фуруд омадан аз зинаи воло ва тарки авло маҳсуб мегардад. Мусаллам аст, ки анбиё, он

гуна, ки гайри онон бар кабоир итоб меёбанд, бар сафоир мавриди муотаба қарор мегиранд... Аз Молик ибни Динор нақл гардида, ки чун Юсуф ба соқӣ гуфт, ки назди хоҷаат маро ёд намо, Худованд фармуд: «Эй Юсуф, оё чуз ман дигареро ба чорасозӣ баргузидӣ?! Дар зиндон мондани туро хатман ба дарозо хоҳам кашид!»

Он гоҳ Юсуф бигирист ва гуфт: «Парвардигоро, андӯху мусибатҳои зиёд бар қалбам фишор оварданд ва танҳо калимае гуфтам, дигар бар он бознамегардам».

Аз Ҳасан ривоят гардида, ки ӯ ҳар гоҳ он оятро тиловат мекард, мегиристу мегуфт: Чун мусибате бар сари мо ояд, ба мардум паноҳ меоварем, (пас ҳоли мо чӣ гуна хоҳад буд?!)

Камоли Хучандӣ фармуда:

*Кист дархур, ки расад дӯст ба фарёди дилаш,
Он ки фарёд зи ҷавру ситами ӯ накунад.
Порсо пушти фарогат наниҳад бар меҳроб,
Гар кунад тақя, чаро бар карами ӯ накунад?»*

(6, 4, 464-465)

«Ашк ҳар гоҳ афзун гардад, сиёҳии чашмро аз байн мебарад ва онро ба сапедӣ мубаддал месозаду чашмро нобино мегардонад. Он гуна, ки дар мавриди Шуайб нақл гардидааст, ки ӯ аз муҳаббати Худо чунон мегирист, ки чашмонаш нобино гардидаанд. Пас, Худованд дигарбора дидагонашро бино сохт. Яъқуб низ бисёр бигирист, то ин ки нобино гардид. Ин нуктаро тааммул бар сухани зерини Худованд комилан тасдиқ менамояд: «Фартада басиран» (Пас бино гардид – сураи Юсуф, ояти 97).

Камоли Хучандӣ фармуда:

*Зи гирия бар сари мардум яқин, ки хонаи чаши,
Фурӯ равад шаби ҳичрон зи бас, ки борон аст.* (6, 4, 307)

Гоҳе барои ҳусни ифода ва тақвияти андеша аз чанд байти Камол кӯмак мегирад ва, ҳатто, дар мавридҳои матлабро бо ашъори ӯ баён медорад.

Намуна: «Нақл ёфта, ки Юсуф ба ҷониби падараш чихози зиёд ва дусад роҳила бифиристонд ва аз маҳзари ӯ хоҳиш намуд, ки бо аҳлаш ҳамагӣ назди ӯ биёянд».

Яъқуб барои берун омадан омодагӣ гирифт. Хучандӣ фармуда:

*Кард ширин даҳани мо хабари ёри азиз,
Ки зи Мисрат дигар инак шакаре меояд.*

Пас ҳамроҳи аҳлу авлодаш бо роҳилаҳояшон сӯи Миср рӯй

оварданд. Чун ба Миср наздик омаданд, аз он ба Юсуф хабар расонида шуд:

*Сабо зи дӯст наёме ба сӯи мо овард,
Ба ҳамдамони куҳан дӯстӣ ба чо овард.
Барои чаими заифи рамадгирифтаи мо,
Зи хоки мақдами маҳбуб тӯтиё овард». (6, 4, 319)*

б) Таъкиди бештари матлаб. Муаллифи тафсир мекӯшад, то пас аз баёни матлабе муҳим он маъниро бо намунае аз сурудаи шуаро таъкиди бештар бахшад. Истишҳоди ӯ дар ин гуна мавридҳо собит месозанд, ки муаллиф ба ҳарими ҷаҳонбинии шуарои форсигӯ роҳ ёфтааст ва абёти овардаи ӯ матлаби мавриди назарро таъйиди бештар бахшидаанд.

Намунаҳо:

«Агар пурсида шавад: Чун қазоро дуркунандае нест, пас дар дуо кардан чӣ суд аст? (Посух мегӯем:) Худ сабаби радди мусибатҳову ҷалби хубиҳо қарор гирифтани дуо низ аз қазо аст. Дуо дар ин ҳол чун сипар, ки он барои боздорӣ аз тир хизмат мекунад, қарор мегирад. Сипар, ки бо худ доштаниш дар эътирофи қазо ҳалале намеоварад, дуо низ чунин аст. Худованд тақдир сабаби он ҳардуро муқаддар сохтааст. Ҳасани Басрӣ фармуда: «Талаби биҳишт бидуни амал гуноҳе аз гуноҳон аст». Ҳамчунин фармуда: «Нишонаи ҳақиқат(-и эътиқод) тарки мулоҳизаи амал аст, на тарки худи амал». Пас, бар оқил аст, ки то расидани қазову аҷал дар анҷоми аъмоли хайр бикӯшад ва нафсро аз ҳавову хостаҳои номатлуб боздорад.

Қола-л-Камол ал-Хучандӣ, қуддиса сирруҳу:

*Бикӯш, то ба каф ори калиди ганҷи вучуд,
Ки беталаб натавон ёфт гавҳари мақсуд». (6, 4, 377-378)*

«Ва гуфтанд: Агар бо ту ҳидоятро пайравӣ намоем, аз сарзамини худ рабуда мешавем. Оё онҳоро дар ҳараме эмин, ки сӯи он ҳар навъ меваҳо (чун) рӯзие аз ҷониби мо фароҳам оварда мешавад, чой надодем?! Валекин бештари онон намедонанд» (сураи Қасас, ояти 57) ... Дар оят бар рабуда шудан бо ҷазоботи улухият аз замини аноният ишорат рафтааст. Агар сурури қалбро низ бо худ дошта бошад, хатман дар ҳарамии зот ҳақоиқи тамоми самараҳои руҳониву ҷисмонӣ ва лазоизи ҳар навъ хоҳишҳоро дармеёбад. Аммо камолияти завқи ризқи ладунниро дарнамеёбад, он гуна, ки аксари донишмандон онро намечашанд. Касе, ки намечашад, дарнамеёбад. Камоли Хучандӣ фармуда:

Зоҳид, на аҷаб гар кунад аз шиқи ту парҳез,

Кас лаззати ин бода чӣ донад, ки нахӯрдаст?» (6, 6, 419)

«Аз зоҳири зиндагии дунё огоҳанд» – бо хавосси зоҳирӣ завқи ҳаловати асалгунаи хоста ва шаҳавоти дунёро дармеёбанд; «ва онон аз охират» – ва камолоти он ва вучдони шавқи хоҳишоти он бо хавосси ботинӣ, ки он бабороварандаи бақои абадист ва шаҳвати асалгунаи дунё, ки муҳлику заҳрогин аст; «онон беҳабаронанд» – ба сабаби ғӯта задан дар баҳри башарият ва тарокуми амвоҷи авсофи замимаи он. Камоли Хучандӣ фармуда:

Чаҳону ҷумла лаззаташ ба занбӯри асал монад,

Ки шириниши бисёр асту з-он афзун шару шӯраш». (6, 7, 9)

«Қалб маъдани муҳаббати Худованд аст ва муҳаббати дигарро дар он ҷой додан, ситам хоҳад буд.

Хучандӣ фармуда:

Ё дӯст гузин, Камол, ё ҷон,

Як хона ду меҳмон нагунҷад». (6, 6, 23)

II. Шарҳ ва маърифати ашъори Камол.

Яке аз самтҳои муҳими таҳқиқоти камолшиносӣ, шарҳи ашъори шоир ва маърифати нуктаҳои пӯшидаи сурудаҳои ӯ мебошад. Имрӯз ҷуз шарҳи чанд байти Камол, ки он ҳам аксар аз забони худи ӯ шарҳу тавзеҳ пазируфтаанд ва ба василаи «Қавохир-ул-асрор»-и Шайх Озарӣ, «Нафаҳот-ул-унс»-и Ҷомӣ, «Хулосат-ул-ашъор»-и Тақии Кошӣ ва чанд осори дигар то мо расидаанд, дастрас нест. Он чи муосирон анҷом додаанд, дар канори меъёрҳои шарҳнигорӣ ва маърифати ашъори ниёгон хеле камранг аст. Барои дарки маъниҳои амиқ, шарҳи мафҳуми ирфонӣ ва нуктаҳои ғомизи ашъори Камол бояд аз ҳама муқаддам ба он тавзеҳоте, ки худи ӯ бар чанд байти хеш баён доштааст, тавачҷуҳ намуд. Агарчи, чунин абёт маъдунданд, аммо роҳнамое кофӣ ва тарҳе маълуманд. Имрӯз бояд дар таҳқиқи масъала аз осоре, ки дар онҳо ашъори Камол мувофиқ бо ҷаҳонбинии воқеии ӯ мавриди истишҳод ва баҳрабардорӣ қарор гирифтаанд, кӯмак гирифт.

Бешак, тафсири «Рух-ул-баён» аз ҷумлаи чунин осор мебошад ва метавонад дар ин замина барои шарҳнигорон чун сарчашмаи муҳим хидмат намояд.

Дар ашъори Камоли Хучандӣ бо истилоҳоти ирфонии сукр, қатъу васл, фанову бақо, сайр, ҷазб, қабз, таҷаллий ва даҳҳо намунаи дигар рӯ ба рӯ меоем, ки бидуни фаҳми онҳо наметавон ба ҳарими андешаи шоир роҳ ёфт. Танҳо бо дарки онҳост, ки парда аз чеҳраи арӯси маънӣ бардошта мешавад ва ҳар навъ ибҳому ин-

кор аз каломи Камол рафъ мегардад.

Камол дар байте аз таъбири «васл» чунин сухан менамояд:

*«Васл муяссар нашавад чуз ба қатъ,
Қатъ, нахуст аз ҳама бубридан аст.*

Исмоили Ҳаққӣ дар мавриде аз ин маънӣ баҳс анҷом дода менависад: «Тоиби содиқ ва толиби муҳиқ онест, ки аз қавми (бадкори) хеш канора гирифтааст, сухбати ёрони (бадкеши гузаштааш)-ро тарк намудааст ва аз бародарони қачроҳи худ бибридааст. Афзун бар ин, ният ҷазм кардааст, ки чуз Аллохро парастии нанамояд ва бо истиноат аз Худову таваккул бар \bar{u} , аз ғайри \bar{u} ба \bar{u} бигрезад ва аз ҳарчи чуз \bar{u} ст, рӯй гардонад. Хучандӣ фармуда:

*Васл муяссар нашавад чуз ба қатъ,
Қатъ, нахуст аз ҳама бубридан аст». (6, 5, 223)*

Дар тафсири ояти 135 сураи «То Ҳо» низ ин байт чун тавзеҳгари матлаб иқтибос оварда шудааст. Чунонки омада: «Дар оят бар касоне, ки бо қатъи манозил ва буридан аз ғайри \bar{u} ба Худо восил шудаанд ва афроде, ки бо пайвастан бар дигарон аз \bar{u} буридаанд, ишора рафтааст. Он гуна, ки Хучандӣ фармуда:

*Васл муяссар нашавад чуз ба қатъ,
Қатъ, нахуст аз ҳама бубридан аст». (6, 5, 450)*

Дар мабҳасе ирфонӣ навишта: «Ҳақро се мартаба аст. Ботинро низ чунин. Мартабаи афъоли Ҳақ, мартабаи сифоти Ҳақ ва мартабаи зоти Ҳақ таоло. Мурод аз афъоли Ҳақ он авомирест, ки Худованд бандагонро ба анҷом доданаҳ супориш намудааст ва бо он аст, ки ботил – он чи Худо аз он наҳй карда, нобуд сохта мешавад; сифоти Ҳақ – оне, ки бо таҷаллии он ботил – сифоти банда, нобуд мегардад; зоти Ҳақ – он, ки чун Худо бо зоти хеш таҷаллий намояд, ботил – тамоми зоту ҳастихо, нобуд мегардад. Он тавр, ки ин сухани Худованд – «чуз зоти \bar{u} ҳама чиз нобудшаванда аст» (сураи Қасас, ояти 88) ва «Бигӯ: Ҳақ биёмаду ботил нобуд гардид» (сураи Исро, ояти 81) бар ин далолат менамоянд.

Касе, ки «ана-л-ҳақ» гуфта бошад, шояд онро дар ҳангоми таҷаллии зоти Ҳақ ё сифоти хосаи \bar{u} дар зоти ботили хеш гуфта бошад. Чун зоти ботилу бебақои \bar{u} дар ҳоли расидани Ҳақ аз байн рафта бошад, ҳақро аз зоти худ бо забоне, ки орастаи сифати Ҳақ аст, баён кардааст ва «ана-л-ҳақ»-ро ба забон овардааст.

Мағрибӣ, куддиса сирруху, фармуда:

*Носиру Мансур мегӯянд: Ана-л-ҳаққ-ул-мубин,
Бишнав аз Носир, ки он гуфтор аз Мансур нест.*

Ва Хучандӣ, қуддиса сирруҳу, фармуда:

*Ҳар кӣ ба дори фано ҷуббаи ҳастӣ бисӯхт,
Рамзи «сиваллаҳ» бихонд, сирри «ана-л-ҳақ» шунуд.*

Ва (низ) фармуда:

*Асрори «ана-л-ҳақ» сухани нек баланд аст,
Маънийи чунин ҷуз ба сари дор наёбӣ». (6, 5, 461)*

Муаллиф дар мавриди зинаҳои тавҳид менависад: «Тавҳид бар се мартаба аст: Тавҳиди аҳли бидоят, ки он «ло илоҳа иллаллоҳ» аст ва сайри аҳли ин тавҳид дар олами аҷсом мебошад; тавҳиди миёнаравон, ки он «ло илоҳа илло анта» аст ва сайри аҳли ин тавҳид дар олами арвоҳ мебошад; тавҳиди аҳли ниҳоят, ки он «ло илоҳа илло ана» аст ва сайри аҳли ин тавҳид дар олами ҳақиқат мебошад.

Аз латоиф ва суханони бас борики Камоли Хучандӣ аст, ки фармуда:

*Тосбозе бидидам аз Бағдод,
Чун Чунайд аз сулукаш огоҳӣ,
Рафт дар ҷубба вақти бозиву гуфт:
Лайса фӣ ҷуббатӣ сиваллоҳӣ. (6, 5, 467)*

Чое дар румузи ҳуруфи фавотехуссувар, ки дар истилоҳ «ҳуруфи муқаттаа» хонда мешавад, аз манзари аҳли тасаввуф суҳан намуда, абёти Камолро ҳамчун мустанади фикрии хеш далел меоварад. Он ҷо, ки навишта: «Фақир мегӯяд, ки илми ҳуруфи муқаттаа аз ниҳояти улуми сӯфиёни восил мебошад. Зеро онон ба ин илми арҷманд пас аз чиҳил сол аз оғози сулук, балки аз оғози фатҳу кушоиш, мепайванданд. Пас, ин илм аз асрори пӯшида аст. Ҷўяндааш бояд дар дасти инсоне комил ва муршиде восил солҳои сол тарбият биёбад. Камоли Хучандӣ, қуддиса сирруҳу, фармуда:

*Гарат донишани илми ҳуруф аст орзу, сӯфӣ,
Нахуст афъол некӯ кун, чӣ суд аз хондани асмо.
Ба ноаҳл ар нишон додӣ, Камол, аз хоки даргоҳаш,
Кашидӣ куҳли биной, вале дар чашими нобино». (6, 4, 392)*

Дар мавридҳои ба сароҳат менависад, ки Камол дар ин маънӣ чунину чунон гуфта ва абёти ӯро иқтибос меоварад. Бешак, чунин мавридҳо дар шарҳи ашъори Камол хеле судманд мебошанд.

Намуна:

«Ва қоналлоҳу ғафуран раҳиман» (ва Худованд Омурзандаи Меҳрубон аст) – (мурод) бас омурзандаи меҳрубон будан аст бар касе, ки меҳоҳад. Вале барои касоне меҳоҳад, ки ҳикмат омурзи-

ши онҳоро тақозо дорад. Онон афродеанд, ки ба Худову расулаш имон овардаанд. Аммо ғайри эшон, ки нагаравидагонанд, аз ин атия барканоранд... Ҳар кӣ ба Худо бо тавбаи насух рӯй оварад, Ӯ хатову гуноҳонашро аз ду ғариштаи нависанда ва он замин, ки дар он маъсият анҷом додааст, фаромӯш месозад.

*Гар ойина аз оҳ гардад табоҳ,
Шавад равшан ойинаи дил ба оҳ.
Ту пеш аз уқубат дари афв кӯб,
Ки суде надорад фиғон зери чӯб.*

Камоли Хучандӣ дар ин маънӣ фармуда:

*Туро чӣ суд ба рӯзи ҷазо виқояву ҳирз,
Ки аз виқояи афваш ҳимояте нарасид.*

Дар оят бар ин ишорат аст, ки ҳар кӣ оташи нафси хеш ва сифоти онро ба оби зикр хомӯш сохта, шаҳавотро тарк намуда бошад, аз оташи нафс раҳой ёфтааст. Ин ҳоли касест, ки ба Худову расулаш имон овардааст» (6, 9, 28-29).

Дар масъалаи мавриди баҳс хусусияти боризи дигар раҳёбӣ ба сарчашмаҳоест, ки метавон аз онҳо дар шарҳу тафсири ашъори Камоли Хучандӣ кӯмак гирифт.

Муаллиф дар хилоли баррасиҳои ирфонии хеш аз осори муҳталиф баҳра мечӯяд ва дар мавқеъҳои муносиб абётро иқтибос меварад, ки ин дар пайванд доштани мавзӯъ бар ашъори муқтабас далели равшане мебошад.

Бешак, дар чунин мавридҳо ашъори Камоли Хучандӣ мақоми хоса дорад.

Дар ин гуна баррасиҳо зикри «Баҳр-ул-улум»-и Абӯлайси Самарқандӣ, «Эҳё»-и Ғаззоли, «ал-Ҳикам-ул-атоия»-и Ибни Ато, «Таъвилоти наҷмия», «Ҳақоик»-и Бақлӣ, «ал-Маърифат»-и Байҳақӣ, «Умдат-ул-эътиқод»-и Насафӣ, «Ҳавошӣ»-и Саъдӣ фаровон ба назар мерасанд. Чой-чой аз «Саҳеҳайн» (Бухорӣ ва Муслим), «Мифтоҳ», «Маносик»-и Козарунӣ, «Фатово»-и Қозихон, «ал-Ҷомеъ»-и Куртубӣ, «Мафотех-ул-ғайб»-и Розӣ, «Фатҳ-ул-қариб», «Иршод», «ал-Уюн» ва чанд асари дигар низ истифода сурат гирифтааст.

Ин нукта возеҳ месозад, ки шорехон набояд дар тафсири шеъри Камол нисбати ин манобеъ ва амсоли онҳо бетавачҷуҳӣ намоянд.

Намунаҳо:

«Дар «Ҳақоик»-и Бақлӣ омада, ки Худованди пок чунин баён доштааст: Ҳар кӣ аз мартабаи тоат фурӯ афтада бошад,

ба дарачот намерасад, ҳар кӣ дар ибтидо аз муроқибат маҳрум бошад, дар интиҳо аз мушоҳидоту муойинот маҳчуб мемонад. Аҳли даъвову беҳудагиҳо дар ҳоли назъ орзу мебаранд, ки агар рӯзгорашон дар гафлат аз тоат бар ҳадар намерафт, машгули даъвову беҳудагиҳо намегардиданд.

(Пас, эй банда,) бар тоати Парвардигорат рӯй овар ва аз даъвову забонкушой дар ҳолот(и орифон) бипарҳез. Зеро дар ин фитнаи бузург аст ва дар он гурӯҳе аз муридон ба ҳалокат афтодаанд. Ҳар кӣ ба ҷониби ислоҳи муомилот рӯй оварад, баракати ин амал ӯро ба қурби Ҳақ ва мақоми амн мерасонад ва ҳар кӣ ин роҳро раҳо кунад, дар ҳалокат ва хавфи бузург гирифтор меояд ва дар ҳоле, ки орзу бурдан суде намеоварад, дар орзуи (наҷот) меафтад.

Ҳофиз фармуда:

*Коре кунем, в-арна хиҷолат бароварад,
Рӯзе, ки раҳти ҷон ба ҷаҳони дигар кашем.*

Хучандӣ фармуда:

*Илму тақво сар ба сар даъвисту маъно дигар аст,
Марди маънӣ дигару майдони даъво дигар аст.* (6, 6, 106)

«Дар «Таъвилоти начмия» омада, ки ислоҳи афроди маҳчуб дар ҳиҷоби башарият нисбат ба касони маҳчуб дар ҳиҷоби руҳоният, саҳлтар аст. Зеро инон ҷаҳолати хешро муътарифанд ва онон бошанд, фирефтаи мақолоти худ мебошанд. Маҳчубон дар ҳиҷоби башарият ба мӯчиби гирифторӣ ба лавозимоти башарият аз ёду ҷустуҷӯи Парвардигорашон рӯйгардон ҳастанд ва аз ёду шинохти Парвардигорашон рӯй гардонидани маҳчубон дар ҳиҷоби руҳоният бошад, ба сабаби иктифои онон ба маорифи маъқулот аст.

Қамоли Хучандӣ фармуда:

*Бишкан бутӣ гурур, ки дар дини ошиқон,
Як бут, ки бишкананд, беҳ аз сад ибодат аст».* (6, 5, 483)

III. Маърифати аҳвол ва мақоми ирфонии Қамол.

Огоҳӣ аз ҷаҳонбинӣ, қаромат, сулуки орифона ва лавҳаҳои мухталифи зиндагии Қамоли Хучандӣ дар маърифати дурусти ашъор ва шахсияти ӯ хеле судманд мебошад. Дар ин замина, ҳар чӣ асноди бештар фароҳам ояд, ҳамон андоза муфидтар хоҳад буд. Ҳатто, агар он санад дар дигар манобеъ вучуд дошта бошад, боз ҳам аз аҳамият ҳолӣ нест ва дар таъйиди матлаб кӯмак хоҳад намуд.

Муаллиф дар мавриде аз мубоҳала баҳс анҷом дода, ҷиҳати

тахкими назар аз каромат ва мақоми вилояти Камоли Хучандӣ матлаберо нақл менамояд, ки дар маърифати аҳволи ӯ аз асноди муътабар маҳсуб мегардад.

Чунонки навишта:

«Бидон, ки мубоҳалаи анбиёро таъсири азимест. Сабаби он пайванди дилҳои эшон ба Рухулқудус ва бо ӯ ононро ёрӣ намудани Худованд аст. Он ба изни Худованд дар нафсҳо таъсиргузор мебошад...

Валӣ низ чунин мақому ҳолро дорад. Чун инсонро дуои бад намояд, бар ӯ бо беморӣ, мурдан ё ғайри инҳо аз балоё таъсир хоҳад гузошт.

Нақл гардида, ки Бисотии шоир рӯзе дар маҷлиси шоирон Шайх Камолиддини Хучандиро бидид ва бигуфт:

Аз кучоӣ, аз кучоӣ, эй лаванд!

Шайх ҳамон лаҳза дар посухи ӯ фармуд:

Аз Хучандам, аз Хучандам, аз Хучанд!

Аммо аз чунин беадабӣ ва муомилаи (ноодамонааш) аз ӯ ранчидахотир гардид ва он рафтораширо ба сармастиаш ҳамл намуда, фармуд: Ин ҷавон сармаст аст.

Бисотӣ онро шунида бадоҳатан гуфт:

Сияҳчаишмест мардумкуш хароби гамзаи ӯям,

Аз он, дар айни ҳушёрӣ сухан мастона мегӯям.

Он гоҳ ба тариқи ҳачв бар ӯ гуфт:

Эй мулҳиди Хучандӣ, риши бузург дорӣ,

К-аз гояти бузургӣ «даҳриш» метавон гуфт.

Чун Шайх инро шунид, хеле дард кашид ва дар ҳамон маҷлис ӯро дуои бад намуд. ӯ аз таъсири дуои Камол ҳамон лаҳза бияфтод ва бимурд» (6, 2, 45).

Назди аҳли таҳқиқ ҳанӯз баҳс идома дорад, ки Камоли Хучандӣ ба кадом мактаби сӯфия пайванд дорад ва аз чӣ ҷаҳонбинии ирфонӣ пайравӣ менамояд? Ҳофизшиносон бар чунин назар омада, ки Ҳофиз аз маломатиён аст. Бояд дар мавриди Камол низ бар чунин назар иттифоқ намуд. Дар ин замина далелҳо хеле фаровонанд ва баррасии онҳо мавзӯи ҷудоғонаест.

Муаллифи тафсир низ зоҳиран дар чунин назар будааст. Зеро иқтибоси зерин, ки ба аҳволу ҷаҳонбинии Камол ишораи сарех дорад, бар сикҳати ин сухан далелат менамояд: «Маломатия – касонеанд, ки хубиро ошкор намесозанд ва бадири низ намепӯшонанд, зеро дилҳои худро барои Худо холӣ сохтаанд. Дар бозорҳо мегарданд, бо мардум бо каломии омма гуфтугӯ ме-

намоянд ва дар баъзе чойҳои фасод, ба хотири мушоҳидаи қазову қадари илоҳӣ ва бо мардум дар шар мувофиқати зоҳирӣ доштан, ҳузур меоваранд.

Аммо дар асл онон бандагони хоси Худованд мебошанд ва мурод аз ин қавли Пайғамбар (с) эшон ҳастанд: Дӯстонам дар зери пӯшиши мананд, ононро чуз ман касе намешиносад.

Ҳофиз фармуда:

*Мақун ба номасиёҳӣ маломати мани маст,
Кӣ огаҳ аст, ки тақдир бар сараи чӣ навишт?*

Хучандӣ фармуда:

*Бархез, Камол, аз сари номус, ки риндон,
Карданд иқомат ба сари кӯи маломат». (6, 6, 250)*

Мисоли чунин матолиб дар хилоли баррасиҳои муаллиф кам нестанд. Аз иқтибосҳои овардашуда ва маҷмӯи матолиби марбут ба мавзӯи ҷаҳонбинии воқеӣ ва мақоми баланди ирфонии Шайх Камоли Хучандӣ равшан мегардад. Муаллифи тафсир тавониста, то Камолро, чунонки бояд, ҳамчун орифи восил, муршиди комил, пешвои покроҳ ва шоире, ки сарчашмаи андешааш аз кавсари маърифати илоҳӣ сероб гардидааст, муаррифӣ намояд.

Шоистаи ёдоварист, ки абёти дар ин баррасиҳо овардашуда, аксар бо нусхаҳои дастхатти девони Камоли Хучандӣ, баҳусус қадимтарини онҳо, ки дар Китобхонаи Остони Қудси Разаӣ таҳти шумораи 529 нигоҳдорӣ мешавад, забти ягона доранд. Байни тафсир ва қисме аз нусхаҳои тасҳеҳёфта дар забти вожаву таъбир, мисраъ ва тақдиму таъхири абёт тафовутҳо ба назар мерасад. Ин навъ мисолҳо дар маҷмӯи бар аҳамияти тафсир дар тасҳеҳу танқеҳи ашъори Камол далолат менамоянд.

Албатта, ин масъала аз мабоҳиси матншиносист ва маҷолу баррасии ҷудоғонаро тақозо дорад.

Баррасиҳо собит месозанд, ки ашъор ва ҷаҳонбинии Камоли Хучандӣ ба муаллифи тафсир хеле таъсиргузор будааст. Ҳамин амр мӯҷиб гардидааст, то ӯ дар мабҳасҳои муҳими тафсири худ аз сурудаҳо ва матолиби алоқаманд ба аҳволи Камол ба касрат баҳра бубарад.

Таҳқиқи ҷамаҷонибаи мавзӯи дар мисоли тафсири бузурги «Рух-ул-баён»-и Исмоил Ҳаққии Бурӯсаӣ, ки бештар аз панҷ ҳазор саҳифаро фаро гирифтааст, аз тавони як нафар ва як мақола берун аст. Шояд чи бисёр нуктаҳои тоза дар маърифати шахсият, абёти арабӣ, намунаҳо аз гуфтор ва насри Камоли Хучандӣ дар сатрҳои ноомӯхтаи ин асар ва дигар осори гаронбаҳо мавҷуд бо-

шанд.

Итминон дорем, ки бо тааммуқи бештар бар ин тафсир ва дигар сарчашмаҳои арабӣ, метавонем аз ин нуктаҳо огоҳӣ пайдо созем. Умедворем, бо таваҷҷуҳи нерӯҳои фикрӣ омӯзиши ин мавзӯ вусъати бештар меёбад ва густураи камолшиносӣ майдони фарохтареро касб менамояд.

Пайнавишт:

1. Донишномаи Куръон ва куръонпажӯҳӣ/Зери назари Б. Хуррамшоҳӣ.-Қ.1.-Техрон:Дӯстон-Ноҳид, 1377.
2. Зирикӣ, Хайриддин. Қомус-ул-аълум.-Қ.1.-Бейрут:Дор ал-Маърифат, 2007.
3. Исмоилпошшо ибни Муҳаммадамин. Эзоҳ-ул-макнун.-Қ.1.-Бейрут:Дор ал-кутуб ал-арабӣя, 2008.
4. Камоли Хучандӣ.Девон/Нусхаи хаттии Остони Қудси Разаӣ, маҳфуз дар шумораи 529.
5. Фаҳриддин Насриддинов. Арзишҳои адабӣ дар тарҷума ва тафсири кӯхани форсӣ-тоҷикӣ.-Хучанд:Ношир, 2012.
6. Ҷомеъ-ут-тафосир – Мавсуъат-ул-қуръонӣя, баҳши «Рух-ул-баён».-Техрон: Ширкати нур, 1390.
7. Шайхобиддинов Саиднуриддин. Ду байти нав аз осори Рӯдакӣ // Рӯдакӣ (Ҳаслномаи адабӣ ва фарҳангии Рӯзании фарҳангии ҶИЭ дар Тоҷикистон). – Душанбе, 2005-2006.

БУНЁДИ МАРДУМИИ ИРФОНИ ШАЙХ КАМОЛИ ХУЧАНДӢ

Аз замони зиндагии Шайх Камоли ХучандӢ шашсад сол сипарӢ шудааст. Дар ин муддат дар низоми илмӢ ва фарҳангии ҷаҳон тағйир ва дигаргунии зиёде ба вучуд омадааст ва қурби осори ҳунарӢ аз санчиши чехраи рӯзгор гузашта ва аз ҳайси арзиш костӢ ёфтааст. Аммо чунин ба назар меояд, ки баъзе аз падидаҳои ҳунарӢ ва маънавӣ фақат дар ақибгоҳи таърих дар мақоми фаромӯшӣ намондаанд, балки шукӯҳ ва шухрати онҳо бо гузашти рӯзгорон болотар ва рафеътар шудааст. Маълум мешавад, ки инсоният дар ҳар асру замоне чизҳое ба вучуд меоварад, ки арзиши номаҳдуд доранд. Шухрате, ки имрӯза шеърӣ Ҳофиз дар ҷаҳон дорад, гумон намеравад, ки дар умри худи шоир дар ин марҳила буда бошад, айна ҳаминро дар бораи шеърӣ Камоли ХучандӢ низ мебинем.

Гуфтанист, ки донишмандони дину мазҳаб ва фарҳангу ҳунар аз замони Камол то ба имрӯз дар сухани ӯ назар кардаанд ва ҳар як мувофиқи мавқеъ ва пиндори фикрии худ дар бораи ҳамин гуна арзиши ҳамагонии шеърӣ Камол изҳори ақида кардаанд. Муҳаққиқ ва ношири девони Шайх Камоли ХучандӢ Эрачи ГулисурхӢ аст, ки чанде аз навиштаҳои донишмандони гузашта ва муосирро дар бораи хосияти шеърӣ Камол дар муқаддимаи китоб овардааст. Ба эътиқоди мо саҳеҳтар аз ҳама навиштаи Абдурраҳмони Ҷомӣ аст ва ин бесабаб нест. Ҷомӣ дар ақида, мазҳаб, самти дониш, дар фарҳангу ҳунар, одоб ва, ҳатто, тариқати сӯфия роҳ ва равиши Камолро дошт ва кучо метавонад аз ботини Камол ва шеъраш аз вай огоҳтар бошад? Афроди дигар ба ин маъно ё дар мақоми Ҷомӣ нестанд ва ё аз дидгоҳи дигар, на аз андарун, ба Камол ва шеърӣ ӯ нигаристаанд. Назар аз берун ё зоҳир ногузир ба ҷуз дарёфти ҳақиқат, диду услуб ва бори худхоҳии муаллифро низ дар замири худ дорад. Ҷомӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» менависад: «Вай бисёр бузург будааст ва иштиғоли вай ба шеърӯ такаллуф дар он сатр ва талбисро буда бошад, балки мешояд, ки барои он буда бошад, ки зоҳир мағлуби ботин нашавад ва аз риояти сурати убудият боз намонад» (3,18).

Абдурраҳмони Ҷомӣ дар «Баҳористон» менависад: «Шайх

Камоли Хучандӣ, раҳимаҳуллоҳу таоло, дар латофати суҳан ва диққати маонӣ бар мартабае аст, ки беш аз он мутасаввир нест, аммо муболага дар он шеъри вайро аз сарҳади саломат берун бурдааст» (3,25).

Бархе аз донишмандоне, ки Гулисурхӣ дар муқаддимаи китоби худ дар зоти шеър овардааст, ба ин қарор аст. Рипка: «Судӣ дарки ашъори ўро бар хилофи Ҳофиз осон намедонад; Хучандӣ ғазалсарое аст латифтабъ ва ба бухури сода ва равон бештар алоқаманд аст». Бертелс: «Дар зери пардаи он суҳанони ошиқонаи Камол шикоят ба иҷбор, маҳрумият аз озодии шахсӣ ва, ҳамчунин, завқи зиндагонӣ ва таалуқи хотир ба ҳамаи мавҷудоти зинда нухуфтааст». Брагинский: «Ў аз ғазалсароёни бузурге аст, ки зимни ашъори худ ба табақоти ҳокима ва рӯҳониён тохтааст» (3,30-31). Дуктур Забеҳуллоҳ Сафо: «Ў дар тасаввуф комилиёр, дар иршод дорои калимаҳои нофиз, дар зухду тақво ба ниҳоят, дар шеъру одоб устод буд» (3,35-36).

Дар Тоҷикистон профессор Шарифҷон Хусайнзода муддати мадиде дар бораи зиндагонӣ ва эҷодиёти Шайх Камоли Хучандӣ пажӯҳиш ва таҳқиқ дошт ва инак андешаи ў роҷеъ ба эҷоди адабии Камол бо ин суҳанон хулоса мешуд: «Камол шоири ишқу муҳаббат аст, ишқу муҳаббат сардафтари эҳсосоти шоир аст. Истеъдод ва завқи шоиронаи ў дар ин боб беҳтар тачаллӣ мекард. Камол орзу ва мароми қалби худро ба забон меоварад ва ба қавли худаш аз ишқ дурҳои нодир месуфт:

Фарҳод ба ҷуз санг намесуфту ман имрӯз,

Дур(р) суфтаам аз ишқ, бубин санъати устод.

Ба назар чунин мерасад, ки камтар шоире монанди вай ишқро дарк ва баён карда бошад. Ў дар ҳар лаҳза ва дар ҳама ҷо бо ҳаёли маъшуқаи саркаш ва нигори нозанине зинда буда ва ба муҳаббати ў нафас гирифтааст. Ин навъ ҷонбозӣ ва фидокорӣ дар роҳи ишқ ва асири ҳусни фиребандаи маъшуқа шудан барои вай ихтиёрӣ набуда, балки фитрӣ ва зотӣ будааст» (1,4-5).

Гулисурхӣ ақидаи худро ба шеъри Камол ба манзалаи «Камол чӣ гуна меандешид? Зиндагӣ ё андешаи сӯфиёнаи ишқ дар осори Камол» чунин матраҳ кардааст: «Камол каломе ҷуз дар пайи ишқ ва зебӣ насурудааст. Ў ҷаҳонро дур аз бадӣ ва ранҷ тарсим мекунад ва ба ростӣ ҳама чизро зебо мебинад ва бар он таъкид мекунад. Ширинӣ ва зебоии зиндагӣ фақат ишқ аст. Шоир ҳаргиз аз ин ишқи фарогир ва андӯҳи он рӯ барнагардонидааст ва дуруст монанди Ҳофизӣ Шерозӣ аз нуқтаҳои гом бармедорад, ки

наметавон гуфт ишқи ӯ ҳақиқӣ ё маҷозӣ аст. Гурӯҳе бо така бар андешаҳои сӯфиёнаи он даврон эътиқоддоранд, ки дар ашъори Камол ишқ баёнкунандаи андешаҳои орифонаи ӯст ва роҳест дар сӯфигарӣ. Гурӯҳи дигар, баҳусус, пажӯҳишгарон ва донишмандони ҳафтод соли охир, ҳамаи он ишқро ба ғамзаи чашм ва абрӯе вобаста медонанд ва онҳо, ки хостанд ин ду бардоштро ошғӣ диҳанд, эътиқоддоранд, ки сухани Камол аз ин ишқ ба зоҳир ҳадафаш фақат ботин будааст, ки нависанда пажӯҳишгари он нест ва меафзояд, Камоли Хучандӣ дар ғазалиёти худ ҷо ба ҷо тасреҳ мекунад, ки ошиқи зебоӣ аст, яъне аз зебоӣ лаззат мебурда ва онро ламс мекардааст, ки халқи ҷаҳон яксара ниҳоли Худоянд:

Камол ошиқу ринд аст ҳолиё зи азал,

Зиҳӣ саодат, агар то абад чунин бошад (1,56).

...Воқеъ он аст, ки ӯ ҳар чӣ дар дилаш мавҷ мезада, месурудааст. Шеъри ӯ аз таҳи дил суруда шуда ва ба ҳамин чиҳат дар буни ҷони хонанда ҷо мегирад. Каломаш саҳт самимӣ аст ва дар ин печидагӣ равон ва ҳамзабон бо дили ҳар инсон аст. Ба ҳамин чиҳат на фақат доноён ва аҳли ирфон, балки ҳар инсоне метавонад ниёзи худро дар ғазалиёти Камол ҷустуҷӯ кунад. Гӯё истеъдод ва завқи ӯ дар ҳолу ҳавои ишқ мешукуфад ва дар ҳамин ҳолу ҳавост, ки зеботарин ашъори забони форсиро, ки гоҳ-гоҳ бар каломи гӯяндагони бузурги сарзамини порсӣ паҳлӯ мезанад, сурудааст... Шояд камтар шоире чун Камол ишқро инчунин дар буни ҷонаш дарк карда ва ба ин содагӣ баён карда бошад (1,58). Ба ростӣ наметавон гуфт, ки он ишқе, ки Камол дар ҳар ғазал борҳо ба он ишора мекунад, ба инсон аст ё Худои инсон ва ё ҳар дуи онҳо ва ё яке аз онҳо.... Ӯ низ чун Ҳофиз дар ғазалиёти худ масоили ошиқонаро бо зовияҳои бас орифона матраҳ мекунад ва бо ҳам меомезад, ки посухи суоли нахустини моро ба ишқол ва ғайри мумкин мекашонад ва шояд ҳамин шеваи шоирона ва орифона аст, ки бартарию зебоии шеърии Камолро дар худ дорад (1,60).

Бо гуфтаҳои ин донишмандон ва касоне ҳам, ки дар ин ҷо номашон зикр нашуд, метавонем сифоти умдаи шеъри Камолро мушаххас кунем. Сухани Абдурраҳмони Ҷомӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» возеи ҳолоти равони Камол аст, ки шеър аз сӯе сатру талбис ва аз сӯи дигар зоҳири ботин аст. Ҳар дуи ин матлаб наздикӣ ба як маъно дорад. Монанди он ки гуфта бошем дар бораи зоҳири ботин ё ботини зоҳир. Сухани Ҷомӣ саҳт тасдиқӣ ҳам нест ва дарвозаи такмили ин андешаро барои дигарон намебандад. Сухани

Ҷомӣ дар «Баҳористон», аз мавқеи фунуни адабӣ зоҳир шуда ва ду чихати шеърӣ Камолро латофати сухан ва диққати маонӣ, ки аз хасоиси услубӣ аст, ба мушоҳида мегирад. Бертелс ва Брагинский дар шеърӣ Камол маъноӣ иҷтимоӣе чустаанд. Рипка ба табъ ва ҳунари шоир ишора карда ва Забехуллоҳ Сафо кулли авсофи мазҳабӣ ва ҳунарии Камолро зикр мекунад.

Назарияи дигаре, ки метавонад аз дигарон чудо ва мушаххас бошад, ақидаи Шарифҷон Ҳусайнзода ва Гулисурхӣ аст. Онҳо каломи Камолро «чӯз дар пайи ишқ ва зебӣ» надидаанд, ки ҳам маъноӣ воқеъгарӣ дорад ва ҳам мазҳабӣ ирфонӣ. Самимият ва ҳусни шеърӣ Камол низ дар забони дил буданаш аст. Албатта, баъди ин суханон суоле пеш меояд, ки ин ишқи ҳамагир ва ин зебоӣ дилпазир чист ва аз кучост, ки боз ҳам моро ба асли маъноӣ шеърӣ Камол равона мекунад? Фикр мекунем, ки шеърӣ Камол аз лиҳози замонӣ ҳанӯз таҳқиқ нашудааст. Ин таҳқиқ бояд дар забони мафҳум, ишколи ҳунарию маънавӣ ва воқеии шеърӣ шоир анҷом шавад.

Ин ки Абдурраҳмони Ҷомӣ дар шеърӣ Камол нисбати зоҳир ва ботин мебинад, моро ба ин андеша фурӯ мебарад, ки Камол худ чӣ касе буд ва сухани ӯ чӣ чиз аст. Ба ин суол метавон ҷавоби содае дод: Камоли Ҳучандӣ соҳиби завқ, хассосият, маънавият ва фикри сареҳи форсии мусалмонӣ, мазҳабӣ ва ирфонӣ буд. Вақте Абдурраҳмони Ҷомӣ мегӯяд: «Зоҳир мағлуби ботин шавад» шакли ҳамин андеша ба тарзи суханаш аст, ки сифати хос ва ом дорад: Хос ба маъноӣ сухани хос ё маонии хоси шоир. Ом барои он, ки ба ҳамаи равандагони роҳи муштараки мазҳабӣ ирфонӣ (сӯфигарӣ) чодаи ягона ва тақсимшаванда аст: Роҳе аст, ки Атор, Шайх Саъдӣ, Чалолиддини Румӣ Фахриддини Ироқӣ, Хусрави Деҳлавию Ҳасани Деҳлавӣ ба он рафтаанд ва Камол низ меравад. Аз ин ҷост, ки ӯ дар маъноӣ сухани дигарон рафтавро ба худ ор намедонад, аз «дуздӣ Ҳасан» намеҳаросад. Ваҳдати фикрию мазҳабӣ, ваҳдонияти офариниш ва вучуди ӯро ба ганҷи хонақоҳ мебарад, то ин ки ваҳдати вучудро ифшо ва изҳор карда бошад.

Бино бар ин орияте, ки аз гӯшаи хотири як ҳамзамони мо дар бораи ҳузури андешаи Саъдӣ ё тарзи сухани ҳусн дар шеърӣ Камол меравад, барои ӯ вучуд надорад. Ӯ ба он роҳе меравад, ки рафтаанд ва мераваду медонад. Агар имрӯз мо чунин назарияи муҳолифе дорем, пас он роҳро намебинем ва ё роҳи фикру маънавиётмон дигар аст, чӣ ҷои нуқси худро нақизаи салаф дидан. Камол бо он ҳунаре, ки дирӯз эътироф шуда ва имрӯз тасдиқ ме-

гардад, метавонист дар шеър ва хунари шахси комилан дигаре бошад, магар ин ки рӯ ба худхоҳӣ ва хунарнамоӣ, монанди айёми ҷавонии, масалан Хоқонӣ оварда бошад. Роҳи дуруст, ин аст, ки Камолро ҷунонки ҳаст, бишносем.

Ба шахсияти яке аз намояндагони тамаддун ва фарҳанги исломии эронӣ бояд аз ду ҷониб бингарем, шахсияти таърихӣ динию мазҳабӣ ва намояндаи шеърӯ адаби забони форсӣ. Вале ҷониби аввалиро ба сабаби ноқофӣ будани ахбори мавҷуд аз дариҷаи дувум, яъне шеърҳои сурудашуда, метавон мушаххас кард. Донишмандоне, ки назар дар сухани Камол кардаанд, ба ду ҷиҳати он эътибор додаанд, ки ба зехну завқи бинанда ва пажӯҳанда мерасад: Яке мафкура ва маънавиёте, ки ҳолати равонӣ ва қалбии шоирро фаро гирифтаву тасхир кардааст, дувум, хунари суҳанварии ӯ. Бояд бигӯем, ки муҳимтарин падидае, ки Камолро ҳамчун шахсияти маънавӣ ва фарҳангӣ нишон медиҳад, аз васл ва пайванди ин ду ба вучуд меояд ва ӯро ба зехни орифи фалсафӣ ва омӣ, соҳиби завқи сухани форсӣ баробар месозад ва наздик мегардонад. Ирфони мардумии шеъри Шайх Камоли Хучандӣ дар ҳамин нукта аст. Аз ин рӯ, шояд мушкилтарин ҷодаи дарёфти сеҳри сухан ва қудрати шеъри Камол ва на фақат Камол, балки Аттору Мавлавӣ, Шайх Саъдию Хоҷа Ҳофиз акрони маънавии онҳо дар ҳамин бошад. Масъалаи муҳими баҳси таҳқиқи адабӣ дар ин аст, ки ба кадом васила зехнияти фалсафӣ ва завқу ҳолати ирфонӣ ба шакли хунари меояд, ки ҳам лоиқи фаҳм ва диroyати он аст ва ҳам дархури завқу кайфияти ин? Ҳар дуи инҳо моро ба сарчашмаҳои аввалии шеъри мазҳабӣ ва ирфонӣ-фалсафӣ мебарад, то дар маъно ва дар шакли сухани шеъри сӯфия талош карда бошем. Агар таҳлили шеъри гиноӣ (лирикӣ) дар нисбати таълифи ҳамосӣ умуман мушкилтар бошад, баррасии шеъри сӯфиёна ва ирфонии форсӣ аз он ҳам саҳт ва сангинтар аст. Зехну фаросати мӯшикофона даркор, ки аз қасидаи «Шикояти пирӣ»-и Рӯдакӣ ва вазъи хотиру назари хоси мардумии ӯ берун оварда шавад, ба шарт ин, ки мо мавзӯгарои тангназар набошем. Чӣ ҷои сухан аз мушкилии ҷиддии маъно ва шакли шеъри шоире чун Камол аст, ки шояд «зоҳир мағлуби ботин нашавад». Дар диду сабк тасаввуру андеша ё рӯи мавқеи мазҳаби исломӣ ва фалсафаи ирфонии муаллиф ва ё хунари суҳанварии шоири ориф қарор дорад ва ҳол он ки сухан бояд дар бораи як чиз бошад:

Фалсафаи маънавии каломи манзуми Шайх Камоли Хучандӣ.
Аз мутолиаи девони Камоли Хучандӣ метавон ба хулосае даст

ёфт, ки он ғазале нест, ки имкони таъвили маънои ирфонӣ надошта бошад ва ҳол он ки, масалан, девони Хоҷа Ҳофиз аз ғазали сирф дар маънои дунявӣ гуфта ҳолӣ нест. Аз ҷумлаи ҳаштсаду ҳабдах ғазали асила Камол, ки дар чопи Эраҷи Гулисурхӣ омадааст, фақат дар ду ғазал боре маънои ирфонӣ ва мазҳабие ошкоро нест, ки яке ин аст:

*Бод гулбез шуду бар сари гул жола чакид,
Об дар ҷӯву зи пиромуни ҷӯ сабза дамид.
Гул зи рух пардаву нарғис ба чаман чашим кушод,
Сарви шамшод қаду мурғи чаман нола кашид.
Хуррам он дил, ки баҳорон паи тартиби димоғ,
Бонги мурғи чаману бӯи гули тоза шунид.
Бод сӯи чаман омад, ки диҳад мужда, ки боз
Гул ба бустону ба гул меваи мақсуд расид.
Ҳар кӣ дид он қаду ораз, зи чаман оҳзанон
Аввал аз ҷону сар, он гаҳ зи гулу сарв бурид.
Бо ту гул дафтари худ хост, ки гирад ба ҳисоб,
Богбон он варақу бод ба гул дарпечид.
Умр ҷун даври гул аз боди ҳаво рафту Камол,
Доман аз ёру ба доман гули мақсуд начид (3,414).*

Ду байт аз ғазали дигаре, низ оварда мешавад, ки дар поён боз ишора ба маънои ирфонӣ мекунад. Вале дар оғоз даъвои хоси одамӣ дорад:

*Боз гул доман ба дасти ошиқони худ ниҳод,
Гунча лаб бикшуду булбулро ба бог овоз дод.
Абр дурҳои Адан пеши гулу савсан ниҳод,
Бод дарҳои чаман ба рӯи гулбӯён кушод (3,419).*

Чӣ маъние дорад вақте ки шоир дар ҳаштсаду ҳабдах ғазал сухан аз зӯҳду мазҳаб ва маслаки худ мегӯяд дар ин қазия, албатта, иҷобате намебуд, агар мо ба зиндагии инсонӣ аз таҷрибаи худ ва дигарон рӯ намеовардем. Дарвоқеъ, рӯзгори одамӣ маҷмӯаи бешу камӣ аст. Гирем, ки фарде аз ҳамаи заруриёти дунявӣ бениёз бошад, боз ҳам дар вай сахтиҳои табиӣ, аз қабилӣ марғи дӯстону наздикон дар лобалои рӯзгор ноилоҷ пеш меоянд. Касе, ки сухан бар сухан зам кардааст, ки лобуд(д) дар ниёзҳои сахти худ ба он муроҷиат мекунад. Вақте ба ин амри табиӣ дар шеъри Камол эътиборе намебинем, албатта гузашта аз абёту ишороти маъдуде, ки дар таркиби ғазалиёту баъзе аз қитъаот омадааст, моро дар сари ин маъно ба андеша кардан водор месозад. Ин гуна шахсе кори ин ҷаҳонро ба аслу сабабе вобаста медонад, ки дар дасти иродаи ӯ нест.

Чӣ ҳоҷат аст дар ин ҳол аз шукр ва шикоятӣ рӯзгор сухан гуфтан? Пас, Шайх дар рӯҳонияту маънавияти худ чунон устувор аст, ки дар лаҳзаҳои андеша ӯ аз он берун рафтан наметавонад. Вай ҳамин рӯҳоният аст, ки маънавиёти худро дар қолаби андешаи зоҳирӣ мерезад. Бо вучуди ин, эҷоди ғазал барои ӯ завқе холис ва илҳоме танҳои беният ҳам набудааст. Агар чунин мебуд, ба қарори маълум, ӯро намешуд, ки шоир гуфта бошем. Ҳамин ки Камол дар ҳамаи хуруфи таҳачҷӣ ғазал гуфта, далолат бар он мекунад, ки аксари ғазалҳо бо нияту даъвие дар ҳамин маънои арзи ҳол гуфта шудаанд. Далели дигар ин аст, ки вақте шоир дар ҷавоб ё равияи шеъри дигаре сухан мегӯяд, ноилоҷ дар баробари маъно аз пайи шакли гуфтори ӯ ҳам рафтааст. Ба илова, дар кулли ғазалиёти шоир қофияҳои нодир ва тоза ба қор рафтаанд, ки бозгӯи саъю пӯяндагии гӯянда доранд. Коргоҳи хунарии шоири ғазалсаро ҳанӯз хуб омӯхта нашудааст, аммо Шамси Қайси Розӣ дар китоби «ал-Муъҷам фӣ маъойири ашъори-л-Аҷам» тартиби иншои қасидаро батафсил кушудааст (2,414-453). Дар қорбурди вазну қофия ва санъату таҳрири сухан миёни ғазал ва қасида тафовути зиёд нест ва аз ин қиёс эҷоди ғазал барои Камол шугли хунари аст, ки ба ҳар ҳол аз андешаю фикри маънавӣ мерӯяд. Масалан, дар ғазали ҳафсаду якуми девони чопи Гулисурхӣ вожаи «гунаҳ» радиф шудааст, вале дар таркиби қофия ва барои як ғазали таркибӣ бо иштироки «гуна» сохтан, қори шоире хунарманд бувад ва гумон намеравад, ки ҳамаи онҳо филбадоҳа аз рӯи шавқи гӯянда ба ваҷд омада бошанд. Ба ин ғазал таваҷҷуҳ кунед:

*Эй дили реши ман аз ҷаври ту гамгингуна,
 Лабат аз хурдани хунам шуда рангингуна.
 Баски бар хоки раҳ андохта, бишкаста дилам,
 Чун сари зулфи худам сохта рангингуна.
 Ҳамчу булбул ману бедорию сад гуна хурӯш,
 То ки бошад гули рухсори ту бо ин гуна.
 Нарасад қанд ба ширинии лабҳои ту, лек
 Ба даҳонат чу расида, шуда ширингуна.
 Сурхрӯй бувадат пеши муҳиббон ҳама вақт,
 То ба хун ранг диҳӣ ашки маро з-ин гуна.
 Бар варақ рехт магар сурхии ашки ту, Камол,
 Ки суханҳост ба девони ту чандин гуна.
 Гарчи ҳам риндаму ҳам дурдкашам, шукри Худо,
 Ки наям боре аз ин зоҳиди худбингуна (4,867).*

Инак, дар шеъри Камол асари завқ ва ҳунари шоирӣ ниҳон нест, вале сухани ӯ, гарчи гоҳе ба назар менамояд, ки дар ҳунар ба тақаллуфу тасаннуъ рафтааст, барои чунин тасдиқе худи Шайх имкони далел ҷустан намедихад. Маънавиёти шеъри Камол сириштию зотӣ аст ва имкон намедихад, ки суханаш аз бори табъ канда ва сабуку хасӣ шуда бошад. Шеъри Камол матбӯи маънавӣ аст, на завқию ҳавасӣ ва ишораи Рипка ба гуфтаи Судӣ, ки сухани Камол аз гуфтаи Ҳофиз барои дарёфти хотир сангинтар аст, ба ақидаи банда, комилан ҳақ аст ва иддаои баъзе аз аҳли адаб ба содагии шеъри Камол маҳзи ҳақиқат нест ва то ҷое натиҷаи зоҳирбинӣ мекунад. Худи Камол борҳо ба «калид дар ганчи ҳаким» будани шеъраш ишора ва аз табъ зодани суханаширо таъкид кардааст. Масалан, дар ин байт:

*Табъи ман ҳар чӣ созад ба сари хони сухан,
Қисмати туст, агар неку агар бад созад.*

Дигар:

*Табъи ту, Камол, кимиёест,
К-аз вай сухани ту ҳамчу зар шуд.*

Дигар:

*Камол, фаҳми сухан нест дар гадотабъон,
Сухан дур асту тааллуқ ба гӯши шаҳ дорад.*

Ба ин тариқ, шеър Камоли ҳунар, сухани аз табъ рӯида ва аз завқу тафаккури фалсафии маънавӣ (мазҳабӣ-ирфонӣ) бузургу баргузида шудааст. Пеш аз ҳама, рӯҳонияте, ки дар фалсафаи маънавии ирфонӣ омадааст ва завқи сухане, ки дар дарёфти зоҳир намоён шудааст, худ ба худ дар ин ҷо ду чизи аз ҳам чудо шудааст: Фалсафаи ҳунари ва нақши ҳунари. Чизе, ки ин ду ро ба ҳам мепайвандад ва тамос медиҳад, худи шоир аст, ки соҳиби маънавиёти ҳосе дар заминаи диди рӯҳонию фалсафӣ аст. Агар мо ҳамин инсонро дарёфта бошем, ба кунҳи мардумӣ ва чавҳари рӯҳонӣ ва мо буъда-т-табиии шахсият ва андешаи Камоли Хучандӣ расидаем. Дар калисоҳои аҳли масеҳии Аврупо симои муқаддасоти ин мазҳаб дар камоли ҳунар нақш гардида ва дар мучассамасозихо низ ҳол ҳамин аст. Донишу завқи тарбиятдида лозим аст, ки дар маънавиёти нукуши мазбури касе фуру рафта бошад. Дар ислом ин амалҳо набуд, ҷои онро асосан шеъру сухан гирифтааст. Аз ин тасвири рӯҳонӣ дар нақши инсонӣ, хориҷ кардани маънавияти фалсафию ҳунари лозим аст.

Аммо ин худие, ки исми Камолро дорад ё ҳолати ҳиссию завқӣ аст, ки аз пайванди зоҳир, аз роҳи хоҳишҳо ё ба истилоҳи

фалсафии қувватҳо даст мекашад ва фақат шавқ мемонад, ки бар боли мурғи зоҳир айниятҳо ба чашму гӯши мо мерасад. Чун ин шавқ падидаи чавҳари мардумӣ аст, намоёнгари тинат ва дар айни ҳол василаи пайванди шахсияти маънавии шоир бо мардум ҳам ўст. Аз ин рӯ, шеър пару боли шавқи шоир аст. Аммо ин иштиёқ майли маҳзи зоҳир нест. Кори чунон содае нест, ки аз айният шоир қолаби мармузи назарро ба вучуд оварда бошад, балки ҳолати дилу чон ба дидаи зоҳирбинӣ пинҳон бар боли рангини воқеа чунон мепайвандад, ки шумо ҳар дуру ба ҳам меёбед ва гурези рӯҳоният ба айният ва баръакс ё ҳамбастагии ҳақиқии ин ду мабдаи вучуди инсониро ба вучуд оварад. Ва гармию нармии кайфияте, ки дар тану равон маҳсус мешавад, ба чизе ҷуз ба пайванди наздиктарин касе, ки маъшуқа аст, қобили қиёс нест:

*Эй зи сад гулбарг нозуктар танат,
 Бар ту ларзонтар гул аз пирохонат.
 Аз сабо чандон нашуд бӯи ту фош,
 Пираҳан кард ин хато дар гарданат.
 Хоки поят ҳаққи мулки дидаҳост,
 Чанд нӯшад ҳаққи мардум доманат.
 Хирмани мушк аст зулфат гирди моҳ,
 Холи мушкин донае аз хирманат.
 Хат чӣ ҳоҷат ҳуҷҷати ҳусни туро,
 Рӯйи чун маҳ бас далели равшанат.
 Чон ба тан меояду дил меравад,
 Аз хиромон омадан в-аз рафтнанат.
 Ақду дил мехост чашмат аз Камол,
 Ҳар ду бурдӣ чист дигар бо манат (3,234).*

Албатта, ҳолати завқи Камол мабнӣ бар оро ва назариёти фалсафӣ – ирфонӣ аст. Дар мавриде, ки Шайх аз мавқеи назари андешаи ирфонӣ суҳбат мекунад, он гоҳ андешаи фалсафӣ фикри мустақиме аст, ки саҳт пойбанди шахс ё бозгӯи ҳолати хосе нест. Умумияти қонунишудаи назарӣ, гарчи бар забони касе меравад, боз ҳам бозгӯи шахсияти ўст, вале на мушаххасоти фардияш. Ба ин маъно, Камол муаллими фалсафаи ирфонӣ нест. Ў худ дар ин фалсафа дар рӯҳонияти маънавӣ ва андешаи воқеӣ аст.

*Зи шавқи рӯи ту завқест дар ҳадиси Камол,
 Чу андалеб, ки аз шавқи гул хушилҳон аст (3,243).*

Дар байти поёнӣ ақидаи ирфонӣ – убудият ёфтани дили ориф баён шудааст, ки он ҳам пайванди бевоситаи андешаронӣ надошта ва дар қолаби ҳунарии суҳан омадааст:

*Дил чарогест, ки нур аз рухи дилбар гирад,
В-ар бимирад ба гамаш зиндагӣ аз сар гирад (3,467).*

Ин ду рукни шеъри Камол – рӯҳоният ва зоҳир сабаби он шудааст, ки кулли ғазалиёти ӯро ба се даста тақсим кунем:

1. Он ки сухан дар ҳоли гӯянда ба манзури ёр аст;
2. Санъати зоҳир;
3. Камтар ашъоре, ки дар вазъи холиси шоир бошад.

Барои намуна, ғазале аз ин се даста меоварем.

Дар навъи аввал:

*Дил нисори зулфи ҷонон кард ҷони хеиштан,
Ҷон диҳад мурғ аз барои ошёнӣ хеиштан.
Қумриш нолон, ки ошиқ буд бар болои сарв,
Дар сари ӯ кард охир хонумони хеиштан.
Ҳамчу шамъ аз ангубин комам зи ширинӣ бисӯхт,
То гирифтам номи он лаб бар забони хеиштан.
Аз лабат кардам сухан, бигзор то номат барам,
Чун ба оби зиндагӣ шустам даҳони хеиштан.
Дарди сар овардаам бар дар, бимолаш зери по,
Дафъ кун дарди саре аз остони хеиштан.
Гар надорӣ бовар аз бемориш ин нотавон,
Худ бубин инак ба чаими нотавони хеиштан.
Меҳурад хуни чигар бе тавба ҷони ту, Камол,
Меҳурад савганд, бовар кун, ба ҷони хеиштан (3,519).*

Дар навъи дувум:

*Ин чӣ сарву қаду ин чӣ рафтор аст,
Ин чӣ ширин лаб, ин чӣ гуфтор аст?!*
*Ин чӣ хол, ин чӣ орази зебост,
Ин чӣ хат, ин чӣ ҳусни рухсор аст?!*
*Ин чӣ мӯй аст в-ин чӣ зулфи дароз,
Ин чӣ дилбанду ин чӣ дилдор аст?!*
*Ин чӣ ҳамдам чӣ ҳамнишин, чӣ қарин,
Ин чӣ мӯнис, чӣ ҷони гамхор аст?!*
*Ин чӣ чашиш аст в-ин чӣ лаб, чӣ шакар,
Ин чӣ доруву ин чӣ бемор аст?!*
*Ин чӣ турра аст в-ин чӣ шаб, чӣ каманд,
Ин чӣ дилдор в-ин чӣ таррор аст?!*
*Ин чӣ ҳусн аст в-ин ҷамолу Камол,
Ин чӣ хуш булбул, ин чӣ гуфтор аст?! (3,226).*

Навъи савум:

Хоҷа чаро нишастай, хез, ки рафт корвон,

*Бор бибанду шав ту ҳам дар пайи корвон равон.
 Қасри амал чӣ мекунӣ равзани дилкушо, бубин,
 Кулбаи фақр хуштар аз шоҳнишини хусравон.
 Рехт баҳори зиндагӣ барги вучуду беҳабар,
 Бар сари гул чу нарғисӣ, масти шароби аргувон.
 Нафс, ки қўҳ барканад, марди Худо биафканад,
 Панҷаи шер бишканад, зӯри ҳазор паҳлавон.
 Рӯза гирифта порсо, вирд чӣ хонаду дуо,
 Гурсунаи серӯзаро бар сари хон бигӯ, бихон.
 Пир ҳарис бошаду ҳаст зи ҳирс пирият,
 Он ки ба ҷаннат ойиву боз шавӣ зи сар ҷавон.
 Чист, Камол, ҷаннати адн, ки нагзарад аз ӯ?
 Аз ҳама метавон гузашт, аз дари ӯ наметавон (3,810).*

Навъи савум, ки дар ғазали охир вучуд дорад, майли Камолро ба зуҳду тақво намоиш медиҳад, гарчи ин навъи ғазал дар шеърӣ ӯ зиёд нест, онҳо наметавонанд сарфи назар кунанд. Сӯфигарӣ аз зоҳидӣ чудо нест ва ҳар кӣ ба сӯи тасаввуф ва ирфон меравад, ногузир абадан тақво меварзад. Аз ин ҷост, ки Камол мегӯяд:

*Камол аз Каъба рафтӣ бар дари ёр,
 Ҳазорат офарин, мардона рафтӣ (3,783).*

Ин, ки Камол аз Каъба ба дари ёр рафта, ба ҳамон маънои аз зуҳд ба тасаввуф рафтагӣ аст.

Низоми зиндагии гӯшанишинӣ, риёзат ва дигар аъмол аз авсофи зоҳидона аст ва вақте ки Камол дар шеър сирфан аз ҳоли худ сухан мегӯяд, ӯ марди зоҳид аст. Чун ин гуна ашъор дар девони Камол зиёд нестанд, ўро шоири зоҳид хондан дуруст намеояд. Аъмоли зоҳидона дар дидаи аҳли тасаввуф гароиш ба ду ҷиҳат аст: яке зоҳид дар роҳи Ҳақ – намоиши худхоӣ аст, гарчи дар зоҳир даст кашидан аз ҳавову ҳавасро талқин мекунад ва, лизо, тарафи дувум, ки назари сӯфиёни хушоянд нест, риёӣ будани зоҳидӣ дар нисбати ирфон аст. Шайх Камол барои ҳамин зуҳдварзӣ дар шеъраш надорад ва, бегумон, дар рӯзгораш низ надоштааст. Инро ҳам бигӯем, ки риояти русуми шаръӣ барои аҳли ислом фарз ва суннат аст ва дар риёзат ва мушкилоте, ки муслим дар риояти онҳо мекашад, аввал гирифтории зуҳдия аст, вале танҳо оғоз ва, аз ин рӯ, зуҳди ибтидоии Камол ҳамчун эҳсоси динӣ барои ҳар мусалмонне ошноост ва чунин ашъоре наметавонанд дар рӯҳ ва равони ӯ таъсир надошта бошад.

Навъи дувум, ғазалҳое аст, ки дар онҳо ба таъбири маълум аз гулу лола ва васфи чаман сухан меравад ва инҳо дар шеъри Ка-

мол хеле зиёданд. Аз ҳамин ҷост, ки Камолро шоири бинои зоҳир барои ниҳон сохтани ботин ё сарояндаи ҳусну зебоӣ шинохтаанд. Чаро Камол ба ин тарз ва тариқ сухан мегӯяд? Албатта ин амр, ки Камол сарояндаи ҳусн ва зебоӣ чун як каси соҳибзавқ барои аз ниёзҳои дигари зиндагӣ ба зудӣ аз майдони мулоҳиза бояд дур афканда шавад, зеро ҷунонки дар боло гуфтем, Камол кам дорад сухане, ки дар он маъноӣ ирфонӣ ва мазҳабӣ набошад. Пас, барои Камол тасвири ҳусн ва зебоӣ воситае аст барои ибрази он чи шоир дар ниҳонхонаи қалбу равони худ дорад. Дар пирохани ҳунари ё ҳусну зебоии зоҳир намудор сохтани рӯхоният ва маънавият, балки ҳатто андешаҳои мазҳабӣ ва саҳт фалсафӣ ҳам дар адабиёти забони форсӣ хеле пеш аз Шайх Камол шурӯъ шуда буд ва ӯ яке аз аҳли ин қорвони бузурги маънавӣ ва фарҳангӣ аст. Оғози ин роҳ дар таронаҳои Бобо Тоҳир, рубоиёти Абӯсаид Абулхайр ё мансуба ӯ дар наср дар китоби «Кашф-ул-махҷуб»-и Ҳуҷвирӣ Ғазнавӣ ва муноҷоту расоили Абдуллоҳи Ансорӣ ба ҷашм меҳӯрад. Шояд бузургтарин қасе, ки фикру завқ ва умури ҳисси илмию ирфонӣ пирохани тасвири зоҳир пӯшонад, Шайх Аттор буд. Шайх Саъдӣ, Ҳасани Деҳлавӣ ва, аз ҷумла, Камол ҳам ба ин наҳл он қадар шираи завқу фикрати мардумию ирфонӣ рехтаанд, ки пӯсту тани ӯро аз шарбату обу танаш ҷудо дидан имкон надорад. Дар ин ҷо аз дидгоҳи ҳунар, одоб ва рӯхонияту маънавият, фикри илмӣ ва завқу ормонӣ, ки ин дуру ба ҳам мепайвандад, он қадар ин масоил пеш меояд, ки ба мақоли тоҷикӣ «То бисе гуфтанд».

Аз тарафи дидани масъала, яъне тасвири сухане агар ҳамин гуна таркиб сохтан мумкин бошад, шурӯъ мекунем. Ин тариқа сухан дар диди зоҳир бисёр сода, равону дилпазир аст. Вақте сухани Ҳуҷвирӣ дар «Кашф-ул-махҷуб» ё Шайх Атторро дар «Тазкират-ул-авлиё» ва ё таронаҳои Бобо Тоҳир, Бобо Афзал ва дигаронро мутолиа мекунед, гумон мебаред, ки дар ин бор сабки гӯянда шираи ҷони худро даромехта аст. Ноилоҷ бояд бипурсем, ки ин эъҷози хос(с) аз кучост? Гоҳе гуфтаанд, ки намояндагони ин равия аҳли мазҳаб ва тариқат буданд ва ин тарз сухани равону содари пазируфтанд, то ба фаҳму дарёфти мардум наздик бошанд. Шояд ин матлаб ба таври нашинохта дар ибдои ин сабки сухан манзур будааст, лекин ба ақидаи банди сабаби аслии нест. Содагӣ ният шуда аз андешаи кӯтоҳу сода бармеояд ва ҳол он ки андешаи орифонро содаи омиёна гуфтан барои бинандаи ноогоҳ мумкин аст ва басеро шигифтии масъала дар ин аст, ки мазҳабӣни

соҳибандешаи фалсафӣ, ки орифон аз он ҷумлаанд, бояд забони форсии саҳт печида ва душворфаҳмо медонистанд ва баръакс. Қасидасароён, ки дар шеъри мадҳӣ ҳадафи дунявӣ доштанд ва бевосита ё бавосита суханашон ба шунаванда илқо мешуд, бояд сухани роҳатеро ба самъ ва зеҳн мерасонданд. Ин ҳам, ончунонки интизор мерафт, нест. Дар ҳақиқат, дар ин чаман фикр мекунад «ҷои гул хору ҷои хор гул рӯидааст». Албатта, дар сари ин қазия ҳам фикру таҳқиқи зиёд лозим аст.

Дарвоқеъ, зоҳири ҳар чизе хабарнигори андарун ва ботини ўст. Дар сухани орифон ҳам зоҳири зебои мунаввар бозгӯи вазъи ҳоли дарун аст. Маърифат дар ирфон аз роҳи завқ аст, вале на дар мазоки ҳастӣ, балки дар ботин, то ҳадде ки пайванди риштаи ҳиссӣ ва мадраки ҳастӣ бо мӯй ва аз он ҳам бориқтар бошад. Дар акси ҳол чӣ тавр ба чавҳари аслий расидан мумкин аст, дар сурате ки ин чавҳари рӯҳонӣ ва пайваста бо рӯҳоният, ки маънии таҷридӣ дорад, бо васоили завқию шавқӣ дар вазъи олии маънавӣ ба ҳусул мепайвандад ва ин ҳол ё дарёфтро ваҳдати вучуд гуфтаанд. Хуб, кучост он равзанае, ки ба тасвири зебоиҳои ҳастӣ мебарад? Аз завқу шавқӣ орифона ба дарёфти ин масъала аз ду ҷониб рафтан мумкин аст, ё аз сӯи вазъи ориф ба зоҳир ё баръакс аз зоҳир ба ботин. Аз тарафи зоҳир биравем нақши воқеӣ, саносъ ва дар дақиқи гуфтор санъати ҳосе, маъноӣ ҳосе, аз ҷумла дар Камоли Хучандӣ хонда мешавад. Дар адабиёти бадеӣ ё ҳунари воситаи ибрази назар шавқӣ аст ва бурҳонию тасдиқӣ нест. Фикри бурҳонию мантиқӣ бар дӯши мафҳумҳост. Завқу шавқ ва ҳассосият ҳамон воситаро мечӯяд, ки намоиши маҳсус аст. Шӯру шавқӣ орифона, агар монанди сухани Ҷалолиддин омехтаи андешаҳои фалсафӣ бошад ҳам, яке роҳи намоиш ё ба зухур омадан дорад: Дар пардаи навои ранг ва айниятҳои дигари ҳастӣ рехтан. Мабадаи шууру шавқӣ орифона ҳамон ҳаяҷоноти қалбии мардумӣ аст: Шавқ, дидору фиروق, муҳаббат, хушӣ, сӯзу нотавонӣ, ҳусну зебоӣ, қаҳру ситеза ва ғайра, ки агар касе ҳавсала дошта бошад, бишморад, ҳамагӣ аз зоти инсон дур нестанд. Барои ҳамин, ҳар кӣ дар ғазали Камол менигарад, аз омӣ ва доно чизи мувофиқе ба ҳоли худ меёбад. Аммо рӯҳоният ва шавқӣ ирфонӣ ин завқу шавқӣ муқаррарии одамиро аз хоҳишҳои ночиз, аз тангназарию тамаъву риё ва дигар олудагӣҳои худхоҳона бармедорад. Бино бар ин, вай дар зоҳир хусни холис аст ва дар ботин завқу шавқӣ беолоиш. Агар рӯи андешаи орифона ин маъноро биёварем, тасвир дар шеъри Камол монанди нури офтоб аст, ки гармӣ ва рӯшаниаш эҳсос ме-

шавад, вале мабдаъ, ки рӯхонияти маъност, дидан надорад.

Гуфтем, ки завқу шавқ аз авсофи инсонӣ аст, ки дар муомилоти мардумӣ дар тӯли таърихи қадиме тарбият шудаанд. Муносибат ба фарзанд ё ишқи духтаре фақат мабнӣ бар сифоти ҷисмонии инсон нест. Шӯру шавқи ирфонӣ дар навбати аввал аз рӯхонияти динӣ аст, ки рӯхоният ва маънавиятро меафзояд ва фалсафааш ҷаҳони маънавии ба худ хоси худро дорад ва ҳамин шӯру шавқи махсуси орифона, ки маҷмӯаи тозае аст аз ҳисоли ботини инсонӣ дар қолаби хунар меояд ва шеъри орифоноро тавлид менамояд. Завқу шавқи ҳолиси мардумӣ ё диду дарёфти ҷаҳон ба ин восита адабиёти бадеӣ (хунараӣ)-ро тавлид мекунад. Табиист, ки завқу шӯри ирфонӣ дар қолаби сухан шеъри ирфонӣ аст. Пас, ин аз он бояд фарқе дошта бошад. Гарчи ҳар ду нақши хунараӣ дар маъно буданд, ба ин сабаб сифати муштарак доранд. Дар шеъри муқаррарӣ баландтарин мақоми хунару санъат дар натиҷаи шӯру шавқ ва айнияти тасвир падида меояд. Дар шеъри ирфонӣ низ, чун ин қонун қонуни адабиёт аст, бояд ҳамин чиз ба даст биёяд. Дар сухани ирфонӣ авқоъ аз таҳмили шӯру шавқи хосе ба айнияти ашъии тасвир ба даст меояд. Аз ҳамин ҷост шакли мармуз дар шеъри ирфонӣ ва дар ҳамин аст фарқи шоири вуқӯъгӯй ва вуқӯъбин ва орифи соҳибназари маънавияти фалсафӣ.

Содагӣ ва равонии шеъру сухани орифоноро низ дар шӯру шавқи ӯ бояд ҷуст. Албатта, шакли равону содаи сухани орифона натиҷаи амалу кӯшиши маҳзи хунараӣ нест. Ин амали шоирони маддоҳ ва, умуман, касоне аст, ки шоирии мардумӣ асли зиндагию шуғли рӯзгорашон будааст. Дар шеъри Камол низ падидаи хунараӣ аст, вале вай аз камолот аст, на кӯшиши созандагӣ ва ба шеъри ирфонӣ худ таъби нозук, ки тоби олоиш надорад, сайқали ҳақиқӣ медиҳад. Ин сӯзи бешикоят ва ин шавқи беинояти шахси бениёз барои он нозук ва зебост ва маҳз зебой менамояд, ки тамаъ дар худ надорад ва ҳамин чиз аст, ки кулли фарҳанг ва адабиёти ҷаҳонро ба вучуд овардааст. Овардани яке аз ғазалҳои шоирро, ки саросар аз назокат ва ҳусн ба ҳам омадааст, лозим медонем:

*Шаббе, к-аз оташи ишқи ту ҷонам сӯхтан гирад,
Ҷароги давлатам он шаб зи сар афрӯхтан гирад.
Чу зулфат боядаш умри дарозу ришта з-он афзун,
Гар ин чоки гиребонҳо рафиқе дӯхтан гирад.
Зи шодӣ барҷаҳам ҳар дам чу гандум бар сари тоба,
Гар он хат донаи дилҳо чу мӯр андӯхтан гирад.
Ба лаб бояд мағас бигрифт ширинифурӯшонро,*

*Чу лабҳои ту дар ишва шакар бифрӯхтан гирад.
Зиёдат мекуни сӯзи дили мо аз шакарханда,
Намак ба реш агар резӣ, чароҳат сӯхтан гирад.
Зи роҳи Рум, гуфт, овард зулфам аз Ҳабаши лашкар,
Ба Чин арзон шавад нофа, гар он ҳинду Хутан гирад.
Камол ин гуфта гар мурге барад бар нар ба Ҳиндустон,
Биёяд тӯтиву аз ту сухан омӯхтан гирад (3,515).*

Ин ғазал намунаи олиеаст барои навъи дувуми ғазали Камол, ки зохиру ботин дар ҳам омехта ва тахмир шудаанд ва аз лиҳози ҳунари адабӣ беҳтарин шакли шеъри ғиноӣ низ дар пайвастагию воқеият ва шахсияти шоир аст, ки маънавияти мардумиро ба вучуд меоварад. Ҳамин сифат асоси шеъри ғиноӣ (лирикӣ) дар ашъори шоирони бузурги ориф ва, аз ҷумла, Камол ба беҳтарин шакле намудор шудааст. Аз он зиёда, шеъри онҳо ба рӯхонияти динӣ ва шавқи ирфонӣ сафои нотакроре ва шӯру шавқи гарми инсоние додааст, ки то забони порсӣ барҷост ва қалбу равони мардум дар ҷӯшу ҳаракат аст, сард нахоҳад шуд.

Пайнавишт:

1. Камоли Хучандӣ. Ашъори мунтахаб. – Исталинобод, 1959.
2. Розӣ, Шамсуддин Муҳаммад. ал-Муъҷам фӣ маъойири ашъори-л-Аҷам. – Техрон, 1338.
3. Шайх Камоли Хучандӣ. Девон /Пажӯҳиш ва таҳқиқи Эрачи Гулисурхӣ. – Ҷ.1.– Техрон, 1374.
4. Шайх Камоли Хучандӣ. Девон /Пажӯҳиш ва таҳқиқи Эрачи Гулисурхӣ. – Ҷ.2. – Техрон, 1374.

ТАҲҚИҚ ДАР САБКИ СУХАНИ ШАЙХ КАМОЛИ ХУЧАНДӢ

Камолиддин Масъуди Хучандӣ аз бузургони шуарои орифмашраби давраи Темурӣ ва аз муосирони Ҳофизу Шох Неъматуллоҳи Валӣ будааст ва, чунон ки аз девони шеърӣ ӯ бармеояд, зоҳиран ба “ваҳдати вучуд” ва усулу мабонии тасаввуфу ирфон эътиқод дошта ва ғазалиёту ашъоре дар ҳамин бора сурудааст, аз ҷумла дар ғазале чунин гуфта:

*Қатрай, қатра зи дарё чу ба соҳилҳой,
Гар ба дарё бирасӣ, қатра най, дарёй...
Гар на бо Ҷӣй агар подшаҳӣ, дарвешӣ,
В-арна бе хешӣ, агар бо ҳамай, танҳой...
Гаҳ дилӣ, гоҳ забон, гоҳ ниҳон, гоҳ аён,
Гоҳ оина, гаҳе тӯтии шаққархой...
Пеши рӯи ту сад оина ниҳодаст, Камол,
Равшан аст оинаҳо, бингар агар биной.*

Ва дар ғазали дигаре завқи ирфонии ӯ бад-ин гуна таҷаллӣ карда:

*Орифи пинҳон зи пайдо хуштар аст,
Ганҷро ганҷина маъво хуштар аст.
Олами озодагон хуш оламест,
Эй дил, он ҷо рав, ки он ҷо хуштар аст.
Андар ин настӣ дилат нағрифт ҳеч,
Азми боло кун, ки боло хуштар аст.
Ошиқонро дил ба ваҳдат мекашад,
Мурғи обиро ба дарё хуштар аст... (2, 17).*

Дар бисёре аз ашъору ғазалҳои Камол ин кашишу ҷазаба ва ишқи орифона намудор аст. Мухтасаран ба зикри чанд мавриди дигар аз ин дасти ашъор иктифо мекунем ва нахуст ба нақли ғазале бас латифу шӯрангез мепардозем:

*Ишқ бар отаиш ниҳод дафтари буду набуд,
Ояти “фатҳун қариб” сирри ҳақоқиқ қушуд.
Қатра ба дарё расид, абр бирафт аз миён,
Нур фурӯшуд зи шамъ, шамъ баромад ба дуд.
Аз нафаҳоти бухур кавну макон дарғирифт,
Чун ба ҳам омехтанд оташу мичмар ба уд.
Дар паси оина чист? Қоили ин ҳарф кист?
К-оина бо худ надошт, он чӣ ба тӯти намуд?*

Ваҷҳи дурӯӣ намонд сурати дебоҳро,
Боз бирафт аз миён воситаи тору пуд.
Чом бидеҳ, чон ситон, рӯй мапеч аз зиён,
Ошиқи бемояро айни зиён аст суд.
Ҳар кӣ ба дори фано ҷуббаи ҳастӣ бидӯхт,
Рамзи “сиваллоҳ” бихонд, сирри “аналҳақ” шунуд.
Сирри фано гӯш кун, ҷоми бақо нӯш кун,
Ҳоҷати тақрир нест, к-аз адам омад вучуд.
Халқ зи нуқсонӣ ҳол беҳабаранд аз Камол,
К-аз ҷама бе қилу қол гӯи саодат рабуд (2, 165-166).

* * *

Арафоти шиқбозон сари кӯи ёр бошад,
Ба тавофи Каъба з-ин дар наравам, ки ор бошад.
Чу саре бар остонаи зи сари сафо ниҳодӣ,
Ба Сафову Марва, эй дил, дигарат чӣ кор бошад?
Қадаме зи худ бурун неҳ, ба риёзи шиқ, к-он чо
На судои нафҳаи гул, на ҷафои хор бошад.
Ба маориҷи “аналҳақ” нарасӣ зи пои минбар,
Ки саре шиносод ин сар, ки сазои дор бошад...
Накунад Камол дигар талаби ҳузури ботин,
Ки қароргоҳи зулфаиш дили беқарор бошад (2, 165).

* * *

Солҳо шуд, ки дар тақунӯем,
Ту ба мой, аҷаб чӣ мечӯем?!

* * *

Ҳар касе дар ҳарамӣ васли Ту маҳрам нашавад,
Ҳар Бироҳим ба даргоҳи Ту Адҳам нашавад.

* * *

Мехурӯшад баҳру мегӯяд ба овози баланд,
Ҳар кӣ дар мо гарқа гардад, оқибат аз мо шавад.

* * *

Магӯ, к-арбоби дил рафтанду шаҳри шиқ шуд холӣ,
Чаҳон нур Шамси Табрест аст, марде ку чу Мавлоно?! (2, 10).

Камол дар ашъори дигар низ борҳо номи Аттору Мавлоно-ро ба эҳтиром бурдааст. Бад-ин қарор:

Ёр чун бишнид гуфтори Камол,
Гуфт: “Мавлоноиву Аттори мо” (2, 9, 20).

* * *

Ба Туркистон биё, он хок дарёб,
Агар дар Рум Мавлоно наёбӣ (2, 354).

* * *

*Сӯфиён маст шуданд аз суханони ту, Камол,
Ки дар анфоси ту бӯи сухани Аттор аст (2, 102).*

* * *

*Он орифи дилсӯхта имрӯз Камол аст,
К-аз гуфтаи ӯ гармии Аттор биёбӣ (2, 9, 367).*

Ҷомӣ дар “Нафаҳот-ул-унс” дар бораи ӯ навишта: “...иштиғоли вай ба шеърӯ тақаллуф ситри ҳолу талбисро буда бошад, балки мешояд, ки барои он буда бошад, ки зоҳир мағлуби ботин нашавад ва аз риояти сурати убудият боз намонад. Ҷунонки худ мегӯяд:

*Ин тақаллуфҳои ман дар шеъри ман,
“Қаллиминӣ ё ҳумайро”-и ман аст...” (4, 611).*

Ҷомӣ, ки худшоиребузург ва нуктасанҷест, дар “Баҳористон” низ дар боби шеваи шеъри Камол чунин оварда: “...дар эроди амсолу ихтиёри баҳрҳои сабук бо қофияхову радифҳои ғариб, ки сахли мумтанеънамо, татаббуъ аз Ҳасани Дехлавӣ (1, 155) мекунад, аммо он қадар маонии латиф, ки дар ашъори вай аст, дар ашъори Ҳасан нест” (2,9).

Ҷунонки мулоҳиза мешавад, ба вуфури маонии латиф дар шеъри Камол ишорате балеғ намудааст.

Ҳақ ин аст, ки шоири мавриди баҳс, агарчи дар зумраи шуарои тирози аввал нест, вале бар асари завқи хоси ирфонӣ ва татаббуъ дар девони бузургони шуарои пешин, монанди Низомиву Аттор ва Камолиддин Исмоили Исфохонӣ ва Мавлавиву Саъдӣ ва Амир Хусраву Амир Ҳасани Дехлавӣ, бавижа, таваҷҷуҳ ба сабки сухани баъзе аз шоирони номдори муосири хеш, чун Ҳофизӣ Шерозӣ ва Салмони Соваҷӣ ва Имоди Фақеҳи Қирмонӣ, шеъраш таъан нағз ва дилнишину ҳовии нукот ва мазомини тозаву истилоҳоти бадеъ ва чолиб аст, ки пас аз гузашти қарнҳо ҳанӯз ҳам каму беш ба унвони масал дар сухани форсӣ ба қор меравад ва мо бархе аз ин гуна таркиботро, ки дар девони вай ёфтаем, барои ғоида дар ин ҷо меоварем:

Кулаҳ бар осмон андохтан:

*Гар аз шавқи ҷамоли гул гирифта лола ҷоми мул,
Кулаҳ бар осмон андохт, мо з-он бартар андозем (2, 249).*

Таълими хат гирифттан:

*Хатат бисӯхт ба отаи ҳазор дафтари илм,
Надонамат зи кӣ ин хат гирифтаи таълим (2, 253).*

Зону задан:

*Маҳи хирғаҳнишин он шаб маро зону задӣ сад ҷо,
Чу он турк аз сари мастӣ ниҳодӣ сар ба зонуям (2, 256).*

Даст шустан:

*Камол аз Ҳизр пурсиш кард васфи чашмааш. Гуфто:
“Чу он лаб дидаам, з-он об акнун даст меиҷӯям” (2, 204).*

Ба гардан гирифтган:

*Шӯридасарӣ ҷумла гирифтём ба гардан,
В-он гаҳ чу сари зулфи ту савдои ту кардем (2, 275).*

Чанд мурда Ҳаллоҷ будан:

*Агар ба шеваи Мансур дам занӣ зи «аналҳақ»,
Яқин шавад дами охир, ки чанд мурда Ҳаллоҷӣ (2, 333).*

Наъл ворона (вожгуна) задан:

*Ман қиям гуфтӣ, ки гӯям хоки наълайни манӣ,
Моҳи ман, то чанд наъли вожгуна мезанӣ? (2, 370).*

Тардимоғӣ ва хушкмизоҷӣ:

*Магар димоғи ту, сӯфӣ, ба бонги чанг шавад тар,
Ки аз қадаҳ накашидӣ азим хушкмизоҷӣ (2, 344).*

Ба риши касе хандидан:

*Зи чист қаҳ-қаҳаи шишаҳои май, донӣ?
Ба риши муҳтасиби шаҳр мекунад ханда (1, 444) (2, 395)*

Бадеҳист таваччуҳ ба ҳамин навъи маонӣ мӯҷиб гардида, ки бархе аз ашъори ӯ, агарчи аз сухани дигарон муқтабас аст, дар форсӣ масал шавад. Монанди:

*Санги бадгавҳар агар косаи заррин шиканад,
Қимати санг наяфзояду зар кам нашавад (3, 210) (2, 103)*

Ва баъзе дигар аз бориқбинӣ ва нозукхаёли дар айни лутф ва зебой шеваи гӯяндагони сабки ҳиндиرو фарёд оварад. Назири ин байт:

*Нишони шабравон дорад сари зулфи парешонаш,
Далели рӯшан аст инак чароғи зери домонаш (2, 229).*

Ногуфта намонад, ки таркиби (Турфаи Бағдод), ки пеш аз Камол дар назму наср мутадовил ва масал буда, дар шеъри ӯ низ омада, чунонки гуфтааст:

*Ҳаргизам рӯзӣ надод ин турфаи Бағдод дод,
Хирмани уммедро з-он додаам барбод, бод (2, 195).*

Пайнавишт:

1. Браун Э. Аз Саъдӣ то Ҷомӣ /Тарҷумаи Алиасғари Ҳикмат. Чопи дувум.- Техрон, 1339.
2. Девони Камалиддин Масъуди Хучандӣ /Ба тасхеҳи Азизи Давлатободӣ.- Табрез, 1337 х.ш.
3. Саъдӣ. Гулистон /Ба эҳтимоми тасхеҳи Мирзо Абдулатимхони Гургонӣ.- Техрон, 1310 ш.
4. Ҷомӣ, Абдуррахмон. Нафаҳот-ул-унс /Ба кӯшиши Маҳдии Тавҳидипур.- Техрон, 1326 шамсӣ.

ПАЙВАНДҲОИ ҲУНАРИИ КАМОЛИ ХУЧАНДӢ ВА САЪДИИ ШЕРОЗӢ

Бинобар табиати хунар ҳар шоире аз шоирони пеш аз худ рангпазириҳо ва баҳрамандиҳое дорад. Камоли Хучандӣ ғазалсарои латифчони қарни ҳаштум ва оғози қарни нӯҳум (даргузашт 803) низ чунин будааст. Дар қанори далоили дигар шояд ихтисоси Камол ба ғазалпардозӣ ва ин ки бо фосилае андак – панҷоҳ-шаст сол пас аз устои ғазал Саъдии Шерозӣ (даргузашт 691) дар муҳити адабии Эрон зухур мекунад, сабаб шудааст, ки пайванди ҳунарии ӯ бо ин ситораи шеъри форсӣ пайванде ҳамаҷониба ва сарнавиштсоз бошад.

Шинохти пайвастагиҳои ҳунарии Камол бо Саъдӣ ҳам бахше аз таърихи шеър ва сайри таҳаввули ғазали форсиро равшан мекунад, ҳам ҷойгоҳи дурусти Камол ва шеъри ӯро мушаххас месозад ва ҳам ба сурате табиӣ моро бар иртибототи маънавии ду шоир ишроф мебахшад.

Камоли Хучандӣ бо тавачҷуҳ ба ин ки беш аз 900 ғазали латиф, ки дар девонаш гирд омада, бегумон яке аз дурахшонтарин чехраҳои ғазалии шеъри форсӣ ва аз комёбтарин фарҳефтагони мадрасаи ғазалсароии Саъдӣ аст.

Ҳадди бархурдории Камол аз вожагон, таркибот ва таобири Саъдӣ беш аз он аст, ки ҷуз бо ишроф бар ҳар ду девон шинохта шавад. Он чӣ дар ин маврид метавон гуфт, ин аст, ки Камол дар ҳусни истифода аз забони нарму булӯрини Саъдӣ ва имконоти балоғии он дар радифи нахуст аз ғазалсароёни форсӣ ҷой дорад.

Аз ин ки бигзарем, вижагии бориз дар бештаре аз ғазалҳои Камол вусул ё наздик шудани ӯст ба ҳамон кайфияти гурезон ва даст наёфтани «саҳл ва мумтанеъ»-и ҳамон маъноӣ розогине, ки гӯӣ аз оғоз сиккаи онро дар адаби форсӣ ба номи Саъдии Шероз ва ғазалҳои васвасаангези ӯ задаанд.

Он ки шинохте дуруст аз шеъри Саъдӣ, бавижа, аз ғазалҳои ӯ дошта бошад, ба роҳатӣ мепазирад, ки дастрасии воқеӣ ба аносири «саҳл ва мумтанеъ» даст ёфтани ростин аст бар тамоми вижагиҳои даруниву бурунии ғазали Саъдӣ. Ва ин вижагиҳои ҷодуӣ ҳамон ноёфтаи дерин аст, ки бисёре аз гӯяндагони хунармандро дар буруҷати ноқомӣ шикаста ва аз пой афкан-

дааст.

Ва ин мақоме аст, ки танҳо се-чаҳор тан аз ғазалсароёни бузург тавонистаанд дар он биболанд (Ҳофиз дохил дар асли ин суҳан нест). Ҳофиз он қадар мояҳо ва рангҳову оҳангҳои шахсиву шахсияте дорад, ки ғазалашро, ҳатто, дар мавзӯи пайвастагиҳо бо ғазали Саъдӣ бояд дар фазое хусусӣ ва бо шароите, ки мунҳасиран ба \bar{u} ва Саъдӣ маҳдуд мешавад, баррасӣ кард. Усулан, замоне ки суҳан аз ғазали Саъдӣ, Ҳофиз ва нима аз ғазалҳои Мавлавӣ меравад, шароити вижа дорад. Ин ҷо ҳариму мақоми «қоба қавсайн»-и шеър аст ва бояд шахси солису робеъро, ҳар кӣ бошад, номаҳрамона, балки ноболиғона бар даргоҳ нигоҳ дошт.

Тафовути инкорнопазирӣ, ки дар миёни ғазали Саъдӣ ва Камол ё дигар ғазалпардозони тавоно ба чашм меояд, бештар марбут аст ба қудрати тасхири беамон ва фарогир дар ошиқонаҳои Саъдӣ. Ин қудрати тасхир, ки ангехтаи тӯфонкориҳои даруни устоди ошиқон аст, на худ ба осонӣ шинохтпазир аст ва на аносирӣ созандаи он. Ростӣ, агар шинохти поре аз масоил номумкин ё душвор набуд, фосилаи тавоноии инсонҳо ва дасткори офаринишро чӣ санҷае меёфтем?

Гузашта аз таваҷҷуҳи корсозе, ки Камоли Хучандӣ ба мояҳои аслии ғазали Саъдӣ дорад, бисёре аз ғазалҳои устодро ҳам ба сурати хос писандида ва истиқбол кардааст. Мусаҳҳеҳи девони Камол шаш маврид аз ин истиқболҳоро дар муқаддимаи девон нишон додааст (2). Вале диққат дар анбӯҳи ғазалҳои Камол равшан месозад, ки шумори ин истиқболҳо бисёр бештар аст.

Дар бораи пирӯзии хунарии Камол дар ин ғазалҳои истиқболӣ суҳани фаровон метавон гуфт. Бо ин ҳама менамояд, ки як доваре санҷида ва мунсифона моро қонё кунад, ки дар миёни анбӯҳи ҳангомаи гароне, ки ба ин мухотира даст задаанд, Камол аз муваффақтаринҳост. Камолро дар ин ғазалҳои истиқболӣ мебинем, ки бо қудрате шигарф, ки зоидаи забардастии \bar{u} дар кори шеър ва шефтагии саршори \bar{u} ба хунари Саъдӣ аст, ғазалҳое бисёр дурахшону дилнишин ба даст медиҳад. Камол ба ҳангоми ин назирапардозӣҳо чунон дар ҳолу ҳавои ошиқонаҳои Саъдӣ ва вижагиҳои сохтори шеъри устод фурӯ меравад, ки овояш то ҳадде шигифтангез «саъдиёна» мешавад. Далоили тавфиқи Камол дар шабехсозӣ аз ғазалҳои Саъдӣ ва ироаи ишқи сурудҳое, ки аз тозагиҳо баҳраи кофӣ дорад, гуногун аст. Аз он миён, гузашта аз нерӯи шигарфи ғазалпардозӣ, шояд кӯшиш дар эҷоди фазои отифии ҳаммонанд ва ба бозӣ гирифтани завқу эҳсосоти хонан-

да бо ҳамон ширинкориҳо ва шайтанатҳои бадеии Саъдиро бояд аҳамияти фаровон дод.

Ёдовар шудем, ки шумори истиқболҳои Камол аз ғазалҳои Саъдӣ беш аз он аст, ки тасҳеҳкунандаи девони шоир дар муқаддимаи худ нишон додааст. Низ ишора шуд, ки пайванди ҳамачонибаи ҳунари Камолу Саъдиро дар ғазалҳои истиқболии ӯ бехтар мебинем. Бад-ин тартиб, шояд мутолиаи мустақими ин ғазалҳо масоили мавриди назарро дар зеҳнамон айнияти бештаре бидиҳад ва бехтар бошад ба ҷои баҳси интизои воқеияти матлубро таҷриба кунем.

Ин маворидро, ки мо аз миёни 300 ғазали аввали девон (дар яксад сафҳаи нахуст) мушаххас кардаем, ҳамроҳ бо матлаи ғазалҳои сармашқ аз Саъдӣ айнан мебинем ва ба ёд дорем, ки дар ин мутолиа мавзӯоте аз ин даст мавриди назар аст:

1. Иртиботҳои забони дар миёни ғазалҳои Камол ва Саъдӣ;
2. Дастбӯӣ ё наздикии Камол ба шеваҳо ва шигардҳои «саҳл ва мумтанеъ»;
3. Дилсупурданҳои Камол ба вазну оҳанг ва ҳолати ғазалҳои Саъдӣ ва ҳудуди тавфиқи ӯ;
4. Шеваҳои тазмини Камол аз шеъри Саъдӣ;
5. Эҳсос ва чигунагии зеҳнияти Камол нисбат ба Саъдӣ дар мавриди истиқбол.

Истиқболҳо

Як:

Саъдӣ:

*Вақте дили савдоӣ мерафт ба бустонҳо,
Бе хештанам кардӣ бӯи гулу райҳонҳо.*

Камол:

*Аз пираҳанат бӯе омад ба гулистонҳо,
Карданд пур аз накҳат гулҳо ҳама доманҳо.
То хони ҷамолатро орошт ба сабзӣ хат,
Афканд лаби лаълат шӯре ба намакдонҳо.
Гар зулф барафшонӣ, дар по фиканӣ сарҳо,
Чун лаб ба ҳадис ороӣ, барбод диҳӣ ҷонҳо.
Дидори рақиб аз дур афзуд маро гирия
Аз абри сияҳ бошад афзуни боронҳо.
Бемори туро маҳрам шарбат диҳаду марҳам,
Бе чошнии дардат фарёд зи дармонҳо.
Ид аст, Камол, ар ёр дорад сари қурбонӣ,*

«Мо низ яке бошем аз ҷумлаи қурбонҳо» (2,3).

Ду:

Саъдӣ:

*Эй ки раҳмат менаёяд бар манат,
Офарин бар ҷону раҳмат бар танат (1,77).*

Камол:

*Эй зи сад гулбарг нозуктар танат,
Бар ту ларзонтар гул аз пироҳанат.
Аз сабо чандон нашуд бӯи ту фош,
Пираҳан кард ин хато дар гарданат.
Ҳоки поят ҳаққу мулки дида аст,
Чанд нӯшад ҳаққи мардум доманат.
Хат чӣ ҳоҷат ҳуҷҷати ҳусни туро?!
Рӯи чун маҳ бас далели равшанат.
Хирмани мушк аст зулфат гирди моҳ,
Холи мушкин донае аз хирманат.
Ҷон ба тан меояду дил меравад,
Аз хиромон омадан в-аз рафтанат.
Ақлу дин мехост чашмат аз Камол,
Ҳар ду бурдӣ, чист ё Раб, бо манат (2,35).*

Се:

Саъдӣ:

*Бахти ҷавон дорад он, ки бо ту қарин аст,
Пир нагардад, ки дар бихишти барин аст (1,48).*

Камол:

*Дар сафи дилҳо гами ту садрнишин аст,
Мартабаи нола аз ту бартар аз ин аст.
Бар ту на танҳо манам фишонда дилу дин,
Доия ин аст, ҳар киро дилу дин аст.
Кас нашавад сер гуфтаӣ зи висолам,
Хосияти умр ногузир чунин аст.
Ҳаст сари фитна дар замин сари зулфат,
Фитна чӣ бошад? Балои рӯи замин аст.
Акси ҷамолат зи чини зулф тавон дид,
Матлаи хуршед чун зи ҷониби Чин аст.
Марги рақиб омаду ҳанӯз ҷавон аст,
«Бахти ҷавон дорад он, ки бо ту қарин аст».
Гарчи зи гам пир шуд, Камол, дар ин дард,
«Пир набошад, ки дар бихишти барин аст».
Шеърӣ манат гар ба хотир аст, ки хонӣ,*

Чист тааммул? Бихон, ки баҳри ҳамин аст (2,53).

Чаҳор:

Саъдӣ:

*Дида аз дидори хубон баргирифтан мушкил аст,
Ҳар кӣ моро ин насиҳат мекунад, беҳосил аст (1,41).*

Камол:

*Гарчи аз борони дида хоки кӯи ӯ гил аст,
Пои ошиқ дар гил аз дасти дил, аз дасти дил аст.
Бандаро гар пеши худ аз муқбилон хонӣ, равост,
Ҳар кӣ рӯ дар қиблаи кӯи ту дорад, муқбил аст.
Дил ҳама тан ашки хунӣ гашту омад сӯи чашим,
То фурӯ ояд равон ҳар ҷо, ки ӯро манзил аст.
Дурри ашкам дид бар хоки дару гуфт ин ятим,
Рӯзгоре рафту ҳам з-ин сон бар ин дар соил аст.
Майлҳо дорад ба ашқу оҳи мо он сарвиноз,
Сарв бо обу ҳаво ҳар ҷо, ки бошад моил аст.
Менагунҷад дар даҳони ӯ зи тангӣ ҷуз сухан,
Гар ман ин маънӣ нагӯям, он даҳан худ қоил аст.
Тегу ханҷар чун ҳақ омад дар ҳақи хуни ҳалол,
Гар бирезад хуни ошиқ, ҳақ ба дасти қотил аст.
Нест мушкил дил зи чон бардоштан бар ошиқон,
«Дида аз дидори хубон баргирифтан мушкил аст».
Медихӣ пандам зи рӯи хубу мегӯяд Камол:
«Ҳар кӣ моро ин насиҳат мекунад, беҳосил аст» (2,80).*

Панҷ:

Саъдӣ:

*Офарини Худой бар ҷонат,
Ки чӣ ширинлаб асту дандонат (1,78).*

Камол:

*Гар кушандам ба гамза чашмонат,
Нест дар дини ишқ товонат.
Бар дил омад, нишаст тири ту ҳайф,
Ки ҷароҳат кашид пайконат.
Лаб ба оби ҳаёт тар накунад,
Ташнагонро чаҳи занахдонат.
Сарв агар дар чаман кашад майдон,
Нест дар ҳусн марди майдонат.
Таъна бар гул задӣ ба сад дастон
Гар бидидӣ ҳазордастонат.
Лаби ту офаридаанд аз чон,*

«Офарини Худой бар чонат».
Зоҳид ангушт мезазад чу Камол,
«Ки чӣ ширин лаб асту дандонат» (2,82).

Шаи:

Саъдӣ:
Чӣ фитна буд, ки ҳусни ту дар ҷаҳон андохт,
Ки як дам аз ту назар барнаметавон андохт (1,17).

Камол:

Лаби ту нуқли ҳаётам ба коми ҷон андохт,
Ба хандаи намакин шӯр дар ҷаҳон андохт.
Гирифт рӯи замин гамзаат ба тир он гоҳ,
Каманди зулф суи моҳи осмон андохт.
Чу дил бирафт дар он зулф, гамза зад тираиш,
Зи соҳирист ба шаб тир бар нишон андохт.
Ба нистаи даҳанат ҷуз сухан намегунҷад,
Шакар ба мағлата худро дар ин миён андохт.
Чаро зи хони ҷамолат насиби ман нарасад,
Хати ту, к-ин ҳама сабзӣ ба рӯи хон андохт.
Ба вақти бӯс барад хиҷлат аз гарони хеш,
Саре, ки соя бар он хоки остон андохт.
Камол бар қадамат сар чӣ гуна андозад,
Зи дур ҳам назаре чун наметавон андохт (2,87).

Ҳафт:

Саъдӣ:
Бар ман, ки сабӯҳӣ задаам, хирқа ҳаром аст,
Эй маҷлисиён, роҳи харобот кадом аст? (1,44).

Камол:

Моро на гами нангу на андешаи ном аст,
Дар мазҳаби мо мазҳаби номус ҳаром аст.
Гӯ, халқ бидонед, ки пайваста фалонро
Рух бар руҳи ҷононаву лаб бар лаби ҷом аст.
Саҷҷоданишин орифи доно, на ки омист,
Модом, ки дарбанди қабулияти ом аст.
Дар орзуи маҷлиси мо зоҳиди омӣ,
Чун уд ҳамесӯзаду ин турфа, ки хом аст.
Соқӣ майи дӯшина агар рафт ба итмом,
Моро зи лаби лаъли ту як ҷуръа тамом аст.
Савдозадаро гӯшаи саҷҷода насозад,
Эй мутриби раҳзан, раҳи майхона кадом аст?
Бархост Камол аз вараъу гӯшанишинӣ,

То дид, ки майхона беҳ аз ҳар ду мақом аст (2,88).

Афзуданист, ки гоҳ Камол дар ин замина алоқаҳои музоаф аз худ нишон дода ва бархе аз ғазалҳои Саъдиरो беш аз як бор истиқбол кардааст:

Як:

Саъдӣ:

*Хуш меравӣ ба танҳо, танҳо фидои ҷонат,
Мадҳуш мегузори ёрони меҳрубонат.*

Камол:

*Эй рӯи дардмандон бар хоки остонат,
Аз обу хок з-он сӯ гавгои ошиқонат (2,35).*

Камол:

*Таъби латиф донад лутфи лабу даҳонат,
Фикри дақиқ ёбад сарриштаи миёнат (2,70).*

Ду:

Саъдӣ:

*Тӯтӣ нагӯяд аз ту диловезтар сухан,
Бо шаҳд меравад зи даҳонат магар сухан (1,462).*

Камол:

*Тӯтӣ лаби ту диду дарафтод дар сухан,
Бурд аз даҳони танги ту тунги шакар сухан (2,306).*

Камол:

*Омад лаби ту боз ба сад нукта дар сухан,
Ширин ҳикоятест, ки гӯяд шакар сухан (2,288).*

Шуморе аз ғазалҳои дилангези Камол ҳамроҳ бо матлаи сурудҳои мавриди назари ӯ аз Саъдӣ дидем ва бо сабку салиқа ва мояҳои шеърии ӯ ошноии росту таҷаррубе ёфтем. Ба ҳамин манзур меафзоем, ки нахустин дилрабоии ин даста аз ғазалҳои Камол хусни матлаъ аст. Намунаҳои чашмгир аз хусни матлаъ дар шеъри форсӣ фаровон аст, аммо ҳангоме ки яке аз шигифтиҳои ғазали Саъдиरो ба гунаи хос марбут ба ин кайфият бидонем, матлаъҳои дурахшони Камол пайвастагии тозаеро дар миёни ӯ ва Саъдӣ фаро ёд меоварад.

Бештари матлаъҳои Камол, аз ҷумла сароғози чанд ғазале, ки бар онҳо гузаштем «саъдиёна» аст. Ин матлаъҳо ҳам дар чорҷӯби сахтигиҳои лафзиву маънавии худ ҳамон кайфияти чандгоноро, ки аз матлаи Саъдӣ мешиносем, ба намоиш мегузоранд. Ин ҷо ҳам, ҳамон зулолии иборат, ҳамон тозагии мазмун ва ҳамон интишори ногаҳонии ҳолати ғазалро ба сурати каму беш баҳсангез дарёфт мекунем. Ин ҷо ҳам дар ҳамон байти аввал ҳаво

мегирем, ишқборон мешавем ва ишқу ошиқро бо ҳамаи савдову сараш ламс мекунем. Ин ҷо ҳам бедиранги шоири ростину забонгушодаро, ки бо сози дил месарояд, ситоиш мекунем ва ҳамроҳ мешавем.

Ҳусни матлаи маҳбубу манзури Саъдӣ на танҳо ғазалҳои Камол, бавижа, ғазалҳои истиқболии ӯ аз Саъдиरो меорояд, балки дар мазмунсозӣ ҳам ба масобаи як мафҳуми истилоҳӣ абзори дасти ӯ мешавад:

*Матлаи анвори ҳусн аст он рухи чун офтоб,
Матлае гуфтам бад-ин хубӣ, кӣ мегӯяд ҷавоб? (2,26).*

* * *

*Матлаи ҳусни ҷамол аст офтоби рӯи дӯст,
Ҳусни матлаъ бин, ки дар матлаъ ҳадиси рӯи ӯст (2,95).*

Ва аз ҳамин даст аст:

*Маҳ талъати туро ба тамоми гулом шуд,
Дар матлаи сухан сухани мо тамошуд (2,161).*

Ин матлаъҳо ба нисбати абёти дигар аз ороишҳои бадеиву баёнӣ баҳраи бештаре дорад, ки таваҷҷуҳи вижаи шоирро ба онҳо мерасонад. Он чи дар мавриди ҳусни матлаъҳои Камол ва робитаи сабкии ӯ аз ин роҳ бо Саъдӣ гуфтем, дар мавриди «ҳусни мақтаъ» низ айнан содиқ аст. Санчиши оғозу анҷоми ғазалҳои Камол бо абёти дохилии он ин мавзӯро равшан мекунад. Агарчи сухан дар бораи мавзӯёҳое чун «ҳусни матлаъ ва мақтаъ» то ҳадде назариву салиқӣ ё марбут ба писанди шеърӣ замон хоҳад буд, бо ин ҳама дар баррасии 70 ғазали аввал аз девони Камол 25 мақтаъро дорои ҳусн бо муқоисаҳои маълуф ёфтем. Инҳо иборатанд аз: сафҳаи 3 ғазали 2 ва $3/3 - 1/4 - 2/4 - 1/5 - 2/5 - 3/5 - 2/6 - 2/7 - 1/8 - 2/8 - 1/13 - 2/14 - 3/15 - 1/16 - 1/17 - 2/17 - 2/21 - 3/21 - 2/23 - 2/27 - 1/29 - 1/28 - 1/30 - 2/32...$ Аз инҳо, ки бигзарем, ба далоили равоншинохтӣ ҳар гуна пардохти хоси Камолро ба Саъдӣ ва ҳунари ӯ метавон ва бояд нишони шефтагиву хирагии ҷони ин шоир ба устои Шерозӣ донист. Дар фазои ҷозибарову дилбастагиҳо ҳама чиз ягона мешавад ва рангу нигору зоҳирро асолате нест.

Камол гоҳ ба ёдкарди ягонагии Саъдӣ дар назму наср забон мегушояд ва зарифона дар пешгоҳи устод изҳори кехтарӣ мекунад. Ин, дарвоқеъ, пайвастан ба иҷмоъ ва боварии ҳамагонӣ аст ва маънои вижаеро намерасонад, иқрори шоире навсуруд аст ба бузургии нобиғае пешгом, ки агар чизҳои дигареро ҳамроҳ намендошт, хушмандон бароҳатӣ аз он мегузаштанд, аммо оби равон

хамеша бе дастовард нест:

*Ба самъи Миъчарӣ, эй пайки ошиқон бирасон
Ҳадиси шавқу мулоқоту орзумандӣ.
Маро худ аз ту чӣ нафъу туро зи ман чӣ зарар?
Ки ман туро биписандам, маро ту напсандӣ.
Ба назму наср гирифтам, ки Саъдии вақтем,
На ман зи хоки Хучандам, ту аз Самарқандӣ?*

Бадеъ дар ин қитъа ин аст, ки Камол бо ҳасрате хунармандона роҳи касоне, чун Ҳумоми Табрезиро (даргузашт 714 - 715) меравад ва менамояд, ки аз Саъдӣ танҳо бахти Шерозӣ буданро кам дорад. Ин маънӣ дар ғазалиёти Камол ҳам дида мешавад:

*Гар бингарад равони оби сухан, Камол,
Аз чашмасори хеш равад Хизр шармсор.*

Ва савганд меҳӯрад, ки Имоди Фақеҳ (даргузашт 773) байте ҳаммонанди абёти ӯ надорад:

*Маро ҳаст аксар ғазал ҳафт байт
Чу гуфтори Салмон нарафта зиёд,
Ки Ҳофиз ҳамехонадаш дар Ироқ
Баланду равон ҳамчу «Сабъи шидод».
Ба бунёд ҳар ҳафт чун осмон,
К-аз ин ҷинс байте надорад Имод (2,384).*

Ва дар ҷое дигар меоварад:

*Нашуд ба тарзи сухан ҳаминони мо Ҳофиз,
Агарчи дар сафи риндон Абулфаворис шуд (2,161).*

Ва замоне ки хотираш ба Шарқ ва ғазалпардозони он диёр меравад, мегӯяд:

*Камол, чун суханат беҳ зи Хусраву Ҳасан омад
Дигар мадор аз ину аз он таваққуи таҳсин (2,310).*

Ва низ:

*Гуфтори латифи ту, Камол, оби ҳаёт аст,
Дар зулмати хат зиндадилонаш талабида.
Сад дафтари шеър аз Ҳасану Хусраву Салмон
В-аз гуфтаи ширини ту як байти ҷарида (2,355).*

* * *

*Дар лутфи табъ Саъдии Шерозӣ, эй Камол,
Бовар намеқунанд, ки гӯӣ Хучандиам (2,263).*

Ва низ:

*Хоки Хучандро, ки зи Шероз кам ниҳанд,
Омад ба рӯзгори ту обе ба рӯи кор (2,207).*

Аммо ба ҳар ҳол дар ҳамин қиёси Хучанд бо Шероз ҳам

беш аз ҳар чиз таваҷҷуҳи Камол ба Саъдӣ эҳсос мешавад. Шояд қаззобтарин ва низ отифитарин равобити Камолро бо Саъдӣ битавон дар тақи мизробҳои муфохираомези ӯ нисбат ба устод ёфт. Ин нешҳо ба ростӣ бӯи ишқ медиҳад ва ишқ ба Саъдӣ аз сӯи ҳунарманде бузург, чун Камол шигифте надорад. Дар ин ҷо лозим аст бидонем, ки Камол усулан аҳли муфохираву бартаричӯӣ аст ва касеро аз ин ҷиҳат муоф намедорад.

Дар мавриде бо ишора ба ин воқеият, ки шумори бисёре аз ғазалҳои ӯ ҳафтбайтӣ аст, (эҳтимолан, дар ҳудуди навад дар сад) месарояд:

*Ҳафт байт омад ғазалҳои Камол,
«Панҷ ганҷ» аз лутфи он, ушири ашир.
Ҳафтбайтиҳои «ёрон» низ ҳаст,
Ҳар яке поку равону дилпазир.
Лек аз ҳар ҳафташон ҳақ карданист,
Чор байт аз аввалу се аз ахир (2,385).*

Ва боз бо истифода аз ҳамин маънӣ дар олами хаёл Хусравро (даргузашт 729) ба ситоиши шеъри худ вомедорад.

(Девон/384)

Ва боз ҳам:

*Камол, аҳсант, гӯ бурдӣ ба ширинкорӣ аз Хусрав
Чунин тӯтӣ ба Ҳиндустон агар бошад, аҷаб бошад (2,131).*

Ва саранҷом муфохираи 11 байтии ӯст дар баландтарин сурудаи девон (2,377-378).

Бо ин ҳама, ба ҳеч рӯй пӯшида нест, ки чун навбати Саъдӣ мерасад, сухани Камол рангу оҳанги дигар мегирад ва аз тамоми мавориди ёдкард, ҳатто, он ҷо, ки муфохираи мустақим дар миён аст, метавон ишқу ҳузуи ғазалсарои ҳучандиро нисбат ба Саъдӣ эҳсос кард. Дар ин ёдкардҳои отифӣ, ки гоҳ бо таъну танзе зариф ҳам ҳамроҳ мешавад, мояҳои ғибта, ҳасрати ботинӣ ва шефтагии ҳунармандона бар худписандиву ғуруру саркашии шоир меҷарбад ва огоҳон онҳоро аз ҳар даст, ки бошанд, ҷуз сурудаҳои ситоишӣ нисбат ба Саъдӣ нахоҳанд гирифт.

Нуктаи бисёр дархури тааммул ин аст, ки Камол дар ин ёдкардҳо бисёр ҳунармандона амал мекунад. Ҷои инҳо маъмулан дар поёни ҳамон ғазалҳои аст, ки дар иқтифои ишқи сурудҳои Саъдӣ офариниш ёфта ва басо ки яке ду мисраи Саъдӣ низ дар ҳар як бофтаву тазмин шудааст. Бинобар ин, бовардоште душвор аст, ки фарзонаи ҳучандӣ, дар ҳоле ки даст дар хони ҳунари устод дорад, ба ростӣ аз назокату каромати шоирона ба дур афтада ва таъну танзаш аз маонии меҳрварзии пинҳонӣ ва «ан-нодирату ло

турадду» (нуктаи зариф гуфтани аст) берун бошад. Бе он ки пар-
вои хосе дошта бошем, бар тасовире аз авотифи Камол нисбат ба
Саъдӣ бигзарем:

*Дар лутфи табъ Саъдии Шерозӣ, эй Камол,
Бовар намекунамд, ки гӯӣ Хучандиам (2,263).*

* * *

*Гуфтем ҷавобе на кам аз гуфтаи Саъдӣ,
Бал к-ин ду ғазал хубтар аз якдигар афтод.
Ин лоф на дархурди Камол аст, валекин
«Бо Рустами дастон бизанад, ҳар кӣ дарафтод» (2,119).*

* * *

*Дар шакар рез фикри хеш Камол,
Қанди ҳар як сухан мукаррар соз.
То биёяд ба чошнигирӣ
«Шаккар аз Мисру Саъдӣ аз Шероз» (2,211).*

* * *

*Камол, ар бишнавад Саъдӣ ду байте 3-ин ғазал, гӯяд,
Ки хоки боги табъат бурд оби «Бӯстон»-и ман (2,295).*

* * *

*Саъдӣ агарчи тӯтии гӯё бувад, Камол,
«Тӯтӣ хамӯш беҳ, чу ту гуфтор мекунӣ» (2,345).*

Мисраи дувум монанди ду намунаи пешин аз Саъдӣ аст ва
нуктаи зарифи байт дар ин аст, ки ба ду сурат хонда мешавад.
Агар «Саъдӣ»-ро мунодое бихонем, тавозуе аст ростин ва агар
«Камол»-ро мунодо бигирем, тараффуе аст саҳт густохона. Сура-
ти аввал росттару покизатар аст ё сурати дувум?

Дар девони Камол муфохирае ба тундиву бепарвоии он ҷӣ
дар поёни ғазале латиф нисбат ба Саъдӣ бар қалами ӯ рафта ва
посухе сухансанҷонаву танзолуд ҳам дарёфт кардааст, дар даст
нест. Ғазалро ба хотири арзиши хунарии он ва дарёфти беҳтари
мавзӯ меоварем:

*Ту он шоҳи гулӣ, эй шӯҳи дилбар,
Ки оремат ба оби дида дар бар.
Чу он рухсору боло богбон дид,
Зи гул барканду бибрид аз санавбар.
Ба ҳар масҷид, ки овардӣ ту қомат,
Зи ҳайрат гуфт имом: «Аллоҳу акбар».
Барам пеши лабу зулфи ту саҷда,
Чу хонам ояти «Ва-л-лайл»-у «Кавсар»,
Рухат моҳ аст, агар бинам-ш ин моҳ,*

*Ба чаими мо наёяд моҳи дигар.
Ҳадиси қанд гуфтам бо лабаи, гуфт:
«Малӯлем аз суханҳои мукаррар».
Камол, ин нукта гар Саъдӣ шунидӣ,
Фурӯ шустӣ ба «Гозургоҳ» дафтар.*

Нахуст, ин ки барои ғазал сармашқе аз ғазалиёти Саъдӣ на-
мешиносем ва менамояд, ки муносибате хос барои овардани номи
Саъдӣ дар поёни он набудааст. Дигар, он ки калимаи «нукта» дар
байти охир, ки бидуни нусхабадал дар матни девон омада, мусал-
ламан муҳаррифи «гуфта» аст ва ба маънои тамоми ғазал.

Савум ва асли ин, ки тасҳеҳкунандаи девони Камол ғазалро
дар баъзе аз манобеи худ бо ду байти дигар, ки дар поён дошта,
дида ва бино бар шарти амонат он ду байтро дар ҳошия овардааст:

*На он дафтар, ки дар вай «Таййибот» аст
«Хабисот»-аи тарошидӣ саросар,
Ки чун оби сухан диду равонӣ
Иборат пок гардонад суханвар.*

Диққат дар ин ду байт ва табоини маънавии он бо байти
таъномези Камол ва низ сустии бофти он равшан медорад, ки бар
хилофи тасаввур ин ду аз Камол нест, балки посухе риндона аст,
ки соҳибзавқе ба таъну муфохираи Камол додааст. Ба ҳамин да-
лел ҳам ин ду байт дар маохизи аслии девон набудааст. Вожаи
«тарошидӣ» ҳам ки ба ҷои калимаи мутаносиб ва мавриди инти-
зори «фурӯ шустӣ» нишастааст, метавонад далели дигаре бошад
бар дугона будани гӯяндагон. Низ ба зехн меояд, ки назмкунан-
даи ду байти охир мақсуд аз «Гозургоҳ» (рахти шӯйхонаи маъру-
фи Шероз дар канори Саъдия)- ро ба дурустӣ дарнаёфта ва дар
натиҷа иборати худро бо «тарошидӣ» пардохтааст.

Сухани поёнӣ ин аст, ки ҳеч як аз шуарои гузашта дар такви-
ни ҳунари ғазалсароии Камоли Хучандӣ монанди Саъдӣ муассир
набудаанд ва ғазали Камол аз ҷиҳоти гуногун бо ғазали Саъдӣ
пайвастагии рост, корсозу шинохтанӣ дорад. Камол ба таври
табиӣ аз робитаи бунёдии ҳунари худ ва Саъдӣ огоҳ аст ва ба
ҷойгоҳи шоистае, ки илоҳаи шеър дар канори устои ғазал ба ӯ
додааст, болише ҳунармандона ва ногузир дорад.

Пайнавишт:

1. Ғазалиёти Саъдӣ /Тасхеҳи Муҳаммадалии Фурӯғӣ. Чопи аввал. Китобхо-
наи Брухим.-Техрон, 1318.
2. Девони Камоли Хучандӣ /Тасхеҳи Азизи Давлатободӣ. Чопи аввал.
Китобфурӯшии Техрон.-Табрез, 1337.

ҲАЛЛОҶИЯ ДАР ОСИЁИ МАРКАЗӢ ВА ТАЪСИРИ ОН ДАР ОСОРИ КАМОЛИ ХУЧАНДӢ

Камоли Хучандӣ агарчи дар каломи худ озодвор сухан ме-
гуфт ва ба ҳеч ойине ишорат намекард, аммо дар воқеъ соҳиби
тариқате буд, ки дар шариат тамом шуда ва хомии худро дар
он аз даст дода буд. Он замон тариқати Ҳаллоҷ дар манотиқи
Мовароуннаҳр аз Ҳироту Балх гирифта то Самарқанд ва Хучанд
ва Кошғар нуфузи фаровон дошт. Бо тавачҷух ба газалиёти Ка-
мол чунин тасаввур мешавад, қабл аз гароишҳои баъдии Шайх
замоне тӯлонӣ тахти таъсири равиши Ҳаллоҷ будааст. Барои ка-
ломи нахустин далели мо он аст, ки шояд бо ишораи худи Ҳаллоҷ
ва ё ба далоили дигар, ки яке аз онҳо дур будан аз дастгоҳи хи-
лофат метавонад бошад, фарзанду шогирдон ва хулафои ӯ, беш
аз ҳама, ба манотиқе, ки ёд кардем, сафар карда ва дар он ҷоҳо
сачҷодаи иршод густаронидаанд. Монанди Абдулмалики Искоф,
ки шогирди Ҳаллоҷ буд ва яксаду бист сол дар ҷаҳон зист. Мена-
висанд, ӯ дар Балх бо Шариф Ҳамзаи Уқайлӣ буд. Ҷомӣ менави-
сад: «Падари ман низ бо Шариф Ҳамза ёр буд». Искоф барояш
чунин гуфтааст: «Вақте Ҳаллоҷро гуфтам: «Эй шайх, ориф кӣ бо-
шад?» Гуфт: «Ориф он бошад, ки рӯзи сешанбе шаш рӯз монда
аз моҳи зулқайда вайро ба бобуттоқ баранд ба Бағдод ва дасту
пой вай бибуранд ва чашми вай баркананд ва нагунсор бар дор
кунанд ва бисӯзонанд ва хоки вай бар бод диҳанд...». Шайхулис-
лом гуфт: «Надонам, ки ӯ медонист, ки он вайро хоҳад буд». Ин
достонҳо ва бартар аз он дар тамоми Балху Марв ва Чочу Хучанд
ва Хоразм лаҳза ба лаҳза густариш меёфт.

Дигарӣ Иброҳим ибни Фотик шогирди Ҳаллоҷ буд. ӯ
мегӯяд: «Он шаб, ки вайро бар дор карданд, Аллоҳ таолоро ба
хоб дидам, гуфтам: «Худовандо! Ин чӣ буд, ки бо Хусайн кардӣ?»
Гуфт сирри худ бар вай ошкор кардам бо халқ бозгуфт, вайро
атое додам, раъно гашт, халқро бо худ хонд». Ин суханон низ дар
дили мардум аз ҳар табақа ба суръат роҳ меҷуст.

Дигарӣ Форис ибни Исо ал-Бағдодӣ, ки аз хулафои Ҳаллоҷ
буд. ӯ ба Хуросон омад ва аз он ҷо ба Самарқанд рафту иқомат
кард, то аз дунё бирафт. Муосири Шайх Абулқосим Ҳакими
Самарқандӣ. Форис гӯяд: «Ҳаллоҷро пурсидам, ки мурид кист?»

Фармуд: «Мурид он аст, ки аз нахуст Аллоҳ таолоро нишоннаи қасди худ созад ва то ба вай нарасад, ба ҳеч чиз наёромад ва ба ҳеч кас напардозад». Ҷомӣ меафзояд: «Бар Ҳаллоҷ бисёр суханҳои дурӯғ гӯянд ва калимоти номафҳуму норост банданд ва китобҳои маҷҳулу ҳиял ба вай мансуб доранд. Аммо шеърҳои вай фасеҳ буд». Дар ҳамон замон фарзанди Ҳаллоҷ Аҳмад ибни Хусайн ибни Мансури Ҳаллоҷ низ ба он сарзамин меравад, ки дар воқеъ шореҳи суханони падараш будааст. Ҷомӣ мефармояд: «Аз Абӯабдуллоҳи Боку шунидам, ки гуфт: «Аз Аҳмад писари Мансур шунидам ба Хучанд, ки пасини шаб падари худро гуфтам, ки маро васияте кун». Гуфт: «Нафси худро ба кор водор, пеш аз он, ки ӯ туро ба коре водорад...».

Максуд аз бозгӯ кардани ин матолиб он буд, ки муҳити сӯфиёнаи Хучандро қабл ва дар даврони Камол каме гушуда бошем. Суханони Ҳаллоҷ он рӯз монанди имрӯз бисёр наву шуниданӣ буд, бахусус, каромоти фаровоне, ки лаҳза ба лаҳза бар теъдоди он афзуда мешуд ва шояд нахустин гоми гароиши сӯфиёни Мовароуннахр ба ваҳдати вучуд аз ишороти ҳаллоҷия моя гирифта бошад ва ин суханест нав, ки ниёз ба пажӯҳиши бештар дорад. Бинобар ин, замоне ки Шайхи мо дар ирфон андеша мекард, ҳаллоҷия пас аз чанд насли корашон густариш ёфта буд, вале Шайх дар қабули Мансур низ гом ба гом пеш рафта ва абёти зебои ӯ нишоннаи ҳаракати ороми ӯст:

*Даъвои «аналҳақ» сухани нек баланд аст,
Маънии чунин ҷуз ба сари дор наёбӣ.*

Агар андешаи Ҳаллоҷро дар шеъри Камол пай бигирем, ҳаракати қадам ба қадами ӯро ба сӯи он тафаккур метавонем эҳсос кунем:

*Агар ба шеваи Мансур дам занӣ зи «аналҳақ»,
Яқин шавад дами охир, ки чанд мурда Ҳаллоҷӣ.*

Он замон, ки андешаи Мансурро қабул карданӣ меёбад, мегӯяд:

*Ба маориҷи «аналҳақ» нарасӣ зи пой минбар,
Ки сарест ҷои он сар, ки сазои дор бошад.*

Ва чун он такомулро эҳсос мекунад, ба ин натиҷа мерасад, ҳол ки ваҳдати вучуд метавонад, то бениҳоят густурда бошад, чаро худӣ ӯ сухани «аналҳақ» нагӯяд:

*Лофи «аналҳақ» бизан, Камол, ки вақт аст,
Ҳар сари мӯи ту чун зи Дӯст нишон ёфт.*

Андешаи Камол ба ин нуқта хатм намешавад ва ҳамчунон

пӯёӣ дорад то ба сирри «аналҳақ» даст ёбад ва мо низ онро пай мегирем ва меафзоём. Қабл аз Ибни Арабӣ ва Мансури Ҳаллоҷ он кас, ки аз ваҳдати вучуд сухан гуфт, Айнулқуззоти Ҳамадонӣ буд ва пас аз Мансур ҳеч каломи ирфонӣ кам ё беш аз ваҳдати вучуд ба дур набудааст ва миёни суханони орифон низ фарқи фаровон вучуд дошта ва ҳар кас аз чашми худ ваҳдати вучудро мегидааст, магар баъзеи онҳо, ки бо нигоҳе густурдатару амиқтар чаҳони ҳастиро назора мекардаанд. Содатаринашон он буд, ки мегуфт аз замоне, ки холиқ буда, махлуқ низ вучуд доштааст ва махлуқ далел бар холиқ аст ва ҳамаи ҳастихо низ монанди ӯ қадим ҳастанд ва хулоса ин ки Сонеъ ва илми сунъу маснӯъ ҳама якест. Пас, ҳақиқати Зоти худовандӣ дар тамоми коинот ҳаст ва он вучуди ҳақиқии тамоми ашъ аст. Аммо худи ҳеч як аз он ашъ нест, ҳақиқат мисли дарёст ва тамоми мавҷудоту коинот чун амвочи он дарё ҳастанд. Пас дарё, ки ҳақиқати кул аст, ба амвочу чӯйҳо ва қатарот тақсим шуда. Пас, ҳамаи мавҷудотро метавонем монанди мавҷи дарё бидонем, ки ба дарё бозмегарданд ва ҳамон мешаванд, ки будаанд. Сухани Камол дар ин андеша аст, ки мефармояд:

Қатра-қатра ту зи дарё чу ба соҳил оӣ,

Гар ба дарё бирасӣ, қатра наӣ, дарёӣ.

Ва дар паи он ҷое дигар меоварад:

Ошиқонро дил ба ваҳдат мекашад,

Мурғи обиро ба дарё хуштар аст.

Муддатҳо ғазалиёти Камол дар ҳамин моя сайр мекунад, дар ҳоле, ки саҳт ба шариат низ пойбанд аст. Чун мустатеъ мешавад аз назари шаръӣ воҷибулҳаҷ шуда ва равонаи сафар ба хонаи Худо мешавад. Он замон Шайх шоире баландмартаба ва сӯфии дорои сачҷодаи иршод буд. Шояд ба занни қавӣ марде соҳибнуфуз дар миёни нақшбандия ба шумор мерафт, зеро он замон Хоҷа Камоли Хучандӣ номида мешуд, аммо ғазалиёташ нишон медиҳад, ки ақоиди тоза, баҳусус, ваҳдати вучуди роиҷ дар он замон хор - хоре дар дилаш ба вучуд оварда буд. Чунонки чанд ҷо низ ба ин мусофират ишора мекунад:

Гуфтам, ки гамат чанд хӯрам? Гуфт: «Махӯр»,

Гуфтам: «Чӣ бувад чораи ман?» Гуфт: «Сафар».

Мо намедонем Камол дар чӣ таърихе равони сафари ҳаҷ шуда, чӣ муддат тӯл кашида ва кай ба Табрез омада ва чаро дар он ҷо муқим шудааст, зеро бо корвони Хучанд ё Самарқанд ба хонаи Каъба рафта ва бо онҳо мебоист ба Хучанд бозмегаштааст. Шеър аз ӯ дар Бағдод дорем, ки ишора ба Мансури Ҳаллоҷ до-

рад ва шояд ҳам дигаре. Чун он даврон даврони бузургони машоих ва автоди сӯфия будааст, дар тамоми зиндагонии ӯ ду таърихи дақиқ ба ҳиммати нависандаи муқаддимаи девонаш дар даст до-рем, ки мусалламан аз тамоми таърихҳои зикршуда дар тазкираҳо саҳеҳтар аст. Таърихи рафтани ба шаҳри Сарой, яъне 787 ва таърихи бозгашт ба Табрез, яъне соли 798 ва ҳеч нишони дигаре аз даврони зиндагонии Камол дар даст надорем ва ин нишона низ ба даст омадааст, ки Камол дар даврони Султон Ҳусайни Ҷалоир дар Табрез иқомат кардааст. Аммо ин, ки аз Макка то Бағдод ва Бағдод то Табрез чӣ муддат тӯл кашида ва бар Камол чӣ гузашта, оё дар он сафар чое монда, эътиқофе карда бо пиру муршиде рӯ ба рӯ шуда ё на, ҳеч якро наметонем. Аммо чун ба гуфтаи худаш бо қорвони ҳаҷ равони Ҳичоз шуда, муддати сафар мушаххасан ҳадди аксар беш аз шаш моҳ ба тӯл намеанҷомида. Камол дар ин замина фақат изҳор мекунад, ки бо ишқи пойбӯсии Расули Худо равонаи Мадина ва Макка шудааст ва шояд орзу дошта, то Расули Худо ӯро дар ростиву норостии он хор-хоре, ки гуфтем, дилашро фаро гирифта буда, ёрӣ кунад ва чунин нишон медиҳад, ки нахуст ба Мадина мушарраф шуда ва метавонад, ки ҷуз ин низ бошад. Нишонаи мо ин сухани Камол аст:

*Чу аз дарат ба Каъба рафтаму бинишастам,
Кабӯтаре зи ҳарам бонг баркашид, ки қум - қум.*

Камол ба ишора мегӯяд, ки дар ҳарामी Расулуллоҳ (с) воқеае бар ӯ рух медиҳад ва мавриди марҳамати хос қарор мегирад ва бар он пурсиш посух меёбад ва бо тамоми пинҳонкорихое, ки машоих дар ифшои ин гуна розҳову ибрази ин гуна асрор доранд, он қадар матлаб барояш муҳим будааст, ки чун Ҳофиз лаб аз лаб гушуда мефармояд:

*Камол, орзу доштӣ хоки пояш,
Ба чаши худ, алҳамдулиллаҳ, ки дидӣ.*

Ва имкон дорад ин байтро пас аз дарки он ҳама маърифат дар радди ақоиди ҳаллоҷия ва он гуна ваҳдати вучуд ва расидан ба ёр суруда бошад:

*Арафоти ишқбозон сари кӯи ёр бошад,
Ба тавофи Каъба 3-ин дар наравам, ки ор бошад.*

Пайнавишт:

1. Муқаддимаи «Девони Шайх Камоли Хучандӣ» /Ба эҳтимоми Эраҷи Гулисурхӣ.-Техрон, 1374.

**КИТОБШИНОСИИ
МУҚАДДАМОТИИ
КАМОЛИ ХУҶАНДИ**



I. НУСХАҲОИ ХАТТИИ ДЕВОНИ КАМОЛ

1. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Остони Қудси Разавӣ, № 4739, навишташуда дар соли 800/1398.
2. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи шахсии Алиасғари Ҳикмат (дар китобхонаи Донишкадаи адабиёти Донишгоҳи Техрон низ ин нусха махфуз аст), № 250, навишташуда дар соли 801/1399.
3. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Донишкадаи Шаҳид Мутахҳарӣ, № 299, китобати соли 798/1396 оғоз шуда, соли 821/1398 ба поён расидааст.
4. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Сино (Техрон), № 339/1, навишташуда дар соли 821/1418.
5. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Сипахсолор (Шаҳид Мутахҳарӣ), № 266, навишташуда дар соли 821/1418.
6. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Институти ховаршиносии шаҳри Тошканд, № 150, навишташуда дар соли 825/1422.
7. Девони Камол. Китобхонаи АИ Ўзбекистон, №122, навишташуда дар соли 825/1422.
8. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи милли Париж, № 1635, навишташуда дар соли 827/1424.
9. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи донишгоҳи Упсала (ин нусха аз девони чанд шоир ва «Маснавӣ» иборат буда, девони Камол дар саҳифаҳои 202 то 321 ҷойгир шудааст, дар ҳошияи он девони Носири Бухорой сабт аст. Навишташуда дар соли 831/1428.
10. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Салтанатии собиқ (Китобхонаи Кохи Гулистон), № 10139, навишташуда дар соли 835/1432.
11. Девони Камолиддин Масъуди Хучандӣ. Китобхонаи Салтанатии собиқ (Китобхонаи Кохи Гулистон), № 803, навишташуда (тақ.) дар соли 835/1432.
12. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Бодлеан, № 121, навишташуда дар соли 839/1436.
13. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Музеи Бритониё, № 8193, навишташуда дар соли 839/1436.
14. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Мағнисиё (яке аз кӯхнатарин китобхонаҳои Туркия), № 2676, навишташуда дар соли 840/1437.
15. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи милли Париж, № 1636, навишташуда дар соли 845/1441.
16. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Тупқописарой (Истанбул), № 1637, навишташуда дар соли 856/1452.
17. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи милли Париж, № 1637, навишташуда дар соли 858/1454.
18. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи мадрасаи олии Шаҳиди Мутахҳарӣ, № 264, навишташуда дар соли 859/1455.
19. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Салтанатии собиқ (Китобхонаи Кохи Гулистон), № 12276/6, навишташуда дар соли 862/1458.
20. Девони Камоли Хучандӣ. Ин нусха мутааллиқ аст ба китобхонаи шахсии нависандаи халқии Тоҷикистон Раҳим Ҷалил, № 866, навишташуда дар

- соли 866/1492.
21. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Остони Қудси Разавӣ, № 527 (4737), навишташуда дар соли 867/1463.
 22. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Отиф Афандӣ (Истанбул), № 2103, навишташуда дар соли 872/1468.
 23. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи марказии Донишгоҳи Техрон, № 1381, навишташуда (тақ.) дар соли 872/1468.
 24. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Академияи улуми Озарбойҷон, навишташуда дар соли 872/1468.
 25. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Кембрич, № 282, навишташуда дар соли 876/1472.
 26. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи нусахи хаттии Академияи улуми Озарбойҷон дар шаҳри Боку, № 123, навишташуда дар соли 878/1473.
 27. Девони Камоли Хучандӣ. Ганчинаи дастхатҳои АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон, № 194, навишташуда дар соли 881/1476.
 28. Девони Масъуди Хучандӣ (Камолиддин ибни Масъуди Хучандӣ). Ганчинаи дастхатҳои АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон, № 1236/1, навишташуда дар соли 881/1476.
 29. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи марказии донишгоҳи Техрон, № 1381, навишташуда дар соли 883/1478.
 30. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Салтанатии собиқ (Китобхонаи Кохи Гулистон), № 182/3, навишташуда дар соли 884/1479.
 31. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи умумии Боязид (Истамбул), № 5679, навишташуда дар соли 886/1481.
 32. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Худобаҳши Патна (Ҳиндустон), № 471, навишташуда дар соли 886/1481.
 33. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Музейи Бритониё, № 0г 2959, навишташуда дар соли 888/1483 (Микрофилми он дар китобхонаи Донишгоҳи Техрон низ мавҷуд аст).
 34. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Остони Қудси Разавӣ, № 4738, навишташуда дар соли 897/1492.
 35. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Миллии Эрон, № 107, навишташуда дар асри XV.
 36. Девони Камоли Хучандӣ (пас аз он девони Носири Бухорӣ мавҷуд аст). Китобхонаи Маҷлиси Шӯрои исломӣ, № 8884/1, навишташуда дар асри XV.
 37. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Маҷлиси Шӯрои исломӣ, № 3702/4, навишташуда дар асри XV.
 38. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Маҷлиси Шӯрои исломӣ, № 1051, навишташуда дар асри нӯҳи ҳиҷрӣ.
 39. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Салтанатии собиқ (Китобхонаи Кохи Гулистон), № 497, навишташуда дар асри XV.
 40. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Салтанатии собиқ (Китобхонаи Кохи Гулистон), № 7000/2, навишташуда дар асри XV.
 41. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Донишгоҳи Панҷоби Покистон, № 2673 рi/VII3B, навишташуда дар асри XV.

42. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Тупқописарой (Истанбул), № Н 943, навишташуда дар асри XV.
43. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Малик, дар дохили чунги № 5226/7, навишташуда дар асри XV.
44. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Мавлоно Озоди Донишгоҳи Алигарҳи Ҳиндустон, навишташуда дар асрҳои XV-XVI.
45. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Салтанатии собиқ (Китобхонаи Коҳи Гулистон), № 360, навишташуда дар соли 901/1496.
46. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Салтанатии собиқ (Китобхонаи Коҳи Гулистон), № 3022, навишташуда дар соли 901/1496.
47. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи хусусии доктор Асғари Маҳдавӣ, навишташуда дар соли 903/1498.
48. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи марказии Донишгоҳи Техрон, № 5344, навишташуда дар соли 909/1504.
49. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи миллии Табрёз, № 3597, навишташуда дар соли 934/1528.
50. Девони Камоли Хучандӣ. Нусхаи мутааллиқ ба Ҳоҷӣ Муҳаммадоқо Наҳҷувонӣ, навишташуда дар соли 934/1528.
51. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Ганҷбахши Покистон, № 3948, навишташуда дар соли 944/1538.
52. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Остони Қудси Разаӣ, № 527, навишташуда дар соли 965/1558.
53. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Ризои Ромпур (Ҳиндустон), навишташуда дар соли 978/1571.
54. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Остони Қудси Разаӣ, № 4737, навишташуда дар соли 985/1577.
55. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Лондон, № 361, навишташуда дар соли 988/1580.
56. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Худобаҳши Патна (Ҳиндустон), № 472, навишташуда дар соли 992/1584.
57. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Маҷлиси Шӯрои исломӣ, № 357, навишташуда дар соли 996/1558.
58. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Тупқописарой (Истанбул), № R 987, навишташуда дар асри XVI.
59. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Тупқописарой (Истанбул), № R 988, навишташуда дар асри XVI.
60. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи марказии Донишгоҳи Техрон, № 5344, навишташуда дар асрҳои XV-XVI.
61. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи айвони Ғолиб (Деҳлӣ), № 2979, навишташуда дар асри XVI.
62. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Миллии Малик, № 5299, навишташуда дар асри даҳуми ҳиҷрӣ.
63. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Ганҷбахш, № 3949, навишташуда дар асри XVI.
64. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Донишгоҳи Панҷоби Покистон, № 3853, навишташуда дар асри XVI.

65. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Донишгоҳи Панҷоби Покистон, № 1055, навишташуда дар асри XVI.
66. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Миллии Малик, № 4751/1, навишташуда дар асрҳои XVI-XVII.
67. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Музеи Бритониё, № 19496, навишташуда дар соли 1007/1599.
68. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Ризои Ромпур (Ҳиндустон), навишташуда дар соли 1007/1599.
69. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Мавлоно Озоди Донишгоҳи Алигархи Ҳиндустон, № 312, навишташуда дар соли 1097/1686.
70. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Маҷлиси Шӯрои исломӣ, № 61235, навишташуда дар асри XVII.
71. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Маҷлиси Шӯрои Исломӣ, № 2482, навишташуда дар асри XVII.
72. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Маҷлиси Шӯрои Исломӣ, № 2664/2, навишташуда дар асри ғздохуми ҳичрӣ.
73. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Ганҷбахш, № 3950, навишташуда дар асри XVII.
74. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Донишгоҳи Панҷоби Лоҳур, № а-454/7681, навишташуда дар асри XVII.
75. Девони Масъуди Хучандӣ (Камолиддин ибни Масъуди Хучандӣ). Ганҷинаи дастхатҳои АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон, № 611/1, навишташуда дар асрҳои XVI-XVII.
76. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи донишгоҳи Усмониyaи Ҳайдаробод, навишташуда дар соли 1142/1730.
77. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи АИ Ёзбекистон, № 10066, навишташуда дар асри XVII.
78. Девони ғазалиёт. Китобхонаи АИ Ёзбекистон, № 232/6 (нокис), навишташуда дар асри XVII.
79. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи донишгоҳи Усмониyaи Ҳайдаробод, навишташуда дар асри XVIII.
80. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи донишгоҳи Усмониyaи Ҳайдаробод, навишташуда дар соли асри XVIII.
81. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Донишгоҳи Дако (Покистон), № DF 274, навишташуда дар соли 1233/1817.
82. Девони Масъуди Хучандӣ (Камолиддин ибни Масъуди Хучандӣ). Ганҷинаи дастхатҳои АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон, № 62, навишташуда дар соли 1261/1845.
83. Девони Камоли Хучандӣ. Ганҷинаи дастхатҳои АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон, № 4541, навишташуда дар соли 1261/1845.
84. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи АИ Ёзбекистон, № 3760/7, навишташуда дар соли 1264/1847.
85. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи умумии Страсбург дар Франсия, № 4701, навишташуда дар соли 1265/1849.
86. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи умумии шаҳри Самарқанд дар Ёзбекистон, № САН, навишташуда дар соли 1273/1857.

87. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Донишгоҳи Кашмир, № 957, навишташуда дар соли 1273/1857.
88. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Салтанатии собиқ (Китобхонаи Кохи Гулистон), № 497, навишташуда дар соли 1282/1665.
89. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи шуъбаи Институти ховаршиносии Академияи улуми Русия дар шаҳри Петербург, № 223, навишташуда дар соли 1284/1887.
90. Девони Масъуди Хучандӣ (Камолиддин ибни Масъуди Хучандӣ). Ганчинаи дастхатҳои АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон, № 849, навишташуда дар асри XVIII.
91. Девони Масъуди Хучандӣ (Камолиддин ибни Масъуди Хучандӣ). Ганчинаи дастхатҳои АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон, № 356, навишташуда дар асри XVIII.
92. Девони Камоли Хучандӣ. Ганчинаи дастхатҳои АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон, № 4495, навишташуда дар асри XIX.
93. Девони Камоли Хучандӣ. Ганчинаи дастхатҳои АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон, № 4495, навишташуда дар асри XIX.
94. Девони Масъуди Хучандӣ (Камолиддин ибни Масъуди Хучандӣ). Ганчинаи дастхатҳои АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон, № 424, навишташуда дар асрҳои XVIII- XIX.
95. Девони Масъуди Хучандӣ (Камолиддин ибни Масъуди Хучандӣ). Ганчинаи дастхатҳои АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон, № 1072, навишташуда дар асрҳои XVIII- XIX.
96. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Салтанатии собиқ (Китобхонаи Кохи Гулистон), № 361, соли китобат номаълум.
97. Девони Камоли Хучандӣ. Нусхаи мутааллиқ ба Ҳочӣ Хусайноко Нахчувонӣ, соли китобат номаълум.
98. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Музеи Британиё, № 8193, соли китобат номаълум (микрофилми ин нусха дар Китобхонаи марказии Донишгоҳи Техрон низ мавҷуд аст).
99. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Маҷлиси Шӯрои исломӣ, № 17944, соли китобат номаълум.
100. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи милли Париж, № 1638, соли китобат номаълум.
101. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Донишгоҳи Панҷоби Покистон, № 2576 рiVI 320, соли китобат номаълум.
102. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи айвони Ғолиб (Дехлӣ), № 77, соли китобат номаълум.
103. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Бангола, № 1370, соли китобат номаълум.
104. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Бангола, № 113, соли китобат номаълум.
105. Девони Камоли Хучандӣ Китобхонаи Лоҳури Покистон (мутааллиқ ба профессор Шеронӣ), № 3553/820, соли китобат номаълум.
106. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Кембрич, № 822 (9), соли китобат номаълум.

107. Девони Камоли Хучандӣ (ноқис). Нусхаи мутааллиқ ба Ҳочӣ Муҳаммадоқо Наҳҷувонӣ, соли китобат номаълум.
108. Девони Камоли Хучандӣ (ноқис). Китобхонаи миллии Табрез, № 3657, соли китобат номаълум.
109. Девони Камоли Хучандӣ (ноқис). Китобхонаи шуъбаи Институти ховаршиносии Академияи улуми Русия дар шаҳри Петербург, № 222, соли китобат номаълум.
110. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Ҷомеаи осиеии Бангола, № 448, соли китобат номаълум.
111. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Донишгоҳи штати Мичигани ШМА, № 307, соли китобат номаълум.
112. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Индиа-Оффис, № f. 317a, соли китобат номаълум.
113. Куллиёти Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Осафияи Дакан, № 592, соли китобат номаълум.
114. Куллиёти Камоли Хучандӣ (ноқис). Китобхонаи Осафияи Дакан, № 382, соли китобат номаълум.
115. Куллиёти Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Ҳайдаробод, № М246, соли китобат номаълум.
116. Куллиёти Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Ҳайдаробод, № М386, соли китобат номаълум.
117. Куллиёти Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Ҳайдаробод, № М592, соли китобат номаълум.
118. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Ҳайдаробод, № М1376, соли китобат номаълум.
119. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Ҳайдаробод, № М35860, соли китобат номаълум.
120. Девони Камоли Хучандӣ (ноқис). Китобхонаи Мавлоно Озоди Донишгоҳи Алигархи Ҳиндустон, № 1453, соли китобат номаълум.
121. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи марказии шаҳри Мюнхен, № 227, соли китобат номаълум.
122. Девони Камоли Хучандӣ (ҳамроҳ бо “Девон”-и Носири Бухорӣ). Мутааллиқ ба Ҷаъфароқо Султон ал-Қурроӣ, соли китобат номаълум.
123. Девони Камоли Хучандӣ. Нусхаи хаттии китобхонаи давлатии Самарқанд, навишташуда дар соли 1373/1954.
124. Девони Камоли Хучандӣ. Нусхаи хаттии китобхонаи давлатии Озарбойҷон, навишташуда дар соли 878/1473.
125. Интиҳоби Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Бодлеани Донишгоҳи Оксфорд, № 858, навишташуда дар соли 988/1580.
126. Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Даргоҳи Пирмуҳаммадшоҳ Аҳмадободи Гучарот, № 228, соли китобат номаълум.
127. Интиҳоби Девони Камоли Хучандӣ. Китобхонаи Донишгоҳи Исфажон, № 15580 (маҷмӯа), соли китобат номаълум.
128. Ашъори Камоли Хучандӣ. Китобхонаи АИ Ёзбекистон, № 2784/1, навишташуда дар асри XIX.

II. НАШРИ АШЪОРИ КАМОЛИ ХУЧАНДӢ

1. Камоли ХучандӢ. Ғазалҳои мунтахаб / Таҳияи Шарифҷон Ҳусейнзода. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1955. – 134 с.
2. Камоли ХучандӢ. Девон / Тасҳеҳи Азизи Давлатободӣ. – Техрон, 1337/1958.
3. Камоли ХучандӢ. Ашъори мунтахаб / Мураттиб Ш. Ҳусейнзода. – Сталинобод, 1959. – 341 с.
4. Камоли ХучандӢ. Мунтахабот / Таҳияи Шарифҷон Ҳусейнзода. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1959. – 320 с.
5. Камоли ХучандӢ. Мунтахабот / Таҳияи Шарифҷон Ҳусейнзода. – Сталинобод, 1960. – 323 с.
6. Камоли ХучандӢ. Девон / Ба эҳтимоми К.Шедфар (ибораат аз ду ҷилд ва ҷаҳор китоб). – Маскав, 1975.
7. Камоли ХучандӢ. Девон (ибораат аз ду ҷилд) / Ба ҷоп тайёркунандагон: Шарифҷон Ҳусейнзода, Назира Қаҳҳорова, Саъдулло Асадуллоев. – Ҷ.1. – Душанбе: Ирфон, 1983. – 560 с. – Ҷ.2. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 464 с.
8. Камоли ХучандӢ. Девон / Матни интиқодӣ ва муқаддимаи Ш.Ҳусейнзода ва С.Асадуллоев. – Ҷ.1. – Душанбе: Ирфон, 1986. – 510 с.
9. Камоли ХучандӢ. Девон / Матни интиқодӣ ва муқаддимаи Ш.Ҳусейнзода ва С.Асадуллоев. – Ҷ.2. – Душанбе: Ирфон, 1987. – 551 с.
10. Камоли ХучандӢ. Девон / Тасҳеҳи Аҳмади Карамӣ. – Техрон, 1372. – 532с.
11. Камоли ХучандӢ. Девон / Мураттиб: Саъдулло Асадуллоев. – Душанбе: Адиб, 1995. – 670 с.
12. Девони Шайх Камоли ХучандӢ (ҳамроҳ бо шарҳи ҳоли зиндагонӣ) / Ба эҳтимоми Эраҷи Гулисурҳӣ. – Ҷ.1. – Техрон: Суруш, 1374.
13. Девони Шайх Камоли ХучандӢ (ҳамроҳ бо шарҳи ҳоли зиндагонӣ) / Ба эҳтимоми Эраҷи Гулисурҳӣ. – Ҷ.2. – Техрон: Суруш, 1374. (ҳар ду ҷилд). – 1290 с.
14. Камоли ХучандӢ. Девон / Тасҳеҳи Азизи Давлатободӣ. – Техрон, 1375. – 480 с.
15. Бӯи ҷон (гузинаи ашъори Камоли ХучандӢ) / Бо саъю эҳтимоми Азизи Давлатободӣ. – Техрон, 1375.
16. Хоча Камоли ХучандӢ. Саду як ғазал / Таҳияи Бадриддин Мақсудов. – Душанбе, 1996.
17. Дурдонаҳо аз ашъори Камоли ХучандӢ / Ба ҷоп омодакунанда Саъдулло Асадуллоев. – Хучанд, 1996. – 224 с.
18. Камоли ХучандӢ. Мунтахаби ғазалиёт / Интиқоб ва тавзеҳи Бадриддин Мақсудов. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2008. – 192 с.
19. Камолиддин Масъуди ХучандӢ. Девони комил / Тасҳеҳи Мачиди Шафак. – Техрон: Саной, 1389. – 486 с.
20. Камоли ХучандӢ. Девон / Таҳияи Абдучаббори Суруш ва Саидумрон Саидов. – Хучанд: Андеша, 2011. – 631с.
21. Камоли ХучандӢ. Девон / Таҳияи Абдучаббори Суруш. – Хучанд: Хурсон, 2015. – 1292 с.

III. АШЪОРИ КАМОЛ БА ДИГАР ЗАБОНҲО

1. Камол Худжанди. Стихи / Хрестоматия по литературе народов СССР». – Москва, 1947.
2. Камол Худжанди. Избранная лирика / Перевод А.Е.Адалис, примич. И.С.Брагинского. – Сталинабад: Таджикгосиздат, 1949. – 70 с.
3. Камол Худжанди. Газели /Антология таджикской поэзии. – Москва, 1957.
4. Камол Худжанди. Стихотворения. – Душанбе, 1968.
5. Камоли Худжандий. Девон. – Тошкент, 1962.
6. Ҳаммер, Иосиф. Барозандаи адабиёти форсӣ, –Олмон, 1818.
7. Камол Худжанди. Лирика. – Москва: Художественная литература, 1976. – 130 стр.
8. Тоҷикистонке сӯфӣ шоир Шайх Камоли Хучандӣ (Шоири сӯфии Тоҷикистон Шайх Камоли Хучандӣ) / Тарҷумаи Муҳаммадсиддиқи Шиблӣ (101 ғазал). –Лохур, 1996.

IV. ОСОРИ ИЛМӢ

а) Китоб ва мачмӯаҳо

1. Абдукодиров А., Давронов А. Каломи Камол. – Хучанд, 1998. – 216 с.
2. Асадуллоев С. Камоли Хучандӣ. – Хучанд: Хуросон, 1996. – 164 с.
3. Асадуллоев Саъдулло. Камоли Хучандӣ (шарҳи мухтасари ҳол). – Хучанд, 1992. – 16 с.
4. Афсаҳзод А. Камоли Хучандӣ. – Душанбе: Дониш, 1976. – 40 с.
5. Афсаҳзод А. Камоли Хучандӣ – устои ғазал. – Душанбе: Деваштич, 2005. – 220 с.
6. Афсаҳзод А. Камоли Хучандӣ – устои ғазал. – Душанбе: Деваштич, 1375. – 200 с.
7. Мақсудов Б. Рӯзгор ва осори Камоли Хучандӣ. – Душанбе, 1994. – 164 с.
8. Мақсудов Бадриддин, Зарифзод Солеҳ. Андалеби боғистони Хучанд. – Хучанд: Хуросон, 2013. – 224 с.
9. Мақолоти маҷмаи бузургдошти Камоли Хучандӣ. – Табрез, 1375. – 424 с.
10. Маҳдӣ, Баззои Дастфурӯш. Боғи Камол. – Табрез: Шоиста, 1391. – 78 с.
11. Мирмуҳаммадова Мақсуда. Андалеби боғи маънӣ. – Хучанд: Ношир, 2013. – 150 с.
12. Насриддин, Абдуманнон. Сехри мубин. – Хучанд: Ношир, 2012. 164 с.
13. Партаве аз чони пок (мачмӯаи мақолаҳо). – Хучанд: Раҳим Ҷалил, 1996. – 99 с.
14. Тошматов Раҳим. Камоли Хучандӣ ва адибони муосири тоҷик. – Хучанд, 1992. – 25 с.
15. Сайфуллоев А., Абдуллоев С. Малики адаб. – Душанбе: Адиб, 1996. – 320с.
16. Сатторов Н.С. Камоли Хучандӣ. – Сталинобод: Дониш, 1960. – 11 с.
17. Ҳабиби Озод, Ноҳид. Китобшиносии нусхаҳои хаттии Камолиддин Масъуди Хучандӣ дар китобхонаҳои Эрон ва дигар кишварҳо / Таҳияи Эҳсонҷон Оқилов. – Хучанд, 1996. – 76 с.
18. Шодиев Э. Камол Худжандӣ ва ўзбек адабиёти // Хучанд, 1996.
19. Шоҳаҳмад, Абдучаббор (Суруш). Фарҳанги ашъори Камоли Хучандӣ. – Ҷ.1. – Душанбе: Пайванд, 1996. – 648с.
20. Шоҳаҳмад, Абдучаббор (Суруш). Фарҳанги ашъори Камоли Хучандӣ. – Хучанд: Хуросон, 2015. – 736 с.

б) Мақолаҳо

1. Абдукодиров Абдусаттор. Амсолу ҳиками ашъори Шайх Камол / Партаве аз чони пок. – Хучанд: Раҳим Ҷалил, 1996. – С.27-35; Мақолоти маҷмаи бузургдошти Камоли Хучандӣ. – Табрез, 1375. – С. 193-199.
2. Абдусаттор, Абдушшакур. Арабият дар шеъри Камол / Мақолоти маҷмаи бузургдошти Камоли Хучандӣ. – Табрез, 1375. – С. 180-192.
3. Абдукодиров А. Давронов А. Мояи ҳаёт – Ҷавҳари адабиёт // Ҳақиқати Ленинобод, № 51 (15.273), 7 сентябри 1996. – С. 3- 4.
4. Айнӣ, Садриддин. Камоли Хучандӣ // Стахановчӣ, № 5 то 8, июли 1939; Бо роҳи Ленинӣ, № 7, 1940; Шарқи Сурх, № 3. – 1948. – С. 38; Куллийет. – Ҷ.11. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1963. – С. 222-231.

5. Акбарзод, Мубашшир. Ҳар чӣ баъд аз камол нуксон аст // Садои Шарк, №1, 2014. – С. 134-148.
6. Ақиқии Бахшоишӣ, Абдурраҳим. Бобокамоли Хучандӣ ва муосирони ӯ // Кайҳони андеша, шумораи 70. – 1375. – С. 185-193.
7. Алимардон, Амрияздон. Камоли Хучандӣ ва Ҳасани Дехлавӣ (Масъалаи робитаи осорӣ, татаббуъ ва навоарӣ) / Мақолоти маҷмааи бузургдошти Камоли Хучандӣ. – Табрез, 1375. – С. 200-215.
8. Амин, Ҳасан. Ҳофиз ва Камоли Хучандӣ // Ҳофиз, шумораи 102, 1392. – С. 52.
9. Анварӣ, Сулаймон. Нигоҳе ба ганҷинаи забони ашъори Камоли Хучандӣ / Мақолоти маҷмааи бузургдошти Камоли Хучандӣ. – Табрез, 1375. – С. 15-26.
10. Асадуллоев С. Академияи Камоли Хучандӣ // Ҳақиқати Ленинобод, № 225 (14.721), 26 ноябри 1996. – С. 3.
11. Асадуллоев Саъдулло. Зароиф ва мутоиботи Камоли Хучандӣ // Ҳақиқати Ленинобод, №117 (9214), 25 июли 1969; №122 (9219), 2 августи 1969. – С. 3.
12. Асадуллоев Саъдуллох. Куния ва алқоби Камоли Хучандӣ // Кайҳони фарҳангӣ, шумораи 103, 1372. – С. 30-31; Ному лақабо ва кунияи Камоли Хучандӣ чӣ буд? // Илм ва ҳаёт, № 4, 1991. – С. 12-14.
13. Асадуллоев Саъдулло. Муосирони Камоли Хучандӣ // Ҳақиқати Ленинобод, №110 (9207), 12 июли 1969. – С. 3; №115 (9212), 22 июли 1969. – С. 3.
14. Асадуллоев Саъдулло. Мусоҳибони Камоли Хучандӣ // Ҳақиқати Ленинобод, №106 (9303), 5 июли 1969. – С. 3; №107 (9204), 8 июли 1969. – С. 3.
15. Асадуллоев, Саъдулло. Фактҳои нав дар бораи Камоли Хучандӣ // Ҳақиқати Ленинобод, №92 (9189), 11 июни 1969. – С. 3.
16. Асадуллох, Саъдуллох. Хоҷа Камол ва Амир Хусрави Дехлавӣ // Ҳақиқати Ленинобод, 14 майи 1994.
17. Асадуллох, Саъдулло. Шарҳи мухтасари як ғазал // Ҳақиқати Ленинобод, № 48 (15.270), 28 августи 1996. – С. 3.
18. Асадуллоев Саъдулло. Ҷараёни зиндагии Хоҷа Камол (порчаҳо аз рисола) // Хучанд, № 4-5, 1996. – С. 7-15.
19. Афсаҳзод А. Ғазалҳои тари риндона // Садои шарк, № 9-12, 1996. – С. 59-84.
20. Афсаҳзод А. Камоли Хучандӣ / Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XIII-XIV. – Ҷ.2. – Душанбе, 1983. – С. 105-127.
21. Афсаҳзод А. Камоли Хучандӣ / ЭСТ. – Ҷ.3. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣ ЭСТ, 1981. – С. 201-204.
22. Афсаҳзод А. Камоли Хучандӣ / Энциклопедияи адабиёт ва санъат. – Ҷ.2. – Душанбе, 1989. – С. 8-10.
23. Афсаҳзод А. Камоли Хучандӣ ва ақидаи риндӣ // Ахбори АИ ҶТ, №11, 1996. – С.48-56.
24. Афсаҳзод А. Камоли Хучандӣ. – Ҷ.3. – Душанбе, 1981. – С. 179- 180.
25. Афсаҳзод Аълоҳон. Олам сухани Камол бигрифт // Эроншинохт, шумораи 3, Зимистони 1375. – С. 67-88; Мақолоти маҷмааи бузургдошти Камоли Хучандӣ. – Ҷ.2. – Табрез, 1375. – С. 15-23.
26. Афсаҳзод А. Сӯфии порсонамо // Садои мардум, 25 майи 1996.
27. Афсаҳзод А. Хучандиам / Дар сафи бузургон. – Душанбе, 1986. – С. 292-334.
28. Афсаҳзод А. Ҳофиз ва Камол // Комсомоли Тоҷикистон, 11 октябри 1970; Ҳақиқати Ленинобод, 21-23 октябри 1970; Ҳақиқати Ленинобод, 8 декабри

1970.

29. Афсаҳзод А. Ҷомӣ ва Камол // Аҳбори АИ ҚТ, № 37, 1989. – С. 10-17.
30. Афшор, Эрач. Такризи ба девони Камоли Хучандӣ // Раҳнамои китоб, шумораи аввал. – Техрон, 1338. – С. 38-42.
31. Аҳмадова Ғулоӣ. Мавқеи овоз дар назми Камол / Партаве аз ҷони пок. – Хучанд: Раҳим Ҷалил, 1996. – С.84-87.
32. Бертелс Е.Э. Литература народов Средней Азии от древнейших времен до XV века нэ. // Новый мир, №6, 1939. – С. 210-231; №7, 1939. – С. 246-265; №9, 1939. – С. 264-281.
33. Бойматов Лукмон. Арзи матлаб дигару изҳори санъат дигар аст (аз форсӣ баргардони Солеҳи Маҳзун) // Ҳақиқати Суғд, №36 (16936), 22. 03.2012. – С. 5.
34. Бойматов Лукмон. Камол ва таърих // Кайҳони фарҳангӣ, шумораи 149, Баҳмани 1377. – С. 38-39.
35. Бойматов Лукмон. «Мадхали манзум» ва муаллифи он // Номаи анҷуман, шумораи 14, 1383. – С.45-63.
36. Бойматов Лукмон. Ҷусторе дар робита бо пайвандҳои фарҳангии Хучанду Нишопур // Таърихпажӯҳӣ, шумораи 21, 1383. – С. 98-104.
37. Борӣ, Муҳаммад. Камол дар ҳалқаи риндон / Мақолоти маҷмааи бузургдошти Камоли Хучандӣ. – Табрез, 1375. – С. 27-37.
38. Брагинский, И.С. К изучению творчества Камола Худжанди // Краткое сообщения Института востоковедения. Вып. 27. – М., 1958. – С. 82-87.
39. Брагинский, И. С. О творчестве Камола Худжанди / Очерки из истории таджикской литературы. – Сталинабад, 1956. – С. 240-242.
40. Воҳид, Мазбут, Абдулло Мухтор. Бузургдошти Камол дар Хучанд // Ҳақиқати Ленинобод, № 53 (15.275), 14 сентябри 1996. – С. 1-2.
41. Григорев В.В. О местоположении столицы Золотой Орды – Сарая //Россия и Азия. – Петербург, 1876. – С. 110-126.
42. Гулисурхӣ, Эрач. Девони Шайх Камоли Хучандӣ (аз форсӣ баргардони Солеҳи Зарифзод) // Ҳақиқати Суғд, №145 (17045), 1.12.2012. – С. 6; №146 (17046), 4.12.2012. – С. 6; №147 (17047), 6.12.2012. – С. 6; №149 (17049), 1.12.2012. – С. 6; №149 (17049), 1.12.2012. – С. 6; №150 (17050), 1.12.2012. – С. 6; №151 (17051), 15.12.2012. – С. 6; №34 (17090), 19.03.2013. – С. 4.
43. Гулисурхӣ, Эрач. Зиндагии Камол бар мабноси сурудаҳои ҳудаш (таҳияи Суруш) // Хучанд, Шумораи ҷашнвора. – 1996. – С. 26-46.
44. Гулисурхӣ, Эрач. Муқаддима (таҳияи Абдулманнони Насриддин) // Хучанд, № 2, 1996. – С. 26-36; Пешгуфтор (таҳияи Абдулманнони Насриддин) // Хучанд, № 2, 1996. – С. 25-26.
45. Ғаффорова Умеда. Камолшинос // Ҳақиқати Ленинобод, № 76 (15.258), 4 декабри 1996. – С. 3.
46. Ғаффорова Умеда. Муламмаот дар эҷодиёти Шайх Камол / Партаве аз ҷони пок. – Хучанд: Раҳим Ҷалил, 1996. – С.50-55; Мақолоти маҷмааи бузургдошти Камоли Хучандӣ. – Табрез, 1375. – С. 216- 221.
47. Ғаффорова Умеда. Мурочиат ба хонандаи ин китоб (охирсухани «Девон»-и Камоли Хучандӣ). – Хучанд: Ношир, 2011. – С. 625-630.
48. Ғиёсов Нурулло. Партави Қуръон дар оинаи ғазал / Партаве аз ҷони пок. – Хучанд: Раҳим Ҷалил, 1996. – с.36-41; Мақолоти маҷмааи бузургдошти

- Камоли Хучандӣ. – Табрез, 1375. – С. 222-228.
49. Ғозиев Илѐсхон. Ишки Хоҷа Камол // Ҳақиқати Ленинобод, № 16 (15.238), 13 апрели 1996. – С. 5.
 50. Давлатободӣ, Азиз. Девони Камоли Хучандӣ (чопи Маскав, ба эҳтимоми Шидфар, 1957) // Оянда, Шумораи 10, 1361. – С. 751-758.
 51. Давлатободӣ, Азиз. Чанд нукта дар бораи «Равзаи атҳор» // Маҷаллаи Донишқадаи адабиёт ва улуми инсонӣ, шумораи 78, тобистони 1345. – С. 133-151.
 52. Давронов Аҳмадҷон, Тошхӯчаева Башорат. Анъана ва навоарӣ дар ашъори Хоҷа Камол / Партаве аз чони пок. – Хучанд: Раҳим Ҷалил, 1996. – С. 64-73.
 53. Давронов Аҳмадҷон. Анъана ва навоарӣ дар шеърҳои Камоли Хучандӣ // Ҳақиқати Суғд, №90, (16990) 26.07.2012. – С. 5 (бозчоп).
 54. Деҳотӣ А. Камоли Хучандӣ / Намунаҳои адабиёти тоҷик. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1940. – С.127-130; Куллиёт (ибора аз 5 ҷилд). – Ҷ.5. – Душанбе, 1966. – С. 19-22.
 55. Достиев Абдумачид. Аз худ натавон гурехтан // Ҳақиқати Ленинобод, № 52 (15.274), 11 сентябри 1996. – С. 3; № 53 (15.275), 14 сентябри 1996. – С. 3; № 54 (15.276), 18 сентябри 1996. – С. 3-4; № 55 (15.277), 21 сентябри 1996. – С. 2-3.
 56. Дун, А.З. Хоҷа Камол дар кишвари Тарас Шевченко // Хучанд, Шумораи ҷашнвора, 1996. – С.64-65.
 57. Дурра, Додҷӯ. Камол ва мусиқӣ (Номҳо ва истилоҳоти мусиқӣ дар девони Камоли Хучандӣ бар асоси девони Камоли Хучандӣ (чопи Маскав, 1975), моҳи даӣи 1378. – С. 28-32.
 58. Зоҳидов Абдуқодир. Фаҳрияҳои Камол / Партаве аз чони пок. – Хучанд: Раҳим Ҷалил, 1996. – С. 88-95.
 59. Ибодуллоев Бобочон. Ихтилофи назарҳо роҷеъ ба Камол // Ҳақиқати Ленинобод, № 2 (15.224), 6 январи 1996. – С. 5-7.
 60. Коммисаров Д.С. Садек Хедоят потомник Камала Худжанди / Пути развития новой и новейшей персидской литературы. – Москва, 1982.
 61. Қазоқова Умриннисо. Камол ва Салмон / Мақолоти маҷмааи бузургдошти Камоли Хучандӣ. – Табрез, 1375. – С.249-252.
 62. Қайсарӣ, Иброҳим. Вучӯҳи мушобеҳоти шеъри Ҳофиз ва Камоли Хучандӣ // Ошно, шумораи 14, соли 2, озармоҳ, 1382. – С. 28-44.
 63. Қосимов Қосимҷон. Қирони саъди се ситораи осмони ҳамдилӣ // Хучанд, Шумораи ҷашнвора, 1996. – С. 3-7.
 64. Қосимов Қосимҷон. Марҳилаҳои ҳалқунандаи омодагӣ ба ҷашни Камоли Хучандӣ // Хучанд, № 3, 1996. – С. 3-6.
 65. Қосимова М.Н. Хусусиятҳои забонии зарбулмасалу мақолу ҳикматҳои осори Камоли Хучандӣ / Мақолоти маҷмааи бузургдошти Камоли Хучандӣ. – Табрез, 1375. – С. 229-248.
 66. Люнизон, Леонард. Зиндагӣ ва даврони Камоли Хучандӣ // Эроннома, шумораи 40, 1371. – С. 689-706; Камоли Хучандӣ, шумораи 3 (3), 2015. – С. 30-41.
 67. Мақсудов Бадриддин. Камоли Худжанди и основные вопросы идейно-художественного содержания его газели (автор. канд. диссер). – Душанбе, 1992.
 68. Мақсудов Бадриддин. Воқеияти рӯзгори Камоли Хучандӣ дар муқаттаоти ӯ / Мақолоти маҷмааи бузургдошти Камоли Хучандӣ. – Табрез, 1375. – С.

304-312.

69. Мақсудов Бадриддин. «Ёри дигар»-и Камол кист? // Ҳақиқати Суғд, №51 (16951), 26.04.2012. – С. 5.
70. Мақсудов Бадриддин. Камоли Хучандӣ ва Маозии Табрэзӣ // Ҳақиқати Суғд, №101 (17157), 22.08.2013. – С. 5.
71. Мақсудов Бадриддин. Камоли Хучандӣ ва муҳити иҷтимоиву фарҳангии Табрэз // Эроншинохт, шумораи 4, 1376. – С. 187-234.
72. Мақсудов Бадриддин. Камоли Хучандӣ дар таҳқиқи устод Айнӣ // Ҳақиқати Суғд, №47 (17103), 18.04.2013. – С. 5.
73. Мақсудов Бадриддин. Мавлоно Ҷомӣ ва Шайх Камол аз мавқеи диди нақшбандия // Ҳақиқати Суғд, №11 (17067), 24.01.2013. – С. 4; №12 (17068), 26.01.2013. – С. 6; №13 (17069), 29.01.2013. – С.6. №14 (17070), 31.01.2013. – С. 6.
74. Мақсудов Бадриддин. Назаре ба зиндагиномаи Камоли Хучандӣ // Адаб, № 11, 1989.
75. Мақсудов Б. Нигоҳе ба девони Камол // Садои Шарқ, № 11, 1988. – С. 127-130.
76. Мақсудов Б. Фахр дар ғазалиёти Камол // Ахбороти АИ Тоҷикистон, №3, 1988.
77. Мақсудов Б. Чошние аз суҳанони Камол // Садои Шарқ, №12, 1989.
78. Мақсудов Бадриддин. Шаҳодате аз камоли хунар // Садои Шарқ, №11, 1990. – С. 125-126.
79. Мақсудов Б. Чанд шеърӣ тозаи Камол // Омӯзгор, 3-октябри 1989. – С. 9.
80. Мақсудов Бадриддин. Чашмаи ишқ // Ҳақиқати Суғд, №129 (17029), 25.20.2012. – С. 5; №131 (17031), 25.20.2012. – С. 7; №133 (17033), 25.20.2012. – С. 6.
81. Маҳдӣ, Баззози Дастфурӯш. Боғи Камол (аз форсӣ баргардони Солеҳи Маҳзун) // Ҳақиқати Суғд, №23 (17079), 21.02.2013. – С.5.
82. Маҳдии Носеҳ, Муҳаммад. Сибғаи ирфонӣ дар шеърӣ Камолиддини Хучандӣ / Мақолоти маҷмааи бузургдошти Камоли Хучандӣ. – Табрэз, 1375. – С. 360-377.
83. Маҳзун, Солеҳ. Гиряи санг // Ҳақиқати Суғд, №63 (16951), 24.05.2012. – С. 5.
84. Маҳзун, Солеҳ. Гузаре ба равзаи мутаҳҳар // Ҳақиқати Суғд, №9 (16909), 19.01.2012. – С. 5.
85. Маҳзун, Солеҳ. Ғариб кист в-он шаҳри кибриёӣ кучост? // Ҳақиқати Суғд, №131 (17187), 31.10.2013. – С. 4.
86. Маҳзун, Солеҳ. Ғарибе орзуманди шаҳри кибриёӣ // Ҳақиқати Суғд, №2 (16902), 3.01.2012. – С. 4.
87. Маҳзун, Солеҳ. Девони мукамалтарин ва саҳеҳтарин // Ҳақиқати Суғд, №11 (17067), 24.01.2013. – С. 5.
88. Маҳзун, Солеҳ. Коҳи баланд (ё чаро тасхири Табрэзро Хочаи Шероз дер мегузашт) // Ҳақиқати Суғд, № 65 (17121), 30.06.2013. – С. 4.
89. Маъданкан, Маъсума. Вижагиҳои мумтози шеърӣ Камоли Хучандӣ // Номаи Фарҳангистон, шумораи 9. – Техрон, 1376. – С. 55-64.
90. Мирбобоев Абдуллоҷон. Қадамгоҳи Шайх Камол оё барҷост // Хучанд, Шумораи чашнвора, 1996. – С.60-63.
91. Мирбобоев Абдуллоҷон. Қадамҷои Хоча Камоли Хучандӣ // Ҳақиқати Суғд, №150 (17206), 14.12.2013. – С. 4.

92. Мирбобоев Абдуллоҷон. Манзили Хоҷа Камол дар Хучанд // Рӯдакӣ, шумораи 14, соли 2007. – С. 103-116.
93. Мирзовалӣ, Мирзоғанӣ. Камолоти шеърӣ Камол дидаянд // Хучанд, Шумораи чашнвора, 1996. – С. 71-75.
94. Мирзоев Абдулғанӣ. Камол ва як шарти муҳими омӯхтани ӯ // Шарки сурх, № 2, 1947. – С. 24-27; Сездаҳ мақола. – Душанбе: Ирфон, 1977. – С. 191-198.
95. Мирзоюнус, Матлуба (Хоҷаева). Муסיқияти ашъори Камоли Хучандӣ / Партаве аз ҷони пок. – Хучанд: Раҳим Ҷалил, 1996. – С. 19-26; Мақолоти маҷмааи бузургдошти Камоли Хучандӣ. – Табрез, 1375. – С. 341-348.
96. Мирзоюнус, Матлуба (Хоҷаева). Назаре ба «назар»-и Шайх Камол // Хучанд, Шумораи чашнвора, 1996. – С.15-17.
97. Мирмуҳаммедова М. Андалеби боғи маънӣ // Издательство Российско-Таджикского (славянского) университета. – Душанбе, 2004. – С. 94-98.
98. Мирмуҳаммедова М. Баъзе вижагиҳои ашъори Камоли Хучандӣ // Номаи Ховаршиносон, №2. – Хучанд: Нури маърифат, 2007. – С. 140-145.
99. Мирмуҳаммедова М. Вазифаи услубии воҳидҳои фразеологии ғазалиёти Камол / Аз наҳви суҳан то ҷавҳари маъно (Маҷмӯаи мақолот бахшида ба 70-солагии профессор Зикриёев Ф.К.). – Хучанд: Меъроҷ, 2010. – С. 390-396.
100. Мирмуҳаммедова М. Вожаҳои аслии тоҷикӣ дар ғазалиёти Шайх Камол / Робитаҳои адабӣ ва фарҳанги Шарқ (Маҷмӯаи мақолаҳо ба муносибати 50 – солагии доктори илмҳои филологӣ, профессор Ғаффорова У.А.). – Хучанд: Ношир, 2014. – С. 518-521.
101. Мирмуҳаммедова М. Истиқболи шеваи суҳанварии Камоли Хучандӣ аз ҷониби баъдинағони ӯ // Ахбороти АИ ҶТ (бахши ҷомеашиносӣ), №4, 2011. – С. 62-81.
102. Мирмуҳаммедова М. Калимасозӣ дар ашъори Камоли Хучандӣ // Паёми Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон, бахши «Филология» (қисми 2), №7 (63). – Душанбе: Сино, 2010. – С. 90-94.
103. Мирмуҳаммедова М. Калимасозии исм дар ашъори Камоли Хучандӣ / Раҳнаварди ҷодаи саодат. – Хучанд: Ношир, 2011. – С. 414-418.
105. Мирмуҳаммедова М. Талмеҳ дар ғазалиёти Камол /Номаи ховаршиносон, № 1. – Хучанд: Нури маърифат, 2005. – С. 164-167.
106. Мирмуҳаммедова М. Хусусиятҳои лирикаӣ Камоли Хучандӣ / Ҷавондон дар ҷодаи таҳқиқ. – Хучанд, 2004. – С. 7-8.
107. Мирсалим, Сайид Мустафо. Паёмовари ишқу дӯстӣ / Мақолоти маҷмааи бузургдошти Камоли Хучандӣ. – Табрез, 1375. – С. 11-14.
108. Муайяди Шерозӣ, Ҷаъфар. Пайвандҳои ҳунарии Камоли Хучандӣ ва Саъдии Шерозӣ / Мақолоти маҷмааи бузургдошти Камоли Хучандӣ. – Табрез, 1375. – С. 253-270.
109. Муллоаҳмад, Мирзо ва Максудов Бадриддин. Назаре ба девони тоза-нашри Камоли Хучандӣ // Хучанд, Шумораи чашнвора, 1996. – С.47-58; Нигоҳе ба нашри тозаи девони Шайх Камоли Хучандӣ (Девони Шайх Камоли Хучандӣ, ба эҳтимоми Эраҷи Гулисурхӣ, ҷилдҳои аввалу дувум, Теҳрон: Интишороти Суруш, 1374) // Ошно, шумораи 30, соли 5, моҳи мурдод, 1375. – С.48-61; Мақолоти маҷмааи бузургдошти Камоли Хучандӣ. –

- Табрез, 1375. – С. 313-340.
110. Муллоаҳмад, Мирзо. Шайх Камоли Хучандӣ ва Камолҳои дигар // Эроншинохт, шумораи 3, 1375. – С. 251-260.
 111. Мусалмониёни Қубодиёни, Раҳим. Чу девони Камол афтад ба дастат // Ҷаҳони китоб, шумораи 14-15, Хурдоди 1375. – С. 14-15.
 112. Мустафвии Сабзаворӣ, Ризо. Хучанду хучандиён дар оинаи адаби форсӣ / Мақолоти маҷмааи бузургдошти Камоли Хучандӣ. –Табрез, 1375. – С. 297-303.
 113. Мухторов Аҳрор. Мероси адабии Камоли Хучандӣ дар Ҳиндустон // Эроншинохт, шумораи 3, 1375. – С. 243-250.
 114. Муҳаммадзод, Хоҷамуҳаммад. Ақидаҳои башардӯстонаи шоир // Ҳақиқати Ленинобод, № 48 (15.270), 28 августи 1996. – С. 3.
 115. Муҳаммадии Хуросонӣ, Алӣ. Гармии гуфтори Агтор дар ашъори Камол / Мақолоти маҷмааи бузургдошти Камоли Хучандӣ. –Табрез, 1375. – С. 291-296.
 116. Муҳаммадхӯча, Аҳмадҷон. Нигоҳе ба равобити Камол бо нақшбандия / Мақолоти маҷмааи бузургдошти Камоли Хучандӣ. –Табрез, 1375. – С. 278-290.
 117. Муштокмеҳр, Раҳмон. Нақди Камол аз шеърӣ хуҷу дигарон // Кайҳони фарҳангӣ, шумораи 145, Шаҳреварӣ 1377. – С. 11-15.
 118. Мучаррад, Сайид Аҳмадризо. Шоири ориф – Камоли Хучандӣ // Кайҳони фарҳангӣ, Баҳмани 1377, шумораи 149. – С. 36-37.
 119. Мучтаҳиди Шабистарӣ, Алиашраф. Камоли Хучандӣ шоиру орифе дигар аз Мовароуннаҳр / Мақолоти маҷмааи бузургдошти Камоли Хучандӣ. – Табрез, 1375. – С. 271-277.
 120. Мӯсаваӣ, Мирнеъматуллоҳ. Нигоҳе ба замон ва шеърӣ Камоли Хучандӣ // Маҷаллаи Донишқадаи адабиёт ва улуми инсонии Табрез, шумораи 162, Баҳори 1376х. – С. 159-188; Маҷаллаи Пажӯҳишгоҳи улуми инсонӣ ва мутолеоти фарҳангӣ. Нашрияти Донишгоҳи адабиёт ва улуми инсонӣ, шумораи 162. – Табрез, 1376. – С. 159-188; (аз форсӣ баргардони Баҳроми Раҳматзод) // Ҳақиқати Суғд, №47 (17103), 18.04.2013. – С. 4; №48 (17104), 20.04.2013. – С. 5; №49 (17105), 23.04.2013. – С. 5; №50 (17106), 25.04.2013. – С. 6; №54 (17110), 04.05.2013. – С. 7.
 121. Мӯсозода, Ҳочӣ Ҳусайн. Тасаввуф дар ашъори орифонаи Шайх Камоли Хучандӣ // Армуғони Ганҷи сухан. – Хучанд: Ношир, 2013. – С. 190-197; Ҳақиқати Суғд, №103 (17003), 25.08.2012. – С. 4.
 122. Набизода, Абдуллоҳик. Шайх Камоли Хучандӣ аз назари Садриддин Айнӣ / Мақолоти маҷмааи бузургдошти Камоли Хучандӣ. –Табрез, 1375. – С. 378-386.
 123. Назаров Меҳрубон. Тобишҳои маъноии вожаи «гул» дар ғазалиёти Камоли Хучандӣ // Паёми ДМТ (Баҳши филологӣ), № 4 (5) 94. – Душанбе: Сино, 2012. – С. 132-136.
 124. Назаров Одилҷон, Тошматов Абдураҳмон. Бӯи чон меояд аз гуфтори ӯ // Хучанд, Шумораи чашнвора, 1996. – С. 76-77.
 125. Назир, Усмон. Андалеби назми тоҷик // Ҳақиқати Ленинобод, № 46 (15.268), 21 августи 1996. – С. 3.
 126. Назир, Усмон. Даме бо Камол // Хучанд, № 3, 1996. – С. 9-17.

127. Назир, Усмон. Оламе рӯй намуданд ба даргоҳи Камол / Мақолоти маҷмааи бузургдошти Камоли Хучандӣ. – Табрез, 1375. – С. 405-409.
128. Насриддин, Абдулманнон. Нақду тасҳеҳи осори Шайх Камоли Хучандӣ / Девони Камоли Хучандӣ. – Хучанд: Андеша, 2011. – С. 3-26; Куллиёти осор. Мантшиносӣ. – Ҷ.2. – Хучанд: Хуросон, 2013. – С. 560-80.
129. Насриддин, Абдулманнон. Нашри тозаи девони Шайх Камол // Хучанд, № 2, 1996. – С. 24-25.
130. Насриддин, Абдулманнон. Нусхаи хусн / Партаве аз чони пок. – Хучанд: Раҳим Ҷалил, 1996. – С. 3-18; Мақолоти маҷмааи бузургдошти Камоли Хучандӣ. – Табрез, 1375. – С. 387- 404.
131. Насриддин, Абдулманнон. Рӯзгору ашъори Камоли Хучандӣ / Куллиёти осор. Таърихи адабиёти тоҷик дар асрҳои XIV-XV. – Ҷ.7. – Хучанд: Ношир, 2013. – С. 580-583.
132. Насриддин, Абдулманнон. Хоча Камол-шоири маъниҳо // Хучанд, №7, 1995. – С. 25-28.
133. Насриддинов Абдулманнон. Чанд қайд оид ба маънигузорӣ дар ашъори Камоли Хучандӣ // Мактаби советӣ, №9, 1990.
134. Насриддинов Фахриддин. Мазомин ва луғоти таъбироти қуръонӣ дар ашъори Камоли Хучандӣ // Рӯдакӣ, шумораи 14. – Душанбе, 2007. – С. 147-168.
135. Насриддинов Фахриддин. Сарчашмае нодир дар маърифати ашъору афкори Камоли Хучандӣ // Камоли Хучандӣ, шумораи 2 (2), 2015. – С. 73-85.
136. Неъматзода Мардон. Танини шеърӣ мардумӣ / Партаве аз чони пок. – Хучанд: Раҳим Ҷалил, 1996. – С. 42-49.
137. Ниёзӣ, Нурмуҳаммад. Чошнӣ бояд гирифт / Андалеби боғистони Хучанд. – Хучанд: Хуросон, 2013. – С. 3-8.
138. Нодирӣ, Партав. Мероси хунарии Камол / Мақолоти маҷмааи бузургдошти Камоли Хучандӣ. – Табрез, 1375. – С. 349-359.
139. Нодирӣ, Партав. Дар кӯчабоғҳои Камоли Хучандӣ, 1375, <http://www.acsf.af/>.
140. Ноил, Дастгир. Камоли Хучандӣ ва дарди ғурбат, <http://www.farda.org/>
141. Нохидӣ, Парвин. Шайх Камоли Хучандӣ // Маҷаллаи Пажӯҳишгоҳи улуми инсонӣ ва мутолеоти фарҳангӣ. Фаслномаи Офтобасрор (фарҳангӣ, ҳунарий, ирфонӣ). – Соли дувум, баҳори 1387, № 5. – С. 23-30.
142. Нурзод, Нуралӣ. Бод гулбез шуду бар сари гул жола чакид (Нафасе дар чаманзори баҳори Камол) // Ҳақиқати Суғд, №36, (16936) 22.03.2012. – С. 4.
143. Нурзод, Нуралӣ. Дарёи маърифат: Дар бораи нашри «Фарҳанги ашъори Камоли Хучандӣ»-и А.Суруш // Хучанд, 1997.-№ 3-4.
144. Нурзод, Нуралӣ. Камоли Хучандӣ ва Мавлоноӣ Балхӣ // Ҳақиқати Суғд, №8 (16909), 19.01.2012. – С. 4; №9 (16913), 28.01.2012. – С. 6; №10 (16910), 21.01.2012. – С. 7; №11 (16911), 24.01.2012. – С. 7.
145. Обидӣ, Амир Ҳусайн. Ҷазалиёти ношинохтаи Камоли Хучандӣ / Баёз, №1, Десомбри (Декабри) соли 1983. – С. 2-3.
146. Олимов Кароматуллоҳ. Мероси Камоли Хучандӣ аз нигоҳи фалсафиву ирфонӣ / Мақолоти маҷмааи бузургдошти Камоли Хучандӣ. – Табрез, 1375. – С. 170-179.
147. Пӯлодова Шоира. Дар коргоҳи тачнисофарии Камол // Камоли Хучандӣ, шумораи 2 (2), 2015. – С. 85-95.

148. Равшан, Муҳаммад. Шеърӣ Камол ва мақулоте аз тамсилшиносӣ / Мақолоти маҷмааи бузургдошти Камоли Хучандӣ. –Табрез, 1375. – С. 73-92.
149. Раҳматзод, Баҳром. Ақл аз нигоҳи шоири ориф. №150, (17206) 14.12.2013. – С. 5.
150. Раҳматов Баҳром. Ашъори тозаӣ Камоли Хучандӣ // Камоли Хучандӣ, шумораи 2 (2), 2015. – С. 24-27.
151. Раҳматов Баҳром. Ибтикороти Хоча Камол дар ғазали сабки ироқӣ // Ҳақиқати Суғд, №63, (16963) 24.05.2012. – С. 4.
152. Раҳматов Баҳром. Таъсирпазирии Хаёлии Бухороӣ аз Камоли Хучандӣ // Камоли Хучандӣ, шумораи 1 (1), 2015. – С. 28-34.
153. Раҳматов Баҳром. Тимсоли баҳор дар шеърӣ Камоли Хучандӣ // Паёми Суғд, № 3 2015. – С. 102-106.
154. Раҳмонӣ, Равшан. Чехраҳои воқеӣ, афсонавӣ ва суннатҳои мардумии яке аз воситаҳои тасвири бадеии Камоли Хучандӣ // Эроншинохт, шумораи 3, Зимистони 1375. – С. 89-110.
155. Раҷабов З.Ш. Нусхаи дастнависи Камоли Хучандӣ // Стахановчӣ, № 100, 1948.
156. Садриниё, Боқир. Симои Камол дар оинаи тазкираҳо // Эроншинохт, шумораи 12, 1378. – С. 78-97.
157. Саидзода Саидумрон. Муаммо дар ашъори Камол /Партаве аз чони пок. – Хучанд: Раҳим Ҷалил, 1996. – С. 81-83; Мақолоти маҷмааи бузургдошти Камоли Хучандӣ. –Табрез, 1375. – С. 116-118.
158. Саидов Саидумрон. Ашъори Шайх дар фарҳанги Вораста // Ҳақиқати Суғд, №131 (17187), 31.10.2013. – С. 5; №132 (17188), 2.11.2013. – С. 7; Паёми ДМТ (Бахши филологӣ), № 4 (4) 116. – Душанбе: Сино, 2013. – С. 186-191; Адабиёт ва санъат, № 32 (1681), 8.08.2013. – С. 5.
159. Саидов С. Рисолаи раҳнамо // Ҳақиқати Ленинобод, № 25 (15.257), 13 июни 1996. – С. 3-4.
160. Сайфуллоев А., Абдуллоев С. Малики адаб // Ҳақиқати Ленинобод, № 29 (15.251), 22 июни 1996. – С. 3; № 30 (15.252), 26 июни 1996. – С. 3; № 31 (15.253), 29 июни 1996. – С. 3; № 36 (15.258), 17 июли 1996. – С. 3; № 37 (15.259), 20 июли 1996. – С. 3; № 38 (15.260), 24 июли 1996. – С. 3; № 39 (15.261), 27 июли 1996. – С. 2; № 40 (15.262), 31 июли 1996. – С. 3; № 42 (15.264), 7 августи 1996. – С. 3; № 43 (15.265), 10 августи 1996. – С. 3; № 44 (15.266), 14 августи 1996. – С. 3.
161. Сайфуллоев А., Шодиев Э. Дар ҷустуҷӯи девони Камоли Хучандӣ // Ҳақиқати Ленинобод, № 52 (15.274), 11 сентябри 1996. – С. 3.
162. Саломов Ислоҳ. Камол дар театри Камоли Хучандӣ // Хучанд, Шумораи чашнвора, 1996. – С. 75-76.
163. Сатторов Н.С. Камоли Хучандӣ (ҷамъияти паҳнкунандаи донишҳои сиёсӣ ва илмӣ РСС Тоҷикистон). – Сталинобод, 1960.
164. Собирова Мухбираҳон. Вожаи соматикӣ «тан» ва гунаҳои он дар ашъори Камоли Хучандӣ // Камоли Хучандӣ, шумораи 2 (2), 2015. – С. 32-37.
165. Собирова Мухбираҳон. Калимаҳои сохта ва мураккаб аз решаи вожаҳои соматикӣ дар ашъори Камоли Хучандӣ // Номаи ховаршиносон, № 7. – Хучанд: Нури маърифат, 2014. – С. 191-195.
166. Собирова Мухбираҳон. Лексикаи ифодакунандаи узвҳои бадани инсон

- дар ашъори Камоли Хучандӣ / Садоқат (Маҷмӯаи мақолаҳои хайъати профессорону омӯзгорони ва маърузаҳои курсантони факултети № 4 бахшида ба 20 – солагии Сарқонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 600 – солагии Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ). – Душанбе, 2014. – С. 135-139.
167. Собирова Мухбираҳон. «Тан ва бадан»-и ғазалиёти Камоли Хучандӣ / Оинадори ҳусни сухан (Маҷмӯаи мақолаҳои илмӣ бахшида ба 70 – солагии профессори ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров Абдуқодиров А.). – Хучанд, 2015. – С. 82-94.
168. Сулаймонӣ, Қаҳрамон. Ҷомае беандом бар қомати Камоли Хучандӣ / Мақолоти маҷмааи бузургдошти Камоли Хучандӣ. – Табрез, 1375. – С. 100-115; Эроншинохт, шумораи 3, 1375. – С. 89-110.
169. Султонзода, Моҳирхӯча. Ҳикмати ирфонии Камол / Мақолоти маҷмааи бузургдошти Камоли Хучандӣ. – Табрез, 1375. – С. 93-99.
170. Султонӣ, Тоҷибой. Асрори ҳақиқату маҷоз // Ҳақиқати Суғд, №65 (17121), 30.05.2013. – С. 5.
171. Тоҷибой Султонӣ. Муҳаққиқони тоҷик ва маърифати ашъори Камоли Хучандӣ / Оинадори ҳусни сухан (Маҷмӯаи мақолаҳо бахшида ба 70 – солагии профессор А.Абдуқодиров). – Хучанд, 2015. – С. 338-344.
172. Султонӣ, Тоҷибой. Оё Камоли Хучандӣ ба Шероз рафта буд? (андешаҳо дар хошияи як ғазали Хоча Камол) // Адабиёт ва санъат, № 25 (1684). – Душанбе, 20. 06. 2013. – С. 11; Армуғони Ганчи сухан. – Хучанд: Ношир, 2013. – С. 109-117.
173. Султонӣ, Тоҷибой. Чаҳон пур Шамси Табрез аст... // Сухани халқ, № 44 (320), 3.12.2014. – С. 7.
174. Сурно, М. Камоли Хучандӣ // Ваҳид, шумораи 69, 1348. – С. 815-817.
175. Табаров С., Неъматов Н., Мирбобоев А. Қадамгоҳи Камоли Хучандӣ дар кучост? // Тоҷикистони советӣ, соли 1988, 23 апрел. – С. 3.
176. Таҷлил, Ҷалил. «Ҷамоли камандӣ» дар шеъри Камоли Хучандӣ / Мақолоти маҷмааи бузургдошти Камоли Хучандӣ. – Табрез, 1375. – С. 45-53.
177. Тиллозода Тилло. Тавсифи ҳусну ҷамол // Ҳақиқати Суғд, №23 (17079), 21.02.2013. – С. 4.
178. Тоҷиддинӣ, Муҳаммадризо. Камоли Хучандӣ ва Ҳофиз // Садои Шарқ, № 3. – Душанбе, 2009. – С. 142-152.
179. Тоҷибоев Шарифҷон. Сифатҳои шоиронаи «ҷашм» дар ашъори Камоли Хучандӣ // «Армуғони Ганчи сухан». – Хучанд: Ношир, 2013. – С. 104-109; «Ҷашм»-и Камол // Хучанд, Шумораи ҷашнвора. – Хучанд, 1996. – С.18-23.
180. Тошматов Раҳим. Ғазалҳо аз суҳбати ошиқон // Ҳақиқати Ленинобод, № 46 (15.268), 21 августи 1996. – С. 3.
181. Тошматов Раҳим. Мухотаб дар ғазалиёти Камол / Мақолоти маҷмааи бузургдошти Камоли Хучандӣ. – Табрез, 1375. – С. 38-44; Партаве аз чони пок. – Хучанд: Раҳим Ҷалил, 1996. – С.74-80.
182. Тошматов Раҳим. Ҳачву мутоиботи Камоли Хучандӣ // Ҳақиқати Ленинобод, 10 июни 1996. – С. 3.
183. Умаралиева Ҷӯлоӣ. Омӯзиши ғазалиёти Камоли Хучандӣ дар мактаб / Партаве аз чони пок. – Хучанд: Раҳим Ҷалил, 1996. – С. 56- 58.
184. Ӯрунова Мавҷуда. Ринди Камол / Партаве аз чони пок. – Хучанд: Раҳим

- Чалил, 1996. – С.96-99.
185. Ўрунова Мавҷуда. «Ашк» дар оинаи хаёли Камоли Хучандӣ // Камоли Хучандӣ, шумораи 1 (1). – Хучанд, 2015. – С. 56-65.
 186. Файзиев Ғафурҷон. Лирикаи Камол // Ҳақиқати Ленинобод, № 24 (15.246) 1 июни 1996. – С. 8.
 187. Фарзом, Ҳамид. Таҳқиқ дар сабки сухани Камоли Хучандӣ // Маҷаллаи Ваҳид, шумораи 5, 1347. – С.482- 489.
 188. Фаррухпури Басомачӣ, Муҳаммад. Мулки Хоразм гирифта ба сухани ғариб.../Иттилоот, №20710-20711, исфандмоҳи 1374.
 189. Фирӯз, Искандар. Дидор аз оромгоҳи ду Камол (баргирифта аз сомонаи <http://mokem.blogspot.com/>).
 190. Ходимӣ, Алӣ. Ҳабиб ё рақиб (Ҳофизи Шерозӣ ва Камоли Хучандӣ) // Кайҳони фарҳангӣ, шумораи 56. – С. 84-87.
 191. Хочаева Матлуба. Аз сухан машҳури олам шуд Камол // Маҷмаъ., 1385.
 192. Хучандӣ, Адиба. Ҳунари шоирии Камоли Хучандӣ // Ҳақиқати Суғд, №103 (17003), 25.08.2012. – С. 5.
 193. Ҳабибзода, Амирбек. Зикри шуарои пешин ва муосирон дар ашъори Камол / Мақолоти маҷмааи бузургдошти Камоли Хучандӣ. –Табрез, 1375. – С. 54-62.
 194. Ҳабибуллоҳ, Марҳамат. Таҳлили матни осори Камол / Партаве аз чони пок. – Хучанд: Раҳим Чалил, 1996. – С.59-63.
 195. Ҳамидӣ, Сайид Чаъфар. Табрез маро роҳати чон (аз форсӣ баргардони Солеҳи Махзун) // Ҳақиқати Суғд, №51, (16951) 26.04.2012. – С. 4; №52 (16951), 28.04.2012. – С. 7.
 196. Ҳасанов Абдучамол. Аз сухан машҳури олам шуд Камол // Ҳақиқати Суғд, №9 (16909), 19.01.2012. – С. 5.
 197. Ҳайзер, Александр. Ташнагонро муждае аз мо бубар // Камоли Хучандӣ, шумораи 1 (1), 2015. – С. 10-18.
 198. Ҳисорӣ, Мирҳидоят. Камолиддин Масъуди Хучандӣ (асру муҳити ӯ) / Мақолоти маҷмааи бузургдошти Камоли Хучандӣ. – Табрез, 1375. – С. 63-72.
 199. Ҳодизода, Фаридун. Намои ринд дар ғазалиёти Камоли Хучандӣ / Мақолоти маҷмааи бузургдошти Камоли Хучандӣ. – Табрез, 1375. – С. 410- 417.
 200. Ҳошим, Раҳим. Ҳофиз ва Камол / Сухан аз устодон ва дӯстон. –Душанбе: Ирфон, 1983.
 201. Ҳошимов Собирҷон. Истифодаи калимаҳои мураккаби тобеъ дар ғазалиёти Камоли Хучандӣ / Мақолоти маҷмааи бузургдошти Камоли Хучандӣ. – Табрез, 1375. – С. 418-424.
 202. Ҳусейнзода, Шарифҷон. Бори дигар дар бораи зиёратгоҳи Камоли Хучандӣ // Тоҷикистони советӣ, соли 1988, 14 июл. – С. 4.
 203. Ҳусейнзода, Ш. Камоли Хучандӣ / Ғазалҳои мунтахаб. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1955. – С. 3-36.
 204. Ҳусейнзода, Шарифҷон. Камоли Хучандӣ ва устодони сухан / Гуфтор аз ганҷи сухан. – Душанбе: Ирфон, 1985.
 205. Ҳусейнзода, Ш. Сарояндаи ишқ ва зебӣ // Камоли Хучандӣ. Мунтахабот. – Сталинобод, 1960. – С. 3-7.

206. Хусайнӣ, Сайид Муҳаммад. Талмех ва ихом дар шеъри Камоли Хучандӣ // Фаслномаи забон ва адаб, шумораи 5. – Техрон, 1377. – С. 65-86.
207. Хусейнов Р. Камол – восифи зебой // Ҳақиқати Ленинобод, № 49 (15137), 1994. – С. 3.
208. Чом, Саид. Боғи Камол дар Табрёз (Макбараи ду Камол) (Баргирифта аз сомонаи <http://goja-tabriz.mihanblog.com/>).
209. Шамисо, Сирус. Камоли Хучандӣ ва нақди адабӣ / Мақолоти маҷмааи бузургдошти Камоли Хучандӣ. – Табрёз, 1375. – С. 151-161.
210. Шариф, Муҳаммадёр. Камоли тахайюл ё навъе санъат (суолу ҷавоб) / Мақолоти маҷмааи бузургдошти Камоли Хучандӣ. – Табрёз, 1375. – С. 119-126.
211. Шарифзода, Худой. Бунёди мардумии ирфони Шайх Камоли Хучандӣ / Мақолоти маҷмааи бузургдошти Камоли Хучандӣ. – Табрёз, 1375. – С. 127-144.
212. Шербоев С. Истифодаи ашъори Камоли Хучандӣ дар дарсҳои забони тоҷикӣ / Мақолоти маҷмааи бузургдошти Камоли Хучандӣ. – Табрёз, 1375. – С. 162-169.
213. Шеърдӯст, Алиасғар. Адаби форсӣ ва «Каллиминӣ ё хумайро» / Мақолоти маҷмааи бузургдошти Камоли Хучандӣ. – Табрёз, 1375. – С. 145-150.
214. Шеърдӯст, Алиасғар. Ба дунболи сояи Камол аз Хучанд то Табрёз / Мақолоти маҷмааи бузургдошти Камоли Хучандӣ. – Табрёз, 1375. – С. 5-10.
215. Шеърдӯст, Алиасғар. Муқаддимаи ношир / Девони Камоли Хучандӣ (тасхеҳи Азизи Давлатободӣ). – Техрон, 1375. – С. 7-22.
216. Шеърдӯст, Алиасғар. Муқаддимаи ношир (бар «Девон»-и Шайх Камоли Хучандӣ / Тасхеҳи Эраҷи Гулисурхӣ) // Хучанд, № 2, 1996. – С. 25.
217. Шеърдӯст, Алиасғар. Хатте аз нур моро бо ҳам пайванд медиҳад (Гуфторе перомуни Камолиддини Хучандӣ ва Шахриёр) // Ҳақиқати Суғд, № 34 (17090), 19.03.2013. – С. 5 (таҳияи Солеҳи Маҳзун).
218. Шодиев Э. Камол Хужандий – зуллисонайн шоир // Адабий мерос. – №2, 1993.
219. Шодиев Э. Камол Хужандий – зуллисонайн шоир // Ҳақиқати Ленинобод. – Хучанд, 23 ноябри 1991.
220. Шодиев Э. Камол Хужандийнинг ўзбекча шеърлари / Маҷмӯаи илмӣ «Ўзбек филологиясининг актуал масалалари». – Хучанд, 1993.
221. Шодиев Э. Навоӣ ва Хожа Камол // Ҳақиқати Ленинобод, № 120 (14.815), 26 июн 1991. – С. 3.
222. Шодиев Э. Хужанд булбули / Адабиётда лисонайнлик анъаналари. – Хучанд, 1994.
223. Шоҳаҳмад, Абдучаббор (Суруш). Фарҳанги ашъори Камоли Хучандӣ (зайли «чашм») // Хучанд, № 3, 1996. – С. 19-29.
224. Шоҳхусайнӣ, Носириддин. Камоли Хучандӣ // Садои Шарк, № 10, 1971. – С. 133-139.
225. Эҳсонӣ Ношинос. Сарнавишти як девон // Хучанд, Шумораи чашнвора. – Хучанд, 1996. – С. 65-68.
226. Huart, G. Kemal Khodjandi // The encyclopaedia of Islam / Edited by M.Th. Hoysma, A.J.Wensinck, T.W.Arnold. – V.2. – Leydan, London, 1927. – F. 847-1175.
227. Shaki, M. Kamal Khodjandi // The encyclopaedia of Islam. New edition / Edited by Van Donzel, B.Lewis and Ch.Pellat. Leiren. E.J. Brill. – V.4. 1978. – p.1188.

МУНДАРИЧА

Дирӯз, имрӯз ва фардои камолшиносӣ 3

Сарчашмаҳои маърифати Камоли Хучандӣ

Дебачаи қадимтарин нусхаи хаттии «Девон»-и	
Камоли Хучандӣ	13
«Қавоҳир-ул-асрор»-и Шайх Озарӣ	17
«Нафаҳот-ул-унс мин ҳазароти-л-қудс»-и Абдурраҳмони Қомӣ	20
«Баҳористон»-и Абдурраҳмони Қомӣ	22
«Тазкират-уш-шуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ	23
«Маҷолис-ун-нафоис»-и Амир Алишери Навоӣ	27
«Маҷолис-ул-ушшоқ»-и Камолиддини Хоразмӣ	28
«Ҳабиб-ус-сияр»-и Хондамир	29
«Равзот-ул-чинон ва чаннот-ул-чанон»-и Хусайни Карбалой	31
«Латоиф-ут-тавоиф»-и Фаҳриддин Али Сафӣ	38
«Ҳафт иқлим»-и Амин Аҳмади Розӣ	39
«Мунис-ул-ушшоқ»-и Камолиддин Хусайни Козарунӣ	42
«Хулосат-ул-ашъор ва зубдат-ул-афкор»-и Такеуддини Кошӣ	43
«Арафот-ул-ошиқин ва арасот-ул-орифин»-и	
Такеуддини Балёнӣ	44
«Равзаи атҳор»-и Ҳашри Табретӣ	54
«Сафинат-ул-авлиё»-и Дорошукӯх	59
«Миръот-ул-хаёл»-и Шералихони Лудӣ	60
«Баҳористони сухан»-и Мир Абдурраззоқи Шоҳнавозхон	62
«Оташкада»-и Озари Бекдилӣ	65
«Ҳизонаи омира»-и Озоди Балгиромӣ	67
«Мунтахаб-ул-латоиф»-и Раҳмалихони Имон	69
«Риёз-ул-орифин»-и Ризоқулихони Ҳидоят	70
«Маҷмаъ-ул-фусаҳо»-и Ризоқулихони Ҳидоят	72
«Натоиҷ-ул-афкор»-и Қудратуллоҳи Гупомӯӣ	74
«Ҳазинат-ул-асфӣ»-и Фуломсарвари Лоҳурӣ	76
Таърихи Роқим	77
«Наштари ишқ»-и Хусайнкулихони Азимободӣ	79
«Шамъи анҷуман»-и Муҳаммадсиддиқи Ҳасанхон	87
«Манзар-ул-авлиё»-и Муҳаммадқозими Табретӣ	88
«Маноқиб»-и Шайх Маслиҳатдини Хучандӣ	91
«Тазкират-уш-шуаро»-и Абдулғанихони Ғанӣ	93
«Шамс-ут-тавориҳ»-и Шайх Асадуллоҳ Дарवेशи Носиралӣ	94

Таҳқиқоти камолшиносӣ

Баҳши аввал: Аср, муҳит ва рӯзгори Камоли Хучандӣ

Абдуллоҷон Мирбобоев. Қадамҷойи Хоҷа Камоли Хучандӣ . . .	97
Абдулманнони Насриддин. Сурату сирати Шайх Камол	101
Азизи Давлатободӣ. Шарҳи мухтасари зиндагонии шоир	115
Бадриддин Мақсудов. Вазъи иҷтимоию фарҳангии Табрез дар аҳди Камоли Хучандӣ	125
Бадриддин Мақсудов. Воқеияти рӯзгори Камоли Хучандӣ дар муқаттаоти ӯ	152
Дастгири Ноил. Камоли Хучандӣ ва дарди ғурбат	159
Мирзо Муллоаҳмад. Шайх Камоли Хучандӣ ва «Камол»-ҳои дигар	164
Мирнеъматуллоҳи Мӯсаӣ. Нигоҳе ба замон ва шеъри Камоли Хучандӣ	170
Саъдулло Асадуллоев. Ном, куния ва алқоби Камоли Хучандӣ .	186
Чаъфар Султон ал-Қурроӣ. Қабри Камоли Хучандӣ	191

Баҳши дувум: Чаҳонбинӣ ва сабки ашъори Камоли Хучандӣ

Абдулманнони Насриддин. Бисоти қурб	193
Абдулманнони Насриддин. Тахтгоҳи маърифат	214
Абдушуқри Абдусаттор. Арабият дар шеъри Камол	228
Александр Ҳайзер. Ташнагонро муждае аз мо бубар... (Камоли Хучандӣ дар Аврупо)	238
Алӣ Муҳаммадии Хуросонӣ. Гармии гуфтори Аттор дар ашъори Камол	247
Амирбек Ҳабибзода. Зикри шуарои пешин ва муосирон дар ашъори Камол	251
Амрияздони Алимардон. Камоли Хучандӣ ва Ҳасани Дехлавӣ (Масъалаи робитаи осор, татаббуъ ва навоварӣ)	256
Атахон Сайфуллоев. Сарчашмаҳои эҷодиёти Камоли Хучандӣ .	269
Аҳрор Мухторов. Мероси адабии Камоли Хучандӣ дар Ҳиндустон	288
Аълоҳон Афсаҳзод. Осори Камоли Хучандӣ	293
Маъсумаи Маъданкан. Вижагиҳои мумтози шеъри Камоли Хучандӣ	304
Муқаррама Қосимова. Хусусиятҳои забони зарбулмасалу мақол ва ҳикматҳои осори Камоли Хучандӣ	314
Муҳаммадмаҳдии Носеҳ. Сибғаи ирфонӣ дар шеъри Камолидини Хучандӣ	326

Муҳаммад Равшан. Шеъри Камол ва мақулоте аз тамсилшиносӣ	338
Партав Нодирӣ. Дар кӯчабоғҳои шеъри Камоли Хучандӣ . . .	353
Саййид Муҳаммади Хусайнӣ. Талмеҳ ва ихом дар шеъри Камоли Хучандӣ	366
Саъдулло Асадуллоев. Мактаби Хоҷа Камол	382
Сирусӣ Шамисо. Камоли Хучандӣ ва нақди адабӣ	399
Сулаймон Анварӣ. Нигоҳе ба ганҷинаи забони ашъори Хоҷа Камол	408
Фаҳриддин Насриддинов. Мазомин ва луғоту таъбироти куръонӣ дар ашъори Камоли Хучандӣ	415
Фаҳриддин Насриддинов. Сарчашмае нодир дар маърифати ашъору афкори Камоли Хучандӣ	431
Худой Шариф. Бунёди мардумии ирфони Шайх Камоли Хучандӣ	444
Ҳамиди Фарзом. Таҳқиқ дар сабки сухани Шайх Камоли Хучандӣ	459
Чаъфар Муайяди Шерозӣ. Пайвандҳои ҳунарии Камоли Хучандӣ ва Саъдии Шерозӣ	463
Эраҷи Гулисурхӣ. Ҳаллоҷия дар Осиёи Марказӣ ва таъсири он дар осори Камоли Хучандӣ	475

Китобшиносии муқаддамотии Камоли Хучандӣ

I. Нусхаҳои хаттии девони Камол	481
II. Нашри ашъори Камоли Хучандӣ	487
III. Ашъори Камол ба дигар забонҳо	488
IV. Осори илмӣ	489

ISBN 978-999-75-51-07-8



МУҚАДДИМАИ КАМОЛШИНОСӢ

Мусахҳеҳон:

Мухлиса Нуруллоева, Нӯмончон Неъматов

Сахифабанд:

Абдумачид Абдусаматов

Хуруфчинҳо:

Почоева Мавлуда, Абдуллоева Марям

Ба матбаа 20.12.2015 супорида шуд. Ба чопаш 11.01.2016. имзо шуд.

Чопи офсет. Андозааш 70x100/16. Ҷузъи чопӣ 31,6.

Гарнитурои хуруф “Times New Roman Tj”.

Супориши №3952. Теъдод 100.

Нархаш шартномавӣ

Матбааи «Ношир»,

Ҷумҳурии Тоҷикистон,

735714, ш.Хучанд, кӯчаи Сейтвелиев, 2

тел.: (83422) 5-65-95

www.noshir.tj

